

**A MAGYAR NEMZET
TÖRTÉNETE**
ŐSIDÓKTÓL NAPJAINKIG

ÍRTÁK:

ASZTALOS MIKLÓS ÉS PETHŐ SÁNDOR

BEVEZETÉSSEL ELLÁTTA:

SZEKFÜ GYULA

BUDAPEST, 1933
LANTOS KÖNYVKIADÓVÁLLALAT

Az illusztrációkat összeállította:
GENTHON ISTVÁN

Tolnai-nyomda, Budapest

BEVEZETÉS

Valamikor, a világháború előtt, a magyar történet olvasásának és tanulmányozásának célja a nemzeti lelkesedés ébrentartása volt. A lelkesedés pedig a dicsőség képein éledt fel és a nemzet széles köreiből azt tisztelték igazán nemzeti történetíróként, aki a nemzeti multat minél dicsőbb és felemelőbb folyamatként tudta rajzolni. Az átlagos magyar ember így hallott Árpád hódító egyéniségéről, utána mindazokról a nagyokról, akik a tömegből kiemelkedve messzelátható dolgokat alkottak, a vitézeinél egy fejjel magasabb Szent László mintájára. Ez a magasztos kép elsősorban katonai érényeinknek nagyszerű megnyilatkozásait tüntette fel s ha ma kezünkbe vesszük az elmúlt korszak népszerű történetirodalmát, nem egyszer Virág Benedeknek, a nemesi nemzet egykori Tyrtaeusának látomásai ötlenek eszünkbe, a nagy Árpádról sok ezer sereggel s Hunyadiról koronás fiával. Ezen szemlélet a magyarságot, mint „nagy bajnoki nemzetet”, mint párducos Árpádnak lelkes maradékát érdekelte, s amikor, nagynéha, letért a haditörténetek ösvényéről, akkor is csak a kiemelkedő, messzi világító kuliurpontokat tudta észrevenni. Valóban, a régi történetírás, amint szélesebb körökhöz próbált szólani, megelégedett a nagy egyéniségek rajzával, s egyben individualista volt, mint az egész boldog kiegyezéskori félszázad. A nemzetnek természetesen kollektív fogalmában sem kereste a mindent magába foglaló összességet, hanem kielégült, ha a nemzeti társadalom legkiemelkedőbb részét, az ú. n. történeti osztályokat vetíthette az olvasóközönség elé. Történetünk tehát erősen egyszerűsített formában nyomult be köztudatunkba: háborúk, hódítások, azok visszahatásaként nemzeti katasztrófák, a műveltség köréből a legnagyobb jelenségek, ha még oly egyszerűek és elszigeteltek voltak is, mint például Hunyadi Mátyás humanisztikus udvara; emellett az egész nemzeti fejlődés aktív irányítójaként a nemesség, az alkotmány fenntartó rendiség története, ezek képezték a régebbi történetírás tengelyét, melyre sok mindent ráraktak ugyan, de ezek már nem tartoztak a hazai fejlődés lényegéhez, innen érhető két feltűnő jelenség: az egyik, hogy hosszú béke korszakaim ez a történetírás alig tudott valamit mondani és ilyeneknél nem is ldözött szívesen; a másik, hogy amióta történetünk gerince, a régi rendi °osztály privilégiumait elveszítve, saját neve alatt önálló működésre képelenne vált, a történeti előadásnak igazi anyaga is megszakadt: 1867 óta

lefolyt évtizedeinknek, melyek a történeti osztályoktól mind nagyobb függetlenül és differenciálódás képei nyújtják, ma még a legegyszerűbb, tényekei összefoglaló, pragmatikus történetük sincsen.

A világháború és méhében fogantatott nemzeti katasztrófáink óta lényegesen megváltozott a helyzet. Népünk gondolkodó részében nagy átalakulás ment végbe a külsőségektől a lényeg realitása irányában. Ma már kevesen vannak, akik a lelkesedést oly alkotásra képes nemzeti erénynek tartanák, amelynek ápolása egyenlő volna jövőnk biztosításával. A lelkesedés és teljesítés fogalma átment politikai műszótárunkba, melyet a köznapi életben, az egyszerű polgárnak nem szükséges fel-lapoznia. A millenáris korszaknak valóban hatalmas lelkesedése, tudjuk, végső fokon nem tudta feltartóztatni katasztrófáink bekövetkezését. Az is világossá lett, hogy egyedül a dicső képek, fellengző képzetek lelkes elő-adásából mélyebb hatás nem, csakis a felhasznált eszközöknek megfelelő külsőségek származhatnak. A sallang egyáltalán kiment a divatból, a malterdíszítéseket mindenütt levakarják a falakról, a poros plüsskaros-székeket kiteszik a lakásokból és az ablakokat kitarják a napnak, levegő-nek, valóságnak, ahelyett, hogy három-négy függönnyel zárnák el nap-közben is. Olyan ez az új folyamat, mint mikor az embert a végzet kidobja meleg fészkeből az élet minden nyomorúsága közé; az ilyen kénytelen elhagyni, haszontalan rongyokként, belénevelt optimizmusát, mellyel addigi boldog éveiben játszadozott, s kénytelen az életet úgy nézni, amint van a maga terhes, nyomasztó valóságában. Az ilyen kitagadott nem lelkesedik többé, de élni akar és az érdeklő, ami számára az Élet útját mutatja.

Ilyen kitagadottak vagyunk mi, a háború óta kis területre, szegénységbe és tehetetlenségbe összezsúfolt nemzedékek. Lelkesítő szóban nem hiszünk többé, optimizmuson hitetlenül mosolygunk. De élni akarunk. A nemzet életakarata önmagában is oly erős, hogy optimisztikus biztatásokra, bátorító, lelkesítő szövegekre nincs szüksége. Tudjuk, a nemzeti érzés kifejezőmódja is megváltozott. Cikornyás szövegek még hallatszanak itt is, ott is; a napi politika és hírlapirodalom még nem tudott tőlük megszabadulni, de hogyan higgyenek a tömegek e szövegekben, mikor hangoztatóik is csak megszokásból, vagy üzleti érzékkel alkalmaz-zák azokat? A nemzet nem gyermek, vagy torokfájástól tartó, sporttól és testmozgástól irtózó nyárspolgár, amilyenek az emberek a századfordulón voltak, a nagykendők, meleg alsóruhák, bársonybútorok nemzedéke, mely öntudatát éppúgy kénytelen volt nemzeti lelkesedéssel, többé-kevésbé színezett dicsőség légkörével bepólyálni, akárcsak elkényeztetett testét széltől, erős napsugártól óvni. Ebben a korszakban a férfiak is napernyővel jártak; hogyne kellett volna nekik nemzeti érzésük számára is ellenző, mely a történeti élet barátságosan javalmaitól óvja meg optimizmusukat és tehetetlen, gyermekes lelkesedésüket! Csak ez a kor volt képes arra, hogy 49 katasztrófájának nemzedékeken át ne merjen szemébe nézni, hanem tétova pillantások közt fogalmazza meg az abszurd tételt: egy nemzetnek katasztrófája után bűnbakra van szüksége, hogy ne veszítse el önmagában való hitét! Az a hit, mely ily önáltatásra szorul, nem igazi hit, amint-hogy az egyéni életben is nyegle ember az, aki saját hibáit nem meri áttekinteni és tudva keres áldozatot, kire értük áttolja a felelősséget.

Mai helyzetünkben mindez haszontalan lukszus volna. Ma lenn vagyunk a mélyben és mindnyájan tudjuk, hogy emelkedniünk kell. Válogatnunk nem lehet, s ezért nincs szükségünk biztatásra, telkesítésre, sem az ősi dicsőség képeire. A mai történésznemzedék nem követi azokat, akik korábbi katasztrófáink után révedezve merítették a múlt homályába szemüket, keresve a bizonyosságot, hogy van jövőnk és a jövőben nagyságunk. A mai történész ily munkát feleslegesnek tart, hiszen elképzelhetetlen, hogy múltunkból mást, mint hozzá hasonló jövőt következtethessünk. Ma már a nemzet fogalma sem oly külsőséges, hogy a jövőt illetőleg bármi kétségeink lehetnének. Nemzedék nemzedékre jön, tódul, megszakítatlan sorban, organikus kapcsolatban, s ha a történeti élet kríziseket iktat be a sorozatba, ezek legfőlegb egyes vonalakat tolnak el a rendes, megállapított útról, de az egésznek életét nem veszélyeztetik. A török hódoltságban elpusztult a nemesség, de megmaradt a paraszt és kezdett kifejlődni az alföldi magyar polgár osztály. Nemzethalál nem egy pillanat, mint az egyén kimúlása, hanem — ahol eddig bekövetkezett — lassú átalakulás, a formáknak egymásba átfolyása, s az értékek átmentése. A római nép elmúlt értékeit átvették a germán frankok és longobárdok, s amennyire lehetetlen megállapítani az antik Róma halálának időpontját, annyira bizonyos, hogy Róma szelleme ott élt Nagy Károly közigazgatásában, a franciák klasszikus irodalmában, Napóleon cezarizmusában, csakúgy, mint ott él Mussolini új Fórumában.

A mai történetírás tehát elmúlt divatot követne, ha lelkendezve állapítaná meg kutatásai alapján azt, ami úgyis természetes, hogy: élünk, élni fogunk és még nem született oly ellenség, mely ezt a nemzetet eltáposhatná. Ha ennek az igazságnak tudata nem élne lelkünk érinthetlen, hozzáférhetlen mélységeiben, akkor nem volnánk nemzet.

A történetírás mai feladatait azonban a múlt mulasztásai szabják meg. Az a koncepció, mely a nagyságot és dicsőséget kereste, s e munkájában megelégedett a legkiemelkedőbb, a történeti osztályok szemléletével, a nemzet fogalmát szűk körre szorította és képtelen volt mindazt a gazdagságot áttekíteni, mely egy nemzetnek évszázados, évezredes virágzásából születik. Háborúelőtti történetírásunkból megismerhettük a kiemelkedőbb hegycsúcsokat, de azoknak is csak külső formáit, mert belső összetételük, a közet, melyből felépültek, a korábbi kutatási eszközökkel nem volt hozzáférhető. Egyes individuumokat láttunk, s megtanultuk, ki milyen ruhába öltözve élte le földi életét, de gondolkodásuk sajátosságait, akaratuk és álmaik képeit már nem ismertük meg. Még kevésbé azt a gondolkodást, s azokat a szellemi és anyagi viszonyokat, melyekből kinőttek, s melyek akkor is táplálták őket, mikor már a tömegtől elszakadva messze látható vezetőkké lettek. A korábbi történetkutatás sok-sok tényt állapított meg, pozitív dolgokat, ezért is hívjuk pozitivistá történetírásnak, de óvakodott a tények közti belső összefüggéseket keresni és azokat felfedni. Egészben véve az egyéniségeket külsőségesen fogta fel, s gyökértelenül állította elénk, mint a gyermekjátékdobozban a játékház mellett játékfenyő all kis fatalpon. Ezt a fenyőt bárhova, asztalra, padlóra tehetjük, sehol sincs gyökere, s mindenütt idegen teremtmény. Így hiányoztak a gyökerei β mi nagyjainknak is, akiket történetírásunk előszeretettel rajzolgatott: weskayimk, Bethlennek, Pázmámjnak, Rákóczinak, egyként kis

fatalpat adtak, miután a talajt, melyből pompázva kinőttek, képtelenek voltak megismerni.

Ez a talaj pedig a nép. Itt a fogalmak sorozatát minél inkább egyszerűsítjük annál inkább megtaláljuk az ősit, az eredetit, amelyből él minden egyéb, s amely anyaként mindennek táplálója. Nemzetállam a nemzet produktuma, a nemzet pedig a nép szülötte. A népnek vannak időnként, századok folyamán, szerencsés körülmények közt kitenyészített osztályai, melyek azonban derivátumok, nem őseredeti alakulatok és nem is egyetlen kifejezői a nemzet szellemének. Az, amit ma történeti osztálynak nevezünk, a régi főnemesség és középnemesség birtokososztály leszármazottja, megsokasodva a bocskoros nemesség utódaival és a gentry-szemlélethez simuló polgári osztállyal, német és tót asszimiláltak tömegével, nem örök történeti osztály, néhány száz év előtt alig volt szerepe a nemzet kiépítésében. A középkori nemzetalkotó osztályok tagjai szinte kivétel nélkül kihaltak, elszegényedtek, eltűntek a nép névtelen tömegében, melyből újak emelkedtek ki és vették át időlegesen a vezetést. Mélyebb értelemben véve és a nemzet egységes lelkét tekintve, nincs kiemelkedő osztály, mely ne volna esetleges, tegnap és talán már holnap ismeretlenül elmerülő azon formátlan, alig tagolható széles rétegben, melyet népnek nevezünk s amely igazi humusa minden kinövő történeti osztálynak.

Persze a nép ismeretéhez más eszközök szükségesek, mélyebben járó és pontosabb instrumentumok, mint a kiemelkedő egyének távolból szemléléséhez. Szakkifejezéseket használva: a korábban kizárólagos politikai és élettrajzi szemlélet mellett szellemtörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás szükséges mai feladataink betöltéséhez. A nemzet csak a tudatosá tett rétege a magyarságnak, gyökerei ebbe a nehezen differenciálható tömegbe nyúlnak le, melynek mint minden élő kollektívumnak, megvan a maga lelkisége s amelyre idegen hatások éppúgy kiterjedhetnek, mint akár egy tudatosan önmagát nevelő individuumra. A magyar nép szellemi és gazdasági viszonyai éppúgy rezultánsai egy ezeréves európai fejlődésnek, mint az egyes történeti osztályokéi. A parasztkert virágai előbb a középkori kolostorok körül, a ferences klastromokban virultak és iaők folyamán számuk és fajtáik az úri osztály renaissance és bárók kertjeiből gyarapodtak. A népnek van tehát története, helyesebben a nép története nem azon adatok felsorolásából áll, milyen robottal tartozott és miként nyomták el urai a különböző korszakokban. Az is bizonyos, már, hogy nem is volt mindig elnyomva és sorsát nem lehet egyszeri katasztrófa szenvedőjével, egy Dózsa nevével szimbolizálni. A magyar nép történeti fogalmát semmiféle osztályszemléletbe nem lehet beszorítani; az, aki egyetlen osztályért lelkesedve közeledik hozzá, legyen az történeti osztályérdek vagy neoparasztszemlélet összetöri a múlt tükrét és nyomorúságos üvegdarabkák maradnak kezében. Népünk és időnként feltűnedező osztályai, kiemelkedő rétegei hatalmas kollektív egységet alkottak, amióta a nagy finnugor Magyar torzs összeolvadt az Ural európai lejtőjén a néhány nyugat felé menekülő turk-törzzsel, amióta tehát megszületett a magyar nemzet, születésekor is európai teremtmény. Azóta, több mint ezer esztendőn át ez a kollektivitás európai életet élt és Szent István óta semmi sem maradt tőle

idegen, ami csak a keresztény Európának valaha is lelki tartalmat adott.

A népnek öntudatosodását nevezzük nemzetnek, de az utóbbinak történetét csak a névtelen és politikátlan nép életének vizsgálata érteti meg velünk. Az új történetírás mélyebbre ás, a régi századok e homályos viszonyait kutatja, hogy eredményeivel érthetővé tegye azon történeti felépítményt is, melyet a korábbi korszak, pozitívista módszereivel, már elkészített számunkra. Az új történetírás képes állapotokat rajzolni és olyan folyamatokat is felfedni, amelyek anonymításban folytak le, kiemelkedő személyek és politikai cselekedetek kitermelése nélkül. Az előmagyarok történetét és a magyar nemzet megszületését néhány népnévből és a szibériai, vagy oroszországi türk népek 19. századi gazdasági és társadalmi viszonyaiból tudták modern szakembereink rekonstruálni. A magyar paraszt életmódját a török hódolás folytán előállott alföldi klimatikus, egészségügyi és gazdasági változások magyarázzák. Bethlen Gábor nagyszerűen megszervezett államhatalma nem egyéb, mint a nyugati protestantizmus politikai szemléletének megvalósítása egy nagy magyar tehetség munkájából. Vidéki városaink bárók templomai nem bizzarr véletlen eredményei, hanem az ellenreformáció katolikus gondolkodásának kőbevégett tanúságai, amely gondolkodásnak — ma már tudjuk — a társadalmi berendezésben és politikai életben is megvoltak a következményei.

A modern történetírás tehát az Élet minden eredményét megvizsgálja és egyoldalúságtól mentesen próbálja azokat két nagy, örök forrásra visszavezetni: a magyar népre, mint ősi, folyvást megújuló termelő erőre és az európai áramlatokra, melyek hasonlóképpen megszakítás nélkül formálták történetünket.

Az a történet pedig, mely elhagyva a politikai és pozitívista történet egyoldalúságát, tudatosan mélyülő munkával közeledik minden magyar alkotás e fókuszaihoz, nemcsak érdeklődésre tarthat számot a mai nemzedékek közt, hanem kielégítheti azt a különös nosztalgiát is, mellyel közönségünk a múltat tárgyaló könyvek felé fordul. Történetünk szép és szomorú, büszke és véres és izzadtságos történet, mint minden emberi cselekedet. Küzdői és szenvedői emberi nemzedékek, melyek a földi életben, működésük ez áthághatatlan határai közt, mindenkor egyformán harcolnak s ugyanazon szenvedéseket tűrik és hordozzák. Saját történetünk alkotói pedig vérrokonaink, őseink, még akkor is, ha biológiailag nem vagyunk egyenes leszármazóik. Történetük tehát a mienk, cselekedeteik olyanok, aminőket adott körülmények közt -mi szakasztott úgy cselekedtünk volna, végül a mi szenvedéseink is talán ugyanazok, mint amiket ők szenvedtek történetünk nagy töréseinél, új utak keresése közben. Urak és jobbágyok, végvári katonák és bárók főpapok: mind mi vagyunk, sorsuk a mienk és a mi sorsunk az övék. Ami nem kevesebbet jelent, mint hogy jelenünket minden bonyodalommal és megoldás felé törekvő akaratával megtaláljuk az ő történetükben, s jövőnk sem lesz rosszabb, mint az ő jövőjük volt.

A magyar történet bennünk is él és bennünk is alkotja a jövőndőt.

VIII

Ez az egész szemlélet a háború után termelődött ki, bár kétségtelen, hogy vékony, hajszálfinom gyökerei átnyúlnak az előző korszakba, amikor a századfordulón először próbálták történetünkre a nyugati tudomány társadalom-, gazdaság-, közigazgatástörténeti módszereit alkalmazni. Azóta a fiatalabb kutatók egész sora dolgozik ez irányban, egyrészt a személytelen nép és nemzet történetének megvilágításán, másrészt azon szellemi erők felfedésén, melyek saját lelkünket Európa hatása alatt mindegyre új és más köntösbe öltöztették. Az új módszert és annak a magyar történetre alkalmazási módját nemrégén írtuk meg tizenegyen a Hóman Bálint szerkesztette gyűjteményes kötetben, A magyar történetírás új útjaiban. Gyakorlatilag alkalmaztuk a Magyar Történet kötetekben, melyek részben, a 18. századig, a jelen munkának is anyagát és főforrását szolgáltatják. Nekem nagy az örömöm, hogy a jelen munka röviden és szabatosan adja e korokra nézve kutatásaim eredményeit a magyar közönség legszélesebb rétegei számára. És az is kétségtelen, hogy ez a könyv tőlünk független részleteiben is azt adja, amit az egész új történeti iskola akar: mélyebb, őszintébb, magyarabb történetet, mint az előzők voltak.

Mert múltunknak immár csak lélekből őszinte és a népi gyökerekig lenyúló történetére lehet és van szüksége a mai nemzedéknek.

Szekfű Gyula,

TARTALOM

Bevezetés, írta Szekfű Gyula	III
Irodalom.....	X

I. RÉSZ

A MAGYAR NEMZET AZ ÁRPÁDOK ALATT

1. fejezet: A magyar nemzet története az őskortól az államalapításig. Törzsi szervezet kora	1
2. fejezet: A magyar nemzet története a Szent Istvántól III. Bélaig (1000—1196). A patrimoniális királyság kora	24
3. fejezet: A magyar nemzet története Imrétől III. Endréig (1196—1301). A rendiség fejlődése az Árpádok kihalásáig	51

II. RÉSZ

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE A VEGYESHÁZI KIRÁLYOK ALATT

1. fejezet: A magyar nemzet története Károly Róbert és Nagy Lajos alatt (1301—1382). A magyar nagyhatalom kialakulása. A rendi fejlődés betetőzése	87
2. fejezet: A magyar nemzet története Máriától V. Lászlóig (1382—1458). A magyar és a török hatalom összeütközésének állandósulása. A rendek befolyása az országos politikába	122
3. fejezet: A magyar nemzet története Hunyadi Mátyástól II. Lajosig (1458—1526). A megújult nagyhatalomtól az ország bukásáig	141
4. fejezet: A magyarországi közművelődés története a mohácsi vészig. A tudományos és irodalmi élet. A művészetek helyzete	168

III. RÉSZ

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE A HABSBERGOK ALATT

1. fejezet: A magyar nemzet a 16. században. A három részre oszlás kialakulása és berendezkedése. A reformáció kora (1526—1606).....	183
--	-----

X

2. fejezet: A magyar nemzet története a 17. században. Az ellen-reformációs és alkotmányos küzdelmek kora. A török hódoltság bukása (1600—1699).....	232
3. fejezet: A magyar nemzet története a tizennyolcadik században. Az ország újraszervezése és a felvilágosult abszolutizmus. A barokszellemtől a felvilágosodásig (1699—1792) 291	
4. fejezet: A magyar nemzet története II. Ferentől V. Ferdinándig (1792—1848). A nagy reformmozgalmak kora. A francia forradalomtól a magyar forradalomig.....	343

IV. RÉSZ

A SZABADSÁGHARC ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS KORA

1. fejezet: A szabadságharc (1848—1849).....	379
2. fejezet: Az abszolutizmus (1849—1865).....	398

V. RÉSZ

A KIEGYEZÉSTŐL NAPJAINKIG

1. fejezet: A kiegyezéstől a Millenniumig (1867—1896).....	422
2. fejezet: A Millenniumtól a világháborúig.....	454
3. fejezet: A világháború, a forradalmak, és az ország ötrészre-darabolása (1914—1920).....	503
4. fejezet: A magyar nemzet Trianon után (1920—1931).....	537
Név- és tárgymutató.....	555

IRODALOM

Egy összefoglaló munka, amely arra törekszik, hogy egy tudományág eredményeit lehetőleg minél teljesebben közvetítse a nagyközönséghez, eredetiségre nem törekedhetik. Hisz az ily természetű munkának épp az az értéke, ha a szerző minden jelentősebb részeredményt beolvastott az egységes előadásba.

Az utóbbi évtizedekben nagy lendületet vett magyar történelmi kutatás gazdag eredményeinek egyetlen széleskörű, átfogó előadása a *Hóman* Bálint és *Szekfü* Gyula tollából megjelenő *Magyar Történet*. Ebből az alapvető műből eddig öt kötet jelent meg, amelyek a magyar történetet az ősidóktól Károly Róbert haláláig és Mohácstól a 18. század végéig adják elő. Ezekre a korszakokra nézve előadásom folyamán elsősorban, sőt egy egy momentumnál kizárólag Hóman és Szekfü előadására támaszkodtam. A történetírásnál az előadó egyénisége kétségtelenül mindig érvényesül, a saját felfogásom Hóman és Szekfü előadásától egyes pontokon inkább Szekfü megállapításainál tér el. Eltérő véleményemet természetesen érvényesíttem.

A közelmúltban három olyan összefoglalás jelent meg, amelyek a magyar történet olvasásához bevezetésül használhatók, melyekben a szerzők rövid összefoglalásokban igen becsesen mutattak rá a történés rugóira, az események eszmei hátterére. Ez a három mű *Szekfü* Gyula: *A magyar állam életrajza*, Budapest (év nélkül, két kiadás); *Eckhart* Ferenc: *Bevezetés a magyar történelembe*, Pécs-Budapest, 1924; *Domanovszky*, Alexander: *Die Geschichte Ungarns*, München-Leipzig, 1923. Könyvem megírásánál különösen azoknál a koroknál, amelyek a Hóman—Szekfü-ből még nem jelentek meg, mindhárom művet sikerrel használtam.

A magyarok őstörténetének előadásánál *Németh* Gyula könyvére támaszkodtam: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest, 1930. A magyar külpolitika kezdeteinek előadásánál felhasználtam *Deér* József könyvét: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, Kaposvár, 1928. A székelyek őstörténeténél saját elméletemet adtam elő: *A székelyek őstörténete letelepülésükig*, Cluj-Kolozsvár, 1932. 1931-ben jelent meg *Deér* József alapvető tanulmánya: *A magyar-horvát államközösség kezdetei*, melynek eredményeit szintén felhasználtam. (Budapest, Jancsó Benedek-Társaság kiadványai, 2. sz.) A magyar királyság megalapításának történeténél figyelembe vettem *Balogh* Józsefnek a „Századok” 1932-es évfolyamában megjelent, ezzel a tárggyal foglalkozó értekezését is. Károly Róbert halálától Hunyadi Mátyás haláláig felhasználhattam *Hóman* Bálintnak erről a korról szóló összefoglaló előadását, mely angol nyelven fog megjelenni. Ezáltal Hóman szempontjait egészen 1490-ig érvényesíthettem, s közben Hómannak több oly eredményét használhattam, amelyek eddig még nem kerültek nyilvánosság elé. Nem mulaszthatom el, hogy ezért a kitűnő támogatásért e helyen is köszönöm ki ne fejezzem. Használom forgattam *Horváth* Henrik tanulmányát: *Zsinati kultúra és lovagvilág*, Napkelet, 1930; és *Buda a középkorban* (Budapest, 1932.) című tanulmányát, amelyek Mátyás palotájának zsigniond-kori keletkezéséhez nyújtanak érdekes adalékokat. 1490—1526-ig *nem állt* rendelkezésemre a részletkutatások eredményeit összefoglaló moderm előadás. Szerencsére azonban a *Magyar Történeti Életrajzok* című sorozatban különböző szerzőktől gen értékes részletösszefoglalások jelentek meg (Hunyadi Mátyás, Corvin János, Beatrix talyné, Dózsa György, Werbőczy István, Mária királynő, Mária királyné, Izabella

királyné, Gritti Lajos stb.) melyeket előadásomban felhasználtam. Ezek mellett főleg Szabó Dezső két könyvére támaszkodtam: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*, Budapest, 1909., és *Küzdelmek a nemzeti királyságért 1505-1526* Budapest, 1917. Az erdélyi események általános előadásánál két összefoglalást használtam: Jancsó Benedek: *Erdély története*, kiadásra rendezte Gyalay Domokos, Cluj-Kolozsvár, 1931; és Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya* Budapest, 1927. Bár Jancsó könyve sem áll a kor színvonalán, Kőváry és Szilágyi előadásánál még mindig jobban használható.

A Mohács előtti művelődésről írt fejezetemben elsősorban a következő műveket használtam: Békefi Rémi: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, 1906; Békefi Rémi: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, 1910; Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek*, Budapest, 1929; Péter András: *A magyar művészet története*, Budapest, 1930, I—II. kötet; Jakubovich Emil—Pais Dezső: *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, 1929; Genthon István: *A régi magyar művészet*, Vác, 1932; Gerevich Tibor: *A régi magyar művészet európai helyzete*, Pécs, Minerva, 1924; Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, 1931. Utóbbit különösen ki kell emelnem. Meleg köszönetemet kell itt kifejeznem Dr. Jakubovich Emil úrnak, kinek néhány szóbeli közlését is felhasználhattam és Genthon István úrnak, aki a fejezet művészettörténeti részének kéziratát, kérésre, átnézte.

A mohácsi vésztől kezdve Szekfű Gyula előadása volt számomra a vezető fonal, emellett azonban igyekeztem minél több köztörténeti adatot is bedolgozni előadásomba. Többek között használt vettem Rugonfalvi Kiss István könyvének: *A magyar helytartótanács 7. Ferdinánd korában*, Budapest, 1908; Lukinich Imre művének: *Erdély területi változásai 1541—1711*, Budapest, 1918; Jancsó és Szádeczky már említett műveinek és Biró Vencel könyvének: *Erdély követei a portán*, Cluj-Kolozsvár, 1921. A protestantizmus előadásánál érvényesítettem saját részletkutatásom eredményét: *A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus*, Budapest, 1932 (Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve II.); az erdélyi öntudat kérdésénél pedig *Az erdélyi tudat kialakulása*, (Pécs 1925., Lúgos, 1926.) című tanulmányomat, végül: *Az erdélyi állam iskolapolitikája* (Lúgos, 1929.) című értekezésemet. Bethlen Gábor jellemzésénél Szekfű Gyula könyvére támaszkodtam: *Bethlen Gábor*, Budapest, 1929. Mályusz Elemérnek eredményeit két ízben értékesítettem, egyszer a *Társadalomtudomány-ban* megjelent értekezése alapján a Dózsa-lázadás előadásánál s a *Bécsi Magyar Történeti Intézet első Évkönyvében* megjelent tanulmánya alapján a 18. század végi városi polgárság felső helyről jövő izgatásának megemlítésénél. A 19. század előadásánál Szekfű, Eckhart és Domanovszky már említett bevezetészerű művei mellett igen nagy hasznát vettem Eckhardt Sándor művének: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, (év nélkül); valamint Szekfű Gyula: *Három nemzedék* című művének, Budapest, II. kiadás. A nemzetiségi és az erdélyi kérdés előadásánál többet közt saját két könyvemre támaszkodtam: *Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus*, Pécs, 1927; és *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés*, Budapest, 1928. Az államnnyelv kérdésénél Szekfű Gyulának *Iratok a magyar államnnyelv kérdésének történetéhez* (Budapest, 1926.) című művére támaszkodtam. Hasznát vettem emellett a *Magyar Történelmi Társulat* újabkori Fo/ifes-kiadványainak is. A hadtörténeti vonatkozásoknál *Rónai Horváth Jenő* összefoglalására támaszkodtam: *Magyar Hadikronika*, Budapest, 1897, I—II. kötet.

Nincs terem azoknak az értekezéseknek felsorolására, amelyeknek eredményeit nem egyszer egy-egy mellékmondatban érvényesíttem. A magyar történeti irodalom legjobb könyvészetétől ajánlhatom Hóman Bálint és Szekfű Gyula Magyar Történetének *függelékeit*, melyekben a szerzők kritikái megjegyzésekkel ellátva, úgyszólván az egész magyar történeti irodalmat összefoglalják. A magyar történet *forrásainak* könyvészetet Bartoniek Emma állított össze: *Magyar történeti forrás-kiadványok*, Budapest, 1929. A nagyközönség számára igen ajánlható Mangold Lajosnak a középiskolák VIII. osztálya számára írt tankönyve: *A magyarok oknyomozó történelme* (V. kiadás, Budapest, 1907.), melyben a legfontosabb források és azok rövid jellemezése igen használhatóan van összeállítva. Igen természetes, hogy azokat, akik az egyes törvények pontos szövegére kíváncsiak, a *Corpus Juris Kolosvary—Ováry-féle* kritikái kiadásához utasítjuk.

Ha sikerülj a különböző helyeken található eredményeket zökkenő nélkül összefoglaló előadásba öntenem, s az előadásban átfogó és minden részletre egységes

XIII

szemléletet érvényesítenem, akkor megoldottam azt az egyetlen feladatot, amelyet egy oly természeti mű, melynek megírásával megbízattam, maga elé tűzhet.

Asztalos Miklós.

A szabadságharc forrásirodalmán kívül, melyet e korszakra nézve más műveimben összeállítottam és használtam (*Magyarország és az entente hatalmak 1848—49*, Budapest, 1919; *Görgey Artúr*, Budapest, Genirs-kiadás) a legfontosabb *Károlyi Árpád* kétkötetes munkája: *Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pere*. Budapest, 1932, amely a szabadságharc genezisére és kifejlődésére nézve döntő dokumentumokat és szempontokat tartalmaz.

Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849—1865-ig*, amelyből eddig két kötet jelent meg s szinte teljes adatkimerítéssel öleli fel megjelent részében az októberi diplomáig terjedő időszak történetét.

Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei-nek* II—VI-ig terjedő kötetei, valóságos enciklopédikus gyűjteménye Deák szereplése történelmi háttérének és korrajzi adatainak.

Károlyi Árpád: *Gróf Széchenyi István döblingi hagyatéka* I—III. kötet, amely nemcsak a legnagyobb magyar döblingi éveire vet gazdag fényforrásokat, hanem a korszakra is, amelyben Széchenyi gondolkozásának és szereplésének utolsó éveit lefolytatta.

H. Friedjung: Österreich von 1848—1860.

H. Friedjung: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—66. I—TT. kötet (Stuttgart).

Id. Szögyény-Marich László: *Emlékiratai*, I—III. kötet, 1902—1918.

Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*, I—III., Budapest, 1880—82.

Wertheimer Ede: *Gróf Andrástj Gyula élete és kora*. Budapest, 1910—13, I—III. kötet.

Lederer Béla: *Gróf Andrássy Gyula beszédei*, T—TT. kötet.

Kónyi Manó: *Andrássy és Beust*, Olcsó könyvtár.

Gróf Apponyi Albert: *Emlékei* I. kötet.

Bekics Gusztáv: *I. Ferenc József és kora* (Szilágyi-féle Millenniumi történelmi X. kötet).

Gróf Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*, Budapest, 1896.

Visi Imre: *Tisza Kálmán*, politikai jellemrajz Budapest, 1885.

Kákay Aranyos II.: *Tisza Kálmán*, politikai élet- és jellemrajz, Budapest, 1878.

Petrovics László: *Bellusi Baross Gábor élete*, Budapest, 1892.

Fay er Gyula és Vikár Béla: *Szilágyi Dezső beszédei*, I—IV. kötet, Budapest, 1906—13.

Szekfü Gyula: *Három nemzedék*, Budapest, 1920.. Élet-kiadás. Nagyszabású perspektíva-rajz, amelynek nem egy szempontját és ítéletét elfogadtam és adatát felhasználtam.

Pethő Sándor: *Világostól Trianonig*, Budapest, 1924.

Nagy Miklós: *Világostól Trianonig*, (Pethő Sándor könyvének bírálata), Budapest, 1926.

Pethő Sándor: *Világostól Trianonig védelme* (Válasz Nagy Miklós bírálatára), Budapest, 1926.

Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf* u. Schriften aus dessen Nachlass, Insel-Verlag zu Leipzig, 1928.

Gróf Apponyi Albert: *Szemelvényes beszédei*, két kötetben, 1896, (Singer—Wolfner).

Léyay M.: *Apponyi politikájának filozófiája és konklúziója*, Győr, 1904.

Návay Lajos: *Az Apponyi-féle iskolai törvények* (Budapesti Szemle, 1909).

Ajtay József: *Harc a hegemoniáért*, Budapest. 1906.

Jancsó Benedek: *Defensio nationis Hungaricae*, Budapest. 1920.

Gróf Andrássy Gyula: *A világháború előzményei*, I—II. kötet, Budapest,

A. Francis Pribram: *Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns*

Tisza István gróf: *Összes munkái* (Magyar Tudományos Akadémia kiadása).

XIV

- Nadányi Emil: *Parlament-i küzdelmeink 1904-1913* Budapest
Ágoston Péter: *A magyar világi nagybirtok története*, Budapest, 1913 (Grill).
Angyal Dávid: *A szandzsák-vasúterv* (A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyvében, 1931).
B. Bülow: *Denkwürdigkeiten*, Band 1—11.
Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék*, a Nyugat kiadása, 1911.
Kristóffy József: *Magyarország kálváriája 1890—1926*, Budapest, 1926. (Bírá-
lata 1. Nagy Miklós, Budapesti Szemle, 1928).
Gr. S. Burián: *Drei Jahre aus meiner Amtsführung im Kriege*, Berlin, 1923.
W. Fraknoi: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*,
Wien, 1919.
Garami Ernő: *Forrongó Magyarország, Emlékezések és tanulmányok*, Wien,
1922.
Gratz Gusztáv: *A bolsevizmus Magyarországon*, Budapest, 1921.
Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás*, Wien, 1920.
K. Kautsky: *Wie der Krieg entstand*, Berlin, 1919.
Gr. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*, I. kötet, München, 1923.
IV. Károly visszatérési kísérletei (A m. kir. kormány kiadása, Budapest 1922).
Kovács A.: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*.
Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*, Budapest, 1920 (Légrády).
Graf Julius Andrássy: *Drei Reden über auswärtige Politik*, Wien, 1914.
Gróf Andrássy Gyula: *Naplójegyzetei 1901—1913*. (Kéziratban az özvegy grófné
tulajdonában, tizenkét folió-kötet, sajtó alá rendezése folyamatban.)
Gr. O. Czernin: *Im Weltkriege*, Wien, 1919.
E. Glaise—Horstenau: *Die Katastrophe*, Amalthea-Verlag, Wien.
E. Ludendorff: *Meine Kriegserinnerungen*, 3. Auflage, Berlin, 1919.
E. Mályusz: *Sturm auf Ungarn*, Wien, 1930.
Obecanski Jan: *Umsturz im Mitteleuropa*, Helleran, bei Dresden, 1931. („Magyar-
ország felosztását azon angol politikusok ellenezték, akik a magyar nemességgel
voltak kapcsolatban s ma a munkáspárt baloldalán (1930) ülnek.”)
A. Graf Polzer—Hoditz: *Kaiser Karl* (aus der Geheimmappe seiner Kabinet-
schefs), Amalthea-Verlag.
W. Pfeifer: *Weltmächte der Gegenwart*, Leipzig, 1928.
K. Tschuppik: *Ludendorff: Die Tragödie des Fachmanns*, Wien, 1931.
Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai*, I—II. k., Budapest, 1927.
Prince Sixte de Bourbon: *L'offre de la paix séparée de l'Autriche*, Paris, 1920.
Nyékhegyi Ferenc: *A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés*, Budapest, 1923.
K. Werkmann: *Der Tote auf Madeira*, München, 1923.
Ezenkívül *Országgyűlési Naplók, vonatkozó napilapok*, különböző tanulmá-
nyok és közlések a *Századok* és a *Budapesti Szemle* 1920—31. köteteiben.

Pethő Sándor.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

AZ ŐSIDŐKTŐL AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSIG
(1848-IG)

ÍRTA:

ASZTALOS MIKLÓS

A magyar történet 1340-ig és 1526-tól 1792-ig terjedő előadásánál az újabb tudományos eredmények és a saját szempontjaim figyelembevételével elsősorban Hóman Bálint és Szekfü Gyula Magyar Történetének eddig megjelent kötetekre támaszkodtam.

Mély hálával kell őszinte köszönetet mondanom Hóman Bálint önagyméltóságának azért, hogy kitüntető szívességgel rendelkezésemre bocsátotta egy Angliában megjelenő összefoglaló tanulmánya kéziratát és 1340-től 1490-ig is az ő megállapításai és szempontjai alapján adhattam elő az eseményeket.

Budapest, 1932 október 28.

ASZTALOS MIKLÓS

I. RÉSZ

A MAGYAR NEMZET AZ ÁRPÁDOK ALATT

1. fejezet

A magyar nemzet története az őskortól az államalapításig. A törzsi szervezet kora

Amikor a nemzetek fellépnek a történelem színpadára, már túlvannak történetük legérdekesebb fejezetein. Ezek a fejezetek azonban legtöbbször örökre homályban maradnak a későbbi korok érdeklődése előtt. Az a rendkívül érdekes és bonyolult folyamat, ahogy egy bizonyos embercsoport eljut a saját nyelvéhez^{^^} kezdetleges politikai megszervezéséhez, szóval azokhoz a tulajdonságokhoz, amelyek nemzetváltást meghatározzák, „a történeti kutatás előtt igen nagy mértékben ismeretlen marad meg”; „történettudomány mai nagymértékű fejlődése mellett is. A középkori história-író, a mai történész öse, sokkal egyszerűbb feladat előtt állott akkor, amikor nemzete őstörténetéről kellett írnia, mert őszintén meg volt győződve arról, hogy az a színes mondavilág, mely tolla alatt mint mindenre feleletet adó őstörténet megelevenedett, a legtisztább és kétségbevonhatatlan igazság. A mai történetíró, bár nagy gonddal és felkészültséggel vizsgálja és elemezi a hún-magyar ősmundát, mégsem talál benne olyan útmutatást, amely számára a ködös őstörténet szövevényes rengetegében biztos útmutatásul szolgálna.

Az írásos emlékek teljes hiánya, az archeológiai (régészeti) leleiek szűkszavúsága mellett arra szorítatunk, hogy olyan emlékeket tegyünk beszédesekké, amelyeket a régebbi történetkutatók még nem hallgattak meg: a nyelvtudományt és az összehasonlító nép- és társadalomrajzot. Az így nyert ismeretek nem színesek ugyan, mint Hunor és Magyar mondája, a Csodaszarvas meséje, vagy a Csaba útjának legendája, sőt nem is olyanok, amelyeket a további kutatás esetleg mélyrehatóan is ne módosíthatna úié. Egyetlen előnyük van mégis a krónikások meséivel szemben, az, hogy valószínűleg fedik azt a valóságot, amely eddig ismeretlen volt s közelebb hozzák a megismeréshez azt a misztériumot, amely egy nemzet megszületésének nagyszerű folyamatot tartalmazza.

A következő pár lap szövevényes kérdésekben akar irányí-

tóul szolgálni s ha az olvasó megajándékoz figyelmével, látni fogja, hogy a bonyodalmasnak látszó őstörténet végül is igen egyszerű.

A történetkutatás mai állása szerint a magyarság családfája az úgynevezett uraltáji ősnép nyugati ágából, az urali ősnép-ből sarjadt ki. Ezek az ősuraliak a Volga és mellékfolyói mentén, az Ural-hegység nyugati (európai) vidékén éltek./ Legkeletibb ága e népnek, a szamojéd-nép őse, átkelt az Urálon s annak északkeleti lejtőin szállt meg, Az urali físnépnek a szamojédektől elszakadt, tehát Európában maradt ágát nevezzük gyűjtőnévvel *f i n n u g o r* ősnépnek. A finnugor ősnép hazája a Közép-Volga és mellékfolyóinak — Oka, Káma, Bjelája — erdős vidéke volt. A Don és Volga mentén tanyázó, Azsia felé húzódó indóiráni nép — melynek élén a későbbi hindu nép őse haladt — a Kr. előtti 3. évezredben szomszédja volt a finnugoroknak. Az egymás mellett élés emlékét őrzik azok a jövevényszavak, amelyek valamennyi finnugor nyelvbe az indóiráni nyelvből kölcsönöztek át. Mintegy két évezreddel Kr. előtt újabb ágakra szakadt a finnugor ősnép: egy nyugati és egy keleti ágra. A nyugati ágat, amely később ismét tovább oszlott, *f i n n p e r m i* ősnépnek nevezik. A keleti ág a volgamenti őshazából kelet felé húzódott az Ural-hegység irányába. A kelet felé irányuló haladással egyidejűleg keletről (Ázsiából) nyugatra vonult a törökségnek *o g u r* (ugur) néven ismert nyugati ága. A finnugorság keleti ága, a vogul és az osztják nép, a Kr. utáni 7. évszázad után a Volgáig előnyomult ogur (volgai bolgár) nép fenhatósága alá került. Ezért nevezték el őket a nyugati ághoz szakadt zúrjén rokonok ogur-nak, vagy ugor-nak (jugra, ugra), mely elnevezés ugor alakban a nyelvtudományban ma is használatos.

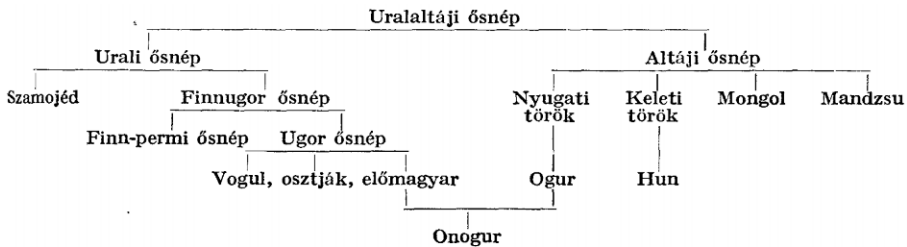
Az urali ősnépnek — melynek oszlását most figyeltük meg — ugyanazon törzsről szakadt rokona az. *a l t á j i* vagy *t ö r ö k - t a t á r* ősnép, mely valószínűleg az Ural vidékéről költözött az Altáj-hegység vidékére, a keletázsiai mongol népek szomszédságába. A török-tatár és mongol népek évezredekre terjedő életközössége azt eredményezte, hogy az északi mongolság el-sajátította a török nyelvet, az urali eredetű törökség viszont mongol faji sajátságokat öltött. Kr. előtt mintegy ezer évvel már szétoszlott különböző ágakra a keletre került török-tatár, illetve altáji nép is. Ekkor már elszakadtak egymástól a mandzsu, mongol, keleti vagy köztörök (hún, *o g u z* vagy türk) és nyugati török (ogur, vagy bolgár) ágak, melyek ekkor a Koreai-félszigettől Nyugat-Szibériáig szóródtak szét.

Említettük, hogy a finnugor ősnép keleti ága és az altáji ősnép legnyugatibb ága ellenkező irányú haladása közben találkozott egymással. Ezzel a *t a l á l k o z á s s a l* indul meg a magyar nép kialakulása is, mely az egykor az urali ősnépet és az altáji ősnépet is egyaránt magában foglalt uraltáji ősnép évezredekén át egymástól függetlenül fejlődött két

ágának szerencsés újralálkozásakor születik meg, hogy magába egyesítse a két külön haladt, évezredes fejlődés eredményeit életerőül a jövőendő évezredekre.

A finnugor ősnép ugornak nevezett keleti ágában élt tehát a vogul és az osztják nép, valamint az a nép is, amelyet e l ő m a g y a r n a k, a magyar nemzet közvetlen őseinek nevezhetünk. Az előmagyarság tehát az európai őshazából vonult kelet felé, amikor érintkezésbe került a bolgár-törökséggel, az altájiai legnyugatibb ágával, valahol az Ural folyó vidékén s Nyugat-Szibéria ezzel határos területein.

A magyar nemzet családfáját, Összegezve az elmondottakat, leegyszerűsítve így rajzolhatjuk fel:

Ez a szemléltető vázlat azonban csak a magyarság közvetlenül első oly őség halad, amely már a mai értelemben vett magyarság kétségtelen alapjának tekinthető. Ezután még számos együttélés, politikai és kultúrhatás, lényeges vérkeveredés alakította tovább annyira a magyarságot, hogy önálló, nemzettudattal rendelkező népként léphessen fel a történelem színpadára. Próbáljuk meg egészen rövidre fogva nyomon követni azokat a hatásokat, amelyek összessége létrehozta a magyar nemzetet.

Az előmagyarság nem volt termelő, hanem főleg zsákmányoló életmódot folytatott, halászó és vadászó nép volt. Az a feltevés, hogy mint prémvadász nép, prémszállítója volt a bolgároknak s csak utóbb jutott azokkal szorosabb politikai kapcsolatba is. A bolgár-török jövevény szavaknak abból a rétegéből, amely a magyar nyelvbe ekkor került, kétségtelenül megállapítható, hogy a magyarság a bolgár-törökségtől sajátította el a földművelést és az állattenyésztést. Bár a magyarság már azelőtt kétségen kívül vérségi köteléken alapuló nemzeti szervezeten élt, mégis ekkor válik törökös szervezettű njhrpé. A bolgár-törökség szervezi meg, talán azalatt, amíg uralkodott is rajta s ennek köszönheti, hogy részei jól összefogott, könnyen mozgó politikai és hadi egységekké alakultak össze. A magyar és bolgár érintkezés, amelynek kezdetét a Kr. utáni 1. és 5. század közé tehetjük, egészen az Árpád-korig tart szakadatlanul. A magyarság a négyszázhatvanas évek elején költözött át Nyugat-Szibériából a Kaukázus vidékére]az onogurbalárokkal. Szervezet tekintetében a kutatók az uráli bolgár hatást tartják jelentékenyebbnek, míg műveltségi tekintetben a

kaukázusi bolgár hatás volt fontosabb. A magyarság a Kaukázusban a 6., 7., 8. században török népek szomszédságában tartózkodott és más nevek mellett a bolgár (o n o g u r) nevet is viseli, ami arra vall, hogy politikai kapcsolatai voltak a bolgársággal.

A történelem színpadán megjelenő magyarság tehát származására nézve jobbára ugor, műveltségében azonban török s így igen szerencsésen egyesítette magában az évezredekkel azelőtt szétágazott uraltáji ősnép nyugati és keleti ágának faji és műveltségi snátságait, mely körülmény alkalmassá tette később-arra, hogy a legnagyobb történelmi szerepet töltsse be az összes rokon-, testvér-népek között.

A kaukázusi őshaza vidéke a Maeotis és Kubán környékére tehető, ahová a bolgár őstörténeti hagyomány is helyezi Nagy-Bolgáriát vagy Ős-Bolgáriát. Az alsó Kubától északra levő síkságon különféle török népeket találunk az 5. század második felétől kezdve. A magyarságot viszont különböző időben más és más névvel nevezik a forrásaink, így említik őket o n o g u r, s z a v a r d, majd türk névvel is. Vagyis a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a nevét viseli, amelyek az 5. század óta a Kubán vidékén uralkodtak. A négy név tehát négy politikai korszak emlékét őrzi, amikor a magyarság az onogur, majd a szabir, utóbb a türk törzsközösségben élt s végül mikor a Magyar törzs ad nevet egy törzsszövetségnek. Arra is van adatunk, hogy a magyarság a 6. század elején önálló és a h ú n nevet viseli. Mindez azonban sokkal bonyolultabb és nem egyszer csak feltevésekre épül s így meg kell elégednünk ezzel a szűkszavú, de az eredményeket lehetőleg világosan közölni akaró összefoglalással, anélkül, hogy megkísértenénk a részletekbe való elmélyedést.

A magyarság első: o n o g u r elnevezése (ebből származik az Ungar név is) az onogur-bolgárok nevéből származik. 461 és 550 között van nyoma az onoguroknak a Fekete-tenger keleti partvidékén, a Kaukázus gerincétől délre. Ide nyugatszibériai hazájukból jöttek 461 és 465 között a saragurokkal és ogurokkal, két más bolgár néppel. (A bolgár név szószerint keverék népet jelent.) Az onogurok folytatásának a moesiai bolgárokat tekinthetjük. Az ősi magyarságot szoros kapcsolatban kell az onogurokkal képzelnünk. Kétségtelennek látszik, hogy az Ural vidékéről is együtt költöztek nyugatra.

A magyarság későbbi s z a v a r d i neve a török s z a b i r népnévből származik. Ez a nép űzi ki 461 és 465 között Nyugat-Szibériából az onogurokat és a már említett két másik bolgár népet. 510 körül a szabir nép is tovább vonult a Kaukázus vidékére s előbb annak a keleti, a Volga felé eső részein, utóbb a nyugati részen, a Kubán vidékén lakik. Ennek a kiváló katonanépnek jelentős szerepe 558-1 terjedt. Ekkor az avaroktól súlyos vereséget szenvedett. A törökfajú szabir nép azonban nem tűnt el, mert azonos a kazárokkal. A magyarság a 9. század

elejéig lakott a Don és a Kubán között, tehát kapcsolata a szabir néppel, amely egyidőre nevet is adott neki, kétségtelen.

A török népek közt a türk volt a leghatalmasabb. Uralma a 6. század közepén „szilárdul meg. Birodalma két részre oszlott, a keleti és a nyugati törökök birodalmára. A főhatalmat a keleti birodalom uralkodója gyakorolta: a kagán. A nyugati törökök uralkodója a jabgu volt, aki gyakran tett szert függetlenségre. Mindkét birodalom válságos sorsot élt meg. A 7. század derekán mindkét türk birodalom kínai fenhatóság alá került s csak a század végén vívta ki régi függetlenségét. Azonban 745-ben az ujjurok végkép megdöntik a türk birodalmát. Amagyarokra a türk név azzal a hódítással szállt át, amellyel a törökök a 6. század végén kiterjesztették uralmukat a Kaukázustól északra és a Dontól keletre fekvő területekre. A magyarság is a meghódított népek közé tartozhatott, mert a türk kultúra befolyása igen nagy volt rá. Igazolja ezt a magyarság harcmódora és a türk rovásírásnak ismerete is. Az a tudományos vélemény, hogy a magyarság a bolgár nyelven kívül egyedül a türk nyelvet sajátította el annyira, hogy azt számosan beszélték. Az idők folyamán számos kisebb, nagyobb török néprész csatlakozott a magyarsághoz s ez okozta azt, hogy a honfoglaló magyarság életmódját, műveltségét, államszervezetet tekintve, tomk jellegű volt, bár néprajzilag a nemzet alaprétege nem altáji (török), hanem, mint említettük előbb, uráli (ugor).

A Kaukázusban a Kazár birodalom volt időrendben az utolsó, amelyben a magyarság szerepet játszott. A kazár név a szabirok eltűnése után, a 6. század második felében lett ismeretes. Ez igen természetes, mert a kazár népnév a szabir népnek egy másik neve. Jelentése mindkettőnek ugyanaz. A kazár birodalom virágzó földművelésével, elágazó kereskedelmével messze kiemelkedett a többi török birodalmak kulturális színvonala fölé. Virágzása is a legtovább tartott, mert csak a 11. század első felében pusztult el. A birodalomban több nyelvet beszéltek, ami a legkevésbé sem feltűnő, mert ezzel a jelenséggel ebben az időben más népeknél, így a volgai bolgár birodalomban is találkozunk. A kazár nép kétségtelenül török fajú volt. Már igen korán megismerkedett részben a zsidó, részben a mohamedán, részben a keresztény vallással s ez az oka, hogy egyesek a kazárságot tévesen zsidó jellegűnek vélik. A kazár birodalom megszervezői 570 körül a törökök voltak. A magyarok ezidőtől tartoztak a kazár birodalomhoz s ez a viszony több-kevesebb megszakítással s aránylag elég nagy függetlenségben mindaddig fennállhatott, amíg a magyarok a Kubán vidékén laktak. A magyarok politikai újjászervezése s mintegy nagykorúvá érése a kazár hatalom lassú hanyatlásával egyidőben, a 9. század derekán történik meg. Ehhez a végső lökést az a katonai megszervezés adta meg, amelybe a kazárok szervezték be az elsőrangú katonai értékkel bíró magyarságot.

A magyarság ekkor már teljesen felszívta magába a száza-

dos együttélés és viszontagságok során a hozzácsatlakozott különböző török elemeket. Néprajzilag egységes volt, csupán politikai önállóság híján nem ér vény sülhetett népi egyénisége. A magyarság politikai szervezete a törzsszövetségre épült fel. A törzsszövetség élén a kazár fejedelem, a kagán által kiszemelt fővezér, a k e n d e vagy k ü n d ü állt. Mellette van egy másik méltóság is, a gyúl a, amelyet az idegenek uralkodónak véltek. E hatalmi kettősség azzal magyarázható, hogy a kende hatalma csak a kazár összekötéseken alapult, míg a törzsszövetség tényleges öviszonyai a törzsközi ügyekben a döntést a Magyar-törzsnak így a gyulának biztosították. Maga a nép tényleg e nemzetiség ivadékaiban látta természetes urát.

Az úgynevezett törzsszövetség, amely török környezetben, esetleg török kezdeményezésre is jött létre, kétségtelenül olyan természetű volt, mint általában a török törzsszövetségek szoktak lenni. A török nomádállam, birodalom, rendszerint a következő részekre oszlik: törzsek, altörzsek, nemzetségek, ágak, családok. A török nomádállam alapja tehát a család, vagyis az államot alkotó törzsszövetség egyes törzsei vérségi alapon épülnek fel. Az időnként birodalmat alkotott török népek összetétele azonban nem állandó, mert a természetes szaporodás és pusztulás mellett nagy szerepet játszik életükben új népek önkéntes vagy kényszerű csatlakozása és egyes néprészek hasonló természetű leválása is. Az ily birodalmak gyakori változásoknak vannak kitéve, hiányzik belőlük az állandóság. Erős szervező kéz alatt csodálatos lendületet vehetnek s annak hiányában meglepően gyorsan fel is bomolhatnak. A törzsszövetségi alakulatok változandóságára mi sem vet szemléltetőbben fényt, minthogy gyakran az alakulatok neve ilyent jelent: „Hat-törzs”, „Tíz-törzs”, ami a szóban levő szövetség pillanatnyi összetételére vet fényt. Van adatunk arra, hogy egy időben a magyarságot is ennek a szokásnak megfelelően „h é t-m a g y a r”-nak nevezték. Ezek a török, vagy törökös nomád-államok, bár a törzsek vérségi alapon fejlődnek ki, mivel különböző fajú törzsek szövetségei is lehetnek, nem faji, népi egységek, hanem politikai közületek. Ezért gyakori bennük a többnyelvűség. Amikor például a magyarsághoz csatlakozik három k a b a r törzs, akkor egy ideig két nyelvet beszél a magyarság: a magyart és a kabar-törököt, míg a kabartörök lassan feledésbe nem merül. Bár három kabar törzs csatlakozott a magyarsághoz, a kabarok mégis csak egy törzsnak számítottak a magyar törzsszervezetben. Ez mindennél világosabban jellemzi azt a rugalmasságot és változatosságot, amely a török-rendszerű törzsszövetségek életét végig kíséri.

Ilyen törzsszövetségben élt a magyarság a kazár birodalomban, miután három-négy évszázad alatt kaukázusi hazájában jelentős onogur-bolgár, szabir, türk és újabb szabir, illetve kazár hatáson ment keresztül. A kaukázusi haza volt az a terület is, ahol a magyarság megszerezte a h ú n o k-kal való kapcsolat

tudatát. A Kubán vidékén kétségtelenül volt kapcsolata a magyarságnak a hunokkal. A szabiokat is emlegetik hún néven egyes történeti források, azt viszont már említettem, hogy a magyarság élt velük egy törzsszervezetben. Élt a hunokkal való kapcsolat tudata a türköknél is. Nagy a valószínűsége annak, hogy a magyarságot megszervező bolgár-török réteg is a hún törzsek közé tartozott. A hún-magyar monda színes mesevilága, a hún-magyar közös eredet hagyománya tehát annak a korszaknak az emlékét őrizte meg, amelyben a magyarság magát hunnak nevező, vagy onnan származtató népekkel volt politikai és hadi szövetségben.

A magyarság tehát a kaukázusi őshazából jelentős vérkeveredést, politikai megszervezettséget és a hún eredet hagyományát vitte magával, amikor a 9. században a keletről nagy erővel előrenyomuló besenyők elől nyugatra indulva, mint eddig ismeretlen nemzet rátér történelmének önálló útjára. Ettől kezdve már saját nevén nevezik, nyugati kalandozásai már saját önálló vállalkozásai s ezek a kalandozások (az alduai hadjárat 839-ben, portyázások a Dnyeper- és Don-vidéki szlávok ellen 870—880 között és a nyugati kalandozások 862 és 885 táján) már félelmetes nevet és hírt biztosítanak az önálló nemzeti életet kezdő törzsszövetségnek, amelynek a központi Magyar törzs adott nevet. A Kubán—Don—Dnyeper vidékét hét magyar törzs és a hozzájuk csatlakozott három kabar törzs hagyta el. A nyugatra nyomott magyarság előbb a Don és Dnyeper (Lebedia), majd a Dnyeper és az Alduna közt elterülő vidékre nyomult s azt a területet a saját nyelvén folyóköznek, „E t e l k ö z”-nek nevezte el. Ez a terület sem volt azonban alkalmas arra, hogy a meg-megújuló besenyő támadások ellen védelmet nyújtson. A rövid etelközi tartózkodása alatt azért mégis egy igen jelentős esemény játszódott le a magyarság életében, amely a nemzet egész későbbi sorsára döntő befolyást jelentett. Itt választotta meg a hét magyar és három kabar törzs szövetsége örökös fejedelemmé Árpádot, aki a családi hagyomány szerint leányágon Attilától származott s a bolgár Gyula-nemzetségbeli Álmosnak volt a fia. A fejedelemválasztás nem volt ötletszerű elhatározás eredménye, benne a régi uralkodóház történeti joga; a vezetése alatt álló Magyar törzs ereje és Árpád egyéni tehetsége érvényesült. A fejedelemválasztás tehát tudatos politikai cselekmény volt. A fejedelem felavatása a hagyomány szerint úgy folyt le, hogy a fejedelmet választó törzsvezető hadnagyok vértük egy kehelybe csorgatták s az összegyűlt vért elfogyasztották, hogy így hitük szerint egymás vérrokonává váljanak, ami aztán kizárja a törzsek közötti összeütközéseket és belső harcokat. Az ezt követő pajzsraemelés kazár szokás szerint történt. Ez az aktus, amelyet Béla király névtelen jegyzője egy a saját kora alkotmányjogi felfogásának megfelelő szerződés hagyományával is kibővített, tetőzte be azt a belpolitikai fejlődést, amely mintegy félszázaddal előbb indult meg, amikor

a magyar törzsszövetség önálló szervezkedésbe kezdett. A fejedelm-választással képletesen vérrokonná, a valóságban egységes nemzetté kovácsolt törzsszövetség Árpád vezérlete alatt új külpolitikai irányhoz kötötte le magát. Árpád 892-ben Arnulf német császárral, majd 895-ben Leó görög császárral kötött szövetséget s ezzel a magyarság az eddigi keleti irányú kapcsolatok helyett nyugat felé kezdett tájékozódni. Ez a két nyugati szövetség, valamint a magyarok 892. évi morva és 894. évi pannóniai hadjárata, amikor későbbi hazájukat megismerték, döntő befolyású arra nézve, hogy a nagykorúságát alig most elért nemzet, egész múltjával szakítva, sorsát a nyugathoz kösse s ezzel életét — szemben a rövidéletű keleti török birodalmakéval — örök időkre biztosítsa.

Hogy a magyarság képes volt erre a nagy bölcsességet és politikai érettséget jelentő lépés megtételére, elsősorban azzal magyarázható, hogy szerencsésen keveredtek benne a nyugati és keleti elemek. A fiatal nemzetek életképességét erősen fokozza, ha értékes népelemeket tud kialakulása közben magába olvasztani. A magyarság nagy magába olvasztó képességét legjobban törzsszövetségének összetétele világítja meg.

A magyar törzsrendszerben bizonyos tagozódás látható. Az első két törzs, a Kabar és Nyék, alkotta a törzsrendszer első csoportját. Ez nem jelentett rangban való elsőséget, csupán a hadviselés esetén voltak ők a védő, elől harcoló törzsek. A kabar törzs kétségtelenül török volt, s neve „felkelőt”, „lázadót” jelent. E név bizonyosan akkor ragadt rá a kabarság eredetileg három törzsére, amikor az kivált a kazár birodalomból. A Nyék törzsnév őrhelyet jelent s a név finnugor eredetű. Hogy milyen faji elemekből tevődött a törzs össze, azt nem tudjuk. Nevét mindenestre a magyarságtól kapta.

A vezértörzs a Magyar vagy Megyer volt. A törzs neve kétségtelenül finn-ugor eredetű. Első fele „ember”-t jelent, második fele bolgár-török eredetűnek látszik. A törzs eredete szerint finn-ugor, melyet egy bolgár-török nép a törökség köréhez csatolt s így már a legelső török-magyar érintkezéstől fogva török elemeket is szívott magába.

A Magyar törzshöz legrégebben a következő négy törzs csatlakozhatott: Kürtgyarmat, Tarján, Jenő és Kér. Mind a négy törzsnév török eredetű. Tarján és Jenő nevében két török méltóság név rejlik, míg Kürtgyarmat és Kér „fáradhatatlan hódorlasz”-t, illetve „óriás”-t jelent, mely nevek hadi alakulásokra jellemzők a törökségnél. A Kürtgyarmat törzs a Kürt és a Gyarmat törzsek összetétele, tehát vagy két törzsből, vagy két törzstörédekből alakult.

A nyolcadik törzs neve, Keszi, szintén török és „rész”-t jelent. Ez a valószínűleg csonka-, résztörzs az előbbi négy után csatlakozott a magyarsághoz.

A finn-ugor eredetű „magyar” törzs, mely a 9. század körül jutott önállóságra, nem lehetett csekély számú s nyelvét már a

9. század előtt más törzsek is kétségtelenül beszélték. A többi törzs eredetileg mind török volt. A Gyarmat, Jenő, Tarján és Keszi törzs nevek a bolgár-török és magyar keveredés emlékeit őrzik. A Kürt és Kér törzsnév pedig a középzásiai törökséggel, a türk birodalommal kapcsolja a magyarságot össze.

A Magyar törzs finnugor rokonaitól, elszakadva teljesen török környezetben élt tovább s így hozzá mások, mint törökök nem is csatlakozhattak. Az Etelközbe ideiglenesen letelepedett s fejedelmet választó magyarság tehát egy nagy finnugor és 6—8 török törzs egyesüléséből származott. A magyar népben megmaradtak az ősi finnugor tulajdonságok igen nagy mértékben. Nagy hatással volt rá a bolgárság, majd a türkök harciassága. A három elemből egy új, önálló karakterű nép keletkezett, amelyet már nem lehet többé sem a finnugorsággal, sem a bolgársággal, sem a türkökkel azonosítani. Ennek az önálló jellegnek pedig már akkor ki kellett alakulnia, amikor az uralvidéki hazából, ahol az előmagyarság és ogyurok keveréke megalakult, a frissen kialakult onogurság a Kaukázusra átköltözött. Mert egyéniségét az azutáni sűrű török csatlakozás ellenére csak így őrizhette meg. A megszervező, vezető és nem vezető török elemeket a finnugor eredetű magyarság sajátos módon teljesen magába olvasztotta, s így akkor, amikor a magyarság honfoglalásra indul, már nem lehet minden további nélkül egy vezető, uralkodó török rétegről és egy alacsonyabb sorsban levő finnugor rétegről beszélni. A kiegyenlítődség addig bekövetkezett.

Így izzott acélos keménységűvé a népek kaukázusi kohójában a magyarság őstörténetének utolsó évszázadai alatt. Így alakult ki harcokészségének és politikai bölcsességének szerencsés keleti és nyugati természetű keveredéséből politikai arculata annyira, hogy a Duna völgyét már egy határozott karakterű nép szállhatta meg a 9. század végén.

*

A Kárpátok koszorúzza Dunamedence, amelyet a magyarság 892. évi morva és 894. évi pannóniai hadjáratában ismert meg először s amelyet a század végén végleg megszáll a történelem addigi folyamán nem volt tanúja egy nép huzamosabban tartó, kizárólagos uralmának. Népek bukkantak fel benne, vonultak át rajta, vagy semmisültek meg földjén. A legrégebben ismert időkben keleten, a Maros mentén az a g a t h y r s z e k laktak, míg a dunántúlon a k e l t á k telepedtek le. Az utóbbiak hatása a később itt lakott népekre és azok kultúrájára már bizonyos. A Kr. előtti első században Erdélyben a d á k o k a t, a T i s z a es Maros környékén a g é t á k a t, a Duna és Tisza közt a j a z i g o k a t találjuk. A mai értelemben vett állami berendezkedést a Kárpátok alatt először a rómaiak alkottak, akik Krisztus születése körül megszállják és megszervezik a dunántúli területeket s azt alsó és felső P a n n ó n i a néven osztják ketté. Erdély Kr. u. 101—107

között kerül római hatalom alá, miután Traianus római császár a Vaskapunál hidat veretett a Dunán és Decebal dák királyi több csatában legyőzte. Ezt a keleti provinciát a rómaiak *Dacia*-nak nevezték el. A római uralmat, amely csodálatos alkotásokkal szórta tele új területeit, az időszámításunk kezdeti meginduló s mintegy egy évezredig tartó, úgynevezett népvándorlás meg-megújuló néphullámai döntötték meg. Úgy látszott mintha az ázsiai szteppék végeláthatatlanul öntötték volna a újabb és újabb népeket a történet színpadára, hogy azok megdöntsék Európa addigi állami berendezkedéseit, s aztán eltűnve, termőhumuszává legyenek a születőben levő középkor új arcú és új összetételű Európájának. 256 és 275 között került Dacia a keletől özönlő, a hunok által terelt nyugati gótok kezére. Pannónia még egy évszázadig ellenállt a népvándorlás első hullámainak. Az első igazi nagy népvándorlási hullám a hún nép volt. Ez a török fajú nép kitűnően szervező vezetői alatt úgyszólván egyesítette egész Kelet-Európa összes népelemét s legnagyobb uralkodója, Attila idejében (434—453) a római birodalommal egyenlő erejű világhatalom volt. Attila halála után utolérte a török népek már említett sorsa, a gyors feltűnés utáni gyors bukás. A hún birodalom szíve a mai Nagy Magyar Alföld volt s a mintegy kétszáz éves hún uralom emlékét számos nagyértékű és ritka szépségű régészeti lelet idézi minduntalan emlékezetünkbe. A hún birodalom bukása után Erdélyt a gepidák, Pannoniát a hún uralom alól felszabadult keleti gótok szállották meg, míg az egykori jazigok és quádok helyét a herulok, illetve rugiaiak foglalták le a maguk számára. Ezek megszállása azonban csak pillanatnyi volt s állami berendezkedésről szólnunk sem lehet náluk. A keleti gótok Itáliába vonultak le (486), mire a gepidák teszik át székhelyüket Pannoniába. A gepidák pannóniai tartózkodásának 568 körül a délről, illetve délkeletről előretörő avar hullám s az egyidejűleg Csehország felől lehömpölgő Longobard áradat vet véget. A longobárdok azonnal tovább is nyomultak Itáliába s így a hunok egykori birodalma ismét egy kézbe, az avarok hatalmába került. Az avar nép, miként a hún is, a keleti törökség egyik ága volt. Ezeknek közvetlen testvérnépe a szabir — mint már többször említettük — ép ebben az időben élt együtt a Kaukázusban a magyarsággal. A Dunamedencére zúdult hún, majd avar nép tehát rokona volt azoknak a török népeknek, amelyek ezalatt elősegítették a magyar nép kialakulását.

Az avar uralom 799-ig tartott, mikor is Nagy Károly, a híres frank király és első középkori nyugatrómai császár több hadjáratban úgyszólván teljesen megsemmisítette az avarok híres gyűrű-alakú védrendszerét s magát az avarságot is, mely ép úgy, mint a hún, csupán vezető volt egy nagymértékben kényszerből együttlevő törzsszövetségben, végzetesen szétszórta. Az avar uralom emlékét azonban már nemcsak a földből időnként előkerülő gazdag leletek idézik vissza, hanem az a máig is

ható körülmény, hogy alattuk jelenik meg Közép-Európában a szlávság, amelyet az avar uralom a Fekete- és Káspi-tenger vidékéről sodort a Balkánra és a Dunamedencébe. A horvátok és szerbek ősei is ekkor kerültek a Dráván és Száván túli területekre. A megjelent szlávság huzamosabb tartózkodási célzattal száll meg ott, ahol letelepszik. Az egykori hely- és folyóneveket a saját elnevezésével helyettesíti s az avar uralom alatt és a 800—896 közt tartó frank uralom idejében teleszórja saját elnevezéseivel a Kárpátok egész lakott medencéjét.

A magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időben több komoly és kevésbé komoly ország és még több nép tarkította a kárpáti medence térképét. A Duna vonalától nyugatra és a felvidék nyugati részén a keleti frank birodalom legkeletibb széle húzódott el. A Dunántúlon, az egykori Pannónia területén szlovének és a 9. század végén közéjük telepített tótok laktak. A Dunától északra, a zólyomi nagy erdőségtől nyugatra a nyitrai szlovének vagy tótok telepedtek le. Ezek utódainak egy része beolvadt a Kis-Magyar-Alföldet megszálló magyarságba, másrésze az északról behúzódott fehér horvátokkal és a nyugatról jött morvakkal egyesülve a mai tót népet formálta ki. Egészen nyugaton a morvai szlovének s a trencsényi határokon a fehér horvátok éltek. A német és longobard telepesek, akik a 9. század folyamán tűntek fel, az egykori Pannónia nyugati szélein fordultak elő. Pannónia déli részén pedig Lombardiából jött latin állattenyésztő népesség lakott, akiket szláv szóval o l a s z-nak (blasii) vagy o l á h-nak (blachi) neveztek. A Dunától és a zólyomi erdőségtől keletre eső országrész lakossága többnyire a bolgár-szlávok törzséhez tartozott. Ez a szláv népelem bolgár uralom alá kerülve jutott lakóhelyére. Emléküket számos bolgár-szláv helynév és a magyar nyelvbe került bolgár-szláv jövevényszó őrzi. Erre a bolgár-szláv elemre a 9. században bolgár-török réteg szállt rá s azok felett fenhatóságot is gyakorolt. Emlékét ennek a török fajú népnek szintén több helynév őrzi.

A felsorolt nagyszámú nép között kezdetben a szláv képtelen volt az önálló államalapításra. A balkáni szlávokat például a bolgár-törökség, az orosz-szlávokat és a lengyeleket pedig a germányságból kiszakadt normannok szervezték meg. A déli és nyugati szláv törzseket a megszálló bolgárok, frankok és görögök indították el a nemzetté tömörülés útjára. A tiszavidéki és erdélyi szétszórt szláv, avar és bolgár telepek felett a magyar honfoglalás korában a balkáni bolgár birodalom ispánjai gyakoroltak némi fenhatóságot. Ilyen bolgár-török ispánok voltak Salán, Glád, Labore és Gyula is, akinek emlékét megőrizte a honfoglalást előadó hagyomány. A frank birodalom keleti területén egy r i b i n a nevű szlovén törzsfő szervezte meg a nyitrai szlovéneket. Ez a Pribina utóbb a morva fejedelem elől Pannoniába menekült s ott alapította meg a pannóniai hercegséget. Egészen északnyugaton a morva hercegség gyako-

rolt némi fennhatóságot, melynek nagyratörő és a császárral is szembekeverülő fejedelme a magyar honfoglalás korában Szwat o l u k volt. Szwatopluk 890-ben leverte a cseheket és szinte királyi hatalmat kezdett gyakorolni. Ekkor fordult Arnulf császár teljes erejével ellene s a gondosan előkészített hadjáratban a császár oldalán, mint annak szövetségesei, megjelentek a magyarok is (892), akik hadjáratukat két évvel utóbb (894) megismételték. A csehek csakhamar visszatértek a császár hűségére s Szwatopluk nagy elgondolása megbukott. A magyarság csak mint mellékszereplő vett részt a morva birodalom letörésében, az igazi ellenfél és győztes a nyugat-római császár volt.

A honfoglaló magyarság tehát igen sok jelentéktelen és ellenállásra képtelen néptörédeket talált a kárpáti medencében. Komoly, szervezett államhatalommal azonban nem találkozott, mert a bolgár-török uralom csak terjeszkedett ezen a területen, de nem csatolta azt szoroson birodalma testéhez; a pannóniai hercegség nem volt a hadászatiilag kitűnően felkészült magyarság számára súlyosabb akadály s a morva hercegség, amelynek magja kívül is esett a megszállott új haza földjén, ép azelőtt szenvedte el végzetes vereségét a német-római császártól, akitől függetleníteni akarta magát. A messzi keleti, erdélyi vad vidéken, a két Küküllő között pedig ott várta a magyarságot a székely nép, amely valószínűen az avar birodalom bukásakor húzódott a közlekedésből kieső vadonba s mint az avarokkal ide sodródott onogurok ivadéka a magyarságnak közeli rokona volt.

*

Etelköz földrajzi fekvése nem volt alkalmas arra, hogy akár keletről, akár délről jövő támadások ellen természetes védelmet, vagy akár csak segítséget is nyújtson. Azt azonban fekvése biztosította, hogy a magyarság a kéznél levés alapján átvegye azt az egyensúlyozó szerepet, amelyet a Dunamedence politikai viszonyainak alakulása folytán a frankok és a morvák harcában addig a bolgárok játszottak. A 9. század derekától kezdve a gyengülő frank - (Nyugat-római birodalom) hatalom többször vette igénybe a morvák ellen a bolgárok fegyveres erejét, a század végén ezt a szerepet — mint láttuk — a magyarság vette át. A bolgár hatalom ekkor már visszavonulóban volt a Középduna vidékéről. Ez a két tényező: a frank birodalom szüksége egy keleti szövetségesre és a bolgár hatalom egyidejű visszahúzódása, volt a külpolitikai előfeltétele a 896-iki honfoglalásnak. Hogy pedig a magyarság ezeket a nélkülözhetetlen előfeltételeket ki is használhatta, arra pillanatnyilag kedvező földrajzi elhelyezkedése adott lehetőséget. Etelköz tehát egyrészt kelet felől védtelen volta miatt, másrészt mert széles horizontú lehetőségeket mutatott meg nyugatra, valósággal kényszerítette a magyarságot a további nyugatra haladásra, ami bizonyosan akkor is bekövetkezik, ha nem tette volna azt egy igen súlyos támadás elodázhatatlanul időszerűvé.

Már az említett morvák elleni két hadjáratban tapasztalhatta a magyarság, hogy a bolgár hatalom a Tisza-vidéken gyöngült. Talán ezt a tapasztalatot akarta értékesíteni Árpád, amikor Leó görög császár szövetségi ajánlatát elfogadta Simeon bolgár cár ellen. A balkáni bolgár hatalom megtörése magával hozta volna a Tisza-vidéki bolgárság teljes politikai és katonai felbomlását, amely igen előnyös lett volna a nyugatra tekintő magyarságnak. A háború kezdetben a magyar fegyvereknek kedvezett. Azonban, amikor Leó, különbékét kötve Simeonnal, cserbenhagyta a magyarokat, a magyarság majdnem végzetes helyzetbe került. Simeon tönkrevverte a fővárosát nemrég elfoglaló Leventét, Árpád fiát. A hajóitól megfosztott magyar sereg alig tudott valahogy visszavergődni a Dunán. Etelközben azonban már nem talált otthonra. A bolgár hadjárat alatt a besenyők, akik már huzamosabb ideje követték nyugat felé áramlásukban a magyarokat, átkeltek a Dnyeperen és megtámadták a megosztott haderejű magyarságot. Árpád a honmaradt magyarokkal a támadás elől kitért és nyugatra indult. A besenyő támadást egyesek Simeon diplomáciai sikerének tekintik, azonban sokkal nagyobb szerepe volt abban a besenyőkre nehezedő keleti nyomásnak, amely az arab hatalom 893-ban történt nagysikerű Káspi-tó környéki hódítására s az ezzel mozgásba hozott török népek nyugtalanságára vezethető vissza.

A besenyő támadástól meglepett magyarság különböző utakon indult az új haza megszállására. A Dnyeper és Dnyeszter közt tanyázó magyar törzseket a támadás délkelet felől érte. A támadás elől kitérő, vándorló útjuk tehát a folyók mentén északnyugati irányban vezetett. Így jutottak el a Bug és Dnyeszter forrásvidékére, illetve Kiev alá, honnan délnyugatra fordulva a Vereckei-hágón át a felsőtiszai síkság felé tartottak. Sokkal kellemetlenebb volt az útja azoknak a törzseknek, amelyek nyugatabbra a Prut, Szeret és Al-Duna mentén tanyáztak. Dél felől Levente vert serege érkezett nyomában az üldöző bolgárokkal, északnyugaton is el volt vágva az út. Nem volt más lehetőség: kénytelenek voltak a Beszterce, Tatros és más hegyi patakok völgyén a Keleti-Kárpátok erdők koszorúzza vad rengetegeibe bevenni magukat s így a Tölgyesi-, Gyimesi-, de főként az Ojtozi- és Bodzái szorosokon át vergődtek nagy nehézségek között Erdélybe, honnan az Olt, Nagyküküllő és Maros völgyein át jutottak ki az Alföldre. Egyes töredékek a Vaskapu, Cserna-völgyön át juthattak a Temes völgyébe.

A honfoglalás hadászati történelme, megfosztva a ráülepedt mesés hagyományoktól, nagy vonásokban a következő: A Vereckén át beözönlött magyar hadak Árpád vezérletével hódolásra készítették a Tisza jobb partján élő bolgár és szláv lakosságot. Egy nagyobb bolgár sereg ellen állítólag a mai Csongrád megyében, Alpár táján vívtak győzelmes csatát. E hadak része átkelt a Tisza balpartjára s megszállta a Kőrösig terjedő nagy síkságot, majd a Szamos és Almás völgyein át Kolozs-

vár és Gyalu vidékéig nyomult előre s az Aranyos- és Szamos-vidéki sóbányákat a bolgár fennhatóság alól saját birtokába vette át. Egy másik had a Rima, Zagyva, Ipoly és Garam völgyén a zólyomi erdőségig hatolt, majd Vác körül elérve a Dunát a Nyitra folyóig és a Csallóközig nyomult előre. Azok a törzsek, amelyek Erdélyen nyomultak keresztül, magukkal sodorták a székelységnek déli ágát, amely a Nagyküküllő mentén élte primitív életét. A rokon székelység rendelkezésre bocsátotta a menekülve előnyomulóknak terepismereteit s torok szokás szerint a hadak élén haladt. Az Erdélyen átvonulók hada az Alduna, Tisza-Maros között foglalta el, majd Szentés táján találkozva a Vereckén át lenyomult haddal, azzal együtt a bihari erdőséget szállta meg. Ez azonban csak egy töredéke lehetett az Erdélyen át jött haderőnek. Jelentősebb része átkelt az Alsó-Tiszán és elérte a Duna vonalát.

A megszállt terület a magyarság akkori számarányához képest a mai fogalmak mellett igen nagynek tűnik fel. De a magyarság kiterjedt pásztorgazdálkodásához az értéktelen erdős-hegyes, ingoványos és homokos területekben feleslegesen gazdag terület kevésnek bizonyult a magyarság számára s valóban jóval kevesebb is volt, mint akár a kaukázusi, akár az etelközi haza. Már 898-ban, mint a bajorok, illetve a nyugat-római császár szövetségese Thadatviselt az álig megpihent magyarság a morvák ellen s ekkor birtokba vette a Nyitra és Vág vidékét a Kis-Kárpátokig, illetve a Morva folyóig. A magyarok másik csapata 899-ben Itáliában portyázott, ahol Velence sikertelen ostroma után Berengár friauli örgróf seregeivel ütközött meg. A Brenta-folyó mentén lezajlott ütközet a magyar sereg megsemmisítő győzelmével végződött s ennek következtében Berengár állandó szövetséget kötött a magyarokkal. 899-ben halt meg Arnulf császár, akire való tekintettel eddig a magyarok megkímélték a fennhatósága alá tartozó Dunántúlt, Pannoniát. Már az Itáliából hazatérő sereg megsemmisítette Braszlav herceg Balaton körüli hűbéres tartományát. 900 nyarán pedig a Tisza-vidéken, a Garam és Vág közt tanyázó törzsek átkeltek a Dunán s ellenállás nélkül birtokba vették egész Pannoniát. Ezzel le is zárult a honfoglalás folyamata. A most megszállott területeken kívül álló vidékeket, a Kárpátok gerincéig terjedő részt, a magyarság már lassú, kultúrát terjesztő munkával vette apránként békésen birtokába.

Árpád a Magyar vagy Megyer törzssel a Közép-Duna két partján telepedett meg. Szállása a Balaton, Bakony vidékétől egészen a Közép-Szolnoki Tiszavidékig terjedt s így az ország közepét foglalta el. A Kis-Magyar-Alföldön, a fejedelmi nemzetségtől északra a Huba és Léi törzse szállt meg. A Tisza felső folyásán a κ. a b á r o k h á r o m t ö r z s e állapodott meg. A Nyír és Szamos vidékén a Kende törzs nyúlt be Erdélybe. A Kőrösök vidéke Ond törzsének lett szállóhelye. Az Erdélyen átnyomult három törzs, haladási sorrendjének megfelelően

telepedett meg. Nyugat és Déldunántúlon a N o r k á k törzse. Délbaranyában és Bácskában a B o t o n d törzse, végül a Maros mentén Marosvártól Gyulafehérvárig a G y u l á k törzse szállt meg. A székelység kisodort része ott telepedett meg, ahová a mögötte jött törzsek kinyomták: Biharban, Nyugatmagyarországon és Délbaranyában. Erdélyben keletre a magyarság csak a Szamos, Aranyos, Középniaros vonaláig hatolt. Az attól keletebbre fekvő vadonban, a magyarság keleti határán a székelységnek ott maradt északi, Kisküküllő melletti ága állt őrt a keletről mindig várható ellenséggel szemben.

A megszállás súlypontja — az eddig itt megfordult törzsszövetségekkel (hún, avar) szemben — nem a Tiszamentére, hanem a Dunántúlra esett. Ezt a nyugati szomszédokkal szemben érzett biztonságosabb érzés is indokolta. A nemzet a megszállt területet széles járhatatlanná tett területekkel védte. Ezek az úgynevezett gyepűk, amelyeknek lassú kifelé nyomásával még huzamosabb időn át találkozunk. A gyepűkön a fontosabb útvonalaknál úgynevezett országkapuk voltak, amelyek állandó fegyveres őrizet alatt állottak. A gyepűntúli terület, a gyepűelve azonban nem volt teljesen lakatlan, azokban mintegy előkolonizálás folyt. A törzsek szállásföldjét is természetes határok, széles földszávok választották el egymástól, ami elősegítette a törzsek közötti összeütközések elkerülését. Kétségtelen, hogy a honfoglalás külpolitikai előkészítése és szerencsétlen körülmények közt is szerencsés katonai végrehajtása Árpád fejedelemnek személyes érdeme. A megszállás és berendezkedés tervszerűsége a nemzet életerejének volt viszont beszédes bizonyítéka. A honfoglalás nem az ideig-óráig tartó megszállás jellegét viselte, hanem a véglegesnek látszó megtelepedés céltudatosságát s így a honfoglalás egyben á l l a m a l a p í t á s t is vont maga után.

A honfoglaló magyarság, mint azt előadtuk, finn-ugor és ogur-török elemek egyesüléséből származott, majd újabb török, kaukázusi és iráni elemeket szívott magába. A honfoglaló sírletekben egyaránt találunk keletbalti (finnugor) és mongoloid (török) típusokat. Az utóbbi kaukázusival és baltival kevert finomult mongol vagy török-tatár típus. Az előkelőbb sírokban alán, örmény, perzsa (kaukázusiak) jellegű csontokkal is találkozunk. Termetük általában alacsony volt. Egyik kiváló történészünk szerint a honfoglaló magyar szabadságszerető, jogait ismerő, politizáló, idegenekkel szemben óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában véve nyíltszívű és egyenes, harcban vitéz, de sokszor állhatatlan, az élet küzdelmeiben bátor, munkabíró, nélkülözést tűrő, de a jólétet, pompát kedvelő, hallgatólag és szófukar, de mulatozás közben kedélyes s így a mai magyar parasztnak egyeneságú lelki őse.

A honfoglaló magyarság köznyelve finnugor eredetű, amelyet számos ogur, türk és alán kölcsönző gazdagított. A magyarság ma is ezt a nyelvet beszéli, természetesen fejlődöttebb és gazdagabb formában. A magyarság egyik ága még a honfog-

lálás előtt a Kaukázusból való nyugatra induláskor elszakadt a magyarságtól s mikor azt negyedfélszázad után Julián barát felkutatta keleten, nehézség nélkül megértette őket.

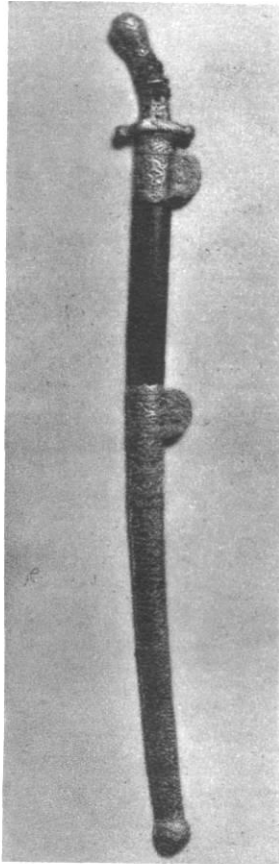
A magyarság emellett egyideig még törökül is tudott s így egyideig kétnyelvű volt. Ez a kétnyelvűség azonban a török környezetből való kiszakadás után csakhamar elenyészett. A magyar nép a 9. század végére már teljes népi-egységbe forrott össze.

A magyar nép szervezetének alapja a vérségi kötelék volt. A család-ból sarjadt ki a nemzetség, régi magyar nevének nem. A nemzetség egy közös őstől jött létre s rendszerint a közös őst nevének is viselte. A nemzetség, ha túlnépesedik, esetleg ágakra bomlik. Árpáddal a hagyomány szerint 108 nemzetség jött hozzá az új hazába. A nemek tagjai a nemek, akik gazdasági, jogi és vallási közösségekben élnek. Az idegenek, szolgák, nemzetséghez nem tartozó alantasabb elemek („nemtelenek”) jogtalanok voltak és nem szerezhettek vagyont sem. A nemzetség tagjai a nemzetségszék bírósága alatt jogvédelmi közösségekben éltek. A nemzetségszék teljes családapái hatalmat gyakorolt. Mivel a vallásos érzés tárgya elsősorban az ősek tisztelete volt, igen erős összekötő kapocs volt a nemzetségen belül a vallásos együttérzés is.

A nemzetségi szervezeten a törzsszövetség, ami politikai alakulat volt, nem változtatott semmit. A nemzetségi vagyont teljes felosztása is csak századok múlva követte a magántulajdon rendszerének bevezetését. A nemzetség tehát vérségi köteléken alapuló gazdasági, vallási szervezet. Ezen a társadalmon kívül állt a szolga s az idegen népség. Ez az utóbbi volt a későbbi vendég-, hős- és elemőse.

A törzs, vagy had már nem természetes társadalmi, hanem politikai alakulat volt. Azonban — mint láttuk — a törzset is legalább képletes vérrokonság, tehát képletes közös őst fogta össze. A törzs élén a törzsfő, régi magyar néven a hadnagy, szlávosan vojevoda, vajda állt, akit vagy közakkal választottak azzá, vagy mint a legerősebb nemzetség feje jutott rangjához. Kezdetben a törzsszövetségek csak egyes hadi vállalkozásra választottak vezetőket. A honfoglaló magyarság már fejlettebb fokozaton állt, mert örökös fejedelme volt. A gyula méltóság, amely bírósági tiszt, abból az időből maradt fenn, amikor a kazár kagan által kijelölt vezér nem volt alkalmas a bírósági teendők ellátására. Az örökös fejedelemség nem jelentette a régi politikai és társadalmi szervezet bukását, csupán állandósította a törzsszövetség intézményét.

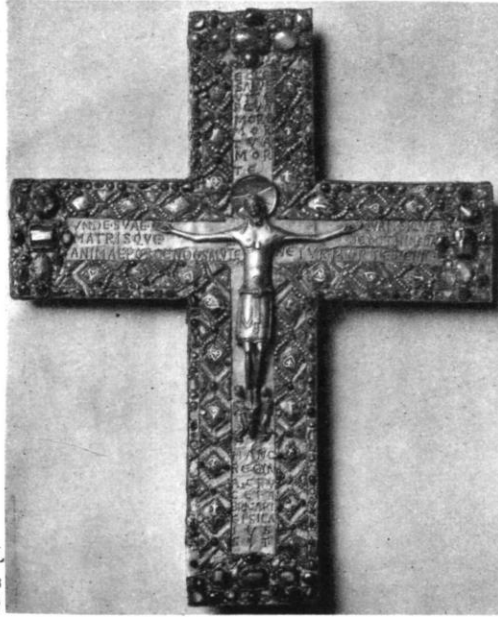
A hadviselő sereg ezredekre, századokra és tizedekre oszlott. Több ezred (elvében ezer ember) alkotott egy hadat. A sereg könnyű lovasságból állott. Ostromszerszámaik is voltak s a hadrakelt sereget máhásszekerek, vezetékllovak és élmezőre szánt szarvasmarhák tömege követte. A küzdelemben a kézitűsét

HONFOGLALÁSKORI
KARD, AZ U. N. NAGY
KÁROLY KARDJA
(Bécs, Weltliche Schatzkammer)

A VÉRSZERZŐDÉS
(Székely Bertalan vázlata. — Ernst Múzeum)

GIZELLA KIRÁLYNÉ
KERESZTJE A 11. SZÁZADBÓL
(Krisztus lábainál Szent István és
Gizella. — München, Reiche Kapelle)

(Budapest, Országos Levéltár)

kerültek. Szerették a gyors támadást, cselvetést. Gyalog és nehézlóvas seregek semmi reménye sem volt arra, hogy a gyorsmagyarokkal szemben sikert érhessen el. Győzelem után erősen zsákmányoltak s a föld népéből is sokat hurcoltak magukkal. A támadóharc mellett igen jól gondoskodtak a védelemről is. A honfoglaló magyarok hadikultúrája évezredek fejlődés eredménye volt s az ezzel párhuzamosan fejlett szellemi és gazdasági műveltségük is megállapítható.

A honfoglaló magyarság főfoglalkozásaként az állattenyésztés szerepel, amely mellett szívesen hódolt ősi halász-vadász szenvedélyének. Emellett ismerte a földművelés elemeit is. Lakóhelye a díszes, keleti sátor volt, a putriszerű, egyhelyiséges házban inkább a szolgaszemélyzet lakott. Konyhája változatos: marha, disznó, birkahús mellett hal és vad, búzakenyér, tészta, dara, köles, főzelék, vaj, sajt, tojás, méz. Itala a tej, bor, méhser és kancatejből készült kumisz. A nyereg alatt puhított hús tévedésen alapuló mese. A ló feltört, felsebzett hátára, a nyereg alá orvosszerként tett nyershús- és háj szeleteket tévesztették össze a nyeregkapán hordott szárított és füstölt hússal az idegen megfigyelők. A magánvagyon főleg prémről, bőrből, szőnyegek, selyemből, aranyszövetből, arany-, ezüst- és bronztárgyakból, edényekből, szerszámokból és fegyverekből állt. A ruházat szőtt vászonból, nemezéből és bőrből készült. A háborúban a magyarok bőrruhában jártak, ami olykor érclemezekkel díszítve páncélul is szolgált. Kereskedelmük messze vidékre kiterjedt. A szomszédos országok vásárhelyeit sűrűn felkeresték. Fizetési eszközük a prém, állatbőr, tinó volt, de ismerték az ércpénzt is. Nyelvükben már megvolt az alán nyelvből kölcsönzött vám, hid, vásár szó, amiből láthatjuk, hogy fejlett kereskedelmi fogalmaik voltak.

Vallásuk a török népek ősi hite volt. A kultusz tárgya a közös ős, ezenkívül hittek a jó és rossz szellemekben. Papjaik a varázshatalmú törzs- és nemzetségszűkezők voltak, de voltak külön orvosságosok, javasok, jósok, akik szellemidézővel és ráolvasással gyógyítottak s különböző módon jósoltak. A bölcsek, táltosok, bűbájosok, kuruzslók voltak, akik révülésbe esve érintkeztek a szellemekkel. Áldozatul forrásoknál, erdőkben, kőoltáron áldozati állatokat vágtak le s az áldozati lakomát áldomásoknak nevezték. Az emberi származású szellemeken kívül a 7. század óta már magasabb, természetfölötti lényekben is hittek. Az égben lakozó Istent pedig mindenek fölé helyezték. A magyar ősköltészet gyökerei az ősvallás korába nyúlnak vissza. Hogy a magyarság új hazájában egy évszázad után könnyen felveszi a kereszténységet, az azzal magyarázható, hogy a kereszténységgel már előbb megismerkedett s az egyisten-hittel már a mohamedánizmus felé hajló törökség között is találkozott.

Az írást is ismerte. Az írás és betű szavaink még honfoglalás előtti bolgár-török jövevény szavak. Ennek az írásnak az em-

léke élt tovább még sok évszázaddal később is az Erdélyben használt rovásírásban.

A honfoglaló magyar nép a maga sok évszázad es sok hatás formálta kultúrájával felette állt a körötte lakó szláv népek kultúrájának s így a Dunamedencében történt megtelepedése pótolta e földterületen a Frankbirodalom, romlása következtében éppen megbomlott politikai és katonai szervezetet. Ez a magasabb műveltségen alapuló fejlettebb katonai és politikai szervezet tette képessé a szerencsés vérkeveredésben életerőssé fejlett magyar nemzetet arra, hogy államalapításával hosszú időre Keletközép-európa élére álljon.

Alig szerelte le a magyarság Berengár legyőzésével egy Itália felől jövő veszély minden lehetőségét, rögtön a bajorok ellen fordult. 900-ban vette kezdetét a háborúskodás s a végső ütközetben július 5-én Ennsburg vára alatt a bajor sereg megsemmisült. „Maga a sereg vezére L u i t p o l d is elesett. Ez volt a honfoglalás nyugatra néző utolsó biztosítása. Még ezévben elhunyt a honfoglalás hőse, Árpád fejedelem. Ott temették el valahol az aquinumi romok közelében. Első fejedelmünk méltó volt arra a véséigi és szellemi rokonságra, amely soha el nem múló emlékü elődjéhez, Attilához fűzte.

Utódai Solt, Fájisz, Taksony alatt, akik gyenge akaratú uralkodóknak bizonyultak, egyes hadnagyok erősen függetlenítették magukat a fejedelem központi hatalma alól. A század derekán előtérbe nyomulnak a bírói méltóságot viselő gyula és horka. Konstantinosz görög császár már úgy látta, hogy a magyaroknak az Árpád nemzetségből Örökösödési rend szerint uralkodó fejedelem mellett, még két más bírói tisztet viselő fejedelme is van. A törzsszövetség kötelekeinek lazulása különösen akkor lesz szembetűnő, ha figyelemmel kíséjük egyes törzsek önálló külföldi vállalkozásait, amelyek korántsem feleltek meg a nyugati életformának, hanem a régi török szokás továbbvitele voltak.

Árpádnak öt fia volt: Levente, Tarhos, Üllő, Jutás és Solt (egyesek emlékét a hasonló helységnevek ma is őrzik). Árpád örökét Solt vette át. Öt követte a magyaroknál szokásos seniorátusi rend szerint Jutás idősebb fia, F a j s z. (A kisebbik fiút Tas-nak hívták.) Az utána jövő Taksony Soltnak volt a fia. Ettől kezdve Szent Istvánig egyenes ágon az első fiú és annak fia: Taksony fia Gréza s annak fia István viselte a fejedelmi méltóságot.

A magyarság állandóan külföldön kalandozott továbbra is. JLelső súlyos csorba hadiszerencsését 913-ban érte, amikor az elesett bajor Luitpold örgróf $1\frac{3}{4}$ Arnulf herceg egy Burgundiából gyanútlaiíul hazatérő magyar sereget az Inn folyó mellett annyira megsemmisített, hogy alig harminc harcos menekült haza. Ekkor veszett el az Enns folyón túli terület, amelyet a magyar mesevilág az Öber-Enns szóból Ópereneiává formálva át, ma is emlékezetben tart. Most már csak az Ennstól keletre eső frank-

bajor területek maradtak magyar kézen, hogy utóbb lassan azok is elveszenek.

Nincs terünk részletezni a 10. század számos külföldi hadivállalkozását, hanem összefoglalva ismertetjük ezeknek a vállalkozásoknak időnként változott jellegét.

A 893. és 913. évek között a bajor, szász, sváb és frank föld ellen újra és újra megismételt hadjáratok az új haza nyugati határát voltak hivatottak biztosítani, a Pannónia elfoglalása óta „ellenséges érzelmű nyugati szomszédokkal szemben. Arnulf Enns melletti győzelme megszabta az országhatárt s ettől kezdve a bajorok huzamosabb időn át szövetségben éltek a bajorokkal és barátságban a németekkel harcbanálló szlávokkal. 914-től 926-ig csak nyugati szövetségeseik hívására szálltak harcba: 915, 917, 919-ben Arnulf bajor herceg; 919, 921, 924-ben I. Berengár itáliai király 926-ban Hugó itáliai király; 924-ben a csehek oldalán. A támadások a bajor és cseh érdekek védelmében a német király ellen, az olasz királyok esetében Rudolf burgundi király ellen irányultak. Ebben az időben a német és itáliai királyok s a bajor hercegek évi ajándékot, illetve adót fizettek a magyaroknak.

927 és 936 között nyugalomban élt a magyarság. Megelégedett a nyugati szomszédoktól rendszeresen kapott évi adóval. Csak 934-ből tudunk egy magyar csapat balkáni kalandozásáról. 933-ban a szászok megtagadták az adófizetést, mire a magyarok Tiaddal támadták meg őket. A vereségekben szerzett tapasztalatokat felhasználó szász haderő Henrik király vezetése alatt JVerseburg mellett súlyos vereséget mért a magyar fegyverekre. Ennek a kijózanító vereségnek következtében a magyarság elvesztette a német király adóját s a nyugati szomszédok pedig rájöttek arra, hogy megfelelő hadi felkészültséggel a magyar seregek sem verhetetlenek.

937 és 955 között a magyarság újra nem viselt háborút a maga kizárólagos érdekében, eltekintve három kisebb jelentőségű összeütközéstől (943, 948, 950), amikor az adót megtagadó bajor Bertold és Henrik hercegekkel állott szemben. Ezek azonban nem jártak nagy hadiszereccsel. Ez időben inkább a királyi hatalom ellen lázadó német urak támogatására avatkozott Ottó király elleni hadjárataival (937, 938, 954, 955) a német birodalom ügyeibe és Hugó, majd II. Berengár érdekében szállt alá Itáliába (942, 943, 947, 951). E hadjáratok alkalmait felhasználták a magyar csapatok arra, hogy bekalandozzák Franciaországot, Közép- és Dél-Itáliát, sőt Spanyolország megtámadására is kísérletet tettek. Az ezidőben feltűnő, kiváló tehetségű Bulcsú horka pedig két balkáni hadjárat (938, 943) és egy békés követség útján (948) Bizáncból, a görög császárságtól erőszakolt ki szövetséget. E korszak külpolitikájának s az ezzel kapcsolatos nyugati hadviseléseknek 955-ben a megsemmisítő méretű Augsburg melletti, a Lech mezején elszenvedett csatavesztés vetett véget. Itt Ottó, Konrád és

Henrik seregei tették tönkre Lél és Bulcsú sok győzelmet látott magyar seregeit. A két egykor diadalmas hőst is kegyetlen halállal, akasztófán végeztették ki a győztesek. Az élve hazakerült néhány harcost nevezik a hagyomány gyászmagyaroknak. A mindent megszépítő legenda, mintegy ellensúlyozásul Bulcsú retentő halálának, a harcban elesett Konrád halálát Bulcsúnak tulajdonítja. Bár ez a nagyméretű vereség sem örölte fel teljesen a magyarság harckészségét, ettől kezdve már nem tudja megakadályozni, hogy a bajor telepések lassan ne foglaljanak tért az Enns folyó innenső oldalán, az úgynevezett Ostmark területén is. A lechmezei csatával lezárult a nyugati vállalkozások gazdag sora.

A következő korszakban (965—970) a magyarok nyugatra védelmi állásba helyezkedtek s a Balkánon vívott harcaik is, amelyeket bolgár és orosz szövetségben vívtak meg, Bulcsú egykori hatalmas méretű harcaihoz képest csak apró csetepaték voltak. A magyar nemzet nyolc évtizednyi intenzív vérpezárlás után, mintegy lehiggadva, tekintélyét s egyben nyugalját minden égtáj felé megalapítva, eljutott a belső fejlődést biztosító külső béke hosszú korszakához. Az új-kor első képviselői a Bizáncban megtért gyula s a 973-ban bajor földről Géza fejedelem udvarában megjelenő keresztény térítők voltak.

Egy kialakulóban levő nemzetnek önmagával szemben nem lehet nagyobb feladata, mint összegyűjteni és magáévá hasonítani azokat a vérségi és kulturális hatásokat, ösztönzéseket, amelyeknek éppúgy szüntelenül ki van téve, miként a kised az újabb és újabb tapasztalatoknak, benyomásoknak. Kétségtelen, hogy az a számos vérségi és kulturális hatás, amelyet őstörténete folyamata alatt a magyarság igen értékesen magáévá hasonított, akkori történeti feladatának, az önálló nemzeti életre való testi és szellemi felkészülésnek maradéktalan, becsületos teljesítése volt.

Az önálló nemzeti élet azonban lényegesen más feladatokat szab meg; miként egészen más a hivatásköre a gondtalan ifjúnak és a komoly felnőttnak is. Az új hazában végleges célzattal letelepedett magyarság, bár mind a letelepedés végrehajtásában, mind az azutáni hadviseléseiben céltudatosan járt el, nem ismerte fel rögtön azt a most már megváltozott feladatkört, amelyet a fennmaradás igénylése esetén vállalnia kellett. A rengeteg külföldi kalandozásnak bár volt kétségtelenül hasznos politikai következménye is, az végeredményben még a nomád állam szempontjából volt szükségszerű. A magyarság letelepedett ugyan, de azért a nomád népek életmódját élte tovább. Hogy mennyire így van, az azonnal szembeötlik, ha megfigyeljük a kalandozásokban, külföldi hadviselésekben szerepelt törzseket. Lehetetlen ők nem ismerünk, hogy bár a kalandozások irányát és mértékét bizonyos külpolitikai és katonai célszerűségek — mint azt előbb elmondtuk — időnként másképp szabták meg, azért még nem nem-

zeti érdekek irányították e változások felismerését, hanem törzsi szempontok. Így, mint azt még a kalandozások részletezése előtt előrebocsátottuk, a nemzetet jelentő törzsszövetségben a törzsek közti kötelék lényegesen lazult s ezzel a nemzet önmagával szemben fennálló legelső kötelessége, az egység megőrzése, szem elől veszett.

Az itáliai hadjáratok a N o r k a-törzs itáliai kapcsolatai mellett bizonyítanak; a többi törzs itáliai szereplése mellett a törzs vezető szerepe el nem vitatható.

A bajor és német hadjáratokban előbb a L é l-törzs, majd a Lél- és a N o r k a-törzs játszott irányító szerepet.

A balkáni hadjáratok a Horka-, Botond- és Gyula-törzsek érdekkörébe estek.

Mindebből az látszik, hogy egyes törzsek határmenti elhelyezkedésüknek megfelelő irányban önálló külpolitikai tevékenységet folytattak. Ebből következik, hogy nemcsak a vagyoni egyensúly változott meg az egyes törzsek között, hanem a politikai egyensúly is. Egyes hadnagyok erősebb befolyásra tettek szert, egyes törzsek aránytalanul súlyosabb véraldozatokat hoztak. Ez az egyensúly felbomlás végzetes következménnyel járhatott volna, ha a fejedelmi törzs is részt vesz a határmenti törzsek korlátot nem ismerő vérpazarlásában. Feltűnő azonban, hogy a fejedelmi Magyar-törzs szerepe mennyire háttérbe szorult a többi, említett törzsekével szemben. Ezt a háttérbeszorulást nem lehet kizárólag azzal magyarázni, hogy a fejedelem hatalmának hanyatlásával a törzse is háttérbe szorult. Elfogadhatóbb magyarázat rejlik a fejedelmi törzs elhelyezkedésében: hogy nem a határon, hanem az ország közepén foglalt helyet. A külső helyzet a katonai vezetőszeretet természetsszerűleg a fejedelmi törzsről a határmenti törzsekre vitte át. Azonban, mikor ezek a törzsek megtizedelten tértek szálláshelyeikre vissza, üresen maradt szálláshelyeikre a békésen gyarapodó fejedelmi törzs terjesztette ki hatalmát, így az ötvenes évektől kezdve a hatalmi túlsúly ismét a központban elhelyezkedett Magyar-törzsrre szállt vissza s az a kellő időpontban elvégezhette a törzsek önállóságának letörését s véglegesen egy nemzettestté kényszeríthette a még keleties hajlandóságú törzseket. Végzetsszerű felsőbb gondoskodást kell látnunk abban, hogy a fejedelmi törzs ideig-óráig tartó háttérbeszorulása végül is erőgyűjtésre adott alkalmat s így a nemzet magját alkotó Magyar-törzs a honfoglalásban vitt vezetőszerete után alig egy évszázaddal az államalapító szerepét is betölthette. Ez a törzs először a Duna-medencébe vezette a körülötte kijegecesedett törzsszövetséget s azután bevezette azt az európai államrendszerbe.

A törzsek önálló színezetű külpolitikájának a kegyelemdőfést az a hatalmi eltolódás adta meg, amely a 970-es években a határookra erős ellenfelet állított. Erre az időre esik Ostmarknak visszaállítása és a bizánci görög császárságnak

erőteljes újjáéledése s ezzel úgy nyugaton, mint délen kilátása is elveszett a sikerrel kecsegtető vállalkozásoknak. Ezzel egyidejűleg végre Géza személyében ismét kiemelkedő egyéniség veszi át a fejedelmi hatalmat. Géza—mint láttuk — Árpádnak dédunokája volt. Az ő elévülhetetlen érdeme, hogy felismerte az erőviszonyok változását s belátta, hogy a nemzetet békés eszközökkel kell a nyugathoz kapcsolni.

Az új hazában töltött hét évtized alatt különben is mélyreható belső változáson ment át a magyarság. A nagyfokú természetes szaporodás ellenére a lakatlan terület igen nagy volt. Ezért a föld művelésére a kalandozások folyamán nagyon sok foglyot telepítettek le, akik nyugati hazájukból a kereszténységet és egy más kultúrkört hoztak magukkal. A fogolyként behurcolt és vásárolt szolganépen kívül a Tisza vidékére még Taksony alatt sok bolgár és besenyő is telepedett be. A besenyőket az orosz hatalom térfoglalása kényszerítette arra, hogy törzsük-ről leszakadjanak. A mohamedán bolgárok (izmaeliták) kereskedők voltak. 960 táján már zsidókról is van tudomásunk. A magyarság a honfoglalás előtt frank vagy bolgár államszervezetben élt szláv szolgáitól és a külföldről hozott vagy vásárolt foglyaiktól egész sereg új fogalmat ismert meg. Az új fogalmakat azok nyelvén nevezte s így tárgyi ismeretgazdagodása mellett viszonylag jelentős szláv, német s más idegen szókinccsel is gazdagodott. Ezek az új szavak nem egyszer a rég használtat is kiszorították. Ez azonban nem jelentett lényegesebb művelődésátalakító hatást. Jelentősége főleg abban volt, hogy közvetítette a nyugati intézmények megismerését. Az itt talált pannóniai szlovének még a keresztény hit terjesztésében is szerepet vihettek. Érdemes megemlíteni, hogy az egyházi és vallási kölcsönszavakból azt látjuk, hogy a külsőségek jelölésére több bolgár-szláv szó jött nyelvünkbe, míg a belső hitélettel és egyházi szervezettel kapcsolatos szavakat nagyrészt a pannóniai szlovénektől vettük. Természetesen emellett a régi pogány fogalmak jelölésére szolgáló szavak is megmaradtak s a különböző nemzetiségű térítők pedig különböző nyelvből (német, olasz, cseh) gazdagították még szókincsünket.

Amikor Géza uralomra lépett, egyes törzsek már erősen függetlenítették magukat. Bulcsú horka már előbb a dunántúli törzseket (Léi és Botond népét) a maga érdekkörébe vonta. A gyulák pedig görög összeköttetésekre támaszkodva függetlenítették magukat s terjesztették ki hatalmukat a Tisza—Körös—Maros-vidéki törzsek fölé. Gézának szükségszerűen szembe kellett kerülnie a függetlenségre és fejedelmi hatalomra törekvő vetélytársakkal. Mindenekelőtt bejelentette megtérési szándékát a nemet fejedelmeknek s 972 elején meg is jelent hazánkban az első nyugati térítő, Szent Wolfgang, akit nem sokkal utóbb a nagy terveket szövő, álmait oklevélhamisításokkal is megvalósítani akaró Pili grim, passai püspök váltott fel. Piligrim érseki rangra akart emelkedni s az alapítandó magyar püspök-

ségek feletti joghatóságot akarta megszerezni. Ő keresztelte meg Gézát s annak 969-ben született ötéves fiát, Vajk-ot (vagy Bajk-ot), aki a keresztségben az István nevet nyerte. A dunántúli magyarság keresztény hajlandósága miatt az első nyugati térítő akció szép sikerrel járt, bár el kell ismernünk, hogy a hit a fejedelmi családban sem tudott mély gyökeret verni s maga Géza is amellet pogány szokásoknak hódolt, mint azt cseh és lengyel kortársai is tették. De Piligrim akciójának megszűnése után a fiatal kereszténység erősen telítődött pogány elemekkel. ... Politikai előrelátás vezette Gézát családi összeköttetései kiépítésében is. Feleségül vette ugyanis a majdnem fejedelmi jogokat gyakorló gyula leányát, Sarolt-ot. Leányát a kabarok élén álló Aba-nemzetségbeli Sámuelhez adta. Így megnyerte ezeknek a törzseknek a támogatását. Sőt bizonyos jelekből a Léi családjával való rokonságra is következtethetünk. 987 táján egyik lányát a lengyel fejedelem fiához, a későbbi Vitéz Boleszlávhoz adta nőül. Vagy leányát, vagy rokonát vette feleségül 980 táján Sámuel bolgár cár fia, Gábor Radomir. Öccsének, Mihálynak fiai szlávos nevéek voltak s így azt gyanítjuk, hogy egyik szomszédos szláv fejedelem leányát vette nőül. A rokoni kapcsolatoknak ismerete azért fontos, mert ez szab irányt a fiatal magyar királyság külpolitikájának közel két évszázadra.

A legmesszebbmenő jelentőségű lépés az volt, hogy fiának és utódjának, Istvánnak, II. Henrik bajor herceg leányát, Gizelát, nyerte nőül (996). Ez volt Géza következetes békepolitikájának legnagyobb sikere. Attól lehetett eddig tartani, hogy a Karoling- (frank) hagyományok örököséként fellépő német-római császár és a Pannónia felett korábban hűbérúri hatalmat gyakorló bajor herceg nem fog lemondani régi keleti tartományainak visszaszerzéséről. Ez a házasság igen jelentős húzás volt ezzel az igénnyel szemben.

István házasságát nyomon követte az első magyar bencés kolostornak, a pannonhalminak megalapítása. Szent Adalbert (Gellért) már előbb felvette a térítés elejtett fonalát. Géza Esztergomba áttett székhelyén számos német és olasz lovaggal vette körül magát s így a kereszténység terjedésével egyidejűleg nemcsak fontos külföldi összeköttetéseket szerzett, hanem a behívott idegen előkelőségekkel alapját vetette meg több nagy szerepet játszó, számára megbízható magyarrá lett családnak is.

997-ben hunyt el Géza, aki típusa a pogányból keresztényre tért, szervező fejedelemnek. Helyreállította a fejedelmi tekintélyt s ezzel a nemzet egységét. Azok a népek, akik a Balkán vagy Elő-Ázsia kultúrájába kapcsolódtak, vagy elvesztették nyelvüket és népi egyéniségüket, mint az elszlávosodott bolgárok, kazárok és tatár törzsek és az eloláhosodott kun-besenyő töredékek, vagy teljesen elcsenevészesedtek, mint a volgai bolgárok és az Ázsiába visszaszorult törökök. Géza a sorsdöntő órában a nyugati kultúrkörbe való kapcsolódás mellett döntött s így a magyar megőrizhette nyelvét, népi egyéniségét s kifejt-

hette a benne rejtett államalkotó készséget. Géza Árpád nyugati politikájának korszerű és nagyvonalú folytatója volt.

Halála után drámai gyorsasággal peregtek le azok az események, amelyek a törzsszövetségi rendszer bukását befejezték. A központi hatalom összeütközése a törzsszel már Géza politikája következtében megért a kirobbanásra. Elsőnek Koppány somogyi vezér — István rokona — lázadt fel István ellen. István győzött, Koppány elesett. Birtokait István kiválóbb vitézei s a pannonhalmi bencés kolostor kapták meg. Utóbb a tiszántúli területek birtoklásáért kellett Istvánnak megküzdenie Gyulával és Ajtonnyal. De már előbb, 1000-ben, koronát nyervén Rómától, megkoronáztatott s ezzel a ténnyel megalakult a keresztény magyar királyság s megszűnt a törzsszövetségi szervezet. A nemzetségek elvesztették politikai jelentőségüket s csak mint gazdasági tényezőknek maradt még szerepük. István pedig hozzáfogott, hogy nyugati mintára megszervezze fiatal királyságát.

2. fejezet

A magyar nemzet története Szent Istvántól III. Béláig (1000—1196). A patrimonialis királyság kora

A magyar királyság megalakulását világtörténeti események vették körül. III. Ottó, a fiatal német-római császár visszaszorította a pápaság világi birtokigényeit s megosztani készült a világ feletti hatalmat önmaga és az általa kreált pápa között, úgy, hogy a világiak feletti uralmat kizárólagosan magának tartsa meg s a pápa uralmát csupán a lelkiekre szorítsa vissza. Álmaiban a keleti és nyugati római birodalom új egységbe-kapcsolása lebegett előtte. Róma mindenképpen a világ ura; onnan uralkodik világi viszonylatban a császár, lelkiekben a pápa s onnan üzi missziós politikáját kelet felé a császár világi hatalmára támaszkodó katolikus egyház. Szerencsés pillanatnyi találkozás volt ez az elgondolás a császári és pápai uralom ket-tősségének Róma eszméjében. Ezt a világtörténetileg oly szerencsés pillanatot használta fel István arra, hogy úgy kapcsolódjék a nyugathoz, hogy ez a kapcsolat ne jelentse a német hatalomhoz való csatlakozást. Így kerülhetett István kapcsolatba a római császársággal úgy, hogy az nem vonta maga után a német birodalom iránti hűbéri viszonyt. Így nyerhette el az egyháztól a keresztény fejedelmeket megillető jelvényeket, anélkül, hogy szembe került volna a birodalommal s végül csak így építhetett ki oly egyházi szervezetet, amely független érseki vezérlet alatt állt s nem rendeltetett egy német érsek hatalma alá.

Ennek a világtörténetileg oly ritka, alkalmas pillanatnak a felismerése István legnagyobb érdeme. Oly világpolitikai tájékozottságot és érzéket bizonyít ez, amely Árpád és Géza tisztánlátása mellett is feltűnő.

1000 karácsonyán tették István fejére a II. S y l v e s t e r pápától nyert koronát, melyet A s z t r i k követsége hozott el Rómából s ezzel az aktussal István belépett a nyugati értelemben vett keresztény királyok s országa a keresztény királyságok közé. Ezzel a magyar nemzet sorsa a nyugathoz kapcsolódott. A nyugathoz és nem a német birodalomhoz, tehát a bekapcsolódás a világi függetlenség megőrzésével történt, ami ebben a korban évszázadokra kiható politikai jelentőségű volt. A kor domináló eszméje a keresztény-germán világhatalom eszméje volt. A magyar nemzet azonban csak a keresztény-germán kultúrközösséghez csatlakozott s ez által is biztosította fennmaradását. Talán biztosabban, mintha az akkor világhatalmat jelentő birodalom törékeny fizikai testéhez csatlakozik.

A fejedelem vérségi alapon, választás útján jutott hatalomhoz. A középkori keresztény király azonban „Isten kegyelméből” uralkodik s hatalma isteni eredete szerint korlátlan. Az uralkodó nem tartozik felelősséggel a nemzetnek. Országgyűlésnek vagy más alkotmányos szervnek István és utódai korában hosszú ideig semmi nyoma nincs. A király mellett működő királyi tanács felelősséggel csak az uralkodónak tartozó kormány, csupán tanácsadó szerv, amelyet a király tetszése szerint, nem egyszer tőle magánjogilag függő emberekből állít össze. A kormányzás minden ténye és a törvényhozás az isten kegyelméből uralkodó király hatalmából folyik. A törvényhozói, bírói, katonai és pénzügyi felségjogokat István, valamint közvetlen utódai is önhatalmúlag gyakorolták. Az egyetlen tényező a középkori uralkodóknál, amely gátat vet a hatalom önkényes gyakorlásának: a hit, vallásos gondolkodás, a vallás parancsainak és az egyház törvényeinek feltétlen tiszteletben tartása.

A középkori államban nincs az összes alattvalókra vonatkozó egyetemleges törvény. A különböző magánhatalom alá tartozó népcsoportok jogait és kötelességeit egyéni és helyi jogszabályok és törvények szabályozzák. A magánjogilag független alattvalók jogviszonyait a szokásjog határozta meg. Ennek megfelelően István törvényhozása sem terjedt ki a jogilag szabályozott élet minden viszonylatára. Csak azokat a fontosabb, jogi kérdéseket szabályozta, amelyek az új intézmények és szervezetek meghonosításával kapcsolatban merültek fel. E jogviszonyokat két törvényben szabályozta. Egyiket, amely 35 szakaszból állt, uralkodása elején adta ki. Ez még teljesen nyugati hatást tükröztet vissza. (I. Adorján pápa 785. évi capitularéja, a 847. évi mainzi zsinat határozatai, két egyházi joggyűjtemény és a Lex Bavariorum.) A későbbi törvénye már az önálló magyar jogalkotás csíráit mutatja, a magyar szokásjog hatása már erősen meglátszik rajta. Azonban ez is csak egyházi viszonylatban teljes; a vérségi alapon nyugvó társadalom jogviszonyait még a szokásjog szabályozta.

A középkori államszervezetben az uralkodó hatalmának anyagi alapja az ő örökölt magángazdasága, földbirtoka, latin

nyelven *Patrimoniuma*. Innen nevezzük a magyar királyság első két évszázadának történetét a patrimonialis királyság korának. Ez a magánjogi elem tehát közjogi szerepet tölt be. A magánjogi és közjogi elemek keveredése különben is jellemző a patrimonialis királyságra. Így például az ilyen királyság külpolitikáját egyedül az uralkodó család rokoni összeköttetései irányítják.

A patrimonialis királyság formája ugyan István korában már nyugaton korátmúlt intézmény volt, de István törekvéseiből, hogy a Nagy-Károlyi (karoling) intézményeket vette mintául, törvényszerűen következett be. Ebből az intézményből fejlődött ki nyugaton a hűbéri rendszer. Az uralkodó arra törekedett, hogy minél több alattvalóját láncolja magánjogi kötelekkel magához. Az ilyen berendezésű államban a tökéletesen kiépített magánjogi függés csúcsosodott ki az uralkodóban. A hűbéri rendszer további fejlődése pedig az volt, hogy az uralkodó csak első lett az egyenlők között, miután a gazdasági hatalmától, hatalma alapjától lassan megfosztott. A következő lépés volt a politikai jogok kiterjesztése s a rendek alkotmányos jogainak elismerésével az uralkodó hatalmának korlátozása. A magyar királyság megszületésekor Franciaországban és Itáliában virágjában volt a hűbérrendszer, míg Németországban, hol szintén felütötte fejét, még küzdöttek a szász császárok ellene.

István kétségtelenül az ország legnagyobb földesura volt. Anyagi erejét atyja alapította meg. Megsokszorozta ezt a birtokvagyonot ő maga azzal, hogy élt a korabeli nyugati uralkodók regálé jogával, vagyis az ország területén lévő nem nemzeti vagyonhoz tartozó összes földet tulajdonába vette s az idegen eredetű hódolt és bevándorolt népet magánföldesúri hatósága alá vonta. Ezzel a honfoglaló törzsek nemzeti közbirtokain kívül az ország egész földje István magántulajdonába ment át, Ez a vagyon lett a királyi hatalom fizikai alapja, az egyházadta lelki s erkölcsi alap mellé.

István a frank és német királyok példájára a királyi udvar ellátása számára udvari gazdaságot szervezett. Ennek és a központi kincstárnak kormányzására — szintén nyugati mintára — külön udvari főtisztviselőt állított, akit latinul *comes palatii*, a szláv udvari szolgák nyelvén *nádvor zsupánnak* neveztek. Az utóbbi elnevezést alakította át a magyar nyelvhasználat *nádorispánnak*. Az országban szétszórt birtokok központjaiul pedig egy-egy várat jelölt ki István. Ezek élére a várkörnyékére kiterjedő hatáskörrel a *comes* nevet viselő főtisztviselők kerültek. A várat és környékét a nép nyelvén (szláv szóból alakult névvel) *megy ének*, a tisztet *isán*-nak, *várispánnak* nevezték. István 42 vármegyét szervezett, ezek száma a 12. század derekára már 72-re emelkedett. Régi magyar szokás szerint a megyéket, illetve várakat az első megszálló, az első ispán nevére nevezték el s így vármegyéink nagyrésze a magyar személyneveket viselő első ispánjuk emlékét őrzik nevükben.

István egyidejűleg szervezte meg az országot egyházi és világi szempontból is s erre vezethető vissza a két szervezet számos ponton való érintkezése. Az Északnyugati felvidék egy része, a írencsényi, zólyomi, szepesi és sárosi erdőségek lakatlanok lévén, még nem estek be István megyei szervezetébe. Ugyanez volt a helyzet északkeleten és Erdélyben is. Ott a mármaros-bereg-ugocsai rengetegek maradtak ki mint gyepűelvei területek a megyerendszerből s Erdélyben csak Doboka, Kolozsvár, Torda és Gyula-Fehérvár álltak őrt keletfelé a sóbányavidék biztosítására. Úgy látszik, hogy a frank-német örgrófságok (Mark) mintájára István határispánságokat is szervezett a határ védelmére. Az erdélyi határispánság, élén az 'erdélyi hadnaggyal (princeps Ultrasilvanus), akinek neve később szlávosan erdélyi vojvoda, vajda lett, az erdélyi vármegye-rendszer kiépítése után is fennmaradt s alapjául szolgált Erdély későbbi önállóbb fejlődésének. A vármegyék földrajzi fogalomként azonban csak a tizenharmadik században lettek, amikor királyi magánbirtok jellegük már veszendőbe ment. A várgazdaságokon élő népelemből István korában a polgár és katonának néven ismert vitézek voltak a legelőkelőbbek. Belőlük alakult ki a későbbi várjobbágyok osztálya. Ezek azok a magyarok voltak, akik a király védelme alá húzódtak, vagy akiket a várnép közül felszabadítottak. Kisbirtokosként gazdálkodtak a hűség fejében örökös használatra kapott királyi földön. Személy szerint szabadok voltak, de más úr alá nem szegődhettek. Háború esetén a várispán által vezetett megyei zászlóaljban szolgáltak. Amint látjuk, a megyei szervezet tehát nemcsak impozánsan felépített gazdasági termelési intézmény, hanem a király személyes hűségére kötelezett haderőt is szolgáltatja. Az udvari gazdaságban, a nádorispán katonai fennhatósága alá az udvari szolgálatot teljesítő vitézek (miles) tartoztak. Ezek lettek a később királyi miniszterek és servensek, a katonai szolgálatra kötelezett kisebb adománybirtokosok. Alsóbb társadalmi osztály volt az udvarnokoknak nevezett udvari szolgák és az úgynevezett várszolgák osztálya, akik földművesek, pásztorok, halászok, erdőben lakó vadászok voltak. Ezek összességén nyugodott a királyság gazdasági, katonai és közigazgatási alapja.

Az új felépítésű magyar társadalom élén az új tisztviselő és adománybirtokos arisztokrácia, a főrangúak és ispánok nagybirtokos osztálya állt. Az ispánok részben a bevándorolt német és olasz lovagokból, nagy részben azonban a magyarokból rekrutálódtak. Az utóbbiak így a nemzeti köztulajdon mellé tekintélyes magánvagyonra is tettek szert s tekintélyük nemzetiségük többi tagjával szemben erősen megnövekedett.

Az említett udvari és várbeli vitézek katonai szolgálatra kötelezett kisbirtokosok voltak. Belőlük alakult ki később a magyar köznemesség.

A köznép, pór, vagy szegény néven is emlegetett szabadok — köztük a szabad telepések és ven-

dégek a királyi földeken évi földbér fejében gazdálkodó, fejadót is fizető parasztok voltak. A szabados-ok és a szolgák voltak a hódolt népek, hadifoglyok és idegenben vásárolt szolgák ivadékai.

A királyi gazdasági-berendezkedés mintáját csakhamar követte az egyház, sőt a magánbirtokosság is s azok birtokain is megjelentek a vitézek, szabadosok és szolgák, illetve szabad telepesek és vendégek, kik szintén magánjogi függésbe léptek uraikkal.

A társadalmi osztályok között mutatkozó vagyoni és rangkülönbséget legjobban az az összeg mutatja, amelyet gyilkosság esetén a rokonoknak kellett engesztelési díjként fizetni. Az ispán családtagjáért 50, a vitézéért 10, a közsabadéért már csak 5 arany, vagy tinó volt a fizetendő összeg. A szolgáláért, aki csak vagyontárgy volt, csupán kártérítést kellett a kárt szenvedő gazdának fizetni.

Az államháztartás és a királyi háztartás egybeolvadt s jövedelme a birtokokról befolyt földesúri jövedelem volt. A regálé jövedelmeknek: a pénzverés hasznának, vásárpénznek, vámnak, révnek, hídvárnak és az említett fejadónak egyelőre még igen alárendelt volt a szerepe. Ezek a regálé jogok a Karoling-korban alakultak felségjogokká. Súlyos adóteherré azonban csak az idők folyamán fejlődtek. Nyugaton a magyar királyság kialakulásakor már a hatalmasabb egyházi és világi főurak is gyakorolták ezeket a jogokat. Nálunk ez a jogdevalváció csak a 13. század elején, a királyság patrimoniális jellegének megszűnte után következik be.

István királyságának ismertetett gazdasági, közigazgatási és katonai szervezete a frank-bajor szervezetet vette mintául s lényegében decentralizált kormányrendszer volt. Csak az idők folyamán emelkedett ki az ispánok sorából a központban élő nádor ispán, aki bizonyos funkciókban a királyt is helyettesítette. Egyideig ő volt a királyi jövedelmek legfőbb őre is, míg nem a 12. században ez a hatásköre a tárnokmester-re szállt át, a nádorispán szélesebbkörű bírói hatásköre csak később alakult ki. Ebből a hatáskörből vált ki a 12. században az udvarbíró tisztje. A tárnok-, lovász-, asztalnok-, pónárnokmester pedig csak a 12. században tűnik fel az udvari tisztek között. A királyi kancellária volt a középkori központi kormányzat legfontosabb szerve. István tett kísérletet e hivatal megszervezésére is, de utódai alatt az megszűnt s csak III. Béla alatt alakult véglegesen ki. Ez érthető abban a korban, amikor még a világiak megelégedtek a szokásjogból fakadó jogi formaságokkal s írásos, okleveles biztosíték szerzésére nem törekedtek és így csak az egyháziakra szorítkozott az írásbeliség.

Az előadott berendezkedés — mint említettem — frank-bajor minta alapján történt, de amely intézményre megfelelő magyar szó nem volt, ott az ezeket az intézményeket már a honfoglalás

előtti frank uralom korából ismerő szlávok terminológiáját vette át a szlávásra rátelepedett magyarság. Ezzel magyarázható a berendezés és terminológiai kettősségének frank-bajor és szláv érdekessége.

Bármily mélyrehatóak voltak is ezek a magyar földre telepített idegen intézmények, nem rombolták le, nem irtották ki a régi magyar intézményeket, ősi szokásokat. A vérségi szervezet és a nemzetségi szokásjog megmaradt a magyar társadalom és főleg a magángazdaság alapintézményének. Ennek bomlása csak három évszázaddal később következett be egy új társadalmi és gazdasági rend kialakulása kapcsán. Az új gazdaság-politika csupán a mezőgazdaságot emelte fontosabbá a nemzetségi birtokokon is az eddig inkább kultivált állattenyésztésnél. A nemzetség tagjai, a nemesek, csak közjogi s nem magánjogi kötelékben voltak a királlyal, aki szemükben a törzsszövetségi fejedelem jogutódja volt s aki ebből folyó jogait és kötelességeit velük szemben közvetlenül és személyesen gyakorolta. Veszély esetén a király vezetése alatt szálltak hadba, illetőleg viselték a közjogi természetű terhet. István, bár törvényben hozza be az egyéni birtoklás, a magánvagyon nyugati elvét, ezzel nem törekedett arra, hogy a nemzetségi közbirtoklást megbontsa. Az megmaradt gazdasági alaptényezőnek. Az egyén szerezhethet, vásárolhatott birtokot, de a nemzetségi birtokot ősi szokásjog szerint csak mint haszonélvező birtokolta. Ez az ősi, az u. n. s z á l l á s b i r t o k István egyik törvénye szerint apáról, fiúra szállt. Kálmán az öröklést kiterjesztette fiú nem létében a testvérré és annak fiaira is s ezek kihalta után szállt a birtok a királyra. Ugyancsak Kálmán terjesztette ki az ősfoglalók ilyen szokásjogát az Istvántól megajándékozott birtokosok nemzetségeire is. Sokkal utóbb Nagy Lajos ezt az ősi nemzetségi jogot terjesztette ki az ő s i s é g-ben az összes magyar nemesekre, tehát azokra is, akik alacsonyabbról emelkedtek fel az idők folyamán. A vérségi alapon nyugvó magyar nemesi társadalomban még nem voltak társadalmi különbségek.

Egész világos tehát, hogy két szervezet állt egymással szemben, helyesebben egymás mellett. A honfoglalók ivadékainak magyar nemzete megőrizte vérségi szervezetét és régi szabadságát, de ezzel párhuzamosan kialakult a hűbéres jellegű, magánjogi függésen alapuló állami szervezet is, amely tulajdonképpen a király egyéni gazdaságán alapult. Ez a hűbéri szervezet adott kötött állami keretet a szabad nemzetnek. A magántulajdonon alapuló patrimonális hatalmú királyságnak teljes keresztmetszetét ismertük meg ebben a kettősségben.

A tulajdonképpeni honfoglaló nemzettel, a nemesekkel szemben Istvánnak az az igyekezete volt a legmélyrehatóbb, amely a Pogány szokásokkal és erkölcsökkel szemben a keresztény erkölcsöt akarta diadalra vinni. Így törvényei szigorúau büntették a Pogánykorban szokás volt leányrablást és az özvegynek a férj testvéréhez való nőül kényszerítését. De az ártatlan pogány

eredetű népi szokásokat nem irtotta ki s így azok halotti-toros, áldomásos, lakodalmas és egyéb szokásokban sok változást szenvedve, de ma is élnek.

Megismervén azokat a mélyreható változásokat, amelyekkel István államot emelt a magyar nemzet fölé s megismervén azt is, ami érintetlen maradt az ősi szervezetből, térjünk át az események időrendi elbeszélésére.

A törzsfői hatalom utolsó ellenállásainak fegyveres letörése után (Koppány, Gyula, Ajtony) István zavartalanul oldhatta meg missziós feladatát, a hazai keresztény egyház megszervezését. A pápától nyert korona maga is vallásos szimbólum volt: jelvénye annak, hogy viselője isteni elhivatottság alapján lett hatalmassá. István felhatalmazást nyert a magyarországi egyház megszervezésére és a főpapi stallumok betöltésére. E kiváltságnak volt a jelképe a pápától kapott apostoli kereszt. Hogy István apostoli követsége személyhez kötött jog volt-e, vagy átszállt utódaira is, ez még erősen vitatott kérdés. Kétségtelen, hogy ő a vállalt feladatnak derekasan megfelelt. Gazdagon gondoskodott az ifjú egyház anyagi alapjáról s elsősorban a szent Benedek-rendről. Megalkotta az ország egyházi szervezetét is, amennyiben halálakor az ország már két érseki és nyolc püspöki, összesen tíz egyházmegyét számlált. A püspöki székhelyeken káptalanokat alapított, templomok építéséről gondoskodott s megvetette az alapját a magyar iskolaügy kezdetét jelentő egyházi, szerzetesi iskolázásnak. Az egyházi vagyont gyarapította a törvényben elrendelt tízedfizetés, az úgynevezett *dézsma*, amely még a királyi jövedelmekre is kiterjedt. Uralkodása vége felé törvénye.l kötelezett minden tíz falut, hogy közösen egy plébániát építsen és tartson fenn. A vallási törvények ellen vétőket a világi törvény teljes szigorral sújtotta s ez is igyekezett hozzájárulni a térítő munka sikerének biztosításához. Az egyház bizonyos jogesetekben közigazgatási és törvénykezési szerepet is töltött be. Ezekkel az intézkedésekkel a *romái katólikus egyház* állami védelem alá kerülván, a magyar királyság *államvallása* lón.

Az egyház nagy kulturális és erkölcsnevelő szerepet vállalt magára és oldott meg s az általa közvetített új műveltségből sarjadt ki mai keresztény magyar kultúránk. Így Istvánt, akit utóbb az egyház szentjei sorába emelt, nemcsak államalapítónak kell tekintenünk, de a keresztény nyugati kultúrkörbe való bekapcsolás is az ő érdeme. Árpád nyugatra hozta a nemzetet, Géza békés családi politikával megrögzítette itt s István az életforma nyugati jellegének átvételével ténylegesen nyugativá is tette azt.

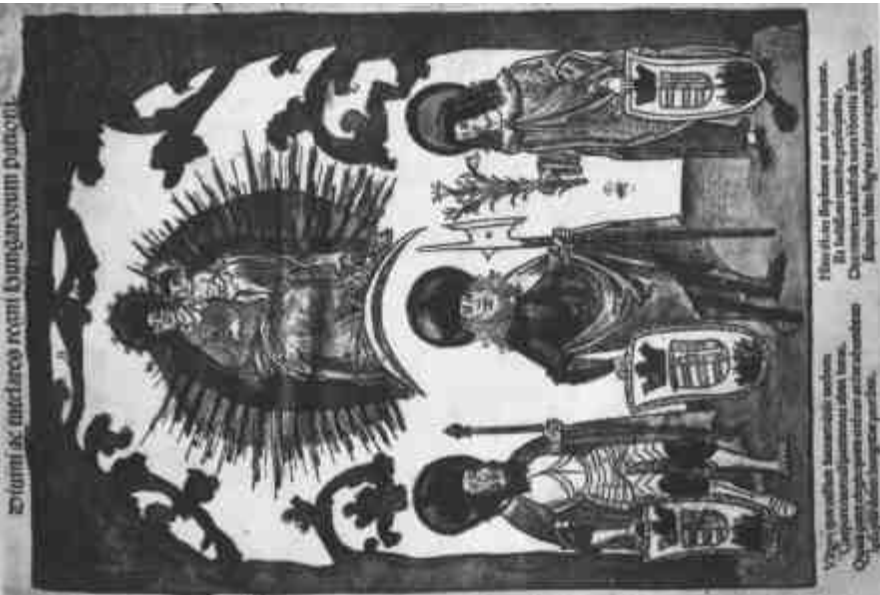
A keresztény királyság betöltésénél fontos kellék az alkalmasság szempontja, mely szöges ellentétben áll a törzsszervezetben uralkodott örökösödési renddel. Istvánnak egyetlen fiát, Imrét, aki neveltetésénél és egyéniségénél fogva alkalmas lett volna arra, hogy a fiatal keresztény királyságot tovább vezesse,

egy vadászaton a vadkan megölte. A később szentté avatott fiú elvesztése után a legnagyobb probléma az lett István számára, hogy kire hagyja trónját. Közvetlen rokonságában senkisésem volt, aki keresztény szempontból megbízható lett volna. Elsősorban unokatestvére V á s z o l y (Vazul) jött volna a régi szokás szerint szóba, de ő pogány volt. Majd bele is keveredett egy István ellen tervezett gyilkos merényletbe, amiért István, hódolva az akkor európaszerte szokásos büntetésnek, megvakította s ezzel teljesen alkalmatlanná tette az uralkodásra, A megvakított Vászoly három fiát, Leventét, Endrét és Bélát Lengyelországba száműzte. Így a trónt nővérenek Orseolo Ottó velencei dogétól való fiára, Péterre hagyta, aki István udvarában jelentős szerepet vitt. A gondoktól megtört király életének hetvenedik, uralkodásának negyvenkettedik évében 1038 augusztus 15-ikén hunyt el. Tetemét Székesfehérvárott helyezték nyugalomra.

A később szentté avatott István király halálával vigasztalan korszak veszi kezdetét. Közel négy évtizeden át az összes életenergiát a belső átalakulás vallási, társadalmi és dinasztikus következményei emésztik fel. Külpolitikai befolyásokkal, belső lázadásokkal és zavaros trónöröklési viszályokkal kell az ifjú királyságnak megküzdeni, amelynek története nem más, állandóan ismétlődő megrázkódtatásnál, amelyek vázlatos eseményrendje a következő.

é t e r, akit a nemzet nem szívesen látott a trónon, egy III. Henrik német császár ellen viselt gyászos végű háborús Gizella királynén elkövetett hatalmaskodása miatt, a nemzet felháborodása elől menekülni volt kénytelen. Utódjául a főemberek Aba Sámuel-t választották és koronázták meg. Sámuelnek neje Szent István testvére volt s így a két ellenkirály közül Péter volt csak vérrokona Istvánnak. Péter a császárnál keresett menedéket s szorultságában felajánlotta neki hűbérül az országot. A császár és Aba Sámuel között kitört ellenségeskedést két német betörés után Sámuel területátengedéssel akarta megszüntetni. Már ezért sem, de különben sem felelt meg Sámuel a behelyezett várakozásnak s a főurak és a nemesség elhatározta Péter visszahívását. A trón sorsa a Ménfő melletti ütközetben dőlt el, amelyben a császár s így Péter győzött. A később elfogott Sámuel Péter mint hitszegőt, lázadót, ország- és felségárulót kivégeztette. Mindez hat év alatt játszódott le. (1038—1044.) Péter második uralma sem volt hosszúéletű. Henrik császár érvényesíteni próbálta hűbéri jogát az ország felett, mire a nemzet közvéleménye ismét Péter' ellen fordult. Felkelt ellene s a szerencsétlen mint megvakított fogoly fejezte be hányatott életét. A trónt ismét fiúági Árpádrokon vette át. A külföldre száműzött Vászoly középső fiát, a kint kereszténnyé lett I. Endrét (1046—1060.) nagy örömmel fogadta a magyarság. Tőle remélte nemcsak az ország függetlenségének helyreállítását, de a kereszténység kiirtását is. Az ország lázadásba borult, V a t a pusztító

magyarjai Gellértet is megkövezték, s letaszították a Kelenhegyéről, amit azóta neveznek Gellérthegynek. A pogánynak maradt Levente önként félreállt öccse elől s így 1047-ben Endre foglalta el a trónt. Endre bölcsen bevárta, amíg a garázda hadak széteszlottak s akkor könnyűszerrel leverte a pogánylázadást. A belső rend helyreállítása után pedig felvette az érintkezést III. Henrik császárral. Endre már könnyebb helyzetben volt a császárral szemben mint két szerencsétlen elődje. Endre Nagy Jaroszláv kievi fejedelemnek volt a veje s sógora I. Henrik francia király volt. Sikerült is neki ügyes politikával addig odázni az elkerülhetetlen fegyveres összeütközést, amíg el tudta a pogányság utólagos fellobbanását fojtani és hazahívott öccsével Bélával, kivel orosz szokás szerint országát is megosztotta, katonai hatalmát is megerősítette. A fegyveres összeütközésre 1051-ben és a következő évben került a sor. Első évben Vártesnél verték szét Béla hadai Henrik seregét, 1052-ben pedig Pozsonynál érte a császárt súlyos vereség. A béke azonban csak 1058-ban kötött meg, mikor is Endre hat éves fia, Salamon számára feleségül kérte Henrik tizenegy éves leányát, Juditot. Ezzel a békével véget ért ugyan Németország hűbéri igénye Magyarországgal szemben, de az új rokoni összeköttetés ismét alkalmat szolgáltatott a németeknek az ország belügyeibe való beavatkozásra. Endre ugyanis még fia születése előtt azt ígérte Bélának, aki a nemzet osztatlan rokonszenvét élvezte, hogy az országot ráhagyja. Fia születése után azonban megszűnt a jó viszony a két testvér között. Előbb jött a híres várkonyi eset (korona és kard), majd a fegyveres összeütközés a két testvér, a koronás király és a legendás hadvezér között. A küzdelem Béla győzelmével végződött s a foglyul esett király, akit menekülés közben lovai összetiportak, csakhamar elhunyt. I. Béla uralma azonban csak három évig tartott, 1063-ban elhunyt. Kövid uralma alatt elfojtott egy pogánylázadást s igazságszerető, bölcs, egyenes jellemű fejedelemnek bizonyult. Bár önként felajánlotta trónját a még apja életében megkoronázott s Németországba menekült Salamonnak, mégis összeütközésre került a sor a magyar csapatok és a Salamont visszahozó német birodalmi hadak között. Béla már halálos betegen várta az összecsapást s a német sikereket nem sokkal élte túl. IV. Henrik Salamont Fehérvárra kísérte s azt ott még egyszer királlyá koronázták. Ezzel helyreállt a béke Németországgal s kezdetét vette Salamon békétlen uralma (1063—1074). Béla fiai — Géza, László és Lambert — 1064-ben kiegyeztek Salamonnal s egyideig nagy volt az egyetértés az unokatestvérek között. Közösén verték vissza Erdélyben a keletről betörő uzokat, vagy fekete kunokat. Az erdélyi Cserhalom melletti ütközetben alapította meg vitézi hírnevét Béla második fia, László, aki szent László néven írta be később nevét nagy királyaink sorába. Ezek az uzok voltak azok, akik a szent István korában hazánkban betelepedett besenyőket űzték keletről nyugatra maguk előtt s egyik utolsó hulláma voltak a

SZENT ISTVÁN, LÁSZLÓ ÉS IMRE
 (11. századi faszécske. — Történelmi Ábrakészítői.)

SZENT ISTVÁN, LÁSZLÓ ÉS KÁLMÁN
 (Széchy Bertalan vétele. — Ernst Múzeum.)

*JELENETEK SZENT LÁSZLÓ ÉLETÉBŐL
(Miniatűrök a 15. századból. - Róma, vatikáni könyvtár)*

*H. ENDRE ÁTADJA AZ ARANYBULLÁT AZ ORSZÁGGYŰLÉSNEK
(Brocky Károly festménye. - Ernst Múzeum)*

nyugatra törő türk népeknek. Történelmi szereplésüknek épp a Cserhalom melletti vereség vet véget. Ebben az időben került magyar kézre Nándorfehérvár vára, amely a görög birodalommal való összeütközés következtében került ostrom alá (1070). Az országot a délről és keletről veszélyeztető külső helyzettel szemben alig védték meg, máris összevesztek egymással a király és Béla fiai. Szokás szerint fegyveres összeütközésre került a sor. A vesztes a Mogyoród mellett lefolyt csatában Salamon lett s ezzel trónját is elvesztette. Fel-felbukkant ugyan még itt-ott ezután is a hányatott életű ember, de trónját többé nem nyerte vissza. I. G é z á n a k (1074—1077) először az elűzött király sógorával, IV. Henrikkel kellett megküzdenie. Majd a pápával, a lánglelkű VII. G e r g e l l y e l kellett elismertetnie 'magát. A pápa egyességet akart létrehozni Salamon és Géza között. Időközben VII. D u k á s z M i h á l y bizánci császár koronát küldött Gézának barátsága jeléül, amely ma a Szilveszter-féle koronával összeforrasztva annak alsó részét képezi. Már-már hajlandó volt Géza a trónt a Pozsonyban tartózkodó Salamonnak visszaadni, amikor hirtelen meghalt. A nemzet közvéleménye ekkor egyhangúlag L á s z l ó mellé állt. A pápa már nyílt harcban állt Salamon sógorával, Henrikkel s így szívesebben látta a trónon a számára megbízhatóbb Lászlót. László ugyan Salamon életében nem viselte ünnepélyes alkalmakkor a különben viselni szokott koronát, de ténylegesen uralkodott. Salamon is kibékült vele, mikor a pápával szemben bajba jutott sógora cserben hagyta, de 1085-ben új apósával, Kutessel, a kún fejedelemmel rátört mégis az országra. László ismét győzött s Salamon többet nem háborította László uralkodását (1077—1095) s az ország békéjét.

Íme: ily hányatott volt az ország története István halálától Lászlóig, akinek közel húsz éves uralma alatt ismét békés, alkotó korszak következett s ha voltak is háborúk, azokat már más természetű politika irányította. Szent István hatalmas alkotása súlyos megrázkódtatásokon ment keresztül ezalatt a négy évtized alatt. Az uralkodóháznak két ága állt állandóan egymással szemben. A belharcokat és lázadásokat külső befolyások érvényesülési törekvései súlyosbították, majd ellenséges indulatú nomád törzsek betörései veszélyeztették az ország fennállását. Megért a nyílt összecsapásra a két hatalomnak, a pápaságnak és császárságnak összeütközése is, amelyben az országnak az egyik fél mellett állást kellett foglalnia. A fiatal nemzet és ország életerejére vall, hogy súlyosabb megroppanás nélkül bírta elviselni mindezeket a megpróbáltatásokat és az Árpádház kiválóságára, hogy kellő időben tudott újra két nagy királyt szolgálatni az egymásután uralkodó L á s z l ó és Kálmán személyében. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy Vászoly fiai és ivadéakai azért jelentéktelen emberek lettek volna. Endre ravasz, számító, diplomata volt, Béla jelleme egyenesebb, jó katona és bölcs államterfiú. Salamon és Géza gyengébbek voltak atyáiknál, mindkettő

ingatag volt, de míg Salamon gyenge jellemű és szenvedélyes, addig Géza nagy lelki nemességről tett bizonyosságot. Csak sajnálhatjuk, hogy az egymással vívott küzdelmek miatt nem tudtak nagy uralkodókul kibontakozni. Abát és Endrét forradalom emelte trónra. Pétert és Salamont császárok segítették oda. Endre is, Béla is forradalmi tömegekkel küzdött meg. Érthető tehát, hogy inkább az események sodorták őket, mint ők irányították az eseményeket.

Ha nem is voltak e nehéz idők végzetesek az országra és a nemzetre, mégsem vonultak el nyomtalanul egyik felett sem. A király és az ország harmadát birtokló herceg vetélkedése között kivirágzottak a királyi és hercegi tisztek visszaélései, amelyek a népet is bűnre csábították és az alacsony szenvedélyeknek utat nyitottak. A hét császári hadjárat, a lázadó pogányok rombolása, a különböző orosz, morva és lengyel segédcsapatok kíméletlensége megtizedelte az ország lakosságát s alapjában rázkódtatta meg a mezőgazdálkodást, mert a szolgakéz és állat nélkül maradt birtok többé már nem ment birtok-, értékszamba. Nagyméretű elszegényedési folyamat állott be: a foglaló nemesek és első adománybirtokosok jelentős része elszegényedett s kényszerből hűbéri viszonyba lépett a királlyal, szolgálatot vállalva föld-, szolgál- és állatadomány fejében. Így a királynak szolgáló vitézek száma (miles, ministri regis, majd servientes regis) gyarapodott s a magánjogi függéstől eddig mentes nemesek száma ennek arányában csökkent. Az állam így a nemzet szélesebb rétege felett hódított tért. Viszont egyes rétegek meggazdagodtak: a tisztviselő és adománybirtokos arisztokrácia, meg a foglaló-nemesek a birtokos-nemesek (nobiles) egységes osztályába olvadtak össze. Természetesen a nemesség és papság politikai befolyáshoz is jutott a harcok és pártküzdelmek által megosztott uralkodói hatalom rovására. A király jövedelmének harmadát élvező herceg, valamint a társadalomban és a magángazdaságokban beállott bomlás, a külső és belső küzdelmekkel járó rendkívüli kiadások felborították az államháztartás egyensúlyát, ami szintén a királyi tekintély rovására ment. I. Endre már kénytelen volt a pénzrontás rendszeréhez folyamodni, hogy az államháztartás egyensúlyát biztosítsa. Szent Istvánnak bajor mintára vert pénzei Európaszerte bizalomnak és közkedveltségnek örvendtek. Endre évről-évre jobban körülnyírt s így kevesebb ezüstértékű pénzt hozott forgalomba. Míg a kamara nyeresége István korában a forgalomba hozott pénz ezüstértékének 5.88%-a volt, ezt a hasznot Endre 45.46%-ra fokozta, miáltal pénzünk nemzetközi hitelét telj esen tönkretette. Béla szakított ezzel a pénzgazdálkodással, a bizánci arany forgalmi értékét negyven dénárban állapította meg, illetve 80 obulusban s ily értékben jó ezüsből teljes értékű s pállandó érvényű pénzt veretett. Salamon ismét a pénzrontás kétesértékű eszközéhez folyamodott, de Géza becsülettel követte atyja egyedül eszélyes pénzpolitikáját. A forgalomban levő pénz érték hullámozása szintén igen nagy megpróbáltatást

jelentett a nemzetre, mert így a teherviselés és vagyonértéktel enedés egyenlőtlenül hárult át egyesekre.

Folytatódott ezalatt a magyarság új népelemekkel való keveredése is. Az elnéptelenedés ellensúlyozását szolgálták a francia betelepülések, Endre sógorának, a francia királynak vallon alattvalóiból rekrutálódott csoportokkal. De tudunk német, lengyel, olasz, cseh és orosz telepesekről is. Értékes katonaelemet jelentettek a határok mentére letelepített úz és besenyő menekültek, akiket az úz-kún-mozgalmak űztek hozzánk. Betelepedésük ellensúlyozta a nyugati elemeket, úgyhogy ebben a korban is arányos a magyar nemzet nyugati és keleti vérgazdagodása.

Minden baj ellenére a kereszténység gyökérverése lassan végbement s így megerősödött az egész szentistváni berendezés. A nemzet visszasóvárogta az ő uralmának boldog békéjét s amikor László személyében a nemzet, úgyszólván Árpád óta először, nyilvánítja akaratát feje kiválasztásánál, oly uralkodót remélt benne, aki méltó lesz a szentistváni hagyományokhoz. László be is váltotta a belevetett reményeket: nemzeti és keresztény hős volt egy személyben s megalapította a nemzet előtt a keresztény vallás nemzeti jellegét s ezzel mintegy a zárókövet tette fel az István által elkezdett épületre.

László (1077—1095) már a külpolitikának is más irányt szabott, mint kapkodó és az eseményektől irányított elődei. Azonban hogy ezt megtehesse, nagy belső építő munkát kellett elvégeznie, öccsének, Lampértnek megadta a hercegi méltóságot s annak anyagi velejáróját, de nem adott hatalmat s ezzel az ország osztatlanul maradt a kezében. A belső rend helyreállítását csak a köz- és vagyonbiztonság helyreállításától lehetett remélni. Ezt célozták törvényei, a magyar jogalkotásnak első idegen hatástól mentes termékei. Mindennél élesebben világítanak be ezek az akkori viszonyokba s mutatnak ra arra a belső lezüllésre, amely ellen ily erélyes intézkedéseket kellett tenni. Kevés-sel trónralépte után Pannonhalmán zsinatot tartott az ország összes összehívott előkelői jelenlétében, amelyek eredménye a ránk maradt 18 szakaszos büntetőtörvénykönyv. Tizenkét szakasz vonatkozik a tolvajlási esetekre, négy lopott holmi külföldre csempészésével s kereskedelmi kivitellel foglalkozik, míg egy-egy szakasz a gyilkosságról és a fegyveres támadásról szól. E törvény szigora szent István hasonló törvényeinek szigorát is felülmúlja. Már kisebb értékek eltulajdonítását is sokkal szigorúbban: a szabad embernél 10 dinár értékig egy ökörrel és az érték 12-szeresének megtérítésével, szolgánál kétszeres érték megtérítéssel és orrcsonkítással büntette a törvény, míg nagyobb érték esetén személyválogatás nélkül akasztófával bűnhődött minden bűnös. Jellemző, hogy a gyilkosságot nem büntette ily szigorúan László. Kétségtelen, hogy „elsősorban a magántulajdon szentségének elhomályosult fogalmát kellett visszaállítani. 1085 táján újabb 31 szakaszos törvényt hozott az ország előkelői jelenlétében. Itt már észrevehető a szigoroknak némi enyhítése. Ez a törvény részletesen

intézkedik már a nyomozói és bírói eljárásról is, de még elismeri a szokásjogon alapuló vérbosszút s azok szereplőit nem kötelezi bírói eljárásra.

Ezidőre esik az első király és az első térítők iránti kegyelet kultusz egyházi elismerése is. László pápai felhatalmazás alapján 1083 augusztus 15-ikén a törvéynapra Székesfehérvárra gyűlt egyházi és világi nagyokat zsinatra hívta össze s azon bizonyító jelek és csodatételek alapján István királyt, Imre herceget, Gellért püspököt és a két zoborhegyi remetét: Hit valló Szent Zoererd A n d r á s t és V é r t a n ú Szent Benedeket szentekké nyilvánította. A vallásos kegyelet ekkor emelte ereklyévé első királyunk csodatatosan épen maradt jobbját, mely 1098-ig egy Merkur nevű nemes birtokában volt, majd a biharmegyei Szent jobb székesegyházában, utóbb Székesfehérvárott őriztetett. A török elől menekülő ferencesek vitték évszázadok multán az ereklyét Raguzába, honnan 1771-ben került sértetlenül vissza.

A világi rendcsinálás mellett László egyházpolitikával is foglalkozott. E célból tartott 1092-ben Szabolcs várában zsinatot, ahol egyházi vonatkozású törvényeket hozott. A huszonhétszakaszos törvény a vallás és erkölcs elleni bűnökkel, a vallásos kötelezettségek, bizonyos szertartások megállapításával s az egyház jogainak és vagyonának védelmével foglalkozott. László még megengedte a papok hajadonnal kötött egyszeri házasságát s így törvényeiben még nem érvényesült a pápaság akkori törekvésének méltányolása. László viszonyát a pápasággal szemben különben is, jó kereszténysége ellenére, — mert csak egyszer került nyílt összeütközésbe a pápasággal, sőt alapjában véve inkább mellette állt, mint a császár mellett, — elsősorban saját és országa érdekeinek reálpolitikája irányította. A pápaság befolyása Kálmán uralma alatt kezd kibontakozni. László egyházszervezése főleg a keleti egyházmegyék területi és közigazgatási megszervezésében csúcsondik ki. A váradi és gyulafehérvári püspökségek tulajdonképpen ekkor alakulnak ki. Á Kálmán által megszervezett nyitrai püspökségnek is már László fekteti le az alapját a társaskáptalan székeskáptalanná történt átalakításával. Ez összefügg a határok kitolásával.

László területi nyereségekre is tett szert, illetve beszervezte a lassú előnyomulás eredményeit, A keleten emelt négy újabb vár: B o r s ó v á , K r a s z n a , D é z s és K ü k ü l l ő v á r a gyepük megfelelő kifelé nyomását jelentette a természetes határok felé. Ez a keletre irányuló magyar előrenyomulás toltta el a székelység északi ágát a két Küküllő közül a Hargita nyugati lejtőire s indította meg a Maros és Sztrigy táján álló déli székelység lassú keletre vonulását, amely Háromszék megszállásával a 15. században fejeződött be.

László külpolitikáját rokoni kötelékei irányították. Ez vezetett Horvátország; megszállására is, amire még visszatérünk. Dinasztikus kapcsolatait azonban igen ügyesen tudta reálpolitikai

célokkal egyesíteni. Benne s még inkább Kálmánban imperialista külpolitikai rugókat is találunk. Ők már a (közvetlen) külső környezetet akarják országási céljaikhoz formálni.

Lászlót erényei, lovagiassága, kormányzótehetsége és bölcsesége legnagyobb uralkodóinak sorába emeli. A köréje fonódott, a szeretet teremtette legendakör szinte elhomályosította a nemzet előtt az államalkotó, szentként tisztelt első király emlékét. A szintén szentté avatott László valóban az első oly keresztény királya volt a nemzetnek, amely azzal teljesen egybeforrt. Eredményes munkáját bátyjának, I. Gézának fia, Kálman, kit könyves melléknévvvel említenek, elődjéhez méltó tehetséggel és eredménnyel vitte tovább.

László korában találjuk meg a magyar történetírás kezdetét is. Már a század elején akad egy pannonhalmi szerzetes, aki 1019 és 1060 között szűkszavúan feljegyezte kora néhány fontos rendi és egyházi eseményét. Talán László megbízásából készülhetett a Szent Istvánról szóló úgynevezett nagyobb legenda. László halála után készülhetett ennek kiegészítésére az úgynevezett kisebb legenda. Szent István e kettős életírásának keletkezése között, 1091-ben, vagy 1092-ben írta meg Szent László egyik tudós papja a „Gesta Ungarum”-ot, középkori történetírásunk időrendben első s értékben legkimagaslóbb művét,

A mű maga elveszett, de létezését kétségtelenné teszi a rá mint közös forrásra visszamenő későbbi középkori történeti irodalmunk (Anonymus, Kézai Simon, Márkus stb.), melyből az elveszett Gesta majdnem hiánytalanul összeállítható.

A középkori történeti irodalom leginkább az évkönyv (annales) és a krónika formát használta. Az évkönyvíró évről-évre közvetlen tapasztalata és értesülése alapján jegyezte fel saját korának eseményeit. A krónikáiró ezzel szemben régebbi (írott és hagyományi) forrásokból szedte évről-évre az eseményeket. Az első volt a megbízhatóbb, a második a folyamatosabb előadás. A lényeges jegy mindkettőnél a kötött évről-évről való közlés volt. Ezzel az előadásmóddal szemben állt a História, vagy Gesta előadásmódja, amely az évről-évről figyelmen kívül hagyásával időrendben ugyan, de összefüggő, egységes előadásban nyújtotta tárgya történetét. A krónika és évkönyv főleg a világtörténeti műveknél dívott, míg a nemzeti, helyesebben dinasztikus történetírás inkább élt a História, illetve Gesta formájával.

A középkorban ismeretlen volt a fejlődés fogalma, nem volt az embereknek érzéke a tárgyi összefüggések iránt. Csak az időbeli összefüggést ismerték fel a történeti eseményeknél. Ezért a krónikás-forma csakhamar átültetődött a nemzeti történetírás terére is, annyira, hogy a nyugati keresztény államokban a 9–11. században majdnem kizárólag a szerzetesek krónika- és évkönyvirodalma képviselte a történetírást, A História, vagy Gesta nem oly tárgyilagos ugyan és kevésbé megbízható, mint a krónika vagy évkönyv, de elevenebb s korának életét és felfogását

közvetlenebbül, hívebben tükrözi vissza. A krónika, évkönyv egyházból, a História, Gesta világibb volt. Nem hiába dívott inkább az udvarokban. A magyar Gesta is kiaknázza az uralkodócsalád egész mondakincsét, gazdag családi hagyományát. Van határozott politikai állásfoglalása, nemzeti öntudata és büszkesége — ami ismeretlen az egyházas szemléletű szerzetes krónikásoknál erős dinasztiatizszeptet tükrözik benne vissza. Az elbeszélés központja, kivéve a kalandozásokat, amikor az a tárgy miatt nem volt keresztülvihető, mindig az uralkodó. Benne dinasztikus érdekű hőstörténet maradt fenn. Felfogásában elevenen él a 11. század újjáéledt keresztény hangulata és szelleme. A benne található írásművészet, sokoldalúság és nagy elevenség messze felülmúlja korának szerzetes-krónikáit. Írója, akinek kiléte ismeretlen, valódi történelmi író volt, akinek az a szerencse adatott meg, hogy kora uralkodójának ideálját saját királyában megtestesülve szemlélhette. A mű klasszikus nyomokon jár s írója műveltsége itáliai vagy francia talajból sarjadhatott ki. Szent László alatt ugyanis az addigi német hatást kezdi felváltani az újlatin népek kulturális, majd politikai hatása s ennek, a magyar nemzet életében új, egészséges kultúrkeveredést jelentő folyamatnak első s örökre becses emléke a Gesta Hungarorum, a magyar történetírás első terméke.

Kálmán (1095—1116), akit tudományos hajlandósága s éles esze miatt neveznek könyvesnek, mint már említettem, megértéssel és céltudatossággal folytatta minden irányban szent László munkásságát.

Már közel két évszázada voltak napirenden s az egész keresztény világot foglalkoztatták azok az egyházban jelentkező reformeszmék és tisztító törekvések, amelyek a pápai hatalom emelkedésével egyre szélesebb körben valósultak meg. Bár hazánkban nem léptek fel a nyugaton otthonos egyházi visszaélések, már csak a kereszténység fiatalsága miatt sem, a reformtörekvések Kálmán alatt nálunk is testet öltöttek. A századforduló táján Kálmán zsinatot tartott Tarcalon, amelyen az egyházakat és a monostorokat megerősítette a királyoktól nyert birtokaikban. Már ez is az általános külföldi törekvések hatására vezethető vissza, mert nálunk nem volt szokásos — mint külföldön — az egyházi birtokoknak világiak részéről történő elbirtoklása. Ennek a zsinatnak inkább az adott jelentőséget, hogy a bíráskodást az egyházi és világi előjárók vegyes zsinatának hatáskörébe utalta s ezzel a papság még nagyobb szerepet kapott az államigazgatásban. Egyházi szempontból jelentősebb volt a két esztergomi zsinat (1104 és 1112 körül). A zsinatokat eddig a király hívta össze s azokon egyháziak és világiak egyaránt résztvettek. Ezt a két zsinatot azonban a magyar egyház feje s egyben a szent szék meghatalmazott követe hívta össze s a papság vett csak részt rajta. A királyhoz mindössze a határozatokat terjesztették fel, hogy az azoknak érvényt szerezzen. Ezek a zsinati határozatok átvették a simonía (egyházi javadalmak árusítása) ellen

Európaszerte hozott törvényeket, majd az egyházi vagyont érintő kérdésekben foglaltak állást. Az első zsinat még csak a püspökök feleségét tiltja ki az egyházi birtokról és a nőtlen papokat eltiltja a nősüléstől. A második zsinat azonban már diadalra viszi a c o e l i b a t u s elvét, amennyiben a nős papokat eltiltja az oltári szolgálattól, illetve mind a nős paptól, mind annak elkülönített feleségétől teljes megtartóztatást követel. A papi nőtlenség diadalával egyidőben veszi kezdetét az egyház szigorú felfogásának a házassági jog terén való érvényesülése, amely évszázadokon át csorbítatlanul érvényben maradt.

Mind László, mind Kálmán használta pénzein címer jelvényként az apostoli keresztet, ami arra vall, hogy éltek az apostoli követ jogainak gyakorlásával. I T. a s c h a l i s pápa (1099—1118) azonban már maga küld palliumot Pál kalocsai érseknek s hűségesküt követelt tőle. Ez a szokatlan eljárás, amely a nyugaton már rég dúló i n v e s t i t u r a harc hazánkra való kiterjesztése volt, nagy meglepetést keltett a király és a világiak körében. A pápa és császár közötti küzdelem a simonia és az investitura körül forgott. Az utóbbi azt jelentette, hogy megszűnik a világiaknak az a joga, hogy egyházi méltóságokat egyházi stallumokba iktassanak. Végül is Kálmán meghajolt a szentszék előtt, lemondott a püspökök kinevezési jogáról s azokat ezután a káptalanok választották. Így jutott lassan érvényre a pápaság egyházerosító világpolitikája a világi hatalom rovására nálunk is a föltétlen coelibatus behozatalával egyidőben s ezzel az egyház nagy belső reformja Magyarországon is végbement.

Az 1100 körül, egyháziakkal és világiakkal a király elnöklése alatt tartott zsinaton hajtotta végre Kálmán legnagyobb békés alkotását a nyolcvannégy szakaszos törvénykönyv megteremtésével, amely egy évszázad törvényalkotásának és jogszokásainak volt kodifikálása s egyben korszerűvé való reformálása. Törvényeinek nagy újítása, hogy enyhítette a büntetéseket. Így eltörölte a lopásnak halállal való megtorlását, ami a vagyonbiztonság nagyfokú megerősödésére mutat és kiküszöbölte a magánharcot (vérbosszú), mert szent István és szent László törvényei csak elvben ellenezték, de bizonyos esetekben utat engedtek a nemzetségi vérbosszúnak. A hamis vádlókat és hamis tanúkat szigorúan büntette s megtiltotta az állattá változó boszorkányok üldözését, tekintettel arra, hogy olyanok nincsenek. Kálmánnak ezt az intézkedését általában túlértékelik, holott már a 7—8. századi longobárd és frank törvényekben is benne van az ilyen természetű boszorkányhittel szemben való állásfoglalása. A másféle boszorkányok üldözése ellen Kálmán sem emelt szót.

Szent István udvarában s az országban szanaszét utazva maga ült törvényt. Nagyboldogasszony napján pedig Fehérvárott országos törvényt nap volt. A király távollétében az ő szeméttében és pecsétjével a nádorispán ítélkezett. A nádor kúriai bíraskodása lassan teljesen kiszorította a király személyesen gyakorolt bírói tevékenységét s a kúriai bíraskodás állandó jel-

legének biztosítására alakult ki utóbb az országbírói méltóság. Már László küldött szét vidékre királyi bírókat, de ezek hatásköre és eredményessége a gyakorlatban bizonytalan volt. Kálmán úgy segített az így előállt nehézségeken, hogy a kiküldött királyi bírókból álló „megyei bíróság” hatáskörét az alsóbb népelemekre korlátozta s az előkelőbbek részére megszervezte a másodfokú törvénykezési fórumot, a már említett egyházmegyei törvénylátó zsinatot. Ezzel mindenki számára biztosította a pártatlan igazságszolgáltatást s tehermentesítette a királyi ítélő-széket.

A büntetőtörvények revíziójával és az igazságszolgáltatás szervezetének kiépítésével Kálmán nemcsak a belső konszolidálás munkáját végezte be, hanem újabb nagy jelentőségű belső fejlődésének is megvetette az alapját.

Míg szent László az ország egységét állította helyre azzal, hogy a hercegséggel nem adott hatalmat is, Kálmán már arra törekedett, hogy a királyi hatalom alapjául szolgáló királyi magánvagyon régi állapotát valahogyan helyreállítsa. Ezzel biztosítani kívánta a királyi, illetve állami jövedelmek állandóságát és szükséges mértékét. Végrehajtotta a magánurak, egyházak és kolostorok részére a királyi halászhelyekből mértéken felül történt adományok kíméletlen felülvizsgálatát. Szent István adományait elismerte ugyan nemesi szállásbirtokkal egyenrangú nemzetségi birtoknak, de szigorúan felülvizsgálta, hogy hűbéri alapon bírt birtokokat nem kezelnek-e nemzetségi birtok gyanánt s nem rövidítik-e így meg a királyt. Az ilyen adománybirtokok hűbéri természetét pontosan meghatározta mind katonai kötelezettségek, mind egyéb természetű szolgáltatások terén. Rendezte a katonáskodó és adózó szabad népelemek jogviszonyait épp úgy, mint a királyi szolgálkét és szabadosokét s rendbehozta a királyi, illetve állami háztartást,

Kálmán rendezte a zsidókérdést is. Csak püspöki városban engedte meg nekik a letelepedést külön törvényes bíró alatt s megnehezítette a zsidó kereskedelmet, ami ellen már T. Béla és szent László is küzdöttek. A 11. században Európaszerte megnyilvánult zsidóüldözés és zsidógyűlölet mérete mellett Kálmán intézkedései nem voltak túlszigorúak. Izolálásuk egész természetes volt, épp annyira, mint természetes volt a törekvés arra, hogy az úgynevezett izmaelitákat: a bolgár, kazár, besenyő és arab kereskedőket, akik muzulmánok voltak (magyarosan: böszörmények), megnyerjék a kereszténységnek és beolvasszák a magyarságba. Ezt a törekvést teljes siker is koronázta.

Már ebben a korban megindult az egyre terjedő földművelő gazdálkodás révén a megtelepedés folyamata, amely a nomád, vándorló, földközösségben élő falvakat volt hivatva lerögzíteni, de a földbirtokok területi kialakulása még csak száz év múlva következik be.

Kálmán ismertetett nagyvonalú belső alkotásai mellett külpolitikájában is követte a szent László kijelölt utakat. Már említettem, hogy László igyekezett a gyeplívról a természetes

határokig kitolni az ország határát. Ez sikerült északnyugaton, északon, keleten és délkeleten. Nyugaton ennek útját állta a már kialakult morva hercegség és osztrák örgrófság. Délnyugaton sem volt sokkal előnyösebb a helyzet. A Szerémség keleti része ugyan már I. Endre, vagy Salamon korában magyar fennhatóság alá került, de a Dráva és Száva közti szlovének hol a magyar, hol a horvát hatalomnak fizetvén adót, már bizonyos kezdetleges nemzeti önállóságban éltek. Horvátország akkor még észak-déli irányban a tenger mellett húzódott végig. Szlavónia birtokbavételére Lászlónak feltétlen szüksége volt, hogy programmszerű határvédelmi politikáját minden lehető vonalon érvényesítse. Mikor 1088-ban meghalt Zvoimir horvát király, kinek felesége Lászlónak nővére volt, László felhasználta az alkalmat Szlavónia megszállására. Az özvegy királyné nehéz helyzete tette familiárisan megokolttá a megszállást, mert ezáltal László esetleg megsegítendő nővére, illetve Horvátország közvetlen szomszédságába jutott. Szlavónia birtokbavételét nyomonkövette az új terület beszerzése a királyi birtoktestbe. Szlavónia ellenállás nélkül jutott László kezére. László a lakosságot meg is hagyta régi állapotában s a szabad nemzetségeket katonai szolgálatra osztotta be váraiba. Nyolc régi vérségi szervezetű zsupánság helyébe, nyolc királyi várispánságot létesített, mihez a Száván túl még négy ispánság s a hadi utak mentén három magyar alapítású várispánság járult (Verőce, Várasd és Kőrös). Ebből a tizenöt kis szlavóniai megyéből alakult ki a 13. század folyamán az öt nagyobb, magyar típusú vármegye: Verőce, Kőrös, Várasd, Zágráb és Dubica. A szlavóniai várszervezet részére László külön bánt (határispán vagy örgróf) állított, kinek tisztje később a horvát bánéval egyesítettet. Ahogy a királyi birtoktestbe olvasztással Szlavónia Magyarország szerves részévé lett, úgy egyházi szervezet tekintetében is Magyarországhoz csatoltatott, amennyiben az új szlavóniai püspökséget László a kalocsa-bácsi érseki tartományhoz csatolta. A Horvátországtól független Szlavónia meghódítása tehát megelőzte Horvátország megszállását s megszervezése is független volt az ott bekövetkezett egész más természetű berendezésektől. Meg kell említenünk, hogy Szlavónia lakóinak nincs semmi köze az egykori pannóniai szlovénekhez, akik beolvadtak a magyarságba.

Horvátország volt az első tartós és életképes szláv államalakulat Európában. Az avar hatalom bukása után frank főhatóság alatt alakult ki s a 11. század második felében hatalma tetőpontjára ért. László rokoni alapon avatkozott be a horvát ügyekbe, mint nővére érdekeinek védője. 1090-ben kihalt ugyanis az uralkodó Tirpimir-ház sa maguk között meghasonlott horvátok egyik csoportja 1091-ben behívta Lászlót, az utód nélkül elhalt Zvoimir király elsőfokú rokonát. László be is nyomult Horvátországba, leverte az ellenséges érzelmű horvát pártcsapatokat s megszállta az országot. Onnan kereste aztán levélben fel kérte a pápát, aki az elhunyt királynak hűbérura volt, hogy ismerje

el trónfoglalását. A hadjáratnak az vetett gyors véget, hogy a horvát kérdésben erősen érdekelt Alexiosz görög császár a kunokat Magyarországra uszította. László sietve tért vissza. Döntő győzelmet aratott a kunok felett s mikor így az ország biztonságát helyreállította, tovább folytatta horvát politikáját. Néhai I. Géza király ifjabb fiát Álmost, a későbbi Kálmán király öccsét, már előzőleg hátrahagyta Horvátországban. Úgy látszik őt szánta Horvátország és Dalmácia királyának. Azonban Orbán pápa, egyrészt a görög császárral megjavult viszonya következtében, másrészt, mert László nem volt hajlandó hűbéri esküt tenni, nem ismerte el László, illetve Álmos trónigényeit. Álmos ennek ellensúlyozására a pápával harcban álló német császár támogatását kereste, de ez a politikája is kudarcot vallott. Ez bírhatta rá Lászlót, hogy a papnak nevelt s Lengyelországban élő Kálmánt visszahívassa s őt jelölje ki Álmos helyett trónutódjául. Ezzel a tettel László visszatért a szentszékekhez, mert Kálmánban nem hiába látta mindenki a szentszék odaadó hívét. Kálmán csakugyan jóviszonyba került a szentszékkel s így háborítatlanul folytathatta elődje politikáját. Mindenekelőtt nőül vette Roger szicíliai normán gróf leányát, Buzillát s ezzel megteremtette a magyar-norman kapcsolatot, amelynek éle Velence horvátországi aspirációi ellen irányult. A házasságot nyomon követte a Velencével történt békés megegyezés, ami épp jókor jött, mert Kálmánnak északi rokoni összeköttetései révén fegyveresen kellett beavatkoznia a cseh trónöröklés kérdésébe. Ezalatt megért a horvát helyzet. Az új pápa a már említett II. Paschalis, belátta, hogy a szentszékre előnyösebb, ha a bizánci és velencei vetélkedésnek véget vetendő, a magyar király jut hatalomra Horvátországban, aki legalább méltányolja a szentszék jogait és a dalmát egyház érdekeit. 1102-ben indult Kálmán Horvátország végleges elfoglalására. Az ellenállókat fegyverrel legyőzte s mint az ország örökös királya, tehát nem mint hódító, még 1102-ben meg is koronáztatta magát. Állandó helyettesesül egy királyi főtisztviselőt, a bánt nevezte ki a király. Ez magyar ember volt. Magyarok voltak a királyi hadak és várőrségek vezérei is, de az általuk létesített központi hatalom nem a magyar, hanem a horvát királyi hatalmat jelentette. Nem érintette a király a horvát népnek sem társadalmi, sem gazdasági, sem jogi viszonyait. Valamint nem osztotta be Horvátországot királyi várszervezetbe sem. A király tulajdonába Horvátországban csak a horvát királyi birtok került, 1105-ben sikerült Kálmánnak a dalmát városokat is meghódítani. Azokat sem vontta azonban közelebbi kapcsolatba Magyarországgal, hanem eddigi széleskörű autonómiájukat továbbra is biztosította. Ez a hódítás volt a kevésbé állandó jellegű, mert Dalmácia birtokáért századokon át állandóan küzdeni kellett Velencével. Horvátország azonban évszázadokon át szoros államközösségben élt hazánkkal. Szerves kormányzati egységbe foglalta a két országot az uralkodó személyének közössége. Utóbb, mikor Szlavónia és

Horvátország közös kormányzat alá került, a szlovének elhorvátosodtak s így Horvátország alkalmat nyert keleti irányú terjeszkedésre. Horvátország magyar uralkodója a középkori Magyarország számára főleg azért jelentős, mert egyrészt utat jelentett a tenger felé, másrészt pedig biztosította Magyarország balkáni terjeszkedésének lehetőségét.

Szent Lászlót horvát politikájában dinasztikus, familiáris kötelezettség és a terjeszkedés értékelésének kettős eleme vezette. Kálmán megkoronázásának nem volt közjogi jelentősége, mert az nem volt a néppel szemben alkotmánybiztosító aktus, csupán az uralkodónak jelentette középkori felfogás szerint az egyház hozzájárulását az uralkodáshoz, tehát neki biztosított csak államjogi igényeket. Annak az évszázados törekvésnek, amely a koronázást a horvát nép és Kálmán kölcsönös megegyezésen alapuló szerződésnek akarta magyarázni, nincs történelmi alapja s az csak későbbi politikai belemagyarázásnak tekinthető. Kálmán horvát királysága még közjogi elemektől ment patrimoniális királyság volt.

Kálmánnak is kellett hazánkba betörő ellenséggel megküzdenie. Az ellenség ezúttal nyugatról jött s nem is volt igazi ellenség, mert a Szentföldre készült. De az első keresztény hadak (1096) oly fegyelmetleneknek bizonyultak, hogy Kálmánnak Mosón környékéről ki kellett vernie azokat az országból. A derékhadat azonban, amelyet bouilloni Gottfried vezetett, előzetes szerződés és fegyveres kíséret mellett átengedte az országon.

öccse, a Horvátországból már ismert Almos, hol német, hol lengyel támogatással igyekezett Kálmán trónjára kerülni. Végül is a türelmét vesztett, beteges Kálmán őt és Béla nevű csecsemő fiát elfogatta s hogy az uralomra képtelenné tegye őket mindkettőnek ki szúratta szemét. A kétségtelenül nagy király családi élete szerencsétlen volt. Második nejét, az orosz Eufémiát házasságtörésen érte s elválva tőle hazaküldte hazájába. A várandós állapotban eltávozott volt királyné otthon fiút szült, Boricsot, aki utóbb mint trónkövetelő jelentős szerepet játszott történetünkben. 1116-ban halt meg Kálmán, trónját egyetlen fiára, a tizenöt éves II. Istvánra hagyva. Utána ismét zavaros idők következtek, akár szent István után, pedig délen ekkor kezd két oly nép kialakulni, amely később nagy szerepet visz nemzetünk történetében: az északfelé törtető szerb s a kunok által megszervezni kezdett, oláhnak nevezett balkáni nép.

„A királyi és egyházi közigazgatással politikai egységgé formált Magyarország ország jellege László és Kálmán idejében kezd a királyi címben is jelentkezni, mert az eddig használatos „rex Ungarorum” és „rex annoniorum” (magyarok vagy pannoniaiak királya) címet kezdi felváltani a „rex Hungariae” (Magyarország királya) cím s Kálmán után ez a cím állandósult is.

A II. Istvánnal kezdődő és III. Béla trónra léptéig tartó (1116-1172) eseménytörténetileg nyugtalan és zavaros korszak vázlata a következő:

II. István (1116—1131) kalandosvérű, nyughatatlan ifjú volt. Uralkodása kezdetén még folyt a harc a dalmát városokért, amikor 1116-ban Vladisláv cseh herceggel is összeütközésbe került. Alig heverte ki az itt szerzett vereséget, máris a német császár ellen fordult, hogy Velence támogatásáért bosszút álljon. Betört Ausztriába s ezzel nyolc évre állandósultak az osztrák-magyar határvillongások. 1123-ban családi politikája következtében orosz földön hadakozott, mígnem a magyar urak visszatérésre kényszerítették. 1124-ben Dalmáciában háborúskodott, 1126-ban a lengyelek ellen viselt hadat s 1127-ben egy évtizedekig fel-felújuló görög háborúságba bonyolódott. Valamennyi hadjárata maradandó eredmény nélkül végződött. Nyugtalan háborúskodása mellett kicsapongó élete sem szolgálta népszerűségét. Korán megrokkant s fiatal élete utolsó idejét — örökös nélkül maradván — a trónöröklés rendezésével töltötte el. A kis korában megvakított Béla herceget, — aki utolsó élő férfitagja volt az Árpádoknak — megházasította. Ilros rács nagyzsupán Ilona nevű leányát kérte meg számára, aki telve faja temperamentumával, utóbb valósággal irányította II. v a g y vak Béla néven trónra került urát.

II. Béla (1131—1141) uralmát véres esemény vezette be. A koronázás után Aradra összehívott gyűlésen Ilona királynő hatvannyolc olyan főurat mézáróltatott le, akikről gyanította, hogy a király megvakításában részesek lehetnek. A délszláv jellegű vérbosszú és Borics herceg — Kálmán király Oroszországban született, törvényesnek el nem ismert fia — trónkövetelő megmozdulása pártütést váltott ki, de a Sajóig előnyomult lengyel, orosz és pártütő magyar csapatokat Béla leverte s osztrák, cseh és halicsi segítséggel Lengyelországba is benyomult. Támadását siker koronázta, amit különböző diplomáciai manőverrel annyira elmélyített, hogy Borics teljesen magára maradt s Béla életében nem tett több kísérletet a magyar trón megszerzésére.

Bélának sikerült békepolitikájával mind J á n o s görög császárt, mind II. L o t h á r német császárt barátjául megnyerni, valamint az osztrák, cseh, orosz és szerb fejedelmekkel szövetséget kötni. Felhasználva ezt a kedvező külpolitikai helyzetet, úgyszólván észrevétlenül vetette meg a lábát a Szávától délre a Drina völgyéig s a Boszna és a Ráma folyók völgyében a Narentáig. 1137-ben már László nevű fiát „Bosznia hercegévé” nevezte ki ő maga pedig felvette a „Ráma királya” címet. Az új tartományok északi részén a 13. század elejére magyar közigazgatásalakult ki, délebbre pedig két bánóság (Ozorai és Sói) keletkezett. A Felső-Boszna völgyében a magyar királyok fennhatósága alatt benszülött bánok vetették meg a későbbi bosnyák bánóság (utóbb királyság) alapjait. A magyar befolyás ekkor kezd észrevehető lenni a rácok országában (Rascia is. Béla harminckét

éves korában hunyt el és trónját tizenegy éves fia, II. Géza (1141-1162) örökölte.

II. Gézának gyámja édesanyjának testvéröccse, Belos herceg volt, ki 1142 óta Horvát- és Dalmátország bánja és 1145-től nádorispán is volt. Belos bölcs és nagytehetségű államférfinak bizonyult és a gyámságára bízott Gézát körültekintő uralkodónak nevelte. A trónváltást ismét felhasználta Borics arra, hogy trónigényének érvényt próbáljon szerezni. Kísérlete azonban, melyet II. Henrik osztrák örgróf is támogatott, csupán pillanatnyi és helyi sikerrel járt, mire kísérletet tett, hogy az országon átvonuló második kereszties hadsereggel (1147) csempésztesse be magát az országba. Ez a kísérlete is kudarcot vallott. Ekkor Mánuel bizánci császár pártfogása alá helyezte magát, aki őt külpolitikai tervei érdekében ki is játszotta Magyarország ellen. II. Géza új, nagyjelentőségű külpolitikai sikernek könyvelhette el a kereszties haddal hazánkon átvonuló VII. Lajos francia királlyal kötött politikai barátságát, amelyet évek múlva Géza fiának, Bélának, Lajos leányával, Máriával kötött házassága realizált is. Az ezidőben ellenséges érzelmű csehekét Géza a lengyel és a nem egészen szerencsés orosz összeköttetésekkel ellensúlyozta. Családi viszonylatai miatt 1148 és 1152 között hat ízben viselt háborút Oroszországban minden reálpolitikai jelentőség nélkül. Ezt az összeköttetést is csak III. Béla realizálta Halics birtokbavételével.

Mánuel görög császár személyében, ki különben szent László unokája volt (1143—1180) nagy koncepciójú uralkodó került a magyar hatalom déli szomszédságába, aki az egykori keleti és nyugati római birodalom helyreállításának és a vallási egység megteremtésének gondolatával foglalkozott. Korszerűtlen tervei megvalósítása érdekében elsősorban Magyarországra kellett volna hatalmát kiterjesztenie. Először egész Európára kiterjedő szövetségi politikával törekedett hazánk körülzárására, majd Borics trónigényét támogatva igyekezett elérni, hogy országunkat hűbéresévé tegye. Mánuel 1150-től kezdve 22 év alatt tíz nagyobb támadást vezetett ellenünk, változó sikerrel, amely végül csak a szerbekre gyakorolt görög befolyás megerősödése terén mutatkozott maradandóbbnak. Gézának sikerült az-országot megvédeni, annak ellenére, hogy a német császár, Barbarossa Fige és a pápa, III. Sándor összeütközésében Géza a Pápa mellé állt és így a görög császár ellenségeskedése mellett a német császár haragjának kockázatát is vállalta.

Az Árpádházi királyainknál szinte törvényszerű korai halál Gézát sem kerülte el. Harminckét éves korában halt meg és hagyta örökét tizennégy éves fiára III. Istvánra. (1162—1172) Mánuel most sem késett terveit megvalósítani és az udvarába menekült Lászlót, az elhunyt II. Géza öccsét bevitte Magyarországra, ahol azt a magyar urak egy csoportja elismerte királjának. Az ország vezetésében már előbb nagy hatalomra szert tett, francia műveltségű Lukács érsek szembenelyez-

kedett ugyan II. Lászlóval (1162), de az ország ellenállás nélkül meghódolt neki s III. István az osztrák Henrik hercegnél keresett menedéket. A Lukács által kiátkozott II. László alig félév után elhunyt s örökébe öccse, a szintén görög-támogatást élvező IV. István lépett. (Ismétlem, hogy II. László és IV. István testvérei voltak II. Gézának. III. István pedig annak fia volt.) IV. István (1163—1165) uralma sem volt tartós. A Dunántúl népe a Csák-nemzetség vezetése alatt a törvényes király érdekében fegyvert fogott ellene. Két ütközet után a diadal a törvényes királyé, III. Istváné lett s nagybátyjának, IV. Istvánnak vissza kellett térnie a görög császár udvarába, ahol nemcsak szent László révén, de görög hercegnő felesége (Komnéné Mária) kapcsán is megvoltak a rokoni kapcsolatai.

III. István ügyes családi politikával magához láncolta cseh, lengyel és osztrák szomszédait, sőt sikerült Mánuellel is meg egyeznie. Manuel ugyanis megsokalván a sok, feleslegesnek és haszontalannak bizonyult véráldozatot, tervei kivételére békés eszközökhöz folyamodott. Felajánlotta III. István tizenhárom éves öccsének, Bélának, leánya, Mária kezét s vele a görög császári trónt. A kedvező ajánlat magyar részről szíves fogadtatásban részesült. A még gyerek Béla mint Mária jegyese Bizáncba költözött s megkapta a trónörökösöt megillető „deszpotész” rangot, így Manuel biztosítva látta, hogy egy vérrokona: Béla, mégis csak valóra váltja álma első állomását: a görög és magyar hatalom egyesítését. Azonban mégis fegyveres összeütközésekre került a sor, mert III. István nem sietett a Béla örökségül kialkudott horvát és dalmát területek átadásával. Hét évig, III. István haláláig folyt a csatározás, anélkül hogy Manuel célt ért volna. Közben 1169-ben Mánuelnek nem remélten fia született s így Béla görög trónöröklési lehetőségei is szertefoszlottak. Mikor tehát 1172-ben az elhunyt király helyére III. Béla névvel ősei trónjára lépeti (1172—1196) egy közte s Manuel közt kötött szövetségi szerződéssel lezárult a görög hatalmi törekvések korszaka.

Királyaink s tanácsadóik becsületére válik, hogy az ország függetlenségét csorbíthatatlanul meg tudták őrizni: László és Kálmán örökségét sikerült megtartaniuk, lényeges és tartós területi veszteség nem érte az országot. Az olykor elveszett Szerémség és Dalmácia is mindig visszakerült az országhoz. A görög hatalmi kísérletek egyetlen eredménye csak az volt, hogy III. Béla személyében Manuel tanítványa került a magyar trónra. Béla azonban leküzdötte a görög befolyást. Már Bizáncban francia hercegnőt vett nőül, antiochiai Anna személyében, aki féltestvére volt Mánuel feleségének. Nagy családi hagyományaihoz igazán méltó, kiváló uralkodó lett belőle. Míg Manuel fia alatt kezdetét vette a görög birodalom bomlása, azalatt Béla királyságát hatalma és virágzása tetőfokára emelte.

Ez az eseménytörténetileg nyugtalan és zavaros korszak ilyen pompásnak nevezhető eredménnyel zárult, ami azzal ma-

gyarázható, hogy László és Kálmán szervező munkája nyomán a szellemi és anyagi javaknak oly megizmosodása, a gazdasági és társadalmi szervezetnek oly kifejlése következett be, amely mellett az ország teherviselőképessége annyira fokozódott, hogy ránézve a sok harc és beavatkozási kísérlet csak epizódjelenséggé lett.

Elsősorban mély gyökeret vert a kereszténység nyugati ága s ezzel az előző század többször megisméltődött belső (pogány) megrázkódtatása megszűnt. A hitélet elmélyülését számos egyházalapítás bizonyítja s az, hogy a harmadik kereszties hadjárat-hoz (1189) már magyarok is csatlakoztak. Tekintélyes a szazaci folyamán Jeruzsálembé zarándokolt magyarok száma is. A nagy egyházreform kapcsán létrejött új szerzetesrendek is betelepédtek hazánkba. Így 1142-ben a ciszterciek s körülbelül egyidőben a premonstreiek, később a templomos lovagok és johanniták. A bencés rend nagy vagyonú renddé fejlődött. A szerzetesi egyszerűséget és alázatot az új rendek képviselték. A premonstreiek főleg a nép, a ciszterciek a királyi udvar előtt voltak népszerűek. Az új rendek megtartották francia összekötetéseiket s így közvetítői lettek a francia kultúrának. Egyre több magyar pap kereste fel a párisi egyetemet, köztük a már említett Lukács érsek is. Nyomukban elterjedt hazánkban a francia ízlés, a nyugati szokás, a szkolasztikus egyházi műveltség és a lovagi kultúra. III. Béla soraikból szervezi meg a királyi kancelláriát, a külföldre küldött követeket, törvényszerkesztőket s ők lesznek a királyi család nevelői és az uralkodóház történetírói.

A szent László-kori „Gesta Ungarorum”-ot több helyen folytatták évkönyvszerű feljegyzésekben (1143—1177. Pozsonyi Évkönyvek). II. István és II. Géza korában folytatták magát a Gestátis. E mű terjedelmes részeit a Bécsi Képes Krónika őrizte meg korunkra. Ezt a történetírói kort zárja le Anonymusnak, a névtelen jegyzőnek *Gesta Hungarorum* című műve. Az ismeretlen szerző, aki Parisban szerezhette magasabb műveltségét, bizonynyal III. Bélának volt udvari embere. Forrása a László-kori Gesta s annak folytatásai voltak. Korában szokatlanul kritikus ember volt, de azért a honfoglalás ősmundájából egyes mondatokat szószerint is megőrzött, Megbízhatatlansága, illetve tévedése főleg a néprajzi időszerűtlenségek terén feltűnő. (Kun-kabar azonosítás és a rómaiak pásztorainak: az olaszoknak téves egynek-vevése az oláhokkal.) Műve, sajnos, csonkán maradt rank, a keresztény királyoknál lezárult. Felfogása már egészen raas, mint elődjének. A pogány foglaló ősök hőstetteiért lelkesezik s nem a „kegyes királyért”. Érezhetően megcsapta már a lovagkor szele.

A szellemi kultúra növekedésével arányos volt a gazdasági ok gyarapodása is. Végbement a birtokok megrögződése, zárt birtoktestekké való alakulása. Az egyházban is megtörtént a kialakult nagybirtokok területi megszerzése, amely megvetette

a magyar főpapi rend katonai és politikai erejének, hatalmának gazdasági alapját. Az ennek alapján országos renddé fejlődött főpapi rend kialakulásával egyidőben több osztályra bomlott a rendi társadalom. A honfoglaló és adományos nemesség nagybirtokos ivadékaival és a birtokos nemesek (nobiles) a szegényebb szabadoktól elkülönülve egységes osztállyá alakultak. Ebből bontakozott ki később a főnemesi rend. Megindult a későbbi köznemesi osztály kialakulása is. A hűbértartó királyi vitézek és szolgák s az elszegényedett nemzetségtagokból kialakult a királynak szolgáló (servientes regis) kisnemesek osztálya. Az idetartozók ugyan nemesi szabadsággal éltek, de csak egyenes ágon örököltek. Szabad végrendelkezési jogot csak az 1222. évi Aranybullában nyertek. Megindult a várjobbágyság fejlődése is a köznemesség felé serviensi, vagy nemesi birtokszerezés útján. A határmentén a társadalom vezető rétege a katonáskodó várjobbágyság lett. Itt ők vették át a társadalomalakítás szempontjából a királyi servienseknek az ország belsejében vitt szerepét. Az északnyugati felvidék és Erdély határvidékét az ország szervezetébe ezek a várjobbágysorból kilépett magyar kisbirtokosok kapcsolták be.

A népesség számának gyarapítása volt még ennek a századnak is a legnagyobb gazdasági problémája. Ezt akarták megoldani a betelepítések. II. Géza különösen kiemelkedik telepítő királyaink sorából. Alatta telepedtek be hazánkba az erdélyi szászok, a szepesi németek s emellett tekintélyes számú frank, flamand, olasz és vallon költözött még be. Folytatódott a zsidók és izmaeliták bevándorlása is. A nagy csoportokban beköltözők (szepesi németek és erdélyi szászok) megtartották itt is hazulról hozott szokásjogaikat, amelyeket királyi kiváltság védett. A határra telepített szászok kiváltságainak hatása alatt méltányolhatta a központi hatalom a bekapcsolódó székelyek ősi szokásjogát is, amelyet utóbb szintén a kiváltságok védelmeztek. A városba költözött egyes vendégek (hospes), akik az ipar terjesztése körül vittek jelentős és érdemes szerepet, a későbbi városi polgárság magjai lettek. A kiváltságon kívüli földművelő betelepülők a többi földesúri hatóság alá tartozó közszabaddal együtt később a jobbágyság osztályába olvadtak be. A délről és keletről beszivárgó, még nomád elemeket: kunokat, besenyőket, úzokat és az úgynevezett oláhokat többnyire a határok mentén határvédői kötelezettséggel telepítették le. Nincs kizárva, hogy a II. István cseh háborújában feltűnő Vág-menti székelyek sem a honfoglaláskor a Dunántúlra kisodort székelyek ivadékaival, hanem akkor telepítették ki az északnyugati végekre Erdélyből, amikor László gyepűeltolásai révén az erdélyi magyarság megszállta az Erdélyben maradt székelyek északi ágának földjeit és maga előtt tolva a Hargitáig, bekapcsolta ezt az eddig nomád népet, a székely séget is a magyar állam életébe.

Amint gyarapodott a királyi birtoktest és szaporodott a népesség, úgy növekedett a király, illetve az állam jövedelme is. A

*SZENT ERZSÉBET JÓCSELEKEDETEI
Kisdombormű a kassai dóm kapuján. 15. század)*

*RÓBERT KÁROLY KORONÁZÁSA
(Falkép 131r-b6U a siepeshelyi székesegyházban)*

V. LÁSZLÓ KIRALY
(Egykori öltöztetés, - Ernst-Museum)

NAGY LAJOS UDVARI EMBEREI KÖZÖTT
(A Képes Kezdetek etnikája, - Bécs, Nationalbibliothek)

közigazgatás és a hadsereg nem került az államnak pénzébe. A főtisztviselők a királyi birtok jövedelmének harmadrészét bírták javadalom gyanánt s ezek annak bizonyos hányadával elégtették ki az alacsonyabb tiszteket. Csupán az udvartartás s a külpolitikai kiadások terhelték ténylegesen a kincstárat. Ehhez II. István óta olykor még a már ekkor fel-feltűnő, de számra nem jelentékeny zsoldos sereg tartásának költsége járult.

Fokozatosan kezdetét vette e században a felségjog alapján szedett regálé jövedelmek átalakulása pénzügyi regalitássá. Ebben a században a pénzbecseréléssel járó kamarai haszon fokozása bizonyos tekintetben súlyos adózássá alakult át s fokozatos pénzrontást is eredményezett. A pénz értékét III. Béla fokozta fel ismét a század végére. Gyarapodott a királyi jövedelem a külföldi telepesektől szedett fejadóval és a Szlavóniában dívott nyestbőradóval. Új belső vámok, révek, vásárhelyek jelezték a fokozott forgalmat s egyben szolgáltak jövedelmi forrásul a kincstár számára. III. Béla rendszerezítette a külföldi árúk után járó határvámot (az árúk egy nyolcvanad értéke). Kialakult a bányaregalé is. A százados művelés alatt álló sóbányák már külön kamarai igazgatást nyertek. A század végére a regáléjogok a még magánjogi államháztartás számára egyenlő értékű források voltak a domíniumokkal. III. Béla jövedelmeit ismerjük abból az időből (1185), amikor „előzvegyülve, nőül kérte Henrik angol trónörökös özvegyét, a francia Capet Máriát, VII. Lajos leányát. Eszerint a király évi jövedelme magánbirtokai és a 72 vármegye révén 110.000 ezüstmárka volt, míg Szlavónia, Erdély és a regálék 131.000 ezüstmárkát jövedelmeztek számára. Ez az összeg közel tizenötmillió aranykoronának felel meg. Ez a jövedelem csak a görög és német császárnál volt kevesebb, de egyszerűen állt a francia és angol királyok jövedelmével.

III. Béla jövedelmének arányában emelte udvartartása fényét. A kettőskeresztet, mint országos cím er jelvényt, pajzsba foglaltatta. A kereszt megkettőzése a bizánci hatalommal való egyenrangúságot jelképezte. Ő alapította meg az Árpádok családi címerét: vörössel és ezüsttel kilencszer vágott pajzs, az öt párosszámú csík közül a két elsőben három-három, a harmadikban két, a negyedikben egy jobbra haladó oroszlánnal. II. Endre hagyta el a két alsó csíkot s IV. Béla az oroszlánokat. III. Béla korában tűnnek fel az apróbb udvari méltóságok, akik a már előbb megjelent szlavóniai és erdélyi vajdával, valamint a királyi főtisztviselőkkel később az országbárok vagy zászlósúrak testületét alkották.

III. Béla egyik legjelentősebb alkotása a királyi kancellária megszervezése volt, melyet 1185-ben Adorján budai prépost indított be. A kancellár mellett több nótárius, jegyző működött s ezidőtől kezdve minden a királyi udvarban és a király előtt le tárgyalt ügy és jogi aktus írásba foglaltatott. Ezzel kezdetét vette hazánkban az írásbeliség. Ettől az időtől egyre nagyobb ámaradtak fenn az addig ritka oklevelek korunkra, me-

lyek a történeti ismereteinknek legmegbízhatóbb és legbeszéde-
sebb forrásai.

Mivel a királynak a 72 vármegye zászlóaljaiból, a határőrök-
ből és a zsoldosokból mindig rendelkezésére állt negyven-ötven-
ezer vitéze, anélkül, hogy a nemességet hadba kellett volna hív-
nia, politikai hatalma úgy bel-, mint külföldön módfelett meg-
erősödött. A társadalmi fejlődés iránya azonban már olyannyira
a királyság patrimonialis jellege ellen irányult, hogy annak nap-
jai III. Béla korában már meg voltak számlálva. Egyre több
közjogi elem került be a király és a nemzet viszonyába. Ha nem
is elismerten, de félre nem ismerhetõn a királyi akaratot korlá-
tozó tényezővé nőtte ki magát már a főpapság anyagi függet-
lenségével s azáltal, hogy résztvett a királyi tanács és a törvény-
hozó zsinatokon s ott politikai és közjogi funkciót végzett és bár
Kálmán után ezek a zsinatok elmaradnak, a papságnak már meg-
volt a hatalma a király akaratával való sikeres szembeszállásra.

III. Béla alapján békés uralkodó volt, de fegyverrel is
megvédte érdekeit. A dalmát városokat élete végéig kezében tar-
totta Velence minden támadása ellenére. Utóbb fegyverrel avat-
kozott be a görög birodalom ügyeibe, de a jóviszonyt a két biro-
dalom között végül is újabb családi kapcsolatok kiépítésével ál-
lította helyre. Családi összeköttetései révén kellett hadat visel-
nie orosz földön is, de halicsi hódítása, amelynek élére Endre
fiát tette, nem volt tartós.

III. Béla új utakat jelölt meg az eddigi familiáris külpoli-
tika helyett. Keltúnik az észak-déli irányú expanzív terjeszke-
désnek imperialista gondolata: a latin hatalmak barátságára tá-
maszkodva, a Balkántól egész messzi északkeletig egységes biro-
dalmat hozni létre Magyarország vezetése alatt! A hódítás irá-
nyát Béla jelölte ki Szerbia, Bulgária, Havasalföld és az orosz
fejedelemségek felé. III. Béla már egyenrangú fél volt a két csá-
szár mellett. Elsőnek szakított teljesen a hagyományos cseh,
szerb, orosz, lengyel családi kapcsolatokkal s francia, normán,
aragoniai, angol családi összeköttetéseket szerzett. Benne a ma-
gyar királyság és az Árpádház soha addig el nem ért kivirág-
zását érte meg. Hazánk világpolitikai tényező lett s az is maradt
Hunyadi Mátyás haláláig.

Keresztényi mérsékletére jellemző, hogy mikor Lukács érsek
Béla egyik tettét simoniának magyarázva, vonakodott õt meg-
koronázni, nein vesztette el türelmét, hanem a pápánál békésen
keresett orvoslást. Jelleme, éleslátása méltó volt ahhoz a szerep-
hez, amelyet a nemzet életében betöltött.

A magyar nemzet története eddig inkább a királyság
története volt. Azonban a Szent István építette
kettõsség: a magánjogi függésen alapuló a 11 a m és attól füg-
getlen nemzet a társadalmi és gazdasági fejlődés kétszáz éve
után egyre jobban összeolvadt. Egyre élesebben tűnik
elénk ennek nyomán az a törekvés, hogy az állammal eggyé lett
nemzet a királlyal egyenlõ félként vegyen részt az állam irányí-

tásában. A rendek politikai törekvése s ennek kapcsán az úgynevezett rendi alkotmány kialakulása lett a következő korszak jellemzője. Felbomlik a királyi hatalomnak a patrimonialis korszakban ismertetett magánjogi szervezete s helyébe a közjogilag biztosított s egyben korlátozott királyi hatalom lép. A patrimonialis királyság III. Bélával elérte fejlődése csúcspontját s egyben ki is élte magát. A változott viszonyok változott berendezkedést követeltek.

3. fejezet

A magyar nemzet története Imrétől III. Endréig (1196—1301). A rendiség fejlődése az Árpádok kihalásáig

III. Béla utódjára teljesen kiépített s még sértetlen gazdasági szervezetet, jól jövedelmező regálékat, Európa akkori berendezése mellett úgyszólván páratlan katonai és politikai hatalmat hagyott örökül. Az ezen alapuló belső adottságok mellett a külpolitikai helyzet is páratlanul kedvező lévén, a trón örököse előtt nagy külföldi lehetőségek nyíltak. A déli veszély: a bizánci császárság bukófélben lévén, már a múlté volt. A nyugati hatalom: a német császárság is sokkal inkább elgyöngült, mintsem tartani kellett volna tőle. A német császárság gyengeségi periódusát fel is használta három ember, hogy területeit függetlenítse s önálló hatalommá szervezze: Ottokár cseh herceg (1192—1230) s királysággá emelte Csehországot, VI. Lipót (1198—1230) a stájer tartománnyal növelte Ausztriát s kis híján sikerült országát, illetve hercegségét királyi rangra is emelnie, Andechsi IV. Bertold (1180—1204) pedig hét bajor, valamint az isztriai és krajnai örgrófságokból megeremtette a meráni hercegséget. Ezek az ifjú hatalmak azonban még nem jelentettek veszélyt Magyarországra. Északon és keleten, Lengyel- és Oroszországban állandók voltak a belviszályok s az örökös háborúskodásban felőrlődtek az Alduna—Dnyeper-vidéki kunok is. Egyetlen számottevő külpolitikai tényező volt csak: a hatalmában módfelett megerősödött pápaság. Ez az egyetlen számottevő hatalom azonban eddig soha nem tapasztalt mértékben érezte erejét a magyar ügyekben. Hogy ezt megtehesse, arra alkalmat elsősorban az szolgáltatott, hogy az ország ismét trónviszályok, testvérvetélkedések színtere lett. Ez a körülmény tette lehetetlenné azt, hogy Imre (1196—1204), III. Béla idősebb fia és utóda, sikeresen használhassa fel atyja imperialisztikus tervei megvalósítására a kedvező külpolitikai helyzetet.

A királyi hatalmat osztatlanul örökölte Imre, az idősebb fiú. Öccse, Endre, birtokot, pénzt és kincseket örökölt s egyben azt meghagyást, hogy azok felhasználásával valósítsa meg azt a keresztes hadjáratot, amelyre már apja is gondolt. Endre azonban nem elégedett meg ezzel s a keresztes hadjárat ürügye alatt gyűjtött seregével bátyja ellen vonult. 1197 végén Szlavóniában

legyőzte a királyt s ellenállás nélkül birtokba vette Szlavóniát, Horvátországot, Dalmáciát és Rámát. 1198 tavaszán már a Narentántúl lakó szerb törzs ellen hadakozott s annak leverése után független fejedelemként uralkodott s magát „III. Béla király fia és egész Dalmácia, Horvátország, Ráma és Hulm (a leverett szerb törzs szálláshelye) Isten kegyelméből uralkodó hercegének” nevezte. Gyakorolta az összes felségjogokat s elég erősnek vélte magát, hogy akcióját a magyar trón megszerzésévé szélesítse ki. A pápa komolyan intette Endrét, hogy ne lázadjon s teljesítse keresztes hadjárati kötelezettségét, de Endrének ennek ellenére sikerült főleg bőkezű adományai révén még a papság egy részét is megnyernie igaztalan ügyének. A pápa erre erélyes vizsgálatot indított Endre egyházi hívei ellen. Ez megerősítette ugyan Imre helyzetét, de egyben megnyitotta az útját az állandósuló intenzív pápai beavatkozásoknak. 1199 nyarán ütközött meg Imre lázadó öccsével — kit osztrák csapatok is támogattak — a Balaton melletti Rád községnél. Az ütközetben Endre serege és álma megsemmisült. Imre bosszúból még az osztrák és stájer határvidéket is végigpusztította, Endre híveit megbüntette s tisztségeikbe a saját megbízható híveit ültette. 1200-ban pápai közbenjárásra a két testvér kibékült s Endre visszakapta hercegségeit, de alaposan körülnyírbált jogkörrel.

A pápa állandó ösztönzésére Imre végül is elhatározta, hogy keresztes hadat fog vezetni a Szentföldre. Azonban a Balkánon fellépett eretnekmozgalmak következtében a keresztes hadjárat csak a szerb és bolgár bogumilok (így nevezték ezt az egyházra és államra egyaránt veszélyes gnosztikus, manicheus szektát) ellen lépett fel. Ennek a hadjáratnak következtében vette fel Imre 1201-ben a „Szerbia királya” címet. Ez a hódítás azonban meglehetősen jelképes maradt, mert már 1217-ben megkapta III. Honorius pápától a szerb István a királyi címet, annak ellenére, hogy II. Endre erélyesen tiltakozott a pápánál.

1202-ben egy keresztes had távolabbi hadi célok megvalósítása helyett a közeli, magyar kézben levő Zárát foglalta el. A város két év után visszakerült ugyan s a pápa, a nagytehetségű III. Ince, ez ügyben Imre és a magyar érdek mellé állt, Imre mégis gyanakvó lett a pápával szemben s ettől kezdve viszonyuk megromlott. Különösen az bántotta a királyt, hogy a pápa a saját fennhatósága alatt álló szerb és bolgár királyságok gondolatát favorizálta s így keresztezte Imre balkáni terveit. A pápai befolyás növekedése tehát megbénította Imrét a kedvező külpolitikai helyzetnek délen való kihasználásában.

Endre 1203-ban a pápaellenes német pártok támogatására számítva (ekkor már veje volt a-meráni hercegnek, Bertoldnak), ismét kísérletet akart tenni a trón megszerzésére. De Imre páratlan hidegvérrel és meglepő elhatározással, fegyvertelenül behatolt öccse táborába s azt kézen fogva kivezette onnan és fogóságba vetette. (A híres drávaparti jelenet.) Személyes fellépése oly megdöbbenést váltott ki Endre híveiből, hogy ellentállásra

nem is gondoltak. 1204-ben azonban hívei kiszabadították Endrét, aki utóbb ettől az időponttól számította uralkodása kezdetét.

A magyar trónöröklés jogrendje meglehetősen rugalmas volt, hol a senioratus (legidősebb férfi, többnyire testvér), hol az egyenes ági leszármazás elve érvényesült. Egyes trónkövetelő a legidősebb férfi öröklési jogát ősi jognak vallotta. Imre, hogy biztosítsa kis fiának az öröklés sorrendjét, kereszteshadjárati terveire hivatkozva, engedélyt kért a pápától, hogy ötéves fiát, Lászlót, megkoronáztathassa. A meghatalmazást be sem várva, 1204 augusztus 26-ikán tényleg meg is koronáztatta fiát, ami eddig teljesen szokatlan eljárás volt. Ez azelőtt másfél évszázaddal fordult csak elő Salamon esetében. Akkor is szembeszállt ezzel a ténnyel a senioratusi örökösödési elvre támaszkodó közvélemény. Most is ez történt. Alig hunyta le Imre harmincéves korában a szemét, Endre máris érvényesítette igényét, amit most már az ország közvéleménye is szívesebben vett, mint a pápa által támogatott fiúcskát. III. László (1204—1205) kénytelen volt anyjával az osztrák VI. Lipóthoz menekülni. Endre már épp fegyverrel akart a koronáért s a menekültekért menni, mikor László hirtelen meghalt s így a koronát és a kincseket akadály nélkül visszakapta és most már végre akadálytalanul megkoronáztathatta magát.

II. Endre (1205—1235) uralkodása első tizenöt évében tizennégyyszer fogott támadó szándékkal fegyvert. Ez a komolyabb katonai és politikai sikerek nélkül járó állandó hadviselése mind királyságát, mind az ország társadalmát súlyos válságba sodorta. Jó viszonyban élt az osztrák herceggel és Ottokár cseh királlyal, aki különben Endre nővérét bírta nőül. Nem bánta, hogy Velence elfoglalta Zárát. Egyszerű tiltakozásnál többre nem készítette bátyja balkáni politikájának teljes megsemmisülése, az észak felé törő szerbek és bolgárok sikere. Minden ambícióját a halicsi birtok megszerzése kötötte le, hol mint az atyja által hátrahagyott megbízott, gyermekevei egy részét töltötte. A véget nem érő oroszországi harcok nem sok eredménnyel jártak. 1217 elején ugyan a pápa felhatalmazására Halics királyává koronáztatta Kálmán nevű gyerekfíát, de a tűzfészekben végleges rendet nem tudott teremteni.

Időközben belső zavarok is támadtak. Gőgös, uralkodni szerető, ambícióktól hevített feleségét, a meráni Gertrúdöt is meggyilkolták (1213) egy németellenes zavargás kapcsán s a belső zavarok lecsillapítása egy évig foglalkoztatta Endrét. A zavarok lecsillapításakor, néhai bátyja példáján felbuzdulva, királynőlyá koronáztatta idősebb, de még gyerek fiát, Bélát.

Endre másodszor a francia Capet-házból származó Courtenai Jolánt vette nőül (1215). E házasság háttérében nagyjelentőségű politikai és katonai koncepció húzódott meg: a dunai bolgár és az epirusi görög hatalmakkal szemben egy francia-magyar-szerb szövetség álma.

Endre keresztes hadjáratát a legkülönbözőbb kifogásokkal 22 éven át halogatta, végül is 1217-ben bekapcsolódott az ötödik keresztes hadjáratba. Hatalomban, rangban és tekintélyben Endre volt az első a táborbagyúlt vezérek között s ő is lett a fővezér. A hadjáratnak azonban nem volt sem komolyabb eredménye, sem komolyabb hadművelete. Céltalan portyázás jellegével bírt az egész hadjárat s alig volt több egy exotikus és költséges hadgyakorlatnál. Endrének ez is elég volt arra, hogy kötelezettségét lerázottnak tekintse s annak ellenére, hogy a pápai követ egyházi átokkal fenyegette meg, már 1218 januárjában hazaindult.

Második házassága óta állandóan foglalkoztatta a görög császárság helyébe nem rég alapított bizánci latin császárság koronájának megszerzése. Közvetlenül a kereszteshad megindulása előtt apósa nyerte el ezt a trónt, most annak halálhírét véve, remélte, hogy sikerülnie fog apósa trónját megszereznie. Hadserégét is azért kímélte a Szentföldön, hogy szükség esetén erre a reális célra használhassa fel. Azonban a magára haragított pápa, akitől a császári trón betöltése leginkább függött, elejtette Endrét. Hatástalanoknak bizonyultak azok a rokon kapcsolatok is, amelyeket e cél érdekében keleti dinasztiákkal kötött. Ugyanis Béla fiát Laszkarisz Máriával, a nikeai császár leányával jegyezte el, II. Asen bolgár cárhoz pedig feleségül adta Mária nevű leányát. Felesége nővérei, sógornői a nikeai császárhoz és az achajai herceghez mentek nőül. Sőt Endre még a mohamedán ikoniumi szultánnak is feleségül ígérte egyik unokahugát. Mindez hiábavalónak bizonyult, mert a pápa tanácsára Róbert gróf, Endre második feleségének testvére nyerte el a trónt. Endre nagy tervének megvalósítása, ami az Árpádok külpolitikai terveinek fél évszázad óta tengelye volt, a magyar és görög koronák összekapcsolása, nem sikerült, mire újra a szerencsétlen halicsi politikára vetette magát.

Elsősorban fiai most már feleslegessé vált keleti rokon kapcsolatait akarta megszüntetni. Bélára ráparancsolt, hogy kérje a pápától Laszkarisz Máriával már két éve fennálló házasságának felbontását. A Halicsban élő Kálmán 1219-ben fogságba esett s abból csak apja olyan ígéretével szabadult ki, hogy helyébe Endre nevű öccse kerül Halics élére, aki el fogja venni Misztizláv szmolenszki és novgorodi fejedelem leányát. II. Endrének a házassághoz is s a királycseréhez is a pápa engedélyét kellett kikérnie. A pápa hozzá is járult Endre herceg régebbi eljegyzésének felbontásához (jegyese eddig Leo örmény király leánya volt) és új eljegyzéséhez, de ellentmondott annak, hogy Béla elváljon (az különben sem akart válni, mert szerette feleségét) s hogy Kálmán helyett Endrét koronázzák Halics királyává. A halicsi ügy akkor került újra napirendre, amikor Endre herceg elérte 16-ik életévét s nagykorú lett. Apósa ugyanis vonakodott őt uralomra engedni s mikor ezért őt az ifjú Endre megtámadta, apósa könnyű szerrel ley érte. Innen kezdve, éveken át

a legzavarosabb uralkodási viszonyok váltogatták egymást Halicsban. Mikor aztán Endre herceg 1234-ben elhunyt, Halics végleg Dániel kezére került. Annak a Dániel ladoméri fejedelemnek a kezére, aki miatt Endre már 1205-ben hadat vezetett Halicsba. Harminc év nagyfokú vérpazarlása tehát ideiglenes sikereknél többet nem eredményezett. Halics azonban végleg elvált Oroszországtól s a legvirágzóbb és legrendezettebb orosz állammá fejlődött azáltal, hogy Dániel a magyar uralom emlékei nyomán a nyugat érdekkörébe hozta országát. Endre király északi politikája is épp oly sikertelen volt, mint a déli. A nagy külpolitikai lehetőségekből sem bátyja, sem ő nem tudtak megvalósítani semmit.

A meddő háborúk örökös egymásutánja s Endre tékozló politikája az országban erőteljes belső megmozdulásra vezettek, ami a király hatalmát és tekintélyét erősen csonkító alkotmányos mozgalommá erősödött, mint azt az aranybulla 1222-iki létrejöttének elmondásánál látni fogjuk. A királyi hatalom gyöngülését és a pápa támogatását felhasználta a már rég megkoronázott Béla, hogy apjával szembeszállva, Máriát visszafogadja s bár 1223-ban atyjától tartva Ausztriába kellett menekülnie, mikor Honorius pápa kibékítette atyjával és hazatért, egyre súlyosabban szólt be az ország ügyeinek intézésébe. 1224-ben visszakarta Szlavóniát, Horvát- és Dalmátországot, természetesen Zára kivételével, amelyről IT. Endre még 1217-ben mind maga, mind utódai nevében lemondott volt Velence javára, a kereszté« hadak tengeri szállítása fejében. 1226-Ban azonban már Erdélyt kapta meg, amelyre támaszkodva új délkeleti tartományokat kapcsolt az anyaországhoz: Szörényi és Kúnországot. Szlavóniát, Horvát- és Dalmátországot Kálmán kapta meg; akinek öccse érdekében kellett Halicsot otthagynia.

1211-ben Endre behívta Erdélybe a német lovagrendet s azt a székely és szász földön túlra telepítette le, az úgynevezett Barcaságra, A lovagrendtől nagy szolgálatokat várt Endre. Egymásután szakadt el a szentszéktől a fiatal szerb és bolgár birodalom s kapcsolódott a görög egyház érdekköréhez. Ezeknek a keleti rítusú, önálló nemzeti egyházaknak megtérítése s a bogumilizmus kiirtása, valamint a havasalföldi tartomány magyar uralom alá vonása lett volna a lovagrend feladata. A számos kiváltsággal felruházott, szépen telepítő és a határt derekasen megerősítő rend azonban csakhamar önállósításra gondolt s Salza Herman, a rend mestere hűbérek ajánlotta fel a rend által megszállt területeket Honorius pápának. Endre ekkor kiverte őket Erdélyből s még az erdélyi havasokon túl emelt váraikat és telepeiket is elfoglalta (1225). A magyar király eljárását igazolja, hogy a lovagrend továbbvándorolva Lengyelországtól északra erős országot alapított s a porosz hatalomnak is ő lett az alapvetője. Ekkor küldte Bélát Erdélybe, hol előzőleg márendezte egy kiváltságlevélben a szászok jogviszonyait is s így ott Bélát meglehetősen rendezett viszonyok fogadták. Erdély

déli és keleti szomszédságában a már erősen legyengült kúnok 1224-ben az Ázsia felől előretörő tatár seregek előcsapatai döntő vereséget szenvedtek. 1227-ben fejedelmük, Kötöny bejelentette megterési szándékát Bélának. Béla elfogadta a havasalföldi kunok hódolatát, apjával egyetértve biztosította régi jogait és megalapította az úgynevezett kún püspökséget. Ennek alapján vette fel Béla tényleges trónra lépte után a „Kumáni királya” címet. A bolgár terjeszkedést azzal gátolta meg, hogy az Alduna balpartján, az Orsovától az Oltig terjedő területet Szörényi bán ság címén tartományszerűen megszervezte. Ezalatt Kálmán a nyugati Balkánon ért el jelentős sikereket, 1237-ben újra hódoltatta Boszniát és Hulmot. Amit nem tudott elérni II. Endre, azt igyekeztek pótolni fiai, Béla és Kálmán. Endre ezalatt országa belügyeivel és a szentszékkal való állandó összekülönbözéseivel foglalkozott, teljesen felhagyott külpolitikai érdeklődésével, illetve az ismét egészen céltalan osztrák háborúba keveredeti bele. Élete utolsó jelentős tett harmadik házassága volt. 1234-ben, hatvanéves korában elvette Este Aldobrandin anconai örgróf Beatrix nevű leányát. Nem sokára pedig második házasságából származó leányát, Jolán adta nőül I. Jakab aragoniai királyhoz. Ezzel a tekintélyes családdal először Imre lépett rokoni viszonyba. Ez a két házasság már arra mutat, hogy Endre ismét nyugati rokoni kapcsolatokat vett fel, mint nagyemlékű atyja, III. Béla.

Az atyja halála után IV. Béla névvel trónra került fiú (1235—1270) nem folytatta a nyakló nélküli háborúskodás eszmei politikáját. Egyetlen tervét, a Bulgária ellen tervezett kereszties hadjáratot, miután a pápa nem volt hajlandó neki, mint nem egyházi embernek a pápai követi felhatalmazást megadni rendelte. Azonban az új harcba bonyolódott pápa és német császár küzdelmekor elfoglalt álláspontjából azt látjuk, hogy sokkal nagyobb súllyal és méltósággal tudott fellépni a pápával szemben, mint atyja, tudván, hogy egyházi szempontból nincs semmi a rovásán.

III. Béla fiai — Imre és Endre — külpolitika terén tanítványai voltak atyjuknak. Bár nem voltak szerencsés kezűek, megtartották a délre és északra irányuló terjeszkedés gondolatát, amely az unoka, IV. Béla korában odamódosult, hogy főfeladatának a délkeleti határterületekkel bővült déli tartományokat biztosítsa és az azzal határos szerb és bolgár hatalmakat hódolásra bírja. Az északi irányú terjeszkedésnek ekkor már csak címben élt tovább az emléke, hogy másfél évszázaddal később Nagy Lajos királyunk ismét felvéve a gondolatot, azt meg is valósítsa. Az Árpádok nagyobb vonalú terjeszkedési politikáját letörte a tatárjárás néven ismert szörnyű méretű nemzeti katasztrófa. Az ismertetett külpolitikai eseményeknél nemzeti szempontból sokkal jelentősebbek voltak azok a mélyreható belső változások, amelyek III. Béla után, Imre és II. Endre alatt mentek végbe.

Egy régi felosztás szerint a középkor és az új kor választó-

vonulatát a 15. és 16. század fordulóján szokták keresni, holott sokkal mélyrehatóbbak azok a változások, amelyek a 13. században játszódtak le s mely változások az azelőtti és azutáni kort egymástól gyökeresen elütővé tették. A katolikus középkor igazi kezdete a pogány és ariánus germánok megtérésevel kezdődött s ez a kor a 13. században új irányító vezérgondolatok, elvek, formák és rendszerek születésével elbukott s vele buktak mindazok a vezérgondolatok, elvek, formák és rendszerek, amelyek a katolikus középkor életét szabályozták s annak lelkét tartalommal töltötték el. Az új kor igazi megszületése irány eszméinek, normáinak és alakzatainak csírábabomlásával ekkor játszódik le. Ebben a világtörténeti fordulóban uralkodott Imre és Endre. Az első még az elbukó berendezkedés megtestesítője, az utóbbi már a vajúdó új kor még ködös és bizonytalan formákban élő reformjainak az embere. Súlyos tévedés lenne azt hinni, hogy II. Endre vádlottként volna felelősségre vonható a patrimoniális királyság szervezetének szétbomlásáért. Emberi erőnél sokkal erősebb tényezők irányították azt a folyamatot, amely ellen Endre sem tudott gátat emelni: a középkori berendezkedések Európaszerte bekövetkezett felbomlása és egy ifjú, életerős, új berendezkedés általános megindulása, amelyet nem lehetett a határokon feltartóztatni.

A középkori államrendszer élén két császárság állott. Most mind a kettő elbukott. VI. Henrik és Mánuel még egy utolsó nagyot próbáltak s utánuk birodalmuk szétbomlott. II. Frigyes már hiába kelt harcra a német császárság egykori hatalmáért, csak késleltette, de nem akadályozta meg a bomlást. A keletrómai birodalom helyére 1204-ben a keresztesek a rövid életű latin császárságot emelték. A német birodalomból kiszakadtak: Csehország, Ausztria, a németalföldi grófságok, a brandenburgi örgrófság. A Balkánon komoly hatalmi tényezővé fejlődött a szerb és a bolgár hatalom. A világhatalmat jelentő arab birodalom halála is évszázados agónia után ekkor lesz teljes s helyét a szeldsuk-törökök felfelé ívelő nyugatra törése foglalja el. A császárságok bukásával a középkor világbirodalmi eszméje bukott el, ami pedig a középkor politikai vezérgondolata volt. De elbukott nemsokára a pápaság is, amelynek világuralma már-már megalapítotttnak tűnt fel. Úgy látszott, hogy legyőzője lett a két császárságnak, a valóságban azonban csak kevéssel élte túl őket s az egykori pápai hűbéres, a francia király még ebben a században Avignonba hurcolta fogságba a pápát.

A világbirodalmi eszmét és az egyházi univerzalizmus gondolatát új eszme kezdte felváltani: a nemzeti öntudaton alapuló nemzetegység politikai gondolata. A nemzeti királyok, akik eddig többnyire kénytelenek voltak szuverenitásukat feláldozni, most teljes függetlenségre tettek szert s megindult a nemzeti királyságok kialakulása/ Ködösen, de már feltűnnek Anglia, Spanyolország, a lengyel királyság és a skandináv unió körvonalai. Új politikai és kulturális központok alakulnak ki. A német

császárság politikai súlya átszállt Franciaországra s Paris Európa kulturális középpontja lett. A görög császárság politikai súlya a balkáni tartományokkal és társországokkal megsúlyosodott magyar királyságra szállt át.

De nemcsak a katolikus középkor politikai vezérgondolata és berendezkedése bukott meg, hanem a középkor misztikus életeszmenye is, amit épp az ebből az eszméből életrehívott keresztes hadjáratok tapasztalatai buktattak meg. A vallásos eszményt most már nem az aszketikus önmegtágadásban és kegyességben látták, hanem a hősiességben és lovagiasságban. Nagy változáson ment át a nő szerepe és jelentősége. A középkor szigorú elzárkózottságából a társadalom megbecsült, sőt túlbecsült lényévé lépett elő. Kialakult a lovagkor sajátos s az előző kortól messze elütő szelleme, amely viszonylag elég gyorsan devalválta utóbb önmaga felállította ideáljait. A nemzeti öntudat és lovagi szellem nyomán a nemzeti nyelveket megvető középkor után megszületett a nemzeti nyelvű irodalom, történetírás s mint a középkor utolsó nagy szellemi megnyilvánulása indult Franciaországból hódító útjára a középkor román művészetét háttérbe szorító gótika, amelyet nem sokkal utóbb már nemzeti művészetek követtek. Elvilágiasodott teljesen a papság s a középkori aszkézis utolsó szárnypróbálgatásaként jelentkező két új szerzetesrend: a prédikátorok és a minoriták rendje kolduló barátaival már az új kor demokratikus gondolatvilágának lett az előhírnöke.

Megbukott a középkor gazdasági berendezkedése is. Megindult a szűk gazdasági területek kibővülése. A nemzetközi forgalom és az árúk rendszeres kicserélése kapcsán forgalmi központok, világkereskedelmi góccok jöttek létre. Ezek a gazdag kereskedő városok már nem illeszkedtek be a középkori élet sablonjába. A mezőgazdasági termelő osztály mellé kialakult a gazdagodó s így gyorsan erősödő iparos és kereskedő osztály, a városok polgárságának gerince. A városok felé özönlés megindította a városi népelem egy részének elproletárosodását. Ez főleg a német városokban figyelhető meg. A középkor terménygazdasági rendszerét felváltotta a pénzgazdálkodás. A banküzlet, a kereskedelmi hitelüzlet új kereseti lehetősége megteremti lassan a városi kapitalizmust, amely ekkor tette meg első lépéseit későbbi világhatalma felé.

Ebben az ideáljait vesztett és még bizonytalan ideálokat kereső, új évszázadok irányát lefektető világkrízisben a világáramlatok elől kitérni nem lehetett. Egyetlen feladat volt: minél kevesebb megrázkódtatással menni át az új rendre. Magyarország még akkor is patrimonialis királyság volt, amikor az nyugaton már divatjamúlt államforma volt. A hűbériség sohasem vert nálunk általános gyökeret csak bizonyos viszonylatokban jelentkezett, holott nyugaton már ez az életforma is lassan a múlté lett. A felbomlott hűbériség nyugaton a rendiséghez vezetett. A hűbéri kötelezettségek nélkül megmaradt gazdasági alap politikai jogok kivívására adott erőt. Az európai fejlődést nyomon kö-

vetni kényszerült Magyarország számára tehát adva volt a belső fejlődésnek, változásnak nyugaton már kitaposott útja. III. Ince pápa óta — mint láttuk — egy magyar király sem oly független többé, mint amilyen királyok szent Istvántól III. Béláig voltak. Az összes keresztény fejedelmeket egy közösségben, az egyetemes egyházban összefogó pápák természetszerűen avatkoztak bele az egyes országok ügyeibe, szabtak határt a király hatáskörének, hatalmának s ez a befolyás a királyi tanács főpapi tagjain keresztül már lokális korlátozásokra is adott alkalmat. Az 1230-as évekig ez a folyamat odafejlődött, hogy a főpapi rend már alkotmányos korlátozó tényező lett a királyi hatalommal szemben.

Megszervezte magát a világi birtokosság is, lévén évszázadokon keresztül megfigyelhető jelenség, hogy a hasonló érdekűek közös érdekvédelemre szervezkedtek. III. Béla óta a magyar nagybirtokosok, a foglaló vezérek ivadékai az idegen nemzetségek háttérbe szorításával biztosították vezető szerepüket a királyi, illetve állami szervezetben. Az ébredező politikai öntudatú nagybirtokos nemesség III. Béla alatt még nem tudta érvényesíteni követelt hatalmi igényeit. II. Endre korában ez már sikerült neki, sőt a serviensek nagy köznemesi táborának is sikerült érdekeit alkotmányosan biztosítania.

Természetes küzdelem indult meg a végre kialakult birtokok kapcsán a birtokaik terjedelmét egyre tágítani akaró nagybirtokosok és a földjeiket féltő közép- és kisbirtokos szabadok között. Mindkét osztálynak azonban közös volt az érdeke a királyi gazdaság ellen irányuló törekvésében. Ezt a törekvést még ellensúlyozni tudta III. Béla, de fiainak testvérharcai felszabadították ennek a két földéhes társadalmi osztálynak a királyi birtoktest ellen irányuló törekvését. Imre még a hanyatló középkor embere volt, Endrében már más tüzek égtek. Külpolitikájában még hű követője volt atyja koncepciójának, de erényeiben és hibáiban az új kor embere volt. Ő volt az első vérbeli lovakirály a magyar trónon.

A magángazdaságra épített királyság, ha adományozott is földet a királyi vagyonból, az adomány ellenében kötelezettségeket nyert s így a királyi hatalom az adományozás által nem csökkent. Nagy különbség volt tehát a kötelezettség nélküli szálásbirtok és a későbbi adománybirtok jogi természete között. Ez a jogi különbség azonban lassan enyészni kezdett s ez már érezhető veszteséget jelentett a király hadieréjében, különösen akkor, amikor már az egykori királyi vitézek és várkatonák is csak újabb birtokadományok reményében mentek harcba. Endre tehát új hadszervezetet akart létesíteni, amelynek terheit a birtokos osztályokra szándékolt hárítani. Hogy ez a terve megvalósulhasson, új, erős és király hű, széles rétegekben lekötözött arisztokrácia megteremtésével foglalkozott, amit nagy adományokkal édesgetett magához. Ezek az adományok már mentesek voltak a hűbéri szolgáltatások kötelezettségétől! Endre t u d a t o s a n

szüntette meg az adománybirtokok hűbéri természetét s döntött le az örökösödési jog korlátait. Ezzel a királyi kegyel a vagyon gyarapítás és társadalmi emelkedés mérhetetlen lehetőségei nyitotta meg mind a kis-, mind a nagybirtokos osztály előtt. Endre ellenszolgáltatásul azt kötötte ki, hogy az örökbirtokosok nagybirtokosok és serviensek egyaránt szálljanak hadba, illetve a vagyonuk arányában vezessenek csapatot. Az újítást ellenzői ezt a kívánságot az; aranybullában azzal korlátozták, hogy a serviensek az ország határán túl csak pénzért kötelesek menni, amit a király 1231-ben némileg ismét módosított.

Mondani sem kell, hogy az új alapokra fektetett hadrendszer megbuktatta a régi pénzügyi berendezkedést. Hisz még III Béla korában is a királyi jövedelemnek majdnem fele a domíniumok, birtokok hozadékából állt elő. A király nemcsak birtokait vesztette el a hadireform kapcsán, hanem Összes oly regáléjövdelmeit is, amelyek a birtokokkal összefüggtek: a szabad dénárokat, a királyi vámok, révek, hidak, vásárok jövdelmeit. Ezek mind az új egyházi vagy világi birtokos tulajdonába mentek át, mint az nyugaton már jóval előbb bekövetkezett volt. Endre kénytelen volt tehát Gertrúd királyné magyar unokatestvérét, Aporfia Dénes tárnokmestert megbízni a szükséges pénzügyi reform megvalósításával. A példa adva volt: ekkor reformálta II. Frigyes császár a szicíliai pénzügyeket. Ennek mintájára az államháztartás középpontjává a pénzügyi regálék lettek, a régieket tehát gyümölcsözőbbé kellett tenni s új forrásokot kellett megnyitni. Első lépés volt a hadi célokat szolgáló rendkívüli adó bevezetése. A kereskedelmi élet fellendülése fokozta a határvámnak, a „nyolcvanadénak” jelentőségét. Az eladományozott vásári vám jövdelmekből a király a maga, vagy a királyné részére fenntartotta a „harmincadot”. A pénzvérési regálé különös fontosságú lett. Endre azonban ismét a pénzrontás politikáját volt kénytelen feleleveníteni. Dénes az eddigi egyetlen esztergomi pénzverő mellé még négy pénz verőkamarát állított fel s azokat egyenként bérbeadta. Dénes továbbá sókamarákat szervezett s azokat is bérbeadta. Ezután már csak egy lépés volt a vámjövdelmek, rendkívüli adó, magángazdasági jövdelmek és tisztségek bérbeadásáig. A patrimonial] s királyság korában a pénzügyi szervezet összes közegei a király földesúri hatósága alá tartoztak. Most csak a vezetők vagy a bérlők függtek attól, az egész apparátus azonban ezeknek a magánalkalmazottaiból állt. Az eddig a királyi magánvagyonnal foglalkozó tárnokmester hivatala így a pénzügyi természetű országos főtisztséggé alakult át.

Az új berendezkedés nem ment simán s főleg nem ment elégedetlenség nélkül. Általános hatalmaskodás kezdődött a királyi főtisztviselőktől kezdve végig az egész vonalon. A nemzeti birtokok már ágak szerint magánbirtokokká alakultak. Egyrészt nagyiramú gazdagodás, másrészt ugyanolyan fokú elszegényülés indult meg. Sokan kényszerültek így bele a királyi serviensek

felduzzadt rétegébe, hogy legalább személyes szabadságukat, jogi függetlenségüket biztosítsák, ha már elszegényedtek. Ezt a felduzzadt társadalmi réteget fizikai súlya is lendítette a nemesi jogok és szabadságok biztosításának kivívása felé. Az új pénzügyi rendszer nem vált be. Az új terhek alól egyre többen tudták magukat mentesíteni. A regáléjövödelmeket idegen kufárok bérelték s kíméletlenségük csak növelte az általános nyugtalanságot. Mindent betetőzött végül az idegenek túltengő befolyása a királyi udvarban, akiket Gertrúd királyné szabadított az ország nyakára. Ezek favorizálása, például a huszonöt éves Bertold hercegnek, a királyné öccsének a kalocsai érseki székbe való erőszakolása, az ország határain messze túlhangzó botrány volt. 1213-ban Összeesküvésben robbant ki az elégedetlenség, s a mézszárlás a királyné meggyilkolásában csúcspontot ért. A törvénytárló király több lázadót kivégeztetett, így Péter ispánt is, de Bánk nádor csak nádori székét veszítette el, azonban vejével, Simon ispánnal, aki Péterrel együtt a királyné gyilkosa volt, tagja maradt a királyi tanácsnak, sőt Bánk 1217-ben szlavon bán, Simon 1215-ben erdélyi vajda lett. Ebből azt látjuk, hogy Endre méltányolta a lázadás személyi indokait és erkölcsi alapját. Endre korrupt kormánya azonban, némi személyi változásoktól eltekintve, nem igen változott s így a belső rend felé nem történtek jelentősebb lépések. A húszas évek legelején Endre kísérletet tett az erőszakosan elfoglalt várföldek és a vár kötelékéből jogtalanul kivált emberek visszaszerzésére, de ez a kísérlet is csak az elégedetlenség fokozására szolgált. Végül 1222 tavaszán országos nyomásra kénytelen volt Endre kicserélni kormányát és a „nemesek és más ország lakosok Szent Istvántól szerzett és engedélyezett szabadságait” megerősíteni. Az ezt tartalmazó arany függőpecsétjéről aranybullának nevezett királyi oklevél kibocsátását forradalmi megmozdulás kényszerítette ki. 1222. év szent György napján a fehérvári királyi törvénytárlóra roppant sokaság gyűlt össze. Endre nem tudta őket I. Béla és II. Géza módjára seregével szétveretni, tehát meg kellett hajolnia a tömeg követeléseinek előtt. Elbocsátotta gyűlölt kormányát s kiadta az aranybullát, amit történetírásukban gyakorta emlegetnek tévesen az ősi szokásjogban gyökerező nemesség jogainak és szabadságainak megerősítése gyanánt. Pedig kétségtelen, hogy Endre csak a szerzett és engedélyezett szabadságokat legalizálta: nem az ősi jogokat elevenítette fel, hanem egy új fejlődést ismert el a kényszerítő körülmények hatása alatt.

Az aranybulla az idegenek elhatalmasodása, a pénzügyi és egyéb hivatali visszaélések s a hivatalok halmozása ellen kétségtelenül a közel múlt tapasztalatai alapján hozott intézkedéseket. Ezekben egy konzervatív ellenzék követelésének elismerése rejlik. Az okmány legnagyobb része a katonáskodó és adófizető szabadok, királyi sörviensek kiváltságait biztosítja. Ez a társadalmi réteg, mint láttuk nem azonos az összefoglaló nemzetségek

nemeseivel. Ez a réteg szemünk előtt alakult ki részben felülről lefelé, részben alulról felfelé irányuló társadalmi eltolódásokkal. Mostani erélyes fellépésére az ellene irányult birtok és várnép visszaszerző akció készítette s fellépésének sikere majdnem teljes lett. A honvédelemre nézve is elnyerte a törzsökös nemések jogait. Törvénykezési kiváltságban és adómentességben azokkal szintén egyenlő lett. Most már csak az öröklési jog tekintetében volt különbség a foglaló nemes és a királyi szolgák közt. Ugyan ők is szabad végrendelkezési jogot kaptak, de rokonalanság esetén birtokuk visszaszáll a királyra.

Az aranybulla tehát a legnépesebb szabadsággal bíró rendnek, a köznemesi társadalom magjának forradalmi úton elért jogbiztosítása s az ellenzék politikai természetű követeléseinek kénytelen méltánylása. Legnagyobb közjogi érdekessége az aranybullának az alkotmányos felelősség elvének kimondása, amely a királyi tanács és nádor felelősségében és ellenőrző közjogi hatáskörében nyilvánul meg. Az aranybulla a nemességet feljogosította a törvényt és jogot” sértő királlyal szemben való felkelésre. Ez a spanyol, az aragon királyságban ismert alkotmányjogi intézmény az Imre spanyol feleségével ideszármazott s most ellenzéki szerepet vivő urakra vezethető vissza. Azonban ez épp úgy megbukott a gyakorlatban, mint a nádornak hasonlóan onnan vett királyi hatalmat korlátozó és ellenőrző szerepe. Ez az idegen jogfejlődési termék nem vert itt gyökeret s az aranybullából csak az maradt élő és ható, amit az itteni jogfejlődés hozott létre. Az ellenállási jog későbbi megjelenése újabb fejlődés eredménye volt.

Az aranybullát nem lehet összevetni az angol Magna Chartával. Az angol okmány nem volt szabadságjogokat garantáló okmány, nem ismert el egy új társadalmi rendet, hanem a nagy hűbérurak és hűbéreseik részére jelentett kedvezményeket. Az aranybulla sokáig csak írott törvény maradt. Már IV. Béla megkísérelte a patrimonális királyság helyreállítását, összevetésükre a mit sem jelentő időbeli egyezésen kívül semmi más alapot nem lehet találni.

Endre 1230-ban helyreállította 1222 előtti kormányrendszerét s az aranybullának 1231. évi megerősítése már mellőzi — mint látni fogjuk — a királyi hatalmat korlátozó aragon eredetű intézkedéseket.

Említettük, hogy Béla 1224 nyara után, atyjával kibékülve, megkezdte érvényesíteni befolyását az állami ügyekbe. Béla élénk ellentéte atyjának. Komoly, kötelességtudó, megfontolt s szinte túlalapos ember volt. Anyja német vére uralkodott jellemén. Politikai ideálja pedig a régi intézmények és hatalom visszaállítása volt. Béla nemcsak Erdély határain teremtett rendet, de 1228-tól úgyszólván az egész királyi hatalmat magához ragadta. A kormányt eddig attól távolálló főurakból állította össze s megkezdte a király jogait és a várbirtok integritását sértő „fölsleges” örökadományok kíméletlen visszaszerzését. Bár a

konzervatív urak helyeselték ezt, a sértett érdekek Endre osztatlan uralmát kívánták vissza. Alig hívták Bélát a birtokreform ügyei 1230-ban a távoli Erdélybe, Endre felhasználta az alkalmat s végrehajtotta a fentebb előrebocsátott reakciós kormányváltást. Folytatta szerencsétlen pénzügyi politikáját. A pénzügyigazgatást, minden törvényes tilalom ellenére, ismét a zsidók és izmaeliták kezére játszotta. A főméltóságok ismét hatalmaskodni kezdtek. A közhangulat erősen emlékeztetett az aranybullát kikényszerítő forradalmi megmozdulás idejére. Csakhogy most nemcsak a serviensekkel s egy főúri párttal állt szemben II. Endre, hanem Bélával és Kálmánnal, a két fiával és az egyházzal is.

A pápai trónon, a pápai tekintély leromlása előtt utolsó harcos, nagy pápa ült: IX. Gergely (1227—1241). Az esztergomi érseki székhelyben pedig a pápa bizalmából odakerült francia eredetű Róbert érsek állt szemben a királlyal, akit a pápa felhatalmazott, hogy minden országromboló törekvéssel szálljon szembe. Róbert és az Erdélyből nagy sereggel kijött Béla rá is vették Endrét, hogy „az ország állapotát rendezze”. Az 1231-es kiváltságlevél megerősítette a serviensek kiváltságait. Ez a nagyjövőjű társadalmi rend már megkezdte saját bírái, választását (iudices servientium, azaz szolgabírák) s vármegyénként önkormányzati közösségbe kezdett tömörülni. Így alakult ki lassan az ispán alatt harcoló és a várkatonaságtól független megyei köznemes sereg. Ebből fejlődött ki lassan a nemesi vármegye. A fejlődés korai fokán a szervezkedés a királyi vármegye védelme alatt hatalmaskodó nagybirtokosság ellen irányult. Ez a társadalmi rend tehát ismét biztosította szívósan és apránként szerzett jogait. A kiváltságlevél a rendkívüli adót kizárólag a királyi birtokok népére korlátozta s így a király kedves adópolitikáját, a mindenkire kiterjedő rendkívüli adóztatást, eltiltotta. Kimaradt azonban a kiváltságlevélből minden olyan intézkedés, ami Bélát utólag korlátozhatta volna a királyi gazdaság és a teljes királyi hatalom visszaállításában. Ez az oklevél nem tud semmit fegyveres ellenállás jogáról, sem a nádor közjogi ellenőrző hatásköréről. Ez a kiváltságlevél az ellenőrzést a főpapságnak teszi kötelezővé. Az ellenőrzés alkotmányjogi hatásköre tehát az esztergomi érsekre szállt át, aki megtorlásul az egyházi kiközösítés foganatosításának jogát nyerte el.

Bár ez a kiváltságlevél jóval kevésbé korlátozta Endrét mint az aranybulla, mégis szembehelyezkedett vele. Erre Róbert már 1232 február 29-én egyházi tilalom alá vette az országot. Ezzel a végtelenül súlyos eljárással utoljára Lukács érsek élt II. László ellenkirállyal szemben. A pápa ugyan feloldotta Endre kérésére a tilalmat, de egyidejűleg Jakab praenestei bíborost küldte hazánkba az ügyek rendezésére. Bárhogy is húzta Endre a számára kellemetlen megegyezést, végül is nem tudott kitérni előle s 1233 szent István napján a beregi erdő szélén oklevélben kötelezte magát bizonyos pontok megtartására. (Ez

már szerződés volt a szentszék és a magyar király között. Ez tette pl. kötelezővé a zsidók számára a nyugaton már rég szokásos zsidójel viselését is.) Tehát nem önkéntes elhatározása a királynak, mint az 1222-ös és 1231-es kiváltságok kiadása s az egyezsége mind a király és kísérete s Béla és kísérete, mind az egész püspöki kar letette az esküt.

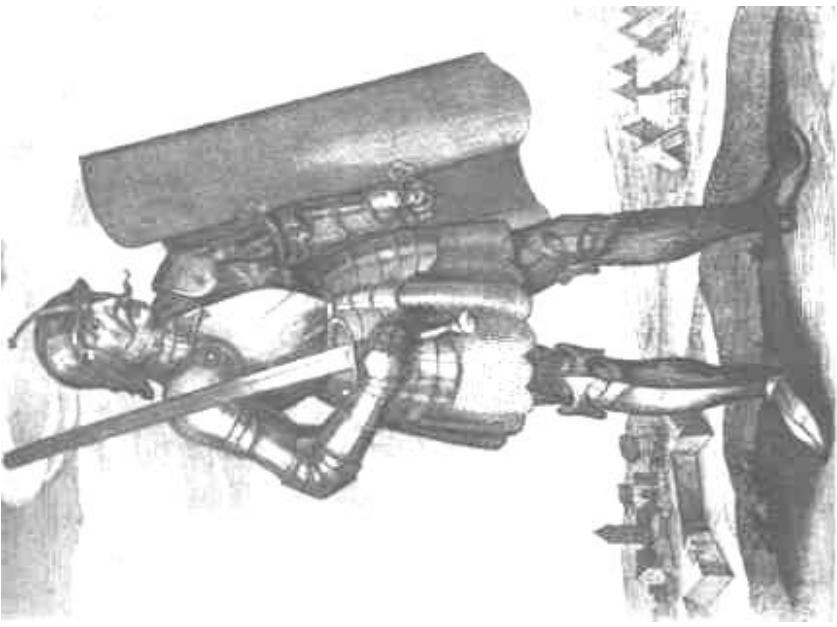
Endre az egyezésnek most anyagi okokból nem tudott eleget tenni. Ezt méltányolták is Rómában s így elkerülte az újabb interdictumot. Különb en is ekkor avatták szentté a király leányát, Erzsébet türingiai örgrófnőt s ez is méltányosabbá tette Endrével szemben a pápát.

Endre még sikerrel verte vissza II. Frigyes támadását. Konfliktusa az egyházzal útban volt a „teljes elsimulás felé, amikor 1235 szeptember 21-ikén hirtelen elhunyt s trónját a már rég megkoronázott s most újrakoronázott fia, IV. Béla (1235—1270) örökölte.

Béla először is leszámolt mindazokkal, akik hite szerint vétkesek voltak atyja kormányzásában és szították volt közte és atyja között a viszályt. Szerencséjére egyrészt még atyja utolsó hónapjaiban összeesküvést szőtt s így jogcíme is volt a bosszúállásra, nagyapja hatalma lebegett előtte megvalósítandó ideál gyanánt s mindent elkövetett, hogy helyreállítsa a királyság gazdasági, politikai és katonai hatalmát s az azzal járó tekintélyét. Tekintélye emelésére elégette a királyi tanácsosok székeit, hogy a jelenlétében ne lehessen leülni. Imre és Endre hétszer vágott pólyás címere helyett a III. Béla által használt megkettőzött apostoli keresztet használta pajzsul s azt verette pénzeire, vésette pecsétjére. A kancellária jelentőségét azzal fokozta, hogy behozta a kérelmek írásban való beadásának kötelezettségét. Kétségtelen, hogy munkájában a niceai császári udvarban nevelkedett felesége is támogatta. Sietve folytatta az 1231-ben megszakadt birtokvisszaszerző akcióját. Minden megyébe egy püspök vezetése alatt működő bizottságot küldött ki, hogy minden adománybirtokot vizsgáljanak felül, még az egyháziakét is. Igen sok megvagyonosodott adománybirtokos szegényedett el az eljárás folyamán. 1238-ban maga a király állapította meg, hogy az országban már megfelelő állapot állt helyre. Az alsóbb rétegek társadalmi zavara teljes volt, tehát Béla 1239-ben a várnépek és udvarnokok ügyeit is felülvizsgáltatta. Jellemző, hogy Béla adományai már megint nem voltak örökbirtok jellegűek, hanem a régi kötelezettségekkel járó függésekkel jártak. Így sikerült a királynak a királyi birtokok, gazdaságok újrászervezésével katonai hatalmát is megerősíteni, amivel párhuzamos volt külső tekintélyének növekedése. Minden külső jel arra mutatott, hogy sikerült neki nagyatyja királyságát, a régi patrimonialis királyságot az európai fejlődés ellenére helyreállítania. A felszín alatt azonban ott élt eleven erővel a rengeteg megbántott érdek nagy szolidaritása, az anyagi érdekében mélyen sértett birtokososztály, főpapság, főurak és kisbirtokos nemesség közös idegenke-

ZSIGMOND KIRÁLY
(Egghort Adp. — Hess, Kunsthistorisches Museum)

HUNYADI JÁNOS
(17. századi metsző. — Történelmi Arcképcsarnok.)

MÁTYÁS KIRÁLY

Egykorú érmek, — A jobb alsó Beatrixet ábrázolja

MÁTYÁS KIRÁLY BEVONULÁSA BUDÁRA
(Benczúr Gyula képe. — Ernst Múzeum)

dése a természetes fejlődés mesterséges visszacsinálásával szemben. Országos volt az elkeseredés és elégedetlenség. Ilyen közhangulatban érte az országot az etelközi besenyő betörés méreteit is messze felülmúló tatárjárás rettentő megpróbáltatása, amelylyel szemben a sikeres ellenálláshoz talán még egy uralkodójával összeforrt nemzet ereje sem lett volna elegendő.

4.. 13. század elején új, veszélyes hatalom körvonalai kezdtek feltűnni Európa keleti végein. A Jeniszej és Amur között lakó mongol és tatár nomád törzsek által megszervezett új nomád birodalom, mely a 12. században a kínai és az előázsiai szeldzsuk-török hatalmak bomlása következtében alakult ki, a népvándorlás néphullámaira emlékeztető lendülettel indította seregeit a nyugati népek ellen. 1203-ban vette fel *ġ e m u d z s i n a* császári méltóságot és a szebben hangzó *D z s i n g i s z k á n* nevet. Nagyszerű fegyelmű és hódoltató működésével csakhamar egy nomád világbirodalom katonai alapjait rakta le s elindult nyugat felé. 1223 nyarán a Kalka-folyó mellett már szétverte az egyesült kún és orosz seregeket s csak a kínai harctéren beállt események miatt vonult vissza a Volga mögé. Az ekkor félbeszakadt hadjáratot 1235-ben folytatta, most már *O g a t á j* nagykán, aki egyszerre három égtáj felé indította el félelmetes tömeget számláló seregét. Az Európába nyomuló sereget Batu kán vezette. Az egykorúak félmilióra becsülik ezt a sereget, a valóságban azonban százötvenezer főt számlálhatott. A több részre osztva operáló sereg 1240-ig teljesen feldúlta s hatalomba vette a magyar és lengyel határtól keletre eső területeket. Ekkor kerültek tatár uralom alá az addig nyelvüket megőrzött *b a s k i r - m a g y a r o k* is, akik a hosszú tatár uralom, alatt nyelvüket elvesztették s most tatár elemekkel erősen keverten *b a s k i r* néven élnek a csuvasok szomszédságában, a Bjelaja-folyó mentén. A kunok még 1239-ben újabb súlyos vereséget szenvedtek, most a Volga torkolata közelében s nyugatra menekülve, betelepülési engedélyt kértek, élükön *Kötön y* nevű fejedelmükkel, Magyarországra.

Európa nem vette komolyan a tatár veszedelem közeledtét. Nem volt tisztában a birodalom szervezetével s katonai erejével. Mág az elsősorban érdekelt IV. Béla sem ismerte fel kellő időben a veszedelem nagyságát. Pedig Béla még trónörökös korában értesült az első vereség után neki hódoló Kötönytől a veszedelem méretéről. Ekkor hallott először a Volgán túli magyarokról, a magyarságnak a 8. században elszakadt részéről, amelyről csak a *Gesta Ungarorum*-ban olvashatott. A kunok és az oroszok az első tatár betörés mozgalmában érintkeztek a Volgán túli ínyagyarokkal. Béla sietett a testyérnéphez eljuttatni a keresztény hitet. Már 1232-ben négy Domokos-rendi szerzetes indult útnak leltre, de csak egyiküknek, Ottó testvérnek sikerült közelebbi útmutatásokat beszereznie az elszakadt magyarok hollétéről. Ottó 1235-ben tért vissza s még ez év nyarán négy újabb szerzetes indult el a hozott utasítás nyomán keletre. Egyedül *Julián* harát érte el a célt s találta meg a magyarokat a Volga felső folyá-

sának vélt Bjelaja-folyó mentén és 1236 decemberében tért haza. Beszámolt útjáról Bélának, majd Rómában a pápának is s térítési akcióra kért felhatalmazást. Jelentését rendtársa, Richard, írásba is foglalta. Innen tudjuk, hogy az ottani magyarok megértették Julián magyar beszédét. Bizonyos tehát, hogy a magyar nyelv kialakulása már a 8. században megtörtént, mert a két ág ekkor szakadt el egymástól s különben nem értették volna meg egymást. A keleti magyarok nagy örömmel fogadták Juliánt. Szóhadományból tudták, hogy egy részük tőlük elszakadva nyugatra ment, de addig semmi bizonyosat nem tudtak róla. Julián 1237-ben indult másodszor vissza a keleti magyarokhoz, de már nem jutott hozzájuk. Útközben értesült róla, hogy azok szálláshelyeit a tatárok feldúlták. Ő hozta el Bélának Batu-kán fenyegető levelét, amelyben Bélát hódolásra és a kunok kiadására szólította fel. Julián most részletes híreket hozott a tatárokról, de az Európaszerte egyaránt kiváltódott megdöbbenés nem jelentkezett többen, mint szorgalmasabb imádkozásban, de védekezésre és az elsősorban fenyegetett Magyarország fegyveres támogatására senki sem gondolt. Maguk a magyarok sem fogták fel a helyzet komolyságát. Két évszázad alatt egyetlenegyszer járt az ország területén komoly ellenség — Mánuel, amikor II. Lászlót trónrasegítette — s végeredményében az sem jelentett komolyabb veszélyt. A szedett-vedett hordának vélt tatárságot senki sem gondolta veszedelmes ellenfélnek.

Az 1239-es Volga-torkolati vereség után IV. Béla befogadta Kötönyt menekülő kunjaival, egyrészt hogy jobban a kereszténységhez láncolja őket, másrészt mert azt remélte, hogy bennük elsőrendű s a tatárokat már ismerő haderőre tesz szert. A kunok befogadása cseppet sem járult hozzá a különben is elégedetlen közvélemény megnyugtatóhoz. A kunok nem voltak békés-”glÉniek, Szanaszét bolyongtak s rengeteg összeütközésre adtak alkalmat. Hiábavalónak bizonyult ellenük minden rendszabály sa magyarság majdnem egyöntetűen a kunok ellen foglalt állást. A kunok ellen megnyilvánuló ellenszenv átterjedt, a királyra és környezetére is. Béla Kötönyt a hűbéres uralkodókat megillető tisztelettel fogadta, ami az udvari ceremóniákban háttérbe szorított urak élénk felháborodásával járt. A kun betelepítés tehát a belső béke felborulásával fenyegetett s gyűlöltébbé tette a király személyét. Batu az ország megtámadását a menekült orosz fejedelmek és kunok befogadásával indokolta s ez még inkább olaj volt a tűzre.

A veszedelem 1241 elején vált égetővé. Béla hadba is szólította a királyi hadsereget, amit a nemesség nagy gúnyolódással fogadott. Senki sem hitte, hogy a tatárok támadni mernék. Mende-mondának tartották az egész dolgot s izgattak a főpapok és a minden bajt okozó kunokat befogadó király ellen.

Az elbizakodottság akkora volt, hogy a védtelen tatár követeket felkoncolták, mikor azok Budán a kunok kiadatását és az önkéntes hódolást kérték. A közvélemény nyomására ekkor Béla

már kénytelen volt Kötönyt családjával és főembereivel túszként őrizetbe vetetni. A nemesi, főpapi és főúri zászlóaljok mozgósítása még ekkor is késett. Március 10-én pedig már híre jött az északi gyepük és torlaszok lerombolásának s 12-ikén a tatárok el is foglalták az Orosz-kaput s Dénes nádor seregét lemészárolták. A nádor egymagában hozta meg a vész hírt.

Batu előhadai az uzsoki és vereckei gyepüket rombolták le s ezzel egyidejűleg két 40.000—50.000 főnyi tatár sereg Lengyelország Kúnországra. Orda serege három ágban támadt Lengyelországra. Szandomirnál vált el a három ág. A déli csoport Krakkón és Oppelen át ért Boroszlóhoz, ahol a másik két ággal egyesült és Liegnitznél döntően megverte Henrik sziléziai herceg lengyel hadait. Ez 1241 ápr. 9-én történt. Két nappal utána a Batu-kán vezetése alatt északon hazánkba betört sereg döntő győzelmet aratott a magyar csapatok felett is. Bedzsák Kúnországra irányított serege is három ágra osztva haladt előre. Az északi ág Kádán vezérlete alatt március 31-ikén foglalta el Radnát s haladt tovább Besztercén, Kolozsváron, a Kraszna-vidéken, Váradon, Tamásdán, Peregen át Csanádra, ahol a másik két ággal találkozott, hogy együtt vonuljanak Pest felé. A középső ág Bogutáj vezérlete alatt az Ojtozi-szoroson át tört Erdélyre s útja Küküllőváron, Szebenén, Gyulafehérváron, Aradon, Egresen keresztül vitt Csanádra. A déli ág Bedzsák vezérlete alatt a Vaskapun át tört fel a találkozóra Csanád felé. A többfelől jövő betörés iránya híven követte az egykori magyar honfoglalás irányát. Ekkora területre kiterjedő s egy vezérlő akaratnak engedelmeskedő hadműveletre évszázadokon át nincs példánk.

A vereckei vereség némileg felrázta a kedélyeket. Béla családját biztos helyre, a nyugati határra küldte. Gyorsan segítséget kért Frigyes osztrák hercegtől, aki el is jött, de nem számottevő sereggel. Sietve jöttek most már a főpapi és főúri zászlóaljok is. Eljött Kálmán király is Horvátországból. Megkésve bár, de folyt a sereg gyülekezése Pest alatt. Sejbán, Batu alvezére, március 15 körül már Jászberény táján járt és serege tele volt az oroszországi harcokban elfogott s most előrehajszolt kunokkal. Néhány kún fogságba is esett s ezzel az eddig szájról-szájra járt mende-mondákat a tömeg igazolódni látta. Lázásszerűen követelte a sereg s a német csapat Kötöny megbüntetését s mikor Béla meg akarta az öreg királyt menteni, egy fegyveres csoport — élén a németekkel — lemészárolta Kötöny környezetével együtt. Az osztrák segédcsapatok ezzel harci kedvüket teljesen kielégítve, haza is mentek. A királyukat veszített kunok azonban lázadásba csaptak s nagy pusztítások közepette elvonultak Bolgáriába.

Amint elvonult az osztrák csapat s a kunok is eltakarodtak, túlsúlyra került a harcias párt s arra sem hagyva időt, hogy Béla bevárja Pest alatt a még remélhető csapatokat, arra kényszerítette őt, hogy menjen át támadásba. Sejbán neszét véve a király

elhatározásának, Eger felégetése után megkezdte a visszavonulást, hogy a döntő ütközetet a fősereggel egyesülten vívja meg. A Sajótól keletre, az alsó Hernád két partján állt meg a tatár főerő. A magyarok a Sajó jobbpartján, Ónod és Mohi környékén, ütöttek tábor. Volt ugyan nem egy vitéz és bátor vezér a magyar táborban, de nem volt egyetlen hadvezetésre alkalmas, fővezéri képességű ember sem. A magyar számbeli túlsúlyt/jjenl-csak, a, tatárqk szerencsésebb elhelyezkedése ellensúlyozta, hanem' a hadvezetői készségtöbblet is, amely a nagy hadmozdulatokhoz hozzászókött 'tatár seregnél megvölt. Az első tatár támadás április 11-én éjjel „következett be. Sejbán előhadait azonban a felkészült magyarok visszaverték. A győzelemnek örvendező magyar, seregre néhány óra múlva maga a Batu vezetése alatt álló főcsapat támadt rá. A szerencsétlenül szekérsánc mögé szorított magyar sereg védtelenül állt a tatár nyilak pusztításában, képtelen volt felfejlődni s veresége elkerülhetetlen lett. A magyar sereget a tatár bekerítette s számára nem volt más hátra, mint kétségbeesett áttörési kísérletek kockáztatása, hogy legalább egyes töredékcsoportok menekülhessenek. A királynak, kísérete önfeláldozó támogatásával, sikerült életét megmentenie. Kálmán sebesülten menekült át a Dunántúlra. Az ország világi és egyházi fejei nagyrészt elesetek s elhullott az ország színejava. A király Nyitrán át a Morva folyó felé menekült. Az ország tárva-nyitva állt a pusztító előnyomuló tatár csapatok előtt. Egyedül a Duna védte a dunántúli részeket. A Lengyelországra tört tatár sereg a liegnitzi győzelem után délre fordult s Olmützön, Brünnön és Trencsénen át szintén betört az országba, ahol három ágban Pozsony, Komárom és Esztergom ellen vonult. A Dnyeszter és Szán felső folyásától három égtáj és ország felé elindult három tatár sereg tehát találkozott Pest és Esztergom között a Duna balpartján.

A menekülő Bélának Frigyes osztrák herceg ajánlott menedéket, de csak azért, hogy felhasználja az alkalmat Béla kifosztására. Viszakövetelte az 1235-ben Bélának és apjának fizetett hadisarcot s zálogul követelte Sopron, Pozsony és Mosony megyéket. Mikor erre Béla kényszerhelyzetben megesküdött, Frigyes szélnek eresztette s haddal támadt három frissen szerzett megyéjére. Béla felesége, leányai és a kis István herceg számos özvegyesre jutott s más főúri nővel már előbb Dalmáciába menekült. Béla most;utánuk indult. Kálmán pár hét múlva belehalt sebeibe.

Béla már Zágrábból megkezdte a segélykérő levelek írását. IX. Gergely pápához, II. Frigyes császárhoz és IX. Lajos francia királyhoz fordult. Sajnálkozásnál többet most sem kapott. A pápa a császár ellen, az viszont öellene készült. A francia és angol királyok messze voltak. Az osztrák herceg már megkereste a megkeresni valóját. A lengyelek maguk is Magyarország sorsára jutottak. A cseh király pedig hajlandóbb volt inkább seregestül országát is elhagyni, csakhogy elkerülje a tatárokkal való

összeütközést. Béla tehát magára hagyatva próbálta a somogy-megyei Segesdről megkísérteni az ellenállás megszervezését. A tél azonban kellemetlen fordulatot hozott. A Duna befagyott s a tatár seregek a befagyott Dunán átkelve részben a főváros, Esztergom ellen indultak, részben a király elfogására egész Trau szigetéig nyomultak le. Már-már a megerősített Trau város ostromához fogtak neki, amikor Ogotáj nagykan halálának hírére Batu minden csapatával egyetemben váratlanul visszavonult Magyarországról.

A tatár uralom egy évét borzasztó nyomok hirdették. Mindenfelé felégetett és kifosztott faluk és városok üszkös romjai fogadták a visszatérő IV. Bélát. A tatárok hihetetlenül hangzó pusztítást vittek végbe az emberállományban is. Kímélet nélkül mészárolták le vagy hurcolták el az emberek ezreit. A kezükbe került királyi pecséttel hamisított királyi parancsokkal bírták rá az embereket, hogy rejtkehelyeikről előjöve a termést takarítsák be számukra s aztán a legválogatottabb kegyetlenséggel és becstelenséggel bántak el velük. Végig kifosztott, leperzselt, állatlállományától, vetőmagjától megfosztott ország várta vissza királyát. A lakosság koldusbotra jutva, éhínséggel küzdve, megtizedelve, asszonyaiban és leányaiban megbecstelenítve nézett a reménytelen jövőbe.

A közhatalom felbomlott, a közigazgatás, törvénykezés megszűnt. Sáskajárás pusztította, ami még pusztítható volt. Dalmáciában 1243-ban lázadás tört ki. 1246-ban Frigyes fegyverrel támadt a szerencsétlen országra, hogy ismét magyar kézre jutott megyéit visszaszerezze. Úgyszólván minden belső erőforrás kimerült, külső bajok támadtak s Béla mégis csodálatos lelki erővel, Istenbe vetett hittel hozzáfogott az új ország- és államalapítás emberfeletti munkájához. Megbocsátott azoknak, akiket trónraléptekor haragjával sújtott. Munkába állított mindenkit, akit csak lehetett. Elsősorban kormányát szervezte meg a vele egykorú és fiatalabb főurak sorából s azokat gazdag birtokadományokkal és fontos hadvezéri megbízatásokkal jutalmazta a megpróbáltatás nehéz napjaiban tett hűséges szolgálataikért. Már 1242-ben Segesdre költözött családjával és udvarával, miután Dalmáciában eltemette két leányát. Innen járta a Dunántúlt s csak 1250 körül ment át, a Tisza vidékére is.

A legelső feladat a tatárjárás katonai tapasztalatainak értékesítése volt az ország védelmének megszervezése terén. Bebizonyosodott, hogy a határon emelt mesterséges torlaszok, az úgynevezett gyepek nem alkalmasak szervezett nagyobb támadások feltartóztatására. Mindössze a Duna s néhány kőfallal kerített vár tudta feltartóztatni a tatárokat. Ezért országszerte megerősíttette Béla a püspöki és ispáni székhelyeket. Egyes eléggé nem védhető helyekről egész helységet telepített át egy-egy közeli hegyre. Így festet is a szemben levő pesti hegynek nevezett hegyre telepítette át s ezzel megvetette Buda alapját. A várépítő egyházi és világi főurak terjedelmes birtokokat kaptak a

várépítésre alkalmas helyeken s így az erősségek egyben új birtokegységek kifejeződési pontjai is lettek. Részt vettek az erősségek emelésében a városok polgárai és a vendég-községek idegen lakosai is. Az utóbbiak jutalmául széleskörű önkormányzatot, városi szabadságot, a megyei hatóságoktól való függetlenséget nyertek a királytól. Így alakultak át a vendégek szabad községei (villa libera) fallal védett királyi városokká (civitas), lakói pedig városi polgárokká (civis). Az új kiváltságok rendszerint a fehérvári jog mintájára szabattak meg, ez pedig a legteljesebb városi szabadságot jelentette.

Az erősített helyek és városok alapítása igen jelentős katonai védelmet biztosított s egyben adóalapú is szolgált. Nagyrészt katonai s adózási célja volt a lakosság számának újabb betelepítésekkel történt gyarapításának is. Ekkor lepték el a zólyomi erdőtől keletre eső területeket is a fotók, akik közé számos orosz és lengyel menekült települt. Ez a keveredés adta meg a keleti tótság és az őslakó nyitrai tótság között mutatkozó faji különbséget, Már 1243—44-ben visszatelepítette G e r e g y e Pál fejérvári ispán, aki a király képében elsőnek lépett a Dunán inneni területekre, a Bolgáriába kivonult kunokat és jászokat. Ez a telepítés már sokkal simábban folyt le s a kunok már részt vettek az osztrák herceg elleni 1246-os hadjáratban. Jelentős szerepet játszottak az ország reorganizációs munkájában a külön pápai engedéllyel foglalkoztatott zsidók, akiknek a király 1251-ben kiváltságlevélben szabályozta helyzetüket és jogaikat. Erdélybe oláhokat is telepített a király, akiket Kúnországból fogadott be. Ezek pásztorkodással foglalkoztak. Erdély földjén először a 13. század elején tűnnek fel Fogaras környékén, a szászok „és a német lovagrend területe között, amely területet a királyi oklevelek az oláhok és besenyők erdőjének neveznek.

A királyi várbirtokok és vármegyék újjászervezését Béla akkorra hagyta, amikor az ország különben már eléggé magához tért (1256). A visszaszerző akció most kíméletesebb volt, mint a tatárjárás előtt. Béla jövedelmeire nézve sokkal fontosabb volt, hogy a széleken folyton szaporodó lakosság a királyi erdőbirtokokat lassan mezőgazdasági művelés alá fogta s így ezek a területek királyi vármegyékké alakultak át. Az ország szívében máj fejlődőben volt a nemesi vármegye, a határszéleken pedig még csak most alakultak ki a királyi vármegyék. Természetes, hogy az itteni köznemesség őse csak egy évszázaddal később olvadt bek az egységes nemesi osztályba.

Az ország biztosításának gondja vezette IV. Bélát a családösszeköttetések kiépítésében is. Két leányát rutén, a harmadikat lengyel herceghez adta nőül s fiát, a trón örökösét, I s t v á n t í legyilkolt Kötöny kun király leányával, E r z s é b e t-tel házasi totta össze. Új rokonai valóban készséggel támogatták hadjára taiban s pontosan értesítették minden tatár megmozdulásról Kúnországot és Szörényt a király a johannitákra bízta. Egyik vejének, Ratiszlávnak Boszniát és a túlsó Szerémséget adta át

aki aztán igen nagy eréllyel és sikerrel teremtett rendet a déli végeken, sőt családi vonatkozású háborúságai közben Északkeleti Bolgáriát is megszállta. Ezért használta a magyar király 1255 és 1263 között a „Bolgária királya” címet is.

1246-ban, mint már említettem, Frigyes osztrák herceg fegyverfel kísérelte meg annak a bizonyos három vármegyének visszaszerzését. A Lajta mellett ugyan az osztrákok győztek, de Frigyes elesett s vele sírba szállt az osztrák örgrófságot megalapító Babenberg család utolsó sarja. Megindult tehát a küzdelem a gazdátlanul maradt Ausztria birtokáért. Ottokár morva örgróf, a cseh király fia, meg is szállta: Észak-Ausztriát, mire az özvegy hercegnő felkérésére IV. Béla fegyverrel támadt ellene. Időközben Ottokár örökölte a cseh trónt is s így a magyar és cseh király kerültek egymással szembe. 1253—54-ben folytak a csatározások, illetve tárgyalások s az 1254 májusában megkötött egyezmény szerint II. Ottokár kapta meg Ausztriát a Semmeringtől északra s Béla attól délre Stájerországot kapta meg. A béke azonban nem volt tartós. 1260-ban fegyverrel kellett Bélának stájer birtokai védelmére kelni. Ezúttal azonban csak súlyos engedmények árán sikerült békét kötnie.

IV. Béla a tatárveszedelem kapcsán a császár segítségének reményében hűbéri hűséget esküdött II. Frigyes német császárnak, aki azonban ujját sem mozdította IV. Béla és Magyarország érdekében. Ezért IV. Ince pápa már 1245 nyarán felmentette Bélát hűségesküje alól. Délen és nyugaton pedig kiterjesztette, illetve megerősítette hatalmát s így ebben a két irányban csakhamar sikerült a régi tekintélyét és súlyát ismét biztosítani. A keleti szomszédságban megállapodott tatár hatalommal szemben azonban nem érezhette magát biztonságban. A nyugatra nem számíthatott most sem. A Welfek és Hohenstaufok küzdelme folytán Németországban a fejtelenség tetőpontját érte el s a pápa minden erejét a Hohenstaufok végleges letörésére összpontosította. 1252 óta, amikor a tatár fejedelmi családban a belviszályok véget értek a tatár veszély ismét időszerű lett, 1259-ben pedig, amikor Istvánnak, TV. Béla fiának Ottokárral szemben majdnem egész Stájerországot fel kellett adnia, új komoly tatár megmozdulás híre jött. Szerencsére egy újabb dinasztikus bonyodalom a tatárveszedelmet újból megszüntette, de a kétfelé megosztott figyelmű ország közben teljesen elvesztette Stájerországot. Az elveszett terület helyett Béla újabb házassági összeköttetésekkel vigasztalta magát. Kisebbik fia, Béla herceg eljegyezte Ottó brandenburgi örgróf leányát, Ottokár pedig feleségül vette IV. Béla unokáját: Béla Anna nevű leányának Ratiszlávtól született leányát Kunigundát. Az eredetileg kiszemelt Margit, a király legkisebb leánya nem volt hajlandó a kolostort elhagyni. Ott is halt meg Árpádházi boldog Margit a Nyulak szigetén (a mai Margitszigeten).

Béla idősebb fia, István Stájerországban szuverén uralkodó módjára uralkodott, Stájerország elvesztésekor atyja Erdély

hercegévé s a kunok urává tette. Ugyanakkor a kisebb fiút, Bélát a déli tartományokba küldte. Megisméltődött az 1226 utáni helyzet, amikor az országban II. Endre, Erdélyben Béla, délen Kálmán uralkodtak. István azonban nem elégedett meg a neki jutott területtel és hatáskörrel s 1262-ben fegyverkezni kezdett atyja ellen. Összeütközésre azonban ekkor nem került sor. IV. Béla megosztotta Istvánnal az országot. A határ a Duna vonala s annak északi meghosszabítása volt, Emellett a király megtartotta magának az erdélyi sójövödelmek felét. Ezzel ismét érvényesült az a régi keleti szláv szokás, hogy a király megossza hatalmát és országát. Ez a szokás I. Endre és I. Béla korában jött nálunk gyakorlatba, de nyomban ki is ment a szokásból. Mindkét király, az ifjabb király is külön udvartartással élt, külön kormánya volt s területén felségjogokat gyakorolt.

1264-ben még egyszer szövetséget ajánlott Magyarországnak a tatárság, mint 1259-ben is tette. Az alkudozás most is megindult, de a tatár hatalomnak egy újabb belső megrázkódtatása most is s most már végérvényesen véget vetett a tatár veszedelemnek.

1264-ben a két király közötti viszony fegyveres összeütközésig élesedett, IV. Béla elhatározta, hogy megfosztja fiát a trónöröklés jogától s helyette vagy kisebb fiára, vagy István fiára hagyja a trónt. A hadviselés első felében a hadszerencse IV. Bélának kedvezett. Az ifjabb király azonban 1265-ben támadásba ment át s Isaszeg mellett nagy győzelmet aratott atyja felett. Ezzel ismét urává lett országrészének s a főpapok közbenjárására kibékült a legyőzött királlyal. Az erélyes István kevéssel ezután megrendszabályozta a kunokat, akiknek a békés állapot nem volt kedvükre s egy szerencsés hadjáratot vezetett a Szörényi végekre tört bolgárok ellen. Béla herceg pedig I. Uros szerb királyt kényszerítette a magyar hűbéruraság elismerésére. A békét most is házassággal erősítették meg. I. Uros fia Dragutin István feleségül vette István ifjabb király leányát, Katalint.

Sokkal jelentősebb volt az a házasságkötés, mely az Árpád-házat a pápa hívására Itáliába ment Károly an joi és provencei gróf családjával hozta rokoni összeköttetésbe. Károly lett a német-római császárság itáliai birtokainak örököse s arra törekedett, hogy Itália és Bizánc egyesítésével egy nagy birodalommal szélesítse ki újonnan szerzett országát. Az utat Bizánc felé hazánkon át kereste. Két gyermekét István két gyermekével jegyezte el: fia, Sánta Károly Mária hercegnőt vette el, leányát Izabellát pedig István király László nevű fiával, István örökösével házassította össze. Ezzel a házassági láncolattal teljes lett az így alkotott rokoni front, amelynek éle Németország ellen irányult. Béla és István házassági politikája határozott politikai előnyt harcolt ki mind dél felé, mind nyugat ellen Magyarország számára s a fiatal, de nagyjövőjú Anjou-házzal való összeköttetés egy évszázadra leszegezte Magyarországot az Anjou-ház mellé, amely hív sáfára lett az Árpádok politikai örökségének.

IV. Béla az Árpádok közt szokatlanul magas kort ért el. Uralkodása első, rövidebb időszakában is erélyes uralkodónak bizonyult, de ekkori működése: a patrimoniális királyság feltámasztása nem találkozott a nemzet helyeslésével. Működésének második, hosszabb idejében sem kísérte osztatlan bizalom és rokonszenv szervező munkáját, mellyel új alapokra helyezte az ország belső védelmét, újjászervezte annak haderejét, nagy városfejlődésnek szolgáltatott alapot, rendezte az ország adó- és pénzügyét, növelte a lakóság számát, szerencsésen megerősítette az ország balkáni hatalmi helyzetét s becses rokoni összeköttetéseket szerzett. És mindezt úgy, hogy egyetlen katonai sikerrel sem dicsekedhetett, amiben páratlanul áll az Árpádházi uralkodók között! Bámulatos megérzéssel válogatta ki munkatársait s mindeniknek példát mutatott energiában, kötelességteljesítésben és igazságszeretben. Inkább tisztelte őt mindenki, mint szerette: nem a szív, hanem az értelem embere volt. Fájdalmas megpróbáltatás volt számára fiával való Összeütközése s öreg korában örömét ifjabb fiában, majd annak halála után Margitban, apácaleányában találta meg. 1270 május 3-ikán halt meg a Nyulak-szigetén.

V. István (1270—1272) rövid uralkodásának nagy részét Ottokárral való háborúsága foglalta le. A háború kitörésére az adott alkalmat, hogy István nővére, Anna Rati szláv özvegye a királyi kincsekkel Ottokárhoz menekült, tartván attól, hogy öccse bosszút áll mindazért a keserűségért, amelyet atya életében neki és feleségének el kellett nővérétől túrnie. Az utóbbi évtizedekben erősen meggazdagodott urak némelyike is Ottokár védelme alá helyezkedett (többek közt a Kőszegiek), attól tartván, hogy megismétlődik IV. Béla bosszúállása. A háború kezdetben váltakozó szerencsével folyt, de végül a döntő diadal Istváné lett, kinek seregében a kunok igen jó katonáknak bizonyultak. 1272 nyarán kötött békét Pozsonyban a két uralkodó. István lemondott minden stájer, krajnai és karintiai igényéről, Ottokár viszont visszaadta azokat a területeket, amelyeket IV. Bélától elvett. A háborút a Kőszegiek várainak elfoglalása s a családnak az országból történt kiutasítása fejezte be. István azonban nem sokáig élvezhette azt a nyugalmat, amelyet az ország biztosítása jelentett számára. Utolsó hónapjait kún felesége keserítette meg, aki egyrészt neheztelt, hogy az ura nem engedi szóhoz az ország kormányzásában, másrészt félt László fia francia házasságától. Anyósa mindig lenézte őt s most attól tarthatott, hogy menyé is így fog eljárni vele az egykori kún királyleánnyal szemben. Mikor tehát a tíz éves László útban volt Istvánnal, hogy Károly szicíliai királyt, leendő apósát meglátogassa, anyja tudtával Joakim bán Horvátországban megszöktette a herceget. Hiába volt már a gyors megtorlás, az izgalmak annyira megviselték az alig harminckét éves Istvánt, hogy 1272 augusztusában a Csepelszigeten meghalt. Halálával az ország a legnagyobb zavarok és megpróbáltatások színtere lett. Az uralmat az egykori kún királyleány,

Erzsébet özvegy királynő ragadta magához, aki kegyenceivel kormányoztatott s csakhamar háborúba keveredett Ottokárral, aki most mint a magyar ügyek védője lépett fel.

Az országban a királyság megalapítása és az idegenek befogadásának kezdete óta már többször kapott lángra az idegengyűlölet. Először Szent István után Péter és Aba Sámuel korában s ez a gyűlölet időnként meg-megújult. A 13. században ez leginkább a Gertrúd királynét is meggyilkoló összeesküvéstől az aranybulla idegen-ellenes pontjaiig figyelhető meg. Majd a kúnbetelepítés után jelentkezik ismét erőteljesen s ez a kún-magyar ellentét felelevenedett a század második felében is. IV. Béla a mintegy 100.000 főt számláló kunságot eredetileg szanaszét akarta letelepíteni az országban, azonban ez a terve megdőlt a kunok ellenállásán, akik így egy tömbbe ékelődtek be a magyarság testébe. Földjüket, mely a Duna-Tisza közén, a Kőrös mentén, a Maros és Temes között terült el s eredetileg elnéptelenedett várföld és magvaszakadt nemeseknek a királyra visszaszállt földje volt, örök joggal kapták meg. Megtartották ősi, vérségi berendezkedésüket s mint hét nemes kún törzs tovább is a maguk ősi szokásjoga szerint törzsfők vezetése alatt éltek. Viszonyuk a környező magyarsággal kezdetben ellenséges volt, utóbb megindult a vérkeveredés, amely létrehozta a 13. század végére a törökös tiszavidéki magyarság típusát. A Tisza szolnoki kanyarulata mentén az alán népből kiágazott jászók jutottak hasonlóan letelepüléshez. Hatásuk főleg pogány erkölcsük és életmódjuk terjedésében mutatkozott. Kialakult egy keletre szító, kereszténységében már csöppet sem megbízható magyarság a kún, jász telepek körül. Az a politikai házasság, melyet IV. Béla trónörökös fia és a kún királyné között hozott létre, a kún befolyást még szélesebb körűvé tette. A keleti orientálódású új népelemmel szemben az ország nyugati szélein nyugati érdeklődésű főurak képviselték azt a robbantó erőt, amely a század végére egyre hathatóbban felgyűlt a szent Istváni berendezkedés végleges megbuktatására. Néhány idegenből jött s el nem magyarosodott nyugatmagyarországi família, elsősorban a Héder-nembeli Kőszegi Henrik és fiai (az úgynevezett németujvári grófok), akik német házasságokkal német öntudatukat állandóan megőrizték, a német hűbéri gondolat és rendi szellem előharcosai lettek Magyarországon. Ez a pár család a maga birtokait és a reábizott vármegyéket örökös tartományoknak tekintette s nem egyszer lelkiismeret-furdalás nélkül hűbérül ajánlotta fel idegen uralkodóknak is. Törekvésük tehát nemcsak a királyi hatalom aláadását jelentette, de veszélyeztette az ország területi egységét is. Hisz a szemünk előtt játszódott le egyes területeknek a német birodalomtól való hasonló természetű leszakadása is. Két veszélyes szellem került tehát szembe a keresztény államrenddel: nyugaton a németországi hatalmaskodó főurak példáján lelkesedő, gyökeret nem vert idegen birtokosok s az Alföldön a magyar nép etnikumába még fel nem szívódott keleti elemek. A német-

magyar-kún ellentét romboló ereje a század utolsó negyedének egyik szomorú jellemzője lett.

Megbomlott az az egységes keresztény lelkiesség is, amely szent László óta egységes lelki arcot biztosított a magyarságnak. A társadalom egyes rétegeiben kétségtelenül elmélyült a vallásos élet (pl. a királyi családban jelentkező aszketikus szellem), elszaporodtak a papságban a vagyonos családok tagjai is, mindemellett a lovagi erkölcs teljes eldurvulása általános lett. Kétségtelen erkölcsi süllyedés állt be a nép széles rétegeiben, amely a hitélet terén kétkedésben és vallási közönyösségben jelentkezett. Az egyház és vallásellenes áramlatok széles körben otthonosak lettek. A külföldi történetírók ebben a korban borzalommal írnak a pogány kunok mellett a félpogány magyarokról is.

Megszakadt a nemzet népi egysége és lelki harmóniája, s e folyamattal párhuzamosan tovább folyt a részben vérségi, részben hűbéri kapcsolatokon nyugvó régi társadalmi szervezet már előbb megindult bomlása. Az új alap, amelyen a társadalom egyes rétegei osztályokká verődtek össze, most már a vagyon és a foglalkozás voltak. Előadtuk már, hogy a vérségi kötelékek miként indultak feledésnek s hogyan alakult ki egy nagybirtokos főnemesség és egy kis, illetve középbirtokos köznemesség. Ezek soraiban a tatárjárás megdöbbentően nagy anyagi eltulodásokat idézett elő, minek kapcsán a vérségi kötelék már amúgy is igen homályos emléke úgyszólván teljesen elvesztette minden összeköttetését az étellel. IV. Béla ugyan még a tatárjárás után sem ismerte el a birtokadományok örökjogát, de azért, hogy ispánjainak és udvari méltóságainak katonakötelezettséggel és várépítéssel megterhelt nagy birtokokat adományozott, s ezeket a tisztjeit nem igen cserélgette, hanem azok évtizedeken át láták el hivatalukat, ezek a nagybirtokok s a velük kapcsolatos tisztségek mintegy örökös tulajdonnak kezdtek feltűnni. Ebben az időben azok is tovább viselik az ispáni, németesen *comes*, (grófi) címet, akik a tisztségtől már megváltak, hogy ezzel a hivatali arisztokráciához való tartozásukat félreérthetetlenül jelképezzék. IV. Béla alatt kialakult tehát a nagybirtokos és méltóságotviselő születési arisztokrácia, amely e hivatalos hatalomnak egyhelyen történő folyamatos gyakorlása révén, annak a vidéknek mintegy örökös urává lett. Ezt a társadalmi réteget nevezzük *oligarháknak*. IV. Béla látta azt a veszélyt, amelyet a honvédelem érdekében megerősített arisztokrata osztály jelenthet az ország számára s ezért már igen korán védelmébe vette a királyi serviensek köznemesi társadalmát s azok számát szívesen gyarapította vitézebb várjobbágyok, várszolgák, szabadosok serviensi rangra emelésével. Erre annál inkább volt szüksége a királynak, mert a várnép az ispáni tisztet viselő birtokos magánhatalma alá került, míg a serviensek közvetlenül tőle függtek s az ő zászlója alatt harcoltak. Így mentette át a király a hatásköre alól kicsúszó várnépek jélesebbjeit továbbra is a maga hadseregébe. Ezek a királyi szolgák (serviensek) egy-egy királyi vár

körzetében társadalmi és közigazgatási közösségekbe tömörültek (úgynevezett *communitas*-ba), évente többször gyűlést tartottak s ügyeik intézésére — mint már egyszer említettük — szolgabírákat, később nemesbírákat választottak, akik az ispánnal együtt ítéleztek a vármegyei közösség nemes servi ensei fölött. Természetesen a királyi ítélőszék továbbra is megmaradt fellebbviteli fórumnak. IV. Béla 1267-ben fiaival egyetértőleg kiváltság-levélben ismerte el a serviensek szabad bíróválasztási jogát s egyben megerősítette az aranybullának és az 1231-iki kiváltságlevélnek minden olyan pontját, amely a királyi serviensek jogaira és kiváltságaira vonatkozott. A királyi kiváltságlevél azonban máium servienseknek, hanem egyszerűen „neme s”-eknek (*nobilis*) nevezi őket. Ez a kiváltságlevél rendelte el azt is, hogy minden vármegyéből szent István napján jelenjen meg két-három nemes servi ens és a király, vagy annak fia jelenlétében tárgyaltassanak le az őket érintő ügyek. Ezáltal a köznemesi osztály majdnem egyenjogú lett a fogláló nemességgel. A fejlődés további fokain ebbe a társadalmi rétegbe szálltak le a fogláló nemesek elszegényedettjei s ide emelkedtek fel a várjobbágyok, akiket a királyi vármegye egykori szerepének feledésbe merülése után „elszegényedett nemesek”-nek vélték. Míg tehát a tatárjárás előtt a fogláló és indigenéta nemesek minden vagyoni különbség ellenére egy társadalmi osztályban foglaltak helyet, addig utána a *servies si* jogok gyarapodása kapcsán az elszegényedett fogláló-nemesség vagyoni helyzetének megfelelően levált a vagyonos osztálytól. A vérségi és hűbéri nemesség két osztályát a nagy és kisvagyonú nemesek két osztálya váltotta fel. Egyre erősebb lett a kőfalai között magát biztonságban érző városi polgárság is, bár még nem volt annyira erős, hogy az oligarchia féktelen elharapózásakor egyes erősebb főúri hadsereggel szemben sikerrel tudta volna felvenni a harcot. Megnövekedett a jelentősége a kiváltságokkal autonóm szervezetekben élő különböző népcsoportoknak is. Mind a szepesi és erdélyi szászok, mind a kunok és az erdélyi székelyek szívesen bocsátották fegyvereiket remélhető haszon ellenében a pártharcok egyik-másik érdekeltjének rendelkezésére. Az egyre erősödő helyi hatalmasságok nem egyszer hatalmuk alá kényszerítették a magukat kellően megvédeni nem tudó királyi servienseket. Így egy új társadalmi réteg alakult ki, amelynek mintaképe a régi hűbéres vitézi osztály volt, csak hogy most nem a király, hanem egyházi, vagy világi főúr lett. a hűbérúr. Ez a réteg a földesúri magánserviensek vagy *familiárisok* sajátos osztálya volt. A *familiárisok* osztályának kialakulása szükségtelenné tette a nagybirtokos osztály számára, hogy tovább is szabadokkal és szolgákkal lássa el a körülötte szükségelt magasabb funkciókat, így az az alsó társadalmi réteg, amely eddig ezt végezte, egy fokkal devalválódott. Az ipari és háztartási cikket már hivatásos iparosok és kereskedők állították elő és terjesztették. Megszűnt a háziipar kizárólagossága. Az így kétszeresen is felesle-

gessé vált szabados és szolganép lassan leszorult a földművelők közé s a következő század közepére belőle alakult ki az egységes paraszti jobbágy-osztály. Elnevezésük emlékeztethette őket az egykori vitézi jobbágy osztályra, sorsuk azonban a régi jogtalan és súlyosan terhelt szolgaréteg sorsa lón.

Az első nagyobb oligarcha-családok, amelyek előbb vagy utóbb tartományúri jogkör és önállóság felé törtek, a Dunántúlon Kőszegi Henrik, a nyugati Felvidéken a Csák-nemzettség, az ország északkeleti részén az Aba-nemzettség, a gömörborsódi erdővidéken a Borsa-nem, Erdélyben a Baranyából odaszakadt Kán-nemzettség egyik ága, a tengerparton Subich Pál családja voltak. Ezek egymással szembe két táborba tömörültek: az egyik párt a Kőszegiek, a másik a Csákok és Abák köré csoportosult. Volt idő, mikor a kunok is önálló és öncélú pártpolitikát űztek s ekkor három hatalmi csoport küzdelme tette az országot véres események színterévé.

A társadalmi osztályok ilyen irányú fejlődése természetszerűleg hozta magával a királyi hatalom csökkenését. Az ily fejlődés kapcsán nyugaton is kialakult rendi szellem ott is politikai jogokat követelt a birtokososztályok számára, szemben a király korlátlanágának középkori felfogásával. Először — mint annak helyén már említettem — a spanyol eredetű nagybirtokosság igyekezett az aranybullában a királyi hatalommal szemben alkotmányjogi biztosítókat szerezni, ugyanakkor, amikor a királyi serviensek forradalmi úton ismertették el időközben kialakult jogait. Azonban a törvényhozó és kormányhatalom osztatlanul maradt mégis a király kezén egészen V. István haláláig, aki még épp oly önkényes uralkodó volt, mint Szent Istvántól kezdve bármely elődje. IV. vagy Kún László (1272—1290) kiskorúsága alatt a királyi tanács átalakult a királyi hatalmat korlátozó oligarchikus kormányra s tanácsadó szervből kormányzó és a törvényhozásban is részes magánhatalmi csoporttá alakult. IV. László nagykorúsága óta aktív politikai tényezővé lett a megyéenként szervezkedett köznemesség is. 1277 óta Szent István napján a papság és a köznemesség törvényhozó országgyűlészerű üléseket tartott Fehérvárt. Királyi összehívás nélkül, erre egyszerűen jogot szerezve gyűltek össze s határozataikat a „király és a bárók” elé terjesztették, mintegy szentesítés és végrehajtás végett. Így a kormányzat letről alkotmányos, fentről oligarchikus színezetet nyert. IV. László megkísérelte a rendek politikai térfoglalását visszaszorítani, de a rendek már sokkal erősebbek voltak annál, hogysem politikai hatalmukat többé meg lehetett volna törni. A rendi fejlődésnek ezen a fokán a köznemesség és a papság a törvényhozásban való kezdeményezést, az oligarchia pedig az afölött való határozás jogát és a kormányzatban való részvételt csikarta ki a királytól. A további fejlődés gyors volt. III. Endre 1290-ben már maga hívja össze az országgyűlést, évről-évre való köteletségévé téve az azon való megjelenést az összes bárónak és nemesnek. Ugyanakkor a nemesség a

nádor, tárnokmester és országbíró kinevezésébe is befolyást nyert. 1298-tól a papi és köznemesi rend két-két tanácstagot küldött a királyi tanácsba az „ország helyesebb kormányása” végett. Míg III. Endre 1290-es országgyűlési összehívása még a király önkéntes kiváltságnyújtása, addig az 1298-as határozatok, törvények már szövegezésükben és megerősítésük módjában is magukon viselik a törvényhozás alkotmányos formáját. Ezen, az 1298-as országgyűlésen érte el a rendek törvényhozó hatalmának elismerésével és a király tanácsosainak alkotmányos felelősségének biztosításával fejlődésének betetőzését az a mozgalom, mely az 1222-es aranybullában először adta jelét a rendi fejlődés megindulásának. Az utolsó Árpádházi király: III. Endre lett az első alkotmányos király. Egy évszázad alatt a patrimonialis királyságot a rendi állam alkotmányos királysága váltotta fel. Az általános európai fejlődésben Magyarországot ezen a téren csak Anglia és a spanyol Aragónia előzte meg. A magyar jogfejlődésre azonban csak az aragóniai alkotmányosságnak volt némi, már többször említett hatása. Ezzel a magyar nemesség ősi jogon élvezett szabadságjoga (vérségi leszármazás, foglalás) törvényes szabályozást nyert. Az 1222., 1231. és 1267. évi királyi dekrétumok csak a nemesség alsó határát egyre jobban elérő serviensek jogait biztosította. III. Endre óta (1290) alkotmányos formában létrejött törvény erősítette meg az ősi jogon élvezett nemesi szabadságot.

V. István halála után a mérhetetlen ambícióktól hevített özvegy királynő, kún Erzsébet régenskirálynői minőségben vette kezébe az ország ügyeit. De mind ő, mind kegyencei, a trónörökösszöktetésből már ismert Joakim és az esztergomi érsekesség felé törtető Kán Miklós híjjával voltak az erkölcsi érzéknek. Nemsokára egymást váltogatták a pártok a kormányzatban s a pártvetelkedésben a királyné lassan egészen háttérbe szorult. Fia teljesen örökölte anyja hajlamait és természetét s ezeket a korántsem királyi tulajdonságokat lelkiismeretlenül rendszertelen és kapkodó nevelésé még fokozottabban elmélyítette. Bizalmatlan lett mindenkivel szemben, anyjával épp úgy, mint feleségével, Anjou Izabellával. Kiszámíthatatlan természetű volt, a legellentétesebb tulajdonságok váltakozva nyilatkoztak meg benne. A minden irányból befolyásolni kívánt s a függetlenségét féktelenül szerető László valósággal menekült kunjai közé. Felvette szokásaikat, ruházatukat. Egyre jobban befolyásuk alákevert s lelkében teljesen elszakadt a keresztény nyugattól. Álma Attila volt, a világverő, hatalmas király. Udvari történetírója Kézai Simon, aki szeretettel csüngött urán, a magyarok történetét a hunok történetével bővítette ki. A nyugat ellen hullámzó kelet még egyszer eszményként vonult be egy Árpád-ivadék szívébe s a felelevenített hún-kultusz utóbb évszázados szitytya öntudattá nemesedett. A magyar ezután ismét érezte és tudta, hogy keletről jött nyugatra. Ez volt hányatott életének egyetlen őt túlélő hatása. Uralkodásának emléke szomorú, öröm-

telen sorokban illeszkedik be a nemzet és az Árpádok történetébe.

V. István halálát követő zavaros időkben teljesen kikristályosodtak a hatalomért felváltva küzdők pártviszonyai. A királynő kegyenceivel és a „németek”-kel szemben a törzsökös magyar urak, a Csák-nemzetség vezetése alatt szervezkedtek. Ez a szervezkedés csakhamar fegyveres összeütközésre vezetett. 1274-ben Kőszegi Henrik és Joakim a szervezett nemzeti ellenzék elől vissza akart vonulni Szlavóniába. De túsul, s hogy szükség esetén trónkövetelőnek kijátszhassak, magukkal vitték a király nyolcéves *Endre* nevű öccsét. Ez a példátlan tett országos felháborodást váltott ki. A király és híveinek serege Polgárdinál érte utóli a hercegrablókat s az ütközetben, amelyben Henrik is elesett, a király csapatai győztek. Ez a győzelem tíz évre biztosította a kormányt a nemzeti ellenzéknek. Henrik fiai és Joakim csak három ízben (1275-ben három hónapra, 1276 és 1281 nyarán egy-egy évre) kerültek rövidéletű uralomra. 1280-ig a Csákok, azután az Abák voltak a hatalom irányítói. 1284-ben és 1288-ban az új hívekre szert tett Kőszegiek két-két évre jutottak megint a hatalom birtokához. Ha tudjuk azt, hogy ezek a kormányváltások függetlenek voltak a király akaratától s legtöbbször a pártok fegyveres harcainak eredményétől függték, elképzelhetjük azt a kíméletlen pusztítást és a közbiztonság teljes leromlását, amellyel ez a pártküzdelem járt. Nem egyszer a királynak is fegyveresen kellett beavatkoznia a pártküzdelmekbe. Egyes főurak külhatalmakkal léptek időnként szövetségre, így a Kőszegiek 1377-ben II. Ottokárral. Az ország egysege és a királyi hatalom nap-nap után végveszélyben forgott. Emellett nagymérvű elszegényedés kísérte ezeket a szomorú jelenségeket. Sok nemes szegényedett le a parasztok soraiba. A belső lezülést nyomon követték a hűbéres tartományokban sikerrel megindult önállósági törekvések. A magyar király címei lassan minden reális tartalmukat elveszítették. Az egymás melletti tartományokban birtokos urak sűrű családi összeköttetése kialakuló dinasztikiák rémével fenyegetett.

Semmiel sem voltak barátságosabbak a viszonyok külföldön sem. A pápaság ugyan megsemmisítette a német császárság erejét, de félelmes hatalommá alakult ki közelében a Capetek francia királysága. A francia dinasztia két ága Franciaországban és Szicíliában már harapófogóba fogta a pápaságot. A fenyegető francia befolyás ellen — amely az avignoni fogsággal nemsokára be is következett — X. *Gergely* pápa (1272—1275) a francia hatalom ellensúlyozására meg akarta erősíteni a pápaság által legyengített német birodalmat. A pápaság világhatalmi súlya csak két világi hatalmasság vetélkedése között látszott biztosíthatónak. A pápa *Habsburg Rudolf*-ot szemelte ki a német viszonyok rendezésére. Nemsokára sikerült is számára megfelelő pártot szervezni s a német választófejedelmek 1273-ban Frank-

furtban a cseh Ottokárral szemben Habsburg Rudolfot választották királlyá.

A viszony Magyarország és Ottokár között nem volt barátságos. IV. Béla és V. István alatt 1252 óta három ízben volt háború a két ország között s a csehgyűlöletben egységes front alakult ki az országban. Ebben egyetértett mind a Kőszegi-, mind a Csák-párt. Ottokár 1271-ben és 1273-ban sorra foglalta el a határváratokat s a bosszúvágy elevenen élt. A kiújult háborúságnak 1275-ben időleges kibékülés vetett véget. A szorongatott Ottokár ígéretet tett az elfoglalt várak visszaadására. Egyidejűleg azonban már folytak a tárgyalások Rudolffal, amit főleg a Kőszegi-párt támogatott. A tárgyalások végül is egységes osztrák és magyar front kiépítését eredményezték. Az Ausztria birtoklásáért levegőben lógó összecsapás Rudolf és Ottokár között egyre közeledett. Rudolf leányát eljegyezte Endre herceg s Rudolf kötelezte magát, hogy visszaadja azokat a foglalásokat, amelyeket” az osztrák és stájer urak Magyarország kárára elkövettek. Most, már közösen szólította fel Ottokárt IV. László és Rudolf a várak visszaadására, ami elől az most már nem is tért ki. 1278-ban került sor Rudolf és Ottokár között a leszámolásra., László mintegy tizenötezer magyar és kún vitézzel ment Rudolf megsegítésére Augusztus 26-ikán a Morvamezőn Stillfried és Dünkrot között folyt le a csata, amely Ausztria és Csehország sorsát több mint fél-évezredre meghatározta. A csatát a magyar beavatkozás döntötte el Rudolf javára. Ottokár az elveszett ütközetben maga kereste a hősi halált. Tetemét öszekaszabolva, kifosztva találták meg a csatamezőn. Az osztrákok a hősi halált halt ellenfelet teljesen kirabolták.

A morvamezei csatában elbukott a német birodalom keleti tartományainak cseh hegemonia alatt való egyesítésének politikája. Ezt a feladatot Ausztriára támaszkodva a Habsburgok valószínűsítették meg, akiknek a világhatalom felé indulását a Morvamezőn a magyar és kún hadak s a magyar király tették lehetővé. IV. László nem használta ki a győzelem által kínálkozó politikai előnyöket. A siker learatását teljesen átengedte Rudolfnak s ő maga megelégedett a köszönettel, az ígért birtok- és várvisszaadásokkal és némi zsákmánnyal. A cseh beavatkozási kísérletek egyidőre beállott megszűnése természetes következménye volt a győzelemnek. A Morvamezőn avatkozott utoljára döntően Árpád-házi király a nemzetközi politikába s ezzel a tettel véget ért az Árpád-házi uralkodóink külpolitikai aktivitása.

Eddig az időpontig a gyermekkirály Csák Máté és társai befolyása alatt állott, a morvamezei ütközet időpontjában azonban elérte nagykorúságát s nem késett a saját lábára állni. Önállósága főleg magánélete teljes elvadulásában jelentkezett. Kedvenc kunjai közé költözött, feleségét fogolyként zárdába küldte s kún ágyasokat tartott. Életmódja nem maradt visszhang nélkül s 1279 óta állandósult a szentszékkal való elkeseredett küzdelme. A pápai beavatkozást az esztergomi érseki szék betöltése

ERŐSSA GYÖRGY
(Modoréti; Viktor festménye. — Ernst Miksa rajta)

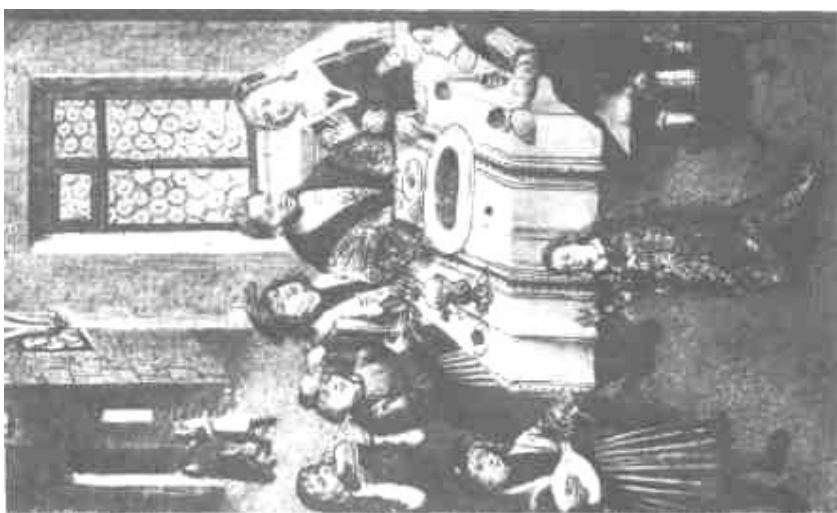

Pál Kinizsi Székely vezér. Festmény a magyar katonák emlékére készült. A képet a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte. (A képet a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte.)

KINIZSI PÁL
(17. századi festmény)

WERBŐCZI ISTVÁN
Egyszersó mezei, — Töröknelmi Archéológusok

FELVIDÉKI CSALÁDI ÉLET
A MOHÁCSI VESZ IDEJÉBEN

Fr. Schöner, képezte. — A Magyar nyelvű művelődési és szórakoztató társulat kiadása. — Budapest, 1904.

körül keletkezett bonyodalmak váltották ki. 1279-ben jött pápai követi minőségben Fülöp fernói püspök az országba. Beiktatta Ladomér varadi püspököt az érseki székbe s kísérletet tett, hogy a kunokat megterítse s az ország zavaros belügyeiben rendet teremtsen. A nyár folyamán Tétényben országgyűlés is ült össze ebben az ügyben s az lefektette a kún-kérdés rendezésének programját. László azonban csak ígért, de amint kunjai közé visszatért, elfeledkezett ígéreteiről. A pápai követ erre országos zsinatot hívott Budára össze, amelyen százhuszoneg szakaszban szabályozta a vallásos élet minden vonatkozását. A zsinatot nyomon követte a királynak és rossz tanácsosainak egyházi kiközösítése és az ország interdictum alá vétele. László bocsánatot kért, de amint visszatért a kunok közé, megfellebbezte a pápánál a legátus ítéletét. A helyzet teljesen felborult. László elfogatta a pápai követet s kiadta a kunoknak. Az egyházhű magyar főurak — Aba Finta vajda és társai — viszont Lászlót, a királyt fogták el. A kunok erre szabadon engedték Fülöpöt s az urak a királyt Budán összehozták Fülöppel, hogy egyezzenek meg. László ismét megesküdt, hogy minden eddigi ígéretét teljesíteni fogja. Kormányja valósággal őrizetben tartotta s feleségével „összezárták, hogy gyermekük szülessen”. Ekkor váltotta fel a Csákokat — mint már említettük — az Aba-nemzetség a kormányon. A ténylegi országgyűlés végzéseit foganatosítani akaró nádor intézkedései lázadásba kergették a kunokat. László most az egyszer ellene fordult kedvenceinek s az aradmegyei Hód falu mellett leverte lázadásukat. Itt tüntették ki magukat a későbbi Szászkezd vidékéről a tatárjárás után lakatlanul maradt Aranyos vidékére költözött székelyek. A szétvert kunok egy része Szörénybe és Kunországba menekült, az ittmaradottak színleg felvették a keresztséget, de teljes pacifizálásuk csak egy évszázad múlva ért véget. A pápai követ meggyőződve arról, hogy László és az ország belügyei jó útra tértek, Lengyelországba ment. Alig lépett azonban ki az országból, a Kőszegiek magukhoz kaparintották a kormányzatot. Súlyos beharcok ütötték fel ismét fejüket, László az új kormány ellen fordult, de nem bírt végezni vele s 1284-ben ismét a Kőszegieknek volt kénytelen átengedni a kormányt. László ekkor a dnyeperi és kipcsáki tatárokat hívta be a Kőszegiek ellen. A tatár betörést véresen verték vissza a magyar urak, de László feléledt kún- és tatár-barátságát többé már nem lehetett korlátok közé szorítani. Ekkor zárta feleségét zárdába. Újabb tatárszövetséget kötött, ami újabb egyházi beavatkozást vont maga után. Ladomér pápai felhatalmazásra országos zsinaton Lászlót és híveit kiközösítette az egyházból s hadjáratot hirdetett a király ellen. A nemzet majdnem egységesen fordult a király ellen. A királynét kiszabadították s a királyt fogságba ejtették. A király ugyan kiszabadult 1288 februárjában újabb fogságából, de az Abák most keményen fogták. Kormányt alakítottak s kényszerítették a királyt, hogy az egyházzal béküljön ki. László most is megesküdt mindenre, amit kívántak

tőle, hogy visszafogadja a királynőt; szakít Éduával, kún ágysával; felbontja a tatár szövetséget; köztisztségre nem alkalmaz izmaelitát, zsidót, tatárt és kunt; elhagyja pogány szokásait; helyreállítja az egyház jogait. Mindezt országgyűlésen is megerősítette. Azonban napok kérdése volt csak, hogy László most is minden ígérését megszegje. Elűzte nejét. Apácatestvérét egyházi engedély nélkül szentségtörőn férjhez adta s visszatért kunjai közé. A Kőszegiek ugyanekkor harcba keveredtek az osztrákokkal. Az ország bel viszonyai megint teljesen reménytelenekké lettek. IV. Miklós pápa (1288—1292) Ladomér jelentésére felhatalmazta az érseket, hogy a király ellen keresztes hadat hirdessen. A király Erdélybe szorult, de mikor 1289-ben Habsburg Albert újra megtámadta a király ellen épp elfoglalt Kőszegiek birtokait, azoknak saját védelmükre vissza kellett vonulniok s így a király egészen Budáig nyomulhatott előre. Szokása szerint újra kiegyezett s egy országgyűlést is hívott össze. A múlt tapasztalatain okult főurak most erősen felfegyverkezve jelentek meg itt s László kénytelen volt elismerni a ráerőszakolt kormányt, mire újra Erdélybe vonult vissza. Azonban a kiújult osztrák háború hírére átment a Dunántúlra, de nem avatkozott be a háborúba, hanem várta a küzdelem kialakulását, hogy hátha végre alkalma nyílik most bosszúját a Kőszegieken kitölteni. Az osztrák támadás az ország területének súlyos megcsorbításával járt. Az ezt tétlenül néző László még jobban magára vonta az ország meg-megújuló haragját. Egyesek már trónfosztásra gondoltak. Mások királyválasztást terveztek. A főpapság újra Eóma beavatkozását kérte. A kunok is megsokallták hatalmaskodásait. 1290 júniusában néhány magyar úr felbízgatására a kunok összeesküdtek László ellen és sátrába törve meggyilkolták. A magyar történet első király gyilkossága nem váltott ki megbotránkozást. A nemzet lelkében már rég szakított méltatlan királyával. IV. László után nem maradt fiúörökös. Egyetlen férfitagja élt az Árpádoknak: Endre, II. Endre harmadik feleségétől, Beatrixtól született utószülött fiának, Istvánnak, Morosini Tomasinától született gyermeke. Endre pedig épp Albert osztrák herceg fogságában volt.

IV. László fiúörökös nélkül halván meg, megindult a küzdelem a legkülönbözőbb trónigénylők részéről. Az elhunyt király legidősebb nővére, Mária nápolyi királyné fiát, a húszéves Anjou Martell Károlyt tekintette a trón egyedüli jogos örökösének. Ezenkívül IV. Béla unokája, Wittelsbach Ottó bajor herceg és dédunokája, II. Vencel cseh király tartott igényt rokon címen a trónra. A rokon igények mellett más jogcímű igénylő is jelentkezett. Habsburg Rudolf felelevenítette IV. Béla egykori hűbéri felajánlásának emlékét, ami alól Bélát annak idején a pápa is felmentette s Magyarországot fiának, Albert osztrák hercegnek örökös birtoklásra „odaajándékozta”. A négy trónigénylő mellett sikerült mégis a legális örökösnek, III. Endrénak (1290—1301) elfoglalnia a trónt. Ladomér ér-

sek két bizalmasa, két szerzetes, Endrét szerzetesnek öltöztetve szöktette haza Bécsből s 1290 július 13-án Ladomér Székesfehérvárott királlyá koronázta. A nemzet egyhangúan állt az új király mellett s ezzel szembekerült a szentszékkal, amely Magyarországra hűbérését, Anjou Martell Károlyt akarta rákényszeríteni. Az új király koronázásakor megesküdt, hogy rendet teremt az országban. Kormányát a két oligarcha párt embereiből állította össze. Uralkodása a legkedvezőbb belső kilátásokkal indult meg, amikor a trónkövetelők fellépése súlyos bonyodalmakra vezetett. Elsőnek egy ál-Endre jelentkezett az északi országhatáron, de az ismeretlen ifjú vállalkozása kudarccal járt s mikor csaló volta kiderült, félrevezetett hívei megfojtották. Komolyabb megpróbáltatás volt az osztrák herceggel, Alberttel kitört háború. III. Endre, koronázási esküjéhez híven, megkísérelte azoknak a nyugatmagyarországi váraknak visszaszerzését, amelyeket Albert IV. László utolsó évében foglalt el. A sikeres háború, amely visszaszerelte az egész nyugatmagyarországi elveszett területet, szembeállította Endrét az addig híveinek bizonyult Kőszegiekkel, mert a békeszerződés szerint lerombolandó várak az ő birtokukban voltak. Ugyanekkor IV. Miklós pápa, aki Magyarországot a római egyház birtokának tekintette, arra akarta rábírní a főurakat és főbb egyházi férfiakat, hogy Endre mellől álljanak Martell Károly mellé. A felszólításnak nem lett jelentősebb foganatja, de a megbántott Kőszegi Iván Endre hűségéről az Anjou trónkövetelőhöz pártolt át. Ezzel felborította a pártok időleges békéjét s az országot ismét fegyveres mozgalmak színterévé tette. Kőszegi a tengermellékiekkel szövetkezett s így Endre bosszuló hadjárata Kőszegi mellett a Subichok, Frangepánok és Babonichok ellen is irányult. A diadalmasnak indult hadjárat folyamán a király szerencsétlenül Kőszegi Iván fogságába esett, akinek így sikerült a maga büntetlenségét biztosítania. Időközben meghalt a pápa s így Martell Károly egy időre elveszítette a szentszék támogatását, ami akcióját egyelőre megbénította. Ekkor jött Endre udvarába édesanyja, a velencei *M o r o s i n i T o m a s i n a*, aki fiának valósággal uralkodótársa, bölcs támogatója lett. A pápa halála után a tengermelléki felkelők is meghódoltak s ismét a nyugalmas béke reménye költözött a szívekbe. A remény azonban nem valósulhatott meg. A belső helyi hatalmasságok rendszeres fosztogató hadjáratot kezdtek, főleg az egyháziak ellen s az országban az erőszak, jogtalanság és hatalmaskodás általános lett.

Amint VIII. *B o n i f á c* személyében (1294—1301) ismét erősebb pápa került szent Péter székébe, ismét felütötte a fejét a kis ideig elaludt Anjou-agitáció. Károly ugyan 1295-ben meghalt s tízéves fia, a Habsburg-anyától született *K á r o l y R o b e r t*, még nem volt alkalmas arra, hogy a trónfoglalás kockázatát vállalhassa. Az Anjou-propaganda tehát inkább a közvélemény megnyerésére vetette magát s nem a reális, azonnali eredmény erőltetésére. Az Anjou-párt ellensúlyozására Endre Albert

osztrák hercegnél keresett támogatást s fiatalon elhunyt első felesége után Albert leányát, Ágnes-t vette feleségül. A Kőszegieket azonban Endre és Albert egyesült hadai sem tudták letörni. Viszont Endre kiségitette Albertet, mint annak idején Rudolfot. 1298-ban Habsburg Albert haddal támadt az ő mellőzésével német királlyá választott Nassaui Adolf ellen. A göllheimi csatában Endre csapatai Albert seregében harcoltak s így részesei voltak a diadalnak, amely megszerezte Albertnek a német trónt.

III. Endre helyzete azonban nem volt még most sem biztos. Csák Máté, (aki már nem volt oly hűséges, mint hasonnevű nagybátyja, vagy atyja volt) a Kárpátok északnyugati vonalától a Dunáig s a Morvától Nógrád, Heves és Gömör megyéig birtokolta az egész területet. Mikor III. Endre első házasságából származó leányát, a kis Erzsébetet eljegyezte II. Vencel cseh király fiával, tulajdonképpen egy Csák Máté ellen irányuló szövetségnek rakta le az alapját. Csák ugyan nem állt egyik trónkövetelő mellé sem, de önmaga szembehelyezkedett királyával. Lodomér érsek halála is nagy csapás volt Endre számára, mert az új érsek, Bicskei Gergely vak és engedelmes eszköze volt a pápának. Gergely érsek nyíltan szembehelyezkedett nemcsak a királlyal, de az országgyűlésekkel is. Végre az 1299-es országgyűlés a pápához fellebbezett Gergellyel szemben s a pápa valóban kitért az Endrével való további nyílt szembehelyezkedés elől.

A hamu alatt erősen izzott a parázs, az Anjou-veszedelem parazsa. Ezt ellensúlyozandó, Endre behívta nagybátyját, Morosini Albertet és Szlavónia hercegévé nevezte ki. A Kőszegiek leszerelésére Morosini Albert unokája feleségül vette Kőszegi Henrik leányát s így rokon kapcsolatokat teremtett a nyugtalan oligarcha-família és a királyi család között. 1300-ban már annyira ért a helyzet, hogy az Anjouk dalmáciai hívei Subich György vezetésével felkelésre határozták el magukat. Az 1298-as országgyűlésen a kormányzásba is befolyást nyert nemesség egységesen állt Endre mögött. Csak Csák és rokonai nem voltak a király pártján. Az összeütközés kimenetele nem lett volna kétséges a király részére. De az év végén elvesztette legnagyobb támaszát, édesanyját s kevéssel utóbb, 1301 január 14-ikén utánahalt a király is s vele letört „szent István első magyar király nemzetségének, vérenek, törzsökének atyai ágon származott utolsó aranyágacska” s az ország ott állt törvényes örökös nélkül, szabad prédájául a trónkövetelőknek. Hiába volt III. Endre minden igyekezete, amellyel országát rendezni akarta, utána anarchia következett. Országgyűléseinek végzései azonban, amelyek a magyar rendi állam elismerése voltak, méltó helyet biztosítanak neki boldog emlékü nagy elődei sorában.

A magyar nemzet történetében két korszak van, amely

többet jelent az európai történelem átfogó folyamában kiosztott helyi szerep alkalmazkodó eljátszásánál. Ez a két korszak, mely minden más korszaknál mélyebben hatott a nemzet életére: a magyar nemzet kialakulásának és a magyar nemzet-állam kialakulásának korszaka. Végigkísértük a magyar nemzet életét a nemzetté alakulás csodálatos folyamatától kezdve egészen addig, amíg nemzeti állammá alakítja át országát, oly állammá, amelyben a nemzetet jelentő elemek már behatnak az állam életébe. Ez a fejlődés, melyhez hasonló méretű és jelentőségű a nemzet életében több nem található, az Árpádok korában játszódott le. Következhetett be az ország nagyhatalmi állásában emelkedés, vagy érthette az országot és a nemzetet az eddigieknél nagyobb méretű megpróbáltatás, a nemzet életében mindezek sokkal múltóbb jelentőségűek, sokkal kevésbé elhatározó hatásúak, mint az a történelmi fejlődés, amelyben a nemzet az Árpádok alatt ment keresztül. Ekkor nyerte el etnikai arculatát, ekkor szállta meg végleges letelepülési helyét, ekkor váltódott át a kelet politikai és kulturális érdekköréből a nyugat érdekkörébe, ekkor vetette meg államának területi és szervezeti alapjait, találta meg öncélú külpolitikájának egyedül helyes irányát, ekkor fektette le társadalmi tagozódása évszázados fejlődésének útját és harcolta ki alkotmányát. Mindezt saját erejéből, saját véréből származott királyok vezetése alatt! A magyar nemzet soha többé nem volt annyira önmagáé, mint ebben a korban. Ezután egyre több és több szál fűzte az egyetemes középeurópai történelem folyamatához, egyre több idegen érdek és befolyás érvényesült sorsának további alakulásában. Az alapot ekkor rakta le s ha az erre emelt épület egyes részeit változtatták is az egyes korok, az alapot többé nem változtatta meg semmi. Az alap a ráemelt épületre örökre éreztetni fogja hatását.

Az Árpádok elévülhetetlen érdeme, hogy helyes érzéssel idejében rögzítették egy helyre a nemzetet. Idejében vezették el a nyugati kereszténységhez. Megőrizték függetlenségét a két császárral és a pápasággal szemben. A nemzet idegen vérrel való gazdagításában szerencsés kézzel keverték a nyugati és keleti elemeket; a nemzet eredeti keveredési aránya nem torzult el. Felismerték, hogy a német hatalom mellett és a Duna természetes lehetőségei szabta adottságok miatt, hatalmuk bázisa csakis a Balkánnak a magyar érdekkörbe való bekapcsolása lehet, valamint hogy az olasz s francia kulturális és politikai kapcsolatok jelentenek elsősorban hasznot és erősödést a nemzet számára. Nyugaton bevált szervezeti és politikai példák álltak Árpádházi királyaink előtt, de ezeket mindig a magyar viszonyoknak megfelelő átalakításokkal követték. Csakis ezzel a következetes politikai belátással és államfői bölcsességgel lehetett oly alapot vetni a nemzet jövője számára, hogy annak életfáját az elkövetkező kegyetlen megpróbáltatások viharai sem tudták kidönteni. A magyar nemzetnek végtelen szerencséje volt, hogy saját sorá-

ból emelt uralkodóháza a kellő időben mindig nagy férfiakat állított a nemzet élére. Nehéz lenne még egy olyan európai királyi-házat találnunk, amely három évszázad alatt a legváltozatosabb államférfiúi tehetségek ilyen nagy számával dicsekedhetnék. A nagytehetségű Árpád-család szerencsés vérkeveredéssel, a különböző külföldi uralkodóházakkal kötött házasságok révén, szüntelenül fel-felfrissült s reprezentáns fiai világviszonylatban is koruk legkiválóbbjai közt foglalhattak helyet. Az Árpád-ház nem egy szentet adott az egyháznak és a nemzetnek s ezzel elszakíthatatlan kapcsolatot teremtett a nyugati életformát jelentő kereszténység és a keletről jött nemzet között.

Árpád csupán alkalmi törzsszövetséget vett át örökségül s utolsó férfiági leszármazottja nem egészen négy és fél évszázad után oly nemzetet és államot hagyott maga után, amely minden pillanatnyi ziláltság ellenére is alkalmas volt arra, hogy új uralkodóháza fél évszázad alatt Európa egyik első hatalmasságává fejlessze ki.

Az Árpádok maradék nélkül elvégezték a nemzet és állam életében felmerülhető legnagyobb feladatot: a nemzet és az állam életének biztos alapvetését. Történetük ismerete nélkülözhetetlen kulcs a magyar nemzet további életfolyamának megismeréséhez.

II. RÉSZ

A MAGYAR NEMZET TÖRTENETE A VEGYESHÁZI KIRÁLYOK ALATT

1. fejezet

A magyar nemzet története Károly Róbert és Nagy Lajos alatt (1301—1382) — A magyar nagyhatalom kialakulása — A rendi fejlődés betetőzése

III. Endre halálával a királyválasztás joga, a nemzet véleménye szerint visszaszállt a nemzetre s ez a szabad királyválasztást csak annyiban akarta korlátozni, hogy az Árpádok női ágából kívánt királyt választani. A nemzet véleményével teljes ellentétben állt VIII. Bonifác pápa véleménye, aki azt állította, hogy a magyar korona származás útján öröklődik. Ezen az alapon akarta a nemzetre kényszeríteni az anjou Károly Róbertet, aki ekkor már Subich György s a dalmát-horvát urak seregével Zágrábig nyomult előre s a király halálának hírére sietve Esztergomba vonult, ahol őt Gergely érsek megkoronázta. A koronázás nélkülözötte az évszázados szokás által kialakult gyakorlat számos lényeges kellékét, így elsősorban az összegyűlt rendek országos gyűlése által királlyá való kiáltást. A nemzet nem is ismerte el a pártkirályt s 1301 tavaszán országgyűlésre jöve össze, az esztergomi koronázást érvénytelennek nyilvánította. A nemzet választása III. Endre leányának jegyesére, a cseh király 12 éves Vencel nevű fiára esett, akinek reménybeli fia az utolsó férfiági Árpádnak lett volna az unokája s aki nőiágon szintén Árpád volt, lévén leányágon IV. Bélának ükunokája. Vencel atyjával még 1301 júliusában Magyarországra is jött. A nemzet túlnyomó többsége nagy örömmel fogadta. Az országgyűlés Budán királlyá kiáltotta ki, majd Székesfehérváron János kalocsai érsek megkoronázta. Vencel (1301—1305) ekkor a magyar László nevet vette fel és a magyar királyok közül elsőnek Budára tette át székhelyét.

László már ura volt az országnak, mikor VIII. Bonifác Boccasino Miklóst pápai követként beküldte az országba, hogy az a főpapságot Károly Róbert mellé állítsa. Károly Róberttől azért is idegenkedett mindenki, mert hír szerint felajánlotta volna az országot a pápa hűbéréül. Boccasino szép

sikerrel járt. Sikerült megnyernie a főpapságot s néhány főurat, akik Károlyt' az ország királyának kiáltották ki. Károly erre fegyveres akcióba is kezdett s 1302 szeptemberében a Dunántúlt elfoglalva, Buda ellen vonult. Buda polgárai azonban nemcsak ellentálatk, hanem magát a pápát is egyházi átokkal sújtották, aminek később alaposan meg is adták az árát. Budát az ostrom alól K ő s z e g i Iván hadai mentették fel. A pápa ekkor mind a két királyt maga elé idézte, hogy meghallgatván őket, döntsön a királyi koronáról. Károly készséggel küldte el képviselőit, László azonban húzódott a pápa ítélkezési jogát elismerni, mert ezzel a nemzet választási jogát adta volna fel. Így csak követeket küldött a pápához s nem ügyvédeket. A pápa nem is késett a koronát Károly Róbertnek ítélni s kiközösítés terhe alatt utasítani a magyar népet, hogy Károlyt ismerje el. László és hívei azonban nem voltak hajlandók engedelmeskedni a pápa jogtalan ítéletének. Már-már fegyveres összeütközésre került a sor a két párt között, amikor 1303 szeptemberében a pápa francia fogságba esett s nem sokkal utóbb meg is halt. A pápa oldalán harcolva, a palota elfoglalásakor Bicskei Gergely is elesett. A pápa utóda XI. B e n e d e k (1303—1304) néven a Magyarországon legátusként működött Boccasino Miklós lett, aki nem követte elődje erőszakos politikáját s így sokkal mélyrehatóbb sikereket ért el. A nem valami királyiasan viselkedő László tábora napról-napra fogyott s mikor atyja belátta, hogy fia helyzete egyre tarthatatlanabbá válik, a szent koronával együtt hazavitte Prágába.

Károly Róbertnek időközben sikerült szövetséget kötnie Habsburg Alberttel, akinek ugyan mind a két király egyaránt unokatestvére volt, de akire inkább a cseh hatalom terjeszkedése volt veszedelmesebb. László — Vencel édesatyja — ekkor már nemcsak cseh, de lengyel király is volt s ha fia ezekhez még a magyar koronát is meg tudta volna tartani, akkor az Ausztria ellen irányuló veszély súlyosabb lett volna, mint Ottokár korában volt. Károly és az osztrákok szövetsége Csehország elleni háborút vont maga után. A szerencse inkább kedvezett a szövetségeseeknek s az időközben árván maradt és III. V e n c e l néven cseh királlyá koronázott László 1305 októberében lemondott a magyar trónról és felbontotta III. Endre leányával fennálló eljegyzését is. Az új cseh király azonban csak Alberttel kötött békét, Károly Róbertről nem volt hajlandó tudomást venni. Néhány magyar párthívének tanácsára minden Magyarországra való jogigényét Ottó bajor hercegre ruházta, aki női ágon IV. Béla unokája volt s neki adta át a koronázási jelvényeket is. Ottó titkon jött be hazánkba s a Kőszegiek támogatásával, akiket az új, szintén Anjou-párti esztergomi érsek már előbb kiközösített az egyházból, egy csonka országgyűlés királlyá kiáltotta ki s a veszprémi és csanádi püspökök meg is koronázták. A gyors fellépés annyira meglepte az Anjou-pártot, hogy egy évi fegyverszünetet kért. A fegyverszünet azonban csak az

Anjou-pártnak használt. Az erősödött, főleg amikor V. Kelemen (1305—1314) személyében ismét oly pápa került a trónra, aki erélyesen vette kezébe az Anjouk ügyét. Ottó, hogy pártbívei táborát a hatalmas erdélyi vajdával, Kán Lászlóval kiegészítse, hajlandó volt beházasodni az oligarcha családjába, ezért 1307 nyarán Erdélybe utazott. Közben azonban Kán meggondolta a dolgot s hogy az Anjoukkal való kibékülésnek ne vágja el a lehetőségét, az esküvőre érkező királyi fogságba vetette. Ezzel el is dőlt a hét éve húzódó trónviszály. Mert bár Ottó megszabadult a fogságból, torkig lakva a tapasztalatokkal, visszament hazájába s csak a királyi címet tartotta meg haláláig. Róbert Károly így egyedül maradt a porondon. Az ország is kezdett belenyugodni Károly királyságának gondolatába. Azonban nem ismerték el örökösödési jogát, hanem 1307 október 17-ikén a Rákos mezőn országgyűlést tartva, királlyá kiáltották ki. De az országgyűlésről távol tartották magukat a leghatalmasabb oligarchák s Károlynak egyenként kellett még megnyernie őket. A pápa Gr e n t i l e pápai követet küldte Károly támogatására Magyarországra, aki magára vállalta a főurak megnyerését. Egyidejűleg sikerrel hajtotta végre a papság megfegyvelését is. Gentile még 1308 november végére egyes zsinatot hívott Pestre össze, ahol az oligarchák már vagy személyesen, vagy követeik képviselésével jelentek meg. A zsinaton a legátus a pápa nevében megerősítette Károlyt a királyi méltóságban, ami ugyan némi ellenkezést váltott ki s bizonyos kompromisszumos magyarázatot eredményezett, majd fontos országos és egyházi határozatokat hozatott. A koronázás idejére nem lehetett a koronát Kán Lászlótól visszaszerezni s így az erre az esetre is gondoló zsinat végzése értelmében egy új koronával koronázták meg Károlyt, most már a nemzet akaratából, 1309 június 15-én. Az ország közvéleménye azonban keveselte a legátus által megáldott koronát s ezért Gentile átok alá vetés terhe alatt szólította fel Kán Lászlót, hogy a koronát záros határidő alatt adja ki. Erre az esetre viszont büntetlenséget biztosított számára. László némi töprengés után végre kiadta a koronát s Károly 1310 szeptember 1-én, az ország rendjeinek jelenlétében harmadszor és most már végérvényesen megkoronáztatott. Az új király uralkodását 1301-től számította s ezzel elismerte III. Endre uralkodásának törvényességét s vele a nemzet királyválasztó jogát is.

A király elismerésével most már csak az oligarchák késtek, akiknek szinte korlátlan helyi uralma csak erősödött a királybőség ideje alatt. Károlynak tehát ezekkel kellett leszámolni, hogy uralmát biztosítsa. Készséges segítőtársakra talált a kis-és középbirtokosokban, akik rengeteget szenvedtek a kényurak zsarnoksága alatt. Ép ily készséges hívei lettek Károlynak a kunok is. Károly mindemellett megegyezett békésen azokkal, akikkel lehetett. Először a tiszavidéki urakkal (Aba Amadé, Ákos István, Rátot Porcs István fiai, Borsa Kopasz és Pók

Miklós) egyezett meg, akikkel ellensúlyozta az Erdélyben ülő Kán Lászlót. Azután Csák Mátéval próbált egyezsége jutni a Kőszegiek ellen. Amikor ez nem sikerült, akkor a Kőszegiekkel egyezett ki. Így mindössze két oligarcha nem állt a király mögött 1311-ben: Kán László és Csák Máté.

1312-ben azonban az Aba nemzetség nádori ága, az Amadék kerültek ellentétbe a királlyal. A fegyveres összeütközés a Hernád melletti rozgonyi síkon a király teljes győzelmével végződött s ezzel az Amadék teljesen letűntek, sőt az őket segítő Csák is legyengült. Az Amadék veresége s Csák elgyengülése az északkeleti országrészekben az oligarchia megszűnését jelentette. A király birtokba vette az itt levő várakat, majd megkísérelte az ország többi várainak is birtokbavételét. Ez az akció országos lázadásba kergette a tartományúri jogaikban így sértett oligarchákat. Az 1317-ben kirobbant lázadásban, amelyet még Károly sikereire féltékeny külföldi uralkodók is támogattak (Frigyes osztrák herceg, IT. Uros szerb király), lassan felőrlődött az egész oligarchia. Károly szerencsés kézzel sorra vert le minden felkelést. 1321-ben Csák is meghalt s így lassan Károly kezére került az egész ország.

Károly 1318-ban Beatrix cseh hercegnőt vette nőül, ez a házasság Ausztriával hozta Károlyt ellenséges viszonyba. Beatrix korai halála után 1320-ban Lokietek Ulászló Erzsébet nevű lányát vette feleségül, aki IV. Bélának dédunokája volt. Ennek a házasságnak a révén a csehekkel való viszony romlott meg s Ausztriával állt helyre a barátság, minek következtében Károly Pozsonyt visszakapta.

A világiakkal való megbékülés, illetve leszámolás közben az egyházzal került Károly összeütközésbe. A hibás ugyan nem ő volt, hanem a főbb papi stallumoknak az a betöltési módja, amelyet a Szentszék vezetett be, de amelyet a papság Károly hatalmi törekvésének magyarázott. Károly eljárása itt is az volt, mint a világiak esetében. A régi oligarcha osztály helyébe új főnemesi osztályt emelt fel megbízható híveiből. A vele ellenszegülő egyháziak helyett lassankint a saját környezetéből, vagy idegenből hozván vagy alacsony sorsból emelve fel oly megbízható főpapi társadalmat épített ki, amelynek segítségével megtört minden ellene irányuló egyházi törekvést.

Károly mindenképpen azon volt, hogy az országot saját érdekeinek legmegfelelőbbben szervezze újra. Ezzel magyarázható, hogy megtörte a köznemességnek a múlt században megnövekedett hatalmát is s abszolút uralkodóként kívánt kormányozni. A fehérvári törvénynapok alatta elvesztették országgyűlési jellegüket.

Hatalmának belső biztosítása mellett, amelyet mindennekfelett s később ismertető új intézmények bevezetésével alapozott meg, egyidejűleg biztosítania kellett országa területi építését a külső ellenségekkel szemben is. 1322-ben teljes felfordulásra vezettek a különben is zavaros dalmáciai viszonyok.

A lázadás háttérében Velence állt. Károly erős sereggel ment a hűtlen városok ellen, mire Velence sorsukra hagyta őket. Majd rendet teremtett a különböző családi viszályok között s fél évszázad után ismét magyar főurat állított a tengeremelléki bánság élére. A megerősödött Szerbia ellensúlyozására Károly S ó t és O z o r á t a királyhű bosnyák bánnak adta s így egy erős bosnyák hatalmat teremtett az őt 1319-ben megtámadó Szerbia mellé. A macsói bánságban 1319-ben pillanatnyi sikereket elért szerb Uros I s t v á n példáján buzdult fel B e s z a r á b a havaselvi vajda is, aki 1324-ben elfoglalta a Szörényi bánságot. Károly csakhamar visszafoglalta bánságát s erre a kún származású Beszarába hűséget fogadott neki. Károly 1330-ban személyesen akarta meglátogatni új hűbéresét. Beszarába azonban váratlanul rajta ütött a gyanútlan királyon, aki alig tudta életét megmenteni. 1326-ban a dalmát városok hódoltak be Velencének s így Károlyt közel egymásután két kudarc is érte délen.

A király azonban egyelőre nem gondolt sem arra, hogy Beszarábián, sem arra, hogy a dalmát városokon bosszút álljon. Sokkal fontosabb és közelebbi tervek foglalkoztatták. Az osztrákok újra elfoglalták Pozsonyt s ekkor Károly ismét szövetségre lépett Csehországgal és 1328-ban közösen támadták rá Ausztriára. Így sikerült Pozsonyt visszaszerezni.

1330 tavaszán Zách Felicián véres merényletet követett el a királyi család ellen. Az udvari nép bosszúja irtóztató volt. Feliciánt ott helyben levágták, fiát lófarkra kötve hurcolták végig a városon át, leányát, Klárát, megcsonkították s úgy vitték városról-városra. Égy hónappal később az országos ítélőszék az egész családot harmadízíglén halálra ítélte, rokonságát és nemzetségét pedig megfosztotta vagyonától és jószágától. A példátlan ítélet nemzetségi vérbosszúnak minősítette a nemzetség fejének gyilkos támadását. A merénylet oka ma is ismeretlen. A hagyomány szerint a királyné testvére, K á z m é r lengyel herceg, a későbbi lengyel király, megejtette volna a szép Klárát s Felicián ezt akarta volna megbosszulni. A szörnyű ítélet, amelybe pedig Károly nem folyt be, erősen megtépázta a király tekintélyét a megborzadt közvélemény előtt, sőt erősen befolyásolta a történetírást is, amely ezért nem merte Károly érdemeit fenntartás nélkül elismerni.

Ugyanebben az évben J á n o s cseh király megtámadta Ulászló lengyel királyt. Mivel Csehország terjeszkedése erősen veszélyeztette mind Magyarországnak, mind Károly lengyel apósának érdekeit, ezért a király szövetségre lépett Albert osztrák herceggel és megtámadta Jánost. Az eredmény két határvár visszaszerzése lett. Ezzel meg is elégedett Károly, kilépett a cseh-lengyel viszályban addig vitt szerepéből s a békeközvetítő szerepét vette át.

A cseh-lengyel jóviszony helyreállításánál jelentősebb volt az a diplomáciai sikert, amelyet a fiúörökös nélkül maradt nápolyi trón megszerzésével ért el, amennyiben a trónörökös J o h a n-

nát eljegyezte Endre nevű fiával s így biztosította családjának a nápolyi trónra fennálló örökösödési jogát.

1335-re sikerült Károlynak kibékítenie János cseh királyt a közben trónra került Kázmér (1333—1370) lengyel királlyal s 1335 októberében Visegrádra fejedelmi konferenciát hívott össze. Itt három uralkodó: Károly, János cseh király és Kázmér lengyel király szövetséget kötött egymással és Wittelsbach Henrik alsóbajorországi herceggel. Az új szövetség híre bombaként hatott Ausztriában. Az osztrák hercegek nyomban kibékültek a német császárral és megtámadták Magyarországot. Károly 1336-ban és 1337-ben legyőzte az osztrák hercegeket, visszafoglalta az évtizedekkel azelőtt elveszett Muraközt, a határmenti nyughatatlan urakat pedig az ország belsejébe telepítette át. Az Ausztriával szemben elért sikerek után 1338-ban eljegyezte tizenkét éves Lajos fiát Luxenburg Károly cseh trónörökös három éves Margit nevű leányával. 1339-ben pedig a két ország rendjeinek hozzájárulásával szerződést kötött a lengyel Kázmérral, hogy Kázmér gyermektelensége esetén a lengyel trónon örököse a magyar királyfiak valamelyike lesz. Kázmér különben is anyai nagybátyja volt a királyfiaknak.

Károly külpolitikáját — mint láttuk — a Balkánon és nyugaton is ugyanaz a gondolat vezette. Izolálni akarta megbízhatatlan szomszédait: a Balkánon a hatalma tetőfokán álló Szerbiát, nyugaton Ausztriát. Szerbiát a havaselvei hűbérrel, a boszniai bánnal és az itáliai kapcsolatokkal akarta lekötve tartani, Ausztria ellen pedig a magyar-cseh-lengyel szövetséget építette ki.

Ha sikerült volna a nápolyi királyságot megszereznie s annak hatalmát Albánia felé kiterjesztenie, az egyesített nápolyi és magyarországi nyomásnak Szerbia nem tudott volna ellenállni. A balkáni hatalom kiterjesztése pedig már az Árpádok külpolitikájának állandó törekvése volt. Károly igen okos és körültekintő külpolitikáját fiának, Nagy Lajosnak még a nápolyi trón nélkül is sikerült továbbépítenie s ő már a lengyel-magyar unióval és a balkáni államok feletti hűbéri-uralom elismertetésével meg tudta valósítani azt a külpolitikai elképzelést, amely az Árpádok legvirágzóbb uralma alatt sem sikerült: Középeurópát és a keleti irányban egy hatalom alatt egyesíteni.

Károly Róbert francia családból származott. Ebben az időben a francia Capet-ház minden más európai dinasztia fölé emelkedett. Női ági ivadékai révén alig volt trón a művelt Európában, ahol ne a Capetek uralkodtak volna. Ezek a leányágon ideodaszármazott dinasztiák mindenütt csakhamar nemzeti dinasztiákká lettek. Nápolyban olasszá, Hispániában portugállá és spanyollá, Britanniában angollá, Magyarországon magyarrá váltak. A francia Capet-házból kiszakadt nápolyi Anjouk Magyarországra átültetett ága évek alatt magyarrá vált. Károly tanácsosai között is csak a Drugethek voltak franciák, különben min-

den tanácsosa magyar, vagy kisebb részben horvát volt. Bár francia politikai iskolában nőtt fel, célkitűzései mindig magyarok voltak. Nagyanyja Árpád vére mellett még három hatalmas dinasztia vére keveredett benne: a Catek, a Habsburgoké és a Koménosoké. Szerencsés vérkeveredés és kitűnő francia nevelés tette alkalmassá arra, hogy a rá itt várt nagy belpolitikai, külpolitikai és újjászervezési munkálatokat teljesen meg tudja oldani.

Az V. Istvánt követő zavaros időkben a régi intézmények és a régi kötelek felbomlottak. Szétestek a váruradalmak, megbukott a királyi vármegye. Amikor Károly az oligarcha-osztály letörése után hozzáfoghatott az ország belső megszervezéséhez, a királyi vármegyét már nem tudta feleleveníteni. A pártküldelemek véglegesen meglazították a vagyoni különbségek által már előbb is alaposan meglazított vérségi köteleket s így az új államberendezés teljesen új alapokra épült fel. A kialakulásnak indult nemesi vármegye túlélte az oligarchiát s benne a király erős támaszra talált. A letört főúri osztály helyére pedig alulról emelt fel egy megbízható új főúri osztályt. Jellemző a vérségi kötelek felbomlására, hogy az új birtokos családok már nem a származás megjelölésével különböztetik meg magukat, hanem vezetéknevük gyanánt vagy az új törzsbirtokuk, vagy a családalapító neve, méltósága, nemzeti hovatarozása, vagy éppen tulajdonsága szolgál. Az új arisztokráciát Károly egy lovagrend megalapításával is magához fűzte; megalapította a „Szent György Lovagjainak testvéri társaságát” és ezzel a szervezettel s ennek bíróságával új szellemet, a lovagi szellemet honosította meg az új főúri osztályban. Bár már TT. Endre óta szokásban volt a nemzetségi címer és címeres zászló használata, mégis Károly volt az első, aki családi címereket kezdett adományozni.

Nemcsak új főnemesi osztályt teremtett maga körül, amelynek új szellemet is adott, hanem teljesen kicserélte a hivatalnokarisztokráciát is. Lassanként mindenkit elejtett, aki 1323 előtt lépett valamely tisztségbe. Az így megürült bizalmi állásokba híveit helyezte el; az új arisztokrácia a régit innen is teljesen kiszorította. Ez az adományokkal gazdagon jutalmazott főúri osztály szintén veszélyes lett volna a patrimoniális jellegű királyság számára, de Károly nyugati formákhoz lévén szokva, az új birtokosok magánhatalmát ügyesen beillesztette az új közhatalmi szervezetbe. Emellett nem feledkezett meg arról, hogy a királyi, illetve állami jövedelmeket fokozva, magát a főúri osztálytól anyagilag teljesen függetlenítse.

A szentistváni hadrendszer, amelyet már II. Endre modernbb alapokra próbált átszervezni, rég megbukott. Évtizedek voltak, amikor az elbukott hadrendszert majdnem egyedül a kunok pótolták. Károly az új hadrendszert az Árpád-kori hadseregben mellékes földesúri és vármegyei nemes-zászlóaljakra építette fel. A példa a nyugaton bevált francia és olasz lovagkori had-

sereg volt. Az Árpádkorban a földesúri vitézek kis számot jelentettek, most azonban a nagybirtokok kialakulása után a földesúr vitézeinek száma jelentősen megnövekedett s egyes nagybirtokosok már egész zászlóaljokat szerveztek.

Ezek a főurak saját zászlójuk (bandière) alatt vonultak hadba. Erről nyerte az egész hadrendszer a bander i á l i s jelzót. A vármegyénként szervezkedett köznemességnek vármegyei zászlóaljait az ispán, a székelyeket a székely ispán, a kunokat a nádor vezette. A bandériumokat vezető országos méltóságok ekkor lettek „z á s z l ó s u r a k”-ká. Bandériumokat vezettek birtokuknak megfelelően a főpapok is. Külön bandériuma volt a királynak és a királynénak is. Ez a hadrendszer egészen hűbéri jellegű, mert mind a király, mind a királyné, mind a főpapok és a nagybirtokosok bandériumai hűbéres magánhadseregek voltak. Némi közjogi elemet vittek be a hadrendszerbe a vármegyei és tartományi bandériumok, de ezek sem voltak mentesek a hűbéri jellegtől, mert nemcsak személyes hadbaszállásra kötelezett köznemesek voltak bennük, hanem odatartoztak a bandérium létszámánál kisebb létszámú csapatokat hadbavezető birtokosok magáncsapatái is, valamint a bandériumot vezető országos tisztek (vajda, bán, ispán) magánseregei. A király az új rendszer szerint a bandériumok urainak főhűbérura volt. Új elem volt az úgynevezett v á r k a t o n a s á g is, amely a tatárjárás után kialakult várrendszer hivatásos katonáiból állott. A városokban a várvédelem a városi hatóságra tartozott. A királyi várak élén úgynevezett v á r n a g y o k (castellanus) állottak, akik az új arisztokráciából rekrutálódtak. Háború esetén a várkatonaság egy része is — a hátrahagyott szükséges védő csapaton felüliek — köteles volt a király csapataihoz csatlakozni.

Károly korában már tudatosan állt szemben egymással a köznemesség és a főúri osztály. A király tehát mindig számíthatott a főúri rend esetleges megmozdulásával szemben a köznemesi zászlóaljakra, valamint azokra a bandériumokra, amelyeknek vezetői a király bizalmát élvezve hivatalból jutottak a bandériumhoz. A magánföldesúri haderő veszedelmét a király ezenkívül azzal ellensúlyozta, hogy az államháztartást oly jövedelmekre alapította, amelyek függetlenek voltak a birtokos osztálytól. 1327-ben vette kezdetét a jogtalanul elidegenített királyi birtokok visszafoglalása. Tizenöt év alatt sikerült Károlynak a régi királyi birtokokból az Árpádház régi szállásbirtokait visszaszereznie s ezeket ismét királyi gazdaságokként szervezte be. A várbirtokok visszaszerzése már sokkal nehezebben ment végbe s mivel nagyrészők Károly híveinek a kezén volt, nem is lehetett gondolni a visszaszerzésükre. A királyi vármegye már feltámaszthatatlan volt. Károly a kezére jutott várakat, a vár őrségét eltartó v á r g a z d a s á g o k k á alakította át. Ezek területileg sokkal kisebbek voltak az egykori királyi vármegyénél. Inkább közép, mint nagy birtokok voltak. A királyi magánbirtokok visszaszerzésével és a részben visszakerült várak gazdasági meg-

szervezésével a király ismét az ország első földesura lett. Jövedelmét azonban elsősorban mégis a pénzügyi regálék fokozásától várta. A mintát az új pénzügyi berendezkedéshez a nápolyi, II. Frigyes-féle berendezések szolgáltatták s a reform végrehajtója N e k c s e i Dömötör tárnokmester, a kitűnő államférfiú volt.

A mezőgazdaság ebben az időben államgazdasági érdekből már magángazdasági érdekévé vált. A magángazdasági telepítések (soltészek és kenézek szervezett telepítései) már magánföldesúri akciók voltak. Az államgazdaságba vezető szempontul a kereskedelmi politika vonult be. A belső vámok már előbb magánkezekre jutottak. Károly nem törekedett ezek visszaszerzésére, hanem teljes erejével a külkereskedelmi forgalom megszervezésére igyekezett s vámjövodelmeit is a külkereskedelmi vámokra építette. A határmenti vámolást az országban bent végeztette s a nyolcvanad helyébe a harmincadot léptette életbe. A harmincad tehát ettől a kortól kezdve már nem az el adományozott vásár jövedelméből a királyt, vagy a királynét illető hányad, hanem a behozott és kiviteli árúk után a főútvonalakon emelt úgynevezett harmincadhelyeken szedett külkereskedelmi érték vám volt. A nyolcvanad utadóvá alakult át, amit a határon áruvizsgálat nélkül szedtek. A külkereskedelem fellendítését célozta egyes városok árúmegállító joga, melynek alapján bizonyos városok kényszerítették a kereskedőket, hogy árúikat a városban adják el. Így egészséges áruforgalom alakult ki. A külföldi kereskedő már az első nagyobb városban eladta portékáját és bevásárolta a magával viendő árúkat. A behozott árú pedig már hazai kereskedők osztották tovább, vagy vitték tranzító árú gyanánt külföldre. Hazánkban Győr, Buda, Lőcse, Kassa rendelkezett ilyen joggal s így kereskedelmi góc- és cserehelyé alakult ki. Pozsonynak az a joga volt meg, hogy a hajón érkező árúkat tovább csak pozsonyi hajósok fuvarozhatták. Károly a külkereskedelem fellendítésére Csehországgal és Lengyelországgal valóságos kereskedelmi szerződéseket hozott létre s ezzel kereskedelmileg függetlenítette országát Bécstől és Ausztriától, így alakultak ki a buda-brünni, kassa-brünni stb. világkereskedelmi utak. Károly kereskedelem pártolása és külkereskedelmi aktivitása a külföldi vám jövedelmet igen jelentős összeggé fejlesztette ki.

A kereskedelmet támogató gazdaságpolitikájának szerves része volt a v a l u t a k é r d é s rendezése. A pénzrendszer egész Európában válságban volt. A frank birodalomban szokásos ezüst dénár helyét már sok helyen felváltotta a kis értékű dénár többszörös értékével bíró nagyobb ezüst pénzek bevezetése (soldo, grosso). Azonban ez az úgynevezett garas sem oldotta meg a nemzetközi forgalom számára az értékérés problémáját s így tovább is érvényben maradt a dénárok romlásával egyidejűleg divatba jött veretlen ezüst rúd fizetési felhasználása. A 12. században indult meg az arany térhódítása. Először arab mintára Szicíliában vertek aranypénzt, majd 1252-ben Firenze ve-

zette be az aranyvalutát. Firenze ebben az időben az európai pénzgazdaság irányítója lévén, példája csakhamar követőkre talált. A *fiorino d'oro*, az arany forint a nemzetközi forgalomból kiszorított minden más fizetési eszközt. Súlya és minősége évszázadokon át nem változott s így állandó értékmérőnek bizonyult. A belföldi forgalomban még sokáig tartotta magát az ezüstpénz, az igazi értékmérő azonban itt a veretlen ezüstrúd lévén, az évi pénzkibocsátásban és levonással történő kicserélésben rejlő haszon évről-évre csökkent. Ezáltal a királyi kincstár igen nagy kárt szenvedett. Ezért Károly 1323-ban szakított a már harmadfélszáz éves pénzügyi elvvel, amely szerint a pénzverés kizárólag királyi jövedelmi forrás és megszüntette az időnkénti levonással járó pénzcserélgétes rendszerét. Intézkedésének nem volt, meg a kellő fogantaja, mert az ezüstdénár feljavítására volt építve, holott az a pénzrendszer akkor már egész Európában megbukott. 1325-ben tehát áttért az aranyforint verésére, amely mind minőségben, mind formában a firenzei aranyat utánozta. Az aranyforint mellé 1329-ben bevezette váltópénzült cseh mintára az *ezüstgarast*. Ez a kétféle pénz nem került évi beváltás alá. A tovább is vert s értékén felüli névértékkel forgalomba hozott ezüst dénárokat azonban továbbra is évenként cserélték s minden jobbhágyház, porta köteles volt büntetés terhe mellett bizonyos meghatározott számú dénárt levonás mellett beváltani. A kamarai haszon tehát a belföldi forgalomra szánt kis értékű dénároknál megmaradt.

A magyar valutareform ügye összefüggött a cseh pénzügyekkel. Mivel Csehország ezüsttermelése igen nagy volt, viszont arany termelése jelentéktelen, nem volt érdeke áttérni az aranyvalutára. Magyarországról viszont nem lehetett kiszorítani a kedvelt cseh ezüstgarasokat, ami nem kerülvén beváltás alá, kárt jelentett a kincstárnak. A két király tehát megegyezett abban, hogy mindketten bevezetik a kettős valutát. János cseh király az ezüstgarasok verésére a csehországi *Kuttenberg*-ből német pénzverőket is bocsátott Károly rendelkezésére, aki azokat *Körmöcbányán* telepítette le s az új bányatelepet *Kuttenberg* jogaival ruházta fel. A magyar bányászat rohamos fejlődése elég gyorsan megszüntette azokat az okokat, amelyek Magyarország valutáris viszonyait Csehországhoz kötötte. Így 1338-ban, amikor az arany értékének nagy emelkedése miatt a kettős valuta közötti értékarányt tovább tartani nem lehetett, Károly visszatért az eredeti szándékához s egyedüli értékpénzüi ismét az aranyforintot jelölte ki. 1336-ban végleg eltörölte az ezüstdénárok évi kényszerbeváltását is s helyébe egy új adónemet vezetett be. Meghagyta ugyan a nemesek, nemesjobbágyok és királyi, királynői s egyházi *conditionariusok* adómentességét, de ettől eltekintve, minden kapura évi 3 garas (3 aranykorona) egyenesadót vetett ki. Ezt az adót „*lucrum camerae*” címen szedték.

II. LÁSZLÓ KIRÁLY
(Bernard von Geyl festménye — Ernst Múzeum)

II. SZULEJMÁN SZULTÁN
(16. századi olasz kőv. — Történelmi Archéológusok)

*IZABELLA KIRÁLYNÉ SÍREMLÉKE
(Gyulafehérvár, Székesegyház)*

*ZRÍNYI MIKLÓS, A SZIGETVÁRI HŐS
(Egykorú német metszet. — Ernst Múzeum)*

Ezekkel a valutáris reformokkal és pénzügyi intézkedésekkel véget ért az elmúlt századok egyre megismétlődő pénzrontása és a pénzgazdálkodásra rendkívül káros és bénítólag ható évi pénzcserélés rendszere. A pénz értéke állandósult s ezzel kapcsolatban nagy lendületet vett az ipari és kereskedelmi élet. Megszűnt az ezüstrúdváluta s a pénzviszonyok bizonytalansága.

A gyakorlati életre nagy lendítőerővel bíró valutareform azonban jelentékeny veszteséget jelentett az államkincstárnak, amely a kényszerpénzbevételekből addig befolyt gazdag jövedelmeknek a kapuadóval csak csekély hányadát nyerte vissza. Az elvesztett jövedelem pótlásáról Károly és Nekcsei Dömötör más úton gondoskodtak. Bevezették a nemesércbányászati reformját és a nemesérc monopóliumát. Eddig a bányaművelés monopóliuma sértette a bányaterületek földesurainak érdekeit, s ennek a rendszernek további fenntartása mellett semmi remény sem volt arra, hogy a termelést nagyobb mértékben fokozni lehessen. Ezért Magyarország is átvette a Csehországban már az előző században kialakult földesúri bányászati rendszert. Eszerint, ha a királyi bányászok magánterületen találtak nemesércet, a terület a magánbirtokosé maradt s a bányászok a kibányászási jogért eddig a királynak fizetett bányabér (urbura) egyharmadát is a birtokosnak fizették. Az urbura ezüsthöz képest a kibányászott érték egynegyede, aranyhoz képest az egyharmada volt, melynek egyharmada most már a magánbirtokosé volt. Ezáltal a magánbirtokosoknak is érdekükben állott most már a birtokukon található nemesérc kibányászása s csakhamar megsokszorozódott a termelés. A bányászat érdekében emelte Károly városi rangra Erdélyben Aranyosbányát (Offenbánya), Szatmár megyében Nagybányát és Felsőbányát. A Felvidéken Szomolnokbánya és Körmöcbánya emelkedett ki. Ezüsthányászat terén Erdélyben Radna, a Felvidéken Selmechbánya és Gölnicbánya tűntek ki. Az ezüstermelés érdekében emelkedtek városi rangra Telkibánya, Zólyom-Lipce és Rózsahegy. Besztercebánya a réztermelés középpontja lett. Vasbányászatról az erdélyi Torockóban tudunk, művelői a stíriai Eisenwürzelből odaszakadt németek voltak. Bizonyosan Károly vetette meg a máramarosi sóbányászat alapját is, az ottani öt város megalapításával. Az említett urbura, a földesúri bányászabadság bevezetése után évenként mintegy 10.000 márka ezüstre (650.000 aranykorona) becsülhető összeggel növelte a király jövedelmét. Fokozta még ezt a jövedelmet az az intézkedés, hogy a kibányászott aranyat és ezüstöt csak a pénzverő kamaránál volt szabad Károly rendelete alapján értékesíteni. Sőt már előzőleg csak királyi finomítóknál volt szabad az aranyat és ezüstöt finomítani és hitelesíteni. A benyújtott hitelesített aranyért és ezüstért a pénzverőkamarák új aranyas ezüstpénzt szolgáltatottak ki, de az értéknél alacsonyabb árfolyamon, így az ezüsthöz képest mintegy 35%, az aranyhoz képest 40% volt a kamara beváltási haszna. Ez a jövedelem teljesen pótolta a pénz-

cserélésnél elmaradt kamarai nyereséget. A 12. századtól Bécs volt a magyar nyersarany és ezüst piaca s árúmegállító joga alapján ő gazdagodott rajta. A cseh példa alapján nálunk is bevezetett fentvázolt nemesfémmonopólium véget vetett ennek, sőt az egész nyersfémforgalomnak is. A fellendült magyar arany termel és enyhítette volna az afrikai aranypiac megszűnése által bekövetkezett európai aranykrízist, de Károly a monopóliummal elejét vette az arany értékcsökkenésének s az arany magas árfolyamát a saját kincstára javára értékesítette. Károly valuta- és bányajogreformja, amelyet a fémmonopólium bevezetése egészített ki, évszázadokra új irányt adott a magyar pénzügyi politikának és pénzgazdálkodásnak. Jelentősége és elhatározó befolyása a nemzet gazdagodására és megerősödésére alig felmérhetően nagy volt.

Károly az utolsó Árpádok adóregáléjával is élt, vagyis az alattvalók megkérdezése nélkül rendkívüli adókat vetett ki. Ez az állandósuló adó portánként rendszerint egy aranyforint volt. Ennek ezelőtt illeték jellege volt. Károly alatt ez átalakul ellenszolgáltatás nélküli adózássá. Így alakult ki lassan a királyi adófelségjog elmélete, amely szerint a királynak joga van önhatalmúlag igénybevenni az egyházi és világi földesurak népének anyagi, gazdasági erejét is az államháztartás számára. Tudunk róla, hogy ez ellen már 1318-ban hangzott el tiltakozás s lassanként kialakult a rendeknek az a felfogása, amely az előbbi elmélettel teljes ellentétben állott, hogy t. i. a birtokosok jobbágyait a király nem adóztathatja meg a rendek előzetes hozzájárulása nélkül.

A városi polgársággal szemben a rendkívüli adó a külön úton haladt fejlődés alapján rendes kincstári jövedelemmé alakult át. A városi adót a városra egy összegben vetette ki a király s azt az összeget a polgárok a saját maguk megállapította census alapján szedték be. Ez a városi adó a census, vagy collecta. Nagy Lajos már a városoktól is szedett időnként ezenkívül rendkívüli adókat — taxa, subsidium. — A zsidók a zsidóbér mellett szintén fizettek ilyen taxaszerű rendkívüli adót. Az adóregálé kiaknázásában Károly addig ment, hogy megadóztatta a pápának fizetett papi tizedeket is. Károly a pápai tizednek egyharmadát foglalta le a kincstár javára s ezzel mintegy közvetett adózás alá fogta a magyarországi egyházak jövedelmét is.

Károly a pénzügyi adminisztrációt elődei módjára bérleti alapon oldotta meg. Rendszerint megbízható, előkelő városi kereskedőkkel lépett összeköttetésbe. Hat új pénzverőkamarát is állíttatott fel s ezzel az országot tíz kamarára osztotta. A kamarák a nemesércmonopólium miatt a bányavidékeken helyezkedtek el. A tíz kamarai székhely a következő: Budavár, Kőrmöcbánya, Szomolnokbánya, Szatmár, Várad, Kolozsvár, Lippa, Szerem, Pécs, Zágráb. A kamaraispán, aki a királlyal szerződéses viszonyban álló bérlő volt, felelősséggel tartozott összes alkalmazottai ténykedéséért. Ezek az alkalmazottak csak tőle, a bérlő-

től függttek, neki voltak familiárisai, magánalkalmazottak. A kamaraispánok csakhamar mint rektorok a bányavárosok önkormányzatának is élére kerültek, hogy a bányász nép és a kamaraispán közötti laza viszonyból hatásköri összeütközések ne keletkezessenek. Nagy Lajos koráig kialakult a só, vámjövendelmek kamara-ja is. Az adó jövendelmeket a király a saját embereivel szedette be és kezelte. Erre külön szervezetet kiépíteni már az adók rendkívüli jellege miatt sem lehetett. Kialakult természetesen a központi pénzügyigazgatási szervezet, élén a tárnokmesterrel, akinek a koronajavak és a városok felett bírói hatalma és közigazgatási ellenőrző hatásköre is kialakult. 1385-ben ez a tisztség kettészakadt. Az új „kincstár” vette át a pénzügyi hatáskört és a tárnokmester megtartotta a királyi szabad városok és a polgárság feletti főbírói hatalmát.

Az eddig vázolt fejlődés kettős irányt mutat: az országos politika, hadszervezet, közigazgatás és pénzügyi igazgatás fejlődési iránya feudális, hűbéri, magánjogi jellegű, maga a pénzügyi politika azonban közjogi arculatot mutat. Károly Róbert azzal biztosította a királyság hatalmi túlsúlyát, hogy hatalmát két egymástól elütő pillérre építette. A katonai terheket főleg a birtokos nemességre és az államháztartás terheit főleg a polgárságra hárította és így a kétféle terhet két különböző érdekű országos rend között osztotta meg.

Már az Árpád-kor utolsó századában megindult a közigazgatási és törvénykezési szervezet önkormányzati szellemben való átalakulása. Károly alatt a fejlődés továbbhaladt és bizonyos provinciális közösségek: nemesi vármegyék, szabad kerületek, városok, sőt a földesurak is a saját területeiken önrendelkezési jogot nyertek, azaz autonóm közigazgatási, bírói és jogalkotó hatóságokká lettek. Ebben a korban nem ismerték a jog és törvény előtti egyenlőség elvét és így egyetemes érvényű törvényekről szó sem lehetett. A jogok és köteleességek részben szokásjogon, részben kiváltságokon (privilegiumokon) alapultak és nemcsak helyenként, de sokszor egyénenként is változtak. A kialakult önkormányzati jogban a legfontosabb elemek a következők: a szabályalkotás joga, a bíró- és elöljáróválasztás joga, önhatalmú közigazgatás és törvénykezés joga, és a fejlődés egy későbbi fokán ehhez járult még, mintegy továbbfejlesztéseként a szabályalkotó jognak, az országos törvényhozásban való részvétel joga, ami országgyűlési követküldésben és a követnek adott utasításban nyilvánult. Az Anjouk alatt a nemesi társadalom IV. László és III. Endre alatt vitt szerepe alapján már országgyűlési törvényhozó jogokat tulajdonított magának, bár az Anjouk 1323 és 1382 között nem hívtak országgyűlést össze. Az önkormányzat terén a városi nagyobb volt a vármegyéinél, ami a másirányú fejlődéssel magyarázható. A városi önkormányzat tiszta autonómia volt, míg a vármegyei és területi önkormányzat az ország kicsinyített másaként a helyi önkormányzat és a központi hatalom együttműködése volt.

A megye kormányszervezete a király által kinevezett ispán kezében volt, de azt a helyi önkormányzat korlátozta. A közigazgatás ilyen széttagozottsága természetesen nagymértékben növelte a tisztviselők számát is.

A vármegyében a törvénykezést a megyei törvényszék kéthetenként üléselő testülete gyakorolta. Ennek tagja az alispán, vagy alispánok, a négy szolgabíró és a jelenlevő nemesek közül négy bírótárs volt. Nagyobb megyékben több megyei törvényszék (sedes judiciaria) is működött. A földesúri bíraskodást az ügynevezett úriszék látta el. A magasabbfokú bíróság szerepét a megyei bírósági-közgyűlés látta el, amelyen maga az ispán elnökölt s az egész megyei nemesség köteles volt megjelenni. Itt már birtokpercek és emberölési ügyek is ítélezés alá kerültek. A legfelsőbb fórum, bizonyos ügyek kivételével, amelyek a királyi kúriának voltak fenntartva, az évenként tartott egyetemese nádori közgyűlés volt (congregatio generalis palatii). Ezt a gyűlést a nádor, akadályoztatása esetén vagy a nádor familiárisaiból választott alnádor, vagy királyi rendeletre a megye ispánja tartotta meg. A perifériákon az ilyen ülést a bánok, vajda stb. tartották meg s azon a nemesség meghívására teljes számban volt köteles megjelenni. Ugyanígy volt az a kiváltságos népcsoportoknál is, mint például a székelyeknél, akiknek gyűlésein vagy a székelyek ispánja, vagy az erdélyi vajda elnökölt. A vármegyei jövedelmek csökkenése után az ispán főjöveldmi forrása a bíraskodás után a bírságokból járó hányad lett. Az alispánt a maga hányadából a főispán elégítette ki a kettőjük közt fennálló magánjogi jellegű megállapodás szerint. A nádori gyűléseken a harmad a nádort illette meg.

A közigazgatás és törvénykezés ily természetű átalakulása már az Árpádok alatt megindult, de ezeket a határozott formákat csak Károly Róbert alatt vette fel. Ha nem is kizárólag Károly eredménye ez a fejlődés, de a felsőbbirósági reform teljesen az ő érdeme. Ezek az intézmények hosszú századokig virágoztak s kialakulásuk a rendi állam belső megszervezését jelentette.

A királyi kúria hatáskörébe tartozott a hatalmaskodás, ami főbenjáró bűnnek számított, valamint azoknak a nemeseknek az ügyei, akik kiváltság gyanánt törvénykezési mentességet kaptak. A királyt itt az országbíró helyettesítette, de olykor maga a király is ítélezett. Az ügyek szaporodása kapcsán Nagy Lajos alatt mára harmadik kúriai bíróság is megszervezést nyert. A másodikban a királyt a főkancellár, a harmadikban a titkos kancellár képviselte. Nagy Lajos a nádori ítélezést is a kúriai ítélezésbe vonta be, mivel az is a király személyében ítélezett. A fejlődés további folyamán a titkos kancellár méltóságából kialakult a királyi személynök (personalis) méltósága, amely lassan háttérbe szorította a kancellárét, miként a nádor hatásköre a tárnokmesterét.

Károlyban nemcsak a pénzügyek szerencséskezü rendezőjét, az országnak a nemzetközi kereskedelemben való sikeres bele-

kapcsolóját, a felborult bérvizonyok lecsendesítőjét s a külpolitika helyes iránybaállítóját, hanem a rendi Magyarország igazságszolgáltatási szervezetének és rendszerének megalapítóját is kell tisztelnünk.

Bár a diadalra jutott önkormányzati szellem a rendiség diadalát jelentette, a rendiség az országos politikában még annyira sem tudott érvényesülni, mint III. Endre alatt érvényesült. Károly a valutareformot elhatározó 1323-as országgyűlés után országgyűlést nem tartott. A szokott szentistvánnapi rendi összejövetelek csak törvényező gyűlések voltak, mint akár a patrimonial] s Árpád-királyok alatt. A rendek szabad teret nyertek Károlytól a helyi önkormányzatokban, de a központi kormányzatban a király korlátlan uralkodóként megtartott mindent magának. A partikulárisán rendi ország mellett, centrálisán abszolút királyság kettőssége sajátos magyar Anjou-kori jelenség volt. Egészséges kiegyenlítődé és nyugalmi állapot volt ez a leűnt és felbomlott eddigi berendezkedése és a még teljesen ki nem alakult rendi állam berendezkedése között. Ennek az állapotnak kiegyensúlyozott létrehozása olyan államférfíui képességek mellett bizonyít, hogy Károly Róbertet épp úgy megilleti a „Nagy” jelző, mint fiát, Lajost, akinek ezt meg is adta a történelem.-Mert a „nagy” apa alkotásai nélkül a fiú sem érhetne volna el azokat az eredményeket, amelyekkel ezt a kivételes jelzőt kiérdemelte.

Nagy Lajos (1342—1382) olyan államot örökölt atyjától, amelyben a monarchikus és feudális tényezők bámulatos kiegyensúlyozottsága nem mindennapi erő kifejtésekre tette képessé királyát. Rendelkezésére állt a régi csonkítatlan királyi hatalom, amely mellett egy a nyugati fejlődésnek megfelelő rendi berendezkedéssel megerősített új ország állott.

Már igen korán általános volt a törekvés az európai dinasztiáknál, hogy rokonságba jussanak a Karoling-házzal, amely az Anyaszentegyházról elsőnek elismert és megkoronázott világi uralkodóra, Nagy Károly császárra ment vissza. A Karoling-házzal való rokonság mintegy az uralkodó család legitimálását jelentette. A Capet-ház Heristalli Pipinben tisztelte Karoling őseit. A Capet-ház nápolyi Anjou-ágából származott Nagy Lajosnak ősei között úgyszólván az elmúlt századok összes kiváló uralkodóját megtaláljuk. Ezt a családi múltat a fiatal uralkodóban a gondos nevelés tudatossá tette s abban az átöröklött tulajdonságok a helyes nevelés mellett a legjobb irányban fejlődtek ki. Két nagy uralkodó emléke volt rá elhatározó befolyással: Szent Lászlónak, a harcias, de kegyes királynak és a világhódító makedóniai Nagy Sándornak emléke. Kettőjük alakjából szövődött benne össze az az ideál, amelynek megvalósítására egész életében törekedett. A múlt iránt érzett szeretetének emléke a „Cronica Hungarorum”, amelyet K á 11 i Márkus írt 1358-ban s amelynek Lajos rendeletéből a francia udvar számára készített

csenkán maradt példánya a gyönyörűen kiállított „Bécsi Képes Krónika”.

Lajos a legkisebb zavaró incidens nélkül foglalta el trónját tizenhétéves korában. Atyja már előbb bevezette az uralkodás gondjaiba s ekkor már politikai és katonai tapasztalatai is voltak. Trónralépte ha járt is némi személyi változással, nem jelentett rendszerváltozást, Atyja annyira határozottan adta meg a bel- és külpolitikai kormányzat irányát, hogy Lajosnak nem maradt más feladata, mint a megkezdett mű gondos befejezése. Erre pedig családi hagyományai, személyes tehetsége és gondos neveltetése egyaránt alkalmassá tették.

A középkor folyamán Európa három területileg pontosan elkülöníthető faji, kulturális, világnézeti és politikai körzetre oszlott: az összes latin, kelta, germán nép és néhány nyugati szláv törzs alkotta a latin-germán keresztény kultúrközösséget, amely a régi nyugatrómai birodalomból fejlődött ki. A keletrómai birodalom vonzókörében a keleti görög-szláv kultúrközösség alakult ki, amely az orosz-szlávokat is magához hódította. Az oroszok és a balkáni szlávok közé ékelődött be a hűnt örök népelemek nomád jellegű kultúrkörzete. Területileg ez volt a legelasztikusabb, mert míg a 8. századig az Alpokig terjedt, a 8. század után visszaszorult a Don és Volga vidékére. Nagy szerepe volt ebben a magyarságnak, amely a Dunamedencében megállva, a latin-germán kultúrközösséghez csatlakozott. A szláv törzsek sohasem voltak egy kultúrközösségben s így szó sem lehet arról, hogy a magyar honfoglalás egy nagy szláv egység kialakulását törte volna derékba. A magyarság elhelyezkedése a nyugat határán, délre a görög-szláv, keletre a török nomád népek szomszédságában mintegy predesztinálta a magyarságot arra, hogy az egymás ellen irányuló nyugati és keleti erők ütközője és kiegyensúlyozója legyen. Különösen figyelemmel kísérhettük ezt az Árpádok alatt állandóan nyugtalanul hullámzó balkáni erőviszonyokkal szemben tanúsított álláspontjánál. A balkáni erőviszonyok állandóbb kialakulása épp az Anjouk idejében következett be. A szerb hatalom megerősödését már figyelemmel kísértük. A szerb Nemanja-házból származó Dusan István (1331—1355) a görög hatalommal szemben, amelyet teljesen lekötött a török hatalommal való kisázsiai küzdelem, valamint az elhanyagolt Bolgáriával szemben megszerezte Szerbia számára a Balkán hegemoniáját. Magyar részről a megnövekedett szerb cárságot a Károly által megerősített Bosznia ellensúlyozta, amelynek bánja Kotromanic István többszörösen rokona volt a magyar királyi családnak s utóbb apósa lett Nagy Lajosnak. A szerb hatalom kialakulásával egyidőben indult meg az úgynevezett vlachok, oláhok politikai megszervezése is. Ez a nép az illiro-trákok (ősalbánok) és a közibük olvadt latin telepések ivadéka. Erre vall nyelve és ősi hegyvidéki pásztor-kultúrája. A nyelv a szláv és bolgár

kenézek fennhatósága alatt töltött időkben rengeteg szláv elemet vett fel, de albán és újlatin keverék-jellegét megőrizte. Az úgynevezett isztro-oláhokat a horvát-szerb áramlat sodorta a balkáni őshazából Isztriába, míg a makedón és meglén-oláhok a 8—10. században a bolgár hatalom terjeszkedése kapcsán nyomakodtak délre. Hegyvidékeken vándorló, pásztorkodó életmódjuk nem járt feltűnéssel s így feltűnés nélkül, lassan bekalandozták nemcsak a Balkánt, de az attól északra és keletre fekvő hegyvidékeket is, még a Krimi-félszigetig is eljutottak. Először az úgynevezett harmadik bolgár cárság idején jelentkeznek politikai népelem gyanánt, amikor a cárok magukat „a bolgárok és oláhok fejedelmének” nevezték. Az oláh név nem jelentett még határozott etnikumú népet, hanem a balkáni barangoló pásztoroknak gyűjtő elnevezése volt. Lassan értek fel Kúnország területére s a havaselvei síkon máiföldműveléssel is kezdtek foglalkozni. A 11—12. század fordulóján jelentek meg Erdélyben, a fogarasi havasokon, a besenyők társaságában. Intenzívebb bevándorlásuk később következett be. Előbb mint királyi engedéllyel betelepített csoportok kezdik meg korlátolt számú és kötött letelepedési helyű beköltözésüket. Az oláhság Erdély felé irányuló előnyomulásával egyidejűleg a magyarság is előnyomult a Havaselveire s megalapította Oláh-Bodzát (Buzen), Putnát (Focsani táján) Hoszszúmezőt (Câmpulung) és Vászárhelyt (Târgoviste). Ezzel magyarázható, hogy ezt a vidéket a görögök „Magyara-oláhország”-nak, „Ugro-Vlachia”-nak nevezték. A tatár uralom bukása után a kún eredetű Tokomér fia, Basarába sorra hódoltatta az összes havaselvi kenézeket és vajdákat s egyeduralom alá vette a róla Basarábiának nevezett Havaselvét. Mint említettem, már 1324-ben kísérletet tett a Szerénység elfoglalására is, de Károly hódolásra kényszerítette. Azonban 1330-ban törbe csalta a gyanútlan Károly seregét, önállóságát kivívta. Nagy Lajos trónraléptekor az elhunyt Basarába örökeibe fia Sándor lépett.

A délen kialakult szerb és havaselvei oláh független uralom emelkedésével egyidejűleg Lengyelország szomszédjában alakult ki egy új keleti nagyhatalom, a független és pogány litván fejedelemség. Ez a fiatal hatalom a 14. században a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedt. Székhelye Yilna volt. A litván birodalom a tatár hatalom megtörésével elősegítette Oroszország felszabadulását, majd mikor Lengyelországgal egyesült, a lengyelek a litván hódítások területéig tolhatták keletre a nyugati kultúrát. Nagy Lajos korában a felfelé törő Litvánia és Lengyelország között állandó volt a határvillongás s így a lengyel trón várományosa, Nagy Lajos is érdekelve volt az új keleti hatalommal szemben.

A Németbirodalom még mindig nem heverte ki a pápasággal folytatott küzdelmek utáni belső zavarokat. Három fejedelmi család: a Habsburgok, Wittelsbachok és a Luxen-

b u r g o k küzdöttek trónjáért. Mindhárom család szorgalmasan növelte birtokait. Míg azonban a Habsburgok és a Wittelsbachok erejüket a főhatalom megszerzésére pazarolták, addig a Luxemburg-ház, a franciák szövetségese, a cseh trónon észrevétlenül följük emelkedett s Luxemburgi János cseh király a német birodalom legtekintélyesebb tartományúra lett. Csehország és a Luxemburg-ház emelkedése megmagyarázza Károly és Lajos viszonyát a esetiekhez és a „Luxemburgokhoz.

Nyugaton 1306-ban Dubois Péter normandiai jogtudós már a világhatalmi elveket is kidolgozta IV. F ü l ö francia király számára, annyira kézenfekvő volt az, hogy a francia hatalom átvette az elbukott német Hohenstaufok világhatalmi politikáját Nagy Lajos is benne volt a francia dinasztiaik hatalmas európai koalíciójában, viszont nem állt ellenséges viszonyban a német császárpárttal sem. Ezt a kedvező külpolitikai helyzetét azonnal fel is használta arra, hogy a déli tartományokat veszélyeztető szerb és velencei törekvéseket ellensúlyozza. Felkészült Macsó, Havaselve és a tenger mellék meghódítására. Az 1339-ben szerb kézre jutott macsói bánóság már 1342 végén ismét magyar uralom alatt volt. A hűtlen Basarába fia, Sándor ellen 1344-ben készült fel. Háborúra azonban nem került a sor, mert Sándor a készülődés hírére magát megalázva, ajándékokkal jött a király elé Brassóba s Lajost hűbérurául ismerte el. Ezzel az ország balkáni helyzete egyszerre megerősödött s hozzá lehetett fogni a dalmát kérdés megoldásához. A lengyel-cseh viszály ugyan 1345-ben késleltette Lajost a dalmát ügybe való beavatkozásban, de már az év júliusában lenyomult a tenger mellé. A horvát urak hűségüket hangsúlyozva járultak Lajos elé. Majd a dalmát városok is meghódultak. Lajosnak azonban belső ügyek miatt vissza kellett térnie, mire Velence kegyetlen bosszúhadjáratban támadt a városokra. A helyzet nagyon elmérgesedett, mikor híre jött, hogy E n d r é t, Lajos öccsét m e g g y i l k o l t á k N á p o l y b a n. Ezzel a nápolyi ügy likvidálása került Lajos külpolitikai tevékenységének tengelyébe s annak sikere érdekében egyelőre lemondott Zára megmentéséről. Fontosabb volt számára most Velence semlegessége, aminek pedig ez volt az ára.

A nápolyi trón E n d r e és J o h a n n a eljegyzésével, majd házasságával még nem volt kellően biztosítva. A többi trónigénylők mindent elkövettek, hogy Johannát Endrétől elidegenítsék. Johanna, akit szerencsétlen és lelkiismeretlen neveltetési körülményei egészen rossz irányba tereltek, valóban csakhamar magához ragadta az uralmat s Endre jelentéktelen mellékszereplővé vált. Károly király özvegye, E r z s é b e t anyakirálynő 1343-ban fényes kísérettel ment le Nápolyba, hogy fia helyzetén változtasson. Csaknem teljesen kimerítette a királyi kincstárt, oly nagy összeget fordított fia ügyének jobbrafordítására: mai értékben mintegy 23,000.000 aranykoronát, tizenháromszorosát annak az összegnek, amelyet Velence Dalmáciáért kínált. (Az Itáliába került rengeteg arany egycsapásra megszüntette az

európai arany-krízist. Ez mindennél többet mond!) Ūt ja nem járt komoly eredménnyel. Végre Lajosnak sikerült kijárnia VI. Kelemen avignoni pápánál, hogy az elrendelte Endre és Johanna megkoronázását. Endre komolyan készült, hogy koronázása után leszámoljon ellenségeivel, de már a koronázásra sem került sor, mert 1345 szeptember 18-ikán éjjel, Aversaban, a tarantói hercegek, Johanna tudtával és beleegyezésével, udvari emberekkel meggyilkoltatták. A gyilkosság új utakat jelölt ki Lajos külpolitikájában. VI. Kelemen pápa eddigi halogatásának is az volt az oka, hogy nem akart ujjat húzni a francia király nápolyi rokonságával. Most is késlekedett tehát a bűnügy felderítésének megindításával, mert attól tartott, hogy kiderül Johanna bűnössége s ezzel elvész annak trónigénye is, ez esetben pedig Lajost illette volna a nápolyi trón. A pápa pedig idegenkedett minden olyan megoldástól, amely a magyar királynak Itáliában döntő szerepet juttatott volna. Ez különben a pápa felett gyámkodó francia királynak sem volt ínyére. Lajos kemény hangú jegyzékváltásban követelte VI. Kelemtől a per lefolytatását és bejelentette nála trónigényét is. Amikor pedig a pápa se hideg se meleg válaszából kétségtelenül látta, hogy a pápának inkább az eltussolás mint az igazság kiderítése az érdeke, elhatározta, hogy jogainak fegyverrel fog érvényt szerezni. Természetes, hogy a gyilkosság okozta helyzet felborította azt az európai koalíciót is, amely a francia imperializmus jegyében eddig fennállt. Lajos nyílt ellentétbe került a nápolyi királynővel, a francia és cseh királyokkal és az avignoni pápával. Lajos azonban hamar megtalálta új szövetségeseit. A csehek, illetve Luxenburgok ellensúlyozására szövetségre lépett Bajor Lajos német császárral és az osztrákokkal. Lajos öccse, István, el is jegyezte a császár leányát. A Balkánon a szerbekkel és Aelencével kötött békével biztosította magát. A francia király ellensúlyozására a német császár közvetítésével III. Edward angol királlyal szövetkezett. Ezen kívül felhasználva az általános itáliai felháborodást, megnyerte a kis észak- és középitáliai hatalmasságokat is. Így formális angol-német-olasz-magyar szövetséget hozott létre Johanna és a franciák ellen. A diplomáciai előkészítés ragyogó volt! Ugyanily ügyes volt a hadjárat katonai előkészítése is. Serege magyarokból és az olasz viszonyokat jól ismerő német és lombard zsoldosokból állt. Seregét kis csapatokra osztva úgy vezette le Itáliába, hogy minél hevesebb kártéve vonuljon fel, hogy a barátságos népeket ne idegenítse el magától. Hangsúlyozta, hogy öccse megbosszulásáért jön s bár az ország a lábai előtt hever, a trónt mégis a pápa igazságos döntésétől várja.

A pápa ezt megelőzőleg ugyan végre 1346-ban elrendelte a gyilkosok kinyomozását, majd az év őszén rávette Lajost a fegyverszünet megkötésére. Johanna azonban utószülött fiát jelölve ki trónörökösnek, megbontotta a nápolyiak egységes frontját s így 1347 júliusában Lajos seregeit semmivel sem fogadta

egyetértőbb nápolyi sereg, mint amilyen akár egy év előtt fogadhatta volna. A hadjárat fényes sikerrel járt. Aquila, Traetto alatt kétszer is győztek Lajos csapatai s december 24-ikén maga Lajos is Aquilába"érkezett. Innen Solmonán, Pesearán, Capuan keresztül 1348 január 17-én Aversába nyomult előre. Itt fogadta hódoló nápolyi rokonait, akik közül Durazzói Károlyt öccse megölésében bűnösnek találva, haditörvényszék elé állította, halálra ítélte és öccse halála helyén kivégeztette. Január 24-én már bevonult Nápolyba s ezzel rövid időre az egész királyság kezébe került. Johanna Marseille felé menekült a tengeren. Az Itáliában kitört borzasztó erejű pestis azonban Lajost visszavonulásra készítette. Nápolyban Wolfart Ulrikot bízta meg a kormányzással s maga Lackfi István erdélyi vajda és Grilétfi Miklós nádor kíséretében visszatért Magyarországra. Johanna Avignonból irányította az ellenállást. A magyar helyőrségeket sikerült is a legtöbb helyen kiverni s 1349 januárjában már csak néhány, az Adria partján levő város volt magyar kézen. Erre Nagy Lajos gyors segítséget küldött, ami Tarantói Lajos herceget Aversa és Nápoly közt tönkreverte. A döntő jellegű győzelmet azonban a német zsoldosok lázadása miatt nem lehetett értékesíteni s Nagy Lajos kénytelen volt egy újabb hadjáratot indítani Itáliába.

Időközben nem szűnő heveséssel, de minden komoly eredmény nélkül folytak a tárgyalások Lajos és a pápai udvar között. Lajos már 1348-ban nyolc évi fegyverszünetet kötött Velencével s így a második hadjárat alatti béke is biztosítva volt. Az újabb fegyveres fellépést a pestis Magyarországra történt behurcolása késleltette, amelynek a király felesége (Luxemburgi Margit) is áldozatul esett s magát a királyt is igen megviselte a kór.

1350 május 4-én kötött ki Lajos Manfredoniában, Dél-Itália keleti partján s seregeit Kont Miklós és Lackfi András vezették. Számos kisebb város meghódolása után ismét Aversa és Nápoly volt a hadjárat két legnevezetesebb állomása. Lajos a hadjárat folyamán Aversa alatt súlyosan megsebesült. Győzelmét nem aknázza ki. Talán megbánta a rokon vér további ontását, de lemondott ősi nápolyi hűbéres királyságáról s ezzel a nápolyi és magyarországi perszonális unió gondolatáról. Önként visszavonult, lemondotta trónról s Johanna bűnösségének megállapítását is a Szentszékre bízta. Az ötéves diplomáciai és hadi bonyodalmak után a Szentszék makacsságán minden megtört s a sok anyagi és véráldozat után Lajos megvetéssel hagyta ott Itáliát.

Lajos már 1345—46-ban indított hadat az Erdélybe gyakran beütő tatárok ellen s ekkor Lackfi András jelentős diadalt is aratott a tatárokon. A legenda szerint a székelyek élén maga szent László király küzdött, akinek feje a döntő csata három napjára eltűnt volt a váradi templomból. A nápolyi ügy befejezése után Lajos a lengyel igények érvényesítésére fordította figyelmét.

Ezért avatkozott be a lengyelek mellett 1351-ben a lengyel-litván háborúskodásba. 1354-ig három ízben viselt hadat a litvánok ellen; mindig sikerrel. A második hadjáratban visszakerült Magyarországhoz H a l i c s és L o d o m é r. Lajos a két tartományt átengedte Kázmér lengyel királynak, de oly feltétellel, hogy abban az esetben, ha a trónt nem Lajos öröklí, a két tartomány visszaszáll Magyarországra. A harmadik hadjárat után Lajos a tatár földre is benyomult s a tatárokat megtérésre és szövetségre bírta. Ezzel megszűntek a tatár betörések és a tatár-szövetségtől megfosztott litvánok is felhagytak Lengyelország állandó támadásával. A keleti és északi viszonyok rendezése után Lajos ismét délre fordult érdeklődésével. Mindenekelőtt eljegyezte a bosnyák bánnak Erzsébet anyakirályné udvarában elő leányát, Erzsébetet. Anna hercegnőt, aki Károly király természetes lányának volt a gyermeke, hozzáadta IV. Károly német császár és cseh királyhoz. Majd. megújította a szövetségi viszonyt a császárral s a bajor és osztrák hercegekkel. Ez a szövetség most Szerbia és Velence ellen irányult. Lajos kevéssel utóbb fegyveresen lépett fel mind a két hatalommal szemben. Az 1353—1355 között lefolyt szerb hadjáratok közelebbi történetét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Lajos vállalkozása sikerrel járt s Szerbia Dusan cárnak 1355 decemberében bekövetkezett halálával megszűnt számottevő veszélynek lenni. Velence már 1355-ben szövetkezett Lajos ellen Szerbiával s mikor a nyolcéves fegyverszünet lejárt, Lajos nem késett felújítani Velence ellen a nápolyi hadjáratok érdekében abban hagyott hadműveleteket. 1356—57-ben folyt a harc, melynek folyamán Lajos Velencét Itáliában támadta meg. Közben a dalmát városok is magyar kézre kerültek s 1358 február 25-én Velence ünnepélyesen, örök időkre lemondott Dalmáciáról, annak összes városairól, erősségeiről, szigeteiről és kikötőiről s a dogék által eddig viselt címéről („Dalmát- és Horvátország ura”). A hadjáratok kapcsán egészen új Dél-Dalmát területek is (Ragusa) jutottak magyar kézre. Ezzel szemben Lajos kiűrtette a megszállva tartott Piave-Brenta melletti velencei területeket.

Az így tengeri hatalommá lett magyar királyság' sürgősen hajóhadat szervezett. Az új területeket s Szlavónia és Horvátország belügyeit S z é c s i Miklós országbíró hozta rendbe, de egyébként E r z s é b e t anyakirálynő gyakorolta itt a hatalmat, miután István nevű fia, valamint annak János nevű árvája korán elhunyt. Mivel Ausztria Horvátország felé igyekezett birtokait gyarapítani s így várható volt, hogy szövetségre lép Velencével, Lajos előre gondoskodott minden ilyen törekvés ellensúlyozására. Félretéve régi sérelmét, kibékült Tarantói jajossal s az Itáliában élő magyar csapatokat annak támogatására utasította. Ebben az időben ugyanis számos magyar csapat állt különböző olasz érdekek zsoldjában. Ezek egyesültek 1361-ben A t y i n a i Miklós vezérlete alatt a „n a g y m a g y a r s e r e g b e n” (Societas Magna Hungarorum) s a Lajossal ki-

békült nápolyi Tarantói Lajos szolgálatába léptek. A híres Toldi Miklós is egy magyar zsoldos csapat vezére volt s utóbb hevesi majd bihari és szabolcsi főispán lett. Lajos időközben a pápasággal is jobb viszonyba került s 1357 óta IV. Ince pápa kérésére többször fegyveres segítséget is nyújtott neki. Lajos fegyveres és diplomáciai sikerei erősen aggasztották Károly császárt s ezért felbontva a magyar szövetséget, az osztrák herceggel, R u d o l f f a l lépett szövetségre, amit Eudolf egy német-ceh-osztrák-velencei szövetséggé próbált kiegészíteni. Rudolf azonban csakhamar összeveszett a császárral és visszavezett a magyar barátság révébe. A császár éktelen haraggal fordult a birodalmi gyűlésen Rudolf ellen, de a rendek nem adtak ellene katonát. Így elmaradt a fegyveres összeütközés, pedig már Lajos seregei is a morva határra vonultak. Hosszas huzavona után, 1364-ben, Krakóban megtörtént az ellentétek elsimítása s a császár ellenfelei ekkor határozták el, hogy a császár által 1347-ben alapított prágai egyetem mintájára ők is alapítanak egyetemet, így alapította meg Kázmér 1364-ben a krakói, Rudolf 1365-ben a bécsi, Nagy Lajos 1367-ben a pécsi egyetemet. A formális béke Brünnben kötött meg.

1359-ben újabb szerb háborúra került sor, mely kisebb csetepaték alakjában 1363-ig húzódott el. IV. Uro s I s t v á n (1355—1365) nem volt méltó Dusán cár örökére. Alatta szétesett a szerb birodalom. Észak-Szerbia már 1359-ben magyar fennhatóság alá került, 1371-ben pedig a Marica-folyó mellett a törökök ellen vívott ütközetben, amelyben a törökök győztek, már jelentkezett a Szerbiára nehezedő balkáni török veszély.

1363-ban Boszniával tört ki háborús bonyodalom. A fiatal T v a r t k ó b á n, többszöri figyelmeztetés ellenére sem lépett fel az elharapózó bogumilizmus ellen. Lajos hat évi fenyegetőzés után ekkor fegyveresen lépett fel s bár ettől kezdve Bosznia megmaradt a magyar király hűségén, csak részben sikerült rendet teremtenie. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a bogumilizmus nagymértékben elősegítette utóbb a bosnyákok elmohamedanizálódását,

Fegyveres fellépésre volt szükség a bolgár és a havaselvei hűbéresekkal szemben is. A Havaselvén Sándor fia, L a j k próbálta magát függetleníteni, Bolgáriában pedig S t r a c i m i r János tagadta meg a hűbéres viszony elismerését. A fentemlített krakói találkozáson elhatározottat egy törökellenes keresztes-hadjárat megindítása és a balkáni eretnokség kiirtása. Lajos a megindítandó hadműveletek bázisául V i d d i n t szemelte ki s Stracimir hűtlensége után ostrom alá is vette Viddmt. Lajos játszva szállta meg Bolgáriát, Stracimirt feleségestül Magyarországra küldette s Bulgáriát előbb L a c k f i Imre és S z e g l a k i László, majd H i m f i Benedek irányítása alatt magyar tartománnyá szervezte át. A bolgáriai sikerek hallatára Lajk havaselvei vajda is sietett a hűbe]-! viszonyt elismerni. Lajos ekkor rábízta a Szörényi bányságot és a „Fogaras hercege” címmel tün-

tette ki. Lajk azonban Sismán tirnovoi bolgár cár biztatására 1368-ban felkelt a magyar uralom ellen. Lajos két sereggel vonult ellene. Lackfi Miklóst és seregét az oláhok a hegyek közt kelepcébe csalva lemészárolták, Lajos azonban levette a vajdát s az ismét meghódolt, mire a király kegyesen visszafogadta hűbérébe s még fogarasi hercegségében is megerősítette.

Amíg ezek az események lejátszódtak, a megdőlt kún uralom egy másik területén, Moldvában is kialakult egy oláh vajdaság. Lajos már régebben megszállta ezt a területet s élére a máramarosi, ungi, beregi vidékre már évtizedek óta bevándorló oláhok egyik kenézetét, Drágost küldte ki vajdának. Ez a vajda és utóda, Szász vajda, a székely ispán felügyelete alatt végezte a gyéren lakott terület oláh lakosságának megszervezését. 1365-ben a Máramarosban vajdaságot viselt Mikula fia, Bogdán, kiszökött Moldvába s elűzve a magyar támogatást élvező Szász vajdát, megvetette alapját az önálló oláh moldvai fejedelemségnek. Ez egybeesik Lajk és Stracimir hűtlenségével s így emögött egy szerb-bolgár-havaselvei-moldovai szövetség körvonalait lehet sejteni. Lajos csak 1372-ben, a magyar és lengyel koronák egyesítése után kényszerítette Bogdán fiát, Lackó vajdát hódolásra, de ez a hódolás már inkább csak névleges volt. Bogdán elkobzott máramarosi birtokait az elűzött Szász vajda két fia, Balk és Drág kapta meg. Az utóbbi lett a Drágfi-család őse.

A krakói megegyezést követő brünni béke után a Luxemburgok és a Habsburgok kibékültek egymással s a bajor Wittelsbachok rovására igyekeztek családi hatalmukat és vagyonukat növelni. A császár egy mesteri húzással szétrobbantotta a magyar-osztrák barátságot is, mire Lajos a bajor herceggel és a lengyel királlyal kötött és a Habsburgok ellen irányuló véd és dacszövetséggel válaszolt. Majd még szorosabbá tette a nápolyiakkal való barátságot. Durazzoi Károly (Kis Károly) elvette a kivégzett Durazzoi Károly Margit nevű leányát, a magyar Erzsébet hercegnőt pedig Tarantói Fülöp vette nőül. Ezzel az Anjou-ház négy ága: a nápolyi, magyarországi, durazzoi és tarantói ismét egyesült. Komoly összeütközésre IV. Károly császárral nem került sor. A gyermektelen Kázmér halála után a lengyel trón Lajosra szállt s ő sem igen akar komoly háborúba bonyolódni. A déli végeken egyre nőtt a török veszély. Szerbiát 1371-ben megsemmisítően megverte a török s Bolgáriát és Bizáncot is adófizetésre kötelezte. A pápa, XI. Gergely (1370—1378) ezért siettetett a békét a császár és Lajos között. Lajosnak nemrég született két leánya (nem sokkal később egy harmadik is), tehát a békekötéskor az egyéves Máriát eljegyezték a négy éves Zsigmond herceggel, IV. Károly császár negyedik házasságából született fiával. Nem sokkal utóbb Lajos harmadik leányát, Hedviget Habsburg Vilmos jegyezte el s így Lajos a császárral és a Habsburgokkal is kibékült. A szövetséges nélkül

maradt Wittelshachok nem sokkal utóbb kiestek a főhatalomért küzdő dinasztiák sorából.

Lajost 1310 november 17-iken koronáztak lengyel királlyá Krakóban. A kormányt azonban édes anyjára, Erzsébetre bízta s ő maga visszatért Magyarországra. Lajos lengyel ország-lása nem volt nyugodt. Lengyelország két egymással rivalizáló részből állt: Kis- és Nagylengyelországból. Erzsébet kormányzatát Kislengyelországra alapította s ez szította a belső ellentéteket. A litván szomszédság is gondot okozott s főleg az adóztatás miatt voltak komolyabb nyugtalanságok. A királyné magyar környezete is bántotta a lengyelek önérzetét, sőt 1376-ban szívesen magyart le is mészároltak a krakóiak. Lajos, hogy a leányág örökösödését biztosítsa, két ízben is elégtételt szolgáltatott a lengyel nemességnek. A király maga alig tartózkodott Lengyelországban és amikor 1377-ben anyja visszajött, L á s z l ó oppelni herceggel kormányoztatta az országot. A László ellen is konspiráló lengyelek miatt azonban 1379-ben újra anyját bízta meg a kormányzással, majd annak 1380-ban bekövetkezett halála után Z a v i s z a krakói püspök vezetésével háromtagú kormányzó testületre bízta az ország ügyeinek vezetését. A lengyel ügyek nem tudták Lajost lekötni, csak annyiban, hogy — fia nem lévén — a leányág örökösödését biztosítsa. Érdeklődését megint a déli ügyek kötötték le.

A törökök 1352-ben vetették meg lábukat a Gallipoli-félszigeten. Murád szultán (1362—1389) már 1363-ban foglalta el Drinápolyt s ezzel a bizánci császárság egy bizánc körüli keskeny, kis földcsíkra szorult össze. 1365-ben adófizetőjévé és szövetségesévé tette a timovoi bolgár cárt s már a magyar fennhatóság alatt álló bolgár bánságot és Havaselvét is támadta. 1371-ben verte le a Marica folyó mellett Szerbiát s az is a törökök adófizetője és hűbérese lett. 1372-ben kerültek török megszállás alá Keletrumélia és a Balkán-hegység szorosai s a török előnyomulást Lajk vajda és Stracimir állították meg. Lajos már régen gondolt egy keresztes háborúra, hogy a török veszélyt megtörje, de előbb (1372—1373) Velence és Pádua harcába kellett beavatkoznia Velence ellen. A velenceiek ebben a háborúban használták először az ágyút és a lőport. Lajos késedelmét Murád szultán kihasználta. Kádul havaselvei vajdát már 1374-ben semlegeségre bírta s 1375-ben fegyverrel kényszerítette a magyar király bolgár és szerb hűbéreseit a török hűbéruaságának elismerésére. Ettől az évtől kezdve a kis balkáni országoeszkák a magyar és török hatalom ütköző pontjába kerültek és a pillanatnyi helyzetnek megfelelőbben csatlakoztak az erősebb szomszédhoz. Már ekkor kialakult egy bosnyák-szerb-bolgár-oláh szövetség, amelynek a két hatalom közötti egyöntetű állásfoglalás volt a célja. Ez a szövetség a magyar király rokonának, T v a r t k ó bosnyák bánnak vezetése alatt állt. A Lajosnak járó hűbéri kötelezettségeknek eleget tettek a szövetség tagjai, de egyidejűleg Murádnak is fizették az adót. Lajosnak el kellett hinnie, hogy a szövetség

éle a török ellen irányul. S mivel ő késett a keresztes haddal, nem is tehetett szemrehányást, hogy a törökkel szemben is hűbéri viszonyt vettek fel. Azonban mikor E adui vajda 1376-ban megtagadta a hűbéri szolgáltatásokat, késelem nélkül elvette tőle a Szörényi bánságot. Lajos végre 1377-ben megvalósította tervezett keresztes hadjáratát. A hadjáratról nincsenek közelebbi értesüléseink. Lajos seregei nagy sikert arattak Murád és Sismán cár seregei felett. Murád ezután tíz évig nem bántotta a magyar király hűbéreseit, amiből következtethetünk a győzelem mértékére. Lajos ennek a győzelemnek emlékezetére alapította 1378-ban a máriacelli templomot. Ez a hadjárat, amely alatt Lajos Erdélyben tartózkodott, most már valamivel huzamosabb időre biztosította a déli hűbéreseket hűségét.

Lajos egész balkáni és keleti politikája mögött felismerhetjük az egyházpolitikai szempontokat. A félreismerhetetlen missziós szempontok igen nagy szerepet játszottak először a skizmatikus területek hódoltatásában, majd a pogány török elleni fellépésben. A hódoltatott területeken rendszeres térítő munkát (épített ki; országán belül pedig nem tűrte meg a skizmát: az összes ruténeket és oláhokat a magyar katolikus püspökök alá rendelte. Missziós hivatásáról való meggyőződése vezette Lajost a magyarországi papi jövedelmek és a pápai adózás ügyében, valamint a főpapi székek betöltésében, ahol erőteljesen foglalt mindig állást a szentszékekkel szemben. A pápai tizedeket keresztes célokra a pápa engedélyével bizonyos években teljesen magának tartotta meg. XI. Gergellyel szemben pedig az összetűzésig érvényesítette befolyását a főpapi kinevezésekre.

Lajos utolsó háborúi ismét Velence ellen irányultak. 1378-ban a Velencével rivális Genova szövetségi ajánlatára tört ki az új háború, amelyben Lajos bosszút akart állni az öt évvel azelőtt, Pádvia szövetségében bekövetkezett balsikerekért. A három éven át folyó csatározások Velence teljes lealázásával végződtek. Velence a háború folyamán egy ízben már hajlandó volt a magyar hűbéruraságot is elismerni s csak a genovaiak makacssága miatt folyt tovább a háború. Az 1381-ben megkötött béke megerősítette a zárai béke pontjait, ezenkívül kiviteli kedvezményeket és évi 7000 aranyforintot biztosított Magyarország számára. A háborún legtöbbit a kis áldozatokat hozó Ausztria nyert, mert megkapta Trevizót és Triesztet.

Lajosnak három leánya volt, Mindhárom számára egy-egy országot kívánt örökül hagyni. Mária-t lengyel, Hedviget magyar királynak szánta s a legidősebbet, Katalint Nápoly-lere akarta állítani. Ezért jegyezte el Katalint V. Károly francia király Lajos nevű fiával. Ezzel a házassággal a francia és magyar királyok között új szövetség jött volna létre, amely a Hatalmában megerősödött és a német császárság birtokában újre jobban elnémetesedő Luxemburgokat ellensúlyozta volna, patáim azonban 1378-ban meghalt. Ez év tavaszán egyházszakadás történt nyugaton. A bíborosi kollégium olasz pápát vá-

lasztott, VI. Orbánt (1378—1389), mire a franciák VII. Kelemen néven francia ellenpápát választottak, aki ismét Avignonba tette át székhelyét, A római és avignoni pápák harcában Johanna a francia pápa mellé állt. Ekkor a római pápa felszólította Lajost hogy jöjjön Johanna ellen Nápolyba. Lajos azonban Kis Károly javára lemondott jogairól, miután ettől ígéretet nyert arra nézve, hogy nem fogja Mária és Hedvig magyar és lengyel igényeit megtámadni. Kis Károly a magyar csapatok segítségével könnyen birtokába vette Nápolyt s nagynénjét, Johannát foglyul ejtette, mikor pedig 1382-ben az avignoni pápa Johanna jelöltjét, Anjou Lajost megkoronázta s az mozgolódni kezdett, Károly Johannát megfojtatta. Így valósult meg a nápolyi-magyar szövetség s került III. Károly személyében Lajos nevelt fia és a kivégzett Durazzói Károly veje a nápolyi trónra.

Hedvig apósa, Lipót osztrák herceg a francia skizmához csatlakozott. Ekkor egyezett meg Lajos Vencel császárral (1379—1400) Zsigmond bátyjával, hogy Máriát és Zsigmondot teszi meg nemcsak lengyelországi, hanem magyarországi örökösévé is. 1382 májusában a lengyel rendek is hozzájárultak a tervhez és Luxenburgi Vencel császárnak sikerült Lipót osztrák herceget is rábírnia, hogy az mondjon le a magyar trónról a császár öccse, Zsigmond számára. Kevéssel utóbb, 1382. szeptember 10-ikén Nagy Lajos királyunk hosszas szenvedés után lepra-jellegű betegségben meghalt.

Nagy Lajos nagyhatalommá emelte Magyarországot. Atyja elgondolásának megfelelően megteremtette a magyar-nápolyi szövetséget és a magyar-lengyel uniót. Békét szerzett nyugati szomszédaival és megfékezte a keleti ellenségeket. Délen megerősítette a magyar hatalmat s Dalmáciában kiszélesítette a magyar befolyást. Velencét legyőzte és csaknem hűbére alá hajtotta. Megszabadította az egyházi államot ellenségeitől. Számos kis ország helyezte magát védelme alá s negyven éves uralkodása alatt valamennyi nagyhatalom kereste szövetségét. Az Árpádok külpolitikai álmát ő valósította meg: **a l a t t a ö l t ö t t t e s t e t a m a g y a r n a g y h a t a l o m g o n d o l a t a .** Katonai és diplomáciai sikerei a magyar történetben kétségtelenül a legdicsőbb lapokat foglalják le. Megvalósította ideáljait, vitéz, kegyes és világhódító uralkodónak bizonyult. Tervei, ha eredményei nem is bizonyultak hosszúéletűeknek az ország akkori hatalmi pozíciójához viszonyítva nem voltak irreálisak. Reálpolitikai érzékét mi sem bizonyítja jobban, mintáz, hogy kellő időben tudott elejteni idejétmúlt terveket. Külpolitikája egyenes folytatása volt az Árpádok kijelölte külpolitikának: lengyel-magyar-katolikus délszláv-olasz szövetség alapján kiépített hatalom, amely nyugatra a csehek, osztrákok és a németbirodalom ellen defenzív, de harcrakész, északkelet, kelet és délkelet felé azonban expanzív, terjeszkedő. Ezt a tudatos külpolitikát tudatos gazdasági szempontok is irányították. A középkor dinasztikus külpolitikájában kevés volt a mai értelemben vett realitás, a nemzetpoli-

tikai szempontok hiányoztak belőle. Nagy Lajos dinasztikus külpolitikája, bár eredményei utána összeomlottak, a maga miliójében feltűnően reálisnak ítélni lehet. S minden realitása mellett igen nagy etikai tartalma volt a jogszerűség! Lajos mindig a jogszerűség alapjára építette és valósította meg külpolitikai terveit. Biztosítani akarta őseitől rászállt királyi jogait s visszaszerezni a születése és koronája jogán őt megillető országokat és tartományokat. Nagy Lajos egyenrangú volt a francia királlyal és a német-római császárral s így külpolitikája jogosan volt a nagyhatalom expanzív külpolitikája.

A belpolitikai fejlődés útja egyenes és sima volt. Tovább folyt a haladás a birtokos osztályok politikai érvényesülése felé. Elhomályosult az a felfogás, hogy a királyság Isten rendelésén és a verség jogán örökölt patrimoniumon alapul s helyét az a felfogás foglalta el, amely a nemesi közösségnek az első fejedelmválasztáson gyakorolt hatalom átruházó ténykedésében lelte fel a királyi hatalom alapját. Ennek kapcsán alakult ki később a szentkorona elmélet, amelynek azonban az Anjouk korában még nem lehetett nyoma sem. A korona szent Istvántól kezdve négy évszázadon át a „királyi hatalom” a „királyság” jelképe volt. Az „ország” nem szerepelt a tartalmában. Amikor tehát a királyság hatalma megoszlik a király és a birtokos rendek között, akkor alakult ki a Werbőczynél szabatosan kialakult szentkorona-elmélet. Ez az Anjouk alatt még nem történt meg. Az Anjouk központi kormányzata szinte korlátlan volt. 1323 után egyetlen országgyűlést nem tartottak s így a nemesi osztálynak nem nyílt alkalma politikai jogainak gyakorlására. A király csak a királyi tanácsot hallgatta meg. Ez a tanács azonban korántsem hasonlítható össze az utolsó Arpádok mellett működő főnemesi gyűlekezettel, mert itt a királytól függő urak ültek, akiket ugyan meghallgatott Károly is, Lajos is, de a király önhatalmúlag döntött. A rendies felfogással és a közvéleménnyel szemben a királyi tanács szerepe biztosította az uralom jogszerűségét és törvényszerűségét. Lajos és atyja ezzel eleget tettek a látszatnak. Ezért nem látott Lajos az aranybullában sem hatalmát korlátozó jogszabályokat, csak a zsarnok király elleni biztosítékokat. Tehát 1351-ben a nagyobb királyi tanács kérésére, önként megerősítette az aranybullát. Ő maga azonban még harminc éven át változatlanul gyakorolta korlátlan királyi hatalmát s a rendek csak halála után jutottak jogaik érvényesítéséhez. Nagy Lajos és kora számára tehát nem volt különösebb jelentősége az aranybulla kegyes megerősítésének. Azonban a Nagy Lajos halálát követő zavaros években az 1351-es törvény a magyar rendi állam alapokmánya lett, mert az a törvény egyensúlyozta ki a monarchikus és rendi erőket. Amikor Lajos megerősítette II. Endre kiváltságlevelét, *tető alá* hozta a rendi Magyarország épületét s azt csak az ő kivételes királyi képességein nyugvó hatalma takarta el egy időre a szemek elől. Lajos nápolyi kudarca, a szépen indult hadjárat indokolat-

Ian befejezése bizonyos elkedvetlenedést váltott ki itthon. A nagy anyagi és véráldozatot hozott nemességnek, főleg annak alsóbb rétegének jutalmazására gondolt tehát Lajos, amikor 1351. december 11-én anyjával egyetértve, a királyi kormány tanácsára egy dekrétumban megerősítette II. Endre aranypecsétes kiváltságlevelét s mindazokat a szabadságokat, amelyek abban az oklevélben foglaltak. Egyedül az örökösödsre vonatkozó szakaszt változtatta meg s huszonöt új cikket csatolt hozzá. Az új cikkek megerősítették Károly intézkedéseit a portális adóra, a földesúri bányaszabadságra, a kötelező pénzbeváltás eltörlésére nézve. Továbbá megállapították a földesúri familiárisok, falusi bírák és szolgák mentességét a kapuadó fizetése alól; megengedték a nemeseknek, hogy a törvényes vámokat elkerülhessék s így vámmentességet élvezzenek; hathatósabban intézkedtek a nemes személyes és birtokszabadságáról; intézkedtek a birtokperек lefolytatása és néhány perrendtartási kérdés ügyében; biztosították a főbenjáró bűnben elítélt nemesek családtagjainak büntetlenségét; biztosították a kötelezettségeiknek eleget tett jobbágyok szabad költözködési jogát; végül szabályozták a jobbágyok terményszolgáltatási kötelezettségét, amennyiben az egyháznak fizetendő tized mellé a földesúrnak fizetendő kilencedet írták elő.

Ez a törvény a magyar nemesség egész egyetemét érintő összefoglalása a nemesi jogoknak és kiváltságoknak s csak ez nevezhető a nemesi szabadságok „magna charta”-jának. Az 1351-es törvény lényegesen eltér az aranybullától az öröklés terén. Az öröklés kérdésben a 13—14. század fordulóján két felfogás küzdött egymással. Az ősi jogon való öröklés elve és a szabad végrendelkezés elve. Ez utóbbi a serviens elem érdeke volt és az egyházban talált támogatóra. Az első elv viszont az ősi foglalo nemesekre volt kedvező. III. Endre 1291-ben végül is a nemesség szabad végrendelkezési jogát biztosította. Ezzel szemben azonban az Anjou-kor joggyakorlatában inkább a nemzeti öröklés, az ősiség elve érvényesült. Lajos a kérdést úgy oldotta meg, hogy behozta a fiúsítást, melynek alapján a fiatlan örökgyók birtokukat leányukra hagyhatták a király engedélye alapján. Ezzel kielégítette a szabad rendelkezés híveit. Általános örökösödsi elvül azonban az ősiségét írta elő. Az örökösödsi jog eddig más volt a foglalo nemességnél s más a servienseknél. Nagy Lajos most teljesen azonosan szabályozta mind a két nemesi réteg örökösödsi jogát s ezzel ledölt az utolsó válaszfal is a kétféle eredetű nemesi osztály között. A szlavóniai és erdélyi nemesek különleges adóterheit is eltörö]te s így megteremtette az egységes nemesi társadalmat, amelyen belül csak a vagyoni viszonyok jelentettek társadalmi rétegzödséket. Az ősiség biztosította a nemesi birtokok elidegeníthetlenségét is s így hivatva volt arra, hogy a vagyoni viszonyokat stabilizálja, legalább is a nemesség kisbirtokos részénél.

A nemesi szabadság legfontosabb alkotóelemeit H ó m a n a következőkben foglalja össze: teljes személyes szabadság és alatt-

valói közvetlenség, a személyes adómentesség, a nemesi birtok törvényes öröklésének és az ősiség korlátain belül teljes tulajdonjoggal és teljes földesúri hatalommal való birtoklásának joga, a tisztségviselés és vármegyei önkormányzat jogai s végül az országos kormányzatra való befolyást biztosító alkotmányos jogok. Az adómentesség a rendkívüli adókra vonatkozott, de már az Anjouk alatt kezdett az illetékekből adózássá átalakuló közszolgáltatásokra is kiterjedni. Az adóköteles jobbágnép rendkívüli adót csak uraik előzetes hozzájárulásával fizetett. Az adómegajánlást az Anjouk alatt még csak a nagyobb királyi tanács gyakorolta, később már a nemesség az országgyűléseken ajánlotta meg a jobbágyság rendkívüli adóit. Mindeme jogokért csak az alattvalói hűség, személyes hadbaszállás terhelte a nemeseket, amikhez a módosabbaknál még a katonaszállítást, a gazdagoknál a bandériumállítást és vár fenntartás járult. A személyes hadbaszállás országos veszély esetében az ország határain belül önköltséges volt, az ország határain kívül azonban a király költségére történt.

A nemesség csak jogegyenlőség terén lett elvben egységes társadalom, különben több rétegre oszlott. Már előbb kétízben megindult egy erős főnemesi osztály kialakulása, de IV. Béla és I. Károly (Róbert) mind a két esetben letörte ezt az osztályt. A letöréssel egyidőben azonban ők maguk rögtön megvetették egy újabb főnemesi osztály alapját. A Károly által felémelt főnemesi osztály bürokratikus jellegű volt, mert hivatali méltóságain alapult társadalmi állása. Ez a kiváltságos osztály még nem osztálykiváltságok, hanem egyéni érdemeket honoráló főnemesség az Anjou-kor végére alakult át születési arisztokráciává. Ennek a társadalmi rétegnek jogtöbblete a királyi tanácsban való részvételben, szélesebbkörű földesúri bíraskodásban, bandérium- és vámfenntartási jogban jelentkezett. A nagybirtok mellett ezek a jogok voltak a főnemesi osztály ismérvei. Az Anjou-kori új főnemesség legnagyobb részben a régi nagy nemzetségek ivadékaiból került ki, csekély hányada volt francia (Drugethek), olasz (Jánkiak), német, cseh és moldvai. Az indigenák, az idegen származásúak nem játszottak az Anjouk udvarában nagyobb szerepet, mint az Árpád királyok udvarában. A főnemesi osztály az Anjouk alatt mintegy ötven birtokos családra tehető.

Jóval nagyobb volt természetesen a száma a köznemességnek. Ez a réteg három csoportra oszlott, nagyobb birtokos, középbirtokos és törpebirtokos nemességre. A nagyobb birtokosok állandóan haladtak a főnemesi réteg felé. A középbirtokosság le- és felfelé egyaránt elzárkózva, a vármegyei önkormányzatban élte ki magát. A jobbágytalan törpebirtokos nemesség közelebb állt a jobbágyhoz, mint a birtokos nemességhez. Ez a jagyoni megoszlás okozta, hogy a törpebirtokos nemesség a gazdasági és egyéb kényszerhelyzetek miatt tömegesen szegődött magánjogi függőviszonnyal a nagybirtokos nemesek szolgálá-

tába Bár nemesi kiváltságait elvben nem veszítették el, de törvénykezési, közigazgatási és katonai szempontból földesuruk hatósága alá kerülvén, végül is egy alacsonyabb rétegbe csúsztak le.

Így alakult ki a másföldjén élők, két előkelőbb rétege, a nemes és nem nemes familiárisok és serviensek osztálya. Ezek személyükre nézve szabadok és adómentesek voltak s szolgálati viszonyuk személyes természetű volt. Ennek a familiáris elemnek a közigazgatásban is szerep jutott, mert soraikból emelkedtek ki a főtisztviselőket állandóan helyettesítő tisztviselők, akik ily minőségükben a főtisztviselővel magánjogi függésben voltak. A 15. században az egytelkes és vagyontalan nemesek úgyszólván kivétel nélkül függési viszonyba kerültek egy-egy nagybirtokos nemessel. Egységesen mentesek voltak a királyi zászló alatti hadbavonulás alól. Szerepük az Anjouk kihalta után a politikai életben igen jelentős lett, mert országgyűlési jogukat megtartván, pátrónusaik rajtuk keresztül s az ő támogatásukkal tudták akarataikat érvényesíteni. A familiárisok rétege országos viszonylatban nem alkotott egységes osztályt, nem volt képes közjogi rend kialakítására, de magánjogi viszonylatban át- és átszötte a társadalom minden rétegét. Nálunk ez az intézmény mindig csonka, közjogi elismerés nélküli, hűbéri szervezet maradt, s így tagjai lassan nyom nélkül beolvadtak vagy a nemesi, vagy a jobbágy-paraszti osztályba.

A közjogi biztosítás nem maradt el a szabad telepések, vendégek adózó rétegénél. A városi elemek gazdasági erejét gyakran igénybe vette a közhatalom, tehát elismerte azok jogait és kiváltságait is. Így a kereskedő és bányavárosok kiemelkedtek a földművelő- és mezővárosok, szabad községek közül s polgáraik is önálló polgári osztállyá erősödtek. A mezőgazdaságilag termelő városok lakói a 16. század elejére elvesztik kiváltságait, de a kereskedelmi és ipari elemekkel telített, a törvényhozás által elismert szabadkirályi városok polgársága közjogi renddé alakul át.

A legnépesebb réteg a földesúri hatóság alatt álló területeken a terményadó, vagy más szolgáltatás fejében az úr földjéből kapott telken önállóan gazdálkodók osztálya volt. Ezek a jobbágyok vagy parasztok, akik a személyes szabadságot már a 11—12. században elnyerték. Az ősi, szentistváni értelemben vett jobbágyokhoz már nem igen volt közük. Azok ivadécai vagy a királyi nemes serviensek, vagy a nem nemes familiárisok osztályába emelkedtek fel. Az emelkedő folyamattal párhuzamos volt egy részre a lesüllyedés folyamata. Ez a rész az adózó úrbéreszek közé süllyedt le. Az adózó úrbéreszek, a jobbágyok, személyükre nézve szabadok voltak. Telkükért a földesúrnak meghatározott földbért, a termés egytizedét (kilenced) s bizonyos szolgáltatásokat fizettek. Az egyháznak dézsmával (tized), a királynak kapuadóval, utóbb évenkénti rendkívüli adóval tartoztak. Politikai jogaik nem voltak. Nevüket legelőkelőbb szár-

mazású rétegtől örökölték, jogállásuk azonban csak a földműves telepesek jogállása volt. Jogállásuk fejlődésében két mértföldkő van: az 1298:70. t.-c. és 1351:18. t.-c., amely a szabadköltözőkdedési jogot biztosítja s az 1351:6. t.-c., amely a földesúrnak terményben fizetendő haszonbért a termés második tizedében határozza meg. A régi harcos-jobbágyok, telepes-vendégek földművesivadékai és telkes szolgák népes rétege így olvadt a szabad jobbágyosztályba.

Lassanként egyre kevesbedett a régi felszabadítatlan szolgák osztálya, akiket közhatalóság nem védett, csak az egyház. Ezek az utóbb elszegényedett és lejjebb süllyedő szabad jobbágyokkal alkottak egy legalsó társadalmi osztályt: a házas és hazátlan zsellérek rétegét. Így jutottak fel a szolgák a paraszti fokra, a magánjogi szabadság legalacsonyabb fokára.

Amint láttuk, a hűbéres vitézek ivadékai most jutottak el a teljes nemesi szabadsághoz, a szabad királyi városokban most indult meg a polgárság kialakulása, a szolgák és szabadosok most emelkedtek fel a jobbágyi szabadság magasabb színvonalára. Mindez simán, forradalmi jellegű megmozdulás nélkül. A társadalmi fejlődés ezek szerint az Anjouk alatt általában felfelé irányuló haladást mutat, ami megfelel az ország nagyhatalmi állásának, a belső gazdagodásnak és a közbiztonságnak. A Károly által megalapozott belső béke Nagy Lajos alatt meghozta gyümölcseit a társadalmi viszonyok megtisztulása terén is. Szent István óta nem volt ennyire nyugalmi állapotban a magyar társadalom.

A társadalmi viszonyok változása után vessünk egy áttekintő pillantást a különböző nemzeti elemekre. A nagyobb tömegekben betelepített nemzetiségek megtartották a maguk régi szervezeteiket s így különálló társadalmi egységeket alkottak. A közhatalommal szemben fennálló kötelezettségeiket a közhatalom egyetemlegesen állapította meg s az autonóm közösség tagjai a maguk jogszokásai szerint osztottak az abból fakadó haszonban és teherben. Ezeket a nemzetiségi társadalmi egységeket az országos szervezetben a király által az élükre kinevezett tisztviselők kapcsolták be, akik a nemesi vármegye főispánjának szerepét töltötték be. Ilyen tiszték voltak a székelyek ispánja, a kánok és jászok bírása, a szepesi ispán és királybíró. Amikor a nomád székelyek, jászkúnok, oláhok letelepedtek és a szászok székeinek városai felépültek, megindult ezekben a nemzetiségi társadalmi egységekben is a társadalmi tagozódás folyamata.

A székely társadalom tagozódása hasonlóságot mutat a magyar fejlődéssel. A nemzeti hadnagyokat felváltó szék-kapitányok és a hét székely szék önkormányzatában résztvevő tanácsurak alkották a kiemelkedő tisztviselő arisztokráciát, amely lassan születési arisztokráciává alakult át. Ez az osztály a tagjait főembereknek (primores) nevezte. Egy középső társadalmi réteget jelentettek az úgynevezett lófőszékelyek. Az előbbi a ma-

gyar főnemesi, utóbbi a köznemesi osztály pontos megfelelője. A székelyek bizonyos földközösségben éltek s a főemberek legalább három telek után részesedtek a közösség földjéből. A lófők saját lovukon mentek a harcba. A gazdasági különbségek tehát nem voltak nagyok. A legelső rend a közsékelyek rendje volt, amely gyalogosan harcolt. A közsékelyeknél szintén dívott, hogy a módosabb székelyekkel familiáris viszonyba léptek. Mind a három osztály nemes volt s a székelyek a katonai szolgálaton kívül csupán az ökörsütés terhét viselték. Ez a király koronázásakor, első házasságakor és az elsőszülött fiú születésekor minden székely telekről beszolgáltatott ökörajándék volt. Ekkor a király adószedői a király bélyegét sütötték rá a királynak juttatott ökrökre (ökörsütés). A székelyek székek szerint tartott gyűléseken intézték el ügyeiket s időnként a székek közös gyűléseket tartottak. Már egészen korán találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a három erdélyi nemzet, a magyar, a székely és a szász, a vajda, vagy a király elnöklése alatt közös gyűlést tart. Az első ilyen gyűlést III. Endre 1291-ben tartotta Gyulafehérvárott. A székely székek a következők voltak: Udvarhelyszék, Maros-szék, Háromszék (Sepsi, Kezdi és Orbai szék), Csíkszék (Felesik, Alcsík, Kászon-szék), Gyergyaiszék, Aranyosszék. Ez utóbbi nem tartozott az egységes székely földhöz. Később még úgynevezett fiúszékek alakultak ki: Keresztúrszék, Miklósvárszék, Bardócs-szék és Szeredaszék.

A jászok és kunok a király földjén telepedve meg, a királyt mint hűbérúr at szolgálták. Megmaradtak a fejlődés folyamán is a király familiárisainak s csak a legelőkelőbbjeik, a jász és kún kapitányok helyezkedtek el valahol a magyar köznemesek és nemesi familiárisok közt. A jász- és kúntársadalmon belül ezek a székely főembereknek feleltek meg. A lófőszékelyeknek a 14. század elején a még pogány, pásztorkodó kunoknak és jászoknak személyes hadkötelezettséggel terhelt osztálya felelt meg. A közsékelységnek megfelelő réteg a jász- és kún-kapitányok földjén lakó, familiáris vagy jobbágyszolgálatban élő jászság és kunság volt, amelyet idővel a közadókkal is megterheltek. Bár a kunok és jászok egyrésze így adófizető lett, a területi önkormányzatban azért résztvett s így, mint a székelyeknek, szintén nem volt az önkormányzaton belül politikai jogokkal nem bíró rétegük. Az önkormányzati területeket itt is székeknek hívták.

Az oláhok kisebb rajokban költöztek be az ország területére. A 13. században telepedtek meg az Erdélyi-érchegység, a Gyalui havasok és a Bihar-hegység lejtőin, ahová nyájaikkal nyaranta már egy évszázaddal előbb kezdtek bejárni. A királyi telepítések a tatárjárás nagy vérvesztésegei után vették kezdetüket. IV. László egy oláh csoportot Máramarosba telepített meg. A 14. században népes csoportok költöztek be Máramaros, Ung és Bereg megyékbe. Ezek rendszeres telepítések voltak amelyeket gondos előkészítés előzött meg s a telepések jogviszo-

nyait előre pontos megegyezések szabályozták. Az ország belsejében a kenéz, vajda, soltész néven szereplő vezetők alatt betelepült oláh csoportok szabad telepesek voltak s miként ez a társadalmi osztály, úgy ők is beolvadtak a 14. század folyamán az egységes jobbágy-paraszi osztályba. A határvidékeken az oláhság katonai szerepet töltött be. Így szélesebb önkormányzata volt és az illető terület fő királyi tisztviselője alá tartozott, anélkül, hogy a nemesi vármegyének alávetett volna. Egy-egy királyi vár körül úgynevezett oláh kerületek keletkeztek s ebben a magyar főtsízt, vagy helyettese alatt a nemesi vármegyére emlékeztető önkormányzatot élveztek. Voltak a nádori közgyűléseknek megfelelő egyetemes törvénylátó gyűléseik is. Az északkeleti határon még nagyobb szabadságban éltek, mert fejük az Őszes oláhok által választott oláh vajdák és nem a magyar tisztek voltak. Az oláhság ilyen kiváltságos állapota katonai szerepük letűnésével párhuzamosan következik utóbb be. Az oláhokat telepítő, többnyire bolgár, szláv és kún-besenyő kenézek egy-egy telepítvénynek törvénykezési, katonai és közigazgatási elüljárói voltak. Az örökhűbéres kún- és jászkapitánysággal ellentétben, az oláh kenézek királyi hűbére a király által visszavonható volt, de a király ezzel a jogával nem igen élt. Így alakult ki, a közoláhokkal szemben, a kenézek örökhűbéres nemesi osztálya, amelynek tagjai bizonyos katonai szolgálattal, birkaötvenneddel, más állatokból tizeddel adózott, de más adóktól mentesek voltak. A pásztorkodó népelemet oláh-nak nevezték a kenéz birtokain dolgozó jobbágysorban élő, adózó román-nal (romin, rumun) szemben. A kenézi osztály könnyen emelkedett fel a nemesi sorba, sőt a főnemesi sorba is, ha áttért. Az ilyen nemessé lett kenézcsaládok elmagyarosodtak, elszakadtak a közoláhoktól és a románoktól, akik viszont feltartóztathatatlanul lesüllyedtek a paraszt-jobbágyok színvonalára. Ide jutottak a nemesi rangot nem nyert kenézek is.

A nemzetiségi egységeken belül mutatkozó társadalmi tagozódás megindult a városokban élő szászoknál is a Felvidéken és Erdélyben egyaránt. Megindult a viselt tisztek örökössé tétele iránti törekvés, ami bizonyos hivatalnok-arisztokrácia-szerűséget termelt ki, de a polgárok egyenjogúsága meggátolta az osztályok kialakulását s azok nem jogi különbségek formájában, hanem gazdasági alapon jöttek lassan létre. Az erdélyi szászok csak mérsékelten katonáskodtak és földbérszerű adót fizettek a királynak. Ugyanez volt a helyzet még határozottabb formában a huszonnégy városi közösségben élő szepesiszászoknál. Az erdélyi szászok II. Géza hívására a 12. század derekán a Közép-Bajna és a Mosel mellékéről költöztek Erdélybe, de a különböző földről származó telepek csakhamar egybeolvadtak. II. Endre 1224-ben az úgynevezett Andreanumban biztosította kiváltságaikat. A nagyszebeni tartománynak autonóm állása volt, melynek élén a király által kinevezett kerületi gróf állt (szepeni ispán). Különben maguk intézték belügyeiket, maguk vá-

lasztották hivatalnokaikat és papjaikat. A brassói és nagyszombeni káptalan közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alatt állott. A püspöki hatáskör egy részét a káptalanokban az esztergomiak gyakorolták. 1334 óta úgyszólván minden faluban ki lehet náluk az iskolát mutatni. A kezdetben katonai és földművelési céllal letelepített szászok igen korán iparos- és kereskedőnéppé alakultak át. A szászok szintén székekbe voltak közigazgatásilag szervezve s a hét (erdélyi déli szászok) és két (erdélyi északi szászok) szász székre szervezett nemzet 1486 óta politikai egységet alkotott, melynek élén az úgynevezett szász egyetem (universitäre) állott.

A 14. század elején indult meg a keleti Bereg és a Tisza-jobbparti Máramaros benépesülése Halicsból és Podolinból jött rutén földművesekkel és pásztorokkal. Ezek nem voltak katonai céllal betelepített elemek, tehát kiváltságok és önkormányzatok nélkül helyezkedtek bele a jobbágyosztályba, legfeljebb soltészkeiknek jutott a falusi bírakat megillető jogokból és kiváltságokból. Hasonlóképpen nem alkottak különleges társadalmi réteget a nyugati határszélre két évszázad alatt lassan beszivárgott bajor és osztrák telepesek a mosonmegyei heidebauerek, a soproni ponzichterek és a vas-, zalamegyei hienzek ősei.

Az Anjouk és a korai, főnemesség telepítéseivel benépesedett a természetes határokig kitöltött ország. A határvidékeken katonai szervezet épült ki, s bent a munkaerők száma megsokszorozódott. A keleti elemek: székelyek, kunok, úzok, besenyők, bolgárok, tatárok és az indogermán jászok beolvadtak a magyarságba épűgy, mint a honfoglaláskor itt talált különböző szláv elemek. Ez a sors érte az Árpádok alatt szórványosan betelepített nyugati jövevényeket is. A 14. században betelepített idegen elemek, amelyeket az ország külső határaitól telepítettek be, azonban már nem magyarosodtak el. Ebben nagy szerepe lehet skizmatikus voltuknak, amely így a görög-szláv kultúrájú új telepeseket a germán-latin kultúrájú magyarságtól élesen elkülönítette. Ezek a telepítések a maguk korában katonailag és gazdaságilag egyaránt kívánatosak voltak. Az a kor egyáltalában nem ismerte „a nemzetiségi kérdést, még a nemzetiségi színezetű összeütközéseket is csak gazdasági-politikai és elsősorban vallási, de nem faji különbségek robbantják ki. Ezek okoztak akkora nehézségeket is, amelyekkel a magyarság már nem tudott megbirkózni s úgy látszik, mintha a magyarság asszimiláló ereje egyszerre megtörnék. A kifejeződött magasabb életforma, minden igyekező ellenére, kizárta az idegen kultúrkörben élő, primitívebb életformához szokott új telepeseket a magyarság testébe való felemelkedésből. Ez a többé már át nem hidalt szakadék évszázadok múlva, napjainkban, a korszellemmé vált nemzeti gondolattól hevítve, egész Közép-Európát megrázó robbantó erővé alakult át s megbontotta a történelmi alakulatokat, hogy érvényt próbáljon szerezni a benne rejlő, évszázadokon át lekötött sajátos erőnek.

Nemcsak az Anjou-kori állapotok közelebbi megvilágításánál fontos, de a következő korok megértéséhez is szükséges a földbirtok területi megoszlásáról alkotható kép ismerete. Hóman Bálint összeállítása szerint az Anjou-korban a király és királyné birtokában volt 3347 helység (15.2%), az egyházak kezén 2668 helység (12.2%), a világi nagybirtokosok kezén 7300 helység (33.3%), a közép- és kisbirtokosok kezén 8600 helység (39.3%). A király és királyné helységeiből 49 volt szabad királyi város, 243 város, 3052 falu s az összlakosságot Hóman 540.000 főre becsüli. Az egyház kezén volt 92 város, 2576 falu 355.000 lakossal, a világi várurak kezén 282 város, 5828 falu 840.000 lakossal, a világi nagybirtokosok kezén volt 21 város, 1169 falu 150.000 lakossal, végül a közép- és kisbirtokosok kezén volt 8600 falu 1,035.000 lakossal. Ezek szerint az ország lélekszáma 2,910.000-re tehető, amelyből a király hűbérese volt 18.5 százalék, tehát majdnem az összlakosság egyötöde. Ezek alapján pontosan mérlegelhetők a társadalmi erőviszonyok.

Az Anjouk rendszeresen erősítették a kis- és középbirtokosnemességet, hogy ezzel ellensúlyozzák a főnemességet. Viszont szükség volt a főnemesség gazdasági hatalmának erősítésére is, mert ezzel arányban növekedett azok katonatartó képessége. Hogy a főnemesség mégse válhasson a központi hatalom gyengítőjévé, az Anjouk megszüntették az örökös tisztségeket s a tisztviselőket szorgalmasan cserélték. A megyék élére állított főispánokat az ország más részéből való birtokosokkal töltötték be, hogy a tisztséggel járó hatalom ne keveredjék magánhatalmukkal. Még később Lajos a főispáni méltóságokat egy-egy vidéken egy-egy az udvarban élő országos főméltóságra bízta s ezzel a központi hatalom közvetlen befolyást nyert az ország összes ügyeinek intézésébe. Mivel ezek az országos főtisztviselők csak a király legmegbízhatóbb emberei közül kerültek ki s azokat megbízhatatlanság esetén a király azonnal elejtette, a hivatalnok-főnemesség nem használhatta fel a központi hatalom ellen a hivatala nyújtotta hatalmat.

Lajos halálakor a főúri társadalomban mégis bizonyos rétegződés következett be, egyes nagybirtokos családok a főnemesi társadalom élére kerültek. Katonai érdemeik elismerése alapján jutottak az élre a Lackfiak, Szécsiek, Gilétfiek, Czudarok és Himfiek. Ez a lovagi társaság, amely hosszú időn át szűkebb környezete volt Lajosnak, jól megfért a diplomáciai és egyházi érdemek alapján kiemelkedett főnemésekkel (Bebek, Kani-zsaiak, Telegdiak, Kaplaiak, Drugethek, Szécsényiek s íb.) Akét tábor között a meghasonlás akkor következett, be, amikor Erzsébet anyakirálynő Lengyelországba ment s a fiatal királynő kegyeit kereső főurak összefogtak a kormány megbuktatására. Az akció élén a délvidéki Garai Miklós állt, aki „1359-ben látszólag minden előzmény nélkül került a hivatalnok főnemesség sorába. Szerencsés rokoni kötelékei és az a szokatlan körülmény, hogy

Lajos oly tartomány élére emelte, mely magánbirtokaival határos volt csakhamar az élre juttatták. Lassanként a katonapárt kezéről átcúszott a hatalom a királyné körül csoportosult főurakra. Ugyanekkor Durazzói Károly szlavóniai herceg, utóbb nápolyi király (Kis Károly) környezetében is kialakult egy politikai színezetű főnemesi párt (Pekriek, Peleskeiek, Atyinaiak, Siklósiak, Szeglakiak stb.), amely főleg a szomszédos Garai-hatalom növekedése ellen keresett Károlyban támogatót. Ez a hármás pártagozódás Nagy Lajos halála után új irányba terelte a történeti fejlődést...

Összegezve az Anjouk — Károly és Nagy Lajos — uralkodásának külső és belső eredményeit, meg kell állapítanunk, hogy alattuk az ország eddigi külpolitikai súlyát messze meghaladó nagyhatalmi állást foglalt el s belső fejlődés terén is korszakalkotó lépéseket tett. A valutareform, a kereskedelem fellendítése, a helyi önkormányzatok kialakulása, a nemesi szabadságok összefoglaló biztosítása évszázadokra meghatározták a történet irányát. Az Árpádkorban megindult belső fejlődés itt érte el végső formáját, úgyhogy az Anjouk-korát hozzá kell csatolnunk az Árpádok korához, mert hiszen a rendi állam III. Béla és Nagy Lajos között alakult ki. Az Anjouk a már megszervezett rendi állam mellett még az Árpádok korlátlan királyi hatalmát gyakorolták. Utánuk indul meg tulajdonképpen az igazi rendi élet, a nemzet és a király osztozása a kormányzó hatalomban. A fejlődés folyamatának egységén kívül az uralkodói nagyságuk is az Árpádokhoz kapcsolja a leányágon Árpád Anjoukat.

A műveltségi viszonyokról s annak szent Istvántól a reformációig való fejlődéséről a mohácsi vész előadása után fogok összefoglalóan megemlékezni.

2. fejezet.

A magyar nemzet története Máriától V. Lászlóig (1382—1458).

A magyar és a török hatalom összeütközésének állandósulása.

A rendek befolyása az országos politikába.

Nagy Lajos fiúörökös nélkül halt meg. Leányai közül Mária 11, Hedvig 9 éves volt s Máriának vőlegénye Luxemburgi Zsigmond, IV. Károly császár fia, Vencel cseh király öccse, csak tizennégy éves volt. Így a Nagy Lajos temetését követő napon megkoronázott Mária helyett tulajdonképpen az ötvenedik életéve körül járó Erzsébet, Lajos özvegye uralkodott. Nagy Lajos ugyan ígéretet nyert a lengyelektől, hogy Máriát ők is elismerik királyuknak, de azok halála után idegenkedni kezdtek attól a gondolattól, hogy a personalis unió megegyeszer megismétlődjék. Csak abban az esetben voltak hajlandók Máriát és jegyesét elfogadni, ha lemond a magyar koronáról. Közben már trón-

követelő is jelentkezett a lengyel trónra, Ziemovit massoviai herceg személyében, akit magyar csapatok vertek le. Végre sikerült úgy megegyezni a lengyelekkel, hogy Erzsébet a kisebbik leányt, Hedviget küldi Lengyelországba s a lengyelek azt koronázzák lengyel királlyá. Hosszas huza-vona után, 1384 őszén, végre kiment Hedvig, akit királlyá koronáztak. Ezzel megszűnt a személyes kapcsolat Lengyelország és Magyarország között. Hedvignek utóbb politikai érdekből fel kellett bontania az osztrák Vilmostal történt eljegyzését s a keresztségét felvevő litván fejedelemhez, Jagelló-hoz ment nőül, bár anyja rajta volt, hogy ezt a házasságkötést megakadályozza. Ezzel a násszal létrejött Litvánia és Lengyelország uniója, amely a lengyel hatalom és kultúra határait jelentősen keletre tolt ki s alapját vetette meg a lengyel nagyhatalomnak.

Erzsébet anyakirálynő uralma nem volt zavartalan. Néhány anyósával való ellentéte már korán kifejlesztett benne bizonyos egyoldalú állásfoglalást s most kitört belőle a féktelen uralomvágy, úgyszólván csak Garai Miklósról hallgatva, a saját érdekei szerint kormányzott. Pedig Mária uralkodását csakhamar külső megmozdulások kezdték veszélyeztetni. A bosnyák Tvartkó már Velence szövetségét kereste, hogy hatalmát Magyarország kárára növelhesse. Az egyre jobban mérgesedő helyzetet Erzsébet megfontolatlan intézkedései, így elsősorban Lackfinak elejtése, még súlyosbította. A kegyvesztett katonai párt és a Gáraival ellentétben álló délvidéki urak Kis Károly nápolyi királyhoz fordultak s felkínálták neki a magyar koronát. Kis Károly, mint az Anjou-ház legidősebb férfitagja, örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy a nápolyi koronát a magyar koronával összekapcsolja s így megvalósítsa Nagy Lajos koncepcióját. Egyelőre mint rendcsináló jött Magyarországra, azonban csakhamar magához ragadta az uralmat s rábírva Máriát a koronáról való lemondásra, 1386 Szilveszterén magát Székesfehérvárott, királlyá koronáztatta. Erzsébet nem sokáig tudta elviselni megaláztatását és háttérbeszorítását s néhány hét múlva Károlyt írásgáthoz hivatva budai palotájába, Forgách Balázssal halálosan megsebesítette. A király 1387 február 24-én súlyos sebeibe belehalt s az uralom ismét Máriára, illetve a helyette uralkodó édesanyjára szállt át. Károly meggyilkolását a déli végeken erőteljes lázadás követte. A két királynő azt vélvén, hogy személyes megjelenésükkel le tudják csendesíteni a lázadást, a lázadók közé mentek. Számításukban súlyosan csalódtak, mert a fellázadt Horváthiak Diakovár mellett a királynőket foglyul ejtették s a kíséretükben levő Garai Miklóst és Forgách Balázst a királynők szemeláttára felkoncolták. A felkelők a két királynőt a tengerparton levő Novigradba vitték, ahol Erzsébetet nemsokára meg is fojtották. Zsigmond (1387—1437), akit Erzsébet nem nézett jó szemmel s aki helyett a leánya számára már más férjet is keresett, Csehországban értesülvén az eseményekről, azonnal visszatért. Hívei 1387 elején

Székesfehérvárott megválasztották Mária mellé királynak, de a megválasztást bizonyos feltételekhez kötötték. Velence nem nézte jó szemmel, hogy a nápolyi és a magyar korona egy kézben elvesül s ezért a nápolyi párt ellen foglalt állást, Mária segítségére sietett s kiszabadította őt a fogságból.

Zsigmond és Mária közös uralma sem volt békés természetű. Elsősorban a Tvartkó bosnyák király által támogatott lázadókkal kellett megküzdeniök, majd az egyre fenyegetőbbben fellépő török veszéllyel kellett szembenézniük. Nagy Lajos halála után Murád ismét támadólag lépett fel s 1389-ben a Rigómezőn tönkrevverte a szerbeket, ami a szerb állam megszűntét jelentette. Kevéssel utóbb Bajazid szultán a magyar koronának hódoló havaselvei fejedelmet kényszerítette maga mellé. Mária 1395-ben bekövetkezett halálakor a török és magyar hatalom megütközése elkerülhetetlennek látszott. A törökök már 1391-ben magyar területre is betörték s ezzel a török veszély közvetlen az ország testéhez férközött. Az izlámhitű törökség nem volt nomád jellegű ellenség. Katonai szervezete sokkal állandóbb jellegű volt s hadjáratai nem zsákmányolást, hanem területfoglalást tűztek maguk elé célul. Az izlám parancsai missziós jelleget kölcsönöztek háborúskodásának s így a török haderő minden eddigi nomád jellegű török nép seregénél veszélyesebb ellenfél volt. A központi hatalomban még meg sem erősödött Zsigmondnak, akinek eddigi dalmát és horvát-dalmát hadjárataiban sem volt különösebb hadiszerencséje, a győzelemre nem sok reménye lehetett. Még kevesebb reménye lehetett annak a különböző nemzetek csapataiból álló kereszties seregnek, amely 1396 nyarán a Balkánra nyomult, hogy Bajazid szultánt kiverje a Balkánról. A szeptember 28-án lejátszódott n i k á p o l y i c s a t á b a n a kereszties hadak megsemmisítő vereséget szenvedtek s maga Zsigmond is csak futásban talált menedéket. Zsigmond balkáni veresége korántsem szolgált az itthon amúgy is gyenge lábon álló népszerűségét. A nápolyi pártiak, a Nagy Lajos-korabeli lovagvilág utolsó képviselői, ismét Nápolyban kerestek király jelöltet s a Budán meggyilkolt Kis Károly fiát, Nápolyi Lászlót hívták be az országba. A belső zavarok annyira elmérgesedtek, hogy Zsigmondot 1401-ben a főurak egy része foglyul ejtette s huzamosabb ideig fogságban is tartotta. Nápolyi László 1403-ban tört be Magyarországba, azonban -a Rába közén Zsigmond párthíveinek csapataitól vereséget szenvedett s atyja példáján okulva, visszavonult. Zsigmondnak időközben sikerült részben fegyveresen, részben egyezkedések útján a belső lázadásokat leküzdeni és Boszniában rendet teremteni, azonban Dalmácia egy része Nápolyi László kezén maradt, aki ezeket a területeket eladta Velencének. Zsigmond ugyan megkísértette 1411 és 1413 között az olasz eredetű Ozorai Pipo vezérlete alatt Dalmáciát Velencétől visszaszerezni s bár a háború költségeire 16 szepesi várost Ulászló lengyel királynak 150.000 forintért elzálogosított, komolyabb eredményt elérni nem tudott. Hasonlóképpen sikertelen

volt az 1418—19-ben viselt újabb velencei háborúja. Sőt 1415-ben Boszniát is elvesztette, amennyiben az is török kézre került.

Zsigmond háborúi általában nem voltak szerencsések. Az egyre megismétlődő kisebb török betörések után a déli hűbértartományok veszendőbe mentek s 1428-ban az Aldunánál, Galambóc mellett, II. Murád szultántól ismét súlyos vereséget szenvedett. Életének úgyszólván egyetlen komoly katonai eredményét 1437-ben érte el Szendrő mellett, amikor már Hunyadi János is megjelent a csatamezőn s a győzelem kivívása nagyrészt neki volt köszönhető.

Szerbia elbukása óta a magyar élet legnagyobb problémája a török elleni védekezés kérdése lett. Szerencsétlenségünkre azonban Zsigmond Vencel halála után előbb cseh király lett, majd 1410-ben német királynak is megválasztották és császárnak is megkoronázták. Ezután Zsigmondot annyira elfoglalta egyrészt a német birodalom, másrészt a súlyos belzavarokkal küzdő egyház ügyeinek rendezése, hogy a déli kérdéssel a kelleténél jóval kevesebbet tudott csak foglalkozni. Uralkodása végére az egykori balkáni hűbértartományokból csupán egy kis töredék nézett szembe a magyar királyság védelme alatt az előrenyomult törökséggel, így a szerbeken uralkodó Brankovics György despota és Castriota György albán fejedelem. Brankovics György már inkább Magyarországra, mint az általa bírt keskeny szerb területre támaszkodott, Magyarországon birtokokat nyert s szerb alattvalóinak egy része is Magyarországra vonult. A többi szerbek, a bolgárok és a Duna balpartján lakó oláhok Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben már török uralom alá kerültek s többet nem lehetett rájuk számítani.

Amint láttuk, a magyar külpolitika évszázados célkitűzése a nyugati hatalmakkal szembeni defenzív és egy olasz-horvát-magyar-lengyel koalícióra épített intenzív déli, délkeleti és északkeleti politikában nyilvánult meg. A szervezett török hatalom feltartóztathatatlan előnyomulása kényszerű változást okozott a tradicionális magyar külpolitikában is. A védekezési oldal délre és délkeletre helyeződött át s így nyugat, elsősorban Németország felé kellett keresni az összeköttetést, hogy oly erőforrások álljanak rendelkezésre a déli veszedelemmel szemben, mint amilyent eddig a nyugattal szemben a déli erőtalékok nyújtottak. Már Nagy Lajos utolsó éveiben találkozunk a nyugati orientáció gondolatával, amikor Lajos Mária férjéül IV. Károly német császár fiát szemelte ki. A magyar és cseh koronák egyesítése s ezeknek a német császári koronával való megerősítése Zsigmond óta évszázadokon át állandó külpolitikai tendenciája lesz a magyar királyságnak. Habsburg Albert, Zsigmond veje és trónutódja, szintén német király és római császár volt. Ennek fia, V. László, osztrák herceg és cseh király volt. Kettőjük között I. Ulászló személyében a lengyel és magyar hatalom egyelőjét választották meg a rendek királyul. Hunyadi Mátyás minden erejét előbb a cseh korona, majd a német császári korona

megszerzésére fordította. Végül ez a külpolitikai elgondolás juttatta a magyar koronát Mohács után a Habsburgok fejére. Ennek a külpolitikának első tudatos cselekedete az volt, hogy Zsigmond még Nápolyi László trónkövetelése idejében, olyan értelmű szerződést kötött IV. Albert osztrák herceggel, hogy ha Zsigmond fiúörökös nélkül halna el, Albert örökölje a magyar koronát, aki viszont arra kötelezte magát, hogy feleségül veszi Zsigmond Erzsébet nevű leányát.

Zsigmond német császársága eseményeinek előadása nem tartozik a magyar történet körébe, mindazonáltal meg kell emlékeznünk a Zsigmond által kezdeményezett konstanzi zsinatról, amely hatását hosszú időn keresztül súlyosan éreztette Magyarországgal is. Már előbb említettük, hogy az 1377-ben Avignonból Rómába visszatért XI. Gergely pápa halála után a nyugati egyház egyszerre két, egy olasz és egy francia pápát választott s így az egyház kettészakadt. A szakadást 1409-ben a pisai zsinat által választott harmadik pápa sem tudta megszüntetni. Az egyházszakadás s a pápák adópolitikája olyan elégtelenséget okozott az egyházban, hogy Európaszerte megindult egy egyháztisztító folyamat s ezzel párhuzamosan a nemzeti egyházaknak függetlenülése a pápai hatalomtól. Maga Zsigmond is összeütközésbe került IX. Bonifác pápával, aki vele szemben Nápolyi Lászlót pártfogolta. Részben a bosszúvágy, részben pedig az európai közhangulat vezette Zsigmondot, amikor 1404-ben a „*placetum regium*” kibocsátásával magához ragadta a főpapi székek betöltésének jogát s ezzel, bár a szentszék állandóan tiltakozott ellene, a magyar király főkegyúri jogát, amit szent István kiváltságaira vezetett vissza, ismét élő joggá tette. Zsigmond így módot talált arra, hogy az ellene felázadt püspököket kicserélje, valamint arra is, hogy az egyház gazdasági erejét fokozottabban vehesse a központi hatalom részére igénybe. Azonban, amikor az angol W i c l i f János nyomán a cseh Húsz János egyre nagyobb hatással hirdette az egyház megreformálásának szükségességét, Zsigmond császár a szorongatott egyház segítségére sietett s XXIII. János pápával Konstanca zsinatot hívatott össze. Ez a zsinat megakart szüntetni az egyházszakadást, végre akarta hajtani az egyház megreformálását s védekezni kívánt a tévtanokkal szemben. A hármas célkitűzésből csak egyet valósított meg a zsinat, az eretnekek elleni erélyes fellépést. A zsinatra megidéztetett Húsz János, a prágai egyetem hitjavító professzora, aki Zsigmond oltalomlevelében bízva meg is jelent a zsinaton. Az oltalomlevél azonban mit sem használt s mivel tanait nem volt hajlandó visszavonni, mint eretneket elégették. Húsz tanai nemcsak Csehországban, hanem hazánk északnyugati megyéiben is számos követőre találtak s így Húsz mártírhalála nálunk is nyugtalanságot okozott. Ez a nyugtalanság Csehországban fegyveres felkeléssé fokozódott. A magyar hadak már az 1419—1424 között lejátszódott huszita háborúkban is résztvettek Zsigmond seregei-

ben, az 1430—32-ös huszita háborúk azonban már a Felvidékre is átsaptak s ettől kezdve úgyszólván évtizedekre állandósult a Felvidék váraiba befészkelte huszita csapatok nyugtalansága folytán a háborús állapot.

Említettük, hogy Nagy Lajos halála után a főnemesi rend több pártra bomlott. A főúri pártok küzdelme Zsigmond trónraléptekor sem ült el, Nápolyi László meghívása az egykori katonapárt és a bosnyák hatalomra támaszkodó horvát-szlavóniai párt ténykedése volt. Nemkülönbén a király központi hatalmát gyengíteni kívánó oligarchikus párt törekvésének eredménye volt Zsigmond 1401-es fogsága is. Hogy a maga hatalmát Zsigmond valamiképpen biztosíthassa, feltétlenül ki kellett egyeznie az uralomra törekvő pártok valamelyikével. A kiegyezés a Garai-féle tradíciókat továbbvivő Cillei-pártot tette a király uralmának támaszává s Zsigmond, hogy ezt az összeköttetést elszakíthatatlanná tegye, feleségül is vette Cillei Borbálát. Ettől az időtől kezdve Zsigmond magyarországi főnemesi rokonsága úgyszólván minden közhatalmi pozíciót megszerzett magának s amúgy is nagy gazdasági hatalmát így megsokszorozta. Zsigmond a régi katonapártot, amennyiben annak tagjai valamelyik lázadásban résztvettek, a szó legteljesebb értelmében kiirtotta s így a Nagy Lajost környező lovagi tanácsadókat lassanként az élet minden vonatkozásában felváltotta a kora-humanizmus szellemétől átítatott, már nem lovagi, hanem korai renaissance főúri osztály.

Zsigmond uralmának megszilárdulása közel egy évtizedet vett igénybe s ezalatt az oligarchikus törekvések a köznemesség érdekeit is súlyosan érintették, bár a kialakult vármegyei önkormányzat már sokkal hatásosabban tudta megvédeni a köznemességet, mint I. Károly trónralépte előtt, egy évszázaddal előbb. Zsigmond, bár uralmának megerősítését az egyik főnemesi pártnak köszönhette, mégis azon volt, hogy a nagybirtokos osztállyal szemben a független szabadokat megerősítse. Sőt 1405-ben már a városok követeit is meghívta az országgyűlésre s így azokat is bevonta az alkotmányos életbe. A városi követek jelenléte azonban a fejenként szavazó nemesség nagy száma mellett egyelőre nem biztosított a városok részére különösebb befolyást az alkotmányos életre.

A török veszedelem elleni védekezés mellett Zsigmond óta a magyar élet második nagy kérdése a köznemesség és a nagybirtokosság egyre élesebbé váló politikai küzdelme volt. Nagy Lajos haláláig” a magyar nemzet történetét két tényezőre bonthatjuk. Az egyik az ország lakosságának belső, gazdasági és társadalmi fejlődése, a másik a dinasztia külpolitikájának eseményekben jelentkező megnyilvánulása. Nemzeti történetről olyan telemben, hogy a nemzet a maga sorsának kialakulásában hatótényezőként szerepel, Zsigmond előtt alig beszélhetünk, hiszen a belső társadalmi fejlődés egyes fokozatainak elismerése is csak a király kegyének s nem a nemzet akaratának volt a megnyil-

vánulása. A rendi állam szervezetének kialakulása kapcsán a nemzetet alkotó rendek végre politikai jogokhoz jutottak s Zsigmond óta az országgyűléseken ezeket a jogokat gyakorolták is. A nemzeti akarat ettől az időponttól kezdve lesz hatótényező az ország és a nemzet sorsának kialakításában s ettől az időponttól kezdve a dinasztikus célkitűzések helyett, a tudatos nemzeti érdekek kerülnek előtérbe. A nemzeti akarat érvényesülése, valamint a változott gazdasági helyzet Zsigmond alatt több különböző irányú reformot eredményez.

Zsigmond szerette a fényűző udvartartást s amellett állandó katonai elfoglaltsága, valamint állandó vándorélete súlyos anyagi megterheléssel járt. A lázadások lecsendesítése kapcsán újabb korona javak kerültek magánkézre, sőt — amint láttuk — a 16 szepesi várost is kénytelen volt Zsigmond elzálogosítani. Ez az elzálogosítás csak magánjogi jellegű volt, a városok tovább is a magyar korona fennhatósága alatt maradtak. Az adójövedelmek fokozása céljából Zsigmond előszeretettel foglalkozott a városok fejlesztésével és a polgárság jogainak növelésével. Valószínűleg finánciális célja volt a városi követeknek az országgyűlésbe való meghívásának is. A támogatott városi elemeket az eddigi mértéken felüli adóztatással sújtotta Zsigmond s már az 1405-ös törvényekben állandósította a városok újévi ajándékait, úgy, hogy ezzel egy új városi adónemet teremtett. Fokozottan vette igénybe a zsidók gazdasági teherbíró képességét is, akiket szintén rendkívüli adókkal sújtott, Említettük már, hogy a királyi főkegyúri jog felelevenítése bizonyos mértékben szintén finánciális célokat szolgált. A kereskedelmi élet biztosítását célozta az 1405-ös törvényhozás, amely szabályozta a kereskedelmi életet, biztosította a jobbágyság szabad költözködési jogát, felelevenítette a feldolgozatlan nemesércek kiviteli tilalmát s általában arra törekedett, hogy a Károly Róbert és Nagy Lajos-korabeli gazdasági viszonyokat helyreállítsa.

A török veszedelem hadügyi reformra is készítette az országot. A reformnak a katonai oldala mellett pénzügyi vonatkozása is volt. Az erre vonatkozó törvény Zsigmond ú. n. 1435. évi első decretumában maradt ránk. Ebben a király, valószínűleg a főnemesség nyomása alatt, kijelentette, hogy mind az országot, mind annak főbb végvárait a király köteles saját költségén és saját zsoldos hadseregével megvédeni, de viszont a király haderejének elégtelen volta esetén nemcsak a megtámadott ország-rész főpapi és főúri bandériumai és a nemesek kötelesek fegyvert fogni, hanem erre az esetre egy új katonaságot is állítottak fel. Eszerint a birtokos nemesek minden 33 telek után egy jól felfegyverzett lovaskatonát voltak kötelesek kiállítani; ezáltal a jobbágyság is résztvett az ország honvédelmében, mert a 33 telek után kiállított fegyveres költségei a földesúr jobbágysait terhelték. Ez az ú. n. t e l e k k a t o n a s á g megyénként a vármegye zászlója alatt, az alispán vezetésével vonult táborba s az

ország haderejét, a köznemesi felkelést nem számítva, mintegy 120.000 főre emelte. Ezzel az intézkedéssel eljutottunk az általános hadkötelezettség elvének gyakorlásához. Zsigmond az országot hat védelmi kerületre osztotta s ezzel az intézkedéssel betöltötte az Anjouk által kialakított bandériális hadrendszer kifejlesztését.

A pénzügyi és katonai reformokkal egyenlő értékű a köznemességnek, illetve a vármegyének támogatása. Az 1435. évi második dekrétum cikkelyei, amelyek főleg a törvénykezés mi-kéntjével foglalkoznak, biztosították a szolgabírák választását, még pedig úgy, hogy azokat a vármegye összes nemesi közösen válasszák, sőt őket a nemesek közössége el is mozdíthatja. A jobbágyság helyzete azonban Zsigmond alatt nem, hogy javult volna, hanem az összes társadalmi osztályok között egyedül súlyosbodott. Említettük, hogy Nagy Lajos 1351-ben egy második tizedben, az egyházi tized után szedendő kilencedben (noná) állapította meg a jobbágyság terményszolgáltatásának mértékét. Azonban nem ez volt az egyedüli teher, amely a jobbágyságra nehezedett. A földesurak ezután is igényt tartottak arra a pénzadóra, amelyet azelőtt a jobbágyság előkelőbb rétegétől kaptak, nemkülönben a jobbágyság különböző természetű robotmunkájára is. Ezenfelül fizetnie kellett a jobbágyságnak a királyi rendkívüli adót, rendszerint egy aranyforintot, amely azonban némely évben kétszeres, sőt négyszeres összegre is rúgott. A telekatonaság felállítása után ehhez a megterheléshez még a katonai kötelezettsége is járult s így a közjogi értelemben jogtalan jobbágyság osztály terhei kezdték elérni az elviselhetetlenség határát. Mivel Zsigmond több törvényében biztosítja a szolgáltatásainak eleget tett jobbágyság szabad költözködési jogát, arra kell következtetnünk, hogy ez a jog is nagyrészt csak papíron volt meg. A 14. század vége óta egyre állandósul az a panasz, hogy az egyház az őt illető terménytizedet a gazdasági terhekkel amúgy is agyonújtott jobbágyságtól pénzben követelte be. A fokozott adóztatás és az egyre fokozódó pénzben fizetendő terhek a jobbágyságot fokról-fokra szegényítették s helyzete sokkal rosszabb lett, mint a 13. században, amikor szolgáltatásait törvény még nem szabályozta. Már előbb említettük, hogy az újabb alapítású kolduló szerzetesrendek bizonyos demokratikus szellemet képviseltek. Ez a demokratikus szellem, amely az embereknek Isten előtt való egyenlőségét a gyakorlati életben való egyenlőségre kívánta átértékelni, már határozott formában jelentkezett a huszita tanok nyomán kialakult népmozgalmakban. A nálunk is érvényesülő huszita tanok hazánkat is bekapcsolták az európai parasztmozgalmak folyamába s így a nálunk jelentkező parasztlázadásokat nemcsak a helyi viszonyokkal, de az Európában általános parasztságviszonyokkal is magyarázhatjuk. Az első parasztlázadás hazánkban aránylag igen korán, már Zsigmond korában jelentkezik Erdélyben. Az erdélyi parasztlázadás biztos okait nem ismerjük, okát azonban a következő

négy tényezőben kell keresnünk: a huszita tanok okozta közhangulat, a pénzben követelt egyházi tized, az általános jobbágyterhek súlyosodása és — a lázadásban résztvevő oláhoknál — a katonai szolgálatot nem teljesítő oláhok sorsának már említett nehezéde. A lázadás 1436-ban tört ki s kezdetben igen nagy sikert ért el. Az erdélyi vajda hadai elégtelennek bizonyultak a lázadás leverésére, így alkudozások kezdődtek a szorongatott vármegyei nemesség és a lázadó jobbágyok között. Jellemző, hogy a lázadók nemcsak gazdasági sérelmeiket akarták orvosolni, hanem bizonyos politikai jellegű biztosítékokat is kívántak szerezni, mert a nemesek és jobbágyok közt kötött szerződésben a jobbágyok kikötötték, hogy joguk legyen évente egyszer összegyűlni s vizsgálatot tartani, vajjon a nemesek megtartják-e a szolgáltatások mikéntjére kötött mostani szerződést. A szerződést egyik fél sem tartotta meg s a lázadás kiújult. A veszélyeztetett nemesség ekkor igénybevette a székelyek és szászok fegyveres segítségét is. A szolnok-dobokamegyei Kápolna községben kötött szerződést egymással a három nemzet, amelyet 1438 február 2-án a Tordán tartott erdélyi részországyűlés megerősített. A magyarság, székelység és szászág kölcsönös védelemre alakult uniója lett utóbb az önálló Erdély alkotmányfejlődésének alapja.

Ez a parasztlázadás korántsem javított a jobbágyok országos helyzetén. Folyamatban volt a mezővárosok polgárságának elproletárosodása is s a régi sérelmek és ennek a lecsúszott társadalmi rétegnek nyugtalansága robbantotta ki 1514-ben a később ismertető parasztlázadást, amely a jobbágyok szabadköltözködési jogának elvételét eredményezte s így befejezte a jobbágyosztály jogfosztottságát.

Zsigmond 1435. évi törvényei részletesen foglalkoztak az igazságszolgáltatás kérdésével is, de nem jelentettek lényeges változtatást.

A német császári koronát viselő Zsigmond, bár uralkodásának alapjául Magyarország szolgált, s ezáltal Magyarország nagyhatalmi helyzete lényegesebben nem ingott meg, igen sokszor távol volt az országtól. Távollétében a király személyét helyettesítő nádor személye előtérbe került s ez „szolgált ösztönzésül a nádori hatalom olyan átalakulására, amely Zsigmond halála után bekövetkezett. Zsigmond alatt már kétségtelenül megvannak mindazok a jelenségek, amelyek a magyar rendi állam alapjainak tekinthetők. Megvan a királyválasztás joga, következetesen életbelép, mint látni fogjuk, a koronázási eskü és hitlevél, általános fogalmazásban fennáll az uralkodóval szemben való ellenállás joga, kifejlődött a rendek hadi kötelezettsége és az ezzel párhuzamos adómentessége s végül, mint a köznemesség decentralizált szervezete, a nemesi vármegye is kifejlődött. Ebben az időben már kétségtelenül átalakul a szent korona fogalma is s érvényesülnek a gyakorlati életben azok a jelenségek,

amely éknek alapján a szent korona elméletét Werbőczy — mint később tárgyalni fogjuk — írásba foglalhatta.

Hazánk a királyság megalakulása óta több szellemi áramlatba kapcsolódott be. Az első Árpádok alatt a keresztény középkor levegője hatotta át mind a dinasztia, mind a nemzetet. A következő szellemi áramlat a lovagkor gondolat- és érzésvilágának átültetése volt. A 15. század elején új korszellem hatott el hazánkba. A kora-renaissance humanizmus új tartalommal töltötte meg a tudományos gondolkodást, a művészi látást és a mindennapi életet is. Zsigmond sűrű külföldi kapcsolatai révén ez a szellem számos vonalon találta meg hozzánk az utat s az élet legkülönbözőbb vonatkozásaikban mélyreható változásokat okozott. A Hunyadi Mátyás korában virágzása tetőpontjára jutott magyar humanizmus alapjai Zsigmond korából valók. Zsigmond építtette a budai királyi palotát is s Mátyás már csak a renaissance kiforrott stílusával, dekoratív elemeinek alkalmazásával tette azt pompázóbbá. A művészeti és tudományos élet gyökeres változásairól az általános összefoglalás során fogunk megemlékezni.

Zsigmond családi élete nem volt sem nyugodt, sem boldog. Ő sem járt elől jó példával az erkölcsös élet terén s példája feleségét, Borbálát is teljesen hatalmába kerítette. Nemcsak házaselete volt emiatt nem egyszer botrányos, hanem feleségének önálló ténykedése különben is súlyos trónutódlási gondjait is súlyosbította. Zsigmond trónját vejének, Albert osztrák hercegnek akarta biztosítani, s a rendek ígéretet is tettek arra nézve, hogy őt fogják királyukul megválasztani. Ezzel szemben az élete derekán túllévő Borbála Zsigmond megkerülésével a cseh huszita főurakkal lépett összeköttetésbe s Zsigmond halála esetére a még siheder III. Ulászló lengyel királynak akarta megszerezni mind a cseh, mind a magyar koronát, azzal a feltétellel, hogy az őt feleségül vegye. Fél százados uralkodás után 1437-ben halt meg Zsigmond s tetemeit Nagyváradon, az általa nagy kultuszban részesített Szent László sírja mellett helyezték örök nyugalomra. Utódjának, Albertnek az a kötelesség jutott első feladatául, hogy a cselszövő Borbála özvegy királynét elzárassa.

A magasra ívelt Luxenburg-házból származott Zsigmond, aki az Anjou-házba való beházasodás útján került a magyar trónra, kora-renaissance uralkodó volt. Nagy hajlama volt a művészetek pártolására s előszeretettel viseltetett a divatos lett klasszikus tudományok iránt. Katonai sikerei nem voltak, diplomáciai sikerei már inkább. Diplomáciai működése azonban néftiet császári minőségéhez kapcsolódik s így azt mondhatjuk, hogy ennek a kornak nem volt önálló magyar érdekű külpolitikája. Mint Anjou elődjei már uralkodása kezdetén személyes hiyei és politikai barátai részére lovagrendet alapított, az u. n. Skárcány-rendet, amelyet sűrűn osztogatott azoknak a külföldi vezetőembereknek is, akikkel császári minőségében barátságos politikai összeköttetésbe került. Bár az ország déli hű-

bertartományai részben már trónralépte előtt — az asszonyuralom alatt — részben ő alatta veszendőbe mentek, az ország katonai hatalma mégsem csökkent szemmel láthatóan, amit katonai reformjának tulajdoníthatunk. Az oligarchák köréje csoportosult pártjának vagyoni gazdagodása s a központi hatalom korlátlan voltának csökkenése azonban már csirájában hordta az ország hadi erejének utóbb bekövetkezett, nem számbeli, de katonai-értékbeli csökkenését, mit zsoldosokkal kellett ellensúlyozni. A városokat és a kereskedelmet támogató belpolitika az ország tehetősebb rétegeinek gazdasági viszonyait megtartotta az Anjou-kor szintjén, de a társadalom legalsó rétegének túlterhelésével megszűnt a társadalmi rétegek Anjou-kori viszonylagos gazdasági nyugalma és kiegyensúlyozottsága, Zsigmond nem volt állhatatos lélek, következetes és kiforrott jellem s emellett nagyfokú külföldi elfoglaltsága sem engedte, hogy egy téren következetes építő munkát vihesen véghez. Az Anjouk nyújtotta alap azonban oly szilárd volt, hogy még az ilyen megosztott munkarejű és kevésbé szilárd jellemű uralkodó alatt is viszonylag kevés érték ment veszendőbe, sőt a központi hatalom korlátozásával kezdetét vette a rendek politikai érvényesülése, a nemzeti akarat befolyása a kormányzásra.

A 15. század elején volt egy lélektani pillanat, amit fel lehetett volna használni arra, hogy a törökök európai hatalmát megtörjék. Ebben az időben vetette meg Középázsiaiban Timur Lenk hatalmas birodalma alapját s Perzsia és Mezopotámia meghódítása után Kisázsia felé tört előre. 1402-ben, az angorai csatában a törökség súlyos vereséget szenvedett, maga a nikápolyi győző, Bajazid szultán is fogságba esett. Ezt a súlyos vereséget azonban sem a nyugaton elfoglalt Zsigmond, sem a balkáni népek nem használták ki s így ideje maradt a törökségnek arra, hogy összeszedje magát. Amikor 1428-ban a török és magyar hatalom újra összeütközött, Galambócnál — mint láttuk — újra a török erők győztek. A török veszedelem állandósulásával lassan tudatossá vált, hogy az összeütközés az iszlám és a nyugati kereszténység küzdelmére fog szorítkozni s a keleti kereszténység támogatására nem lehet számítani. A keletről jövő támadásoknak eddig is Magyar- és Lengyelország volt elsősorban kitéve s a török veszedelem Magyarország után elsősorban Lengyelországot érintette. Zsigmond halála után, helyesebben a halála évében történt Szendrő melletti diadaltól kezdve, a magyar történelemben egy eddig egészen ismeretlen jelenséggel találkozunk. Eddig mindig az államfő személye volt az, amely egy korszaknak szétágazó eseményeit egységbe fogta. 1437-től 1456-ig, közel két évtizeden keresztül, nem az egymást váltó királyok adják meg a kor összefogó jellemzőjét, hanem a magyar hadak vezére Hunyadi János, aki az évszázadok távlatában a magyar vitézség utólérhetetlen szimbólumává magasztosul. Hunyadi János a köznemesség támogatásával és nem főúri körből, hanem a köznemesség sorából került a nemzet és az ország élére. Törté-

netileg ismert első ősei Radoszlav és Szerbe délszláv kenézek voltak, akik a többi kenéz módjára községekbe szervezett oláhoakat telepítettek be a magyar földre. Szerbének fia, V a j k, a nemesített kenézek módjára felfelé ívelő pályát futott be s már udvari vitéz volt Zsigmond udvarában. Ő kapta meg Zsigmondtól vitézsége jutalmazásául adományba az erdélyi Hunyad várát a hozzátartozó uradalommal. Vajk felesége magyar nő volt s legidősebb fia, János, apja példája szerint szintén Zsigmond udvarában kezdte pályafutását. Már fiatal korában feltűntek képességei és szertelen ambíciója, olyannyira, hogy az már királynak is feltűnt. Első jelentősebb szerepe a szendrői diadal kivívása volt. 1439-ben Albert király a Szörényi bánóság élére állította, T. Ulászló alatt előbb Nándorfehérvár kapitánya, majd erdélyi vajda s a török harcok fővezére lett. A várnai csata után előbb a rendek által választott héttagú országos kormány egyik tagjaként szerepelt, majd 1446-ban a kiskorú V. László kiskorúságának idejére az ország kormányzójává választották. Mikor V. László 1452-ben elfoglalta trónját, addig gyakorolt hatalma alig csökkent s hadvezéri érdemeivel szerzett nagybirtokai már oly magánhaderő kiállítására tették képessé, amely vetekedett a királyi haderővel.

Zsigmond vejére, az osztrák A l b e r t-re (1437—1439) hagyta az országot, akit a rendek valóban királlyá is választottak. A választási föltételek, amelyekkel Albertet királlyá választották, alaposan körülnyírbálták a királyi hatalmat. Az Albert korából ránkmaradt törvények igen érdekesen tükrözik vissza a rendeknek a királyi hatalom korlátozására irányuló törekvéseinek sikerét. Az eddig királyi tisztviselő, a nádor, ettől kezdve országos tisztviselővé alakult át, amennyiben a nádort ezután a király az ország nemeseivel, főpapjaival és báróival egyetértően és közösen választja meg. Megtiltották a királynak, hogy leányait az országgyűlés hozzájárulása nélkül kiházasítsa s ezzel elejét vették a rendek annak, hogy a király a nemzet érdekeivel ellentétes családi politikát űzhessen. Okulva Zsigmond példáján, kötelezetek a királyt arra, hogy állandóan Magyarországon lakjék. Kimondták, hogy a király és királyné polgári peres ügyeit az ország rendes bíróságai tárgyalják. Ismételten kötelezték a királyt arra, hogy az ország megvédéséről s a végvárak megőrzéséről zsoldosaival gondoskodjék s csak azok elégtelensége esetén hirdessen általános felkelést, de a nemeseket akkor se vigye ki az ország határain túlra. Mivel Albert esetében is számítani lehetett arra, hogy a magyar korona mellett más koronákat is fog viselni, megtiltották a tisztségek külföldiekre ruházását, vagy a királyi jövedelmeknek külföldiek számára való bérbeadását s ezt a tilalmat a törvény a királynő tisztjeire és hivatalaira is kiterjesztette. Az idegenek alkalmazását a szerbek csepotájának és a Cillei grófnak is megtiltották. Így az Albert korában alkotott törvények a királyi hatalom korlátozása mellett az idegen befolyás ellen is küzdöttek.

Albert rövid uralma állandó háborúskodással telt el. 1438-ban a cseh korona megszerzéséért viselt hadat a csehországi husziták ellen. Ugyanez évben az elzalogosított szepesi városok parancsnokának hatalmaskodása miatt is hadba kellett szállnia. Kiújult délen a török veszedelem is s míg Albert északon a huszitákkal és a lengyelekkel volt elfoglalva, addig egy török betörés Erdélyben Szászsebest, Medgyest és Nagyszebent támadta meg. Ez a török hadjárat, amely mintegy kémhadjárata volt az 1442-ös nagy erdélyi török betörésnek, váltotta ki Albertból azt az intézkedést, hogy a huszita hadjáratban is kitűnt Hunyadi Jánost Szörényi bánná nevezze ki. 1439-ben maga II. Murád szultán vezette seregeit Magyarország felé s a három hónapig védelmezett Szendrő várát is bevette. Szendrő bevétele után Boszniát rohanta meg, majd az ősz beálltával Drinápolyba vonult vissza. A török balkáni operációi alatt Szeged körül gyülekezett a magyar haderő s bár Hunyadi a magyar területekre történt betöréseket visszaverte, a nehezen gyülekező haddal Albert nem merte megtámadni Murádot. A tétlenül ülő magyar seregben vérhas lépett fel s október 27-én maga a király is belehalt a járványba. Kiemelendő, hogy Albert alatt volt először personalis unio Magyarország és Ausztria között, de minden mélyrehatóbb jelentőség nélkül.

Mint már az Anjouk trónraléptekor, most a fiúörökös nélkül meghalt Albert után is összeütközött a dinasztikus öröklési elv és a rendek által a nemzet jogának értelmezett szabadkirályválasztás elve. Nem sokkal Albert halála után özvegyének, Erzsébetnek fia született s Erzsébet az öröklési elv alapján fia, László számára akarta biztosítani a koronát. A rendek még Albert életében Ígéretet tettek arra, hogyha fia születik, azt királyul választják, de egyrészt a török veszedelem, másrészt pedig a legutóbbi nőuralom alatt lábrakapott oligarchikus mozgalmaktól való aggodás miatt, az 1440-iki budai országgyűlés Ulászló (1440—1444) lengyel királyt választotta meg magyar királlyá. A rendek választása azért esett Ulászlóra, mert a török veszély Lengyelországot is érintvén, azt várta tőle, hogy a két állam erejét összefogva fog fellépni a török ellen. Ulászló királyságától várta különben a nemzet az elzalogosított szepesi városok visszacsatolását is. Már javában folytak a tárgyalások a rendek követei és Ulászló között, amikor Erzsébet fia megszületett s ez súlyos bonyodalmakat okozott, Erzsébet Kottaner Ilonával Visegrádról eloroztatta a koronát s az újszülött Lászlót májusban Fehérvárott S z é c h y Dénes esztergomi érsek megkoronázta. A Budán együttlevő rendek nem ismerték el László megkoronázását s a koronázási feltételekre esküttevő s a választási feltételeket írásban elsőnek kiadó Ulászlót a Szent István sírjáról levett alkalmi koronával koronázták királlyá. Erzsébet nem nyugodott meg fia trónigényének elvesztésében s a nyugati határszélekre vonulva vissza, fegyveres támadást intézett Ulászló ellen. III. F r i g y e s német császár anyagi támogatásával zsold-

jába fogadta a cseh. Giskra Jánost és zsoldosait, akik meg is szállták a Felvidék jelentős részét. A háborúskodás 1440-től 1442-ig tartott s csak 1442 végén sikerült Erzsébettel békét kötni. Erzsébet pár nappal a béke megkötése után elhunyt s így végre az egész ország Ulászló hatalmába került. A szent koronával azonban még most sem tudta magát megkoronáztatni, mert Frigyes császár sem a gyermek Lászlót, sem a szent koronát nem volt hajlandó kiadni.

Murád szultán 1440-ben folytatta hódító hadjáratát s ostrom alá vette az ország kulcsának tekinthető Nándorfehérvárt. A várat Tallóczy János várnai perjel fél éven át sikerrel védelmezte s ősszel Murád sikertelenül vonult vissza. Ekkor nevezte ki Ulászló Hunyadi Jánost nándorfehérvári kapitánnyá s egyben az alvidék főkapitányává, A következő évben megismétlődött a török támadás Nándorfehérvár ellen. Ez alkalommal Iszák pasa, a szeneiről parancsnok próbálta a várat elfoglalni, azonban Hunyadi János és Újlaki Miklós Császárhalmánál a török csapatokat visszaverték. Az évről-évre ismétlődő török támadások során a következő 1442-ik évben mintegy 80.000 főnyi török sereg tört be Erdélybe s március 18-án Lépes György erdélyi püspököt a hadjáratot vezető Mezdibég a szentimrei ütközetben le is győzte. Ezután Szeben ostromához fogott a bég. Ekkor érkezett meg Hunyadi János a felmentő seregekkel. A felmentő csatában, amelynek pontos színhelyét nem ismerjük, Hunyadi szétverte a török sereget. Itt áldozta fel magát a legendás emlékü Kemény Simon. A vereség megbosszulására a még ez év júliusában Magyarország ellen küldött újabb hatalmas török sereg a vaskapui szoroson át akart betörni, de Hunyadi megsemmisítő csapást mért erre az újabb török seregre is. A törököket ért sorozatos vereségek alapján remélni lehetett, hogy egy újabb hadjáratban sikerülni fog Szerbiát felszabadítani. 1443 nyarán vette kezdetét az ún. hosszú hadjárat, amelynek vezére Hunyadi János volt. Körülbelül 40.000 főből álló sereggel, amelyben a magyarokon kívül lengyelek és németek is voltak, indult el Hunyadi szeptember havában lépett szerb földre. Novemberben Nis városáig nyomult előre, amelynek közelében egymásután három török sereget győzött le, míg a negyediket megszalasztotta. A beállott zord tél ellenére is folytatta az élőnyomulást, bevette Piret és Szófia városát, majd az izladi szoroson áthatolt a Balkán-begylánc gerincén. A hadjárat, amelyből Hunyadi és csapatai saját elhatározásukból s nem az ellenség kényszerítése alatt tértek vissza, teljes diadallal járt. A török fővezér és a szultán sógora is fogságba esett. A diadalmas hadjárat híre bejárta egész Európát s Ulászlót több oldalról biztatták a háború folytatására. Hunyadi János azonban nem tartotta elegendőnek az ország erejét egy újabb támadó hadjárat sikeres lebonyolítására. Maga Murád szultán önként lemondott Dél-Szerbiáról (így Brankovics visszakapta országát) s békét ajánlott Ulászlónak. A szultán békeajánlata annyira kedvező

volt, hogy azt 1444 júliusában Szegeden Hunyadi János és Ulászló tanácsosai elfogadták s esküvel is megerősítették. A szegedi béke egy kialakulni készülő törökellenes ligát robbantott szét, amelyben magyar, lengyel, német, burgundi és bizánci hadak három oldalról támadtak volna a törökökre. Ulászló a törökellenes közvélemény nyomása alatt, miután a pápa felmentette az országot a töröknek tett eskü megtartása alól, nagyrészt Cesarini Julián bíbornok ösztönzésére, még a szegedi békekötés évében, újabb hadjáratot indított a törökök ellen. A nagy garral beharangozott keresztes toborzás azonban mindössze ezer keresztest eredményezett. A királyi táborba alig 6000 magyar és 4000 lengyei gyülekezett, amihez Hunyadi 4000 Erdélyből hozott magyarja és Vlád Drakul havaselvei vajda 4000 oláhja járult. Ez a haderő alig fele volt a múlt ősszel diadalmasan elindult seregnek. A sereg Viddinen, Nikápolyon, Sumlán keresztül november 9-én ért Várna alá. Itt találkozott az esküszegő had Murád túlnyomó számú haderejével, amely egész váratlanul kerítette hátba a magyar sereget s kényszerítette harcra igen-igen kedvezőtlen terepen. A magyar sereg előtt nem volt más megoldás, mint kísérletet tenni az áttörésre. A küzdelem első része sikert hozott a magyar fegyvereknek, de amikor Ulászló időnek előtte beavatkozott a küzdelembe s ezzel Hunyadi hadi elgondolását önkényesen megváltoztatta, a küzdelem a törökök javára dőlt el. Maga a király is elesett s Hunyadi sietve menekült Magyarország felé. Menekülése közben Vlád Drakul vajda elfogatta, de szerencsére, megrettenve a magyarok fenyegetőzésétől, szabadon is bocsátotta, Különös szerencséje volt az országnak, hogy Murád nem használta fel a győzelmet, hanem visszavonult magnéziai magányába s így ideje volt Hunyadinak az egészen zilált állapotban maradt ország belső ügyeit rendezni. Egy ideig bizonytalan volt, hogy nem maradt-e a király életben s a király remélt visszatéréséig a székesfehérvári országgyűlés az ország kormányzását és honvédelmét hét főkapitányra bízta. Az ország ilyen megosztása végveszélyt jelentett volna, ha rá *nem* bírja Hunyadi az 1446-os fehérvári országgyűlésen a rendeket — mikor Ulászló eleste kétségtelenné vált, — hogy Albert és Erzsébet utószülött fiát, Lászlót, ismerjék el királyul. Ezzel sikerült elejét venni annak, hogy az ország súlyosabb belháborúk színterévé váljék. Hunyadi János politikai súlyának állandó emelkedésében nagy szerepe volt annak az ádáz küzdelemnek, amely a főnemesiség és a köznemesség közt folyt, Az Anjouk kihalta után a rendi állam politikai keretei között a köznemesség az országgyűlésen számszerint túlsúlyban volt és túlsúlyának megfelelően egyre nagyobb befolyást akart magának biztosítani az ország sorsának intézésében. A köznemesség politikai jelentősége már azért is megnövekedett, mert a nagy katonai és gazdasági hatalommal rendelkező főnemesi rend is csak köznemesi familiárisain keresztül tudta akarátát érvényesíteni az országgyűlésen. Érthető volt tehát, hogy az egymás hatalmára féltékeny két nemesi osztály

politikailag élesen szembekerült egymással. Hunyadi János a köznemesi pártnak volt a vezére. A nagybirtokos főnemesség félt hatalmától, de ugyanakkor le is nézte őt, parvenút látva benne. Az 1446-ik rákosi országgyűlésen, amelyen a rendek fejenként személyesen jelentek meg, Hunyadi János erdélyi vajdát választották az ország kormányzójává, addigra, míg Frigyes császár a kiskorú László királyt szabadon nem bocsátja. Hunyadi a köznemesi párt választotta meg erre az eddig ismeretlen hatáskörű közjogig méltóságra. Hunyadi viszont biztosította a köznemesiség túlsúlyát a politikában és kormányzatban. Kormányzósága ideje alatt tizenkéttagú országos tanács működött mellette. Hunyadi az országgyűléssel ebbe a tanácsba két főpap és négy főnemes mellé hat köznemeset hívatott meg. A köznemesiség győzelme Hunyadi országos hadvezérré és kormányzóvá választása után teljes volt s ezzel magyarázható, hogy Hunyadi a nemzet legszélesebb rétegeiben is osztatlan ragaszkodással találkozott, bár családjában ő volt az első elmagyarosodott nemzedék. Kormányzóvá választása azonban áthidalhatatlan szakadékot emelt a köznemesiség által támogatott Hunyadi és a vele szemben álló Cillei-, Garai-féle főnemesi párt között.

A király és királyság (rex és regnum) helyett már a kiskorú Kun László korában a *corona*, utóbb a *corona sacra* szavak használata jött szokásba. Ezzel egyidejűleg a szent koronának eredetileg egyházi jelentősége átalakult a királyi hatalom szimbólumává. A szent korona ilyen értelmezése az idők folyamán állandóan tágult, párhuzamosan a rendi állam belső kialakulásával. Hunyadi János kormányzósága idejében, az ugyancsak kiskorú V. László Matt, nyerte el a szent korona a még tágabb közjogi értelmezést s lett a királyi hatalom jelképéből az uralkodót és a politikai joggal bíró rendeket egyaránt magába foglaló nemzettest közjogi szimbólumává. Eszerint a hatalomnak nem a király a birtokosa, hanem a szent korona, annak viszont a király és a nemzet a tagjai s a király a hatalmát csak úgy gyakorolhatja, hogy a koronázás tényével a politikai joggal bíró rendek (totum corpus sacrae coronae) a hatalom gyakorlatát és élvezetét ráruházzák. Ez a felfogás, amelyet Werbőczy fogalmazott meg, a 13. századtól, IV. Lászlótól fejlődött ki és végleges formáját már a kiskorú V. László korában nyerte el. A központi hatalomnak ez a közjogi felfogása a köznemesiség részéről ösztönszerű védekezés volt a főnemesség elhatalmasodásával szemben. Ez a felfogás érvényesült akkor, amikor a köznemesiség a hatalom ideiglenes gyakorlását Hunyadi Jánosra bízta s ennek a felfogásnak köszönhető az, hogy a 15. századi oligarchák nem tudtak annyi elhatalmasodni, mint a 13. századi elődeik. A IV. és V. László között kialakult szentkorona-elmélet szolgáltatott a Habsburg-uralom korában alapot arra, hogy a nemzet az uralkodók alkotmányellenes törekvéseivel szemben fölléphessen.

A belső béke biztosítására Hunyadi kívánságára a főbb méltóságokat a különböző pártok fejeivel töltették be, így Hédervári Lőrinc lett a nádor, Újlaki Miklós az erdélyi vajda és Garai László a tótországi (szlavón) bán. A nem sokkal utóbb meghalt Hédervári Lőrinc helyére Garai Lászlónak jutott a nádori méltóság. Az ország bérvizonyai így tisztázódtak volna, de Frigyes császár nemcsak Lászlónak és a koronának a kiadását tagadta meg, hanem Köszeget és Győrt is elfoglalta. A Cilleiek, akik már Ulászlóval szemben is Erzsébet pártján voltak, Frigyes érdekében Horvátországba törtek, mire Hunyadi fegyverrel kényszerítette őket hűségre. Később Hunyadi az országtanács megbízásából Ausztriába nyomult, Németújhelyt elfoglalta s már Bécsset fenyegette, amikor azzal a feltétellel, hogy Frigyes visszaadja Győr városát, fegyverszünet jött létre, amit a két évre kötött béke követett, Végre 1450 őszén sikerült megegyezni Frigyes császárral, hogy az Lászlót 18 éves koráig magánál tartja s addig, tehát 1458-ig, Hunyadi megtartja kormányzóságát. Azonban már 1452-ben ki kellett Frigyesnek adnia Lászlót, mert a szövetségessé lett magyar, osztrák, cseh és morva rendek Németújhelyen közösen ostrom alá fogták. A kiskorú király azonban anyai nagybátyja, Cillei Ulrik kezébe került, aki minden befolyását arra használta fel, hogy minél jobban eltávolítsa a munkakerülésre és dőzsölésre szoktatott gyermekkirályt Hunyaditól. Hunyadi lemondott ugyan László kiszabadulása után az ország kormányzóságáról, de V. László (1452—1458) királyi helytartóvá és főkapitánnyá nevezte ki s így Hunyadi hatalma úgyszólván csorbítatlanul megmaradt, László legtöbb idejét Prágában és Bécsben töltötte s az uralkodást Cilleire bízta, aki így nap-nap után szembekerülhetett Hunyadi hatalmával.

Hunyadi kormányzósága alatt tovább folytatódtak a déli háborúk. Még 1445-ben szétvert Hunyadi egy, az alsó Száva mellett táborozó török rablócsapatot, 1445—46-ban egészen Kis-Nikápolyig nyomult előre. 1446-ban bosszúhadjáratot intézett Vlád Drakul havaselvei vajda ellen, őt elfogva lefejeztette s helyébe IV. Dán-t tette meg Havaselve vajdájává. Ugyanekkor István moldvai vajdával törökellenes szövetséget kötött. A következő időkben az említett Frigyes elleni hadviselés foglalkoztatta Hunyadit, de 1448-ban újabb török háborúra került a sor. II. Murád szultán már évek óta állandóan balsikerű hadjáratokat vezetett az albán C a s t r i o t a György ellen. Hunyadi tehát alkalmasnak tartotta az időpontot arra, hogy megkísérelje a várnai vereség megbosszulását, A hadjárat azonban sajnálatos vereséggel végződött. A szerb földön levő ú. n. R i g ó m e z ő n Murád szultán túlnyomó seregétől október 18—19-én súlyos vereséget szenvedett. A vereség talán még a várnainál is súlyosabb volt. A menekülő Hunyadi most az áruló B r a n k o v i c s kezébe került s csak súlyos feltételek mellett szabadult meg. A hűtlen Brankovics magyarországi birtokait Hunyadi késedelem nélkül elkobozta s 1450-ben haddal vonult ellene. Brankovicsnak ugyan

sikerült békét kieszközölni Hunyaditól, de ettől kezdve a Cillei—Garai-parttal érző Brankovics és Hunyadi között még élesebb lett a gyűlölködés. A déli fronton néhány évre viszonylagos csend következett be, az ország azonban nem örülhetett a békének, mert ezalatt az északnyugati Felvidék vált a harcok színterévé. Az egykor Erzsébet özvegy királynéval szövetséget kötött G i s k r a János Hunyadi kormányzóvá választása után sem tette le főkapitányi tisztjét, amelyre őt az országgyűlés hetedmagával 1445-ben megválasztotta. A Felvidéket saját birtokának tekintette s ezért hosszas huzavona után 1449-ben fegyveres összeütközésre került a dolog közte és Hunyadi között. Az első hadjárat nem járt különösebb sikerrel s így 1451-ben a Giskra elleni hadjárat megismétlődött. 1454-ben kiújultak a török háborúk. A II. Murádot követő II. Mohammed szultán 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt s megtette azt a török birodalom fővárosává. Az egész Európát megdöbbentő török siker után Mohammed 1454-ben Szerbia eljén indult s Hunyadi erre, hogy Brankovics helyzetén segítsen, betört Bulgáriába. A betörés sikerei alapján ismét felmerült a törökök ellen indítandó keresztesháború terve, amelyet Hunyadin kívül A e n e a s S y l v i u s és K a i s z t r á n János szorgalmazott. 1456 tavaszán Mohammed szultán egyenesen Magyarország ellen vonult és július elején ostrom alá vette Nándorfehérvárt, Július 22-én Hunyadi és Kapisztrán döntő diadalt aratott a török felett s a szultán megtörtén vonult vissza. A diadalnak akkora visszhangja volt, hogy a pápa elrendelte a harangoknak a nándorfehérvári diadal emlékére minden déli 12 órakor való megszólaltatását. A nagy diadalnak azonban nem sokáig örvendhetett a nemzet, mert a táborban kitört pestis 1456 augusztus 11-én Zimonyban Hunyadi Jánost is elragadta. Két hónappal rá elhunyt Kapisztrán János barát is, a nándorfehérvári diadal kereszties hőse.

A banderális hadrendszer nem felelt meg annak a fokozott igénybevételnek, amelyre Hunyadi kormányzósága alatt állandóan szükség volt. Különben sem lehetett az ország határán túl vinni a nemességet, s így Hunyadinak állandó hadjárataihoz jól begyakorlott gyalogságra volt szüksége. A világhírű török gyalogsággal, a janicsárokkal szemben csak így lehetett kilátás a sikerre. Hunyadi nem egyszer saját költségén tartotta fenn zsoldos gyaloghadseregét s csak később kapott az országgyűléstől anyagi hozzájárulást. Így az 1446. évi országgyűlés minden öt kaputól és minden négytelkes nemes után egy aranyat szavazott meg Hunyadi zsoldosseregének fenntartására.

V. Lászlóra a Hunyadival ellentétes főnemesi liga, amelynek élén a király nagybátyja, Cillei gróf állt, végzetes befolyást gyakorolt. Hunyadi János nagy tekintélye egy időre korlátok közé szorította a főnemesi és köznemesi pártok küzdelmét, de az utóbbi időkben egyre több és egyre súlyosabb sűrlődésai voltak már neki is a Cilleiékkel. Az 1453-as, sőt az 1454-es törvények is élénken bizonyítják a köznemességnek és Hunyadi Jánosnak ha-

talmát. Az 1454-es törvények cikkelyei behatóan foglalkoznak a katonáskodással és a telekkatonaságot száz porta után négy lovasban és két gyalogosban határozták meg. Ez a katonáskodás minden viszonylatára kiterjedő törvény Hunyadi János még csorbíthatlan hatalmának bizonyítéka. A végzetes összeütközés a főnemesi párt és az egy kézben legnagyobb magánbirtokot összesítő, de politikailag a köznemesekre támaszkodó Hunyadiak között elkerülhetetlen volt. Alig hunyta le szemét Hunyadi János, az összeütközés kirobbant. László király Cilleit nevezte ki az ország helytartójává és Újlakit főkapitánnyá, egyben kötelezte a Hunyadi-fiúkat, hogy azokat a várakat, amelyeket atyjuk rájuk bízott, adják át. Az események ezután drámai gyorsasággal peregtek le. Hunyadi László emberei Cilleit Nándorfehérvár falai között felkoncolták. A király szavát adta arra, hogy nem fog bosszút állni Cillei csúfos végéért, sőt Hunyadi Lászlót főkapitánnyá nevezte ki. Azonban alig szabadult ki a Hunyadiak kezei közül (a véres eseménykor maga is Nándorfehérváron volt), szabad folyást engedett a Hunyadi-párt ellenfelei bosszújának (Garai, Újlaki, Giskra) s Lászlót a budai Szent György-téren összeesküvés vádjában elmarasztalva, lefejeztette.

A királyi hitszegést és az atyja iránt érzett országos rokonszenvet Örökölt Hunyadi-fiú kivégzését a köznemesi társadalom országos felháborodással fogadta. Az elementáris erővel megnyilatkozó felháborodás és elkeseredés oly méreteket öltött, hogy a király biztonságosabbnak látta, hogy Bécsbe, majd Prágajja vonuljon vissza. Azonban magával vitte Hunyadi János kisebbik fiát, a 15 éves Mátyást is. Mátyás anyai nagybátyja, Szilágyi Mihály, a köznemesség élére állva, már-már fegyverrel akarta kényszeríteni V. Lászlót, hogy Mátyást adja ki. A királyhoz ragaszkodó erdélyi szászok ellen rendes hadjáratot indított. V. László, aki éppen ekkor jegyezte el a francia király leányát, épp megkezdte a tárgyalást Szilágyival, amikor 1457 november 23-án három napi kínlódás után váratlanul elhunyt. A 18 éves király halálát a közvélemény az ebben a korban nem nagyon szokatlan méregnek tulajdonította, azonban sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy ugyanaz a pestis-szerű kór végzett vele, amely egy évvel azelőtt Hunyadi Jánost is megölte.

A főnemesség két legnagyobb hatalommal rendelkező tagja — nem számítva a legnagyobb vagyonnal rendelkező, de a köznemességre támaszkodó Hunyadi Mátyást — Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda volt. V. László halála után mindkettő gondolt arra, hogy a koronát a maga számára szerezze meg. Egyesek néhai Habsburg Albert két veje közül (Kázmér lengyel király, Vilmos szász herceg) akartak királyt választani. Habsburg Frigyes német császár maga szeretett volna a magyar trónra kerülni s a szent koronát még mindig magánál tartotta. Az így szétforgácsolódott pártviszonyok mellett nem volt komoly ellenfele a köznemesség egységes pártjára támaszkodó Hunyadi Mátyásnak, akinek pártját anyai nagybátyja, Szilágyi Mihály szer-

vezte meg s aki mögött Vitéz Mihály váradi püspök vezetésével felsorakozott a főpapság egy része is. Ezzel a táborral szemben a töredékpártok kénytelenek voltak saját terveiket feladni s a Garai által 1458 újév napjára összehívott országgyűlés a Rákoson a még Prágában tartózkodó kiskorú Hunyadi Mátyást (1458—1490) választotta királlyá, A királyválasztás a köznemesség újabb diadalát jelentette, éppúgy, mint nemrég Hunyadi János kormányzóvá történt megválasztása. Hogy a köznemesség hatalmi súlya a király kiskorúsága alatt ne csökkenhessen, a köznemesség teljes bizalmát élvező Szilágyi Mihályt választották meg a király kiskorúsága tartamára kormányzóul. A csak leányágon Árpád Anjouk és a leányágon sem magyar Luxemburgi, Habsburg és Jagelló királyok után Hunyadi Mátyás személyében újra nemzeti király került Szent István örökébe.

Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt hanyatlásnak indult az ország nagyhatalmi helyzete s az őt követő uralkodók alatt az ország nagyhatalmi helyzetét már nem a királyok, hanem a magyar katonai erényeket nagyszerűen felhasználó s a nemzet közbizalmára támaszkodó Hunyadi János biztosította továbbra is. A sok belpolitikai bonyodalom, idegen betörés és külfáború ellenére az ország gazdasági helyzete nem ingott meg, ami annak köszönhető, hogy az Anjouk gazdasági és kereskedelmi politikája eléggé erősen megalapozta az ország gazdasági helyzetét. A rendi állam politikai érvényesülésének első háromnegyedszázadában a politikai nemzet túlnyomó többségét kitevő köznemesség sikerrel birkózott meg a főnemesség minden oligarchikus törekvésével s így ezidőben komoly nemzetfenntartó tényezőnek bizonyult. A trónralépő fiatal Hunyadi előtt nagyszerű feladatok álltak: arra volt hivatva, hogy megoldja a magyar élet akkori két nagy problémáját, végrehajtsa a török veszedelem leküzdését és a köznemességre támaszkodva helyreállítsa a nemesség különböző rétegeinek társadalmi és politikai egyensúlyát. Csak ennek a két feladatnak a megoldása biztosíthatta volna továbbra is az Árpádok által megalapozott, az Anjouk által kifejlesztett s Hunyadi János által megőrzött nagyhatalmi állapot további fennmaradását. Sajnos, kiváló képességei ellenére is csak részben tudott megbirkózni az eléje tornyosult feladatokkal.

3. fejezet

A magyar nemzet története Hunyadi Mátyástól II Lajosig (1458—1526) — A megújult nagyhatalomtól az ország bukásáig

Hunyadi Mátyás gondos nevelésben részesült. Egészen fiatal korában Zrednai Vitéz János irányította ezt, aki Zsigmond, Albert, majd Ulászló udvarában a királyi kancelláriánál mint jegyző, utóbb mint titkár működött, Hunyadi Jánosnak bizalmasa volt s az ő jóvoltából került előbb a nagyváradi püspöki székbe, utóbb a kancellária élére. Vitéz Jánost később S z a

n o c k i Gergely lengyel humanista váltotta fel, akinek döntő hatása volt növendéke lelki fejlődésére. A fiatal Mátyásban ritka harmóniával egyesült az elvont dolgok iránti érdeklődés és a mindennapi problémák gyakorlati megoldásának készsége. Aijja környezetében korán megismerkedett mind a katonai kérdésekkel, mind a politika cselszövényeivel. Még gyermekkorában bevonták a politikai életbe, amennyiben 1451-ben, mikor Hunyadi János hűségre kényszerítette Brankovicsot, oly irányú megegyezés jött létre Hunyadi János és Cillei Ulrik között, hogy az ifjú Mátyás fogja elvenni Ulrik Erzsébet nevű leányát. Ezt a megállapodást négy évvel utóbb megismételték s hogy nem került sor a házasságra, annak Erzsébet korai halála volt az oka. A fiatalon eljegyzett Mátyás tehát igen korán érezhette személyének jelentőségét.

A köznemesség politikai érvényesülésével egyidőben érvényesülni kezdett a politikai életben a nemzet öncélú ságának gondolata is, amely elsősorban abban nyilatkozott, hogy tudatossá vált a német, illetve osztrák beavatkozástól való félelem. Az osztrák Albert után főleg ezért fordult a nemzet többségét jelentő köznemesség a Jagellók felé s ültette a lengyel Ulászlót a magyar trónra. A Jagellóknak a Habsburgok elleni kijátszása ebben a században még egyszer, Mátyás halála után megismétlődött. A Hunyadi Mátyást megválasztó országgyűlésen nemcsak a köznemesség politikai súlya érvényesült, hanem az a nemzeti gondolat is, hogy a magyar trónra magyar ember emeltessék. Szilágyi Mihály fennen hirdette, hogy a magyar faj becsületének érdekében kell magyar embert emelni a trónra. A választás után pedig Vitéz János püspök a magyar nemzet díszének és üdvösségének nevezte a választást. Mátyás tehát egyrészt a köznemesség, másrészt a nemzeti gondolat királya volt.

A legelső bonyodalmat Mátyás megválasztása után az okozta, hogy Mátyás Prágában ígéretet tett P o d j e b r á d György-nek, hogy Katalin nevű leányát feleségül fogja venni. Az ajánlattevő Podjebrád, a cseh kormányzó volt, akinek terveibe pompásan beillett vőül a magyar király. Ezalatt idehaza Mátyástól függetlenül Szilágyi és az édesanyja szerződést kötött G a r a i L á s z l ó-val, a nádorral, hogy Garai támogatja Mátyás királyságát, viszont Mátyás Garai leányát veszi nőül. A 16 éves Mátyás meglepő eréllyel és még meglepőbb önállósággal kezdte meg uralkodását. A házassági bonyodalomban kitartott saját álláspontja mellett s inkább vállalta édesanyjának, Szilágyinak és G arainak neheztelését. Csakhamar lemondatta nagybátyját a kormányzóságról, hadat indított a felvidéken garázdálkodó cseh csapatok ellen s a legnagyobb eréllyel lépett fel III. Frigyes csárával szemben.

Mátyás helyzete nagymértékben emlékeztet Károly Róbertére: neki is meg kellett küzdenie az ellenséges indulatú oligarchákkal. Ez a jelenség Európában akkor általános volt. Az 1461-ben trónralépett XI. Lajos francia király hosszú harcok után

törte le az ellene szövetséget kötött hűbérurakat, az Angliában dülő piros és fehér rózsaharcban elvérzett az angol főnemesség s így Tudor Henrik 1485-ben már korlátlan hatalomra tett szert, s az ezeit egyben egyesített Castiliában és Aragóniában is ekkor törtek meg Aragóniai Ferdinánd és Castiliai Izabella a főnemesség hatalmát. Mátyás Károly Róbert mintájára lassanként megsemmisítette a régi főnemességet s újat emelt helyébe. A régi főnemességgel való összeütközése elég hamar bekövetkezett. A Garai-féle házassági terv bukása és Szilágyi Mihály mellözése egy táborba hozta össze a Hunyadiak ellenségeit. 1459 februárjában Garai, Újlaki, Bánfi és a Kanizsai-testvérek néhányadmagukkal Németújváron Frigyes császárt magyar királlyá kiáltották ki. A koronát magánál tartó Frigyes már régebben is igényt tartott a magyar trónra, s most, hogy a római pápai székbe II. Pius néven egykori titkára és tanácsosa, Aeneas Sylvius Piccolomini került, azt remélte, hogy a Szentszék is támogatni fogja törekvéseit. Ez utóbbi feltevésében azonban csalódott. Mátyás, amint hírére vette főurai mozgolódásának, Szilágyit Világos várába záratta s fegyverrel támadt Frigyesre és az összeesküvőkre. A Nagy Simon vezetése alatt működő csapatok pillanatnyi kudarc után Pinkafőnél megverték a császári sereget és a pártütő urak visszatértek a király hűségére. Maga Frigyes is visszalépett a további erőszakos próbálkozásoktól. A végleges megegyezés 1462-ben jött létre, amelynek értelmében Frigyes 60.000 aranyért kiszolgáltatta a koronát, viszont Mátyás elismerte, hogy ha fiúutóda nem lenne, Frigyes és utódai — Habsburg Albert és V. László jogán — örökösödési joggal bírnak a magyar koronára.

A német császárral szemben elért katonai siker, majd a béke megkötése nagymértékben emelte a fiatal uralkodó bel- és külföldi tekintélyét. Fokozta ezt az is, hogy a felvidéki csehek ellen 1459-ben indított, majd 1461—62-ben megismételt hadjáratai teljes sikerrel jártak és Giskra meghódolt a királynak, akihez élete végéig hű is maradt. A vezető nélkül maradt cseh zsoldosok egy része bizonyos Svehla nevű kapitány vezetése alatt ugyan még tovább is veszélyeztette a Felvidék közbiztonságát, mire Mátyás Magyar Balázs csapataival 1465-ben tőlük is meg tisztította a Felvidéket. A döntő ütközetben mintegy 2000 zsebrák esett el. A fogságbaesett Svehlát 250 társával együtt felakasztották, a további 300 foglyot pedig Czobor Mihály budai várnagy fojtotta apránként a Dunába. Ezzel véget ért a Felvidék állandó nyugtalansága, amely Albert halálától kezdve 25 éven keresztül tartott.

Az ország belső biztonságának rendezése után Mátyás a törökök ellen fordult. A török eddig is állandóan nyugtalanította a batárokat s 1460-ban egy betörés alkalmával Szilágyi Mihály is török fogságba került s a szultán Konstantinápolyban lefejeztette. 1463-ra tervezte Mohammed a még magyar fennhatóság alatt álló Bosznia meghódítását. Mátyás ekkor komolyan

lépett fel ellene és két oszlopban nyomulva előre, visszahódította Boszniát és annak élére Szapolyai Imrét állította, aki egykor atyjának titkára és bizalmasa volt. A diadalmas hadjárat után végre 1464 március 29-én az agg Széchy Dénes Székesfehérváron Szent István koronájával Mátyást királlyá koronázta. Még ez évben megismétlődött a szultánnak Bosznia elleni támadása, Mátyás azonban diadalmasan felmentette Jajcát az ostrom alól s ezzel a török támadások néhány évre szüneteltek. A török háborúkkal egyidejűleg, már 1463-ban sikerült Mátyásnak mind Havaselvét, mind Szerbiát újra hűbéres tartományná tennie s ezzel Magyarország balkáni helyzete annyira megerősödött, mint arra már évtizedek óta nem volt példa. Mátyás diadalainak hírére ismét felmerült Európaszerte egy keresztes hadjárat terve, mivel azonban a pápa csak kis összeggel járult hozzá a hadiköltségekhez, a nyugateurópai politikai helyzet pedig nem volt alkalmas egy európai liga megteremtésére, Mátyás elejtette a török elleni vállalat tervét, annál is inkább, mert a közvetlen nyugati események teljesen lekötötték figyelmét. Mátyás nem elégedett meg trónjának biztosításával és a török veszély pillanatnyi leküzdésével, hanem a kül- és belpolitikai helyzet megkívánta reformok végrehajtásához is haladéktalanul hozzáfogott. Míg törvénykezési és közigazgatási reformjainál az ország belső rendjének helyreállítására törekedett s az alsóbb néprétegek helyzetét kívánta enyhíteni és javítani, addig hadügyi és pénzügyi reformjait majdnem kizárólag külpolitikai szempontok irányították. A banderiális hadrendszer a felállítása óta eltelt száz év alatt már nem képviselt akkora erőt, amennyi elegendő volt az ország biztonságának megőrzésére. Különben is a rendek Mátyás megválasztásakor eléggé megkötötték a kezét s kötelességévé tették, hogy az országot a saját jövedelmeiből védje és oltalmazza meg. Az általános felkelést erősen korlátozták. Mátyás szembeszállva a közhangulattal, továbbfejlesztette a Zsigmond által felállított telekkatonaságot. Már az 1458. évi országgyűlésen minden 20 jobbágytelek után egy lovas katona kiállítására kötelezte a nemességet, 1465-ben pedig már a tíz telkes nemest is egy-egy lovas kiállítására kötelezte a tíz jobbágyteleknél kevesebb vagyonnal rendelkező nemeseket pedig személyes hadbaszállásra szorította. Ezzel a törvénnyel a honvédelmi kötelezettség még inkább általános lett. Mivel azonban az így felállított hadsereg nem volt fegyelmezett s gyakorlatlan volta miatt csupán védekezésre volt használható, Mátyás Európában elsőnek megszervezte nagyszámú állandó hadseregét. Ő előtte csupán VII. Károly francia királynak volt kisebb állandó lovaserege, amely azonban Mátyás zsoldosseregének létszáma mellett eltörpült. Ez a hadsereg már alkalmas volt támadó hadjáratokra is s ezáltal Mátyás külpolitikai súlya nagymértékben megnövekedett. Az utóbb „fekete sereg”-nek elnevezett állandó hadsereg mintegy 30—40.000 főre rúgott. Emellett a király több száz hajót számláló dunai hajóhad felett is rendelkezett, A ban-

dériumok fegyverbeszólítása esetén a háborús létszám elérte a 200.000 főt,

Az állandó zsoldos hadsereg fenntartásához állandó és biztos adóbevételekre volt szükség. A szükséges pénzösszeg előteremtésénél a király nem riadt vissza az új adók kivetésétől, sőt még a pénzrontástól sem. Az államkincstár rendes évi jövedelme kincstári nyereségből és a vámokból mindössze 120.000 aranyforint volt. Ez az összeg nem állt arányban a hadsereg kiadásával. Ezért az 1467. évi budai országgyűlésen megszüntette a kamarai nyereséget, a harmincadot és az eddig adott összes kiváltásokat s helyettük kincstári adó (tributum fisci regii) és koronavám elnevezéssel új közterheket állapított meg. A kincstári adó kapunként 20 dénár volt, de ha egy portán két, vagy három jobbágy lakott, akkor ezek együttesen 30, ha négy, úgy 40 dénárt fizettek. Ezt az adót kivétel nélkül minden földművelést űző jobbágy fizette, mind a király, mind az egyházi és világi birtokosok jószágain, fizette továbbá a jobbágytalan nemesség, az egyházi nemesség, végül a kiváltságos telepések is, a jászok, szászok, kunok. Ezzel az adónemmel rést ütött a király az elszegényedett nemesség és az említett osztályok eddigi kiváltásain. A régi harmincadvám helyett életbeléptetett koronavám alól csak a nemesség kapott mentességet. Ezeken az adókon kívül Mátyás még időnként egy-egy aranyat szedett rendkívüli segélyként minden jobbágytelek után s ezzel sikerült az állampénztár évi bevételét 900.000 aranyforintra emelnie. Érdekes újítása volt Mátyás pénzügyi politikájának, hogy a törvény kimondta, hogy a király a koronavámot bérbe nem adhatja, hanem csak saját tisztviselői által szedetheti. Bár az adóterhek közvetlenül a jobbágyok vállaira neheztedek, közvetve a nemes birtokosokat is érintették. A király a törvény végrehajtását szokott türelmetlenségével és erélyével szorgalmazta s emiatt már 1467-ben felkelés tört ki ellene, amit 1471-ben messzenyúló összeesküvés követett. Mindez azonban nem tántorította el Mátyást attól, hogy pénzügyi politikáját, külpolitikai terveihez nélkülözhetetlen hadereje alapját, minden melléktekintet nélkül változatlanul továbbra is végrehajtsa.

Az 1467-iki lázadás Erdélyben tört ki. Az erdélyiek Szén tgyörgyi János erdélyi vajdát független fejedelemmé kiáltották ki. A király hadrakelésének hírére a felkelők csapatai szétszéledtek s a pártütők, élükön a vajdával, kegyelmet kértek, amit el is nyertek. A már hadrakelt Mátyás továbbment Moldvába, bogy István moldvai vajdát, aki vonakodott a magyar fennhatóságot elismerni és titkon a felkelőket is biztatta, hódolásra készítse. A vajda békét kínált a királynak, közben azonban rajtaütést tervezett. Mátyás idejében értesült a tervről s a december 15-iki éjjeli támadást sikerült visszavernie. Az éjjeli harcban maga a király is megsebesült. Mátyás a következő évben megakarta bosszulni a történeteket, de a vajda azt hódolatával meg-

előzte. Különben is Mátyás figyelmét a nyugati események ekkor már teljesen lekötötték.

Mátyás törvénykezési és közigazgatási reformjai maradandóbb hatásúak voltak hadi és pénzügyi reformjainál. Közjogi tekintetben két törvénye volt jelentős: az egyik, amely uralkodása első időszakából, 1464-ből való, intézkedett a szentkorona kellő őrzéséről, nehogy a korona ismét idegen kézre kerüljön. Ez az intézkedés volt a koronaőri intézmény alapvetése, amely 1500-ban öltött testet. Sokkal jelentősebb volt a nádor hatalmáról hozott 1485-ös törvény-cikk. Ez a nádori hatalmat széles körben kiterjesztette. A királyválasztásnál őt illette az első szavazat, a király kiskorúsága esetén ő lett hivatalból a kiskorú király gyámja, a király távolléte esetében a nádor a királynak helyettese, mintegy a király kormányzója lett, akinek az ország éppúgy engedelmisséggel tartozott, mint magának a királynak. A nádor lett az ország mindenkori főkapitánya, a király után a legfőbb bíró, a kunok ispánja. Abban az esetben, ha a király és a nemzet között viszály támadna, a közbenjáró szerepe a nádort illette meg. A nádor hívja össze az országgyűlést a király koronázására és abban az esetben, ha a király örökös nélkül hal meg.

A közjogi jelentőségű törvények mellett nagy jelentőségűek Mátyásnak azok a törekvései, amelyekkel kísérletet tett a magyar törvénykezési jog kodifikálására s egyidejűleg annak korszerű reformálására. Megszüntette a rögtönítelő megyei gyűléseket és a nádor vándorgyűléseit. Helyettük megalapította a rendes határnapokon nyilvánosan tárgyaló megyei törvényszéket, Ez volt az elsőfokú törvényszék, amely a főispánból, a megyei nemesség négy szolgabírájából és tíz királyi emberből (homo regius) állott. Az elsőfokú törvényszék ítéletei ellen a királyi kúria ítélőszékeihez lehetett fellebbezni, ahol a nádor, országbíró, s a tárnokmester ítélt. A büntető eljárás terén fontos intézkedés volt a perdöntő párbaj megszüntetése. Az uralkodása vége felé végrehajtott igazságügyi reformok lehetetlenné tették a bírák megvesztegetését s elejét vették annak, hogy egyesek pereiket perhalasztás útján ad graecas calendas elhúzhassák. Mátyás az olasz mintát tartva szem előtt, az udvari közigazgatásban szakított a régi feudális szervezettel s helyette az akkori viszonyokhoz képest szakszerű centrális bürokrácia alapjait rakta le. Ezzel az alkotásával igen sok nyugateurópai államot megelőzött.

Mátyás páratlanul erélyes ember volt, de erős igazságérzet hatotta át. A törvénykezési és közigazgatási reformok méltányos szelleme is ezt tükrözi vissza. Az igazságszolgáltatásban nem ismert mellétk tekinteteket s keze a legkiváltságosabb osztályokra is súlyosan ránehezedett. Mint renaissance-uralkodónak, kevés érzéke volt a hatalmasok rendi kiváltságai és alkotmányos jogai iránt, viszont a kiséxisztenciák bajai iránt nagy megértést mutatott s azok enyhítésére mindent megtett. Ennek köszönhető,

hogy a nép legszélesebb rétegeiben évszázadokon keresztül az igazságos király emléke maradt fenn róla, bár pénzügyi intézkedései életében nem egyszer idegességen túlmenő mozgalmat váltottak ki. Ha összevetjük a magyarországi súlyosan terhelt jobbágyság helyzetét akár a németországi, akár a stájer, akár a lengyel jobbágyság akkori helyzetével, meg kell állapítanunk, hogy *ezekhez* viszonyítva a magyar jobbágyság még mindig jobb helyzetben volt.

Mátyás szakított az atyja által kijelölt külpolitikával, elhanyagolta a török elleni küzdelem erélyes folytatását, ehelyett, attól kezdve, hogy a pápa biztatására a cseh korona után nyújtotta ki a kezét, országa minden erejét s kiváló katonai tehetségét nyugati hódításokra pazarolta. Nem mintha szem elől tévesztette volna a török veszedelmet, hanem mert az volt a meggyőződése, amelyet saját és atyja tapasztalatai alátámasztottak, hogy addig, amíg nyugatról segítő hadak helyett csak a pápától kap némi pénzbeli támogatást, nem vállalkozhatik a török elleni döntő küzdelem megkezdésére. Mátyás tudatos folytatója volt annak a külpolitikának, amely Nagy Lajos halála után következetesen érvényesült hazánkban s melyet először IV. Béla alkalmazott, amikor a keleti tatár veszedelemmel szemben a német császárságnál keresett támogatást. Mátyás előtt egy német-magyar államszövetségen alapuló szoros szövetségi viszony reménye lebegett, amely egyedül nyújthat alkalmat arra, hogy a török veszedelem ellen legalább a keleti német tartományok haderejét is komolyan fel lehessen használni. Nemcsak az utókor, de már kortársai közül is sokan elítélték Mátyást ezért a külpolitikai elgondolásért. Pedig az elgondolás megvalósítása érdekében viselt cseh és osztrák háború fényes katonai sikerei után méltán felvethető a kérdés, nem lett volna-e valóban helyes és eredményes ez a gondolat, ha Mátyás nem száll olyan korán, alig 50 éves korában sírba, amikor még méltán számíthatott arra, hogy a megkezdett úton sikerrel haladhat tovább.

Podjebrád György cseh király már Hunyadi Jánosnak meghitt benső barátja volt s utóbb Mátyásnak apósa lett. Leányának korai elhunytá után azonban a viszony közte és veje közt elhidegült. Podjebrád annak idején azzal a feltétellel nyerte meg a cseh trónigényléshez a pápa támogatását, hogy kiirtja a huszitizmust, de trónrakerülve, egy lépést sem tett ígérete betartására. Ellenben azon fáradozott, hogy *egy* európai koalíciót hozzon létre, amelynek célja egyrészt egy új reformzsinat összehívása, másrészt pedig a török hatalom megtörése lett volna. Leánya halála után rögtön felajánlotta másik leánya kezét Mátyásnak, de mivel Mátyás nem volt hajlandó a pápa és a császár ellen irányuló akcióban résztvenni, mind az újabb házasság, mind a szövetségi terv megbukott. Mátyás különben is mindent elkövetett, hogy viszonyát Frigyes császárral minél melegebbé tegye s az 1464. évben fiává is fogadta őt. II. Pál pápa többször intette Podjebrádot ígérete betartására, s mikor figyel-

meztetéseit hatástalanok maradtak, felszólította Mátyást, hogy indítson háborút Podjebrád ellen, ígéretet téve arra, hogy a háború sikeres befejezése esetén biztosítani fogja számára a cseh koronát. A fegyveres beavatkozásra Frigyes is ösztökélte Mátyást, mert kapóra jött neki, hogy két szomszédja gyengítse egymást. Mátyáson fogott a biztatás, hiszen a cseh korona beleillett előbb ismertetett külpolitikai terveibe. 1468-ban betört Morvaországba, elfoglalta Brünnt, majd Olmützt. A hadjáratban Magyar Balázs és Kinizsi Pál voltak a király vezérei. A következő esztendőben újabb hadjáratban egész Morvaországot elfoglalta s közvetlen Csehország ellen fordult. A hadisikerek nyomán 1469 május 13-án az olmützi országgyűlésen a katolikus cseh-morva és sziléziai rendek Mátyást cseh királlyá választották és Brünmben meg is koronázták. A bosszús Podjebrád a huszita rendekkel viszont Kázmér lengyel király fiát, Ulászlót választotta meg utódjává s így Mátyás Lengyelországgal is ellenséges viszonyba került. 1470-ben alkudozás indult meg Mátyás és Podjebrád között, de ez Podjebrád váratlan halála miatt eredménytelenül végződött. Így a cseh háború első szakasza nem sok tényleges eredménnyel zárult, annál kevésbé, mert a császár is Ulászlót ismerte el cseh királynak. Az ország közvéleménye nem jó szemmel nézte a szerinte céltalan cseh háborúságot, amely igen nagymértékben igénybevette az ország gazdasági erejét s rossz néven vette azt is, hogy Mátyás a nagy áldozatokat nem a török ellen értékesíti. Az elkeseredés oly nagymértékű lett, hogy összeesküvésig fokozódott. Mátyás legbizalmasabb embere, Vitéz János, mindenképp azon volt, hogy Mátyás és a német császár közötti viszony tovább is békés maradjon. 1470 kora tavaszán már az volt a helyzet, hogy a császár késznek nyilatkozott leányát Mátyáshoz nőül adni, sőt azt az ígéretet tette, hogy egyetlen fia, Miksa esetleges fiúörökös nélküli halála után Mátyás fogja örökölni az összes Habsburg-tartományokat. A megegyezést azonban Mátyás felborította s így most már a protestáns csehekén kívül nemcsak a lengyelekkel, de a császárral is ellentétbe került. A külpolitikai helyzet megváltoztatásával háttérbe szorult Vitéz János és unokaöccse, Janus Pannonius pécsi püspök is. A császár valóságos koalíciót hozott létre Mátyás ellen, szövetkezve a lengyel királlyal és a burgundi fejedelemmel. Ebben a nehéz külhelyzetben a kegyvesztett Vitéz János és Janus Pannoniusz, a zágrábi püspökkel, Szapolyai Imrével és Rozgonyi Bajnalddal kitűzték a lázadás zászlaját. Tapasztalva azonban az eddigi megmozdulások alkalmával, hogy a külső támogatás nélküli megmozdulásuk eredménytelen lesz, külső szövetségest kerestek s az anyai ágon Zsigmond királytól származott Kázmér lengyel hercegnek ajánlottak fel a magyar koronát. Mátyás kellő időben értesült az összeesküvésről s erélyes fellépésével sikerült az ország belső békejét biztosítani, az elégedetlenkedő főurakat leszerelni és

Kázmér herceg minden siker nélkül fordult vissza Nyitra alól s ment vissza Lengyelországba.

Miután Mátyás nyugatra és északnyugatra minden szomszédjával ellenséges viszonyba került, Itáliában keresett baráti kapcsolatot. Humanista műveltsége következtében kedvenc eszméje volt, hogy Olaszországban birtokra tegyen szert. Egyelőre azonban csak házassága útján szerzett itáliai összeköttetést, eljegyezve 1474 nyarán a nápolyi király második leányát, Aragóniai Beatrix hercegnőt. Maga a házasság csak 1476 szeptemberében jött létre s a király és Beatrix először ez év december 10-én találkoztak Székesfehérvárott, ahova neje elé vonult.

Kázmér herceg kitakarodása után három év telt el különböző alkudozásokkal s végül is 1474-ben újult erővel tört ki a háború. Ezzel a támadással Mátyás megelőzte az ellene tervezett osztrák-cseh-oláh támadást. Csodálatraméltó remek hadműveleti tervvel, amely egyik hadtörténeti írók szerint Mátyást a világtörténelem legkitűnőbb vezérei közé emeli, az ellenségénél jóval kevesebb sereggel bevonult Boroszlóba s a város erődinek védelme alatt portyázó csapatokat küldött szét Sziléziába s azokkal minden élelmet elpusztított. Kázmér ezalatt Opelnt és Brieget ostromolta, majd Ulászló seregével egyesülve, mintegy 70.000 főnyi haddal Boroszló ellen vonult, amelynek falai között Mátyás alig 10.000 emberrel várta a támadást. Az egyesült ostromló seregek a környéken semmi élelemhez nem juthattak s a Lengyel- és Csehországból jövő élelemszállítmányokat a lengyel és cseh határon portyázó Szapolyai István és Kanizsai Pál mind elfogdosta. Míg Mátyás és serege a jól erősített várban dúskált a földi javakban, az ostromló sereg a vár alatt az éhhalállal küzdött. Bekövetkezett az a példátlan esemény, hogy az ostromlók könyörögtek békéért az ostromlottakhoz. A háborúnak fegyverszünet, majd békekötés vetett véget, amelynek értelmében Ulászlóé maradt Csehország, de Morvaország, Szilézia és Lausitz a cseh királyi cím viselésének jogosultságával Mátyás kezére került.

Míg Mátyás Sziléziában harcolt a cseh koronáért, 1474-ben újabb török háborúra került a sor. A szultán már három évvel előbb felépítette a Száva mentén Szabács várát s ettől kezdve erre a várra támaszkodva, egymást követték a török betörések. Így például 1474-ben Bali szendrői bég Nagyváradot is elfoglalta s ott feldúlta Szent László sírját. Ez évben a szultán a magyar fennhatóságot elismerő István moldvai vajda ellen indult, aki támogatást kért Magyar Balázs erdélyi vajdától. Magyar Balázs seregei a király utasítására be is nyomultak Moldvába s 1475 január 17-én a Berlat folyó mentén súlyos vereséget mértek a török seregre. A cseh-lengyel háborúkat ekkor felszámoló Mátyás felhasználva az északnyugati békességet s a moldvai győzelem kedvező hangulatát, október közepén Szabács ellen indult s hosszas ostrom után be is vette azt. Mátyás niár Szendrő visszavételének gondolatával foglalkozott, amikor

az osztrák háború kitört s mivel Mátyásnak az volt az elve, hogy egyszerre csak egy ellenséggel visel háborút, elejtette a további déli hadjáratot. A törökök azonban nem nyugodtak s már 1476-ban újra Erdélybe törtek. Mátyás végre 1479-ben ismét átkelt a Száván s több csatában megverte a törököket. A boszniai akcióval egyidőben mintegy 60.000 főnyi török haderő nyomult be Erdélybe, a félelmetes sereget azonban B á t h o r i István erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi kapitány október 13-án Kenyérmező mellett tönkrewerte. Mátyás még egyszer került összeütközésbe a török hatalommal. 1480-ban a törökök Itáliába törtek, közelebről Apuliába s rövid küzdelem után Otrantót elfoglalták. A pápa és Ferdinánd nápolyi és szicíliai király (Mátyás apósa) sürgetésére Mátyás M a g y a r Balázs vezetésével segélyhadat küldött Itáliába s az 1481 augusztus 10-én Otrantót fel is szabadította. Ezzel egyidejűleg Mátyás Boszniába tört, de komoly ellenállásra nem talált. Kinizsi még néhányszor átkelt a Dunán, de Mátyást elkésérítette a pai3a, a német rendek s a többi keresztény államok részvétlensége s 1483-ban öt évre békét kötött B a j a z i d szultánnal. Utóbb ezt a békét még három évvel meghosszabbították s így Mátyás nem került többet összeütközésbe a török hatalommal.

Mátyás és Frigyes császár között a viszony már 1471-ben elhidegült. A császár a cseh konfliktusban is oly kétszínű szerepet játszott Mátyással szemben, hogy Mátyás Frigyessele le akart számolni. Szövetségre lépett a német lovagrenddel, hogy a lengyelekkel szemben biztosítsa magát, viszont Frigyes Ulászlót a választófejedelemséggel ruházta fel és védelmébe vette a német származású Beckensloer János esztergomi érseket, aki az egyház kifosztása után átszökött Frigyeshez. Mátyás 1477 és 1485 között három hadjáratot vezetett a császár osztrák örökös tartománya ellen s mikor 1485-ben Bécsset is elfoglalta, egész Ausztria és Stájerország a magyar király uralma alá került. Ettől az időtől kezdve Mátyás majdnem állandóan Bécsben tartózkodott s ott is érte utói a halál 1490 április 6-án, kétnapi kínos szenvedés után.

Mátyás már 1471-ben ígéretet nyert Frigyes császártól arra, hogy az utódjául fogja ajánlani a német császári székre a választófejedelmeknek és a német rendeknek. Mikor viszonya Frigyessele rosszra fordult, a cseh és az osztrák tartományok megszerzésével egyengette útját a császári korona felé. Annál is inkább volt szükség erre, mert tapogatózására a választófejedelmek közül csupán Hohenzollern Adolf brandenburgi örgróf volt hajlandó őt támogatni. 1474-ben Merész Károly burgundi herceget akarta szövetségbe vonni a Habsburg-hatalom ellen, de ő nem hajlott a szóra. Ezek után nem volt más hátra, mi at Csehország és Ausztria megszerzésével és biztosításával a birodalom leghatalmasabb fejedelmeként szállni síkra a koronáért, ha az Frigyes halála után gazdátlanul marad.

Mátyás korai halála derékba törte egész külpolitikai koncepcióját. A rá várakozó két feladat közül csupán az elsőt oldotta

meg, amennyiben letörte a régi főnemesi osztályt, viszont helyébe új, épp olyan veszélyes főnemesi osztályt teremtett. A másik feladatot, a török hatalom megtörését, egymagában nem merte vállalni, viszont hamarabb elhunyt, semhogy a német birodalom haderejét is szembeállíthatta volna a török birodalommal.

Mátyás élénk összeköttetést tartott fenn Itáliával. Mint láttuk, a pápa és apósa védelmében hadat is küldött Itáliába. Velencével való viszonya általában hideg volt, közvetlen összeütközésre azonban nem került a sor, csupán Firenzét és Milánót támogatta Velence ellen. Egyházi politikáját ugyanaz a vezérlő gondolat irányította, amely bel- és külpolitikájában is útmutatója volt: saját tekintélyének és hatalmának gyarapítása. Nem riadt vissza a komolyabb összeütközéstől sem, ha a Szentszék a királynak Zsigmond által felelevenített kegyúri jogait megsértette. Viszont szükség esetén készséggel elfogadta a pápa kegyeltjeit is. Az egyházi tisztségek betöltésénél nem egyszer családi szempontok vezették, így az esztergomi érseki széket kétszer töltötte be felesége rokonaival, először a húszéves Arragoniai Jánossal, másodsor a még gyermek H i o l y t herceggel.

Élete utolsó éveiben a legnagyobb gondot számára a trónutódlás kérdése okozta. Mindkét politikai érdekből kötött házassága gyermektelen maradt, csupán egy boroszlói polgárleánytól született egy törvénytelen fia, Corvin János, akit atyja hercegi rangra emelt s a milánói Sforzákkal akart összeházasítani. Annak ellenére, hogy a halál váratlanul és korán érte, mégis már évek óta azon volt, hogy egyetlen fia számára biztosítsa a magyar koronát. Ennek a törekvésnek volt az eredménye a már ismertetett nádori törvény, amely az előzevegült Beatrixot teljesen háttérbe szorította volna. Mátyás a kiszélesített hatalmú nádori méltóságot legodaadóbb hívei egyikével, S z a p o l y a i Imrével töltötte be, akit szerény köznemesi sorból emelt fel s akit oly nagy főúri vagyon urává tett, hogy leszármazottai ennek alapján egy emberöltővel később sikerrel nyújthatták ki kezüket a, magyar korona után. Szapolyai Imre azonban még Mátyás életében elhunyt s így az ifjú herceg gyámolító nélkül maradt. Ha voltak is párthívei, a közhangulat nem állt mellette, mert a rendek megelégték Hunyadi szigorú uralmát. Csábító példaként állt előttük a lengyel helyzet, ahol a birtokosrendek szabadsága féktelen szabadossággá fejlődött s Corvin Jánost háttérbe szorítva, a Lengyelországból cseh földre szakadt Jagelló U l á s z l ó t választották meg helyette Mátyás utódjául.

Hunyadi Mátyás típusa volt a renaissance-uralkodóknak. A renaissance-uralkodó ideálja az abszolút fejedelemség volt. Az államfő azonban hatalmát már nem isteni megbízatásból méríti, hanem saját emberi képességeiből és erejéből. Az ilyen fejedelem legfőbb tulajdonsága az egyéni erőnek és képességnek semmi féket nem ismerő érvényesítése. Mátyás ugyan formai tekintetben nem vétett a rendi „alkotmány ellen, törvényeit országgyűléseken hozta, de erős központi hatalmára nagy hatással

voltak a renaissance-fejedelmek olaszországi példái. Renaissance egyéniségének megnyilatkozása volt mindaz, amit a kultúráért tett. Zsigmond palotájának pompázó átalakítása, fényes udvartartása, csodálatos könyvtára, amelyet halála után a rendek nemzeti köztulajdonnak nyilvánítottak, mind a humanizmustól áthatott renaissance-fejedelem megnyilatkozásai voltak. Udvara otthona volt kora kiváló művészeinek és tudósainak s a humanizmus felvirágzása, amely már Zsigmond alatt megtalálta hozzánk az utat, az egész művelt világ figyelmét felénk irányította.

Mátyás katonai sikerei nem kisebb értékűek atyja hasonló eredményeinél. Szervezőképességének méltó igazolása katonai és pénzügyi reformja. Az igazságos uralkodót törvénykezési, közigazgatási és közjogi reformjai jellemzik. Külpolitikája a keleti és déli veszedelmekkor következetesen fellépő magyar elgondolása külpolitika volt. Hogy nagy uralkodó volta ellenére is az ország utána nem vártan gyors hanyatlásnak indult, az Mátyás kettős tragédiájával magyarázható: idő előtt ragadta el a halál s mint a magyar történelemben fátumszerűen történt a nagy királyoknál (Szent István, Szent László, Nagy Lajos), trónörökös nélkül hagyta az országot; így nem lévén, aki politikáját folytassa, az ország és a nemzet sorsában éles törés következett be. Mátyás egész uralkodása alatt az állam érdekeit és céljait képviselte a rendek osztályérdekével szemben, halála után a korlátlan hatalomhoz jutott rendek az államcélokat teljesen elhanyagolták. Bár II. Ulászló megválasztásában még felcsillanni látszik a lengyel dinasztia kijátszása az osztrák érdekekkel szemben s az a tendencia, hogy Magyarországot Csehország erejével is megerősítsék, de az igazi vonzóerő a királyválasztó országgyűlés résztvevőire Ulászló közismert gyengesége volt. Az erőskezű renaissance-uralkodó után oly királyt választottak, akinek — saját szavuk szerint — üstökét markukban tarthatták.

II. Ulászló (1490—1516) gyengekezű uralma alatt teljes erővel kiújultak a Hunyadiak alatt fél évszázadra eltompult belső viszályok. Pár év alatt semmivé tette Mátyás uralmának minden eredményét az a harc, amelyet a főnemesség és a köznemesség, nemesség és jobbágyság, főpapok és városok, az udvar idegen kegyeltjei és a szabadságát féltő vidéki magyar nemesség egymással és a gyenge királyi hatalommal vívott. A közhatalom és királyi tekintély romlásával párhuzamos volt a pénzügyi leromlás. Nagymérvű destrukció kerítette hatalmába a lelkeket s a magyar vitézség és hősiesség minden megnyilatkozása ellenére is az út nyílegyenesen vezetett Mohács felé.

Ulászló megválasztása nem ment simán. Igényt tartott a magyar trónra III. Frigyes fia, Miksa német király, aki trónigényét az 1462-os szerződésre alapította. Magának Ulászlónak öccse, János Albert lengyel herceg is, mint V. László unokaöccse, szintén igényt tartott a trónra. A hirtelen meggazdagodott Szapolyai-családból István, Bécs kormányzója, gondolt a korona el-

nyerésére. A legkésőbb kapott észbe Corvin János s amire már fegyverhez nyúlt, a rendek Kinizsi Pált és Báthori Istvánt ellene küldték. A Sárbogárd melletti ütközetben a rendek csapatai győztek s így hozzájutottak a szent koronához is. Ulászló megválasztása ekkor már biztos volt, mert a rendek többsége hallani sem akart a Habsburgok trónigényéről, bár Miksa követei a már említett egységre való hivatkozással, megjelentek az országgyűlésen. Az özvegyen maradt Beatrix királynő szintén Ulászlót támogatta, azt hívén — se hitében Bakócz Tamás és Szapolyai János is megerősítették, — hogy Ulászló nőül fogja őt venni. Ulászló megválasztása után valóban eljátszott Beatrix-szel egy esküvői komédiát, de többet feléje sem nézett. A tessék-lássék-házasságot Ulászló kérésére VI. Sándor pápa érvénytelenítette is, s a kijátszott királyné 1501-ben visszatért Nápolyba.

A megválasztott Ulászló nem érezhette magát biztonságban trónján, mert bár Corvin János visszalépett, a többi trónkövetelő nem nyugodott meg. Sajat öccse haddal jelent meg Rákoson s Ulászló csak úgy tudta visszavonulásra bírni, hogy sziléziai és sárosmezei birtokokkal kárpótolta. Sokkal nehezeim volt a dolgot Miksával elintézni, akit mérhetetlen ambíciók fűtöttek s aki a Habsburg-családban a renaissance-uralkodók szellemét képviselte. Bécset könnyűszerrel foglalta vissza, seregeivel Fehérvárig nyomult előre s bár időközben zsoldosai cserbenhagyták, mégis számára igen előnyös békét kötött Ulászlóval. A Pozsonyban kötött békében Ulászló visszaadta Miksának Mátyás hódításait, Miksa azonban megtartotta a magyar király címét s néhány határszéli helységgel együtt Kőszeget is, sőt Ulászló Miksa hadiköltségeinek megtérítése fejében 100.000 arany fizetésére kötelezte magát. A legsúlyosabb megállapodás az volt, hogy ha Ulászló és fiúága kihal, akkor a magyar nemzet Miksát, vagy valamelyik hát ismeri el királynak. Ulászló arra is kötelezte magát, hogy a következő országgyűlésen a szerződést elfogadtatja a rendekkel, viszont Miksa arra tett ígéretet, hogy a nemesi kiváltságokat tiszteletben fogja tartani s az országban fog lakni. Ulászló a szerződést a maga részéről, az országgyűlést be sem várva, megerősítette, az országgyűlés azonban hallani sem akart a dologról, felháborodással utasította vissza a szerződés szentesítését és hazaárulással vádolta az egység megkötőit. A köznemesi többség elkeseredése igen nagy volt. A köznemesség, amely különben is németellenes volt, élesen szembehelyezkedett a Habsburgokkal és megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy a nagyhatalmúnak hitt Jagelló-család, amely ezidőben Magyarországon és Csehországon kívül Lengyelországban és Litvániában is uralkodott, nem tudta a nemzet és a maga családi érdekeit a félelmetesen feltörekvő Habsburgokkal szemben megvédeni. Ulászló mindamellert rávett 67 nemeset s a horvát-szlavón-dalmát rendek közül 62-öt, hogy ezek hárompecsétes oklevélben írják alá a szerződést. Ennek az alkalmi Habsburg-pártnak nem volt joga közjogi jelentőségű akcióra, amely teljesen független

volt az országgyűlésen megnyilatkozó közhangulattól. A pozsonyi szerződésben a Habsburgok magyarországi uralma a legtökéletesebben biztosítottnak látszott volna, ha élihez az országgyűlés hozzájárul. De az az eredmény, amit ezzel az alkalmi Habsburg-csoportosulással Ulászló elért, Miksa számára nem volt kielégítő, sőt az egykorúak sem tartották azt a Habsburgokra nézve kielégítőnek. A Habsburg-pártiak szövetségét sokkal könnyebb volt összehozni, mint a nagyszámú nemzetipárti magyart. Hogy egy Habsburg-ellenes konföderáció kialakulhasson, arra volt szükség, hogy a köznemesség hatalmába kerítse az országgyűlést és az országgyűlésen alakítsa ki a magyar nemzeti királyság érdekében létrejövő szövetséget, miként a Miksa-párti konföderáció is országgyűlésen jött létre. A következő országgyűléseken (1495, 1498) a köznemesség döntő befolyásra jutott s 1498-ban már olyan súlya volt a nemzeti koalíciónak, hogy a főnemességre is rákényszerítette s törvényerőre emelte azt a javaslatot, amely kitiltotta a királyválasztó országgyűlésekről a külföldi követeket és amellyel az idegen nemzetiségű trónkövetelők ajánlkozását tették lehetetlenné. 1498-ban helyreállt a jóviszony Ulászló magyar és János Albert lengyel király között s ezzel kibékült a Jagellók két ága. A Habsburgok Európa-szerte megnyilvánuló terjeszkedésével szemben XII. Lajos francia király és János Albert lengyel király már eddig is gondolt arra, hogy Miksa esetleges magyar királyságát meg kell akadályozni. Ulászló és János Albert kibékülése után XII. Lajos a római ügyvivője, Ursino bíbornok útján rá akarta bírni Ulászlót a Habsburgok elleni szövetségre s egyben készségét jelezte arra az esetre, ha Ulászló a francia királyi családból óhajtana nősülni. Ulászlónak épp ekkor volt folyamatban a Beatrix-szel kötött házasságának felbontása. A francia ajánlatról értesülve, 1501-ben Miksa egy Habsburg-házi hercegnőt ajánlott Ulászlónak feleségül. A házassági mérkőzésben a lengyel-francia befolyás győzött s Ulászló 1502 nyarán nőül vette a francia Candalei Annát. Úgy látszott, hogy a Jagellók tényleg visszaszorítják a Habsburgoknak Magyarország megszerzésére irányuló törekvéseit s ebben készséggel támogatta őket az egész köznemesi nemzeti párt, amelynek élén ekkor Szapolyai János állt. A támogatásra annál inkább szükség volt, mert Ulászlónak 1504-ben leánya született s így az a veszély fenyegetett, hogy ha Ulászló fiúutód nélkül hal meg, akkor azoknak, akik 1492-ben aláírták a kötelezvényt, tényleg Miksára kell szavazniok királyválasztás esetén.

A köznemesi és főnemesi párt régi ellentéte most nemzeti és idegenérdekű ellentété bővült. A főpapi és főnemesi párt már a régi ellentétnek megfelelően is inkább a Habsburgok mellett volt. Az ellentét ilyen átalakulásának kezdetén a köznemesség átmenetileg Corvin hercegtől várta a nemzeti királyság visszaállítását. Annak halála után Szapolyai János körül csoportosult s annak vezetése alatt küzdött a főnemesség ellen. A századvégi

országgyűléseken ismételten megreformálták a királyi tanácsot, annak 24 tagja közé 16 köznemest delegáltak, akik eskü alatt tartoztak a királynak a közjó érdekének megfelelő tanácsot nyújtani. Kimondták a királyi tanácsosok felelősségét és azt, hogy azok a királyi rendeletek, amelyek a tanács meghallgatása nélkül készültek, érvénytelenek. Az 1504. évi országgyűlés, tapasztalva az udvar mérhetetlen pazarlását s a közpénzek felelőtlen, bűnös kezelését, megszorította az adószolgáltatást. Kimondta, jjooy adót (rendkívüli adót) csakis az országgyűlés szavazhat meg, azaz törvényesen rendezte az úgynevezett adómegajánlást. Ez az intézkedés az adómegszavazási jogot az alkotmány egyik legfőbb biztosítékává tette, kimondván, hogy amely vármegye országgyűlési megajánlás nélkül megfizeti a rendkívüli adót, az veszítse el becsületét. A mai értelemben vett budget-jog magyar alapja erre a törvényre vezethető vissza.

1505-ben a nemzeti párt elérkezettnek látta az időt arra, hogy országgyűlési konföderációt hozva létre, az országgyűlésen lépjen fel a Habsburg-igények ellen. Az új konföderáció többnek látszik egyszerű pártalakulásnál, mert abban nemcsak Miksa régi ellenségei, hanem azok is benne voltak, akik még éltek Miksa 1492. évi párthívei közül. Úgy látszik, hogy Szapolyai befolyására n. Habsburg-ellenes köznemesek s a volt Habsburg-párti főnemesek pártkülönbség nélkül szövetkeztek a nemzeti királyság megvalósítására. A konföderáció elismerte Ulászló esetleg születendő fiát magyar királynak s ezzel a nemzeti királyság megvalósítását csak a bizonytalan jövőben remélhették, de a konföderáció célja elsősorban az volt, hogy Miksát és örökösait zárják ki a magyar trónöröklésből. Ez az ű. n. r á k o s i végzés végtelenül elkeserítette Miksát s már-már fegyveres összeütközésre került a sor, amikor Ulászlónak 1506 július 2-án fia született. Az újszülött trónigényét mind a császár, mind a nemzeti párt előre ismerte. A háborúskodásnak nem sok értelme lett volna, mivel Ulászló Miksa fegyveres készülődésének a hírére 1506-ban, még fia születése előtt, ígéretet tett Miksának arra nézve, hogy ha fia születik, Miksa unokájával, Máriával fogja összeházasítani s titkon a pozsonyi szerződést is megerősítette. A rendek ismét megdöbbenéssel vették tudomásul az újabb törvénytelen szerződést, de azért 1508-ban Ulászló kérésére királlyá koronázták a kétéves trónörökösöt. A rendek azonban kikötötték, hogy a kiskorú Lajosnak, Ulászló fiának a császár nem lehet a gyámja, így igyekezvén az országot a német befolyás ellen biztosítani. S z a o l y a i J á n o s maga is pályázott A n n á -nak, Ulászló leányának a kezére s ezúton is biztosítani akarta magának, a nemzeti párt fejének a királyi családdal való szorosabb összeköttetését. De Ulászló 1515-ben Bécsben szerződést kötött Miksával, hogy leányát, A n n á t Miksa F e r d i n á n d nevű unokájához adja nőül, Lajos fia pedig Ferdinánd hűgát, Máriát fogja feleségül venni. A valamikor egymással éles ellentétben álló Jagellók és Habsburgok így osztoztak meg Magyar-

országon s a Habsburgok a kétszeri összeházasodás útján minden-
 esetre biztosították befolyásukat az ország ügyeibe. A Bécsben
 kötött házassági szerződések bármely család kihalta esetére a
 másik családnak biztosították az örökösödési igényeket. Ezzel az
 újabb szerződéssel Ulászló végzetesen elszakadt a nemzet több-
 ségétől. A bécsi megegyezést Ulászló nem sokkal élte túl s halála
 után kiskorú fia, **IL Lajos** (1516—1526) követte a trónon.
 Lajos mellett hat főpap, hat főnemes és tizenhat köznemes orszá-
 gos tanácsa vezette a kormányt, voltaképp azonban Lajos nevelé-
 sében s a hatalomban néhány befolyásosabb kegyenc osztozott,
 A nagyratörő Szapolyai Jánost Ulászló már 1511-ben Erdélybe
 küldte vajdának s most Lajos gyámja, **Brandenburgi**
György, aki neki nagybátyja volt, továbbá Bakócz Tamás
 esztergomi érsek és erényi Imre, utóbb Báthori István nádor
 osztoztak a hatalomban. Szapolyai Jánosnak viszont sikerült
 rokon kapcsolatokat szereznie a lengyel Jagellókhöz, amennyiben
Jagelló Zsigmond lengyel király Szapolyai nővérét, **Szapolyai Borbálát**
 vette nőül. Így a Szapolyai vezetése alatt álló nemzeti párt
 Ulászló életében a lengyel Jagellóknál remélt támogatást a
 Habsburg-házzal szövetséges magyar Jagelló-
 ággal szemben. De a fentemlített 1515-ös bécsi találkozón Miksá-
 nak sikerült Zsigmondot is bevonnia egy koalícióba s ennek alap-
 ján Ulászló Bécsben fia gyámjául Miksa császárt és Zsigmond
 királyt jelölte ki. A bécsi király találkozón tehát nemcsak a
 magyar, hanem a lengyel Jagellók is osztoztak Magyarország
 felett Miksával. Ulászló halála után Miksa is, Zsigmond is meg-
 próbálta gyámi befolyását érvényesíteni, de a magyar rendek
 rideg ellenállásán minden ilyen törekvésük megtört. Szapolyai
 nem volt jelen azon az 1517-es országgyűlésen, amely a gyámi
 felkínálkozást visszautasította s így az országgyűlés állásfoglalá-
 sa nem az ő érdeme. Az idegen befolyás elleni küzdelem a leg-
 jobb irányban haladt előre, amikor Miksa császár 1519 január
 12-én meghalt s ezzel egyidejűleg a Habsburgok rövid időre
 visszavonultak a magyar kérdés erőszakolásától. A Habsburg be-
 folyás átmeneti gyöngeségét Zsigmond lengyel király használta
 fel arra, hogy a lengyel befolyást megerősítse. A Habsburgok
 befolyása azonban csak pillanatnyilag lankadt el s 1521 május
 26-án megtörtént Ferdinánd és Anna, majd 1522 január 13-án
 Lajos és Mária házasságkötése. Ettől kezdve változást szenvedett
 a Habsburgok magyarországi politikája, amennyiben most már
 nem a császári koronát viselő tag próbálta megszerezni a magyar
 koronát, hanem a császár testvére, **Ferdinánd** osztrák fő-
 herceg, aki a Jagellókkal kötött házasság révén kétszeres sógor-
 ságba került a magyar királlyal. Ferdinánd befolyása nemsokára
 érezhetővé is vált s erőteljes ellenhatást váltott ki a nemzeti
 pártból és ha 1526-ban Mohácsnál nem esik el II. Lajos, kérdéses,
 hogy nem került volna-e a német kérdés miatt végzetesen szembe
 a nemzettel. Egy egykorú lengyel forrás úgy emlékszik meg
 Lajosról, hogy: „a magyarok nem bánták volna azt sem, ha Lajos

hamarabb pusztult volna el, mert gyűlölték őt, minthogy a németek szokása szerint élt, szerette a németeket, megvetette a magyarokat és csak a németek körében érezte jól magát”.

II. Ulászló tehetetlen, gyöngé akarató uralkodó volt, akinek végét ezenfelül a súlyos választási feltételek is nagyon megkötötték. Körülötte és helyette egyes főurak és főpapok uralkodtak, akik befolyásukat birtokuk és vagyonuk mérhetetlen gyarapítására használták fel. Ezzel párhuzamosan szegényedett a király, akinek semmi magánvagyonra nem volt. A királyt, akit „Dobzse Lászlónak” csúfoltak, nem egyszer ínséggel küzdve tartotta fenn udvarát s a környezetében tapasztalható lezüllesztés továbbhullámozott az ország minden társadalmi rétegében. Legelsősorban a pénzügyi bajok jelentkeztek. Az állami bevételek csak 200.000 aranyforintra rúgtak és annak is egyharmadát maga az udvartartás emésztette fel. Az adók legnagyobb részét vagy elengedte a király, vagy pedig elkallódtak a hűtlen sáfárok kezén. A kormányzat kénytelen volt a pénzrontás tisztességtelen eszközehez fordulni, amely oly méreteket öltött, hogy 1525-ben be kellett jelenteni a devalvációt, hogy ezután csak két, illetve három új dénár ér fel egy régi dénarral. Ez a szerencsétlen intézkedés erős rombolást vitt végbe a nemzeti közvéleményben. Egyesek a legszemérmertlenebbül harácsolnak, a felkapaszkodott álláshalmozó Bakócz Tamás érsek például 26 egyházi javadalmat húzott. Az államkincstárnak legbiztosabb és legnagyobb jövedelme a bányák utáni jövedelem volt. A kétségbeesett pénzügyi helyzetbe jutott kormány végső szükségben bérbeadta a bányák kizárólagos kiaknázásának jogát az akkori világ legelső bankházának, az augsburgi Fugger-cégnek, amely eddig is adott kölcsönt zálogbavetett királyi jövedelmekre. A bank kezelésében levő bányaművelés valóságos rablógazdálkodást jelentett s a Fuggerek a kibányászott rézzel együtt nagymértékben szállították külföldre a kiviteli tilalom alá eső ezüstöt is. A Fugger-cég bűnös manipulációját csak későn fedezték fel s erre 100.000 forint bírságra ítéltettek. Azonban a király nemcsak ezt a tartozást engedte el majdnem teljesen, hanem még azt az állítólagos kárt is elismerte, amely az eljárás folyamán a céget érte volna. Az ország pénzügyi helyzete annyira reménytelen volt, hogy a bányamonopóliumot ezek után is újra a Fugger-cég kapta meg. A zsidóból keresztényé lett Szerencsés Imre pénzügyi műveletei Budán véres zsidóellenes zavargásokat váltottak ki.

Túl a nemzeti párt és a Habsburg-párt küzdelmén a köz- és főnemesség régi ellentéte a hatalomért való versengéssé fajult. A nyakrafőre tartott országgyűléseken az alkotmányos élet is lejtőre jutott s az egymást követő országgyűlések féktelen párt-harcok színterévé süllyedtek. Ez a féktelen versengés 1521-ben kérgesedett el. Az egyszerű köznemesi sorból tiszteletreméltó ügyességgel nagy vagyont szerezve felfelé törekvő Werbőczy István ebben az időben került a köznemesi párt élére. 1521-ben szabott először Werbőczy irányt az országgyűlés működésének,

amikor Szabács és Nándorfehérvár elestének híre jött s a kilátásban levő háború céljaira minden nemesre egy aranyforintot vetettek ki, míg a főnemesektől egész évi jövedelmüket követelték. 1523-ban egy alkalmi főnemesi koalíció megbuktatta Báthori István nádort s helyébe Drágffi Jánost emelte. Amint azonban az országgyűlés megszavazta a király kívánságait, a király elejtette az új nádort és ismét Báthorit emelte a nádori méltóságra. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy az egyes pártok külön-külön üléseztek; a főrendek Budán, a köznemesek Tolnán és Bácsón, mindenhol egymással ellentétes határozatokat hoztak, viszont adót egy akarattal nem fizetett egyik fél sem. 1525-ben előbb Rákoson, majd Hatvanban gyűlt össze az ország nemessége s ez alkalommal a köznemesség döntő győzelmet aratott, a főúri kormányt sikerült megbuktatnia s a köznemesség ékesnyelvű szónokát, Werbőczit választották meg nádornak. A köznemesség hatalomrajutása mit sem tudott már segíteni az ország teljesen zűllésnek indult bérvizonyain. Hiábavaló volt az új kormány minden igyekeve, nem állt mögötte a királyi tanács bizalma. A király bukott tanácsosai, Báthori, a volt nádor, Sárkány, a volt országbíró, Thurzó Elek volt kincstartó kalandos társulat címen politikai pártot is szerveztek a kormány megbuktatására. Maga a köznemesség is csakhamar belátta, hogy Werbőczy nádorsága mit sem segít a köznemesség helyzetén. 1526-ban Werbőczy vissza is vonult s a főúri többség ismét Báthorit emelte a nádori székbe. Az ország határain teljes mértékben bontakozott ki a török veszedelem, az országgyűlésen egymással féktelen gyűlöletben szembenálló pártok pedig megelégedtek azzal, hogy a bekövetkezendő eseményekért a felelősséget egymásra igyekeztek hárítani.

1526-ban az ország már úgyszólván teljes anarchiában volt. Idejuttatta az országot az, hogy a köznemesség elszegényedése ellenére kétségbeesetten igyekezett a politikai hatalom megszerzésére; hogy a főnemesség félretéve a közérdek iránti legkisebb érzékét is, csupán önérdekeivel foglalkozott s a közvagyonból saját anyagi erejét fokozta; hogy a főpapi rend teljesen elvilágiasodott s elveszítette erkölcsi érzékét; hogy a főpapság példája az egyház egész épületében elharapózott; hogy a polgári osztály — amely kiváltságai védelme alatt többnyire német maradt — nem vette ki részét a nemzeti élet feladataiból. A nemzet pártokra szakadt, a vezető osztályok erkölcsi felfogása súlyosan eltorzult, Nem lehetett csodálni, hogy az ország régi hadügyi és pénzügyi szervezete szétzűllött. Mátyás állandó hadserege felbomlott, az üres állampénztár mellett egymásután veszték el a végvárak, az ország egyedül a bandériális hadrendszerre volt ráutalva, amely viszont teljesen egyesek jóindulatától függött. Komolyabb külföldi támadás esetén nem volt kétséges, hogy a nemzet nem fog tudni komoly ellenállást kifejteni.

Még ebből a korból is, melynél elszomorítóbbat történetünkben nem találunk, maradt fenn valami, aminek építő hatása és

jelentősége évszázadokra érezhető volt. A köznemesi párt tudta, hogy az ország sorsán csak úgy tud segíteni s jogait az udvar körül csoportosuló arisztokratákkal szemben csak úgy tudja biztosítani, ha jogait kodifikálja. Ezt a kodifikáló munkát végezte el Werbőczy István, aki az ú. n. „Hármas könyvét” 1514-ben mutatta be az országgyűlésen. Werbőczy kodifikáló munkája nem állt nyugaton példa nélkül. Ő maga is kijelenti, hogy könyve megírásával hátramaradottságot tesz jóvá. Műve azonban azokra a környező államokra, ahol a jogélet még csak kialakulóban volt, a környező szláv és oláh államokra, mélyreható hatást gyakorolt. Werbőczy foglalta írásba és rendszerbe a gyakorlati életben már érvényesülő „szentkoronaeleméletét”, amely elmélet alapján kifejtette, hogy nincs jogkülönbség köz- és főnemesség között. A főnemesség és a köznemesség közötti különbséget mindössze arra korlátozta, hogy az előbbieket vérdíját és esküjét többre értékelte. A nemesség négy sarkalatos előjogát Werbőczy a következőkben foglalta össze: 1. Nemes ember nem tartóztatható le az elmarasztaló ítélet kimondása előtt; 2. Egyetlen ura és felettes hatósága van, a koronás király, de a törvény ellenére ez sem háborgathatja őt sem személyében, sem vagyonában; 3. A nemes minden jogával és jövedelmével szabadon élhet, minden jobbágy tehertől, adótól, vámtól, harmincadtól mentes. Hadbaszállni csupán az ország védelmére köteles; 4. Ha a király ezeket a jogokat megszegné, a nemes ellenszegülhet és ellenállhat anélkül, hogy hűtlenség terhébe esnék. A Tripartitum a „valódi törvény” ismérvét abban állapítja meg, hogy azt a király és a rendek az országgyűlésen egyetértve és közösen hozzák. Werbőczy kodifikációja tehát a rendi élet viszonyait rögzítette le. A köznemesség érdekeit képviselő törvénykönyv nem találkozott sem az udvar, sem a főnemesség rokonszenvével. Az udvar az alkotmányos élet pontos körülírását vette tőle rossz néven, a főnemesség pedig a köznemesség iránti demokratikus célzattal nem tudott megbarátkozni. Így Ulászló, bár szavát adta rá, többszöri sürgetésre sem küldte szét a pecséttel hitelesített példányokat a vármegyékhez s az így egyelőre csak hallgatólagosan szolgált a jogi élet szabályozására. A Werbőczy-féle tripartitumot Erdélyben 1517-ben kihirdették, de a Corpus Juris-ba csnk 1628-ban vették fel. Werbőczy Bécsben kinyomatta kodifikációjának eredményét s azt a bécsi országgyűlés jóvá is hagyta. A hármaskönyv hatása később két irányban mutatkozott; az ország három részre szakadása után valóságos nemzeti összekötő kapocs szerepét töltötte be és útját szegte a római jog nyugaton egyre erősödő befolyásának.

A fentebb vázolt általános belső felbomlást 1514-ben katasztrofális méretű jobbágyláadás is tetézte. Már az 1492-es országgyűlés megkötötte a jobbágyok szabadköltözködési jogát azzal, hogy azt a földesúr engedélyezésétől tette függővé és megtiltotta a nemeseknek, hogy a szökött jobbágyokat befogadják. A különböző terhekkal agyonsanyargatott jobbágynépség hely-

zete ezzel egészen súlyossá vált. Fokozhatta a jobbagyság elkese-
redését az is, hogy számosan voltak közöttük olyanok, akik a
gazdasági élet nyomasztó helyzete következtében magasabb tár-
sadalmi színterről kerültek közéjük. A lázadás kitörésére Ba-
kócz Tamás esztergomi érsek mérhetetlen ambíciója szolgál-
tatott alkalmat. A felfelé törekvő érsek kísérletet tett a pápai
szék elnyerésére s bár fellépésének külsőségeivel és mérhetetlen
pompájával elkápráztatta a rómaiakat, a pápai tiara helyett
mindössze egy keresztes hadjáratot hirdető bullát nyert Rómá-
ban, amely feljogosította őt a török elleni keresztes hadjárat
megindítására. Bár az országos tanács egyes tagjai óva intették
Bakóczot attól, hogy a nehéz viszonyok között a bullát kihirdesse,
a Kapisztrán sikereit megirigylő érsek mégis kihirdette azt,
A hadra hívásnak nem remélt sikere lett. Tömegesen sereglettek
a keresztes zászló alá nemcsak a jobbagyok, de a kunok és az el-
szegényedett nemesek is. A birtokos nemesség mindent elkövetett,
hogy jobbagyait visszatartsa, nem akarván munkaerőit elvesz-
teni. Ennek híre kirobbantotta a különben is forradalmi hangu-
latban levő keresztes sereg indulatait. Népszónokok támadtak
közöttük s a nemesi sorból rekrutálódott D ó z s a György veze-
tése alatt a nemesek ellen fordultak. Birtokaikat feldúlták,
családjaikat kiirtották, sőt itt-ott földosztást is csináltak. Bakócz
egyházi átka mit sem segített a helyzeten. Az ország szíve, az
Alföld, borzalmas események színtere lett. Az udvar megfelelő
haderő híján képtelen volt a lázadás leverésére, azt végül is az
erdélyi vajda, S z a p o l y a i János verte le. A nemesség bosszúja
szörnyű volt, Dózsát és vezéreit Temesvárott kegyetlen kínzások
között végezték ki. De az igazi bosszúállás az országgyűlésen
következett be. Az 1514. évi országgyűlésen a közös veszélyben
pillanatnyilag egymásra talált köz- és főnemesség megszüntette
a jobbagyok szabadköltözködési jogát, örökös röghöz kötött
szolgaságra kárhoztatva őket. A jobbagy terheket a következők-
ben szabta meg: évenként egy aranyforint fizetendő a földes-
úrnak, hetenként egynapi robot s a terményekből a kilenced jár
még ezenkívül. A tized továbbra is a papot illeti. Tilalmas lett a
jobbagy fegyverviselése és az, hogy a király jobbagy sorból szár-
mazó papot püspökké nevezhessen ki. A lázadó jobbagyokat ter-
helte továbbá a leölt nemesség vérdíjának s a lázadásuk okozta
károknak megtérítése. A kegyetlen megtorlás nem maradt hatás-
talan a jobbagy társadalom lelkületére, Elvesztette ez a nagy-
számú társadalmi réteg minden érdeklődését az ország és a nem-
zet ügyei iránt s mint a rendek egy 1547-iki késői beismerése bizo-
nyítja, mi sem ártott annyit az országnak, mint a jobbagyság
kíméletlen elnyomása.

Az ország gazdasági terheinek túlnyomó részét viselő job-
bagyság lelkében így elért elfásulás mellett kevéssel utóbb a
nemzet felsőbb rétegei lelkivilágának nyugalmit zavarta meg az
egyház abszolút tekintélyét megdöntő reformáció. Az egyház
reformálására való törekvés nem volt új, de az összes erre irá-

SCHWENDI LÁZÁR, THURY GYÖRGY ES II. MÁTYÁS
(Egykorú fametszet. — Történelmi Arcképcsarnok)

HÉrökös emlékeztet, az híres Bocskay,
 Ős borsos, általános és az általa ismert és frangis,
 Sándor helyben vezetője,
 Ha a háziak nem gondolnak.

HÖRNYÁK ISTVÁN

Érdekesség, Történelmi Ábrakészítés

A PÁPAI CSATA 1527-BEN

Örökös emlékeztet, az híres Bocskay, Ős borsos, általános és az általa ismert és frangis, Sándor helyben vezetője, Ha a háziak nem gondolnak.

nyúló mozgalmak között a Luther fellépése által megindított mozgalom volt a legegyetemesebb hatású. Luther maga sem gondolta, amikor 1517 október 31-én kiszegte 95 tételét a wittenbergi vártemplom kapujára, hogy ezzel a cselekedetével az egész világtörténelem folyamát új meder felé terelte. Az egyházzal való nyílt szakítása is csak évek múlva következett be s így fellépésének híre s az egységes lelkiséget megbontó hatása csak a húszas évek elején jelentkezett hazánkban. Luther mozgalma csakhamar bizonyos német nemzeti színezetet kapott és így a németországi piaccal élénk érintkezést fenntartó hazai német városi kereskedő polgárság útján a lutheri reformáció elsősorban a hazai németiséghez jutott el. Bár a reformáció befogadása korántsem volt nálunk ekkor még szélesebb körű, mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy az egyházi életben únos-úntalan tapasztalható ferdeségek miatt különben is megcsappant egyházi tekintélyre újabb csapást mérjen. A Mohács előtti országgyűlések már foglalkoztak ezzel az új egyházellenes veszedelemmel, sőt az 1525-ös országgyűlés Werbőczy indítványára intézkedett a lutheránusok megégetéséről is. A belviszályok által gyengített nemzet, melynek negyedfél évtized alatt pénzügyi és hadügyi szervei is veszendőbe mentek a parasztlázadással, a devalvációval és a reformáció fellépésével, oly mélyreható lelki megrázkódtatás érte, hogy mindent összegezve a nemzet lelki egységében ilyen mélypont még nem fordult elő.

A szomorú belső viszonyok mellett a külpolitikai helyzet sem volt vigasztaló. A Habsburg-ház eljutott virágzása tetőfokára. Miksa császár elvette az utolsó burgundi hercegnek, M e r é ß z K á r o l y n a k leányát. ezzel megszerezte Burgundiát. Fia, Szép Fülöp, elvette K a t h o l i k u s F e r d i n á n d és I z a b e l l a l e á n y á t s ezzel Spanyolország birtokába jutott. A Habsburg-család kezén volt tehát panyoi ország, Nápoly, Szicília, Szardínia, az amerikai gyarmatok, Németalföld, Franche-Comté, az osztrák örökösstartományok és a délnémetországi családi birtokok. Ehhez járult még 1519-ben a német császári korona, amelyet Károly, Ferdinánd testvérbátyja, Szép Fülöp idősebb fia szerzett meg s ezzel az európai túlsúly a Habsburgok kezére került. A török a század két első évtizedében többnyire keleti hódításokkal volt elfoglalva, de 1520-ban Szulejmán trónralépte után ismét teljes erejével Magyarország ellen fordult. A Habsburg-túlsúly ellen I. F e r e n c francia király lépett fel, aki 1521-ben háborút indított Károly császár ellen. Az első összecsapások V. Károly győzelmével végződtek s maga Ferenc is fogságba került. A vereséget szenvedett francia király felismerte, hogy a Habsburgok hatalmát csak a törökök segítségével tudja Bieg dönteni s ezért Szulejmán szultántól kért segítséget Majd létrehozta a C o g n a c-i ligát, amelyben az angol király, a pápa, Velence, Milano szövetkeztek Ferencsel a Habsburgvilághatalom megdöntésére. A francia szövetségben álló törökig esetleges támadásával szemben II. Lajos minden rokoni

összeköttetése ellenére sem várhatott segítséget a német császártól mert azt teljesen lekötötték a Cognac-i liga és a Németországban egyetlen problémává hatalmasodó protestantizmus ügye. Az egykor nagyhatalmat jelentő Jagelló-család a házassági összeköttetések révén teljesen a Habsburg-érdekekhez hasonult. A magyar nemzet tehát a nyugatról ránehezülő Habsburg nyomással szemben már attól sem remélhetett segítséget, A Habsburg-világhatalom megdöntésére az út Magyarországon vezetett keresztül. Az ország viszont a törökben csak évszázados ellenségét látta. Nem ismerte fel, hogy az ellene irányuló támadás tulajdonképpen a tőle még független Habsburg-birodalom ellen irányul s így teljes elalétságában és teljes magárahagyatottságában kísérelte meg, hogy felfogja azt a török csapást, amelyet annak előkészítői nem is neki szántak. Az ország elbukása elkerülhetetlen volt s a végzettségét még növeli az, hogy elbukásával a z elől a hatalom elől fogta fel a csapást, amely ellen közel háromnegyedszázad óta szívósan küzdött országgyűlésein.

A nagyhatalmi helyzetről való gyors lesüllyedés alatt megállt az évszázadok óta pihenőt alig ismerő külpolitikai tevékenység is. Mindössze két említésre méltó külpolitikai megmozdulás emlékeztetett arra, hogy az ország kevéssel előbb még Európa egyik iránytszabó nagyhatalma volt. 1508-ban Miksa császár és XII. Lajos francia király C a m b r a y-ben szövetséget kötöttek a velencei köztársaság megsemmisítése és területének felosztása céljából. A szövetségesek II. Ulászlót is felszólították a csatlakozásra és kilátásba helyezték, hogy segítségükkel Dalmáciát visszaszerezheti. Utóbb a pápa is csatlakozott a cambray-i ligához s ekkor Ulászló is a szövetségesekhez állt, Ulászló udvarában megoszlott a Velence melletti és elleni hangulat. Különösen Bakócz érsek, bíbornok volt híve Velencének, mert a velencei köztársaság formális ajánlatot tett neki, hogy támogatni fogja a pápai trónra irányuló igényét, A különböző érdekek összeütkezése oly hosszú diplomáciai tárgyalásokra vezetett, hogy azok végül semmit sem eredményeztek s Dalmácia megszerzése tovább is ábránd maradt. 1511-ben Ulászló belépett az úgynevezett s z e n t s z ö v e t s é g b e is, melyet II. Gyula pápa hozott létre az egyházi állam, Velence és Spanyolország között azzal a céllal, hogy Itáliából az ott már kellemetlenné lett franciákat kiküszöböljék. Mivel Magyarország most sem tett semmi szolgálatot a szövetségeseinek, most sem háramlott rá semmi előny. Ezzel az Ulászló-kori diplomácia ki is merült teljesen. Az 1515-ös bécsi hármass királytalálkozó (Miksa, *Zsigmond*, Ulászló) már inkább Miksa sikere volt, mint akár Ulászlóé, akár Zsigmondé. A másik említésre méltó külpolitikai akció 1519-ben játszódott le, amikor Miksa császár halála után a királyi tanács elhatározta, hogy lépéseket fog tenni II. Lajosnak, aki cseh király s így német választófejedelem is volt, német császárrá választása érdekében. Werbőczy le is ment Velencébe és X. Leó pápához, hogy azok támogatását megnyerje, de követjárásának nem volt számottevő

eredménye. A császárválasztáson a kiskorú Lajost Brandenburi György örgróf képviselte, de mivel egyetlen választófejedelmet sem tudott Lajos pártjára vonni, maga is Miksa unokájára, Károly spanyol királyra szavazott. Ez volt az egykori magyar nagyhatalomnak utolsó szánalmas külpolitikai beavatkozási kísérlete az európai nagy politikába. Hét évvel utóbb elbukott az ország, melyről a külföld már ekkor tudta, hogy összeomlás előtt áll, csak bent nem gondolt erre majdnem senki.

A török betörések a Mátyás és Bajazid közt kötött béke lejártá után azonnal kezdetüket vették. Már 1492-ben Nagyváradig hatolt egy török rabló csapat. Ugyanez évben kísérletet tett egy-egy török sereg Nándorfehérvár, Szörény, Jajca elfoglalására. A támadásokat Újlaki Lőrinc, Kinizsi Pál, Várdai Péter kalocsai érsek, Derencsényi Imre és Móré Fülöp verték vissza. A hadjáratból visszatérve, Mátyás egykori állandó serege lázongani kezdett, mire a kormány utasítására Kinizsi Halas környékén szétverte és lefegyverezte a sok diadalt aratott sereget, amelyet Ulászló nem tudott tovább fenntartani. A következő évben Erdélybe és Horvátországba tört be a török. Erdélyben a Vöröstoronyi szorosban Tegel di István alvajda feltartóztatta a betörést, de Horvátországban a török fegyvereknek kedvezett a szerencse. 1493—94-ben Kinizsi tört be Szerbiába és Bulgáriába. Ez volt utolsó hadjárata, november 24-én a hadjárat folytatásának előkészületei közben meghalt. 1494—95-ben Újlaki Lőrinc szerémi herceg ellen kellett Ulászlónak fegyvert fognia. Újlaki Corvin híve volt s annak visszavonulás után is ellensége maradt Ulászlónak. Utóbbi időben török cimborasággal is vádolták, miért is a király Drágfi Bertalan erdélyi vajdát sereggel küldte ellene. A küzdelem Drágfi javára dőlt el s Újlaki Pécselt kegyelmet kért és nyert Ulászlótól. Bajazid és Ulászló ekkor három évre békét kötöttek s ezzel a török harcok egyidőre megszűntek. A török ekkor Velencével volt elfoglalva. Velence egyedül nem bírt a félelmes ellenséggel s Magyarországot is rá akarta bírni a beavatkozásra. A pápa és Velence nagyobb anyagi támogatást is helyezett kilátásba s Bakócz megnyerése után 1501-ben Ulászló be is avatkozott a küzdelembe. Som József temesi bán Szerbiába tört be, Corvin János és Geréb Péter pedig egy Horvátországba betört török hadat vertek szét. 1502-ben Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda átmenetileg megszállta Viddint s felgyújtotta Nikápoly külvárosait. A szultánt az ázsiai események annvira lefoglalták, hogy Velencének és Magyarországnak békét ajánlott. A békét Ulászló 1503 nyarán hét évre kötötte meg. 1512—13-ban, mialatt Szelim szultán a béke meghosszabbításáról tárgyalt Magyarországgal és Velencével, a szerződésen kívüli időt a határmenti bégek ismét betörésekre használták fel. A csetepaték közül legfennebb Szapolyai János 1513-as szerbiai betörése érdemel említést, amellyel a trónra törő Szapolyai érdemeit próbálta öregbíteni. Hasonló célú volt 1515-ös szerbiai betörése is, amikor az előző évi paraszt-

lázadás leverésével szerzett népszerűségét akarta növelni. Vállalkozása ekkor gyászos véget ért s a kudarc inkább ártott, mint használt kilátásainak. Szelim egyik békeajánlatot a másik után tette mert elsősorban az ázsiai ügyek érdekelték. A törökellenes koalíció összehozásán fáradozó pápa befolyására azonban a királyi tanács egyiket sem fogadta el. A szultán erre 1517 és 18-ban két ízben is ostrom alá vetette Jajcát, de sikertelenül. A kudarcot három évi fegyverszünet követte. A törökellenes szövetséget ezalatt sem lehetett létrehozni, mert a Miksa császár halála okozta európai helyzet azt lehetetlenné tette. A fegyverszünet ellenére apróbb csatározások mindig voltak s 1520-ban egy ily alkalommal esett el Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát bán, az 1513-as háborúk hőse. Az ezévben trónra lépett Szulejmán szultán, aki a legjelesebb török uralkodó és hadvezér volt, már 1521-ben Magyarország ellen fordult, bár mindenki azt remélte, hogy az ázsiai zavarok miatt egyelőre nem fog ráérni erre. Elfoglalta Szabácsot és Nándorfehérvárt. Az udvar annyira tehetetlen volt, hogy nem volt 50 forintja, amivel a hadieszközöket Budáról leküldethette volna a veszélyeztetett helyekre. A huzavona és a vezérlő akarat hiánya miatt mit sem ért a csapatok vitézsége s a Nándorfehérvárt védő Oláh Balázs legendás kitartása, Bár végül 60.000 főnyi sereg gyűlt össze a magyar táborba, nem volt senki, aki a vár visszavételét megkísérelte volna s a sereg tétlenül oszlott szét. Szabács és Nándorfehérvár után nyitva állt az út a török előtt Magyarországra. A közvetlen közelbe került veszély sem térítette észre az ország vezetőit. Báthori István nádor Szapolyai ellen szervezett pártot. Szapolyai pedig a havaselvei vajdát támogatta a török ellen, hogy külső barátot szerezzen magának. 1523-ban nevezte ki II. Lajos az egykori vitézt, Tomori Pált, aki most Esztergomban szerzeteskedett, kalocsai érsekké és az alvidék főkapitányává. Tomori minden tőle telhetőt megtett a határ megerősítésére, mégis 1524-ben elesett Szörény vára s most már csak Jajca állt egyedül az ország tulajdonképpeni testén kívül ellent a törökök meg-megújuló támadásának. Előre látható volt, hogy a legközelebbi török támadást már csak az ország területén lehet feltartóztatni. Szulejmán ekkor békés átvonulást kért Szlavónián és Horvátországon, hogy V. Károly császár ellen vonulhasson. Kérését visszautasították. A döntő mérkőzés előrevetette sötét árnyékát.

A hullámozó akaraterejű, helytelen befolyások közt felnőtt Lajos király szédülten állt az események kíméletlen forgatagában. Hiába fordult segítségért mindenfelé. Már az 1522-es nürnbergi birodalmi gyűlés „segélymegajánlása” is a komikum határán mozgott. A német rendektől nem lehetett várni semmit. A Habsburg-befolyáson kívüli Európa egyöntetűen szemben állt a Habsburgokkal.

I. Ferenc, a francia király, szövetségese és ösztönzője volt a töröknek. VIII. Henrik angol király a távolságra és a sa-

ját belső gondjaira való hivatkozással tért ki a segítségadás elől. III. János portugál király ígért ugyan pénzsegélyt, de nincs nyoma annak, hogy teljesítette volna ígéretét I. Zsigmond lengyel király, hogy elkerülje a tatár támadást, békét kötött a szultánnal. Magyarország teljesen egyedül állt. Még a német közvéleményt döntően befolyásoló Luther sem emelte fel szavát Magyarország érdekében. A királyi udvar nyomasztó viszonyai, az országos közviszonyok romlottsága és süllyedése példanélküli volt Európa államai között. Ilyen belviszonyok közepette és teljes külpolitikai elszigeteltségben érte az országot a katasztrofális 1526. esztendő. Az évet a Felvidéken a bányamunkások lázadászerű bérmozgalma vezette be. A főnemesi párt uralmának visszaszerzésére szervezkedett. Tomori vonakodott ilyen viszonyok között a kapitányi tisztjét tovább viselni. A horvát rendek már nyíltan beszéltek a magyar királytól való elszakadásról. A török egyre sürgette tőlük a szabad átvonulást. Lajos semmi megnyugtatóssal nem tudott szolgálni. Frangepán Kristóf nyíltan izgatott a szeparációra. A horvátok 1526. januári Kőrösön tartott gyűlésén a horvát rendek kimondták, hogy mivel a magyar király nem gondoskodik védelmükről, felhatalmazva érzik magukat, hogy őket megoltalmazó más uralkodó után néznek. Tényleg Ferdinánd osztrák főherceghez folyamodtak, aki a pápának is bejelentette, hogy vállalja a horvátok védelmét, sőt a bosnyák királyi cím felvételének gondolatával foglalkozott. Szálkai László az esztergomi érsek éles harcban állt Antonio Giovanni barone del Burgo pápai nunciussal. Szálkai nem akart megválni a kancellári állástól, holott arról már lemondott, de a bíborosi méltóságot szerette volna vonakodásával kierőszakolni. A nuncius a pártoktól távol álló Brodaries István prépost kancellársága mellett foglalt állást. Lázadások, politikai szervezkedések, szeparatista törekvések, pozíció-harcok, udvari intrikák foglalkoztatták az ország vezetőit, miközben Szulejman nagy gonddal készítette elő támadó hadjáratát. A horvátok januári gyűlésén már nem is jelentek meg a török követek. Szulejman lemondott a Horvátországon való átvonulásról s egyenesen Magyarország ellen készült, hogy azon keresztül nyisson utat magának a Habsburg birodalomhoz.

Magyarország ügye csak a pápát érdekelte. A pápák nem szűntek meg érdeklődni a török veszedelemtől fenyegetett ország iránt. VI. Sándor (1492—1503) 1500-ban teljes búcsút hirdetett azok számára, akik segélyt nyújtanak a török hadjáratához és a magyar és lengyelországi tizedeket átengedte a török háború céljaira. II. Gyula (1503—1513) 1504-ben és 1505-ben intette a magyar rendeket a török elleni háborúra, sőt 1508-ban a magyarországi ferencesek által a Szent Péter-bazilikára gyűjtött pénzüsszeg két részletét fel is ajánlotta a háború céljaira. X. Leó (1513—1521) is több ízben küldött segélyt, bár az oly csekély volt, hogy Beriszló Péter 1518-ban kétségbeesett levélben jósolja meg

a pápának az ország elvesztését. VIT.. K e l e m e n (1523—1534) pápa, aki már bíboros korában a „M a g y a r o r s z á g p r o t e c t o r a” címet viselte, 1525-ben küldte Burgiot nunciusi minőségben Magyarországra. Burgio mindent megtett, hogy az ország viszonyait, ahogy csak lehet, rendezze. Amennyire anyagi lehetőségei engedték, mindent elkövetett, hogy az ország véghelyeit megerősítse. Pedig tisztán látta s a pápához írt jelentéseiben körülményesen le is írta, hogy az országot nem lehet a rendelkezésre álló eszközökkel megmenteni. Az emberek kedélye elfásult, az erkölcsök elvadultak, a lelkekből kihalt minden ideál. Az országot nem lehetett felrázni letargiájából. Az állampénztár oly siralmas állapotban volt, hogy sokszor még a futárok pár forintos költségeire is a nunciustól kellett kölcsönt kérni. Thurzó Elek kincstárnok a saját vagyonából előlegezett az utolsó percben 32.000 forintot a közeledő hadjárat költségeire. Burgio 25.000 aranyforintot fordított zsoldosok felfogadására. A végső kétségbeesés perceiben az egyházi arany és ezüst kegyeszerék beolvastásával akartak pénzhez jutni. A csapatok csak ímmel-ámmal gyülekeztek. Szapolyai János ellenségei ekkor is vész híreket terjesztettek s az Erdély védelmére felkészült Szapolyait törökbarátsággal vádolták. A király július 20-án indult délfelé. A nemesség Tolnán gyülekezett, de még augusztus 14-én sem gyűlt össze több 12.000 embernél. A török ekkor már rég előnyomulóban volt. Alapi György vitézül védte Péterváradot, de az július 27-én elesett. Tomorinak alig volt 5000 embere s ezzel nem tudta a török haderő mozgását lekötöni. Augusztus 14-én már Eszék előtt állt Szulejmán. 23-án az egész török sereg átkelt a Dráván. A magyar seregben pedig a fővezérlet kérdésén vitatkoztak. Sem S a l m Miklós, sem F r a n g e p á n Miklós nem vállalta el a felajánlott fővezérséget. Végül a szabadkozó Tomorinak kellett elfogadnia a felelősségteljes tisztséget s mellé Szapolyai Györgyöt nevezte ki a király. Ez azt remélte, hogy bátyja, János mielőbb megérkezik s hogy akkor Ő visszavonulhat, de Szapolyai János seregei az ütközetkor még csak Szeged táján voltak s így Tomori mellett Szapolyai György maradt az alvezér. Szapolyai János készséggel egyesült volna a király hadaival, de a tőle tartó királyi tanácsosok ellentétes utasításai után már nem tudott kellő időre felvonulni. Az utolsó nap érkeztek meg a szlavóniai rendek csapatai, mintegy négyezer vitézzel s ezzel a magyar sereg létszáma 28.000 főre emelkedett. A török sereg mintegy 300.000 embert számlált, de ebből sorkatonai legfeljebb 80—100.000 fő volt. Szapolyai János és Frangepán Krisztof követek útján arra kérték a királyt, hogy vonuljon vissza Buda alá, addig legalább 80.000 főre fog emelkedni a serege s ott vegye fel a harcot. A hadi tanács azonban azzal a megokolással, hogy nem lehet az ország nagy részét kitenni a török dúlásnak, az ütközet mellett döntött. Hogy mennyire nem bízott senki még egy hónappal ezelőtt is, hogy egy összeütközés szerencsés kimenetelű lehet, arra jellemző, hogy Szathmári György püspök Né-

metországba a Fugger-bankba küldte ki kincseit. Szálkai érsek és az erdélyi püspök Csehországba mentették vagyonukat. A lelki-
leg és anyagilag tönkrement ország nein állíthatott ki győzelemre
képes sereget,

Az ütközet M o h á e s m e z e j é n 1526 augusztus 29-én folyt
le. A reggel óta hadi rendben várakozó magyar sereg elmulasz-
totta kellő időben megtámadni a déli órákban felvonulni kezdő
török sereget, amikor még csak az előcsapatokkal kellett volna
megmérkőznie s reménye lehetett volna, hogy azokat legyőzi. Így
a délután négy óra után megkezdett ütközetben a szultán egész
hadával kellett mérkőznie. Az első magyar roham sikeres
volt, de azután a török kerekedett felül. B a l i bég átkerülő moz-
dulata megzavarta a magyar sereget, amelyet már az ágyútűz is
feltartott rohamában. A kétoldali nyomás alatt megingott a ma-
gyar sereg s a rövid ideig tartó hátrálást nemsokára futás vál-
totta fel. Szulejmán győzött, Magyarország három és fél évtized-
nyi agonizálás után elbukott a vakmerően vállalt csatában.
24.000 magyar esett el, 2000 esett fogságba. Elestek a fővezérek:
Tomori és Szapolyai György. A főpapok közül Szálkai érsek,
Perényi Ferenc, Palinai György, Móré Fülöp, Paksi Balázs,
Csapoly Ferenc, a főurak közül Drágfi János, Perényi Gábor,
Ország Ferenc, Korlátkövi Péter, Széchi Tamás, Horváth Simon,
Batthyány János... ki tudná mind felsorolni őket! II. Lajos
menekülés közben a Csele patakon ugratott át. Fáradt lova nem
bírt a csúszós parton felkapaszkodni. Hátrabukott s maga alá
temette lovasát. A megduzzadt patakban lelte halálát a páncél-
jától szabadon mozogni nem tudó, jobb sorsra érdemes, szeren-
csétlen király. Halála a csatavesztés jelentőségét katasztrófálissá
fokozta. Uralkodó nélkül maradván, a trónküzdelmek szomorú
színterévé lett és másfél év-tized után három részre szakadt az
Árpádok, Anjouk és Mátyás hatalmas Magyarországa. Szulejmán
szeptember 10-én vonult be Budára. A dunántúli városok
nagy része: Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, Komárom,
Tata megvédték magukat, Pécsen azonban kifosztották a törö-
kök. A szultán Budát kifosztva szept. 20-án kezdte meg vissza-
vonulását. Szeged Pécs sorsára jutott, de Szabadka megvédte
magát, Az országból ez alkalommal csak Péterváradot és Újja-
kot tartotta meg a török. Szapolyai a mohácsi vereség hírére se-
regeit a Tisza mögé vezette s Várday egri püspökkel felvéve az
érintkezést, a további ellenállás megszervezésével foglalkozott.

A mohácsi csatavesztés logikus következménye volt a beál-
lottbelső leromlásnak. Az ország Mohácsnál elbukott, független-
ségének és önállóságának saját fiai ásták meg a sírt.

A történetíró súlyos ítélettel marasztalja el Ulászló és II.
Lajos korának legtöbb vezető emberét és egész társadalmát, a
királyok személyét sem véve ki s megállapítja, hogy a rendi
állam politikai berendezése erős központi hatalom híján már
nem bizonyult államfenntartónak. Igazi hivatása ezután követ-

kezett el amikor az alkotmány érdekében kellett küzdenie az idegen uralkodókkal. A politikai jogú rendek alkalmasak voltak a központi hatalom korlátozására, de nem tudták azt helyettesíteni.

4. fejezet

A magyarországi közművelődés története a mohácsi vészig — A tudományos és irodalmi élet — A művészetek helyzete

A magyar királyság első félezer esztendejéről nem nyernék teljes képet, ha nem ismerkednénk meg — bár dióhéjban — ennek a félezer évnek műveltségi viszonyaival. Annál is inkább van szükségünk erre, mert minden közbejött katasztrofális meg-rázkódtatás ellenére is, mai műveltségünk gyökerei ezekbe a századokba nyúlnak vissza.

Minden műveltség alapja az iskolázás lévén, amely a vegetatív életen felül szükséges ismeretek közlésével elindítja az embert a szellemi javak megbecsülését jelentő állapothoz, amit műveltségnek szoktunk nevezni, elsősorban az iskolázás történetére kell visszapillantunk. A kereszténység befogadása átalakította a vallásos felfogást és az erkölcsi nézetet egyaránt. Ezt az átalakítást a keresztelés ténye és a szertartások megismerése még nem végezte el. A magyarságot a kereszténység szelleméhez az egyház tanító és nevelő munkája alakította hozzá. A magyar oktatásügy kezdetét az az oktató munka jelenti, amellyel a papok megismertették a néppel a keresztény vallás tanait. A magyarországi népoktatás első nyomai a templom szószékéhez vezetnek. Ez a tanítás nem szárnyalta túl azt, ami a népet érdekelte, de mindenhol ott volt, ahol templom emeltetett. Az egyházi magasabb oktatás célja a papnevelés volt. Ezzel a szerzetesi és a káptalani iskolák foglalkoztak. De mert a szerzetesi iskolákban tanultak a világi papságra készülők is, valamint a káptalani iskolában világi elemek is, az eredetileg papnevelési célzatú egyházi iskolák végezték a népoktatáson felülemelkedő egyetemes tanítómunkát. Az egyházi iskolázás alapvetői hazánkban a bencések, első monostoraik a magyar papság első nevelőintézetei voltak. Az egyházmegyék megszervezése után minden egyházmegyei központban alakult székesegyházi, káptalani iskola, amely az egyházmegye papszükségletét kívánta kielégíteni. Szent István korában már biztosan működtek a székesfehérvári, csanádi, esztergomi és pécsi káptalani iskolák. Utóbb minden káptalani helyen találkoztunk iskolával, nemcsak a székeskáptalanok, hanem a társaskáptalanok székhelyein is. De minden papnak készülő gyerek nem juthatott be ezekbe a káptalani iskolákba, már a távolsági viszonyok miatt sem. Így a káptalani iskolák a papság magasabb iskolái voltak s a papság zöme a falusi iskolákban tanult. Bizonyosnak látszik, hogy már az Árpádok korában minden plébánia székhelyén volt iskola, ahol a megyéspap, esperes gondoskodott a maga segítségének,

esetleg utódának neveléséről, oktatásáról. Csak így magyarázható meg, hogy oly nagyszámú pap oktatására volt iskola, «mennyi pappal találkozunk ebben az időben. A falusi iskolának közművelődési szempontból azért van nagy jelentősége, mert nem minden tanulója maradt meg a papi pályán s így a világi él tbe is bejutottak az itt szerzett ismeretek. A világi írástudó emberek nagy része innen kerülhetett ki. Az egyházi oktatás szintjét jótékonyan emelte a IV. lateráni zsinat (1215), amely a káptalani iskolákba oly mestert rendelt, aki ingyen oktatja a klerikusokat s másokat a grammatikai és egyéb tudományokra, az érseki székhelyekre pedig oly teológust, aki a papokat a szentírásra és a lelkipásztorkodás teendőire tanítja meg. A 13. században kapcsolódnak be az oktatásügybe a városok, amelyeknek kiváltságleveleiben ott rejlett a szellemi és anyagi felvirágzás csiréje. A városok iskoláikat maguk tartják fenn s tanítóikat is maguk választják. A városi iskolákat már nem egyházi pályára készülők látogatták, hanem a polgárok gyermekei s polgár igényei és érdekei szerint rendezkedtek be. Az első városi iskola, amelyről biztos tudomásunk van, a pesti, amelyről már 1238-ból van emlékünks. Az egyetemalapítások óta a legfelsőbb ismereteket az egyetemeken lehetett elsajátítani. A 13. század óta számosan keresték fel az itáliai és párisi egyetemeket hazánkból. Ez a körülmény a neolatin kultúra nagyfokú befolyását s a német műveltségi elemek háttérbeszorítását jelentette. Az egyetemre készülőknek a káptalani iskola előkészítő jellegű volt, bár tovább is nagyon sokak számára megmaradt a legmagasabb iskolának. Amikor a káptalani iskolákban egyetemet végzett emberek kezdtek tanítani, azok szintje újból emelkedett. Magyarországon Mohács előtt három egyetemalapítás történt: Nagy Lajos 1367-ben alapította meg a pécsi, Zsigmond 1389-ben az ó b u d a i, Mátyás 1465-ben a pozsonyi egyetemet. Mindhárom egyetem rövid életű volt s teológiát egyiken sem tanítottak. A magasabb teológiai ismereteket fiaink már az egyetem megalapítása előtt is Parisban, utóbb Parisban, Bécsben, Rómában szerezték meg. A bölcsészeti és jogi tudományokért leginkább Bologna, Ferrara, Padova és Krakó egyetemeit keresték fel. Nagy szerepet játszottak a magyarság szellemi életében a kolduló rendek, amelyek kolostoraikban iskolákat tartottak fenn. Gyakran megszerezték e rendek tagjai a legmagasabb képesítéseket is a középkor igazi scholastikus szellemét ők őrizték meg legtovább. A külföldet járó világi papok a humanizmus szellemének feltűnése után már inkább a humanizmus hatása alá kerültek s a renaissance szellemének nagyrészt ők voltak magyarországi meghonosítói. Az iskolai oktatáson kívül találkozunk a magánoktatás emlékeivel is. A nőnevelés, mint Európában általában, az apácázárdákban folyt le. A nők magánoktatásáról alig van adatunk. A világi elemek is fel-felkeresték a külföldi egyetemeket, főleg a műveltség szükségességét köztudattá tevő humanisztikus szellem térhódítása után. Ezek többnyire a városi pol-

gárság gyermekei sorából emelkedtek ki s alapismereteiket a városi iskolákban szerezték. Ebből következtethetünk arra, hogy a városi iskolák szintje is odaemelkedett, hogy elő tudott készíteni az egyetemre. Az iskolaügyre vonatkozó emléanyagunk io-en hiányos, így például az Alföldre vonatkozó anyag a török megszállás miatt úgyszólván teljesen elveszett, Mégis elég tekintélyes számú iskola működéséről van okleveles emléünk. A 11. századból 4 káptalani, a 12. századból 1 káptalani, a 13. századból 4 káptalani és 2 városi, a 14. századból 2 káptalani és 21 részben városi, részben falusi, a 15. században 3 káptalani és 142 falusi-városi meg egy zsidó, a 16. században 1540-ig 1 káptalani és 110 városi-falusi iskoláról van biztos emléünk. Eszerint a Magyarországon 1540 előtt működött iskolák közül 3 egyetemről, 15 káptalani, 275 falusi és városi és 1 zsidó iskoláról van tudomásunk. Természetesen ismereteink főleg az alsóbbfokú iskolákra nézve nagyon töredékesek és hiányosak. Az iskoláztatás mértékére — a polgárságnál, e kor legműveltebb világi eleménél — jellemző, hogy Budán 7, Szegeden 5, Pozsonyban 4, Brassóban 3 iskoláról tudunk. Az iskolák nagyobb hányada közölt elemibb ismereteket, Az iskolák nyújtotta ismeretek sokkal szerényebbek voltak a mai ismeretknél. Az olvasást például nem feltétlenül egészítette ki a magasabb műveltséget jelentő írnitűdás is. Emlékeink alapján mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a magyarországi iskolaügy a Mohács előtti évszázadokban nem maradt el a nyugati viszonyok mögött.

A rövidéletű magyar egyetemek mellett kevés emléünk maradt a tudományos életről. Az Árpád-korból úgyszólván az egyetlen Boldog Magyar Pál-ról a bolognai egyetem tanáráról tudunk, aki kánonjoggal foglalkozott. Mellette Pál veszprémi püspökről kell megemlékeznünk, aki 1263-ban szabályokat írt az Ő z s é b esztergomi kanonok által kevéssel előbb megszervezett magyar Pálos-rend számára. A tudományos élet nagy fellendülése a magyar humanisták nevéhez fűződik. Ezek közül messze kimagaslik V i t é z János püspök, utóbb esztergomi érsek. Maga M á t y á s is nagy pártfogója volt a tudományoknak. A pozsonyi egyetem élére kora leghíresebb csillagászat, R e g i o m o n t a n u s-t hívta meg. Udvarában állandóan volt egy-két olasz humanista, így hosszabb ideig tartózkodtak ott B o n f i n i, G a l e o t t o, R a n z a n u s. A magyar humanisták legismertebb alakja J a n u s a n n o n i u s pécsi püspök (Cseszmicsei János), Vitéz János unokaöccse volt. Mellette meg kell emlékeznünk Y á r a d i Péterről, G a r á z d a Péterről és G e r é b Lászlóról. Európai nevet szerzett magának a scholastikus T e m e s v á r i Pelbárt és L a s k a i O s v á t. A tudomány univerzális latin nyelvének uralma idejében számosan származtak ki külföldre is hazánkból. Tudjuk, hogy a gyermek Melanchtonnak egy kis németországi városkában magyar ember volt az első tanítója. Már Mohács előtt történt kísérlet egy tudományos társaság megalapítására is. Mátyás halála után szervezte meg C e l t e s Konrád a „S o-

d a l i t a s l i t t e r a r u m H u n g a r o r u m” nevű tudóstársaságot. Egészen korán találkoztunk már k ö n y v t á r a k k al. A káptalanoknak már a 13. században jelentős könyvtárai vannak. Egy-egy plébánia mellett is alakult ki kisebbméretű könyvtár. A monostorok, zárdák szintén gyűjtőhelyei voltak fi könyveknek. A magánkönyvtárak tulajdonosai közül nem egy a mai értelemben vett bibliofil-gyűjtők közt is megállná a helyét. A legelső magyar bibliofil Nagy Lajos királyunk volt, emellett bizonyít az ő megrendelésére Magyarországon készült csodás szépségű „Bécsi Képes Krónika” és az oxfordi Bodleiana-kódex. Bibliofil-érzékre vall az a Biblia is, amit 1377-ben Imre fia János pozsonyi örkanonok készíttetett, Zsigmond király a művészetek szeretetét a szülői házból hozta magával. Testvére, TV. Vencel cseh király, kora legnagyobb könyvbarátja volt. Zsigmond mellett az olasz származású Ozorai Pipo, Tamás császári és zágrábi kanonok könyvgyűjtő szenvedélyéről tudunk. Könyvbarát királyaink sorában megtaláljuk Albertet, I. Ulászlót, V. Lászlót, Hunyadi Mátyást, II. Ulászlót egyaránt. Soraikból messze kimagaslik M á t y á s, akinek könyvtára világhírű volt. Könyvtárának nagyságát még csak hozzávetőleg sem tudjuk megállapítani, ma a világ különböző tájaira szétszórva 152 kézirat és négy nyomtatvány ismeretes belőle. Az úgynevezett Corvinák mind igen díszes kiállításúak. Kora legkiválóbb miniator mestereit foglalkoztatta. Számos kódexét díszítette Attavante de gli Avanti-val. Az ő műhelyéből harmincegy ismert Corvina került ki, ebből tizennyolc nagyjában Attavante saját munkája. Dolgozott számára B o c c a r d i n o Vecchio, a del Fora testvérpár, Francesco d'Antonio del Cherio. Valamennyi a flórenci könyvfestészet mestere. Kétségtelenül voltak másolói Budán is s nem egy gyönyörűen kiállított Corvina került ki a budai műhelyből. Ugyancsak Budán működött a király kiváló könyvkötőműhelye is. A Corvinák leg többjén megtaláljuk a címlapon a Hunyadiak hollós címerét. Említettük már, hogy halála után a rendek a könyvtárat a nemzet vagyonának nyilvánították. Így a Corvina-könyvtár volt az első magyar közgyűjtemény. Sajnos, korán szétkallódott, részben szétajándékozták, részben a török vitte el, vagy az elemek áldozata lett. Mátyás előtt Vitéz János volt a legnagyobb magyar könyvgyűjtő, könyvtárából huszonhat kódexet ismerünk, amelyből három hazai munka. A királyok mellett az első világiak, akik szerették a szép könyvet, Drágfi Tamás, Mátyás király személynöke, és K i n i z s i n é M a g y a r Benigna voltak. Mátyás korából tizenhét, I. Ulászló korából hat könyvgyűjtőt tart nyilván a magyar könyvtörténet. Az olvasó ebből fogalmat alkothat magának a humanizmus magyarországi hatásáról, figyelembe kell venni még azt, hogy a könyvek túlnyomó része elveszett az idők folyamán s hogy a ránkmaradt könyveknek csak brzonys hányada rögzíthető meghatározott személyekhez. A fenti kép tehát korántsem teljes.

Az iskolaügy, tudományos élet, könyvszeretet ismertetése után meg kell emlékeznünk a magyar irodalmi élet kezdeteiről. Nem a magyar irodalom történetéről, hanem az irodalmi élet-ről az íróról és a közönségről s kettőjük viszonyáról.

A magyar középkor a kéziratos irodalom kora. Ennek történetileg a legfontosabb tényei: a latinnyelvű magyarországi irodalom megindulása; ennek kapcsán bizonyos irodalmi szempontú műveltségi rétegződés; a latinnyelvű irodalomból a magyarnyelvű irodalom apránkénti kiválása. A keresztény magyarság első két évszázada egybeesik az írásbeliség Európaszerte bekövetkezett hanyatlásával. A folyóírás, Olaszországot kivéve, annyira kiveszett a napi használatból, hogy az írás ismerete tudományszámba ment. A könyvírás a papságnak úgyszólván rendi tulajdona volt. Még a papság nagy többsége is megelégedett az olvasnitudással. Az írásbeliség a 12. század második felében kezd fellendülni, de a világi elemek között csak az Anjou-korban kezd tért hódítani. Ettől a kortól kezdenek az íródéakok egyre inkább a világi emberek közül kikerülni. A papi rendiség korlátait az írásbeliség terén az oklevélírás törte át. A könyvírás megmaradt tovább is papi mesterségnek. Az írástudás egyben a latin nyelv tudását is jelentette, anélkül elképzelhetetlen volt, a kettő együttjárt. Az írásbeliség és az azt hordozó latinság egyaránt import volt s azt a kereszténység idegen terjesztői hozták be. Lassanként nőtt közjük a hazai talajból is néhány pap. Az általuk termelt irodalom az egyház szükségleteit elégítette ki, kivételes jelenség volt, ha eredetit alkotott. Az Árpád-kori latinnyelvű magyar irodalom két típusra oszlik: a legendairodalomra és a történeti irodalomra. Az előbbiben a latin írástudás a magyar hagyományok megörökítésével válik irodalommá. Az utóbbi, amely a királyi udvarban alakul ki, sokkal világibb. A nálunk meghonosodott Gesta-irodalom (Anonymus, Kézai) közvetítő az irodalom és a szóbeli hagyomány között, íróit már irodalmi önérzet hatja át. A legendairodalomban kevésbé kereshetünk idegen nemzeti egyéniségű műfaji mintát. A Gesta-irodalom már a neolatin népek jellemző sajátysága s íróit francia hatás ihlette meg. Nem érdektelen megemlíteni, hogy nemzet nevünk németes „U n g r i”, „Ungari” alakját Kálmán korában kezdte kiszorítani a franciás „Hungari” alak. Ekkor lesz elevenebb a neolatin hatás. Anonymus és Kézai egyaránt rendkívüli irodalmi művet alkottak. Bennük már élt az irodalom magasabbrendűségének tudata. Az Árpádok után általánosabb lesz az írásbeliség, nő az iskolák száma, terjed a latin nyelv ismerete, kedvelt lesz a szépen kiállított kódex, most már név szerint is sok író tudnánk felsorolni, de hiányzik mégis az igazi irodalmi élet. Az udvari irodalom, a történetírás, amely eddig is a legönállóbb volt, még inkább mutat szerves fejlődést s Nagy Lajos korában is szép eredményekkel dicsekedhetik. Az egyházas irodalom figyelemreméltó eredményekre csak Mátyás évtizedeiben, sőt azután jut. A hazai latinság nem lesz most sem

kezdeményező, megmarad tovább is európai függésében. Csak Paris szerepét veszik át lassan az olasz, majd a prágai, bécsi és krakói egyetemek. A teológiai irodalom leginkább a szentbeszédekben csúcsosodik ki. Emellett bibliai kommentárokból, egyházi énekekhez írt glosszákból, dogmatikai és egyházjogi munkákban, iskolai tankönyvekben és jegyzetekben merül ki. A szentbeszéd során különös figyelemre méltó az a gyűjtemény, amely a pécsi egyetem hallgatói számára készült s többek közt három magyar szent ünnepére szánt prédikációt tartalmaz. **M a g y a r o r s z á g i M i h á l y**, gyaníthatóan domokosrendi szerzetes, Strassburgban 1487-ben már nyomtatásban tett közzé 13 beszédet. A legendairódalom is jobbára prédikációk formájában viszi tovább az Árpádkorban kialakult anyagot. 1486-ban Strassburgban már nyomtatva jelenik meg a magyar szentek legendáinak egy gyűjteménye. Ennek a századnak a végén szivárog át az irodalom magyar nyelvűvé. A latinul író irodalom korát **T e m e s v á r i P e l b á r t** hatalmas egyénisége zárja le. Műveit még latinul írta, de azokat rendtársai már magyarul közvetítik a latinul nem tudó apácáknak. Pelbárt művei világszerte megbecsülést szereztek a magyar ferences latinnyelvű-irodalomnak. Művei Hagenauban 1498—1504 között jelentek meg. A „Stellarium” húsz év alatt 16, a „Pomerium” egyes részei 18 kiadást értek meg. Tanítványa, **L a s k a i O s v á t**, 1497—1507 között adta ki ugyancsak Hagenauban beszédgyűjteményeit. Ezzel egyidejűleg talán maga Pelbárt és Laskai rendtársaikkal fordításokat készítették a csak magyarul tudó apácák épülésére. A magyarnyelvű kódexirodalom fellendülése kettejük latinnyelvű irodalmi munkásságával esik egybe s nagyrészt arra is támaszkodik. Az Árpádkorban már megindult a jogtudományi írásgyakorlat, oklevelek, kancelláriai szabályok, törvényösszeírások stb. formájában. Ez vitte át a köztudatba az írás hasznosságát, tekintélyét. Ez jutott először érintkezésbe a nép nyelvvel s úttörő lett a magyarnyelvű irodalom számára. A latinnyelvű jogi irodalom tetőpontját **W e r b ő c z i** „Hármaskönyve” jelenti. Ez a mű nem „törvénykönyv”, hanem történelmi megalapozásra törekvő, tanító, magyarázó jellegű „jogkönyv”. Ennek atipikusán középkori jogtudományi műfajnak ez az egyik legkésőbbi képviselője Európában. A Gestákban jelentkező jogi gondolkodás szűrődik benne tudománnyá s a magyar középkornak legszívósabb hagyatéka gyanánt több mint három század niagyar nemzedékeire átszarmazott. Az udvari jellegű történetírásban folyamatos a fejlődés. **K á l l i M á r k** „Bécsi Képes Króniká”-ja, a szintén Nagy Lajos korabeli **K ü k ü l l e i J á n o s**, a **B u d á n k i n y o m a t o t t k r ó n i k a** és **T h u r ó c z i k r ó n i k á j a** jelenti a fejlődés egyes állomásait. A királyi udvar Szent László óta állandó tűzhelye volt a nemzeti történetírásnak. A királyi kancellárián nagy Gesta- és Krónika-könyvtárnak, okleveles és egyéb forrásanyagának kellett tehát lennie. Az irodalmi hagyomány eszméje és a magyar író fogalma ebben

a korban csak ott és csak a történetirodalomban ébredhetett először mint enyhe sejtelem. A szerzetes író, a teológiai irodalom művelője, mindig az egyetemes keresztény lelkiség világában élve írt. A történetíró a nemzeti közösségre korlátozódott. Az egyházi és világi irodalom későbbi szétválásának ez az első jelentkezése. Nem érdektelen feljegyezni, hogy az udvari történetírás és főleg Kézai hagyománya nyomán köztudattá lett a hún-magyar azonosság. 1508 és 1531 között három szerzetes, egy ferences, egy kartauzi és egy domokosrendi, egyaránt „magyarnak” fordítják a latin eredeti „hunjaikat”. A történeti irodalom máris befolyásolója és gazdagítója lett a nemzeti öntudatnak. A hún azonosság köztudata állította elsősorban szembe a németiséggel a köznemesi közvéleményt. A 16. század első felében megindult folyamatban az udvari irodalom által képviselt nemzeti és világi irodalom leszállt a nemzeti nyelvbe. Ugyanekkor a szerzetes író is új rétegeket vont be az irodalmi műveltség köré s vallási eszményei szolgálatában lerakta a magyar nyelvű irodalom alapjait a humanizmus átnemzetiesedése és a reformáció megindulása előtt.

Az írásbeliség előtti magyarnyelvű irodalmi jelenségek nem állnak tisztán előttünk. A sokat emlegetett j o c u l a t o r s z o c s a i f az Árpád-korban jelentett énekmondót, a 14. században már muzsikust, a 15. században pedig bohócot, komédiást értettek alatta. Az igric név, amikor már pontos megfelelőjét ismerjük (15. század), kóklert, alakoskodót jelent. A magyarul való írás igen töredékesen indult meg. Az anyanyelv csak lassan emelkedett fel először az írásbeliség, utóbb az irodalom területére. Előbb egyes magyar szavak bukkannak fel a latin szövegekben, később egyes magyar szövegek latin könyvekben s csak jóval később jelennek meg a magyarnyelvű könyvek is. A latin szövegekben jelentkező magyar vendégszavak már a 11. században feltűnnek. A veszprémvölgyi apácák görögnyelvű adománylevele Szent István-kori alakban őrzött meg néhány helynevet. A tihanyi apátság 1055-ben kelt alapítólevelében már egész magyar szövegrészek találhatók (feheruaru rea meneh hodu utu rea = a fehér-várra menő hadútra). Az oklevelet író M i k l ó s p ü s p ö k magyar volt. Figyelemre méltó, hogy félszázaddal a kereszténység felvétele után, már kitűnő latin oklevelet szerkesztő magyar püspökeink voltak. S á r ispán 1131-ben kelt ítéletlevele egész sereg magyar nevet őrzött meg. Az okleveleken kívül az Anonymus-féle Gestában is vannak magyar vendégszavak. Az első összefüggő magyar szöveg, amely egy latinnyelvű könyvben vendégszöveggént jelentkezik, az 1192 és 1198 között lejegyzett úgynevezett „H a l o t t i B e s z é d”. Korántsem bizonyos az, hogy már előbb is nem írtak le összefüggő magyar szövegeket. A „Halotti Beszéd”-et bencések írták le. A beszéd a Pray-kódexben maradt fenn, amely egyetlen Árpád-kori magyarországi sacramentarium (a misének csak egyes részeit tartalmazza, viszont oly részek is vannak benne, amelyek nem

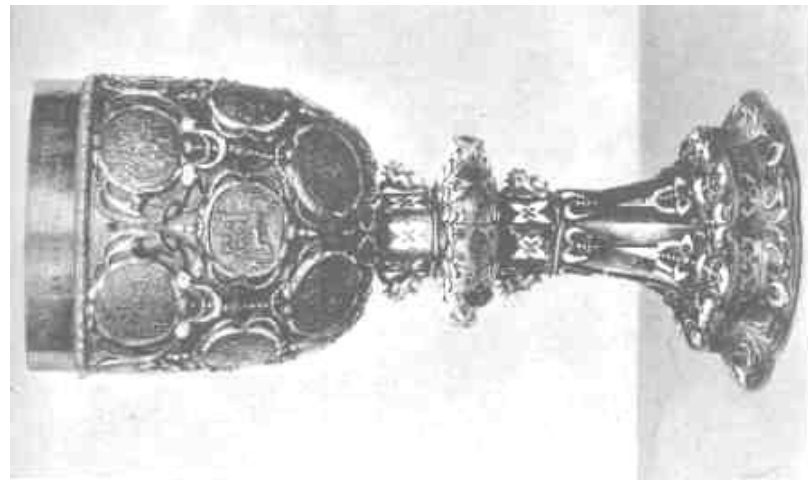
szerves részei a misekönyvnek). A „Halotti Beszéd” már irodalmi szempontból is figyelmet érdemel. A beszéd latinon alapuló zhabados és kivonatos fordítás, a hozzácsatolt könyörgés azonban már szoros fordítás. A beszéd fordítása inkább emlékezetszerű s így erőltetés nélküli, jól hangzó. A halotti beszéden nem érzik a latin nyelv hatása, amely később a fordításokat egész idegenszerűvé tette. A beszéd lejegyzője függetlenítette magát a latin eredetitől. A középkori magyar irodalom azonban mintaképszerűen másolta a latin mondatszerkezeteket. A könyörgés, amely hű fordítás, már sem nem világos, sem nem magyaros. A „Halotti Beszéd” nemcsak az első összefüggő magyar szöveg, de az első és sokáig egyetlen olyan szöveg, amely bár latinra megy vissza, nem függ a latin szövegtől. A következő összefüggő magyar szöveg az úgynevezett „Ómagyar Mária-siralom” 1300 körüli, míg a „Königsbergi Töredék” a 14. század derekáról való. A század eleji Gyulafehérvári Glosszáknak kisebb az irodalmi jelentősége. A Mária-siralomban még érvényesül a magyar ütem s mind rímeiben, mind ritmusában független az eredeti latin szövegtől. Szerzője, illetve fordítója még a latinizmusokat is le tudja küzdeni. Ez a vers remekbe készült. A Königsbergi Töredék annyira töredékes, hogy még az sem dönthető el kétségtelenül, vajjon vers-e vagy próza. Ezek az összefüggő magyar szövegek a rengeteget használt szerkönyvekben maradtak ránk. Ez az oka, hogy alig maradt ránk valami belőlük. Ezek a könyvek nyűvödtek el leghamarabb s velük pusztultak a ritka magyar szövegek is ... A 15. században kezd a magyarság — úgy látszik — mind nagyobb rétegekben érintkezésbe kerülni a latin nyelvvel. Ebben a században figyelhető meg a magyar irodalmi nyelv kialakítására való törekvés. Ennek tanúi a szójegyzékek és glosszák. A szójegyzékek inkább a század első, a glosszák a második feléből maradtak ránk. A Besztercei, Schlägli, Soproni Szójegyzékek a fordítási irodalom szükségleteit szolgálhatták. A század második felében elterjedő glosszázás a latin szöveg magyar jegyzetelését jelenti. Az egyes latin kifejezések fölé felírta az olvasó a magyar megfelelőjét. Ezekben is a magyar műnyelv kialakítására való törekvést kell megbecsülnünk. Ebben a korban kezd a magyar nyelvű irodalom kibontakozni a „vendégszövegek” alárendelt szerepéből. Az ezernégyszázas évek második negyedében már leírták a Jókai-kódexet, az első reánk maradt magyar nyelvű könyvet. 1466-ban írták a Müncheni-kódexet, 1474-ben a Birkkódexet. Ezek már régebbi huszita bibliafordításokra mennek vissza. A 16. század elején egyre-másra írják a kolostorokban és zárdákban a magyar nyelvű kódexeket, A Jókai-kódex megírása feltételezi a közönséget. Az irodalmi barát- és irodalomtalan apaca-réteg a hitéletben talált egymásra. Az apácatársadalom belenőtt az egyházi műveltség szféráiba, szükségét érezte az egyházi iratok olvasásának. Latinul nem tudott s így ki kényszerítette a nemzeti nyelv részére az irodalmiságot. Az apácák is főlemel-

kednek az irodalmiságig s olvasóigényük megteremti a magyarul író irodalmat. A Jókai-kódexet Ferencesek írták a budai beginának. Megszületett a magyarul olvasó közönség s általa a magyar irodalom is. Az újszülött magyar irodalmi nyelv hű, illetve szolgál mása a latin eredetinek, átveszi annak nyelvtani szerkezetét is (pld: „kinek az soká állónak származék keresztfáról szózat”) s ez a mindennapi beszéd-, szó- és formakincsétől való különbsége emeli azt a hétköznapi beszéde fölé s ad annak tekintélyt. A magyar irodalmi nyelv megalapítása nagyon nagy feladat volt.

Az 1500-as évek táján élénkül meg a magyarnyelvű kódexirodalom s tart egészen a török világ és a reformáció elterjedéséig s ekkor derékban török, hogy helyet adjon a protestáns szellemtől áthatott, nyomtatott magyar irodalomnak. A néhány darab 15. századi kódexszel mintegy félszáz darabra rúg a pusztulástól megmenekedett magyar kódexirodalom. Majdnem kizárólag apácák számára írt könyvek ezek s tartalmuk, egy-egy kötetben belül gyakran vegyesen, breviáriumféle, imádság, legenda, tanítás, példa, himnusz, ének, szerzetesi szabály és rendtartás, tehát csupa vallásos szöveg, áhitatos olvasmány. A magyarnyelvű irodalom nagy fellendülése összefügg a 15. század második felében lefolyt szerzetes-rendi reformmal. A kolostorok rendi reformjában benne van a kolostori irodalom feltétele. A Ferences-rendben a kolostori magyar irodalom elindítói Temesvári Pelbárt és L a s k a i lehetek, a Domokos-rendben pedig Váczi Pál fráterben, a fordítóban és kódex-miniátorban kell a magyar kolostori irodalom intézményes kezdeményezőjét keresnünk. A fiatal magyar irodalomnak az óbudai Klarissza-, a margitszigeti Domokos-rendi apácakolostor, a budai Begina-ház voltak első és legtermékenyebb tűzhelyei. A rendi reformok teremtették meg a latinul nem tudó, de a latin vallásműveltségből résztkérő apácaközösségeket s ezzel a magyar olvasóközönséget. Természetes, hogy az új irodalom minden jellemző vonását a latintól örökölte. A nyomtatás kiiktat minden közvetítőt a szerző és az olvasó közül. A kódex-irodalomban a kettő között még ott volt közvetítőül a másoló. Ez nem egyszer önállóan jár el a szerző szövegével, változtat rajta módosít vagy a maga, vagy a rendelője ízlése szerint. A szerző háttérben marad, ez az irodalom nagyjában névtelen. A szerző és az olvasó nem személyes, mivoltukban lépnek egymással összeköttetésbe, hanem az olvasmány által, amely pedig nem ismer egyénig ízlésbeli változatokat. Homogén a szerző és az olvasó, mindkettő egy a vallásos eszményhez való közeledés tendenciájában; még az olvasó igényéhez igazodik az irodalom. Ma már fordítva történik. Ez a fiatal magyarnyelvű irodalom majdnem kizárólag fordítás s a szerző csupán fordító, aki a misztikus tekintélyű, az egyházzal majdnem egynek vett latinból merít. Fordítás-jellege mellett ez az irodalom zártkörű közönségre, egy-egy apácakolostorra számít csupán. Ez a két tulajdonság jellemzi az egész irodalom-típust.

17. SZÁZADI NEMES ASSZONY
4. Budapesti Dómeztető. — Tűzoltóknál. Arcképcsarnok.

URVACSORAKEMÉLY. KÉSZÍTETTE
BRÓZER ISTVÁN KOLOZSVÁRI (1776)
(1. Bábcsillag. — Nemességi Múzeum)

BETHLEN GÁBOR
(Egykorú olajkép. —

BETHLEN GÁBOR
(Egykorú olajkép. —

17. SZÁZADI ERDÉLYI NŐI VISELET

A fordítások miatt magyar „szerzőket” nem kereshetünk. Egyetlen, akit egy önálló verse miatt ennek tekinthetünk s aki meg is nevezi magát V á s á r h e l i András újpesti ferences szerzetes. Versét 1508-ban írta. A fordítók közül a már említett V á c z i Pál Domokos-rendi szerzetest és N y u j t ó d i András ferences szerzetest ismerjük. Az ismeretlen fordítójú Érdy-Kódexben jelenik meg először a magyar előszó (1524—1527). Címmel még alig találkozunk. A fordító körülírja a tárgyat, gyakran a másoló jelzi, hogy „Itt kezdetik” vagy „olvastatik” ez és ez. Tehát mintegy bevezető szerepe van még a címet helyettesítő körülírásnak, tárgymegjelölésnek. Alig van kódexünk, amely a fordító kéziratában maradt volna ránk, a legtöbb másolat. A másolók közül meg kell említenünk R á s k a i Leát és S ö v é n y h á z i Mártát, a két kódex-másoló apácát. Mindkettő a 16. század második évtizedében dolgozott nagy szorgalommal. Voltak magános könyvrendelők is, mint K i n i z s i Pálné M a g y a r B e n i g n a, C h e p e l i Simon, bizonyos álbíró. Ezek mind imádságos kódexeket csináltattak. Tudunk egynéhány kódexrendelő apácáról is, mint K r i s z t i n a margitszigeti apácáról, K a t a l i n marosvásárhelyi begináról, N y u j t ó d i J u d i t tövisi begináról stb. Ekkor alakulnak ki az apácázárdák magyar könyvtárai (óbudai apácakolostor, margitszigeti apácakolostor stb.). A kódexeket különbözőképpen használták. Voltak hangos felolvasások, ismeretes volt a magános olvasás s néha litániaszerű kórusolvasás, kóruséneklés is előfordult. A kódexek egyházi tartalmúak voltak s tartalmilag három fő-típusra voltak oszthatók: reguláris, áhítatos és épületes szövegekre. Ismeretes 17 ferencendi, ugyanannyi domokosrendi, s nyolc premontrei, pálos és karthauzi eredetű kódex. 1527-ben jelent meg az első magyarnyelvű nyomtatvány már világi tartalommal Krakóban. Ebben az évben lépett fel a kódex-irodalom egyetlen nagy íróegyenisége, az Érdy-Kódexet író k a r t h a u z i névtelen. A kódex-irodalom fejlődésének csúcsát jelentő Érdy-Kódex után a magyar irodalom további fejlődése a profán nyomtatott irodalomban folytatódik. Mohács eltemette a középkori kolostori irodalmat is. De az abban megszületett magyar irodalmi nyelv tovább élt a reformáció irodalmában. Volt valami kis magyarnyelvű világi irodalom már Mohács előtt is. A kolozsvári polgárokat már 1453-ban magyarul írták össze, 1486 tájáról maradt ránk magyar levél. Volt tehát világi magyar íráshasználat is. A Szabács viadaláról szóló ének az 1476 utáni évekből maradt fenn. Az 1520-as években pedig már jelentkeznek a magyarnyelvű versek. Elszórva bár, de megindul az írásbeliség világi elterjedésével párhuzamosan még Mohács előtt a *világi* olvasóközönség kialakulása is, amely azután a török és a reformáció által megbénított katolikus egyház vallásos olvasóközönsége után magának foglalta le a világba kilépett irodalom élvezetét,

Az irodalom elvilágiasodásának elsőrangú eszköze volt a könyvnyomtatás. Hazánk azzal dicsekedhetik, hogy az elsők közt

volt Európa államai között, ahol nyomda működött. Az első hazai nyomdát Hess András állította fel Budán s 1473-ban az úgynevezett „Budai Krónikát” nyomta ki. Működése azonban nem volt huzamos s így Mohács előtt csak a külföldről bejött nyomdatermékek népszerűsítették az olvasást és segítették elő a világi magyar olvasóközönség kialakulását.

Amint az irodalmi élet hordozója túlnyomó részben az egyház és az udvar volt, úgy ugyanezt mondhatjuk el a többi művészetről is. A művészetek szintén az egyházi és az udvari életre támaszkodtak.

A magyarság ősi dallamkincse teljességgel ismeretlen. Ezen a téren az összehasonlító néprajzi tudomány teoretikus értékű megállapítására vagyunk utalva. A kereszténység fölvételével a magyarság új melódiákkal, új himnuszokkal ismerkedett meg. A nyugati énekformák betörték Magyarországra s kezdetét vette az a folyamat, amely a magyar műzene egész karakterét megadja, a nyugati és a nemzeti elemek keveredése. A latin himnuszok még a magyar verstechnikára is elhatározó befolyással voltak. Ezeket a latin himnuszokat a kolostori, káptalani iskolák terjesztették. Már a 11—12. században énekelték nálunk a gregorián korálisokat. Az iskolai zeneoktatás nyomaival is korán találkozunk. 1330 körül emlékezik meg erről egy külföldi följegyzés. A legelső magyar vendégszöveget, a Halotti Beszédet megőrző Pray-kódexben már kótázott liturgikus dallamokat találunk. Ezeket nyolc német iskolázottságú dunántúli magyar bencés kótázta le az akkor dívott neuma-írással. A magyar zene első önálló törekvésével a 14. század végén találkozunk, amikor egy kassai dominikánus egy gregorián antifonia dallamot önkényesen megbővített s ezzel megtette az első lépést a gregorianum önálló feldolgozása felé. A magyarszövegű gregorián dallamok a Nádor-Kódexben 1508-ban jelentkeznek először. Nyomaink vannak arra nézve, hogy a kolostori ének a 15. század végén bizonyos elvilágiasodást mutat. A magyar világi zene első nyomait az énekmondóknál kell keresnünk, ahol a régi magyar hangszeres zenére is kapunk adatokat. A 14. századtól az énekmondóknál az eddig mellékes és kísérő jelentőségű instrumentális zene kezd előtérbe lépni. Feltűnnek a hegedűsök és síposok s 1420 után az udvari énekes szerepét teljesen átveszi a lantos és hegedűs. A fúvós hangszerek szerepét tudjuk a legrégebbre visszavezetni. A kürtös és sípos név már a 12. századelső évtizedeiben felbukkan. A 14. században tűnik fel a koboz és a hegedű. Az orgonáról 1452-től kezdve vannak emlékeink. A vokális zenei kultúrára jellemző, hogy Mátyásnak olyan énekkara volt, hogy, az egyik följegyzés szerint felülmúlta a pápai énekkart, A királyi udvar zenei életét nagymértékben letörték a Jagelló-kor rossz anyagi viszonyai, bár a IT. Lajos udvarában dívott táncszenvedély megkívánta az udvari muzsikások jelenlétét. 1520 körül Pominczky Fülöp minorita szerzetes jegyezte föl az első magyar daltöredéket. Ez a magyar zene legrégebb nyelvemléke.

A magyarság nemzeti művészete az ötvösség volt. Minti minden nomád nép, megbecsülte az aranyat s a honfoglaló leletek' ötvösemlékei igen fejlett ötvösművészetre vetnek világot. A kereszténység fölvételével nyugati formák nyomultak be az ötvösművészetbe is és a keleti stílus hamar háttérbe szorul s csak a részletekben érezte utóbb hatását. Az ötvösség volt az egyetlen művészeti ág, amely állandó művész-exporttal járt. Európa minden kultúrterületén megtaláljuk a magyar ötvösművészek jelenlétének emlékét. Az úgynevezett sodronyzománc pedig sajátosan magyar ötvösművészeti termék. Ötvösemlékeink legelsői a honfoglaláskori kardveretek és szíjvégek, amelyek gazdag palmettás díszükkel a cizellálás remekei. A Bécsben őrzött úgynevezett „Nagy Károly kard” is a magyar ötvösművészet emléke. A magyar ötvösművészetre időrendben a következő idegen művészetek hatottak: kezdetben a bizánci úgynevezett rekeszománc; a 13. századi francia technika, az úgynevezett limoges-i zománc; a 14. századbéli olasz technika, az áttetsző zománc. A vegyesházi királyok korában jelennek meg az úgynevezett hermák, a fejereklyetartók, melyek közül számos kétségtelenül magyar mesterű darabot ismerünk. A magyar ötvösművészet legjellemzőbb terméke a sodronyzománc a 15. században tűnik fel. Bár Olaszországban lépett fel, igazi kivirágzása a magyar ötvösség érdeme. A sodronyzománc-technika egyik legragyogóbb emléke, a magyar ötvösség legragyogóbb tárgya a S u k y - k e h e l y, amelyet 1450-ben Suky Benedek erdélyi földbirtokos ajándékozott valamelyik erdélyi templomnak. Mátyás alatt az olasz renaissance-művészet a magyar ötvösségre is érezte a hatását. A 16. században lépett fel az erdélyi zománc, amelynek legszebb emlékeit az erdélyi kelyhek és főúri családi ékszerek őrzik. Mohács előtt a magyar ötvösművészet állandóan az európai ötvösművészet élvonalában állt.

A többi művészeteknél — építészet, szobrászat, festészet — Magyarország az európai művészettörténetben sajátos helyet foglal el. Hazánk földjén ütközött össze a két művészeti területnek, Bizáncnak és Itáliának, valamint Francia- és Németországnak stílustermékei és bizonyos kiegyenlítődés jött itt létre, amely sajátos szint ad minden művészi emlékünknak. Bár kétségtelen, hogy a 11. és 12. században tapasztalunk bizonyos bizánci hatást, az lényegesen kevesebb volt, mint még a század elején is gondolták. A legelső építészeti emlékek a lombard-román stílus olasz mesterei mellett bizánci kőfaragók közreműködésére mutatnak. A konstrukció itáliai eredetű, a dekoratív elemeknél jut a bizánci hatás epizód jelentőségű szerephez. A bizánci hatás a 12. századig érvényesül. A székesfehérvári, esztergomi, pécsi székesegyházakat olaszok tervezték. Ezek négytornyú, lapos mennyezetű bazilikák, kereszthajók nélkül. A kereszthajó hiánya nemcsak román templomainkat, de kéttornyú gót templomaink legtöbbjét is jellemzi. A román építészet hazánkban csaknem bizonyos helyi szintet kapott. Már az Árpád-korban dolgoztak hazai

építőmesterek és kőfaragók. Szent László váradi síremlékét magyar mesterek faragták s magyar mesterek építették a lébenyi, jaki, zsámbéki templomokat. A francia géniusz termelte ki a gótikát/a csúcsíves stílust. A francia gótika éppoly közvetlenül jött hozzánk Franciaországból, mint a román stílus Itáliából. 1205-ben épült az első gótikus templomunk, még átmeneti stílusban a szlavóniai Topuszkóban. A hazai gótika legszebb alkotásáig a kalocsai és az egri székesegyházak, elenyésztek. A kassai dóm már közvetett francia hatást mutat. A 14. századi gótika legszebb emléke a kassai Szt. Mihály-kápolna és a soproni bencés templom. A 15. századból a ferenciek pozsonyi és csütörtökhelyi kápolnája és a győri Héderváry kápolna a legszebb. Ez időből maradt ránk a brassói fekete templom, a kolozsvári Szt. Mihály-templom, az eperjesi Szt. Miklós-templom, a lőcsei és bártfai plébánia-templomok stb. A német eredetű és lakosságú városok gótikus templomaira a német gótika is hatott. A Mátyás korában divatosá lett renaissance művészete import volt s a magyar renaissance építészeti emlékei mind a 16. század első negyedéből valók. A r e n a i s s a n c e építéstílususa csak Mátyás halála után vert gyökeret hazánkban. A hazai gótika igazi fényes remekei közt ott találjuk a királyi és főúri várakat. Még tatárjárás előtti a visegrádi Salamon-torony és a sárospataki vár lakótornya. A Vajdahunyadi vár igen szép emléke a csúcsíveskori váraknak. Zsigmond budai királyi palotája szintén gótikus volt s a renaissance dekoratív elemei származtak rajta Mátyástól. Mátyás korában épült budavári főegyház tornyának építésénél még a gótika uralkodott. A renaissance ízlése a 16. század első évtizedeiben érvényesült a Bakócz-kápolnában, a pécsi Szathmári-féle oltárban és a pesti piarista templom vörös márványoltárában. (Ezek ugyan inkább pastoforiumok.) Olasz hatás mutatkozik a 16. századi felsőmagyarországi polgári építkezésben. Ez a földszinten árkados, magas oromfalú és gazdagon pártázott polgári építkezés Magyarország közvetítésével jutott el Lengyelországba. Az olasz hatás mellett itt helyi formák hagyományával is találkozunk s ezt méltán nevezhetjük „felsőmagyarországi renaissancenak”. Az építészetben tehát az itáliai hatás után, amelyet némi bizánci nyomok színezték, francia befolyással találkozunk. A francia hatás mellett azonban az állandó olasz összeköttetések révén állandó volt az olasz befolyás, ami főleg a renaissance korában lett elhatározó. Renaissance emlékeinkben egyaránt fölleljük a quattrocento és a cinquecento jellegzetes ízlését. A német befolyás nem volt kezdeményező, csak színező. Valamennyi stílus előbb-utóbb helyi színekkel gazdagodott s ez adja meg a magyar építészeti emlékek művészettörténeti jelentőségét.

Az európai művészettörténet szemszögéből nézve a magyar művészet Mohács előtt a szobrászatban alkotta a legkiválóbbak Egyetlen emlékről mondhatjuk el ezt, K o l o z s v á r i M á r t o n és G y ö r g y S z t. G y ö r g y szobráról, amely ma a prágai Hradzsint díszíti. Ez az alkotás a gótikus szobrászművészetnek

kétségtelenül legszebb alkotása. Végtelenül sajnálatos, hogy három bronzszobrunk (Szt. István, Szt. Imre, Szt. László) és Szent László váradi lovasszobra, amelynek fejét másolta le a győri szt. László herma ötvöse, a török világ alatt megsemmisült. A szent György-szobor 1373-ban készült s valószínűen, mint Nagy Lajos ajándéka került Prágába. A Kolozsvári-testvérek szobra mellett a többi szobrászati emlékek csak hazai szempontból jelentenek értéket. A stílushatások nagyjában párhuzamosak azzal, amit az építészetnél már láttunk. Csupán a faszobrászat terén, ennél a jellegzetesen német művészeti ágban, tapasztalhatjuk, hogy a német hatás túlsúlyba került, de abban a művészeti ágban is találkozunk helyi elemekkel. Középkori szobrászatunk különben a 11. században domborművekben és ékítményes díszekben kezdődik. Lombard-román és bizánci ízlés keveredik benne, de a hazai kőfaragók saját ízlésüket korán érvényesítik. A díszítő, dekoratív jellegből a 14. században bontakozik ki szobrászatunk s még ebben az évszázadban kitermeli a már említett Kolozsvári-testvéreket, a gótika első nagy magyar szobrászművészeit.

Az európai művészet alapjelleget a két nagy ellentét, az olasz és a germán, adja meg. Ez a két művészet több csatornán át érintkezett egymással, de harmonikus stílbeli összeolvadást csak kétszer hozott létre: Rubens csodálatos egyéniségében és a régi magyar festészetben. A magyar táblafestészet a 14. században veszi kezdetét és a mohácsi vész koráig tart. Önálló kép ebből a korból csak tíz ismeretes, a többi szárnyasoltár, vagy annak töredéke. Tárgyuk kivétel nélkül vallásos. A mohácsi vészig keletkezett festményeinkből 1981 darab maradt ránk. Mennyi lehetett még, a török pusztítás előtt! Az egész piktúra a gótika szellemében fejlődött s így sem az olaszos fejlődéssel, sem a német renaissance piktúrával nem tart rokonságot. A korai magyar festészetre a sienai piktúra hatott, amely még gótikus jellegű. Az olasz renaissance megszületésekor az olasz hatás megszűnik s ettől kezdve német közvetítéssel a németalföldi stílus érzik meg rajta. Magyarország volt a gótikus művészet keleti határterülete s a közvetlen nyugati államok gótikus festészetétől mégsem maradj el. Ha nem is érte el a nagy német mesterek szintjét, egyenlő a legjobb osztrákokkal és felülmúlja a cseh-német és lengyel iskolákat. Festészetünk legtöbb emléke magyar földön helyi kultúrából sarjadt ki. Voltak ugyan festőink között német-ajknak, de számos kétségtelen magyar mestert is ismerünk. Jellemző, mennyire import és nem helyi jelenség volt Mátyás művészetpártolása, hogy a magyar festészetet Mátyás uralma nem befolyásolta, hanem a magyar piktúra szinte csodálatosan V. Ulászló és II. Lajos gyöngé uralma alatt érte el fénykorát. A képtáblafestés utolsó korát jellemző föllendülés, amely az egész fejlődés eredményét betakarította, természetszerűen következett ekkor be. A realiztikus művészethez a középkor sematikus ábrázolásból átmeneti stíl vezetett át. Az átmeneti magyar mesterek élén K o l o z s v á r i T a m á s mester áll, aki 1427-ben készítette

a garamszentbenedeki monostor temploma részére azt a szárnyasoltárt amelyből ma a prímási képtárban nyolc festmény van. Ő már nem a középkor fáradt stíljének folytatója, hanem részt vesz az új stíl keresésében. Ez az év sorsdöntő a festészet történetében. Ebben az évben festik az Evek-testvérek a genti oltárt, az újkori festészet első remekét. Kolozsvári ezzel egyidőben a német-rajnai és az északolasz festészetből merítve honosította meg az új formanyelvet Magyarországon. A magyar festészet fejlődésének tetőpontját a 16. század elején működő M. S. m est eljeleni. Hét képét ismerjük, amelyből négy a prímási képtárban, egy a Szépművészeti Múzeumban, egy a hontszentantali templomban és egy kép az északfranciaországi Lille múzeumában van. Az ország szétrobbantása a festőművészetben is szomorú következménnyel járt s a folyamatos fejlődés Moháccsal egyidőre megszakadt.

A művészetekben a német hatást leginkább a hazai németek közvetítették, az olasz és francia hatás a lelki rokonság révén lett ösztönző. Ez a két neolatin-hatás Mohács előtti szellemi életünknek legfontosabb tényezője. A magyar szellemisség azonban minden stílhatast a maga ízléséhez alakított át s így a nemzeti stíl hiánya mellett is helyi arculatú művészettel dicsekedhetünk. Ez a művészet nem maradt el az általános európai fejlődéstől s a nyugati művészet keleti végváraként állt szembe a keleti bizánci-szláv kultúrkör tőle teljesen idegen világával.

A festőművészetnek sok, de vidékiesebb jellegű emléke maradt fenn. A miniatűr-művészet bibliofil királyaink révén olasz, francia és német hatásra azonban európai mértékkel mérve is jelentős magasságra fejlődött.

A Mohács előtti magyar iskolázás, tudományos élet, irodalom és művészet rövid áttekintése mindenkit meggyőz arról, hogy a magyarság nemcsak politikailag és nemcsak az egyház révén kapcsolódott a germán-latin kultúrkörhöz, hanem a szellemi élet minden vonatkozásában s annak egyetlen vonatkozásában sem maradt el a nyugati fejlődéstől. Magyarország Mohács előtt már évszázadok óta nyugati értelemben vett k u l t ú r állam volt. Keletre tőle már Ázsia szele fűjt, azé az Ázsiáé, amely még a 20. század elejére sem vonult vissza teljesen az Uralig. Magyarország volt Európa legkeletibb kultúr-állama.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE A HABSBERGOK ALATT

1. fejezet

A magyar nemzet a 16. században — A három részre oszlás kialakulása és berendezkedése — A reformáció kora (1526—1606.)

Történeti irodalmunkban a mohácsi vést különféleképpen ítélik meg. Vannak, akik nem tulajdonítanak neki korszak-elhatároló jelentőséget, mások viszont határozottan benne látják azt az eseményt, amely a magyar nemzet eddigi történetének egységes folyamatát lezárja és oly korszakot nyit meg, amelyben az eddigi folyamat jellemzőit merőben új karakterisztikumok váltják fel. A két felfogás között leghelyesebb a kiegyenlítő álláspont elfogadása. Kétségtelen, hogy a történet folyamatában igen kényes dolog korszakfordulólul egy-egy eseményt, egy-egy évszámot venni fel. A mohácsi vész után is azt látjuk, hogy az elvesztett csata után az újabb történelmi folyamat szerves és logikus folytatása a Mohács előtti eseményeknek. Az elvesztett csata nem teremtett „tabula rasa”-t s a pillanatnyi kábulatból lassan magához térő nemzet ott folytatta, ahol elhagyta. Viszont azt is látjuk, hogy eddig nem ismert tényezők lesznek csakhamar a magyar élet jellemzői. A magyar nemzet eddig mindig politikai közösségben és függetlenül élt. Mohács után azonban rövid idő alatt három politikailag egymástól független államtestbe szakadt s eddigi függetlensége mind a három államtestben legalább is kérdéses lesz. A háromfelé oszlást bizonyos lelki szétfejlődés is követi s a század végére már annyira egyéni és határozott arcot ölt a magyarság politikailag széttagolt három része, hogy a Mohács előtti közös arc nyomait már csak elmélyedő tekintettel tudjuk rajtuk felfedezni. Kétségtelen tehát, hogy a Mohács utáni idők a nemzet életében eddig nem járt, új utakat jelentenek. A mohácsi csatavesztés nem állította meg azt a folyamatot, amely a Jagellók óta a nemzet és az ország állandó gyengülésében jelentkezett, /viszont ez az állandó gyengülés Mohács után vitte eddig nem járt utakra a nemzet életét. Az átmenet a magyar nagyhatalomtól az ország és a nemzet három részre oszlásáig

félévszázadig tartott. A két korszak között az igazi választó vonal el kell ismernünk — maga ez a félévszázad, Mátyás halálától Buda 1541. évi elestéig. De az átmeneti félévszázad fordulópontjával mást, mint a mohácsi csatavesztést, nem vehetünk fel. Ilyen fordulópont felvétele pedig az események előadása- és csoportosítása szempontjából elengedhetetlen. Ebben az értelemben beszélünk mi a mohácsi csatavesztés korszak-elhatároló jelentőségéről.

A nemzet életének fája eddig sudár törzsként állt előttünk. Ettől az időponttól kezdve a törzs három ellentétes irány felé hajló ágra bomlik s a három ág nem egyforma életkörülmények között fejlődik. Az egyik a törzs folytatásának látszik, a másik kettő a mellékhatás szerepére emlékeztet. A hármas, egymással csak időrendben párhuzamos fejlődés szemléltetése nehéz feladat elé állítja a történetírót. Eddig az események elbeszélésének folyamatosságába szöhetünk bele a belső fejlődés előadását. A következőkben előre kell bocsátanunk az egész század eseménytörténetének előadását, hogy tisztában lehessünk a három országrész külső életkörülményeinek egyező és elütő pontjaival és csak az előre bocsátott eseménytörténeti vázlat után bocsátkozhatunk mindhárom rész belső életének ismertetésébe.

A mohácsi csatavesztés nem lett volna végzetes az ország szempontjából, ha nem veszi el életét a király. A megsemmisült sereg az ország kiállítható haderejének csak kisebb része volt. A török úgyszólván területi hódítás nélkül hagyta el az országot. A király életbenmaradása esetén remélni lehetett volna, hogy a vereség kijózanító hatása alatt a belpolitikai harcok alábbhagynak s az ország összeszedi magát. A király halála azonban épp az ellenkező eseményeket váltotta ki. A nemzeti- és a Habsburg-párt ellentéte nyíltan robbant ki. Mindkét párt királyt választott magának s az eddigi pártmegoszlást követte a nemzet- és az államtest megoszlása.

M á r i a özvegy-királyné bátyjának, Ferdinand-nak királyságát készítette elő. Ferdinánd trónigényét az 1491. és 1515. évi családi szerződésekre alapította s ezek alapján nem is gondolt sem királyválasztó országgyűlésre, sem koronázásra. Mária bírta rá végül is, hogy tegyen eleget az alkotmányos szokásoknak s választassa meg magát. Ferdinánd már előbb kénytelen-kelletlen elismerte a cseh rendek királyválasztó-jogát is, amikor a cseh rendek október 23-án őt cseh királlyá választották. Tehát nem térhetett ki az elől sem, hogy eltekintsen vélt örökösödési jogaitól és Magyarországon is választás alá bocsássa magát, 1526 nov. 30-án Ferdinánd ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy megválasztása esetén az ország függetlenségét tiszteletben fogja tartani, annak jogait és kiváltságait megőrzi és nem fog idegen tanácsosokat alkalmazni. A királyválasztó országgyűlés sikere érdekében nem riadt vissza a pénz- és birtokadományozásoktól s ezzel, nemkülönben Mária kétségtelen ügyességével megnyerte a főnemesség egy részét. A német-párti főnemesség élén

B á t h o r i István nádor és N á d a s d y Tamás álltak. Báthori volt az, aki kötötte magát a királyválasztó gyűlés elvi elhatározásához. Nádasdy Tamás az elesett király titkára volt. Hasonlóképpen a néhai király titkára volt Oláh Miklós is, aki Thurzó Elekkel és Szalaházi Tamás veszprémi püspökkel a Ferdinánd-párt törzskarának lelke volt.

A nemzeti párt jelöltje s egyben feje a Mohács előtti nemzeti mozgalmakból ismert Szapolyai János volt. Szapolyai ekkor már az ország leggazdagabb földesura, a 160.000 jobbágyportából 12.000 volt az övé, tehát neki adózott az ország jobbágyágának mintegy 12-ed része. Mint erdélyi vajda és a székelyek ispánja, birtokain kívül Erdéllyel és a székelységgel is rendelkezett. Birtokai behálózták az országot s a nagy birtoktestek a körülöttük levő kisbirtokokat a saját érdekkörükbe kényszerítették. A Szapolyai-birtokok familiárisai úgyszólván minden megyében megszervezve álltak uruk mögött s annak érdekei szerint befolyásolták a megye nemesi közvéleményét. Szapolyai közjogi állásából folyó hatalmát korában egyedülálló magánhatalma egészítette ki. Serege a török hadjáratot kikerülve, sértetlen volt. Oly erő állt tehát rendelkezésére, amely elégnék látszott arra, hogy azzal az ország belső ügyeit rendbehozza és külső támadásokkal szemben is megóvja. Vagyonai és katonai erején kívül mellette szólt közel negyedszázados politikai múltja, amely alatt ő állt a nemzeti ellenzék élén. A nemzeti ellenzék most is benne látta természetes vezérért, éppúgy, mint már Corvin János halála után. Az özvegy királyné több okból gyűlölt volt a magyarság szélesebb rétegei előtt. Soha nem közeledett a magyarság felé, mindenki a Habsburgok céltudatos exponensét látta benne, újabb időkben a lutheranizmus gyanújával is illették. A mohácsi csatavesztés hírére a királyi kincsekkel a közeledő törökök és a magyarok gyűlölete elől Pozsonyba menekült. Ott mindent elkövetett a bátyja trónigénye érdekében. Ezzel a királyné elveszítette még a reményét is annak, hogy a nemzet érdekében közvetítő lehessen az összezsapni készülő nemzeti- és német-párt között. Mária menekülésével és a török kivonulásával az ország mind fizikailag, mind lelkileg ki volt szolgáltatva Szapolyainak és a nemzeti pártnak, amelynek kimagasló vezetői Werbőczy, Várdai Pál egri püspök, Petrovics Péter, Homonnai Drugeth Ferenc, Drágffy Gáspár, Perényi Péter és Török Bálint voltak.

Várdai püspök hívta össze a nemzeti párt híveit előbb Verpelétre, majd Tokajba. Elsősorban Várdai volt az is, aki a habozó Szapolyait mindenképp rábeszélte a trón elfogadására. Már a tokaji gyűlés meg akarta választani Szapolyait, de a királyválasztás a székesfehérvári gyűlésre maradt. Szapolyai hívei biztosították Székesfehérvárt, Esztergomot és Budát s így a nemzeti párt az ország szívének birtokában gyűlt össze november elsejére a székesfehérvári királyválasztó gyűlésre. A nádor és az özvegykirályné, valamint a zászlósúruk ugyan nem jelentek meg a gyű-

lésen, de a vármegyék révén úgyszólván az egész ország képviselve volt. Ferdinánd követei szóhoz sem jutottak. A gyűlés a rákosi végzés hangulatában folyt le. Az 1505-ik évi nemzeti-párti konföderáció érvényesítette itt elvi álláspontját. Szapolyait (1526—1540) november 10-én választotta meg a gyűlés Magyarország királyának. Az elesett esztergomi érsek helyett a nyitrai püspök, P o d m a n i c z k y István koronázta meg az új királyt, akinek első dolga volt, hogy azokat a főúri híveit, akik nem voltak családi befolyása alatt, tisztségek adományozása révén lekötéltesse. Perényi Pétert erdélyi vajdává, Török Bálintot temesi ispánná nevezte ki. Semmi akadályra nem lett volna, hogy Szapolyai, a nemzeti király, békésen átvegye az ország uralmát, ha Ferdinánd és adományokkal, vagyis ígéretekkel lekötéltezett hívei belenyugodtak volna az ország túlnyomó többségének akaratába. Ferdinánd hívei nem értettek egyet a főherceg örökösödési elveivel. Körülötte a szabadkirályválasztóknak az a kisebb töredéke csoportosult, amely nem érezte magát akadályozva a rákosi konföderáció határozatának korlátaitól, tehát hajlandó volt a török elleni védekezés érdekében s a j á t a k a r a t á b ó l, önként királlyá választani Habsburgi Ferdinándot. Ez a párt a nyugati határszélek birtokosaiból toborzódott, akik a Habsburgi birtokok szomszédságában biztonságosabbnak tartották a szomszédos hatalomra való támaszkodást, mint az azzal való összeütkezést, amire Szapolyai elismerése esetén a múltból már nem egyszer tapasztalt hasonló eset alapján biztosan számíthattak volna. Mária királynő egyenként hívta a főurakat Pozsonyba, hogy rábírja őket Ferdinánd támogatására. Az urak különböző igényekkel léptek fel s akiknek nem tudott Mária és Ferdinánd sem adni, sem ígérni, mint F r a n g e p á n Kristófnak és E r d ő d i Simon zágrábi püspöknek, azok Szapolyai mellé álltak. Ferdinánd előbb Komáromban akarta magát királlyá választatni, de Szapolyai Frangepán Kristóf tanácsára Komáromot és Tatát elfoglalta s így a Ferdinánd-hívek decemberben Pozsonyban gyűltek össze. Ferdinánd csapatai ezalatt megszállták Győrt. A koronás király és a magát elve ellenére megválasztatni készülő Ferdinánd csapatai már farkasszemet néztek egymással. Látni lehetett, hogy ez a Habsburg-trónkövetelő nem lesz úgy leszerelhető, mint elődei voltak. Szapolyai pedig minden biztatás ellenére késett a fegyveres támadással, amellyel a királyválasztást esetleg megakadályozhatta volna. A nemzeti párt királya határozatlan, ingadozó uralkodónak bizonyult. Erélyes fellépéssel meggátolhatta volna Ferdinánd ország- és nemzetbomlasztó törekvéseit. Szapolyai pipogyasága végzetes volt. Ferdinánd megválasztatta magát s az ország a két király között a biztos feldarabolás felé haladt, Szapolyai tehetetlensége az oka annak, hogy egyes történetírók előtt az idegen befolyás ellen küzdő nemzeti párt tűnik fel vétkesebbnek az ország és a nemzet szétszakításában. Ez a vélemény teljesen indokolatlan, mert egy az egész egységét megőrizni tudó nemzeti király, egy Hunyadi féle nagy-

szerű egyéniség, egészen más irányt szabott volna a nemzet történetének. De a nemzeti király erélytelensége diszkreditálta a nemzeti párt következetes politikáját. A Jagellóknál semmivel sem különb nemzeti király megválasztása súlyos hiba volt s felért a király halálának jelentőségével. A nemzeti pártot tehát csak a személy szerencsétlen megválasztásáért lehetne hibáztatni, ha viszont abban szabad keze lett volna.

A Pozsonyba gyűlt német-párti nemesek december 17-én választották meg H a b s b u r g F e r d i n á n d o t (1526—1564) magyar királynak. Sopronban, Győrben és Magyaróváron Ferdinánd német nehéz lovasai biztosították Pozsonyt Szapolyai várt, de be nem következett támadása ellen. A választáson a pozsonyi urakon kívül csak a szomszéd megyékből gyűlt be csekélyszámú nemesség s csupán Báthori nádor jelenléte adott némi legitimitást a pártkirályt választó gyűlésnek. Összehasonlítva a két királyválasztó-gyűlést, meg kell állapítanunk, hogy Ferdinánd pozsonyi gyűlésének sokkal inkább volt pártgyűlés jellege, mint Szapolyai fehérvári gyűlésének, amely bár nélkülözte a formai kellékek egy részét, mégis az ország túlnyomó többségének akaratnyilvánítása volt. Ferdinánd teljesen járatlan lévén a magyar alkotmányban, még a királyválasztó gyűlésen is hangsúlyozta örökösödési jogait s kétértelmű, bonyolultan körmönfont kifejezések ködébe akarta fullasztani a választásnak számára kellemtelen tényét.

A horvát rendek és az erdélyi szászok — utóbbiak élénk német nacionalizmusuk által vezetettve — szintén Ferdinándot ismerték el királyukul. Ezzel szemben a szlavóniai rendek Szapolyai királyságát tartották legitimnek. Az ország közvéleményében éles szakadás következett be. Szapolyai elmulasztotta a nemzeti párt lelkesedését felhasználni és a fegyveres erővel alig rendelkező Ferdinándot megtámadni és kiverni az országból. Pedig ekkor Ferdinánd még meg sem koronáztatta magát s így Szapolyai a koronás király fölényével támadhatott volna rá. A jogos fegyveres támadás helyett Szapolyai a diplomácia kétes sikerű fegyveréhez nyúlt. Szapolyai fegyveres fellépése talán biztosítani tudta volna legalább az ország területi egységét s Ferdinánd birtokon kívül folytatta volna pörét trónigénye érdekében. A mulasztás súlyosan megbosszulta magát. Ferdinándnak ideje volt némi fegyveres erő megszervezésére, viszont Szapolyainál »rág az is szétkallódott, amivel ekkor rendelkezett. Mikor tehát 1527 nyarán Ferdinánd sereggel indult az ország elfoglalására, Szapolyai annyira nem tudott ellenállást kifejteni, hogy az országból teljesen kiszorult

Szapolyai diplomáciai úton igyekezett trónját biztosítani. János király követeit szívesen fogadta V e l e n c e is, a pápa is. V. K e l e m e n pápa nem tudta a Habsburgoknak megbocsátani, hogy Ferdinánd bátyja, V. Károly császár feldúlta Rómát és az Angyalvárat is ostrom alá vette. De a szíves fogadtatás nem járt tényleges haszonnal. Egyedül a francia udvar értékelté ko-

molyan Szapolyai felajánlott barátságát. I. Ferenc a magyar nemzeti királyban komoly segítőtársat vélt találni a Habsburgok megdöntésére irányuló tervei megvalósításához. Magyarország beleillett abba a Habsburg-ellenes keleti láncba, amelyet Ferenc Török-, Magyar- és Lengyelországgal akart kiépíteni. „A tényleges szerződést azonban csak 1528 októberében tudta megkötni Ferenczel Szapolyai követe, Statileo erdélyi püspök, amikor az úgynevezett fontaine bleau-i egyezményben kölcsönös segítségre szövetkezett Ferenc és Szapolyai a Habsburgok ellen. Szapolyai követei érintkeztek a Habsburg-ellenes bajor hercegekkel és hesseni Fülöppel is. Kézszelhető támogatást azonban ez az összeköttetés sem jelentett. Zsigmond lengyel király, akinek első felesége Szapolyai nővére volt, szintén nem mert ujjat húzni a hatalmas Habsburgokkal. Inkább a közvetítő szerepét vállalta s mindkét király követeit konferenciára hívta Olmützbe. A diplomáciai tájékozódás azonban egyre jobban meggyőzte mind a két királyt, hogy egyedül a fegyveres döntés hozhat megoldást. A külföldi tájékozódás idejét Ferdinánd használta ki jobban. Kölcsönöket vett fel s az így szerzett pénzen zsoldosokat fogadott, akiknek élén 1527 nyarán betört az országba. Mintegy 10.000 főnyi sereg élén lépte át a határt, Szapolyai viszont alig rendelkezett 2—3000 emberrel. Ferdinánd vállalkozása sikerrel kecsegtetett.

Ferdinánd betörése előtt súlyos belső zavargás okozott komoly gondolat a gondoktól irtózó Szapolyainak, akit határozatlansága miatt csakhamar „Katalin királynak” csúfoltak. Alig vonultak ki Szulejman hadai az országból, a temesmegyei rácok közt egy „próféta” tűnt fel, aki magát Csernovics Nenád (Iván) cárnak nevezte. Csakhamar közel 15.000 embert csődített maga köré s kegyetlenül pusztította a déli vidéket. Ferdinánd felkarolta a „fekete embert” s szerb deszpota címet ígérve neki, fel akarta használni Szapolyai ellen. Szapolyai ekkor hosszas habozás után fegyverrel támadt a Szegedet is elfoglaló Csernovicsra, aki Szegedet tette meg új birodalma székhelyéül. Czibak Imre 1527 július 25-én Szód mellett szétverte Csernovics seregét. A menekülő Csernovicsot Szegeden lelőtték. A levert rác lázadás féléven át lekötötte Szapolyai fegyveres erejét s ez is elodázta a Ferdinánd elleni támadást. Így Ferdinánd vette át a támadó szerepét s mint említettük, pár nappal Csernovics sződi veresége után Katziánér János, Brandenburgi Kázmér örgróf, Salm Miklós és Roggendorf Vilmos vezeteése alatt álló zsoldos csapatai élén megkezdte az előnyomulást a magyar területeken. Szapolyai nem tudott sereg nélkül ellenállást kifejteni, feladta Budát, ahová Ferdinánd augusztus 20-án be is vonult. Szapolyai ugyanazon az úton vonult vissza, amelyen nem egészen egy évvel előbb Budára nyomult. Szeptember 27-én Tarcal mellett Salm Miklóssal szemben csatát veszített. Salin alatt küzdött Szapolyai ellen többek közt Török Bálint is, aki néhány héttel előbb még Szapolyai pártján harcolt Csernovics

ellen. A menekülő sereget Tokajnál még egy vereség érte. János király egymásután vesztette el vezéreit, ki elesett — Kismarjai Lukács, Frangepán Kristóf, — ki Ferdinánd pártjára állt — Bakics Pál. János király Erdélyből és Lengyelországból némi sereget gyűjtött s Debrecenen át Kassa felé vonult. 1528 március 20-án folyt le a döntő jellegű ütközet a Hernád völgyében Szina és Hidasnémeti között. Katziáner és Török Bálint csapatai ismét legyőzték a királyt s az most már Lengyelországba menekült, hol Tarnovban, Tarnovszky János krakói palatínus várában talált menedéket.

A győzedelmes Ferdinánd Budán országgyűlést tartott, majd 1527 nov. 3-án Székesfehérvárt megkoronáztatta magát. Perényi Péter a korona kiszolgáltatásáért Ferdinándtól is megkapta az erdélyi vajdai méltóságot. A koronázást újra a nyitrai püspök végezte. Két koronás királya lett az országnak. Ferdinánd úgy uralkodott Budán, mint elődei. Szapolyai pedig lassan kiszorulva az országból, ismét a diplomácia fegyvereihez folyamodott. Ferdinánd pár hónap után elhagyta az országot anélkül, hogy annak megtartására komolyabb áldozatokat jelentő lépéseket tett volna.

Még tető alá sem került a Ferenc francia királlyal történt szerződés, amikor Szapolyai új szövetséges után nézett. Már előbb kapott biztatást Velencétől, hogy béküljön ki a törökkel, de mégis a francia király által hozzáküldött Rincon és a lengyel Laschy Jeromos lehettek azok, akik a török szövetség gondolatával Szapolyait megbarátkoztatták. Rincon és Laschy koruk legügyesebb politikai kalandorai voltak. Szapolyait a török szövetség megkötéséért a történetírók majdnem egyhangúan elítélik. Sajnos, ma már nem tudjuk, hogy ennél a cselekedeténél nem vezette-e az a felismerés, hogy a töröknek nem Magyarország, hanem a Habsburgok az ellenségei s ezzel a szövetséggel a közös ellenség gyöngítésén kívül Magyarországot is mentesítheti az oktalan támadásoktól. Szapolyait azért ítélik el, mert a Nyugatot elárulva, békét, sőt szövetséget kötött a kereszténység ellenségével, épp úgy, mint Velence és a francia király is tette. Elfelejtik azonban azt, hogy a Nyugat teljesen kiszolgáltatta az országot a töröknek, sőt a Habsburg-ellenkirállyal egyenesen bevonta azt a török támadások középpontjába. Szapolyai, akinek fejét a szent korona övezte és akit a nagy elődök súlyos öröksége nyomott, nem tehetett mást, mint ezt az elkeseredett lépést, ha valaha vissza akart jutni arra a trónra, amelyre visszatérnie kötelessége volt s ha valaha meg akarta menteni az országot a Habsburg-befolyástól, amely ellen egész életén át küzdött. A veszélyes nyugati szomszéd ellen a Balkánra és az északkeleti területekre való támaszkodás a magyar diplomáciának évszázados hagyománya volt. Szapolyai már a Habsburg-veszélyt látta nagyobbak, míg elődei Zsigmondtól kezdve a török veszedelem ellen még a Nyugatra támaszkodtak. Szapolyai csak visszatért a Zsigmond előtti külpolitikai koncepcióhoz. És ez a visszatérés

a magyarság németgyűlöletének és felébredt „szittyá” öntudatának évtizedében nem volt indokolatlan. Megmagyarázza — Im nyugati szempontból nem is menti — Szapolyai török szövetségét az is, hogy tanácsosainak és híveinek jelentős része délszláv volt s a délszlávok már másfél évszázad óta kénytelenek voltak a törökkel való megegyezést keresni. Délszláv volt Szapolyai közvetlen környezetében Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Brodarics István püspök, Statileo erdélyi püspök, Utyesszenics György barát (Martinuzzi, a fráter), Petrovics Péter és még mások. Ez a dalmata, horvát, szlavon, szerb „kurzus” volt a lelke a törökbarátság reálpolitikájának. A török barátságnál ismét sokkal károsabb volt Szapolyai egyéni gyengesége. Kétségtelen, hogy Magyarország ekkor már inkább a török, mint a német birodalom hatáskörébe esett. Észszerűbb volt tehát az elsőhöz, s nem a másodikhoz kötnie sorsát. A hasonló helyzetű Erdély másfélszázadon keresztül megmutatta, hogy a török hatalom politikai érdekkörében is meg tudott maradni a nyugati kultúrközösség fejlődő tagjának. Hogy MagyarországOn ezzel ellentétben az ország egy részének a nyugati kultúrkörből való viszonylagos kiesése következett be, annak a törökszövetségen túl Szapolyai gyatra uralkodói képessége volt az oka.

Szapolyai követe, Lasky, Gritti Alajos velencei ágens közvetítésével egyezett meg a szultánnal. A Habsburgokkal hadilábon álló Velencének kapóra jött Szapolyai új szövetség-keresése s teljes erejéből támogatta azt a portán. Szulejmán oltalmába fogadta Szapolyait s kötelezte magát, hogy őt mint hű és igaz barátját, minden ellensége ellen támogatni fogja. Nem követelt sem adót, sem hűbéri elismerést s így nem korlátozta semmiben az ország függetlenségét. A szövetségekötés látszatra majdnem olyan volt, mintha azt egyenrangú felek kötötték volna egymással,

Szapolyai 1528 november 3-ántért vissza Lengyelországból egy lengyel dandár élén. Homonnán már 8000 főnyi lovas sereg várta. A Ferdinánd-féle uralomtól észretérített magyarok szívesen fogadták a nemzeti királyt. Török Bálint, Gerendi Miklós és Majláth István ellenséges seregét a Szapolyai támogatására Erdélybe nyomult Péter moldvai vajda 1529 július 22-én Földvárnál szétverte. A helytartóul Erdélybe küldött soralyai Báthori István elfoglalta Besztercét, Gyulafehérvárt, Medgyest. Néhány szász városon kívül egész Erdély János király hűségére tért vissza. Erdély visszafoglalása után indult meg Szulejmán, mintegy 200.000 főnyi sereg élén, hogy Szapolyait visszasegítse trónjára s a Habsburgokat Bécs falai alatt támadja meg. Ferdinándot megdöbentette a török közeledés híre. Német birodalmi segítségre nem is gondolhatott. A várak megerősítésére nem volt anyagi ereje. Minden erejét Bécs megerősítésére fordította s mintegy 18.000 főnyi sereget gyűjtött össze annak védelmére. Magyarországot azonban védtelenül a török prédájának hagyta. Sőt Jurisics Miklós útján évi adót

is ajánlott fel a szultánnak — aminek annak idején Szapolyai portai követe még a gondolatát is kereken visszautasította, — de a szultánt ez sem tartóztatta vissza. Augusztus 20-án találkozott Mohácsnál Szapolyai és a szultán, majd együtt Buda ellen vonultak. Buda már szeptember 7-én megnyitotta kapuit s a szultán, miután Szapolyai oltalmára Gritti vezérlete alatt 3050 embert hátrahagyott, tovább vonult Bécs ellen. Közben elfoglalta Visegrádot. A kezére került szent koronát utóbb átadta Szapolyainak. Bécs ostroma szeptember 27-től október 15-ig tartott. Szulejmán ekkor visszavonult. Útközben Budán a főrendeket János király hűségére intette s Várady Pál érseket és a foglyul ejtett Perényi Pétert János kegyébe ajánlotta, majd visszatért Konstantinápolyba. Az ország területi épsége nem szenvedett csorbát s török őrség csak Szapolyai személyes védelmére maradt vissza Budán.

Szapolyai törökbarátsága nyugaton több oldalról rosszalást váltott ki, sőt a pápa — aki ekkor már V. Károly befolyása alá került — ki is átkozta. Az ismét trónjára került király alig győzte mentegezni magát, hogy a töröknek semmi lealázó, keresztényhez nem illő szolgáltatással nem tartozik. Bécs sikertelen ostroma s V. Károly császár hadi sikerei Ferdinánd bátorságát is megnövelték s Szulejmán visszavonulása után azonnal betört az országba, 1530 tavaszán pedig a császártól spanyol hadakat is kapván, Esztergom, Visegrád és Vác elfoglalása után Budát vette ostrom alá. A 15.000 főnyi ostromló sereget R o g g e n d o r f Vilmos vezette, míg a védelmet a János hűségére tavaly áttért N á d a s d y Tamás irányította. Az ostrom sikertelen volt és Mohamed szendrői pasa és Bánffi János nemzeti párti nádor felmentő seregeinek közeledtére Roggendorf sietve takarodott el Buda alól. A török segítség ez alkalommal nem Ferdinánd birtokait, hanem a Nyitra és a Vág vidékét dúlta fel. Báthori István időközben elfoglalta Segesvárt és Brassót. Majláth átadta Fogarast. Czibak bevette Hunyadot s így csak az egy Szeben maradt Erdélyben Ferdinánd pártján. Ferdinánd beláthatta volna, hogy ereje nem elegendő sem az ország megszerzésére, sem annak megtartására. A sikertelen budai ostrom után tárgyalások is indultak a két király között. Szapolyai abban az esetben, ha Ferdinánd kiadja a kezén levő országrészt, kész volt beleegyezni, hogy Ferdinánd tovább viselje a magyar királyi címet és Mária özvegy királynénak hitbér címen 100.000 forintot is ígért. Kész volt emellett lemondani a cseh melléktartományokról váltságdíj nélkül, sőt fiúutód nélküli halála esetére még Ferdinánd magyar trónigényét is elismerte volna. A békekötés Ferdinándon hiúsult meg. A szultán már Buda ostromakor új hadjáratra szánta el magát s csak Gritti és Lasky azon hírei tartották vissza, hogy Ferdinánd a tárgyalások folyamán esetleg bemond az országról. A sikertelen tárgyalások hírére Szulejmán újra Bécs ellen vonult, de ez alkalommal a kis K ő s z e g örölte fel erejét. 1532 augusztus 10-től 28-ig ostromolta a török a J u

r i s i c s Miklós által védett várat s meddő ostrom után már nem ment tovább Bécs ellen, ahol Károly császár és Ferdinánd 50.000—90.000 főnyi sereggel várta a török támadást. Ferdinánd az összegyűlt hadakat Szapolyai ellen akarta felhasználni, de abba sem a császár, sem a német birodalmi rendek nem egyeztek bele. Így Ferdinándnak le kellett mondania arról, hogy Szapolyait fegyverrel űzze ki királyságából.

Szapolyai a török támogatás után is oly tehetetlen maradt, mint azelőtt volt. A külfölddel való érintkezésen kívül alig érdekelte valami. Hogy egyes híveit hűségében megerősítse, nemcsak királyi és kamarai birtokokat adományozott el nyakra-főre, hanem még a Szapolyai-birtokból is adományozhatott. A központi hatalom nem hogy erősödött volna, de még jobban gyöngült s a hatalom az egyes vidékek nagybirtokosaira szállt át. Azok kötelezik most már adózásra és katonatartásra vidékük nemeseit és városait. A központi hatalom hiányában az ország önvédelmi részekre töredezik. A király mindenki előtt közömbös lett. Végzetes tévedése volt Szapolyainak, hogy Buda ostroma után az olasz G r i t t i t, a magyar közjog múltjában példátlanul, az ország kormányzójának nevezte ki. A király élt, de annyira visszavonult az ügyektől, hogy kormányzót nevezett ki maga helyett.

Az európai helyzet az 1532. évi török hadjárat után lényegesen megváltozott. Velence kibékült a Habsburgokkal s ennek nyomán a szultán is hajlandó volt békét kötni a császárral. Hosszadalmas tárgyalások után a szultán Gritti Alajost küldte ki, hogy a két király között egyességet hozzon létre. A portáról 1534-ben Magyarországra visszatérő Gritti azonban nem tudta feladatát végrehajtani. Erdélyben Czibak Imrét meggyilkoltatta, mire a felháborodott Erdély fegyvert fogott, Grittit Medgyesen ostrom alá fogta és a vár megvétele után a foglyul esett Grittit moldvai lovasok meggyilkolták.

Gritti véres halála lezárta azt a fejezetet, amelyben az ellenkirályok fegyveresen szerezték egymástól vissza az országot s a megegyezés útját egyenes irányba terelte. Mindkét király joggal tartott Gritti halála miatt a szultán bosszújától, viszont egyik király sem számíthatott külföldi támogatásra. Megindult tehát a tárgyalás közöttük. Az ország már rég belefáradt a szünetet nem ismerő harcokba. Várdai érsek, Perényi Péter s mások már 1529 után közös gyűlésekre hívták össze mindkét király híveit. A baboccai megbeszélés és a bélavári gyűlés után az 1532-es kenései gyűlésen már az is szóba került, hogy, ha erélyes felszólításra egyik király sem tud rendet teremteni, akkor a gyűlés résztvevői elszakadnak tőlük és maguk egyeznek meg a törökkel. Ferdinánd a törökkel kötött 1533-as fegyverszünete után mindenki előtt hitelét vesztette, hogy a török ellen meg tudná az országot védeni. Az ország két királya a törökkel szemben egyformán tehetetlen volt. Így alakult ki az a politikai gondolat, hogy az egyik ellenkirály halála

esetén a hatalom osztatlanul egyesüljön a másik kezében s így álljon helyre az állam egysége. Mivel János nőtlen, gyermektelen és idősebb volt, e gondolat lényege az volt, hogy Ferdinándra szálljon az ő része is. Szapolyai ugyan húzódott ettől a megoldástól, de a közvélemény — János király legmegbízhatóbb hívei is — szinte követelőően kényszerítették rá. Ferdinánd 1537-ben még megkísérelte egy török elleni hadjáratban fegyvere tekintélyének megalapítását, de Katziáner által vezetett csapatai Eszéken teljes vereséget szenvedtek. Döntő volt a tárgyalások sikerére nézve, hogy az anyja után *Martínuzzi*-nak nevezett Utyeszenics György barát, Szapolyai legbizalmasabb embere is a béke érdekében emelte fel szavát. Az ő tevékenységének volt köszönhető, hogy tizenkét évi vérpazarlás és az ország dülése után 1538 február 4-én végre megkötötték *Váradon* a békét Szapolyai főpapjai és Weese János lundi érsek, Ferdinánd megbízottja és *y. Károly* diplomatája.

A *várad*i béke a *statusquo* alapján rendezte a kérdést a két király között. Ferdinánd és Szapolyai egymást kölcsönösen testvérül fogadták és elismerték egymást királynak. Az ország birtoklását úgy rendezték, hogy Magyarországból mindkét király megtartja azt, ami a kezén van: Erdélyt Szapolyai, Szlavóniát és Horvátországot viszont Ferdinánd. Arra az esetre, ha János fiúörökös nélkül halna meg, a szerződés úgy intézkedett, hogy az egész országot Ferdinánd kapja meg, illetve, hogy az ország köteles lesz megválasztani (*eligere tenebitur*) Ferdinándot, vagy ennek fiát. Ezzel az örökösödés és a választás elve között formai kiegyenlítés jött létre. Végül arról intézkedett a szerződés, hogy abban az esetben, ha Szapolyainak fia születnék, ez a szepesi herceg címét és Szapolyaiak csaiádi javait kapja örökségül s Ferdinánd hozzáadja egyik leányát. Ha pedig mind Ferdinándnak, mind *V. Károlynak* fiúutódai kihálnának, a korona Jánosra, illetve utódaira száll.

A várad*i* béke intézkedéseivel lezárult a nemzeti királyságerért vívott küzdelmek kora. Szapolyai királyságáról tizenkét év alatt lefoszlott minden nemzeti, minden szittya szín s egyszerűen a Szapolyaiak családi, magánügye lett. A nemzeti király színtelen és erőtlen országglása teljesen lej aratta a nemzeti királyság gondolatát s az ország egyesítésének közóhaja már megalkudott a Habsburgok királyságával is. Készletesebben adtuk elő az utat a nemzeti királyság gondolatának bukásáig, hogy rámutathassunk arra, mennyire nem a Szapolyait megválasztó nemzeti párt, hanem maga Szapolyai volt az oka az ország megosztásának. A továbbiakban már nagyobb vonásokkal vázolhatjuk fel a két király között megosztott ország sorsát.

A területi egység megteremtésére törekvő béke nem érte el célját, sőt alapjául szolgált az önálló Erdély kialakulásának. A békének az volt az alapfeltétele, hogy Ferdinánd és *Károly* megvédje Szapolyait országrésze birtokaiban, ha a béke miatt bosz-

szuálló szultán fegyverrel támadna ellene. Szulejmán értesülve a tudta nélkül kötött békéről, amely az országot Habsburg-kézre játszotta, haddal támadt Moldvára s híre járt, hogy Erdélyt végleg meg akarja szállni. Ferdinánd egészen nevetséges kis segítséggel támogatta csak a szorongatott Szapolyait, aki kénytelen volt a szultánt gazdag ajándékokkal kiengesztelni s a szultán kedvéért Péter moldvai vajdát Csicsón ostrom alá venni. Szapolyai belátta ekkor, hogy Ferdinánd nem képes őt a török ellen megvédeni s Ferdinánd eljárását szerződésszegésnek magyarázta. Különben is megnősült, feleségül vette egykori sógorának, Zsigmond lengyel királynak Izabella nevű leányát. Reménye volt, hogy nem hal meg utód nélkül. A békét egyik fél sem vette komolyan. 1540-ben, amikor az Erdélyben fellázadt Majlát István erdélyi vajda szeparasztikus törekvésének leverésével volt elfoglalva, vette Szapolyai azt a hírt, hogy fiatal feleségének július 7-én fia született. Ekkor már elhatalmasodott a királyon a betegsége s nem remélhette, hogy Budán levő feleségét és János Zsigmondnak keresztelt fiát láthassa. Halálos ágyán, Szászsebesen, nejét és fiát Martinuzzi-ra és etrovics Péterre bízta s úgy végrendelkezett, hogy fia legyen a király s a váradi békét ne hajtsák végre. A gyámok Werbőczit a szultánhoz küldték, hogy a csecsemő számára annak támogatását elnyerjék. A szultán most már csak hűbéradó fejében ígérte meg a trón biztosítását. Azonban már elhatározta, hogy az országot magának fogja meghódítani. Azok a szempontok, amelyek ettől a lépéstől Szapolyai János halála előtt visszatartották — attól tartott, hogy a területi hódítások egy táborba kergetik a két király híveit — most megszűntek s tizenöt évvel mohácsi diadala után learatta annak gyümölcseit.

Szapolyai halálakor Ferdinánd gyors elhatározással talán biztosította volna magának a török beavatkozásig az ország birtoklását, De Ferdinánd most sem küldött megfelelő haderőt és Fels Lénárt sikertelenül ostromolta a György barát által védett Budát. Fels kudarca után, 1541-ben Roggendorf Vilmos kísérelte meg Buda elfoglalását. Mintegy 40.000 főnyi sereggel ostromolta Ferdinánd ősz vezére az alig 2500 emberrel védett fővárost. Az ostrom most is sikertelen volt s mikor Szulejmán felmentő seregei megjelentek, Roggendorf sietve távozott, azonban Mohamed pasa Pest körül meglepte a menekülő németeket s mintegy 16.000 embert levágatott közülök. Ferdinánd kísérlete az ország elfoglalására most is gyászos véget ért. A szultán azonban a felmentett Budát csellel a maga számára foglalta le s megtette a Duna mentén a Tiszáig terjedő szandsák székhelyévé. Az új szandsák élére vezíri ranggal az anatóliai béglerbéget nevezte ki s alája rendelte a viddini, szendrői, nándorfehérvári, mohácsi, pozsegai, zvorniki és boszniai szandsákokat is. A Budán élő keresztények bírójá Werbőczy lett, aki ebben a szomorú szerepben végezte be változatos és különféleképpen értékelt életét. A szultán fogolyként magával vitte Török Bálintot, aki a Fogarast

ostromló Achmed bég fogságába esett Majláth Istvánnal ott sorvadt el a konstantinápolyi héttorony börtönében.

A szultán ünnepélyesen biztosította a csecsemő János Zsigmond jövődjét, de egyidejűleg elfoglalta az ország közepét. Ezzel Ferdinánd és János Zsigmond közé benyomult a török hódítás sávja: az ország három részre oszlott s a keleti részek megkezdték öncélú, önálló berendezkedésüket. Az egykori Buda helyett három városból — Buda, Pozsony, Gyulafehérvár — három hatalom, a török, a Habsburgkirályság s az egykori nemzeti királyság, igazgatta a szétépett országot, amelyeken megindult lassan a háromfelé tépett nemzet részeinek egymástól elütő arcú fejlődése is.

Buda török kézre kerülése mélyen megdöbbenetette egész Európát. Az egykori nemzeti párt ismét közeledett a németpárt feles Martinuzzi is megriadt a török veszedelem elmérgesedésétől. Lelke mélyén ott élt az egységes ország álomképe, amelyet a szükséggé vált önálló Erdély egyre szélesebb körben népszerű lett gondolata sem homályosított el. Megkísérelte tehát az ország egyesítését: mivel pedig erre a csecsemő és könnyelmű lengyel* anyja alatt nem volt remény, tehát Ferdinánd alatt. 1541 december végén Gyulaiban szerződést kötött Ferdinánddal, amely lényegében a váradi szerződés megújítása volt, Ferdinánd Erdély átengedéséért Szepes vármegyét és évi 12.000 forintot ígért Izabellának s azt, hogy János Zsigmondhoz egyik leányát hozzá fogja adni. György barát rávette az erdélyi rendeket, hogy a török ellen Ferdinánd számára nagyobb segílyt szavazzanak meg. Így az egész meg nem szállott Magyarország Ferdinánd mellé állt. Ferdinánd végre a német rendektől is kapott segílyt és 1542 nyarán közel 80.000 főnyi sereggel jött Buda visszafoglalására. A seregben erényi Péter vezetése alatt mintegy 20.000 főnyi magyar lovasság is volt. Az egyesült birodalmi, osztrák és magyar sereg már azzal elveszítette minden kilátását a sikerre, hogy a hadviselésre alkalmas nyári időt elszalasztotta. A sereget vezető Brandenburgi Joachim herceg előbb Pestet akarta megvívni. De a birodalmi sereg nem ambicionálta a komoly háborút s a felmentő török sereg közeledtének hírére, a magyarok és az olaszok minden tiltakozása dacára, a német birodalom örök szegényére, visszavonult. A nagy garral beharangozott, másfél évtizedig késett birodalmi segílyt gyalázatos kudarcba fulladt. A németek oly iramban mentek ki az országból, úgy Achmed ruméliai beglerbég nem tudta beérni őket, A kudarc kiábrándította Martinuzzit és a törökbarátokat. Ferdinánd elveszítette új híveit. Azok visszatértek az erősebbnek bizonyult török barátságába. Eljárásukat az ekkor önálló állammá szerveződő Erdély története igazolta.

Szulejmán már 1543-ban személyesen vezetett hadjáratot fejt a Joachim-féle vállalkozásra. Ez alkalommal került török kézre Pécs, Siklós, Esztergom, Tata, Székesfehérvár. A török

veszély hírére sikerült Ferdinándnak a veszélyeztetett cseh, morva, osztrák területekről 30.000 főnyi sereget összehoznia, de ez nem avatkozott be a küzdelembe s a szultán visszafordulása után, mikor ezeknek a területeknek a veszélye megszűnt, szétoszlott. A következő évben a budai pasa folytatta a magyar várak hódoltatását. Elesett Visegrád, Nógrád, Hatvan s az ország nagy része ténylegesen török birtok lett. Ferdinánd a rendek izalmát azzal próbálta csillapítani, hogy szokás szerint, a következő évre nagyobb hadjáratot ígért. Ez a kilátásba helyezett nagyobb hadjárat csak álom maradt, a szegény magyarok jámbor óhaja. A Habsburgokra bent a birodalomban támadt közvetlen veszély. A protestánsok s c h m a l k a l d e n i s z ö v e t s é g e, amely a francia és angol királyokkal is összeköttetésben állt, oly gondot okozott V. Károly császárnak, hogy még Ferdinánd segítségére is rászorult. Ferdinánd tehát nagy örömmel kötött 1547-ben öt évre békét a törökökkel a statusquo alapján, miután már 1545-ben fegyverszünetet kötött. A béke szerint Ferdinánd évi 30.000 arany fizetésére kötelezte magát s csak ezzel az áldozattal sikerült a szultánt békére bírnia. A szultán a maga birtokának tekintette már az egész országot. Abból egy részt magának tartott meg, egy-egy részt pedig Ferdinándnak és János Zsigmondnak engedett át évi adóért! Ezt a békeokmányt Ferdinánd csak egy fél évvel később merete a magyar tanáccsal közölni. 1547 karácsonyára hívta Ferdinánd össze a magyar rendeket Nagyszombatba, ahol az anyaországból kezénmardt 35 megye — közte nem egy csonka, — nemessége ratifikálta a békét s ezzel szentesítette az ország feldarabolását. Ferdinánd még ekkor is Ígéretett mind a maga, mind a bátyja nevében. Ígéretei több mint másfél évszázad múlva öltöttek csak testet...

A török hódoltság területe 15 szandsákra oszlott, ezek székhelyei Buda, Esztergom, Fehérvár, Nógrád, Hatvan, Szeged, Veszprém, Mohács, Siklós, Pécs, Simontornya, Szegszárd, Pozsega, Szerem és Szendrő voltak. Ennek a területnek a déli része, az ország, egykori déli végei, közel 50—80 km. szélességben máí* előbb lakatlanná lettek, mert az állandó török betörések elől a lakosság északra húzódott. A lakatlan területeket a török segédcsapataiul felhasznált rác elemek szállták meg. Az egykori tiszta magyar területek nemzetiségi átalakulása már ekkor kezdetét vette. Hogy a lakosság kicserélődése mily gyorsan ment végbe, arra a legjellemzőbb, hogy Katziáner említett 1537. évi eszéki hadjárata főleg azért ért gyászos véget, mert a déli vidék annyira kihalt volt, hogy az élelmezés a legnagyobb nehézségekbe ütközött. Tehát egy évtized elég volt az őslakosság kipusztulásához.

Az 1547. évi béke Erdély és a keleti részek ügyét nem érintette. Itt minden M a r t i n u z z i diplomáciai ügyességétől függött s a barát csodálatos idegekkel és imponáló merészséggel egyensúlyozott Ferdinánd és a török között, állandóan arra vigyázva, hogy ha lehet, teremtsen meg Ferdinánd alatt az ország

egységét, de ha az lehetetlen volna, biztosítsa a keleti részek függetlenségét mind a két irányban.

Martinuzzi szerepét a magyar történetírás különbözőképpen ítéli meg. Egyesek a feltétlen elismerés hangján írnak róla, míg mások egészen sötét képet festenek a 16. század legnagyobb koncepciójú magyarországi szereplőjéről. Az utóbbi állásfoglalást nem lehet elfogadhatóvá tenni. Martinuzziban kétségtelenül voltak belső összeütközések, voltak hibái, kortársai rokonszenvét soha megnyerni nem tudta. Mindamellet lehetetlen el nem ismernünk, hogy hozzá fogható szervező erő, politikai tehetség évtizedekig nem tűnt fel sem előtte, sem utána a magyar életben. Erdély története 1538-tól 1551 végéig annyira összeforrt vele, mint egy évszázad előtt Magyarország sorsa Hunyadi Jánossal.

Erdélyben még Szapolyai halála alatt szeparációs törekvések ütötték fel fejüket, melyek Majláth vezérlete alatt nyílt lázadásba mentek át. Erdély önállóságának megvoltak a történeti előzményei. Évszázadok óta a vajda kormányzata alatt állván, bizonyos „helyi autonómia alakult ki benne. A három nemzet uniói (1437, 1438, 1459) óta Erdély már-már önálló politikai területnek kezdett számítani. A három nemzet közös gyűlései nem egyszer országgyűlés jellegét öltötték. Az akkori közlekedési viszonyok mellett Erdély annyira távol volt Ferdinánd birtokaitól, hogy Ferdinánd komolyabb fegyveres ereje mellett is kérdéses lett volna, vajjon képes lenne-e Erdélyt nemhogy megvédeni, de akár csak bekapcsolni is a maga államkomplexusába. Az erdélyiek nagyon hamar rájöttek, hogy sajátos érdekeiknek megfelelően szűkebb körben kell szervezkedniük. Nem valószínű, hogy önálló államalapítás terve lebegett volna előttük, azt utóbb a külső körülmények kényszerítették rájuk, de bizonyos, hogy a központi hatalom gyöngesége mellett mindenkor fellépő lokális szervezkedés — a későbbi állam alapja — a sajátos érdekek tudatos felismerése alapján indult meg. A Szapolyai-özvegy és a csecsemő kezén maradt keleti országrészek között egyedül Erdély volt az, amely még a múltból bizonyos politikai egység kereteivel rendelkezett. Természetes volt, hogy a központi hatalom megteremtése iránt nagy érzékkel bíró György barát Erdélyre építette gazdasági és politikai hatalmának alapját s az Erdélyen kívüli területeket is igyekezett Erdély közigazgatási és politikai életébe bekapcsolni. A Buda török kézre kerülését követő évtized legnagyobb eseménye az önálló keleti magyar államiságnak, Erdélynek politikai berendezkedése volt, amit még az sem zavart meg, hogy közben a barát többször megkísérelte a meg nem szállt magyar területek Ferdinánd kezében való egyesítését. Ezek a kísérletek mindig Ferdinánd gyengesége miatt végződtek kudarccal.

A keleti területek három részből álltak: az úgynevezett tiszavidéki megyékből (Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Külső-Szolnok, Zaránd), a Temesközből és a tulajdonképpeni Erdély-

ből. A tiszai részek ingadozó magatartása miatt kellett Izabellának székhelyét előbb Lippára, majd Gyulafehérvárra lennie. Ezzel a keleti részek súlya Erdélyre esett. A barát céltudatosan kerítette magához a teljes közhatalmat, 1540-ben kincstáros, 1542-ben helytartó, 1544-ben főbíró lett s ezzel a kezébe került a pénzügy, hadügy és igazságügy irányítása. Az egy kézben egyesített közhatalmat ügyesen kiépített familiáris szervezettel támasztotta alá, amely a meg-megújuló országgyűléseken érvényre juttatta Martinuzzi politikáját. Azt mondhatjuk, hogy a barátnak sikerült a keleti részek megszervezésével annak minden erőforrását a maga részére biztosítania. Oly erőtartalékot jelentett ez, hogy ennek segítségével még fegyverrel is meg tudta óvni területeit a töröktől. Ez teszi valószínűvé, hogy olyan erélyes nemzeti uralkodó, aki központi hatalmát megalapozta volna, meg tudta volna az országot a töröktől és a Habsburgoktól egyaránt védeni.

Erdély politikai szervezkedése az 1541. évi tordai országgyűlésen veszi kezdetét. A következő évi tordai országgyűlés már tanácsosokat rendelt a királyné mellé, rendezte a hadfelkelés és az igazságszolgáltatás ügyét s megtiltotta a magánosok külföldi konspirációit. A Joachim-féle kudarc után az 1542. évi decemberi tordai országgyűlés János Zsigmondot törvényes fejedelemnek ismeri el s a rendek nevében Bethlen Farkas kijelenti Ferdinánd követének: „Tudja meg Nagyságod, mi most önfenntartásunkon munkálunk”. Az 1544. évi tordai országgyűlésen már megjelentek a tiszántúli részek követői is s a gyűlésen Erdélyre és a Tiszántúlra egyaránt kötelező törvényeket hoztak. Az 1548. évi kolozsvári országgyűlés 5—5 tanácsost rendelt a királyné mellé a szászok, székelyek, erdélyi magyarok és tiszántúli rendek közül. Előzőleg már a még kiváltságos székelyek is részt vállaltak az adóteherviselésből. Erdély és a tiszai részek föderatív alapon nyugvó alkotmányos kereten belül a teljes önkormányzat terére léptek. Függetlenségük a Ferdinánd kezén maradt országrésztől ekkor már kétségtelen és félreismerhetetlen.

Martinuzzi a birodalmi sereg szomorú kudarca után a törökre támaszkodott. Évi 10.000 forint adó megfizetése mellett Erdély a szultán pártfogására számíthatott. Alig állt meg a török hódítás s alig erősödött meg V. Károly és Ferdinánd helyzete a schmalkaldeni háború szerencsés befejezése után, a barát rögtön megkísérelte a töröktől megmentett keleti országrészeket Ferdinánd alatt az ország nyugati részeivel egyesíteni. A legnagyobb nehézséget Izabella okozta, akivel különben is gyakran súlyos összeütközése volt Martinuzzinak. Végül is sikerült a barátnak egységet teremtenie Ferdinánd és Izabella között; eszerint Ferdinánd Izabellát 100.000 forinttal kártalanítaná, fiának, János Zsigmondnak Opelnt és Ratibort adná birtokul és egyik leányát nőül. A szepesi birtokokról nem lehetett szó, mert azokban Ferdinánd híve, a Thurzó-család ült. A legnagyobb nehézséggel bírta rá a barát Izabellát és Petrovicsot az egység elfo-

adására. A szultán követése a francia király egyaránt tiltakoztak a szerződés ellen. A török fegyverrel támadt Erdélyre, de a barát hallatlan erőfeszítéssel 50.000 főnyi sereget szervez és kiveri a török hadakat Erdélyből (1550). Az erdélyi rendek és Izabella még mindig tiltakoztak az egyesítés ellen. Ekkor Martinuzzi osztrák segítséggel, amit Castaldo vezetésével Ferdinánd küldött Erdélybe, Gyulafehérvárban ostrom alá vette a királynét. Csak ekkor fogadta el a királyné az egyességet s hagyta el Erdélyt. A kész helyzet elé állított erdélyi urak ekkor kénytelen-kelletlen elfogadták Ferdinándot. De Castaldo sorozatos baklövése s a beküldött Ferdinánd-féle haderő csekélysége az ország egyesítését csak epizódszerű jelenséggé tette. Végzetes tévedés volt Ferdinánd részéről, amikor gyanúsítások alapján utat engedett Martinuzzi meggyilkolásának, akiben pedig az egyesítés legnagyobb hívét veszítette el. A barátot a 11 avicini Sforza tábornok és néhány zsoldosa 1551 december 17-én meggyilkolta.

A gáztett után véres események színtere lett Erdély. Castaldo zsoldosai feldúlták Erdélyt. A török megtámadta Ferdinándot s évekig tartó háborúk színtere lett az ország: Martinuzzi haláláig a hadiszerecsé Ferdinándnak kedvezett. Ferdinánd csapatai az erdélyi hadak segítségével Lippát is elfoglalták, de Martinuzzi meggyilkolása után a hadihelyzetben lényeges változás állt be. Ferdinánd hadereje megint kevésnek bizonyult egymagában a török ellen. Elestett Temesvár és Lippa, majd Veszprém, Drégely, Szolnok. Holott Martinuzzi halála előtt már Szeged visszafoglalásáról volt szó. Egert csak hősi védelme, Dobó István bátorsága mentette meg. 1553-ban elesett Fülek, a következő évben Kaposvár. 1556-ban már Szigetvár első ostromára került a sor. Ferdinánd ügye Erdélyben már előbb elveszett. Izabellának adott ígéretét természetesen nem teljesítette. A szultán követelte az erdélyiektől, hogy Izabellát és fiát, akik Lengyelországból készítették elő visszatérésüket, fogadják vissza. Ferdinánd a szorongatott erdélyieknek semmi segítséget nem tudott küldeni s 1556 október 22-én, az erdélyi rendek örömrivalgása közben Izabella és fia János Zsigmond (1556—1571) bevonult Kolozsvárra. Dobó István, az egeri hős, Ferdinánd erdélyi vajdája egy darabig még tartotta magát, de aztán fogságba esett s egy év múlva szökve menekült ki Erdélyből. Martinuzzi kettős életművéből, a keleti országrészek megszervezéséből és a megszállatlan területek egy kézben való egységéből csupán az első maradt fenn, a második Ferdinánd elégtelen ereje miatt megsemmisült. Az ország három részre szakadása, ami már 1541-ben kezdődött, most közel másfél évszázadra mégis rögzült. Az egységes Magyarország gondolatát két magyar országszervezet váltotta fel; 'a Habsburg kézen levő nyugati magyar királyság és az Erdélyre támaszkodó keleti magyar fejedelemség. Ezzel le is zárult a 16. századi magyar történelem különeményekben gazdagabb fele. A következő félévszázad inkább

belső fejlődésben volt gazdag. Kültörténelme néhány háború körül csoportosul.

A 16. század vezérszereplői közül négyen emelkednek ki, a négy államfő: Szapolyai, a szultán, Ferdinánd és Izabella s János Zsigmond mellett államfőnek tekinthető Martinuzzi. Szapolyai szerencsétlen emlékü, uralkodásra képtelen ember volt. Mint az ország leggazdagabb földesura került a trónra s úgyszólván teljesen elszegényedve halt meg. Sem magánhatalmát és vagyonát, sem az államhatalmat nem tudta felhasználni az ország megvédésére és megtartására. A központi hatalom teljes lezüllesztésével lejáratta a nemzeti pártot és az általa képviselt nemzeti királyság eszméjét. Az utolsó nemzeti király a Jagellók beteg korának egészségtelen levegőjében növe fel, maga is enerzált uralkodó lett. Fokozottan szerencsétlenség volt ez az országra nézve, mert két nagy ellenfele: a török szultán és a Habsburg főherceg egyaránt több volt, mint hétköznapi ember. A szultán, Szül ej mán a legnagyobb török katona-uralkodó volt. Alatta érte el az ozmán világhatalom a tetőfokát. Katonai sikereit diplomáciája ügyességével egészítette ki s ő kapcsolta be birodalma hatalmát a bonyodalmas európai nagy politikába. Ferdinánd katonai ereje és ambíciója fordított arányban állt egymással. Céljait szívós kitartással közelítette meg s így sikerült elérnie azt, amit erősebb elődei nem tudtak megtenni: megalapította a Habsburgok magyar- és csehországi uralmát s ezzel lerakta a történelmi osztrák-magyar monarchia alapjait. M a r t i n u z z i mestere volt a diplomáciának. Elsőrangú pénzügyi érzéke volt. A legnagyobb káoszból évszázadokra szóló központi hatalom alapjait vetette meg. Az utána következő erdélyi államfők erős központi hatalmukat saját nagybirtokaikra alapították. Martinuzzi azok híján egyedül személyes képességeivel szervezte és tartotta fenn azt. Szükség esetén hadvezéri sikerei is voltak; nagyszámú török erővel szemben, nyílt terepen, rég nem tapasztalt sikert őrt el. Műveltségéről és kivételes tudományos érzékéről a „Váradí Regestrum” kiadásával tett tanúbizonyságot. Abban a korban a történeti emlékek betűszerinti kiadása a kor tudományosságát messze meghaladó jelenség volt. Már ez a tény is rámutat Martinuzzi rendkívüli tulajdonságaira. Életét két összetevő eredőjének kell felfognunk. Az egységes történelmi Magyarország felújítása iránti törekvésnek és a reális helyzettel való észszerű számolásnak eredménye volt az az élet, amelyet oly sokféleként látnak és ítélnak meg különböző korok historikusai.

A török háborúk az ötvenes években várívó csatákká alakultak át. A török is belefáradt a nagyobb hadjáratokba, amelyek folyamán nyílt terepen való összeütközésre nem került sor s helyette a végvárak vonalának kitolását célzó várostromokra rendezkedett be. A német és az erdélyi erő elég volt egy-egy vár hősies védelmére, különösen, ha nem zsoldosok, hanem magyar vitézek védték azt, viszont elégtelen volt a török visszanyomására. Állóharcszerű állapot következett be, ahol a területfoglalás elő-

feltétele a területet uraló vár elfoglalása volt. Ferdinánd korán fölismerte a várak jelentőségét és a változó határ mentén gondoskodott várak emeléséről, ami a török ellen hathatós védelemnek bizonyult. Az ötvenes évek első felében lefolyt várháborúnak, mely az évtized második felében már lendületét veszítette, az 1562. évi békekötés vetett végett. Ferdinánd tízévi utánjárással és követküldéssel eszközölte ki a békét a szultántól. A béke feltételei szerint Ferdinánd évi 30 000 forintot fizet a szultánnak a Magyarországból általa bírt részekért és elismeri János és Zsigmond jogát Erdélyre. A tiszántúli részek bírásának kérdését a szerződés külön egyezkedés tárgyává tette. A béke nyolc évre szóló volt, de János Zsigmond nem tudván méltányos békét kötni Ferdinánddal, kettőjük közt két év múlva háború tört ki s az maga után vonta a török beavatkozását is.

Ferdinánd már 1556-ban elnyerte a német császári koronát is s így megvalósult Hunyadi Mátyás álma, hogy a magyar király egyben cseh király és német császár is legyen. De Ferdinánd épp úgy nem tudta a német császári hatalmat felhasználni a török ellen, mint- Luxemburgi Zsigmond és Habsburgi Albert sem tudták. Elbetegesedvén, fiát, Miksát már 1563-ban megkoronáztatta Pozsonyban (1564-1576), aki atyja 1564-ben bekövetkezett halála után át is vette annak örökét. Izabella már 1559-ben meghalt s Erdély kormányzását a 18 éves János Zsigmond vette át. Erdély bel békéjét 1562-ben a közsékelyek lázadása zavarta meg. Az 1557-es gyulafehérvári országgyűlés ugyanis a székely főembereket és lófőket a közsékelyeknél magasabb fokra emelte. Ez a közsékelyeknél oly nagy elkeseredést okozott, hogy 1562-ben fegyverrel támadtak János Zsigmond hadai ellen. A felkelés vérbe fulladt s a segesvári országgyűlés a székely-kérdést úgy rendezte, hogy a főemberek és lófők nemesi rangját elismerte, a közsékelyeket pedig jobbágysorba süllyesztette. Ez rést ütött a régi székely szokásjogon s ettől kezdve megjelennek a székelyföldön is az eddig ott ismeretlen királyi jogon alapuló adományozások.

János Zsigmond és Miksa között a háborút a sikertelen alkudozások után a Miksa-párti Balassa Bálint betörése robbantotta ki. Az 1564 őszén megindult hadműveletek, amelyeket János Zsigmond és váradi kapitánya, Báthori István vezetett, sikeresek voltak. A következő évben azonban Svendi Lázár császári tábornok sikerei után a megfélemlített János Zsigmond az úgynevezett szatmári egyességben a legsúlyosabb békét is hajlandó lett volna elfogadni. Ekkor lépett közbe a török, nehogy a fiatal és félénk János Zsigmond tényleg elismerje Miksa fennhatóságát. Ezzel a háború súlypontja a török és német hadakra ment át. Már 1566-ban elfoglalta a török Gyulát, Jenőt és Világos várát. Ezt a török sikert alig ellensúlyozta, hogy ezalatt a Dunántúlon a császári és a magyar hadak visszavették a töröktől Veszprémet, Tatát, Gesztet és Vitányvárat. A török főszereg zulejmán személyes vezetése mellett június 26-án érkezett Zi-

monyba, ahol János Zsigmond fölkereste a szultánt, aki biztosította ot, védelméről. Szulejmán eredetileg Eger ellen akart vonulni, de Zrínyi Miklós Siklós melletti rajtaütése miatt Szigetvár ellen fordult. Augusztus 6-tól szeptember 8-ig tartott az ostrom, amelynek legendás emlékü hősi védelme méltán tetőzte be Juristes, Dobó, Szondy híres várvédelmeit. Az ostrom mintegy 20.000 török éleibe került. Az ostrom alatt Szulejmán el is hunyt, de halálát Szokolovics Mohammed nagyvezír eltitkolta. Az ostrom Zrínyi híres kirohanásával ért véget, amelyben a vár hősi védői elesetek. A 100.000 főnyi császári sereg Győr és Komárom mellett várta az ostrom kimenetelét. Nem ment a vár felmentésére, hanem készenlétben állt, hogy Bécs ostromát megakadályozza. A török sereg visszavonulásakor a császári sereg is széteszlott. Ez a hadjárat jelzi a török hatalom csúcspontját. A következő szultánok alatt ez a hatalom kisebb-nagyobb megszakításokkal bár, de egyre hanyatlott és a török magyarországi hatalmát ezután nem a török haderő biztosította, hanem a habsburgi királyság magyarsága és királya közti állandó ellentét, amely a királyság belső erejét annyira csökkentette, hogy a török lassú elgyengülését nem tudta kihasználni.

A háborúnak az 1568-as béke Vetett véget. Ekkor a szultán utasította János Zsigmondot, hogy igyekezzék békét kötni a császárral. A béke azonban csak 1570 végére kötött meg. A Prágában kezdett és Speyeren folytatott tárgyalások alapján (ezért nevezik speyeri szerződésnek) János Zsigmond lemond a választott, királyi címéről. Mindazokat a területeket, amelyeket János Zsigmond a töröktől visszafoglal — akár német segítséggel is, — megtartja. Erdélyen kívül fejedelmi jogkörrel szabadon bírja az egész tiszántúli részt Huszt várával és Máramaros megyével együtt. Mind Miksa, mind János Zsigmond köteles a masikat minden ellenséggel szemben megvédeni. Abban az esetben, ha Miksa nem segíthetné s ezért Erdély veszendőbe menne, kárpótlásul megkapja János Zsigmond Oppeln és Batibor hercegségeket. Végül Miksa Ígéretet tett arra nézve, hogy Albert bajor herceg Mária nevű leányát nőül szerzi Jánosnak. A szerződés szerint János Zsigmond és fiutódai Erdélyt és a magyarországi részeket a magyar királyság részeként bírnák, azért elismerik a császárt Magyarországnak királyának és felettesüknek. A szerződés szerint Erdély János Zsigmond fiutód nélküli halála esetén a császár-királyra szállt volna. A nőtlen János Zsigmond 1571 március 14-én elhunyt. A szerződés szerint Erdély mint vajdaság beolvadt volna Magyarországba. A porta azonban szükségesnek tartotta az önálló fejedelemség további fenntartását és az erdélyi rendek, akik a szerződést nem ismerték, 1571 május 25-én a porta jelöltjét, somlyai Báthori Istvánt (1571—1576) fejedelmé választották. Miksa jelöltje, Békés Gáspár, háttérbe szorult. Báthori titkon hűségesküt tett Miksának, aki ezzel a speyeri szerződést teljesítettnek vette. Az erdélyi rendek és a

porta erről mit sem tudtak s így azok szemében Erdély megmaradt fejedelemségnek, viszont Miksa csak vajdaságnak tekintette. Báthori valóban csak a vajdai címmel élt. Báthori és Miksa jóviszonyát Békés borította fel, akit Miksa állandóan Báthori ellen biztatott. Báthori erélyesen lépett fel s 1575 július 10-én a császári vértésekkel megerősített seregű Békés Gáspárt Kerelőszentpál mellett tönkre verte. A győzelem megerősítette Báthori helyzetét. Megszűnt a császár-királyal szemben vállalt hűbéres viszony. 1576-ban már a lengyel trón elnyeréséért versenyzett Báthori és Miksa. A trónt Báthori nyerte el, aki azt az erdélyi rendek hozzájárulásával el is fogadta. Helyettesévé az erdélyi rendek öccsét, Báthori Kristófot (1576—1581) választották meg vajdai címmel. Ettől kezdve Erdély rendei szabadon éltek fejedelemválasztó jogokkal. Erdély önállósága ismét kétségtelen lett. A lengyel trónon ülő Báthori István, Martinuzzi diplomáciai iskolájának ügyes tanítványa, a magyar történetnek ebben a századában második nagy alakja, a lengyel hatalom súlyával támasztotta alá Erdély nemzetközi tekintélyét. Alatta és az ő akaratát képviselő Báthori Kristóf alatt erősödött meg a magyarság keleti állama, Erdély annyira, hogy a századvégi szörnyű megpróbáltatások után újra talpra tudott állani. Báthori Kristófot fia, Zsigmond (1581—1597) követte Erdély trónján, aki már fejedelemnek címeztette magát.

1576-ban a magyar trónra is új uralkodó lépett Rudolf (1576—1608) személyében. A magával és családjával egyaránt meghasonlott, különc király alatt újra történt kísérlet arra nézve, hogy Magyarország és Erdély egyesíttessék a Habsburg-király kezén. A kezdeményező Erdély volt. A fiatal Báthori Zsigmond teljesen jezsuita gyóntatóatyja, Carlo Alfonz befolyása alá került. Ő nyerte meg Zsigmondot annak a tervnek, hogy Erdélyt Lengyelország és a keresztény balkáni népek segítségével szabadítsa fel a török fennhatóság alól s próbálja erre a célra Rudolfot is megnyerni. A török hatalom gyengülése miatt a középeurópai államok összefogása valóban sikert érhetett volna el s remélni lehetett, hogy a török hatalmat vissza lehet szorítani a Balkánra. Amint az alkudozások híre eljutott a törökhöz (1591), Szinán pasa nagy sereggel támadt Magyarországra. Az eddigi viszonylagos béke alatt is állandó volt a kisebb-nagyobb csatározás, Szinán hadjárata azonban újabb nagyvonalú háborút vezetett be, amelyet a történelem tizenöt éves háború néven ismer. A hosszú háború 1593-ban kezdődött. A háború elején török kézre került Veszprém, Pépa, Tata, Győr. A győzelmes török ekkor felszólította Zsigmondot, hogy fegveresen támogassa a császár-király ellen. Erdély válaszára került. Cardio minden tekintélyét latba vetette Zsigmondnál s az ifjú és becsvágyó fejedelem 1594 szeptemberében az ellenzéki urak ki végeztetésével magához kerítette az elhatározás kulcsát. Megkötötte Rudolffal a szövetséget, Nőül vette a habsburgi Mária Krisztiernát. Haddal támadt Moldvára és Havaselvére s azt hódolatra készítette. Szinánt ki-

verte Erdélyből s az Alduna mellett Gyurgyevónál döntően megverte. Úgy látszott, hogy a török hatalom napjai meg vannak számlálva. A török összeszedte minden erejét, maga III. Mohamed állt a sereg élére s a tényleg egyesült császári, magyar és erdélyi hadakat 1596 október 26-án Mezőkeresztes mellett kétségbeesett küzdelemben, az utolsó percben kivívott győzelemmel szétverte. Ez volt az utolsó nagy csata, amelyben a török diadalmaskodott, de elegendő volt arra, hogy a török megszállást újabb nyolcvan évre biztosítsa.

A tizenötéves háború folyt tovább. A török elfoglalta Eger és Nagykanizsát, viszont a császári és magyar hadak visszavették Győrt (1598. Pálffy Miklós és Schwarzenberg), Füleket, Hollóköt, Divényt, Kékköt, Széchent, Balassagyarmatot, Vácot és Nógrádot. Végül 1606-ban a zsitvatoroki békében a két ellenfél a statusquo alapján kötött békét egymással. Nehezebb idők, megpróbáltatások inkább Erdélyre következtek.

Az állhatatlan, súlyosan terhelt Zsigmond nyolc év alatt négyszer mondott le és háromszor tért vissza, mindég a legnagyobb bajt és zavart okozva. Először 1597-ben mondott le Rudolf javára, aki őt Erdély átengedéséért Oppeln, Ratibor birtokával, évdíjjal és a bíbornoki méltósággal kecsegtette. (Zsigmond nejét visszaküldte Grácba, miután képtelen volt vele házastársként élni.) Rudolfnak azonban nem volt pénze, hogy a szerződésnek eleget tegyen s ereje sem, hogy Erdélyt átvegye. Erre Zsigmond visszatért: és újból átvette a hatalmat, sőt nejét is visszavette. Pár hónap múlva újból lemondott s most Lengyelországból visszahívott unokaöccsére, B á t h o r i E n d r e bíborosra hagyta a fejedelemséget. Rudolf Báthori Endre ellen a nagyravágyó M i h á l y havaselvei vajdát használta fel. Mihály, akit a román történetírás vitéz jelzővel illet, be is tört Erdélybe, ahol az elégedetlen közszekélyesre támaszkodva Nagyszében mellett leverte Endrét (1599 október 28.), akit menekülés közben a csíki székelyek megöltek. Mihály bevonult Gyulafehérvárra, országgyűlést hívott egybe s mint Rudolf helytartója maga és Rudolf számára hűségesküt vett ki a rendektől. Rudolf azonban nem bízván Mihály hűségében B á s t a György császári tábornokot küldte Erdélybe, hogy a hatalmat tőle átvegye. Mihály korántsem akarta a hatalmat átadni, sőt betört Moldvába, elűzte M o v i l a J e r e m i á s vajdát s maga ült a helyére. Pillanatnyilag Mihály kezén volt Havaselve, Erdély és Moldva. Rudolf és Mihály között alkudozás indult meg. Ezalatt az erdélyi rendek meguntván Mihály uralmát, visszahívták Zsigmondot. Ez átmenetileg megerősítette Mihály helyzetét Rudolffal szemben. A visszatérő Zsigmondot és hadait Mihály vajda és Básta egyesült serege 1601 augusztus 3-án Goroszlónál legyőzte. Erdély ismét Mihály és Básta kezébe került. Básta azonban, miután meggyőződött Mihály megbízhatatlanságáról, 1601 augusztus 19-én Torda melletti táborában orozva meggyilkoltatta. Mihály halála után Básta maradt Erdély egyedüli ura. Erdély és Magyarország egyesítése befeje-

zettnek látszott. Zsigmond ugyan megint visszatért, de Básta Tövis melletti győzelme után végleg elhagyta Erdélyt, amelyet törökellenes politikájával és határozatlanságával a legnagyobb nyomorúságba döntött. Bástának a tatárjárással felérő uralma ellen Székely Mózes kelt fel. Ki is szalasztotta Bástát Erdélyből, de a császári hadak segítségére behívott Radu I havaselvei vajda Brassó mellett leverte a szabadsághóst, aki maga is elesett. Básta visszatérése rémuralom jellegű volt, Megszűnt a személyi és vagyonbiztonság. Erdélyben eddig soha nem tapasztalt züllés mutatkozott. Nyolc év alatt tizenkétszer cserélt gazdát. Ekkor bontotta ki Bocskai István, Báthori Zsigmondnak és Rudolf királynak egykori tanácsosa a szabadságharc zászlaját, amely nemcsak Erdélyt szabadította fel, hanem -- amint erről a következő fejezetben lesz szó — a habsburgi-királyság belső szabadságát is biztosította. Ezzel Erdély egészen új szerepet vállalt a magyar nemzet életében, amely az egész 17. századra rányomta bélyegét. Ettől az időtől kezdve az önálló Erdély lett a magyar állameszme refugiuma és a magyar szabadságjogok őre. A 17. század igazolta az önálló erdélyi állam szükségességét és fontosságát.

Az egész európai történelem három kérdés körül forgott a 16. század első felében: a török veszedelem, a Habsburg-ház világhatalma s a reformáció kérdése körül. Magyarországot mind a három kérdés érdekelte. A reformáció volt az a nyugati nagy szellemi mozgalom, amely a területi megoszlás ellenére egységesen érezte hatását az egész magyarságban. A vallási összetartozandóság érzete főleg a 17. században érezteti hatását. Különös jelentősége van a magyarországi reformációnak azért is, mert a reformáció nem jutott túl a történelmi Magyarország határain. A szerb és az oláh területeken nem találkozunk a protestantizmus vallásmozgalmaival. Ez a hatalmas nyugati szellemi mozgalom nem jutott túl Magyarországon a keleti katolicizmus területeire, jelezvén azt, hogy keletre és délkeletre hazánk az utolsó európai terület, viszont hazánk még szervesen a Nyugathoz tartozik.

V. Károly császár, mint a világtörténetből ismeretes, szembehelyezkedett a reformációval. Míg azonban őt teljesen lekötötte a francia háború, addig a reformáció a birodalomban politikai és társadalmi térre is átcsapott. Kezdetüket vették a szekularizációk. Az 1530-ban pillanatnyi lélekzethez jutott császár az augsburgi birodalmi gyűlésen kísérletet tett az új hit követőinek visszatérítésére. Azok azonban a benyújtott augsburgi (ágostai) hitvallástól nem tértek el s a császár erélyes fellépésére a protestáns fejedelmek és városok Schmalcaldenben hitvédelmi szövetségre léptek egymással. A schmalcaldeni háború nem hozott megoldást, a protestantizmust már nem lehet fegyverrel leverni. A katolikusok és a protestánsok között az 1555-ben tartott augsburgi birodalmi gyűlésen hozott megegyezés szerint a birodalom ágostai hitvallású rendjei vallás-

szabadságot nyertek. Az alattvalók tartoznak ennek értelmében a fejedelem vallását követni (*cuius regio eius religio*), ha valaki nem kívánja azt követni, elköltözhet.

A reformáció külső történetével párhuzamosan gazdag belső fejlődésen ment keresztül. A kolostori nevelésű Luther tanait Svájcban humanista alpműveltségű reformátorok tovább fejlesztették. Ez a két reformátor *Zwingli* Ulrich és *Kálvin* János voltak. A tanbeli eltérések kiküszöbölésére történtek kísérletek, de sikertelenül. A német és svájci reformáció úgy dogmatikailag, mint egyházi szervezeti szempontból elvált egymástól s ezután nemcsak a katolikus egyház küzdött a reformáció ellen, de azok egyes ágai is egymás ellen.

A reformáció továbbterjedésében érdekes kritérium, hogy a fejedelmek, tehát az intézményes reformáció, inkább a lutheránizmust vették át: Svédország, Dánia, Norvégia és részben Anglia. Ahol viszont a reformációt a nép fogadta be s azt a központi hatalom gyengítésével a rendek súlyának emelésére használta fel, mint Franciaországban, Németalföldön, Skóciában és Magyarországon, ott inkább a svájci reformáció hódított. A lutheránizmus a német és rokon nyelvterületre terjedt ki, a svájci reformáció a nem-német elemeknél hatott inkább.

A reformáció sikere belső reformokra készítette a veszélyeztetett katolikus egyházat. A tridenti zsinat (1545—1563) valósággal újjászervezte a katolikus egyházat. A mai papnevelés alapjait is ez a zsinat vetette meg. Az újjászervezett egyház igen hatásos harcos szervezetet nyert a *Loyola Ignác* által alapított és *III. Pál* pápa által 1540-ben megerősített Jézus-társaságában, a *jezsuita-rendben*. Ez a rend Európán kívül a hitetlenek megtérítését, Európában a protestantizmus leküzdését tűzte ki célul. A protestantizmus legnagyobb sikere az iskolaügy modern alapokra való helyezésében gyökerezett. A jezsuiták voltak a katolikus iskolaügy megreformálói. Működésük indította meg a katolicizmus harcát a protestantizmus ellen, amit a történelem *ellenreformációnak* nevez. Az ellenreformáció élére Spanyolország állt, élén *V. Károly* fiával, *II. Fülöp*-pel. Az ellenreformáció csakhamar fegyveres küzdelmeket váltott ki. Ezekben játszik utoljára világtörténeti mozgó szerepet a vallási kérdés. A harmincéves háborút befejező westpháliai békekötés (1648) után a vallási kérdés fokozatosan háttérbe szorult.

A magyarországi reformáció története itt-ott eltér a nyugati fejlődéstől. Bár már a mohácsi vész előtt mentek ki hazánkba a wittenbergi egyetemre Luther hírére tanulók, a reformáció terjedése nem volt jelentékeny. Az főleg a német nyelvterületre s a királyné környezetére szorítkozott. Az országgyűlés erélyes fellépése a lutheránusok ellen még csak szórványos jelenség ellen irányult. A reformáció a mohácsi vész után kezdett rohamosan terjedni. Magyar nyelvű hallgatók is egyre többen és többen keresték fel a wittenbergi egyetemet s a hitújítás a magyar nyelv-

területen is gyorsmértű lett. A hazai protestantizmus elterjedését számos külső körülmény készítette elő. Mindenekelőtt meg kell említenünk a katolikus egyháznak Mohács előtti kétségtelen nagyfokú erkölesi és anyagi leromlását. Számos főpap esett el Mohácsnál. Ezek helyét hosszú időn át nem töltötték be. A prédaul maradt egyházi nagybirtokok nem sokáig maradtak gazdátlanul. A világi kézre került egyházi birtokok eltulajdonítása felett a királyok is szemet hunytak, nehogy foglaló-híveiket a másik királyhoz riasszák maguktól. Az egyházi birtokhoz jutott világiak pedig mindent elkövettek, hogy megnehezítsék a birtokhoz tartozó egyházi székek betöltését. Egy-egy püspökség így harminc éven át is betöltetlen maradt. A török területek püspökei székhelyüktől távol állami hivatalnokként tengették életüket s így híveik lelki gondozásával nem volt alkalmuk foglalkozni. Az egyházi hierarchia egy-két évtized alatt teljesen felbomlott. A vezetők nélkül maradt alsó papság a legtöbb helyen az új hit szolgálatába állt s amikor szervezkedni kezdett, már az új hit egyházi szervezetét vetette meg. Az új papgeneráció már nem a püspökökkel szenteltette fel magát, hanem vagy Wittenbergbe ment magát lelkésszé avattni, vagy valamelyik tekintélyes hazai reformátorral avattatta fel magát. A katolikus egyház szervezetének bomlásával, anyagi erejének csökkenésével arányosan hódít tért az új hit s nyeri el a maga sajátos szervezeti felépítését. A két ellentétes irányú folyamat időben és intenzitásban is párhuzamos egymással. Maga Kóma is hozzájárult a magyar katolikus egyházszerkezet leromlásához. Olykor politikai okokból, olykor egyházi szempontokból maga is hozzájárult ahhoz, hogy a püspöki székek betöltetlenül maradjanak. Nem egyszer a két király közt akart ezzel békét elérni. Az eredmény mindig a katolikus egyházra volt káros. A király főkegyúri jogának gyakorlása körül élénk ellentét volt a pápa és a Werbőczy-féle fogalmazásra támaszkodó királyi magyarázat között. Ez is hozzájárult a püspöki székek beneműltetéséhez s így a protestantizmus sikeréhez. Azt mondhatjuk, hogy az egyház középkori anyagi alapja teljesen felőrlődött s ezzel megingott a lelkek feletti hatalma is. Természetesen az új hit egyházának anyagi helyzete is súlyos volt. A rendelkezésre álló anyagi alap csak közvetve, önkényes támogatók révén állt rendelkezésre. Az egyházi nagybirtokok (püspöki és rendi) szekularizációját nagyban elősegítette az akkor túlhatalmas világi nagybirtok. Szapolyai gyenge uralma a világi nagybirtoktestekre támaszkodó urak helyi hatalmán alapult. Ezek a helyi hatalmak a szekularizáció számos formáját teremtették meg. Az egyházi társadalmi osztály megsemmisül és a többi társadalmi osztályok azonnal felszívják annak anyagi erőkészletét. Megindul az egyházi tizedek lefoglalása a királyi kamara és a magánhatalmak részére. Ezzel az egyház alsóbb funkcionáriusai veszítették el anyagi alapjukat. A török hadjáratok és a polgárháborúk folyamán alig fölbecsülhető károsodás éri az egyházat kincsei és ingó értékei szétkallódásával és megsemmisü-

lésével. Ezek a társadalmi, politikai és gazdasági tényezők gyengítették le a katolikus egyházat annyira, hogy képtelen volt az új hit terjedésével szemben ellenállást kifejteni. Ebben a folyamatban a katolikus Habsburg- király és központi hatóságai vezettek s a világi urak és nemesek csak azok példáját követték. A katolikus egyház anyagi leromlása és a klérus számbeli és műveltségi hanyatlása kiszolgáltatotta az országot a friss lendülettel, betörő reformációnak.

A reformáció, mely a szabadságokat és az egyéni kutatás jogát hangsúlyozta, a középkori katolicizmusból fejlődött ki, természetes tehát, hogy a katolikus egyház elveinek megfelelően szintén egy hitű területek kialakítására törekedett. Ez jelentkezik az augsburgi vallásbéke *cuius regio eius religio* elvében is. Az egyéni vallásszabadság csak későbbi fejlődés. Ezért a reformáció első nagy problémája a különböző vallások együttélésének kérdése volt. A sajátos magyar fejlődés ezen a téren alkotta a legértékesebbet, amennyiben Erdélyben az európai fejlődést megelőzően megtalálta a formát a különböző vallások együttélésére.

A magyarországi reformációban igen jelentős szerepük van a nagybirtokosoknak s azok udvari papjainak. Első reformátoraink nem egyszer egész életüket különböző uraknál töltötték mint udvari, vagy várpapok. Így kisebb területeken nálunk is érvényesült a német fejlődés *cuius regio eius religio* elve. A hitújítás igen nagy területeken a magánkegyúri jog széleskörű értelmezésével indul meg. A plébániák elszakadtak az egyháztól és a magánföldesúr hatáskörébe kerültek. A városok függetlenítették magukat a királyföldesúrtól s azokban a városi tanács hajtotta végre a reformációt. A magyar reformáció megerősödése a földesuraknak és a városoknak köszönhető. A protestáns egyház-szervezet lassanként alakult ki s a papság lassan vont ki magát a földesúri hatalom alól. A protestantizmus a világi helyi hatalmakra támaszkodva erősödött meg, ellentétben a királyi hatalomra támaszkodó középkori katolikus egyházzal. A rendiség-gé l f e j l ő d é s n e k i n d u l t h e l y i a u t o n ó m i á k v a l á s i t é r r e a r e f o r m á c i ó b a n t e r j e s z t i k k i h a t a l m u k a t.

Mint említettük, a reformáció először a németajkú városokban jelentkezett, A magyarság között Mohács után terjedt el. Már a harmincas években számos főnemes az új hit pártfogójának sorába lépett, így Nádasdy Tamás (T. Ferdinánd nádora), Thurzó (kincstárnok és királyi helytartó), Enyingi Török Bálint. (Szapolyai főkapitánya), erényi Péter, Battyány Ferenc, Révay Ferenc, Drágy Gáspár, etrovics Péter. A magyar köznemesség is követte a főnemesi példát és csoportosan állt a reformáció mellé. Mohács előtt még ez a társadalmi réteg, élén Werbőczivel, a protestantizmusban német veszélyt látott s küzdött ellene, Mohács után azonban ez a hangulat, talán a reformációnak a Habsburg-császárral való el-

LORÁNTFFY ZSUZSANNA
(Egykorú olajkép. — Történelmi Arcképcsarnok)

TÖRÖKBARÁT MAGYAR FŐURAK A 17. SZÁZADBAN
(Egykorú metszet)

lentéte miatt is, megváltozott A pápa fellépése a törökkel szövethető Szapolyai ellen, szintén hozzájárult a nemzeti-pártiaknak a katolicizmustól való elfordulásához. Az idegen zsoldosok, noha egyébként pusztítottak és fosztogattak, minthogy nagyrészt protestánsok voltak, szintén hozzájárultak az új hit megismeréséhez. A reformáció igazi lendületét a Wittenbergben tanult magyarajkú reformátoroktól kapta. Ezek: Dévai Bíró Mátyás, S z t á r a i Mihály, Szegedi Kis István, Húsz ár Gál, Sylvester János, Bornemisza Péter, Melius Juhász Péter, Gálszécsi, Batizi, Bencédi Székely, Ozorai, Sibolti, Kálmáncsehi és előszámlálhatatlan társaik voltak. Megannyi kitűnősége a 16. századi magyar szellemi életnek, magyar művelődésnek. Erdély reformátorai közül három név emelkedik ki: Honterus János, a szászok reformátora és a szintén szász eredetű N e l t a i Gáspár és D á v i d Ferenc.

Természetesen kezdetben mindenütt a lutheri tanítás terjedt el. A svájci ág: előbb a zwingli-i tanítások, majd a kryptokálvinizmus, végül a tiszta kálvinizmus a század derekán kezd terjedni. Terjedése összefügg M e l a n c h t o n kryptokálvinizmusával, Luther halála után az ő személyes varázsa megszűntével s azzal, hogy a magyar anyanyelvű reformátorok a német nyelvet nem ismerve, a latinul író svájci reformáció irodalmához fordultak. A svájci reformáció feltűnésével majdnem egyidejű a Stancarus tanítására visszamenő unitarizmus térhódítása, főleg Erdélyben.

Meg kell említenünk, hogy a protestantizmus legnagyobb kulturális és nemzetfenntartó jelentősége a n e m z e t i nyelv elismerésében és kultiválásában van. A középkor hosszú századai után a protestáns teológia az első tudományág, amely Luther nyomán Európaszerte a nemzeti nyelvet kezdi művelni. A protestantizmus Magyarországon is nemzetiségek szerint oszlott meg. A nem-magyar ajkú protestantizmus megmaradt a németség lutheránizmusánál. A magyar anyanyelvű protestantizmus a hozzá sokkal közelebbi latin nyelven terjesztett svájci reformációt fogadta be. Még ma is a németségre és a tótságra szorítkozik a lutheranizmus s csak bizonyos területeken maradt meg a magyarságnál is. Ezzel szemben a kálvinizmus a magyar nyelvterületek protestáns vallása lett, nemkülönben a rajta túl-lejlődött unitarizmus is.

A protestantizmus másik jelentősége a nemzeti nyelv pártolásán kívül az i s k o l a ü g y f e l k a r o l á s á b a n van. A koraprotestantizmus eszmeköre a tanítást kötelezővé akarta tenni s az iskolafenntartást a köz feladatának hirdette. A protestantizmust gátlás nélkül kifejlesztő Erdély ezt az elvet bizonyos tokig meg is valósította. Erdély az egyházi birtokok szekularizációját az udvartartás részére már igen korán elkezdte, az 1556 novemberi országgyűlés pedig már az államivá lett egyházi javakból iskolák felállítását és fenntartását határozta el. Ettől

kezdve az iskolaügy állandó állami támogatást élvezett a nemzeti fejedelmek protestáns jellegű erdélyi államában. A protestantizmus által fellendített és modern alapokra helyezett iskoláztatás — a követendő ideál Melanchton iskolatípusa volt — eddig nem tapasztalt széles rétegeket vont be a magasabb műveltség körébe, amivel a műveltség általános színvonala ugrásszerűen emelkedett.

A nemzeti nyelv pártolása, az általános műveltség emelése mellett a protestantizmus érdeme a nemzeti nyelvű irodalom sajtó útján való terjesztése is. A kódexirodalom magyarnyelvű zártkörű kísérleteit felváltja a nagyközönséghez szóló nyomtatott irodalom. Ez elsősorban egyházi vonatkozású, de már mindenkire szól. Csakhamar jelentkezik e bátor kezdeményezés után a nyomtatott, magyarnyelvű világi irodalom is. Ez sem ismer azonban még irodalmi osztálykülönbségeket. Soha nem szólt annyira mindenkire a magyar irodalom, mint a reformáció századában, amikor még az irodalmi ízlés nem fejlesztett ki rétegződést az olvasók igényében. A magyar protestantizmus legnagyobb irodalmi cselekedete a Biblia teljes átültetése volt, amely számos kísérlet után valósult meg. Emellett a protestantizmus előharcosainak köszönhetjük az első magyar nyelvtant (S y l v e s t e r), az első magyar világtörténelmet (B e n c é d i S z é k e l y), az első magyarnyelvű magyar történelmet (H e l t a i), az első magyar fűvészkönyvet (M é l i u s z), az első nyomtatott iskolai tankönyveinket stb. A protestantizmus előtörésére jellemző, hogy a szépszámú 16. századi magyarországi nyomdából csak egy volt katolikus jellegű.

A magyar protestáns egyházak belső szervezete lassan alakult ki. Már elég korán találkozunk zsinatokkal, amelyek hatásköre többnyire egy bizonyos szűkebb környékre terjedt ki. Ezek alakulnak ki a különböző magyar szervezeti és hitágazati elvek. Ezeket tisztázódnak a hitágazatbeli különbségek, amelyek nem egyszer élénk nyilvános és hivatalos hitvitára adtak alkalmat. Legelsőnek az erdélyi szász nemzeti protestáns egyház szervezete épült ki. Ezt követte a felvidéki városok egyelőre hitelvi szervezkedése (Confessio Pentapolitana 1556 és Confessio Heptapolitana). A tiszántúli kálvinista egyházkerület az 1567-i debreceni és az 1570-i csengeri zsinatokon alakult ki. A déldunántúli kálvinista egyházak 1576-ban a hercegszöllősi zsinaton szervezkedtek. Az erdélyi kálvini superintendencia 1577-ben alakult meg. A felvidéki lutheri eklézsiákat az 1610-es zsolnai zsinat tömörítette, aminek eredményeit négy év múlva a szép es váraljai zsinat fejlesztette tovább.

A magyar protestantizmus helyzete az államhatalommal szemben más volt Magyarországon és más Erdélyben. Magyarországon az 1543-as országgyűlés még az eretnokség megszüntetését határozta el, de már az 1554-es országgyűlés protestáns nádort választott, Nádasdy Tamás személyében. Ferdinánd és Miksa nem üldözték a protestánsokat. A szektáriusok közül Ma-

gyarországon az újrakeresztelők szaporodtak el. Az 1548-as országgyűlés intézkedik is ellenük, de lassú kipusztulásuk ettől független volt. A felekezeti versengés későn, csak Rudolf alatt jelentkezett. Irodalmi előharcosai katolikus részről Verancsics Antal, Liszthy János, Telegdy Miklós és Oláh Miklós voltak. Csakhamar megjelentek a jezsuiták is, akik Magyarországon és Erdélyben megvetették az új katolikus iskolaügy alapját. 1561—1567 közt működtek először Magyarországon jezsuiták, majd húsz év múlva tértek megint vissza. Újra-betelepítőjük Forgách Ferenc érsekprimás volt. A jezsuitákat 1606-ban a rendek kitiltották, de Forgách kevéssel utóbb harmadszor is visszatelepítette őket. Az ellenreformáció Rudolf alatt hódított tért. A protestánsok kiszorultak a hivatalokból, majd Básta tábornok a kardhoz nyúlt és erőszakkal kezdett hozzá a visszakatolizáláshoz. Hiába hoztak a rendek az 1604-es országgyűlésen törvényt a vallásszabadság védelmében a törvényt Rudolf öccse, Mátyás főherceg egy cikkkel önkényesen megtoldatta — ez a sokat emlegetett XXII. törvénycikk — s ezzel kijátszotta a törvényhozást, mert megtiltotta benne, hogy a jövő országgyűléseken vallási kérdéseket szóba lehessen hozni. Az ellenreformáció fegyveres fellépésének egyelőre Bocskai háborúja és a bécsi béke vetett véget.

A török nem sokat törődött a vallási ügyekkel. Politikai okokból a császár hitét, a katolicizmust túrte legkevésbé, a protestantizmust jobban szívelte. Viszonylag a zsidóknak volt alatta a legjobb dolguk. A budai zsidó hitközségnek akkora autonómiája volt, mint akkoriban sehhol Európában.

Erdélyben az első, akinek meg kellett alkudnia a hitújítással, Martinuzzi volt. Már 1548-ban hozzá kellett hallgatólagosan járulnia a rendeknek ahhoz a határozatához, amely a vallási téren beállott viszonyok statusquóját elismerte. 1552-ben a rendek már az egyenjogúság alapján rendezik a katolikus és a protestáns vallásügyet. Az 1557. évi híres tordai országgyűlés kimondta a vallások szabad gyakorlását. A katolikus vallás helyett ekkor már a luteránizmus kezdi az államvallás jellegét felvenni. A protestantizmus további ágakra bomlása után az erdélyi államvallás a kálvinizmus lesz. A rendek arról emlékeznek meg úgy, hogy „ami v a 11 á s u n k”. Az 1564. évi tordai országgyűlés már elismeri a lutheri vallás mellett a kálvini reformációt is, de még mindig fenntartják a városok, falvak vallási egységét. Az 1571-es országgyűlés befogadja az unitárius vallást is s ettől kezdve J E r f é l y alkotmánya a három nemzet és a négy »evett vallás (katolikus, luteránus, kálvinista, unitárius) egyenlőségén és szabadságán épül fel. Kétségtelen, hogy ez a fejlődés megelőzte a nyugateurópai fejlődést, bar benne még nem érkeztünk el a személyekre kiterjedő vallásszabadsáig. Ez a 16. században merően anakronizmus is lenne. Az erdélyi vallásszabadság a többségi elvet érvényesítette, célja a belső béke biztosítása volt. Az erősen protestáns többségű ren-

dek féltek az egyensúly-helyzet megbontásától és ezért igyekeztek távol tartani az országtól a jezsuitákat. Erdélybe a jezsuiták Báthori István támogatásával jöttek be, de már az 1588-as medgyesi országgyűlés kitiltotta őket az országból. Báthori Zsigmond ugyan befogadta őket udvarába s az 1595. évi megfélemlített országgyűlés mindenhová befogadta őket, de 1607-ben a rendek megújítják a kitiltást. Meg kell állapítanunk, hogy Erdély vallási fejlődése az akkori európai történelemben úttörő kezdeményezés volt, mert négy különböző egyháznak területileg összekevert fennállása abban az időben soha nem látott, egyedülálló jelenség. Az állam túlnyomó többsége protestáns volt s mégis azokon a területeken, ahol a katolicizmus volt többségben, annak igényeit az állam teljes mértékben figyelembe vette. A helyi majoritás, ha országos viszonylatban minoritás is volt, a majoritásnak kijáró jogokat élvezte. A vallási türelmességnek Európában ekkor példátlanul jelentkező erdélyi csírája fejlesztette ki az erdélyi rendek kivételes érzékét a vallásszabadság kérdésével szemben. Amikor Magyarországon az ellenreformáció kerekedik felül, az erdélyi állam siet a magyarországi vallásszabadság védelmére s mivel a vallásszabadság a később ismertető fejlődés folyamán öszekapcsolódott a rendi szabadságoknak, az alkotmányok kérdésével is, Erdély lett a magyar alkotmányosság fegyveres védelmezője is.

Ezekután vegyük sorba az állami és társadalmi szervezkedés fejlődését a Habsburgi Magyarországon, a török területeken és Erdélyben.

A Habsburgi Magyarország helyzetét az a körülmény határozta meg, hogy az országrész területileg és erőtartások szempontjából az egykori Magyarországnak csak csonkja volt. Az a szerep, amelyet a többi Habsburgi állam mellett vihetett, erőviszonyaihoz volt mérve, tehát szükségképpen mélyen alatta maradt az ország eddigi jelentőségének, súlyának. A csonka Habsburgi Magyarország a többi országaira támaszkodó magyar király szemében jelentéktelenné vált,

Ferdinánd spanyol földön született s spanyol szokások közt növekedett fel. Mint másodszülöttnek, nem jutott volna neki a Habsburg-birtokokból, ha bátyja, a császár, a keleti tartományokat örökösödési joggal át nem adta volna neki. Ezzel szakadt két ágra (spanyol és osztrák) a Habsburg-ház. Ferdinánd a fiatal osztrák alkotmányt félretéve, a spanyol abszolutizmus elvei szerint kezdte meg uralkodását s csak 1525-ben, amikor szokásos pénzzavarában a rendekhez fordul pénzért, ígéri meg, hogy az 1518-as Miksa-féle rendi-alkotmány szerint fog kormányozni. Természetes, hogy a magyar alkotmányosság is teljesen idegen-szerű kormányzási forma volt előtte. Láttuk már, hogy mily makacsul tartott ki örökösödési jogai mellett s mikor beleegyezett a királyválasztásba, akkor is el akarta a tényt homályosítani a szövegezés ködösségével. Az ily beállítottságú uralkodóval szemben,

bármily számos szép és nemes emberi tulajdonsággal bírt is, az erejében meggyöngült országcsónknak kevés reménye lehetett, hogy alkotmányos életét és régi berendezéseit nehézség nélkül fogja megőrizni. Ferdinánd tanácsosai számára Ferdinánd magyar királysága nem jelentett többet, mint hogy a Habsburgok eddigi birtokteste újabb területtel gyarapodott. Arra törekedtek tehát, hogy ez az újabb birtok a Habsburg-politika számára minél hathatósabb erőforrást jelentsen. Ennek megfelelően az alsóausztriai udvari tanács mindent elkövetett, hogy Magyarországot is befolyása alá vonja. A nemzeti önrendelkezés elvét a császár bizalmasai nem ismerték, ez abban a korban ismeretlen fogalom volt s a megnyilatkozott magyar rendi törekvésekben nem nemzeti megmozdulást láttak, hanem olyan rendi követeléseket, mint a felsőausztriai és sziléziai rendeké s hasonló eréllyel próbálták visszautasítani azokat. A magyar nemzeti érdekek nem találkoztak a Habsburgok irány érdekeivel s a rendi szervezetben decentralizált nemzet állandó ellentétbe került idegen érdekű uralkodójával. A rendi szervezet a magyar államiságot a vármegyében, tehát az alsóbb szervekben tudta a maga teljességében érvényre juttatni. Decentralizált szervezete erőtlen volt arra, hogy akaratát a központi hatóságoknál is érvényesíthette volna. A központi hatalom tehát elvált a nemzeti akaratától s a nemzet az autonómiák falai közé vonult vissza. A rendiség épp decentralitása miatt nem tudta az előző korban pótolni az erős központi hatalmat, de már Hunyadi Mátyás előtt láttuk, hogy eléggé erős volt a központi hatalom ellensúlyozására és az oligarchikus törekvések megfékezésére. A Habsburgi királyság alatt a nemzetet jelentő rendiség a vármegyék önkormányzatának fölhasználásával, tehát az állami élet decentralizált szervei segítségével igyekszik kivédeni a tőle és érdekeitől idegen központi hatalom alkotmányellenes támadásait. Ez a feladatkör teljesen megfelelt a rendiség szellemének, amely a centralizált államhatalom decentralizálását jelenti. Viszont ez a feladatkör sok tekintetben terméketlen negációs politikai gondolkodásmóddal terhelte meg a nemességet, úgyhogy az még akkor is a tagadás és sérelmezés politikáját vitte tovább, amikor már módjában lett volna pozitív, konstruktív módon részt venni a kormányzásban. A központi hatalmat gyöngítő rendiségnek a 16—17. században nemzetfenntartó jelentősége volt az idegen érdekű központi hatalommal, a királlyal szemben. A 18. századi felvilágosodás korában is tovább negáló rendiség azonban már a fejlődés gátja lett.

A Habsburgi királyság Ferdinánd állandó külföldön tartózkodásával és Buda elvesztésével vette kezdetét, Ferdinánd a koronázás után csak néhány hónapot töltött az országban s Budát Szapolyai, majd a török hamar birtokába kerítette. Az idegennyelvű uralkodóhoz annak külföldön lakása (előbb Bécs, azután Prága) járult. Ferdinánd országai ekkor még külön-külön éltek egymás

mellett. Nem történt meg a nagyobb egység kialakulása. Minden kis tartomány megkövetelte, hogy a fejedelem személyesen legyen nála jelen. Az pedig odament mindig, ahonnan a legtöbbet várhatta. Mikor Ferdinánd császár lett, gondjai között a magyar ügy igazán eljelentéktelenedett. Ferdinánd megtartotta magyar tanácsát, de az ország életbevágó ügyeit, így az ország védelmét, az ország határain kívül működő, a magyar tanácstól független hatóságokkal intéztette. Ferdinánd titkos tanácsa minden ország központi kormánya felett mint legfelső, országok feletti központi szerv működött s nem volt érzéke az egyes országok sajátos érdekeihez, mindent az összesség szempontjából tekintett. Nem volt ez nyílt és tudatos beolvasztási törekvés, de egyes folyománya volt annak a késő-középkori rendi nézetten ellentétes kora középkori felfogásnak, amely az országokat a király tulajdonának tudta. Az országok feletti központi kormányszerv ellen a két, régi, nagy múlttal bíró államegyéniség, a magyar és a cseh tudatos reakcióval viselkedett s ez volt a bevezetése annak a rendi harcnak, amely a 16. századi Habsburgi-Magyarország egyik legpregnansabb jellemzője. A titkos tanács mellett az udvari tanács, az udvari kamara és az udvari kancellária volt a központi kormányzat szerve. Az udvari tanácsnak soha sincs magyar tagja. Az udvari kancelláriában csak kezdetben van magyar titkár, később már a Bécsben vagy a király mellett tartózkodó magyar alkancellár veszi át a közvetítést a király és a pozsonyi magyar hatóságok között. A központi osztrák hivatalokban való részvételt a magyar közjog kizárta s ez a nemzeti függetlenség megóvásának nagy erőssége volt. Ferdinánd a központi, idegen hivatali szervezetet fejlesztette, de azzal párhuzamosan megmaradt a régi magyar hivatalszervezet is. A régi királyi tanács átalakult állandó tanácsná, amely a király által fizetett rendes tanácsosokból állt s annak élére a távollevő király helyett egy új hatóság, a helytartó került. E helytartóval kollegiálisan működő tanács, az úgynevezett helytartótanács lett a Habsburgi-Magyarország központi szerve, az államhatalom tulajdonképpeni gyakorlója.

A helytartótanács kialakulása gyorsan ment végbe. A kormányügyeket 1527 júliusáig Mária özvegy királyné vezette. Júliustól a következő év elejéig maga Ferdinánd intézte azokat. Ekkor külföldre távozott s B á t h o r i Istvánt nevezte ki távollétében helytartóul. A tanács Szapolyai elől Budáról Pozsonyba menekült. A király a nádorban nemcsak a maga helytartóját, de a rendiség képviselőjét is látta s ezért Báthori halála után nem töltötte be a nádori méltóságot, hanem T h u r z ó Elek országbírókat nevezte ki helytartónak. Az országbíróknak nem lévén katonai hatalma, a vezetése alatt álló helytartóság elvesztette befolyását a katonai ügyekre. A katonai ügyek idegen hatóságok kezébe kerültek, ahol a sajátos magyar érdekeknek nem volt képviselője. Thurzó helytartósága zavarokkal volt teljes. Vonakodott Po-

zsonyban élni s a maga kényelmére Nyitrát akarta az ország székhelyévé tenni. Thurzó után Várdai Pál esztergomi érsek lett a helytartó. Alatta nyert a tanács végleges és állandó formát. A tanácsból rendes hivatal lesz. A helytartó lakásán naponta két ülés van. Ha a tanácsnokok hiányoznak, fizetésük bizonyos hányadát elvesztik. Viszont van évi kéthavi fizetéses szahadságuk. A tanácsosoknak egyenlő jogaik vannak s szavazásnál a szótöbbség dönt, A tanácsosok fizetését a magyar kamara folyósítja. Természetes, hogy az új helytartónak sem volt befolyása a katonai ügyekre. Az új kormány szerv a királytól függő hivatalnokok és a régi országos főhivatalnokok érdekes keveréke. Ennek köszönhető, hogy a régi országos hatóságok nem koptak ki idővel az államszervezetből s nem foglalták el helyeiket a király szolgálóinak tekinthető, vagyontalan jogtudós tanácsosok. Ausztriában és az összes nyugati államokban az utóbbi eset következett be. Mivel a nemzetet kizárólag a rendiség képviselte, a feudális elemek jelenléte a kormányzásnál a nemzet bizonyos fokú befolyását jelentette. Enélkül az ország teljesen idegen uralom alá került volna, Várdai óta az ilyen vegyes felépítésű helytartótanács tartotta fenn egész Bocskaiig a magyar faj érvényesülését a kormányzat magasabb régióiban. Várdait Újlaki Ferenc győri püspök követte. Végre 1554-ben Ferdinánd hozzájárult a betöltetlen nádori méltóság betöltéséhez. A rendek Nádasdy Tamást választották nádorrá s így ismét nádor és nem más közjogi méltóság lett a királyt helyettesítő helytartó. Alatta a helytartótanács valamelyest beleszóllhatott a hadügyekbe. Halála után azonban Ferdinánd nem engedte betölteni a nádori széket s ezt a politikát folytatták utódai is. A nádori méltóság 46 éven át, Bocskai sikeréig, maradt betöltetlenül. Ezalatt az engedelmes főpapok hosszú sora vitte a kormányt; Oláh Miklós, Bornemissza Pál, Verancsics Antal, Eadéczy István, Draskovich György, Fejérvölgyi István, Kuttassi János, et he Márton és Forgách Ferenc viselte egymásután közel fél évszázadon át a helytartói méltóságot.

A helytartótanács a régi nádori hatáskörből a kormányzó és igazságszolgáltatási hatáskört örizte meg. Ezzel elejét vette annak az ausztriai és csehországi fejlődésnek, hogy az igazságszolgáltatást a rendi szervektől nz uralkodó vegye át. Az igazságszolgáltatási hatáskört a nádori igazságügyi helytartó gyakorolta (locumtenens palatinalis in judiciis). A nádor igazságszolgáltatási jogkörét gyakorló nádori helytartó 1542 óta az ország főméltóságai közé emelkedett. Működése ugyan a király nevében folyt, de azt és annak hatáskörét az országgyűléseken a rendek szabályozták s így az ország bírái végül is a rendi igazságszolgáltatás képviselői voltak. A helytartótanács bírái: a nádori helytartó, az országbíró, a személynök folytatják a régi törvénykezési gyakorlatot, megtartják állandó bíraskodásuk mellett a régi oktavális törvényszéket is. Míg tehát a kormányzati ügyekben a király erősen korlátozta a helytartó-

tanácsot, addig bírói hatáskörében ez megtartotta az országgyűlésre támaszkodva szuverenitását és az idegen királytól való függetlenségét. Nagy érdeme a magyar rendiségnek, hogy a polgárháborúk lecsendesülése után a közbiztonságot nem a királyi hatalom, hanem a rendektől támogatott helytartótanácsi igazgatszolgáltatás állította helyre. Viszont ez adott kimeríthetetlen erőt a magyar rendiségnek arra, hogy ne omoljon össze az abszolutizmusra” törekvő király két évszázadon át tartó nyomása alatt.

A régi királyi hatalom egyik ismérve a külpolitika irányítása volt. A Habsburg-tartományokhoz csatlakozó csonka magyar királyság elvesztette külpolitikai önrendelkezési jogát. Mohács után magyar külpolitika csak a nemzeti király udvarában, majd a keleti országrészeket országgá szervező Erdélyben volt. A külpolitika a nyugati területeken teljesen egybeesett a Habsburg-család külpolitikájával. Természetesen Bécsből intézték azt s a magyar, valamint a cseh államot is a római király, vagy a német-római császár követei képviselték külföldön. Ezáltal a külföld előtt ezeknek az országoknak önállása teljesen illuzóriusnak tűnt fel és feledésbe is merült. Amíg a magyarság állandóan háborút akart a török ellen, addig az osztrák tartományok békét kívántak. Az ellentétes érdekek között a császár-király érdeke döntött. Ez az oka annak, hogy a Konstantinápolyba küldött követek közt kivételesen volt csak néha magyar. Pedig a szultán csak magyar, vagy bécsi királynak címezte Ferdinándot s követeit csak magyar ruhában volt hajlandó fogadni.

A királyi kancelláriát Ferdinánd Bécsbe helyezte át s az többé-kevésbé függő viszonyba került az osztrák kancelláriával.

A magyar helytartótanács állandó összeköttetésben volt a királlyal. Az viszont minden ügyet a titkos tanácsban intéztetett el s így a magyar ügyekbe kiküszöbölhetetlenül beleszólt ez a mérőben idegen hatóság is. Ez úgyszólván egészen 1867-ig következetesen meg is maradt. Voltak a tisztán magyar ügyek mellett v e g y e s, vagy mint ma mondanók, k ö z ö s természetű ügyek is. Ilyen volt elsősorban a hadügy. Az ország megcsonkulása után az ország védelme idegen pénz- és véráldozatokat követelt. Természetes volt tehát, hogy a magyar állam szuverenitása apón z ü g y és h a d ü g y terén megsértetett. A fejlődés folyamán — mint láttuk — a magyar állami jövedelmek kezelésének joga a király joga volt. A rendek megkísérelték ugyan Mohács előtt, hogy az állami pénzügyek kezelésébe beleszóljanak, de Mohács után ezzel a törekvésükkel visszavonultak s az állam pénzügyeinek kezelését és az ahhoz szükséges hatóságok felállítását meghagyták továbbra is a király jogának. Kinevezte ugyan Ferdinánd a rendek kérésére G e r e n d i Miklóst kincstárnokká, de már egy eddig ismeretlen hivatal élére állította, a m a g y a r k a m a r a élére. Ezt az új szervezet Ferdinánd 1528 január 8-án állította fel (előbb, mint a helytartóságot) s teljesen az osztrák és cseh tartományokban már működő kamarák mintájára szervezte meg. Utóbb Miksa még egy második kamarát szervezett,

az úgynevezett szepesi kamarát. A kamara előbb Budán, majd Pozsonyban székelte. Függsége az udvari kamarától kezdetben még nem volt kimondva, de már 1548 óta minden fontosabb ügyben a király utasítását kellett kikérnie s aki pedig az udvari kamara tanácsa szerint intézkedett. 1548 után a helytartótanács elvesztette befolyását a magyar kamarára, viszont annak számadásait az udvari kamara vizsgálta felül. Volt tehát egy Magyarországon székelő királyi pénzügyi hatóság, de az irányító befolyást arra a Habsburg-érdekeket szem előtt tartó idegen udvari szervezet gyakorolta. Az alkotmányosság látsza t a megmaradt, viszont Ferdinánd érdekei is csorbíthatatlanul érvényesültek. A kamarának az udvari kamarától való függése állandó panasz tárgya volt a rendeknél, természetesen sikertelenül. Az új pénzügyi közigazgatás kétségtelenül jobban működött, mint az eddigi feudális kincstárnokok. Benne alakult ki a jó köztisztviselő eddig ismeretlen típusa. Eredményessége azonban az idegen királynak hozott hasznot. A rendek viszont soha sem ismerték el, hogy mivel a király külföldi jövedelmeiből is fordított mindig valamit az ország hasznára, tehát jogos a külföldi befolyás a magyar kamara ügyeibe.

Még a pénzügyeknél is kevesebb befolyása volt a magyar kormányszatnak a hadügyre. Az országot rendszerint idegen pénzen tartott idegen katonaság is védi, amelynek a feje a „generalis capitaneus”, a fővezér idegen, a király embere. Mellette a nádor hadügyi helyettese szerepel, az országos főkapitány. Az utóbbi alá tartoznak a magyar csapatok, a várak őrségei, a vármegyei katonaság és a mezei hadak. A rendek az ország védelme érdekében szívesen bővítették hatáskörét. Ez döntő is volt a nemzeti katonaság megszervezésére, de nem vitte előre az állami szuverenitás helyreállítását az idegen katonaság felett, amely tovább is idegen test maradt az országban, függetlenül minden magyar hatóságtól. Ferdinánd 1556-ban szervezte meg a bürokratikus jellegű bécsi haditanácsot. Ennek utasítása nem ismert különbséget a habsburgi területeken belül s bár egyetlen magyar sem volt benne, hatásköre kiterjedt a magyar végvárakra is. Bár ekkor Nádasdy személyében a nádori méltóság be volt töltve, még a nádor sem tudott gátat vetni a hadi tanács magyarországi érvényesülésének.

Ferdinánd hatalma nemcsak az ország alkotmányjogi szokásaival ellenkezett, de az ország szabadságára vonatkozó koronázási ígéreteivel is. A király ezt a túlsúlyt a török veszélynek és az ország csonkaságának köszönhette. Ennek a kornak egyeduralmi elmélete még nem érintette az egyes tartományok, országok rendi és nemzeti különbségeit. Ferdinánd abszolutisztikus törekvéseiben még nem jelentkezhettek tehát nemzetellenes tendenciák, viszont kétségtelen, hogy az összterületekre kiterjedő erős központi kormányzat kialakítására való állandó törekvés ellentétes volt a koronázási eskü kötelezettségeivel. Az idegenben, idegenekből álló központi kormányzat ellen irányult a rendek állandó küz-

delme. A rendi alkotmány állandóan gátolni igyekszik a központi hatalmat. Most, amikor a központi hatalom idegen környezetben és idegen érdekek szolgálatában nyilatkozik meg, a rendiség természetes küzdelme nemzeti jelleget ölt. Valóban, a rendiség megsemmisítése a magyarság nemzeti önrendelkezésének megszűnését jelentette volna. A rendek egyetlen kétségtelen ereje, amelyet a királlyal szemben felhasználhatnak, az adómegajánlási jog. A király kétízben is megkísérelte a főpapi és főúri tanácsosokat rávenni, hogy az országgyűlés helyett ők szavazzák meg a hadiadót (1546 és 155b), de kívánságát ezek elutasították s így kénytelen volt a rendekhez fordulni. Ezzel magyarázható, hogy harminc év alatt huszonnégyszer hívta össze őket. A király adóért hívta össze országgyűlésre a rendeket, azok azonban addig nem voltak hajlandók azt megszavazni, amíg sérelmeik nem orvosol tatnak. A király p r o p o z i c i ó t t e s z , a r e n d e k g r a v a m i n á l n a k . Hogy melyiket tárgyalják előbb, a proziciót vagy a gravament, ez lett 1557 óta hosszú időn át az országgyűlési tárgyalások leghevesebben tárgyalt kérdése. Az országgyűlési tárgyalások a Jagellók alatt kialakult formában folytak le. Akkor jött divatba, hogy a főrendek és a köznemesség külön tárgyaltak. Ez arra vezethető vissza, hogy a köznemesség személyesen jelenve meg, nagy tömeget jelentett s erősen arisztokrata-ellenes hangulata sem tette tanácsossá az együtt tárgyalást. Ez a gyakorlat Mohács után is megmaradt. Külön tárgyaltak a főrendek s külön a nemesek. 1571 után a köznemesség nem jelent meg személyesen az országgyűléseken, hanem választott követek képviselték a vármegye nemességét, akik a megye közönségének utasítása szerint szavaztak. A két külön tárgyaló „status” követek útján érintkezett egymással. Olykor fontos ügyekben közösen is tárgyaltak. A tárgyalások nyelve még mindig a magyar volt s csak a király, vagy megbízottja beszélt latinul, de ezt is tolmácsolták. Olykor mind a két status külön is érintkezett a királlyal. Az országgyűlés ilyen tagozódása és tárgyalási menete úgyszólván változatlanul maradt egész 1848-ig. A magyar alkotmány nem számított olyan viszonyokra, amilyenek a Habsburg-királyságban előálltak. Tehát hiányosnak bizonyult. A 16. században megindult közjogi harc, amely a nemzet és a király között egészen a jelen századig elhúzódott, ezeket a hiányokat akarta pótolni. A nemzet szinte lehetetlen feladatra vállalkozott, amikor a határokon kívül székelő s külső erőforrásokra támaszkodó uralkodóval szemben igyekezett megvédelmezni önrendelkezési jogát. A királyság és a rendiség közötti harc azonban csak lassan lesz t u d a t o s k ö z j o g i harccá. Ferdinánd uralkodása közben királyi hatalmában olykor megerősödött. El tudta érni, hogy a rendek alávetették magukat Ferdinánd örökösödési elvének s az 1547:5. tc.-ben magukat nemcsak Ferdinándnak, hanem utódai uralmának és hatalmának is alávetették. Pedig a rendek 1539-ben még hallani sem akartak arról, hogy lemondjanak a szabadválasztásról (libera electio). S bár volt némi ellenzéke Miksa választás

nélkül való megkoronázásának, az végül mégis úgy ment végbe, mint valami Habsburg-családi aktus. Miksát már nem kötötte sem a választás, sem a koronázási eskü. Nem volt mellette nádor sem. Ferdinánd uralkodása tehát a királyi abszolutizmus felé jelentős lépésekkel haladt előre. Rudolf kormányzata volt az, amely a király és a rendek közötti küzdelmet közjogi alapra helyezte s mivel az ő uralma robbantotta ki a magyarországi ellenreformációt is, az alkotmányért és a vallási szabadságért folyó párhuzamos küzdelem hosszú időre junktimba került egymással.

A török katonai sikereinek egyik titka az volt, hogy amint egy várat elfoglalt, rögtön kitatarozta, megerősítette és beillesztette a saját védelmi vonalába. Így minden várfoglalással a pozitív területfoglaláson kívül védrendszerét is előbbre tolt. Megfigyelhető, hogy mindég a határszéli várak török őrségei a számosabbak s a belső várak őrsége mindig kevesebb lesz, minél távolabbra került a határtól. A török határvárak katonasága fölött egy állandó hadilétszámon levő támadó sereg magjával. Ez ellen csak szembenálló végvárrendszerrel lehetett védekezni. Az országban szétszórta számos kis magán vár azonban nem volt alkalmas erre. A kettős királyság két évtizede alatt nem történt intézkedés a védelmi vonal kiépítésére. Így amikor arra sor került, akkor az már csak a Duna-vonalától egészen távol, északon épülhetett ki. Az új védelmi vonal, amelyet Ferdinánd szervezett meg, az ország déli határának megfelelően a Balatontól indult ki és Komáromon s Egeren át majdnem Kassáig tartott. A várrendszer kiépítése hol a király és a főpapság, hol a nagybirtokos családok költségére történt. Ferdinánd érdeme főleg abban áll, hogy a megindult várépítésben rendszert teremtett. A magánvárak is előbb-utóbb a király kezére kerültek. Már az 1543. VII. te. a király kötelességévé tette a végvárak védelmezését. Későbbi országgyűlési végzések pedig egyenesen kifejezik, hogy a király a végvárak megvédésére, ha arra a hadiadó nem elegendő, idegen anyagi segítséget is vegyen igénybe. A nemzet ezzel elismerte, hogy nincs elég anyagi ereje ahhoz, hogy megvédje önmagát. Így mondott le a honvédelem szuverén intézéséről s önként nyitott ajtót az idegen pénz és idegen katonaság előtt. Bár a honvédelem eddigi formái tovább is érvényben maradtak: a nemesi hadkötelezettség, a jobbágykatonaság, a nagybirtokok banderális rendszere; mindezek egészen másodrendűekké váltak az idegen katonaság és a zsoldos erők mellett, amelyekre a nemzet katonai képviselőjének, az országos főkapitánynak nem volt befolyása. Az említett kétségbeesett lépésre a török háborúk okozta végzetes elgyengülés készítette a rendeket. A hadi szuverenitással karöltve elveszett az ország pénzügyi függetlensége is.

Régen a várak fenntartásáról a várbirtok jövedelme gondoskodott. Most alig néhány várnak volt akkora birtoka, hogy annak jövedelme elegendő lett volna a vár költségeinek fedezésére. A legtöbbé jelentéktelen volt, vagy már egyes új nagybirtokos

családok kezére került. Nem volt elég a várak fenntartására az erre a célra fordított egyházi tized jövedelmek hozama sem. A várvonal évi jövedelme alig volt 50—80.000 forint, ezzel szemben annak fenntartása, különböző időkben, évi 900.000 és 2,000.000 forint között váltakozott. Ausztriában és Csehországban a nemesség ekkor elveszítette adómentességét, a magyar nemesség azonban megőrizte továbbra is nemesi adómentességét, mindössze az 1542. évi besztercebányai országgyűlésen ajánlott fel a nemesség egyszerű vagyonadót; a nemesi birtok örökértékének egy hatvanad részét s a városok ingóvagyonuknak ugyanilyen hányadát. Azonban többé hasonló adózási készség nem fordult elő. A nemesség politikai ösztönétől vezettetve görcsösen ragaszkodott adómentességéhez és adómegajánlás! jogához, tudván, hogy ez az egyetlen alkotmányos fegyver a nemzet függetlenségének biztosítására. A hadi adók elégtelenek lévén, sor került a kane-ráliák hadi felhasználására is. Azonban a legfontosabb regálék egy része: a bányák, a pénzverés, a vámok bizonyos hányada, az osztrák hatóságok kezén volt. Ezért panaszkodnak a rendek, mondván, hogy ha ezek a jövedelmek az országban maradnának, nem szorulna az ország külső segítségre. Panaszuk természetesen eredménytelen maradt. A bányák jövedelme azonban nem volt akkora, mint a rendek hitték. A magyarországi bányákat a Fuggerek kimerült állapotban adták vissza Ferdinándnak, miután a török háborúk finanszírozásában valósággal tönkrementek. Fuggerek alatt a bányák nagy kapitalista világvállalkozás jellegével bírtak. Ferdinánd alatt az alsóausztriai kamara által kezelt magyar bányák ehhez viszonyítva már csak törpe vállalkozások voltak. Amennyire az ország akkori jövedelme ma megállapítható, úgy látjuk, hogy a század második felében mintegy 580.000—600.000 forint lehetett az ország összjövedelme. Ebből a bányák és a pénzverés jelentett 180.000—200.000, a harmincad 200.000, a só- és városi jövedelmek 10.000—10.000, a vártartományok 80.000, a rendek hadiadója 100.000 forintot. A jövedelem bizony kevés volt. Sohasem tette ki a várkatonaság és várvédelem költségeit. Nagy mértékben magyarázható ez azzal is, hogy az ország erősen agrárjellegű volt. A nyugati államokban már megindult a kapitalista világrend alapvetése s ezzel az ipar és kereskedelem fokozott fejlődése. Jellemző erre, hogy a német birodalmi jövedelmeknek közel 25%-át tette ki a német városok adója, a magyarországi jövedelmeknek ezzel szemben alig egy hatvanad része került ki a városokból. Ilyen arányban volt Magyarország agrárabb, viszont kevésbé ipari állam a német birodalomnál, s ilyen arányban volt a magyar városok kereskedelme és ipara jelentéktelenebb a nemzeti jövedelem szempontjából azoknál. Ez viszont rámutat arra is, hogy miért voltak a magyarországi városok a rendi küzdelemben jóval súlytalanabbak, mint a német városok.

De téves lenne azt hinni, hogy még ezt az elégtelen jövedelmet is teljes mértékben a honvédelem céljaira fordították volna.

Ennek egy része a diplomácia költségeire ment el (évi 50.000—130.000 forint), bizonyos hányadát a közigazgatás emésztette fel (évi 20.000—32.000 forint). Nem lehet megállapítani, hogy mi ment a magyar király külföldi udvartartására. Ferdinánd szerette a pompás építkezéseket és a költséges udvartartást. Hogy ennek költségeihez mennyivel járult hozzá az ország, ma már nem állapítható meg, de a harmincadok nagyrésze ilyen költségekre ment el. Ezenkívül Ferdinánd nem *egyszer* idegen udvari emberek jutalmazására fordította a magyar bányák és harmincadok jövedelmeit. A külföldre került udvartartás külföldre vitte az ország jövedelmeinek felhasználását is. Elképzelhetjük, hogy az ország jövedelméből mi maradt ezekután a honvédelemre s hogy mily mértékben kellett erre a célra a császár-királyoknak a szükséges összegeket idegen forrásból előteremteniök. Ilyen állandó jellegű forrás volt a német birodalom török segélye, amely ha nem is érte meg az olykor megajánlott 600.000 forintot, évi 100.000 forintra mégis becsülhető. Ez az állandó birodalmi segély korántsem volt veszélytelen a magyarságra nézve. Már 1566-ban fölvetik a német rendek a gondolatot, hogy a sok gondot okozó Magyarországot szorosabb kapcsolatba kellene hozni a birodalommal. Utóbb fölmerült az a javaslat, hogy a várvédelmi vonalra német parasztokat, vagy lovagokat kellene telepíteni. S c h w e n d i Lázár, Miksa fővezére, már ki is dolgozott egy telepítési tervet: a német lovagrendet akarta magyar földre áttelepíteni s Kanizsát és környékét akarta a rendnek kiszakítani. Szerencsére a német lovagrend ekkor már annyira elpuhult, hogy kézzel-lábbal tiltakozott e terv ellen s így ez a végzetes veszély elmúlt a magyarság feje fölől. Végül is a német birodalom segítsége sem volt olyan, hogy az országot megmenthette volna. Nem tekinthetjük tehát másnak, mint a keresztény szolidaritás enyhe jelének s a német rendekre nehezedő nagy Habsburg-befolyás eredményének.

A német birodalom segélyén kívül még több oldalról jött külső támogatás. Így nem egyszer járult alkalmi pénzsegéllyel a pápaság is a török elleni háborúhoz, különösen amióta a pápaság megszabadult a francia politika befolyásától. A magyar egyházi vagyon és jövedelem jelentős részének felhasználására is a pápa adott mindig engedélyt. Alkalmi pénzsegélyek jöttek olykor a spanyol királytól és a különböző olasz fejedelmektől. Az ausztriai rendek a század második felében avatkoztak be határozottabban a Dunántúl ügyeibe. Mivel hol Győrben és Pápán, hol pedig Veszprémben és Tatán ausztriai csapatok szolgáltak, azok felett az ausztriai rendek rendelkeztek. A csehek a török segély ürügye alatt pedig a magyar területek némi annexiójára gondoltak. Területi elidegenítés* azonban csak délnyugaton állt elő, amennyiben a horvát-vend végeken megindult a határőrvidéki szervezet «alakulása s így a déli horvát vidékek és a tengermellék kiesett a magyar állam határárköréből. Az északra húzódó horvátság heue-re szerb-vlach pásztornép nyomult s mivel e vidék védelmé-

ről a karinthiai, krajnai és stájer rendek gondoskodtak, itt a gráci haditanács szava érvényesült.

Kétségtelen, hogy a magyar nemzet és a német király lelki elidegenedésében nagy szerep jutott a védelmi vonal tökéletlen anyagi berendezésének. A nemzet állandó idegen beavatkozást tapasztalt, idegen zsoldosok garázdálkodását volt kénytelen tűrni és ezzel szemben azt tapasztalta, hogy az idegen hatalom katonai ereje nem őt védi, hanem Bécsset és a német birodalmat s annak számára Magyarország csak haditelep, ahol nem-német értékek mennek veszendőbe az állandó harcok alatt.

Ebben a szerencsétlen anyagi helyzetben, a tökéletlen s erősen középkorias pénzügyi berendezkedés mellett megindult az eladósodás gátat nem ismerő folyamata. Az államvagyon elúszott s egyesek meggazdagodtak. Ferdinánd után már alig marad elzálogosíthatlan birtok. Jellemző az államadósságok növekedésének ütemére, hogy Miksa 1,066.836 forint magyar hadi adósságot vett át atyjától s Rudolf adóságai a harmincéves háború kitörésekor már 18 millió pengőre növekedtek. Az ekkor született államadósságon osztozott meg három évszázad után Magyarország Ausztriával ...

Az elmondottakból látható, hogy a honvédelem idegen kézre jutásával természetesen jutott idegen kézre a pénzügyi közgazgatás is. Meg kell azonban állapítanunk, hogy bár a végvárakban szolgáltak idegenek is, ele többnyire inkább parancsoltak, ám mindig magyarok harcoltak, mindig magyarok pusztultak. A 15.000—16.000 főnyi várkatonaságból 10.000 legalább mindég magyar volt. Ezek harci értéke sokszorosan felülmúlta az idegen zsoldosokét, bár a magyarok is zsoldosok voltak.

A magyar zsoldos szolgálat idegen behatásra sarjadt ki a régi familiáris viszonyból. A régi évpenzen maradtak a változott viszonyok mellett is a huszárok és a naszádosok, szóval azok a fegyvernemek, amelyeknek múltjuk volt a magyar katonai életben. A havonkénti zsoldfizetés idegen hatásra vezethető vissza és az új katonai alakulatoknál lépett életbe. Havi bérért szolgáltak a gyalogosok, akiket darabontóknak hívtak. Lassan kialakult egy új gyalogsági nem, a hajdúság is. A hajdúk foglalkozásra nézve eredetileg hajtólegények, ökorhajcsárok voltak s eleinte sok közöttük a délszláv. Amikor Buda török kézre jutása után sok lett a magyar földönfutó és egyedül megélhetésül a hivatásos katonáskodás maradt, hajdú és darabont elnevezés egymásba olvadt s magyarokkal teltek meg ezek az új katonai alakulatok. A hajdúk és darabontok már maguk gondoskodnak ruházatukról és havi zsoldot kapnak. A huszár, mint familiáris, még évi bért kap és az ura ruházza. A gyalogság és a naszádosok tisztjeit vajdának hívják. A kisebb egység a régi száz fő helyett ötven főre olvadt le s így az ötszáz gyalogcsapat lett a magyar taktikai egység s ennek vezetője: a „fővajda”, ezredesnek felelt meg. Az eredeti százaz és ezres tagozódás csak Erdélyben maradt meg.

A haramiák: kóbor elemek, zsványok, rablók, akiket a horvát várakban szorítottak rendes szolgálatra s belőlük alakult ki a horvát nemzeti gyalogság. A m a r t a l ó c o k a t, a bosnyák várakban szolgált rác és vlach gyalogosokat Nádasy Tamás fogadta királyi zsoldba, utána a horvát bánok állandó katonái lettek. A s z a b a d h a j d ú k a végvárakban fizetés nélkül élve, rablásból tengették életüket. De a magyar országgyűlések kiirtásukat határozták el.

Míg a magyar zsoldosok a kisebb várakban szolgáltak, addig a német nehéz gyalogság a fővárakban talált alkalmazást. A német haditanács a német zsoldosokat már igen korán nemesítő célzattal helyezi el a városokban, illetve azzal a céllal, hogy azok német lakosságát támogassa és megerősítse. Különösen tudatos volt ez Erdély felé, ahol egyaránt magyar volt az erdélyi és az ellenséges magyarországi katonaság is s így különösen fontos volt a német erő fokozása.

A magyar nemzeti öntudat és a magyar törekvések világító lángja ebben a korban a dolgok természeténél fogva a nagybirtokon lángolt. Ez színmagyar volt és központi szervezetűl szolgált minden nemzeti törekvésnek. A kettős királyválasztást követő polgárháborúban az egyedüli védelmi forrás és központ a nagybirtok s a nagybirtok volt az egyedüli védelmi szerv mindaddig, amíg a végvárrendszer ki nem alakult. Az állandó háborúskodás közben a nagybirtokot nem ellensúlyozza sem a király, sem a polgárság. A városok kereskedelme megbénult, zsoldosokat alig tartottak s így a sereget tartó földesurakkal szemben egész háttérbe szorultak. Míg Ferdinánd utolsó éveiben néhány nagybirtokos család 10.000 katonát állított ki, a városok összesen csak 552 embert fegyvereztek fel. Szerepük tehát a honvédelem terén a jelentéktelennél is kevesebb. Súlyuk viszont ennek arányában csökkent más tekintetben is. Az ellensúlyozás nélkül maradt nagybirtokosság minden irányban nagy mértékben terjeszkedett. A köznemesség egy része ellenségét látta a nagybirtokosokban s küzdött ellene, más részük azonban beilleszkedett a nagybirtok hatalmi körébe s ott jól érezte magát. A régi serviensi és familiáris viszony elevenedett itt fel s a nagybirtok hatáskörében élő kisbirtokosság, köznemesség a nagybirtok védelme alatt egységes védelmi közösséggé alakult át. Közjogi függés azonban nem következett be, a nemesi egyenlőség jogilag megmaradt, de a mozgató erő a dominus, a nagybirtokos lett. A nagybirtokos szolgálatába állt nemesek között a régi társadalmi különbség is megmaradt. Hisz a török miatt birtoktalanná lett nagy családok tagjai is kénytelenek servitori viszonyba lépni, hogy magukat fenntarthassák. A nagybirtokos katonai és gazdasági szervezetében a legfontosabb nivatalok a várnagyság, birtokkezelő és felügyelő voltak. Gyenge kezű nagybirtokosok esetében ezeknek a tiszteknek betöltői urukra nézve is veszedelmessé válható hatalomhoz jutóok. A nagybirtokosok hűsége igen fontos volt az ellenkirályoknak, tehát egyik sem tett ellenük semmit s hogy még sem tettek

szert tartományi hatalomra, az a török hódítással magyarázható. De a nagybirtokok és az állam érdeke annyira összenőtt, hogy nem volt többé elválasztható egymástól.

Az országot kezükben tartó nagybirtokosok majdnem kivétel nélkül alacsony sorból emelkedtek ki. A Jagelló-kor nagybirtokosaiból csak a Szapolyai, Bánffy és Báthori család mentette át magát. A régi birtokok széthulltak s az újak felszívták nemcsak a széthullt birtokrészeket, de az egyházi és királyi birtokok jelentős részét is. A királyi birtok úgyszólván megsemmisült. A legváltozatosabb karrierekkel találkozunk: van, aki egyházi vagyontól alapítja meg családi hatalmát, van, aki szédítő katonai pályát futva meg, alapít nagybirtokot, de vannak természetesen érdem nélküli parvenük is.

A nagybirtokos nemesség sorából emelkedett ki a 16. századi Habsburg-királyság két legnagyobb magyarja, N á d a s d y Tamás és Z r í n y i Miklós. Az előbbi nagy politikai egyéniség, az utóbbi kiváló katona. Ez a két ember a legnagyobb egyetértésben dolgozott hazájáért s a történetíró csak megbecsüléssel emlékezhetik meg róluk.

A nagybirtokos jövedelme a birtokából jövő különböző haszon, tehát minden erejét újabb és újabb birtokszerzésre fordítja. Természetesen igyekszik a mezőgazdasági üzem fokozására is s így fellendíti a gazdasági életet. Főleg az állattenyésztés fokozódik. A nagybirtokosok csakhamar hadseregszállítók lesznek. Ennek kapcsán kezdődnek meg a zálogolások: a király nem tud fizetni, a birtokos csekély összegért értékes zálogbirtokokhoz jut. Hatalma és ereje egyre növekszik.

A nagybirtokos eleinte nem élt fényűző életet, de a német és keleti befolyással s a gyakori német családi összeköttetéssel lassan bekapcsolódik a magyar nagyurak életmódj a is a fényűző, gazdag pompát kifejtő nyugati és keleti főúri életmódba. A fény és pompa lassú fokozása mellett a vagyon teaurálása (nemcsak ékszerben, de pénzben is) a kor jellemzője. Így lassan a nagybirtokos osztály nemcsak birtoka alapján lesz hatalmas erőkifejtésre képes, de gondosan gyűjtött és megőrzött pénz- és ingógazdagsága alapján is.

A nagybirtokos jövedelmének jelentős része a bandériumtartásra ment el. Azonban csakhamar jelentkezik az a változás, hogy a nagybirtokos tényleges bandériumtartás helyett pénzt fizet a kamarának. Megindul a bandériális had re n d s z e r átalakulása a zsoldos hadsereg felé, de annak terheit továbbra is nagyrészt a nagybirtokos viseli. A hadsereg jellege megváltozik, de annak anyagi forrásai továbbra is a régiek maradnak. Így a nagybirtokosság az időleges katona szolgáltatás helyett állandó katonaszolgáltatással járul a honvédelemhez. A hadiadók és az állandó zsoldostartás anyagi terhei természetszerűleg végül is a jobbágyra nehezednek. Mikor az 1555-i országgyűlés „continuus miles” címen ezeken felül még minden száz jobbágy

ZRINYI ILONA
(Egyszerű öltözék, — Yörvénytől Arvátörőrnök.)

THÖKÖLY IMRE
(Egyszerű öltözék, — Erőtel Múzeum.)

BUDA VISSZAVÉTELÉ 1686-BAN.
(Egykorú nézet. — Tóthnéni Árképzőművészet)

után két felfegyverzett lovas kiállítását kívánja, azt nem is sikerült végrehajtani, viszont mikor az 1566-i országgyűlés három lovas kiállítását írta elő, ezt mégis végrehajtották. Elképzelhetők ezek után azok a terhek, amelyek az adózó és termelő rétegekre neheztedek.

A nagybirtokos igazi szerepe a végvárok körüli vitézi élet megteremtése és fenntartása volt. Ők tartják el és nevelik a végvári vitézeket az állam számára s maguk is személyes vitézséggel adnak példát a katonai erények gyakorlására. A nagybirtokos pénzén fenntartott magyar zsoldosok fegyelmezettek, nem mint a vallon és spanyol zsoldosok. A zsoldon túli lelkesíti őket a hazai föld védelmének tudata. A végvári életben a magyar vitézi életnek eddig nem ismert, új formája alakul ki, amelyen belül leomlanak a társadalmi különbségek s amely igazi iskolája a magyar hadi erényeknek s otthona a honjavesztett, török elől menekült magyarság törökellenes nemzedékeinek. A végvári élet a 16. század legsajátosabb magyar kultúrjelensége.

A földbirtokra nehezülő honvédelmi terhek anyagi előteremtése a jobbágyra hárult. Emellett az ő vállát nyomta tovább is a hadi adó, amely kapunként egy forinttól tizennyolc (!) forintig váltakozott. A jobbágy tehát kétféleképpen szolgáltatott anyagi alapot a honvédelemhez: adózott az államnak és a földesúrának egyaránt. A rendek 1547-ben visszaadták a jobbágyok szabad költözködési jogát, de a következő évben ismét felfüggesztették. 1556-ban újra visszaadták, sok helyen azonban sohasem ment át a gyakorlatba. A következő században tényleg el is sikkadt a Corpus Jurisból a költözködés joga. A jobbágyok hazafiságára a hódoltsági pórok adózása a legjellemzőbb, azok a töröknekfizetett adón kívül megfizették a magyar hadiadót is, sőt elismerték az elmenekült magyar földesúr hatóságát is. Mohács után a 16. században mindössze két jelentéktelen pórlázadás volt: 1570-ben Debrecen körül lázadt fel Karácson György vezeteése alatt néhány száz paraszt s 1574-ben a horvát pórok lázadtak fel Gubec Márton vezetésével. Mindkét lázadást csakhamar fegyveresen verték le. De míg az első lázadás leverésében a török is részt vett, a másodiknál kihasználva az alkalmat, a zavarosban halászva kifosztotta Kanizsát.

A századvégi ellenreformációs mozgalmakat s ezzel kapcsolatos társadalmi viszonyokat, mint a következő század eseményeinek bevezetőit, a következő fejezetben ismertetjük.

A török uralom mélyreható változásokat okozott a hódoltsági területeken. Ezek a változások részben társadalmiak, részben gazdaságiak, részben pedig etnikaiak voltak. Ismertetjük röviden a hódoltsági viszonyokat.

A török magyarországi hódoltságába új, Európában már ismeretlen életstílust hozott magával. Az a kultúrkör, amelyhez a tódító törökség tartozott, még kevésbé hasonlított a germanoiatin kultúrához, mint az a bizánci-szláv kultúrkör, amelyet felváltott. A török testestől-lelkestől katona nemzet, amely egy

kézben központosított államhatalmával s az iszlám-hitből fakadó fanatizmusával alkalmas volt arra, hogy nagy területeket hódítson meg, sajátos hűbér rendszerévei pedig arra is alkalmas volt, hogy azokat megtartsa; de képtelen volt arra, hogy a megszerzett és megtartott területeken a vegetatív életnél magasabb életnívót állandósítson. A török igénytelen volt és munkakerülő. A hódított népek kultúr-termékeit felhasználta, de maga nem alkotott hasonlót. Természetes, hogy a török által képviselt élet-színvonal megfelelt a kisebb igényű, a kultúra magasabb fokára még fel nem jutott s z e r b s é g-nek és r o m á n s á g-nak, de élénken ellenkezett a magyarság kultúrigényeivel. Ebből következik, hogy a magyarság ösztönösen húzódott a török elől, főleg délen, még a hódítás előtt s hogy ezeket a területeket a kisebb igényű jövevények, a rácok és románok foglalták el. A török hódoltság első eredménye az volt, hogy a déli végeken kiveszett a magyarság. Az így elveszett területeket a magyar etnikum sohasem tudta többé teljesen visszahódítani. Az üresen maradt területekre az új földesúr, a török telepített rác és román telepeket, hogy némi haszna legyen a kezére jutott területekből. Az új gyarmatosok azonban a mezőgazdasági kultúrának igen alacsony fokán álltak. A kezükre jutott területek csakhamar elkultúrátlanodtak s ezzel megindult az Alföld elterméketlenedése, amely másfél évszázad alatt alig hihető méretet öltött.

A török hódítás technikája szerint először a szultáni kincstár számára hasítottak ki bizonyos területeket. Itt a központi hatalom szigorú ellenőrzésének alávetett kincstári hivatalnokok méltányossággal, visszaélésektől és elnyomástól mentesen kezelték a szultán földesúri hatalmát és így hajtották be a lakosság jobbágyi adóját, valamint egyéb szolgáltatásait is. A szultán birtokában maradt földeken kívül fennmaradt területeket hűbérbirtok gyanánt egyes kiválóbb katonák kapták meg. Ezek a hűbéres katonák voltak az úgynevezett spahik. A spahi 5000 oszpora (mintegy 2500 forint) jövedelem után egy lovas katonát tartozott állítani; a szegényebb spahik maguk szálltak hadba. Az ilyen személyesen hadbaszálló spahik újabb kitüntetés esetén nagyobb hűbér-birtokot kaptak s így a harci kedvet a nyereségvágy is növelte. A magyar hódoltsági területeken nagyon kevés volt az igazi török, a legtöbb spahi renegát délszláv volt. A vitéz katonáknak jutott hűbér-birtok személyre szolt s nera volt örökölhető. Ez a körülmény arra készítette a hűbérurakat, hogy birtokukat a legkíméletlenebbül kihasználják. A magyar jobbágy mintegy 23-féle adót fizetett földesúrnak és a szultáni kincstárnak. Ezenkívül nem egyszer megfizette a régi földesúrnak járt fizetnivalóit is, sőt a magyar hadi adót is. El lehet képzelni, hogy ez a teher mennyire összeroppantotta az alatta nyögő parasztot, aki a hűbéri birtokon rengeteg zsarolásnak is volt kitéve s ez indította meg a vándorlást a hűbérbirtokról a kiváltságosan nyugodtabb életlehetőségeket nyújtó kincstári birtokokra. Az utóbbi birtokoknak megvolt az a kiváltságuk, hogy bekebelezhatték a mellet-

tük elnéptelenedett területeket. Így a kincstári birtokok megnövekedtek és lakosaik száma is felduzzadt. Ez a genezise a nagyhatarú, nagy lélekszámú alföldi magyar városoknak. Így alakult ki Kőrös, Kecskemét, Halas, Cegléd, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, Jászberény stb. Valamennyien nagy magyar parasztvárosok s máig is a hamisítatlan magyar nemzetiség forrásai.

A török hódoltság tehát megszüntette az addigi alföldi települési formákat, a déli vidéken idegen nemzetiségű elemeket telepített be s létrehozta a nagy magyar parasztvárosokat. Ez a városokba özönlött magyarság őrizte meg az elmenekült nemesség helyett az Alföld magyar fellegét s lett így a megszállás másfél évszázada alatt a magyar hagyományok csorbíthatlan megőrzője. A nemesség nélkül maradt magyar parasztság pompásan megállta a helyét a nemzetfenntartás eddig számára ismeretlen szerepében.

A nagy határok megművelésére nem volt elegendő munkaerő s így a nagy lélekszámú parasztvárosok környéke is elkultúrálólanodott s az eddigi mezőgazdaságot az intenzív állattenyésztés váltotta fel. Ez azonban jövedelmezőnek bizonyult s a várossá növekedett falvak paraszti lakossága vagyonosodásnak indult. A magyar paraszt bebizonyította, hogy a nemzetállam védelme nélkül is fenn tudta magát és nemzeti jellegét tartani. A felduzzadt lakosságú helyeken természetesen megindult az ipar és a kereskedelem felvirágzása s a magyar parasztságból magyar iparos és kereskedő réteg emelkedett ki.

A túladóztatáson kívül nem sokat törődött a török hűbérúr a jobbágyával. Az szabadon élhetett vallása parancsai szerint, csupán külsőségekben volt korlátozva s nemzetiségében sem érte bántódás. A megszállott és a megszálló kulturális, vallási és vérségi különbsége szinte kizárta a beolvadást, vagy az asszimilációt. A török türelme addig terjedt, hogy eltűrte azt is, ha a kötelezettségeinek eleget tett jobbágy tovább adózott a régi földesúrnak és a magyar királyságnak. A török célja tehát nem az volt, hogy itt török államiséget teremtsen, hanem hogy a török birodalom védelmi területének számító hódoltságot anyagilag minél jobban kihasználja.

A török hódoltság, mint már előadásunk folyamán említettük, szandsákokra oszlott. Ezek utóbb négy vilajet között oszlottak meg (Buda, Temesvár, Kanizsa, Eger), amihez 1660-ban egy ötödik is járult (Várad). Az egész hódoltság székhelye Buda volt. Itt székelt a beglerbég, a budai basa, a szultán magyarországi helytartója. Valóságos udvart tartott. A külföldi uralkodókkal uralkodó módjára érintkezett. Ő irányította az egész hódoltság katonai ügyeit s figyelemmel kísérte, hogy Ferdinánd befizeti-e pontosan az évi adót, a „tisztes ajándékot”. Ő volt az adót behajtó közigazgatás feje is. Udvarában magyar deákokat alkalmazott s mint a többi basák és bégek is, magyarul levelezett. A török telepítette a török és magyar végvár vonalra az úgynevezett martalóc csapatokat, akik háború esetén zsoldból,

békében rablásból és próbálásból éltek. Ezek rendszerint délszláv eredetű csapatok voltak s ettől szenvedtek legtöbbit a végvár melletti magyar falvak. Így alakult ki egy nem magyarok által lakott sáv a török hódoltság északi vonalában is. Ez azonban korántsem volt annyira állandó jellegű, mint a déli végek idegen telepei.

A töröknek fizetett adó négy csoportra volt osztható: voltak r e n d e s adók (fejadó, ötöd-, kapu- és telekadó), r e n d k í v ü l i adók (termesztvények, különböző váltságdíjak stb.), r o b o t - munkák és a j á n d é k a d ó k. Az utóbbi illegális voltos épp ezért volt a legsúlyosabb. Az adóbehajtás módja szigorú volt. A közeli várban élő földesúr a falu bírójától hajtotta be az adót, amelyért az egész község felelős volt. Az adóösszeg előre meg volt határozva s a termés elmaradása, vagy a telkek kevesbbe-dése az adóösszeget nem csökkentette.

A fogságbaesett vitézek megválthatták magukat s ezért hamar kifejlődött a formális vadászat egy-egy tehetősebb vitéz után, akit aztán csak súlyos váltságdíjért engedtek szabadon.

A török uralom másfél évszázada nagy pusztítást vitt végbe a magyar emberanyagban. A keleti emberpiacokra nagyon sok magyart hurcoltak el a martalocok. A törökre vezethető vissza, mint említettük, az Alföld déli részének nemzetiséggel való betelepülése s a mezőgazdasági kultúra megőlésével az Alföld talajviszonyainak teljes leromlása. Ezekkel a károkkal szemben a nagy magyar falu-városok kialakulása az egyetlen haszon, amit a török uralom javára írhatunk. A ma is elevenen élő Alföld-probléma alapjai a török megszállás korába nyúlnak vissza. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy a tanya-rendszer kialakulása jóval későbbi produktum, mint a török világ.

Az ország harmadik része: E r d é l y és a hozzákapcsolódott tiszai részek mint állam, nemzetiségei ellenére is tiszta magyar jellegű volt. A százság számarányánál fogva nem játszott akkora szerepet benne, hogy az az erdélyi állam magyar jellegét befolyásoltavolna, a románság pedig — amely a két roman vajdaságban dülő nehéz viszonyok miatt tömegesen menekült Erdélybe s így egyre nagyobb tömegét alkotta a jogtalan jobbágságnak, — mint az alkotmány sáncain kívül élő népcsoport az állam jellegének kialakítására természetesen semmi befolyással nem bírt.

Erdély három politikai nemzete a m a g y a r, a s z é k e l y és a s z á s z volt. A három politikai nemzethez járult a négy bevett felekezet: a katolikus, a református, a luteránus és az unitárius. A három nemzet és a négy vallás szabadságjogainak állandó egyensúlyban tartása s ellentéteinek kiegyenlítése volt az erdélyi állam belső békéjének biztosítója.

Külső látszatra az erdélyi országgyűlés erősen korlátozta a fejedelmet, viszont kétségtelen, hogy a magánvagyonára és a nemzetek ellentétére támaszkodó fejedelem mindezek ellenére

erős központi hatalmat tudott gyakorolni. Az erdélyi birtokviszonyok lehetetlenné tették a közveszélyessé válható magángazdasági hatalmak kialakulását. Általában azt mondhatjuk, hogy Erdély életében az erőviszonyok kiegyensúlyozottabbak voltak, mint Magyarországon, s a rendi tagozódás nem mérgesedett el soha annyira, hogy egy nemzetben belül összeütközésre vezetett volna. Az egyedüli kivétel a székely nemzet volt, ahol viszont a fejlődés gyökerei a külön állami élet előtti időkre vezethetők vissza.

A történetírók véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy vajjon mikor válik tudatosá az erdélyi állam öncélúsága. Egyesek azt vélik, hogy a 16. század folyamán csak a külső körülmények tartották fenn Erdély önállóságát és az öncélú erdélyi állam csak Bocskai és Bethlen Gábor koncepciója volt. Mások viszont Erdély történeti fejlődéséből indulva ki, sokkal korábban vélik felismerni az erdélyi öncélúság tudatosodását. Ezek szerint már Martinuzzi alatt felismerhetők az öncélúság elgondolásának kétségtelen jelei. Akárhogy legyen is a dolog, bizonyos, hogy az önálló Erdélyt bölcs politikai belátás hozta létre: a körülmények kellő időben való felismerése és az erőviszonyok helyes megítélése. Láttuk, hogy valahányszor magasabb elgondolás, a nemzeti egység érdekében, az erőviszonyok ellenében cselekedett (Erdély kétizbeni Habsburg-kézbe juttatásakor), mindig súlyosan megadta az árát a reáliákkal való szembehelyezkedésnek. Be kell ismernünk, hogy ez a két egyesítési kísérlet egyéni kezdeményezésre (Martinuzzi, utóbb Báthori Zsigmond) történt s Erdély rendjei — a Habsburg-barát szászokat kivéve — mindig ellene voltak. Ez utóbbi körülmény arra mutat, hogy az erdélyi öncélúság, amit az erőviszonyok helyes ismeretén alapuló reálpolitika teremtett meg, már a 16. században megvolt. Azt azonban elfogadhatjuk, hogy az önálló Erdély Magyarország függetlensége érdekében vitt szerepének öntudatosodása nem a 16., hanem a következő század terméke. Ez valóban a Bocskai-Bethlen koncepcióra vezethető vissza.

Erdély önállóságát nagyon sokan kétségbevonják. Valóban két idegen hatalom is abban tetszelgett, hogy Erdély az ő hatalmi köréhez tartozik. A török kétségtelenül védnökséget gyakorolt felette. A Habsburg-királyok pedig arra törekedtek, hogy Erdélyt vajdaságuknak ismertessék el. A helyzet az volt, hogy a török valóban beleszólt a fejedelmválasztásba és bizonyos mértékben Erdély külpolitikájába is, ezzel szemben teljes belső szabadságot engedélyezett az állami élet minden egyéb megnyilvánulásának. A Habsburg-befolyás pedig azokban az időkben, amikor Erdély tőle független volt, az egyesekre gyakorolt hatáson túl nem sokat jelentett, az állam szuverenitását pedig semmi esetre sem sértette. Kétségtelen, hogy Erdély alkotmányosságára, gazdasági életére, kulturális viszonyaira egyik külhatalomra sem natott. Erdély volt az egykori országból a legfüggetlenebb. A

magyar öncélúsággal szemben benne jelentkezett a legkevesebb gátló akadály.

Erdélynek már a 16. században önálló és körültekintő diplomáciaja van. 1543-ban jelennek meg az első erdélyi követek a portán (Szenttamási Szalánczy János és Fekete János) s ettől kezdve évről-évre pontosan ismerjük az erdélyi követeket. A rendkívüli, egyes alkalmakra küldött követeken kívül 1560 óta állandó követekkel is találkozunk s ezzel kezdetét veszi az önálló külképviselet. Az Erdélyt képviselő rendkívüli és állandó követeknek saját házuk is volt Konstantinápolyban. Mivel a Babsburgi-Magyarországon teljesen megszűnt a magyar diplomácia, az erdélyi diplomácia egyedül képviselte ekkor a sajátos magyar érdekeket. Annak ellenére, hogy Erdély bizonyos mértékben függésbe jutott a portával, mégis még külpolitikai működésében is felismerhetők az önállóság félre nem ismerhető jelei. Egyedüli megszorítás az volt, hogy külügyei nem keresztezheték a török külügyeket. Ez a megkötöttség két szorosabb külpolitikai relációban levő állam esetén ma is természetes s nem tekinthető az állami szuverenitás csorbulásának. A követek sorában Erdély legjobb családjaival találkozunk. A követségre gyakorlatilag képezték ki az embereket, először mint megfigyelők mentek ki a kiválasztottak a már gyakorlott követekkel. A diplomácia irány- szabása, mint akkor mindenütt, a fejedelem joga volt. Tehát a fejedelem látta el pontos, egész értekezésre menő utasítással a követeket, amelyhez azoknak alkalmazkodniok kellett, hacsak nem volt részükre egyes esetekben szabad elhatározás biztosítva. A követség fejt a fejedelem nevezte ki, de melléje a három nemzet három követet választott. Ezeket a török a fejedelem követeivel szemben az ország követeinek tekintette. A diplomáciai szolgálat ilyen ellátásában is feltűnik az a szélesebbkörű befolyás, amelyet a nemzetek még a fejedelmi jogkörrel szemben is gyakoroltak. A 17. század második felében a követválasztási jog teljesen az országgyűlés hatáskörébe ment át s a fejedelemnek csak a megerősítés joga maradt meg.

A 16. század elején az egykori szomszédos hűbéresek, a ha vas elvei és a moldvai vajdák, mint a török hűbéresei, nem egyszer beavatkoztak Erdély ügyeibe. Így már 1529-ben Kares Péter moldvai vajda seregei verték le a székelyek segítségével Ferdinánd csapatait s Szapolyai János ezért gazdag birtokadományokkal tüntette ki a vajdát. Többek közt Besztercét is odaadományozta, de mivel 1538-ban Szulejman elűzte Rares Pétert a moldvai vajdaságból, nem került sor a város elidegenítésére. A két román vajdát előzőleg Ferdinánd akarta magának megnyerni, de a török befolyás és Szapolyai diplomáciája hatékonyabbnak bizonyult.

Miután mind Havaselve, mind Moldva török fennhatóság alá került, ennek ellensúlyozására a két vajdaság külső támogatást keresett. Havaselve inkább Erdélyhez húzott, míg Moldva inkább Lengyelország támogatását kereste. Az erdélyi diplomácia

mindig nagy ügyességgel vonta a két vajdaságot külpolitikai viszonyaiba. Amint láttuk, Báthori Zsigmond nagy törökellenes tervében is jelentős szerep jutott nekik.

Erdély diplomáciája a következő évszázadban kelet mellett nyugaton is jelentős sikereket ért el s voltak pillanatok, amikor a kis ország a nyugati külpolitikai eseményekbe nagyhatalmi súllyal folyt be.

Erdély három nemzete különböző természetű volt. A magyar nemesség kisbirtokosalem; a szász a földművelés mellett kereskedő és iparos; a székely elsősorban katonanemzet. Az utóbbi súlyos áldozatokat hozott, amikor részt vállalt a közös teherviselésben. Eddig nem lévén adófizető nép, ő érezte meg legsúlyosabban azokat a terheket, amelyeket Erdély önálló állami léte a nemzetekre rakott. A különböző érdekű nemzetek felett a fejedelem igen könnyen kezében tudta tartani a demokratikus színezetű, széleskörű rendi alkotmány ellenére is a központi hatalmat. A fejedelmi önkény mégis csak külpolitikai téren lépett fel. Az erdélyi országgyűlések az élet minden vonatkozásában szabályozó munkát végeztek s a munkát bénító sérelmezésre az erdélyi légkörben nem volt szükség. Nagy igyekvéssel törekedtek az országgyűlések a még primitív pásztori állapotban élő románok magasabb életszínvonalra való emelésére is. Azt mondhatjuk, hogy az erdélyi országgyűlések tényleg szabályozói voltak a mindennapi életnek s így a csak néhány kérdéssel foglalkozó magyarországi országgyűléseknél sokkal mélyebben hatottak az ország életére, fejlődésére.

A fejedelem Gyulafehérváron székelt, de ő is, mint az országgyűlés, változtatták tartózkodási helyüket. A fejedelem testőrségét kék darabontoknak hívták. Az udvartartás nyelve, épp úgy mint az országgyűlésé, magyar volt. A portára menő levelek is magyarok voltak s csak ott fordították azokat le törökre.

A hadügy a régi magyarországi viszonyok alapján fejlődött tovább. Megvolt a személyes hadbaszállási kötelezettség. Emellett minden nemes köteles volt 16 porta után egy lovast kiállítani. A szászoknak nem kellett fejenként szállniok hadba, sem 16 porta után egy lovast kiállítaniuk, hanem egyetemlegesen állítottak ki bizonyos számú katonát. Így Báthori István idején 1000 gyalogost. Természetesen a várakban és erődített városokban állandó őrséggel találkozunk, amelynek fenntartásához a nemzetek és a fejedelem megfelelő arányban járultak hozzá.

A fejedelmi kincstárt a külügyi kiadások mellett az udvartartás költségei, hadügyi költségek és közművelődési költségek terhelték. Ezekhez az ország jövedelmein kívül a fejedelem is hozzájárult magánvagyonával. A legfontosabb bevétel az évenként hol egyszer, hol kétszer megszavazott r e n d e s adó volt (99 dinár, illetve 1 forint). Mivel az egykori erdélyi Püspöki jövedelmeket a rendek a fejedelmi család ellátására lefoglalták (Statileo halála után az erdélyi katolikus püspökség megszűnt), a kincstár főjövedelme a d é z m a lett. A természetvé-

nyek után szedett dézmát az udvartartás költségeire fordították. Természetes, hogy a fejedelmi, illetve az államkincstár bevételeit gyarapították a bányá-, vám- és h a r m i n c a d j ö v e d e l m e k, valamint a k ö z s z é k e l y e k r o b o t m u n k á i. A városok cenzusa, a kihalt családok és a jószágvesztésre ítélték vagyona szintén a kincstárba folyt be. Ilyen jószágkobzással, amint akkor mondták: n ó t á z á s s a l a 16. század folyamán eléggé gyakran találkozunk. Így Izabella korában a kivégzett Kendi Antal, Kendi Ferenc és Bebek Ferenc; Báthori István alatt Békés és társai; Báthori Zsigmond alatt a kivégeztetett ellenzéki urak vagyona szállt a kincstárba.

Az erdélyi jogéleletet Werbőczy munkája szabályozta. A sajátos erdélyi jogalkotás kodifikálására (Approbatae Constitutiones. 1653.) csak a következő században került sor. A k ö z i g a z g a t á s a régi alapok továbbfejlesztésével a vármegyék, székely és szász székek s az ügynevezett várkerületek kezében volt. Az országgyűlés sűrűn foglalkozott közigazgatási kérdésekkel is s ez bizonyos centrális elgondolást vitt a közigazgatásba.

Erdély tehát a régi magyarországi berendezések alapján fejlesztette ki önálló állami életét s a Báthori Istvántól Zsigmondig terjedő békés időszakban oly hatalmas belső gazdasági fellendülésen ment keresztül, hogy a Bástai idők után is rövid idő alatt annyira össze tudta szedni magát, hogy felléphetett Magyarország Habsburg királyai ellen.

Kétségtelen, hogy a szétszakadt állami élet elütő körülményei között a m a g y a r s á g l e l k i e g y s é g e m e g s z a k a d t. A nyugati és a keleti magyar között bizonyos ellentét alakult ki. A nyugati inkább katolikus volt, a keleti pedig protestáns. A nyugati közjogi harcok béklyóiban vergődött, a keleti előtt nyitva volt a belpolitikai cselekvés teljes szabadsága. A 16. században az ebből folyó kétirányú fejlődés még csak homályosan fedezhető fel, de a következő század reprezentáns keleti és nyugati magyar politikusaiban már kétségtelenül felismerhetővé válik.

2. fejezet

A magyar nemzet története a tizenhetedik században. Az ellenreformációs és alkotmányos küzdelmek kora. A török hódoltság bukása. (1600—1699.)

A tizenhatodik és tizenhetedik század magyar története mérőben elütő természetű. A két század elütő természetű története között azonban nem lehet pontos határt jelentő időpontot találnunk. A tizenhetedik századra jellemző eseménysorozatok gyökerei még az előző század eseményeibe szállnak le. Előadásunkkal tehát vissza kell mennünk néhány évet az előző századba, hogy tisztán lássuk a dolgok fejlődését, kialakulását.

A Ferdinándot követő Habsburg-királyok már nem a régi magyar kormányzervekkel vették át az országot, hanem azzal a

Habsburg-érdekekhez alakított apparátussal, amelynek kialakulását az előző fejezetben előadtuk. Biztosítva volt a magyar trón örökösödés útján való megtartása is. Szemükben tehát már kevésbé tűnhetett fel az ország különállása, mint az még Ferdinándnál is feltűnhetett. Sokkal kevesebb megértésre számíthatott ezután minden önállósági és függetlenségi törekvés, mint akár még Ferdinánd alatt is. Ugyanekkor az ellenreformáció szellemi előkészítése is eljutott hazánkig. Az ország protestáns tömege komoly állami korlátozást eddig nem tapasztalt a nemkatolikus vallások gyakorlása terén. Most már a katolikus államfők határozott állást foglalnak a katolikus vallás mellett, a nemkatolikus vallások ellen. Az alkotmánnyal szemben érzett megértés állandó csökkenése és a vallások szabad gyakorlatának megszorítása párhuzamos jelenség gyanánt állandósul a 16. század végére. Ennek kapcsán új közhangulat, új pártcsoportosulások, új érdekközösségek alakulnak ki. A nemzetnek, illetve egyes részeinek a királlyal való szembehelyezkedése az alkotmány és a vallásszabadság érdekében állandósul s a következő, a 17. század jellemzője már az ellenreformációs és abszolutisztikus tendenciáknak a nemzeti reakcióval való küzdelme lesz.

M i k s á b a n magával meghasonlott királyt kapott az ország. Ifjú korában mint meggyőződéses protestáns szembekerült atyjával s aztán lassan-lassan megtörik, megalkuszik a körülményekkel és mikor hosszú várakozás után végre trónra jut, megtört, illúziót vesztett, zárkózott, fáradt ember. Nincs benne kezdeményezés, nincs benne lendület. Alatta megmerevednek a Ferdinánd-féle alkotások s a rideg uralkodótól lassan visszahúzódnak azok is, akik még Ferdinándnak hívei voltak. R u d o l f örökölte dédanyjának, örült Johannának terheltségét s életét féltő, üldözési rögeszmékkel fertőzött egyénisége annyira bezárult mindenki előtt, hogy az uralma alatt levő országok kormányzását inkább kiengedte a kezéből, mintsem hogy emberekkel érintkezzék. Országai, tanácsosainak és hivatalnokainak kényére-kedvére kiszolgáltatta, nélkülöztek minden fejedelmi érdeklődést. Ferdinánd kétségtelen jóindulatát teljes közöny váltotta fel s a közönyt ridegség követte. Az ország már nem jelentett többet provinciánál, államfoszlánynál. Természetes, hogy az országgyűlések egymásután adtak hangot az elkeseredésnek s a magyar ügyek idegen intézői ellen állandóan opponáltak. De a király mindig az 1569:XXXVII1L tc.-re hivatkozott, amelyben megígérte, hogy a Magyarország jogait és igazságszolgáltatását érintő ügyekben a magyar helytartótanács, a hadiakban a haditanács s a pénzügyiekben az udvari kamara fog intézkedni és a két utóbbi német hatóságnál ezért két-két magyar tolmácsot fog alkalmazni. A törvényhozás által akkor így elismert idegen befolyás mellett ridegen kitartott Miksa is, Rudolf is. A nyolcvanas években élesebben követelték a rendek a központi kormány visszamagyarosítását. 1588-ban már úgy látszott, hogy a király mellé

kiküldendő állandó rendi tanácsosok és a király, vagy helyettese által a legfontosabb ügyek intézésére összehívandó negyedévenkénti tanácskozások útján a nemzet a központi hatalomba is beleszólást kap. De ez a gondolat megbukott s maradt minden a régiben. A Ferdinánd alatti viszonylagos békés türelmet felváltotta tehát az állandó elégedetlenség, megindult lassan a közjogi küzdelem a nemzet és az idegen uralkodó között. A század végére állandósult a magyar állam szuverenitásának sérelme. A magyarság politikai rétegei nem tudták ezt megakadályozni. Ezzel kapcsolatban a lelkekben a német uralom elleni elkeseredés, németgyűlölet lett úrrá és kezdetét veszi az az évszázadokra terjedő harc, amelyben azért küzd a magyarság, hogy saját államára befolyást szerezhessen. Amint elidegenednek a magyarok az idegen uralomtól, úgy lesz egyre bizalmatlanabb az idegen uralkodó is. Az idegenek egyre több rémet látnak s jelentéseikkel még jobban elvadítják a bécsi kormányt. A kölcsönös bizalmatlanság, amely állandósulni kezdett, észrevétlenül lázadókká, felkelőkké alakította át a magyarságot. Végzetes lett a magyarság lelki keserűségének kirobbantására a tizenöt éves háború. Bár a török hatalom már leáldozóban volt, a hasonlóan gyenge Habsburg-hatalom nem bírta vele. VIII. Kelemen pápa (1592—1605) lelkesedése és anyagi támogatása, diplomáciájának ügyessége, amellyel Báthori Zsigmondot gyóntatóján keresztül a török elleni frontra állította, mind kárbavesztett. A hosszú, eredménytelen háború minden megpróbáltatása ismét magyar földön játszódott le, ismét magyar javak mentek veszendőbe. A magyarságra nemcsak a hiábavaló véráldozat nehezedett, hanem a zsoldos seregek féktelen pusztítását is túrnie kellett. Ez volt a hosszú háború legnagyobb csapása. A zsoldosok a legkülönbözőbb nemzetekből kerültek össze. Semmi közösséget nem éreztek azzal a földdel és néppel, amelyen és amelyért harcoltak. Fizetésük a legkülönbözőbb birodalmi és nyugati forrásokra támaszkodott, tehát bizonytalan volt. A zsoldosok többször voltak fizetetlenek, mint nem. Ha valaki (természetesen idegenek) zsoldos ezred felállítására kapott pátent, biztosan meggazdagodott belőle. A zsoldoskérdés nemcsak katonai kérdés már ekkor, hanem gazdasági és szociális kérdéssé fajult. A népfelkelés elvesztette katonai értékét, a hadviselés rá volt utalva a zsoldosokra. Viszont megoldatlan probléma volt, hogy miként lehet a falu és városok népét megvédeni a fizetetlen zsoldosok rablásai elől. Az osztrák, cseh, morva tartományok igen elmés védekezést találtak a zsoldos-pusztítás ellen. Minél előbb magyar területre tolták át őket s így a zsoldos csapatok idejük legnagyobb részét magyar földön töltötték. Az állandó zsoldosmegszállás, még a haditanács véleménye szerint is, „mértéktelelenül és pogány módon” elnyomta az országot. Mi sem természetesebb, hogy a már megvolt német- és idegengyűlölet még inkább elmélyült a lelkekben. Viszont az idegen zsoldosok alkalmazása már azért is elkerülhetetlen volt, mert a hadviseléshez szükséges

évi 30.000—40.000 ember a rengeteg vérveszteségen keresztül ment magyarság soraiból semmiesetre sem került volna ki, Szék fű igen helyesen látja úgy a tizenötéves háborút, hogy az Közép-Európa vállalata volt s a magyarság inkább szenvedő félnek látszik. Idegenek voltak a harcosok, a vezérek, idegenből intézték a hadvezetést és idegen források fizették a költségeket. Ugyan a magyar országgyűlések által megszavazott hadiadó is állandóan növekedett, egyízben a nemesek is ajánlottak fel 9 forintot a jobbágy 9 forintja mellé. Mégis, ez az anyagi áldozat nem volt jelentős a kiadások mellett. A század végén, a nyugati fejlődés alapján, ahol a rendek is adóztak, nyílt kérdés lett, hogy az ország véradóval, vagy pénzádóval kíván-e adózni. A kormányzat mind a kettőt követelte. Azonban a pénzádó egyre kevesebb lett s a vérrel adózás lépett előtérbe. Ezzel ismét időszerű lett a magyar nemzeti hadsereg kérdése, amely a század folyamán lassan — mint az előző fejezetben láttuk — háttérbe szorult. Ez a sereg rendi sereg lett volna, a rendiség tartotta volna fenn s az diszponált volna az országgyűléseken felette. Ez a sereg független lett volna a királytól is, a nemzet azt akár a királya ollen is felhasználhatta volna. Először 1598-ban merült fel a nemzeti hadsereg gondolata, felvetői Nádasdy Ferenc és Alffy Móric voltak, majd Thurzó György és Pethe Márton érsek, helytartó tértek vissza 1604-ben erre a gondolatra. De a megvalósulásra részben a rendek tehetetlensége, részben a hatóságok bizalmatlansága miatt nem került a sor. 1598-ban megkísérelte a kamara az adójövedelem fokozását és portális adó helyett, családi tűzhely szerint vetette ki az adót az országgyűlés hozzájárulásával. De a füstadó sem tudott több pénzt eredményezni. Az ország anyagi teljesítőképessége kimerült.

Bár a nemzet a rég kialakult formákban önálló nemzeti hadsereg nélkül is katonáskodott, nem jutottak a nemzeti csapatok nemzeti vezérlethez. Nemcsak a felvidéki várak parancsnokai voltak idegenek, hanem a mezei hadakat vezérlő főkapitányok is. Hiába követelték a magyar parancsnokokat az országgyűlések. Kérésüknek nem volt foganatja. Az idegen főkapitányok a legjobb esetben nem voltak barátai a magyar katonáknak, sőt többnyire nyílt ellenségei voltak. A magyar katonaság háttérbe szorult s nem egyszer súlyos inzultusokat volt kénytelen szótlanul elszenvnedni. A tizenötéves háború tapasztalatai: az idegen zsoldosok pusztításai s a magyar csapatok háttérbeszorítása, a vér- és adóáldozatok kíméletlen kikényszerítése betetőzte a fejlődésnek indult németgyűlöletet. A talaj elkészült a nemzeti iprradalom, a nemzeti felkelés számára. Csak szikra kellett, amely lángra lobbantsa.

A hosszú háború nemcsak Magyarországot viselte meg, de megviselte a török hódoltság magyarságát is. A török fősereg nem egyszer bent telelt a magyar hódoltságban s ekkor pusztult ki a magyarság a Körösök és a Szamos völgyéből. Bihar és Csongrád vármegyékben a román betelepedésnek az 1597—1598.

évi tatárjárás pusztításai nyitottak kaput. Ez a magyarpusztulás sem múlt el nyom nélkül a magyar lelkekben s ezért is a tehetetlen idegeneket tették felelőssé. A hangulat már a háború elején feszültté vált, de az ország politikailag szervezetlen volt arra, hogy az elégedetlenség kirobbanjon. A minden hatalmat kézben tartó nagybirtokososztály egyelőre még kielégítettnek érezte magát s csak Rudolf kamaráinak birtokpolitikája idegenítette el ezt az osztályt is a király hűségétől. A kamarák ugyanis mindenképpen új királyi birtokokra akartak szert tenni, hogy legyen amit háborús célokra adományozhassanak, elzalogosíthassanak. A rendek már 1569-ben arra törekedtek, hogy a kihálás útján a királyra szállt birtokok ismét ingyen adományoztassanak szét. A kamara erről hallani sem akart, A rendek mindent elkövettek, hogy az ilyen birtokok megszállás útján való birtokbavételének régi gyakorlatát a kamarával szemben megvédjék. Ezzel vette kezdetét a birtokjogi opposíció. Elmérgezte a helyzetet, hogy a kamara nem restéit egyes nagybirtokosok ellen port indítani, azzal a céllal, hogy ha a pör fő- és jószágvesztéssel végződik, királyi kézre kerüljenek a birtokok. Báthori Zsigmond erdélyi példája lehetett az ösztönző, aki az ellenzék kiirtása kapcsán, a kivégzettek vagyonát is megszerezte és így teremtette elő a török elleni háború költségeit. Ezek a porok az országgyűlés elé tartoztak s az, mivel nem volt előzetes tömegkivégzéssel megfélemlítve, mint az erdélyi országgyűlések voltak, nem volt hajlandó tárgyalni ezeket a pörökei. Ugyan néhány esetben a pörök lefolytak (Petheő Ferenc, Nádasdy Tamás, Homonnai György, a Balassa-örökösök ügyei), de a válságot az robbantotta ki, hogy a kamara egy vezető politikus nagybirtokost is pörbe fogatott. Ez a férfiú Illésházi István volt. A kamara birtoküzletei eddig is nemzetellenesnek mutatkoztak s az idegenek térfoglalását célozták. Egy vezető politikus megtámadása olaj volt a tűzre. Illésházi a köznemesség sorából emelkedett a főnemesi sorba. Egész élete vagyonyűjtéssel telt el. Vagyonra növekedtével arányosan növekedett politikai befolyása is s a városokkal folytatott harcai nagy népszerűséget hoztak számára. A királyi városok számának emelése közjogi aktus volt s a nemesség ellen irányult. A nemesség tehát minden új város ellen tiltakozott. Illésházi a szabad királyi városi rangra törekvő Szentgyörgy-gyel és Bazin-nal került összeütközésbe. Bár indokai magángazdasági jellegűek voltak, nemzeti jelleget nyertek azáltal, hogy két németajkú város képviselőjét akarta az országgyűlésen megakadályozni. A városok és a nemesség ellentéte nemzeti alapokon nyugodott. A városok szabályrendelettel tiltották meg a magyarok polgár jogszerzését, A városi követek az idegen király érdekeit képviselték. Illésházi tehát magánérdekei mellett nemzeti érdeket is képviselt. Pöre 1601-ben indult meg. A pörben még okirathamisításra is sort kerítettek Illésházi ellenségei. Illésházi ugyan idejében Lengyelországba menekült, de birtokait a kamara lefoglalta s azok egy

részét az udvar német hitelezőinek át is adta. Illésházi bukása megdöbbentett mindenkit. Híre jött B á s t a erdélyi garázdálkodásának is. S z u h a y István, birtokon kívüli egri püspök pedig megindította a fegyveres ellenreformáció folyamatát. Rudolf hozzájárulásának elnyerésével 1604 január 7-én Barbiano főkapitánnyal elfoglaltatta a kassai templomot a protestánsoktól, hogy abba bevezesse az otthontalan egri káptalant. A kassai templomfoglalást Lőcsén követte egy sikertelen templomfoglaló kísérlet. Ekkor a Szepesség-től egészen Erdélyig már annyira protestáns volt az ország, hogy a városokban és birtokokon uralkodó cuius regio-elv alapján a katolikus vallásgyakorlat teljesen háttérbe szorult. Ilyen viszonyok mellett a fegyverrel bevezetett ellenreformáció a tényleges állapottal szemben súlyos merénylet volt. A városok ez elv alapján a maguk jogának hirdették a vallásmegszabás jogát.

A király ezzel szemben arra hivatkozott, hogy ő a városok ura, tehát ő hivatott a városok vallásmegszabását gyakorolni, így a városok is ellentétbe jöttek a királlyal s a városok sérelme súlyosan érdekelte a többi birtokost is. Bár a városi és a nemesi rend érdekei közt minden egyéb téren mély szakadék tátongott, a vallási sérelem közös táborba hozta a két ellentétes rendet. Annál is inkább, mert a rendek felismerték, hogy az idegen király ki akarja ezzel az új jogával bővíteni közjogi hatáskörét, ami pedig a tapasztalatok alapján korántsem volt kívánatos. A protestáns városi és nemesi rendek szövetkeztek egymással s úgy kísérelték meg az 1604-es országgyűlésen a vallásügy elintézését. Céljuk a földesúri birtokhoz kötött vallásgyakorlat további érvénybentartása és a vallási statusquo biztosítása volt. Erre annál is inkább szükség volt, mert előttük állt az ausztriai tartományok esete, ahol a királyi magyarázat alapján a reformáció máris végzetesen háttérbe szorult..

Bár az országgyűlésen nem volt sikere a szövetkezésnek, mert a királyt helyettesítő Mát7/ás főherceg megakadályozta a kassai templom ügyének tárgyalását, de a protestáns rendek, mint az ország nagyobb része (pars potior regni Hungariae) I s t v á n f f y Miklós nádori helytartónál ünnepélyesen bejelentették tiltakozásukat minden vallási újítás ellen. Mátyás főherceg elkövette a már említett jogtalanságot, hogy a prágai titkos tanács hozzájárulásával az országgyűlési törvények végére egy XXII-ik törvénycikket hamisított, amely eltiltotta a rendeknek, hogy a jövőben országgyűlésen vallási sérelmeket előhosszassanak és tárgyalhassanak? A gondolat M á t y á s é volt, az utasítást C o r r a d u z i titkos tanácsos adta ki s a hamisítást H i m m e l r e i c h Tiburtius végezte.

A törvények szövegezését az országgyűlések szétoszlása után a magyar kancellária végezte. A király 1588 óta nem egyszer változtatott a kancellária szövegén. Himmelreich, aki a törvény-szövegek szerkesztését végezte, azt mondta, hogy a királynak joga van a rendi törvényszövegekhez hozzáadni, vagy abból elvenni,

javítani; csak változtatni új szöveg beiktatásával nem szabad. Ezen az alapon a király most sem ment volna túl „jogkörén”, viszont kétségtelen, hogy meghamisította az ország többségének akaratát, egy azzal ellentétes törvényszöveg beiktatásával, holott a törvények a nemzet és a király közös akaratán alapulnak. A nemzet véleményének meghamisítása betetőzött minden eddigi sérelmet. Csak vezérnek kellett jelentkezni, aki az elkeseredettek élére álljon. Az utolsó percben lépett ekkor elő Bocskai István, aki bihari földesúrból hetek alatt a nemzet vezére lett...

Bocskai István az erdélyi udvarban kezdte politikai pályáját, de mint nyugati érzelmű politikus Rudolf udvarában is élt. Politikai pályafutása kiemelkedik magyar kortársaié közül. Különböző pártállásokról tört mindig ugyanarra a célra, semmibe véve az emberi életet is. A cél mindig ugyanaz volt: a saját nemzeti állama létfeltételeinek kialakítása. Ez a cél hevitette s vezette abban a szerepben, amely őt a nyugati nemzetek történetének kimagasló nagy alakjaival egy sorba állítja. Bocskai egy élet keserű tapasztalatai alapján ábrándult ki a nyugati koncepcióból s jött rá arra, hogy a magyar szabadság biztosítása csak a keleti magyarság támogatása lehet s ebben a szövetségben a közös ellenfél nem a török, hanem a Habsburg-ház. A bástai-rémuralom idejében már kiábrándultan, mint egyszerű birtokos húzódott meg biharmegyei birtokain, amikor Belgiojoso elfogott levelezése alapján jószágait és várait német katonasággal szállatta meg. Básta elől sokan menekültek a törökhöz. Többek közt Bethlen Gábor, a későbbi fejedelem is. Ezekkel levelezett a magyar jövő érdekében Bocskai s ez a levelezés jutott a birtokéhes, idegen zsoldosvezér kezére.

Bocskai előtt nem volt más választás, vagy Lengyelországba menekül, mint Illésházi, vagy szembeszáll az idegen hatalom idegen képviselőjével. A diadalmas katonai múlttal rendelkező Bocskai az utóbbit választotta. Bocskainak sikerült a gazdátlan hajdúkat zsoldjába fogadnia és így használható haderőre szert tennie. Belgiojoso 1604 október elején kezdte meg hadműveleteit Bocskai birtokai ellen, de már október 15-én végzetes vereséget szenvedett Álmosd mellett. Pecz ezredes 3500 főnyi csapatát Bocskai és hajdúi megsemmisítették. Belgiojoso erre visszavonult s helyette Bástá vette fel a küzdelmet Bocskaival, aki ekkor már az egész Felvidéket meghódította. November 28-án Edeleány mellett Bástá győzött ugyan, de a további hadműveletek során újra Bocskainak kedvezett a hadi szerencse. A török is pártfogása alá vette a diadalmas erdélyi főurat. A székelyek 1605 február 21-én Bocskait erdélyi fejedelemmé, áprilisban Szerencsen a magyarországi rendek pedig Magyarország fejedelemmé választották. Magyarország és Erdély így ismét egy kézben, még pedig magyar kézben egyesült. Illésházi is Bocskaihoz csatlakozott, Bocskai hadai Pozsonyig és Sopronig nyomultak előre. Bocskai kezére jutott az erős Érsekújvár. Sikere teljes volt. Erdélyi hadjárata tiszta helyzetet teremtett Erdély-

ben is és a megyesi országgyűlésen a székelyek után a h á r o m n e m z e t i s f e j e d e l e m m é v á l a s z t o t t a .

A háborúnak, melynek folyamán a császári csapatok Erdélyből és Magyarország nagy részéből is kiszorultak, hosszas béketárgyalás után a bécsi béke vetett végett 1606-ban. A béketárgyalások folyamán Illésházi a német koncepció mellé állt s ezzel a hajdúk pusztítása elől gyors német-békével mentette meg visszaszerzett birtokait. Bocskai és Illésházi felfogásbeli különbsége a nyugati és a keleti magyar elűtő természetére vezethető vissza. Illésházi inkább választotta a kisebb szabadságot, mint azt, amit Bocskai katonáinak garázdálkodása biztosított. Bocskai reálpolitikus volt s fölismerte a változó erőviszonyokat. Nem pillanatnyi sikerekre áhítozott, hanem évtizedekre akarta biztosítani a magyarság életét, szabadságát. Illésházi felfogásában a nyugati magyar könnyen megnyugvó és békét kereső típusa, Bocskaiiban a keleti magyar reálpolitikusa jelölte ki a habsburgi Magyarország és Erdély egy évszázadon át követett külön útú politikáját. Illésházi a német hatalomra való támaszkodás mellett döntött 's megelégedett a békében nyert alkotmányos és vallási biztosítékokkal. Bocskai a török és a német hatalom egymással való egyensúlyozásának politikai alapját vetette meg. A két egymással szembe állított ellenséges hatalom között akarta a magyarság békés fejlődését és életét biztosítani. Ez a két felfogás vezette a béketárgyalásokat és eredményezte a bécsi békét, amely megerősítette Erdélyt néhány tiszai és felvidéki megyével, hogy az így megerősített Erdély — Bocskai elképzelése szerint — elég erős legyen a két császár közt a maradék Magyarország szabadságának megőrzésére. A megnagyobbodott Erdély megerősödött és függetlenedett a nyugati befolyásoktól s valóban alkalmas lett arra, hogy egy évszázadon át meg-megismételt fegyveres beavatkozással, önmaga feláldozásáig menően megvédje a magyar szabadságot ...

B o c s k a i m a g a s a b b r e n d ű á l l a m f é r f i v o l t k o r t á r s a i n á l . A d o l g o k a t t i s z t á n a h a t a l m i l e h e t ő s é g e k s z e r i n t n é z t e s m e g v a l ó s í t o t t a m i n d e n t ű z ö n é s v í z e n k e r e s z t ű l a z t a k o n c e p c i ó t , a m e l y n e k m e g v a l ó s í t á s á r a e g é s z é l e t é t s z e n t e l t e . H a e r ő s z a k o l t a v o l n a a h a b s b u r g i M a g y a r o r s z á g é s E r d é l y e g y e s í t é s é t , v a l ó s í n ű e n e g é s z é l e t m ű v e m e g s e m m i s ű l t v o l n a h a l á l a u t á n . A m e g e r ő s í t e t t E r d é l y v i s z o n t m e g f e l e l t B o c s k a i v á r a k o z á s á n a k .

A béke megszövegezésénél a legkülönbözőbb érdekek ütköztek össze mind a nyugati magyarság, mind a felkelők részéről. Végül mégis sikerült a megegyezés, amely nem annyira egy korszak bezárása volt, hanem inkább egy új kor alapjainak a l e r a k á s a .

A béke pontjai közül a következők azok, amelyek hosszú-hosszú időre elhatározó jellegűek voltak:

Rudolf biztosította a protestáns egyházak vallásszabadságát és a vallás szabad gyakorlatát. Ezzel a király elismerte, hogy a

városok feletti tulajdonjog nem terjed ki a vallási kérdésre is. Viszont a magánföldesúri vallásmeghatározás jogát a törvény nem érintette. Azonban a területiális jogokon már némi rés támadt mégis azzal, hogy Bocskai és pártja követelte a falvak szabad vallásgyakorlatát is. A magánföldesúri vallásmeghatározás joga igen nagy jelentőséget nyert a következő évtizedekben, amikor az ellenreformáció, élén Pázmány Péterrel, egymásután nyerte vissza a főurakat a katolicizmusnak s a visszatért nagybirtokosok, a lelkész feletti hatalom földesúri jogával élve, a jobbágyok nagy tömegeit is visszaterelték a katolikus egyházba. A bécsi béke vallásszabadsága tehát csak a királyi városok számára jelentett igazi vallásszabadságot, a magánföldesúri viszonylatban érvényben maradt a cuius regio elv. A békének ez a pontja, amelyet oly fontosnak tartottak, hogy az egész szerződés legelejére tettek, csupán a városok rekatolizálásának Khlesl-féle tervét buktatta meg, de a vallási kérdést sem papíron, sem a valóságban nem oldotta meg. Igazi jelentősége abban áll, hogy gátat vetett annak, hogy a király közjogi hatalma a vallási térre is kiterjedjen. Így viszont — rendi szemmel nézve — igen jelentős volt.

Közjogi tekintetben elismerte Rudolf, hogy törvényt csak a nemzettel együtt, az országgyűlésen lehet hozni s ígéretet tett arra, hogy az évtizedek óta be nem töltött nádori széket a legközelebbi országgyűlésen betölti. ígéretet tett arra is, hogy a főbb tisztségekre csak magyart fog kinevezni. Így elvben eleget tett az alkotmányos követeléseknek, de a viszonyokból folyt, hogy a szuverenitás sérelme a gyakorlatban nem nyert orvoslást. Sokkal sikeresebb volt a birtokjogi sérelmek orvoslása. A pör alatt állt urak visszakapták birtokaikat s a kamara hosszú időn át nem tett kísérletet az állami jövedelmek ilyen úton való fokozására.

Területi tekintetben Erdély jelentős nyereséggel végezte a háborút. Megkapta Bereg, Ugocsa és Szatmár vármegyét és Tokaj várát. A kikötés ugyan az volt, hogy Bocskai fiúörökös nélküli halála esetén ezek a területek visszakerülnek Magyarországhoz, de ez a kikötés nem vont le semmit Erdély tényleges megerősödésének értékéből. Ez a pont szolgálta elsősorban Bocskai elgondolását, mert ennek az alapján lett Erdély egyensúlyozó a két császár vetélkedése között, Magyarország javára.

Nevezetes, hogy a békét az osztrák és a cseh rendek is aláírták kezesek gyanánt. A régebbi történetírói iskola ezt úgy értelmezte, hogy ily módon hatalmas rendi szövetség szegte útját az udvar törekvéseinek s ezért a külföldi garanciát nagy érdemnek tartotta. Az újabb történetiszemlélet másként ítéli meg a dolgot. Ez a garancia ugyanis közelebb hozta egymáshoz a különböző Habsburg-országokat s ebben az irányban ez volt az első lépés. Ez pedig korántsem volt kívánatos Magyarország számára, sőt egyenesen habsburgi érdek volt, elsősorban Mátyás főherceg érdeke, aki az így koalíciószerűen összehozott terüle-

HADI JELENET A 17. SZÁZADBÓL
(Egykorú rajz. - Ernst Múzeum)

KURUC ELŐŐRS
(Rugendas festménye. — Ernst Múzeum)

tekre támaszkodva készült arra, hogy Rudolf ellen fellépjen. Ezt Bocskaiék természetesen nem tudhatták.

Összegezve a bécsi béke eredményeit, meg kell állapítanunk, hogy bár nem rendezte véglegesen sem a vallási kérdést, sem a közjogi sérelmeket, de azzal, hogy abban a nemzet és a királya közt ezek a kérdések alkudozás tárgyaként kerültek szóba, mégis korszakot nyitó jelentőségű volt. A nemzet több emberöltő óta most állt újra először egyenrangú alkudozó félként szemben királyával. Az elért eredmények nem fedték mindenben a Bocskai-pártiak igényeit, de ebben nagy része van annak, hogy a békében a Rudolfot képviselő Mátyás nem állt osztatlan magyar tárgyaló felekkel szemben, mert a nyugati és keleti orientáció elütő érdekű hívei külön-külön táborban álltak.

A bécsi békekötést a tizenöt éves török háború befejezése követte. A zsitvatoroki béke Bocskai személyes érdeme volt. Az ő befolyása bírta rá a törököt a béke megkötésére. A béke szerint Rudolf és a szultán kölcsönösen császárnak címezik egymást (eddig csak bécsi királynak titulálta a szultán). Rudolf egyszer és mindenkorra 200.000 tallér értékű ajándékot küld a szultánnak, aki ennek ellenében felmenti őt a további évi adófizetés alól. Elismerte a török, hogy a magyar nemes neki sem tartozik adót fizetni s ezzel papíron valami könnyítés érte a megszállás magyarságának egy törpe töredékét.

Bocskai harmadik érdeme a bécsi béke és a zsitvatoroki béke után a hajdúk letelepítésének kezdeményezése volt. Bocskai hajdúi már majdnem mind magyar származásúak voltak, vezéreinek egynegyede ha szláv származású volt. Az ő hajdú serege főleg a Tiszántúl és a Felvidék hazátlan menekültjeiből és szökött jobbágyaiból állt. 1605 december elsején adta ki Bocskai a hajdúkat megneemesítő korponai oklevelet, de a letelepítést már nem hajthatta végre. Halála után a földjüket féltő hajdúk 1607—1608-ban kénytelenek voltak lázadással biztosítani szabadságukat és birtokukat. Végre 1613-ban Forgách Zsigmond főkapitány szabályozta végleges letelepedésüket s ezzel a hajdúság békés polgári elemmé alakult át. Mivel azonban területileg megoszlott Erdély és a magyar királyság területe között, nem tudott ellentálni a köznemesek hegemoniájának, tekintve, hogy a hajdúvárosoknak nem volt országgyűlési megjelenési joguk. Végül is a hajdúság vármegyévé alakult, hogy jogait megvédehesse.

A bécsi béke eredményei azonban csakhamar szinte veszendőbe mentek. Rudolf csak úgy volt hajlandó elismerni a Mátyás és Bocskai közt kötött békét, hogy önkényesen hozzácsatolt egy Pontot, mely szerint a katolikus vallást semmi sérelem nem érheti. Szerencsére Mátyás saját felelősségére egy nyilatkozatban ezt a záradékot jóhiszeműnek magyarázta s így a béke nem borult fel.

Bocskai nem sokkal élte túl élete eredményeinek beérését. 1606 decemberében Kassán váratlanul elhunyt. Valószínű, hogy

zavarosfejű, tisztátalan ambíciójú kancellárja, K á t a y Mihály mérgezte meg, akit a hajdúk fel is koncoltak.

Bocskai korának legbiztosabb politikai érzékű magyarja volt. Hirtelen halála pótolhatatlan veszteség volt a nemzet számára. Egész sereg megoldatlan kérdés maradt még utána kegyetlen hagyatékul az egész évszázad számára. A felkelés emléke pedig végleg elidegenítette a Habsburgok idegen tanácsosait a „rebellis magyarok”-tól.

Bocskai halálhírére Rudolf sem a bécsi, sem a zsitvatoroki békét nem akarta elismerni. Mátyás főherceg erre a családi tanáccsal a beteg ember letételében állapodott meg. A terv kivételében készséges támogatóul jelentkeztek a magyar, alsó- és felsőausztriai, valamint a morva rendek arra, hogy Mátyást pénzzel és fegyverrel is támogassák, ha Mátyás az alkotmányt és a vallásszabadságot elismeri. 1608 áprilisában nyomult be Mátyás hadserege élén Csehországba. A sereg legnagyobb részében magyarokból állt. Már Prága alatt állt a sereg, amikor június 26-án Rudolf, Csehországon kívül, minden országról lemondott és a koronát, valamint a koronázási jelvényeket is kiadta Mátyásnak. A következő országgyűlés II. M á t y á s t (1608—1619) 1608 november 16-án királlyá választotta és 19-én meg is koronázta.

A Bocskai által újjáteremtett önálló és független Erdély az ő halála után újra súlyos belső zavarok színtere lett. Bocskai trónját R á k ó c z i Zsigmond rövid egyéves országglása után a fiatal B á t h o r i Gábor vette birtokába Homonnay Bálinttal szemben, akit pedig Bocskai ajánlott utódjául, de aki most már másodszor szorult háttérbe. Az utolsó Báthoriban nagy ambíciójú, féktelen természetű ember került Erdély élére. Uralma hatalmaskodások sorozata volt. Hadat viselt a szászok ellen s a török tiltakozása ellenére elűzte a havaselvei vajdát s már Moldva megtámadásáról ábrándozott. Izgalmas, változatos uralkodása akkor ingott meg, amikor Bethlen Gáborral is összekülönbözött s Bethlen a török támogatásával fegyverrel ment ellene. Fegyveres összeütközésre nem kerül a sor. Báthori visszavonult, az erdélyi rendek Bethlent Kolozsvárt 1613 október 21-én fejedelemmé választották, mire Géczi András — Báthori bizalmasa, — hogy Bethlennek kedvében járjon, Szilasi és Nadányi hajdú kapitányokkal meggyilkoltatta a jobb sorsra érdemes Báthorit. A gyilkosokat s az értelmi szerzőt a medgyesi országgyűlés felháborodott tömege megölte. Bethlen Gáborral (1613—1629) Erdély belbékéje helyreállt s az folytathatta Bocskai politikáját, amelyet Bocskai politikai végrendeletének ezek a szavai jellemeznek” legtalálóbban: „valameddig a magyar korona ott fenn (t. i. Bécsben) nálunk erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona magyar kézre kerülne, egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, hogy azon korona alá a régi mód szerint adják magokat”. Ezzel E r d é l y

hivatása az idegen kézen levő korona ellen-súlyozása lett. Bethlen Gábor megerősödött Erdélye ismét szolgálni tudta ezt a feladatot.

II. Mátyás uralkodását fontos országgyűlési eredmények vezették be. Legfontosabb volt a királyválasztás ténye, a koronázási hitlevél kivívása és a kétkamarás törvényhozási rendszer törvénybeiktatása. Utóbbi szerint a főrendi táblán a nádor elnöklete alatt a főpapok, zászlósurak, a hivataluknál fogva mágánások, a született heregek, grófok és bárók foglaltak helyet, míg a rendek tábláján a királyi tábla tagjai, a káptalanok, a vármegyék, a szabad királyi városok és a távol maradt főurak követői jelenhettek meg. A két tábla üzenetváltás útján érintkezett egymással és megegyezésük eredménye volt az az országos határozat, amely a törvény szövegezés alapjául szolgált. Ez a rendszer, amely az 1526 után kialakult szokásjog törvényesítése volt, 1848-ig rendezte az országgyűlés rendjét. A nádorválasztást úgy szabályozták, hogy a király két katolikus és két protestáns főurat jelöl ki s a rendek közülük választanak. Eltiltották a rendek a jezsuitákat attól, hogy az országban fekvő birtokaik legyenek. Természetesen törvénybe iktatták a bécsi békét is. A nádor a protestáns I I I é s h á z i István lett, akit a rendek Istvánffy nádorhelyetessel (a katolikus történetíró) szemben választottak meg. Illésházi halála után a szintén protestáns T h u r z ó György lett a nádor. A protestáns rendek ekkor álltak hatalmuk tetőpontján.

Ezen az országgyűlésen már jelentős szerepet játszott Pázmány Péter, a protestánsnak született, de gyermekkorában rekatolizált ifjú jezsuita. Az eszme és meggyőzés erejével ható b é k é s ellenreformáció magyarországi diadalmas vezére, aki az előző század protestáns prédikátorainak lelkesedésével s irodalmi munkásságával hódította vissza a lelkeket az elhagyott Rómának. Pázmányt hamar pártfogásába vette az élesszemű F o r g á c h Ferenc érsekprímás s annak halála után (1616) ő került az érseki székbe. Pázmány sikere a papság fegyelmének, nevelésének és a katolikus iskolaügy felkarolásának volt az eredménye. 1635-ben a nagyszombati főiskolát kétfakultásos egyetemmé alakította át. Bécsben magyar papnevelőintézetet, Rómában magyar kollégiumot, Szatmáron és Pozsonyban jezsuitakollégiumokat alapított. Ragyogó szónoki képessége és tolla számos főúri családot térített vissza. Így a protestáns közneveléssel szemben megindult a katolikus főnemesi réteg kialakulása, amelytől lassan, de egyenesen vezetett az út a n é m e t b a r á t főnemesiséghez.

II. Mátyás fáradtan került a trónra. Azzal, hogy végre trónra jutott, el is érte életének célját. Már trónrajutása előtt a titkos tanács elnöke, K h l e s l kardinális volt az ügyek irányítója. Trónralépte után a magyar ügyek irányítása egészen Khlesl kezébe került, aki az Európaszerte fellépő abszolutisztikus irány híve lévén, ellenséges szemmel nézte a magyarság politikai szer-

vezetet. Ő alatta vált tudatossá a Habsburg- királyok gyűlése a magyar alkotmány ellen, holott az eddigi Habsburgok személyes gyűlés nélkül, csak a politikai szükségszerűségből fordultak ellene. A Khlesl által képviselt abszolutizmusból még hiányzik a későbbi, felvilágosodáskorabeli abszolutizmus népjóléti, kereskedelem- és iparpártoló célzata. A Khlesl felépítő abszolutisztikus törekvések betetőzése később az lett, hogy az uralkodóházra veszélyesnek vélt nádori szék betöltői a királyi család tagjai sorából kerültek ki. Az országgyűlésen viszont a természetes védekezés kapcsán a politikai hatalom a köznemességtől lassan elvált nagybirtokosok helyett a köznemességre szállt át. A központi hatalom erősödése törvényszerűen váltotta ki most is a köznemesség politikai súlyának növekvését.

Már Mátyás koronázása előtt „választott” az országgyűlés s így felelevenedett a királyválasztás joga s vele kapcsolatban kialakult a koronázást megelőző feltételek szabása és az ezek megtartását garantáló hitlevél kiállítás. II. Mátyás, II. Ferdinánd és III. Ferdinánd koronázásakor a hitlevelekből valóságos rendszer alakult ki, amely a bécsi békével és az 1608-as törvényekkel oly alkotmánybiztosítékká alakult ki, aminővel a magyar alkotmány eddig nem rendelkezett. A bécsi béke és II. Mátyás „megválasztása” tehát megindítója lett az idegen királlyal szemben való törvényes alkotmánybiztosítékok kialakulásának. A kezdődő abszolutizmus találkozott a királyi hatalmat korlátozó alkotmánybiztosítékok megszületésével. A királyi hatalom az országgyűléseken, a városokban, az egyházi rendekben és a katolikus főnemességben talált támogatókra s így az alkotmány igazi védője a nemzeti és protestáns alapokon maradt köznemesség lett. Ez viszont hatalmát nemcsak a nemzeti önkormányzat javára használta fel, hanem a maga hegemoniájának kiépítésére is. Ez a törekvés a következő században lett oly túlnyomóvá, hogy a köznemesség is elveszti nemzeti hivatását s az országgyűlés csak a különböző rendi érdekek védőterévé süllyed.

*

Bethlen Gábor uralkodása első éveit Erdély belső ügyeinek rendezésére, az ország megerősítésére fordította. Sikert is Erdély belső fejlődését megalapoznia, egyben megvetnie újra az erős fejedelmi, központi hatalom alapjait. Fejedelmi hatalma már-már az abszolutizmus felé hajlott. Alatta lett Erdély a fejedelmi hatalom biztosítékával igazán protestáns jellegű. Fejedelemsége valósággal a kálvini hittételekre alapította szuverenitását s ebből következett, hogy az erdélyi fejedelemség szerepét a vallásvédelemben és a béke fenntartásában ismerte fel, viszont kötelességének tartotta, hogy a hit védelmében szükség szerint kivonja a kardját. A Bethlen-féle abszolutizmus elűtött a bécsi törekvésektől: erős népjóléti színezete volt. A kezdődő merkantilizmus szellemében, Bécsset messze megelőzve, új gazdasági és kereskedelmi politikát vezetett

be. Bethlen már zárt gazdasági egységnek látta Erdélyt s pénzügyi és gazdasági intézkedéseiben ezt a zárt, nemzeti gazdasági egységet azzal a cél- és tervszerűséggel választotta el a külföldtől, amellyel ekkor a 16. századi merkantilista elméleten alapuló gyakorlati kezdeményezők a gazdasági élet nemzeti egységeit kezdték kialakítani. Ezekből a nemzeti gazdasági egységekből alakultak ki azok a gazdasági erőforrások, amelyek utóbb a hatalmas európai nemzetállamoknak biztos alapot szolgáltattak. Bethlen Gábor csodálatraméltó gazdasági érzéke ezzel a korai felismeréssel Erdélynek oly gazdasági erőforrást teremtett, amely megsokszorozta az ország súlyát, Bethlen és I. Rákóczi György nagyhatalmi Erdélye a gazdasági megerősödésnek köszönhette európai súlyát. Hadseregét is modern szellemben szervezte át. Fejedelemségének ethikus alapot adott, ezt rendezett pénzügyekkel, harc képes hadsereggel és a rendektől eléggé függetlenített, abszolutisztikus hatalommal tette reálissá. Ez a realitás viszont előfeltétele volt az aktív külpolitikának. Ez a külpolitika is korszerű volt. A kor modern államalakulatai mind terjeszkedésre törekedtek, ez volt a kor uralkodóeszméje. Amikor tehát lehetőségek adódtak, a modern gazdasági alapokra állított Erdélynek meg kellett kezdenie a terjeszkedést. Az alkalmat erre egy Habsburg-ellenes európai méretű megmozdulás adta meg, amelynek protestáns színezeete viszont megadta a vallásháború legitim jellegét. Két indító oka volt tehát Bethlen beavatkozásának a harmincéves háborúba; a protestáns fejedelemség hivatásszerű vallásvédelmének ethikus és a merkantilista, nemzeti gazdasági egység gazdasági oka. Erdély és fejedelme a többi domináns protestáns állam és uralkodó eszmekörében élt. Ezzel oly messze távolodott el Magyarországtól, mint eddig még soha. Erdély ekkor igazán öncélú állam, amely Bocskai politikai végrendeletének célzatán túlmenő szerepet vállalt magára. Mivel Erdély fennállásának alapfeltétele a török hatalom fennmaradása volt, Bethlen okvetlen nyugati terjeszkedésre volt utalva. Viszont Bethlen számolt annyira a tényekkel, hogy — miként kortársai — árviszonyok változtával nyugodtan nyúlt új eszközök után. Ez a két adottság: a török béke fontossága és a reálpolitikus körülmények, állandó helyzetfelismerése irányították egész külpolitikáját, amely egyben Erdély külpolitikája is volt. Ez a külpolitika azonban kevésbé tehetséges trón utódjai alatt egyre jobban elveszítette realitását, hagyománnyá lett s a tényekkel és változott helyzetekkel ellentétbe jöve, elvesztette alkotó erejét s romboló hatásúvá lett.

A harmincéves háború maga már 1608-ban megvolt, amikor a német protestáns rendek az ellenreformáció sikere miatt Unió név alatt szövetségre léptek egymással. Egy év múlva viszont a katolikus rendek alakították meg Miksa bajor herceg vezetése alatt a k a t o l i k u s l i g á t. A birodalom tehát két ellentétes, felfegyverzett táborra szakadt. A háborút a két párt között a cseh protestánsok felkelése váltotta ki. Alig tört ki a felkelés,

elhunyt Mátyás s II. Ferdinánd (1619—1637) személyében hithű és vakbuzgó katolikus lépett a trónra. A cseh rendek Frigyes pfalzi választót, az angol király vejét választották meg Ferdinánd helyett cseh királynak. A Habsburgokkal való nyílt szakításkor Bethlen is beavatkozott a küzdelembe. Az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen a protestáns rendek már különben is háttérbe szorultak s Ferdinánd vakbuzgó, az alkotmánytól idegenkedő természete előrevetette a vallás- és alkotmány sérelmek árnyékát, A katolikus és a protestáns rendek közt az ellentét kiélesedett, a király mit sem tett a vallásbéke helyreállítására. Bethlen látta, hogy a cseh rendek leveretése esetén a magyar protestáns rendek sorsa is megpecsételődik. Biztosította tehát a török támogatását s 1619 szeptember elején megkezdte hadműveleteit. Homonnay Györgyöt kiverte Lengyelországba, elfoglalta Kassát, Érsekújvárt, Pozsonyt s november végén már az egyesült cseh-morva haddal Bécs alatt táborozott. A Lengyelországból betörő Homonnay miatt kevéssel utóbb visszavonult Pozsonyba s ott várta be a fegyverszüneti tárgyalásokat. A fegyverszünet 1620 januárjától őszig tartott. Ezalatt Bethlen szövetségre lépett az új cseh királlyal.

Az augusztusban tartott besztarcebányai országgyűlés, amelyen a francia, lengyel, török, morva és sziléziai követek is megjelentek, Bethlent magyar királlyá választotta. Bethlen azonban politikai belátásától és bölcsességétől vezettetve, nem engedte magát megkoronáztatni, csak a címet fogadta el, noha a szent korona a múlt ősz óta a kezén volt. Az ellenségeskedés ismét kitört, A csehek november 8-án Fehérhegy mellett végzetes vereséget szenvedtek. Ferdinánd kegyetlen bosszút állt. Megsemmisítette a cseh alkotmányt, lefejeztette a felkelés vezéreit s ezerszámra üzte ki a protestáns családokat az országból. A szövetségesét elvesztett Bethlen azonban sikerrel állta tovább a küzdelmet. Végül is a Thurzó Imre által vezetett béketárgyalások eredményre vezettek s Bethlen és Ferdinánd 1621 december 31-én megkötötték az úgynevezett nikolsburgi békét. Eszerint Bethlen lemondott a magyar királyi címről és visszaadta a koronát, Viszont megkapta az „erdélyi és magyarországi fejedelem” cím mellé a németbirodalmi hercegi címet, Oppeln és Ratibor hercegségeket, Abaúj, Bereg, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Ugocea és Szatmár megyéket, Munkács, Tokaj és Tarczal várát. Ferdinánd kötelezte magát a bécsi béke és az 1608. évi vallásszabadságot biztosító törvények megtartására. Bethlen vállalkozása sikerrel járt. Mind az ethikus, mind a gazdasági indítékok kielégítést nyertek. Erdély megerősödve került ki a küzdelemből. Növelte ennek jelentőségét az, hogy Bethlen a győzedelmes Ferdinánddal szemben állta meg a helyét s ezzel a Habsburg-országok legkeletibb területén elejtette a katolicizmus erőszakos terjesztésének, amely a legyőzött Csehországban úgyszólván kiirtotta a protestantizmust.

A béke nem volt tartós. Egyik fél sem tartotta annak. Bethlen

újabb támadását Ferdinánd újabb németországi győzelmei miatt indította meg. Ürügynek azt hozta fel, hogy Ferdinánd nem teljesítette a nikolsburgi béke egyes pontjait. Bethlent a protestáns fejedelmek biztatták az újabb háborúra s Hollandián és Anglián kívül Velence is anyagi támogatást helyezett neki kilátásba. A támadás katonai sikere nem volt jelentős s mikor Bethlen látta, hogy a külföldi seregekkel való együttműködésre nincs remény, a nikolsburgi béke alapján megkötötte 1624 május 8-án a bécsi békét. Ebben a békében Bethlen lemondott az oppelni és rati-bori hercegségekről s ezek helyett örökbirtokul elnyerte Ecsed várát, valamint Nagy- és Felsőbányát. Az újabb területi gazdagodás mellett azt is elérte, hogy Ferdinánd tartózkodott Magyarországon az erőszakos ellenreformációtól, viszont — bármint akarta is — a németországi és csehországi protestantizmuson mit sem segített.

Bethlen eddigi politikája azon épült, hogy a török támogatással megteremti Magyarország és Erdély egyesítését s így veszi fel a török elleni küzdelmet. Az 1623-as hadjáratban azonban a török nem adta meg a szükséges támogatást, viszont ez a magyar rendek támogatásának lassú elvesztését hozta magával. Bethlen tehát irányt változtatott s Ferdinánd barátságát kezdte keresni, hogy Ferdinándot a protestantizmus elleni harc feladására és a török elleni háborúra rábírja. Ferdinánd leányát kérte nőül, hogy így a kettőjük viszonyát elmélyítse. De Ferdinánd és tanácsosai: Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter az ajánlatot visszautasították. Sőt a törökkel külön békét kötöttek, hogy Bethlent elszigeteljék. Bethlen tehát visszakényszerült eredeti politikájához. Nőül vette a protestáns brandenburgi fejedelem hűgát, Brandenburgi Katalint, majd 1626. év végén Westminsterben belépett az angol-holland-dán szövetségbe. Ezzel Erdély a Habsburg-ház nyugati ellenségeivel közösen kísérelte meg a Középeurópát reprezentáló hatalom megdöntését.

A westminsteri szövetség tagjai koncentrikus támadást terveztek a Habsburg-hatalom ellen, de az egyidejű koncentrikus támadást a nagy távolságok és a szövetségesek nehéz érintkezési viszonyai miatt nem lehetett végrehajtani. Az 1626-os felkelés az az előző sorsára jutott. A nyugati seregeket leverték a császári csapatok. Wallenstein császári tábornok megsemmisítő vereséget mért Mansfeld csapataira s Bethlen magára maradt. Wallenstein és Bethlen összeütközése azonban elmaradt. Bethlen, és Ferdinánd december 28-án Lőcsén békét kötöttek. Ez az előző bécsi béke megismétlése volt. A következő évben Szőnyön sor került a török béke megismétlésére is, de most már Bethlen is benne volt a békekötésben. A német harctér császári sikerei pillanatnyilag eldöntöttnek mutatták a küzdelmet. Úgy látszott, hogy a császár teljesen leverte a birodalom protestáns rendjeit. Ez váltotta ki újabb hatalmak beavatkozását, elsősorban a svédéket, akiknek kiemelkedő királvuk, Gusztáv Adolf avatkozott be a közép-európai küzdelembe.

Gusztáv Adolf sógora volt Bethlen feleségének s a két uralkodó így jutott közelebbi összeköttetésbe. Bethlen évek óta figyelemmel kísérte a protestáns svédek és a katolikus lengyelek küzdelmét s arra számított, hogy megszerzi a viszálykodók közt a lengyel koronát. Gusztáv Adolf a német koronára vágyott. Egy svéd-orosz-lengyel-erdélyi szövetség körvonalai bontakoztak ki, amelynek éle a Habsburg és a török hatalom megtörésére irányult volna. Gusztáv Adolf be is avatkozott a németországi küzdelembe s 1631-ben Lipcse melletti győzelmével megsemmisítette Ferdinánd minden eddigi sikerének gyümölcsét. Bethlen azonban ezt nem érte meg. Csapatái már készen álltak, hogy benyomuljanak Lengyelországba, amikor 1629 november 15-én elhunyt. Kevéssel utóbb nyugaton a háború teljesen elvesztette eddigi vallási jellegét s átalakult a Bourbon és Habsburg hatalmak politikai küzdelmévé, amely már az európai túlsúlyért folyt. A vallási jelleg csak a magyar-Habsburg viszonylatban maradt meg.

Bethlen Gábor a 17. századi magyar történelem legkimagaslóbb alakja, akihez fogható sem Erdély, sem Magyarország államférfiai között több nem volt. Ő volt az egyetlen magyar, aki a magyarság nagy protestáns tömegeit be tudta kapcsolni a század európai Habsburgellenes koalíciójába. Ő alatta először támad a magyarság többsége Középeurópa ellen saját fenntartása érdekében, tudatos terv alapján. Ezzel évszázadokra irányt szabott Bethlen a magyarság jelentős részének, amely után nem egyszer a fennmaradás egyedüli biztosítékát látta ebben a politikában. A történeti erőket, amelyek ezt követelően írták elő, ő ismerte fel először s így a magyar történet iránytszabó nagy alakja lett. Páratlan zsenialitással tanult bele fejedelmi kötelességeibe s a rendi viszonyok korlátain felülemelkedő uralkodó lett belőle, akiben már megvoltak a későbbi abszolutistákra emlékeztető vonások: saját belátása szerint kereste állama javát, emelkedését, külpolitikai érvényesülését és belső gazdagodását. Egyedül bizonyította be a Habsburg-évszázadok alatt — mint Szék fű megállapította róla, — hogy a magyarság fia kedvező körülmények között bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint szuverén, mint államvezető is tud olyan, sőt sokkal jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai. Erdély mint magyar életforma, mely át tud fogni minden magyart. Bethlen alatt lett élő valóság. Egy új magyar állam megteremtőjét tiszteli benne az érdemeit felismerő utókor.

Bethlen trónjára az erdélyi rendek özvegyét, B r a n d e n b u r g i Katalint (1629—1630) ültették. Katalin azonban érdemtelen volt férje trónjára. Habsburg-barátsága és a katolicizmus felé való hajlása miatt le is mondatták. A rendek előbb Bethlen István, a fejedelem öccse körül csoportosultak, utóbb mégis T. R á k ó c z i Györgyöt (1630—1648) választották meg fejedelemmé. Rákóczi az akkori Erdély leghatalmasabb földesura volt, de magánhatalma az északmagyarországi területekre esett. Tehetősége kisebb volt, mint Bethlené, de nem volt méltatlan a

trónra. Tiszta életű, megfontolt, talán túlvatos is volt, hitbuzgó-sága már-már a türelmetlenség határát súrolta. Uralkodása gondokkal kezdődött, Ferdinánd és Esterházy nádor nem akarták elismerni fejedelemségét, már-már háborúra került a sor, mikor 1633 szeptember 28-án Eperjesen békét kötött Ferdinánddal. Ettől kezdve egy évtizeden át békésen uralkodott, csupán 1636-ban volt kisz jelentősé gű fegyveres összetűzése B e t h l e n Istvánnal az egykori rivalizálás utolsó hulláma gyanánt.

Rákóczi nagy magánhatalmára alapította uralmát. Mint „magyarországi” ember, nem élvezte az erdélyi rendek osztatlan rokonszenvét, de gazdasági hatalma alapján éppoly, a rendeken felülemelkedő uralomra tett szert, mint Bethlen Gábor. Rákóczi készen kapta Erdély külpolitikai összeköttetéseit. A külhatalmak már önként jönnek és kérik az ő közbelépését. Azonban Rákóczi óvatos, inkább ő biztatja a törököt és a franciát a Habsburgok ellen, mintsem ő kockáztasson. E s t e r h á z y nádor, akinek Rákóczi a birtokszerzésben vetélytársa, a politikában halálos ellensége volt, mindent megtett volna Rákóczi ellen, de a nyugaton lekötött császári haderők és a rendi széttagoltság által megbénított magyarok miatt mit sem tudott ellene tenni. A habsburgi Magyarország másik kimagasló államférfia, Pázmány inkább jóindulattal, mint ellenszenvvel viseltetett Rákóczival szemben. Inkább kedvébe járt Rákóczinak, semmint az a pogány törökkel együtt Magyarországra törjön. Nem is Magyarországot féltette talán Pázmány, hanem Erdélyt, mint mondta: „a keresztyénségnek ilyen szép bástyáját”, mert tudta, hogy Magyarországnak nincs ereje azt a török ellen megvédeni.

Hosszadalmas tárgyalások után jött létre 1643 áprilisában a svéd-erdélyi-francia szövetség. Bár Pázmány már meghalt, viszont Esterházy gyűlölete nem csökkent, Rákóczi mégis hatalma tetőfokán volt ekkor. Fiát már egy évvel előbb fejedelemmé választotta az erdélyi rendekkel. Elérkezettnek látta ez a megfontolt ember is, hogy végre fegyvert fogjon a Habsburgok ellen. Ő is, felesége, L o r á n t f f i Zsuzsanna is, buzgó reformátusok lévén, aggodalommal nézték Ferdinánd nem lankadó ellenreformációs törekvéseit, amelyekkel szemben még a hatalmas Esterházy nádor sem tudott orvoslást szerezni. A fegyveres fellépés egyedüli akadály a volt, hogy a török egy évvel előbb kötött békét a császárral s így ellenezte Rákóczi támadását. A francia és a svéd diplomáciának azonban sikerült ezt az akadályt eltávolítani s a Porta is hozzájárult 1643 decemberében Rákóczi támadásához. Ekkor évek óta már Ferdinánd hasonnevű fia, III. F e r d i n á n d (1637—1657) uralkodott Magyarországon és a Habsburg-tartományokban. Vallási ügyekben ugyan valamivel türelmesebb volt, mint atyja, de a személyváltozás azért legkevésbé sem jelentett irányváltozást. Habozás'nélkül folytatta a már két évtizedes háborút, amely ekkor már teljesen a svéd-francia szövetség világi hegemoniás küzdelme volt a Habsburg-hatalommal. A küzdelem lelke R i c h e l i e u, Franciaország mindenható minisztere volt.

Utóda, Mazarin, folytatta ezt a politikát s ő bírta rá végre Rákóczit a beavatkozásra. Az 1644-ben megindított hadjáratl Erdély Bethlen régi politikája értelmében egy európai koalíció tagjaként támadt Középeurópa ellen. A hadjárat Rákóczi sikereivel indult meg s az év végén Nagyszombatban megindult béketárgyalások azért nem vezettek eredményre, mert Rákóczi a nagy svéd sikerek miatt túlhajtott követelésekkel lépett fel. Ferdinánd ugyan megkínálta a Bethlen által birt hét megyével, de Rákóczi 1645-ben újra támadást kezdett. A hadjárat azonban nem járt komolyabb hadművelettel, mert a porta letiltotta annak folytatását s már-már fegyverrel lépett fel Rákóczi ellen. A porta egy pillanatig sem bízott Rákócziban s a Habsburg-befolyás is igen jelentős volt már ezidőben a portán. Törökország súlyos belső megrázkódtatások sorozatán ment át s nem akart külpolitikai és háborús bonyodalmakba kerülni. Rákóczi hadműveleteinek az 1645 dec. 16-án Linzben kötött béke vetett véget. Ezzel a békével, amelyet még Esterházy közvetített, Rákóczi, látva, hogy jobb feltételeket úgysem érhet el, cserben hagyta svéd és francia szövetségeseit. A béke szerint Rákóczi megkapta Tokajt, Tarcalt, Regécet és a Bethlen által birt hét megyét, oly feltétellel, hogy Szatmár és Szabolcs megyéket fiai is holtukig bírják. Biztosította örökösödési jogát Bethlen István után Ecsedre, Nagy- és Felsőbányára. Gazdaságilag tehát a linzi béke megismételte Bethlen békekötéseinek gazdasági eredményeit. Politikailag azonban túlhaladt annak eredményein. A linzi béke ugyanis félre nem érhetően körülírta, hogy a parasztot, legyen az mezővárosi, végbeli, falusi, nem szabad vallásában háborítani, papjaik a falvak templomaiból és parochiáiból nem távolíthatók el. Kimondta a békeszöveg, hogy a vallás szabad gyakorlatához a templom, temetés és harangozás is hozzátartozik. Ezzel a „cuius regio” elven túlhaladt a vallásszabadság ügye. A békét becikkelyező 1646—47. évi magyarországi országgyűlés végzése értelmében valóban vissza is adtak a katolikus birtokosok az elvett többszáz protestáns templomból kilencvenet. A linzi béke a 17. századi protestáns önvédelmi harc legmagasabb pontját jelöli. Rákóczi fegyveres közbelépése betetőzte Bocskai kezdeményezését. Protestáns részről azonban már bizonyos mértékben elkésett ez a siker, mert az elmúlt évtizedekben Pázmány és a jezsuiták működése a lelkek igen nagy részét visszafordította a katolicizmushoz s így ez a becikkelyezett béke az egykori többség helyett már a minoritást védte. Viszont ennek a békének a rendek sem voltak barátai, mert a jobbágy vallásszabadságával a földesúri hatáskör szenvedett csorbulást s így a linzi béke vallásvédelme szembehelyezkedett a lassan katolikus többségűvé lett nemesi rendek földesúri érdekével is.

Rákóczinak sikerült tehát Bethlen gazdasági sikereit megismételni s vallásvédelmi szempontból azt túl is szárnyalni. Erdély ezzel ki is lépett a harmincéves háborúból, amely három évvel utóbb a westphaliai békével ért véget. Bár a cserben

hagyott svédek és franciák Rákóczit is meghívták a münsteri és osnabrücki béketárgyalásokra és a westphaliai béke utolsóelőtti pontja meg is emlékszik Erdélyről, a „francia korona szövetségéről”, de a szövetségből a török által kiugratott Erdély önállóságát már nem biztosították, mint ahogy Svájc-cal és Németalfölddel tették.

A westphaliai béke megbuktatta a német-római császárságot és nyugaton Franciaországot, északon Svédországot tette vezető hatalommá. A német birodalom tehetetlen államszövetséggé alakult át, melynek minden tagja szuverén s idegen állammal is köthet szövetséget, ha az nem irányul a császár vagy a birodalom ellen. Az európai politika középeurópai túlsúlya ekkor csúszott át Nyugateurópára, ahol még ma is van. Vallási téren a béke lezárta a vallásháborúk százéves korát. Az 1555-i augsburgi vallásbéke megerősítést nyert, sőt a kálvinizmus is belefoglaltatott. A béke tehát megtörte az erőszakos ellenreformációt is, illetve arra a területre korlátozta, ahol a Habsburgok uralma nem szenvedett csorbát.

Németországnak, mint egységes hatalomnak a bukása Magyarországon nem érezte a Habsburg családi hatalom gyöngülését. A Habsburg-tartományok ellenreformációs sikerei és a cseh alkotmány és függetlenség teljes megsemmisítése a közvetlen szomszédságban megerősítette a Habsburgokat, akik ettől kezdve fokozottabban kényszerítve voltak hatalmuk súlypontjának minél keletebbre való áttételére. A Habsburgok családi súlya Németország eljelentéktelenedésével Ausztriára szállt át. Az új Habsburg-hatalom kialakulásának egyelőre két tényező állta útját; a török hódoltság, amely Magyarország nagy részét foglalta magában, valamint a magyar alkotmány- és vallásszabadság ügyében minduntalan beleszóló független Erdély, amely Bocskai óta határozottan törökbarát és Habsburg-ellenes volt. A század második felében mind a két akadályt sikerült közömbösíteni s a század végén már előttünk áll a Középduna mellé kére á t m e n t e t t ú j H a b s b u r g n a g y h a t a l o m .

A nyugaton felszabadult Habsburg-erők a westphaliai béke után már csorbítatlanul felhasználhatókká váltak keleten s így Erdély ezután már nem tudta elejét venni a kialakuló Habsburg-abszolutizmusnak. A nyugati erőviszonyok megváltozását figyelmen kívül hagyó és a változott viszonyok között is a század eleji politikát folytató Erdély magárahagyatva lassan felemésztette önmagát s áttörök hódoltságot felszabadító császári seregeknek, amelyek Erdélyt elfoglalták, nem tudott ellenállni. Pedig még ekkor is idegenek ültek a magyar trónon s Bocskai elgondolása szerint még szükség lett volna a külön magyar Erdélyre. Erdély hatalmának megtörése TI. R á k ó c z i György (1648—1660) alatt vette kezdetét.

Külön kell megemlékeznünk a század első felének nagy magyarországi politikusról, a már többször említett E s t e r h á z y Miklósról, aki Pázmány mellett második nagy alakja a magyar

királyság ekkori életének. Esterházy, aki atyja tilalma ellenére tért át a katolikus hitre, gyors és nagy karriert futott be. Nagybátyja, Illésházi, vezette be a közéletbe. II. Mátyás nevezte ki kapitánnyá, tanácsossá, majd főispánná. 1614 óta befolyása volt már minden országos ügybe. További pályafutásának állomásai: országbíró, gróf és 1625-től haláláig, 1645-ig az ország nádora. Mint hadvezér nem volt szerencsés, de mint diplomata szép eredményeket ért el. Az ő közreműködésével jöttek létre a bécsi, gyarmati, pozsonyi, szőnyi békék. Tántoríthatatlan híve volt a Habsburgoknak. Meggyőződése szerint csak a Habsburgok segítségével lehet a törököt az országból kiverni. Ezért ellenségesen viselkedett az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes politikájával szemben, ez az ellenséges érzés Rákóczi alatt még személyes gyűlölettel is súlyosbodott. Mivel a protestáns sérelmek előtérbe hozása a nemzet különben is megosztott közvéleményét mégjobban szétzilálta, Esterházy igyekezett a kérdést háttérbe szorítani. Élete fő feladatának a szélsőséges érdekek kiegyenlítését tartotta. A pártok fölötti állása rengeteg megnemértést hozott számára. A protestánsok a katolikusokat az alkotmány veszni engedésével vádolták, a katolikusok viszont azt vették a protestánsok szemére, hogy a széthúzással megakadályozzák a török kiverését és így az országot veszni engedik. Esterházy a két álláspont között nem tudott kiegyenlítést elérni. Rákóczi fejedelemsége alatt Pázmánnyal is szembekerült, Egész sereg beadványban tett javaslatot az udvarnak a magyar hades pénzügy rendbehozására nézve. A bécsi hatóságok azonban ezeket elsüllyesztették. A javaslatok országgyűlési tárgyalását pedig mind II., mind III. Ferdinánd eltiltotta. Élesen szemben állt Esterházy a nemességgel, amely az adózást és a katonaaállítását egyaránt jobbágyságra hárította. Ő ismerte fel elsőnek azt a jelenséget, hogy a nemesség visszavonulóban van a harci élettől. Ez a folyamat egyre jobban állandósult, míg a harmincéves háború nyugaton lekötve tartotta a császári erőket, a bécsi központi hatóságok egyetlen forintot sem voltak hajlandók költeni a magyar végvárok és a magyar hadszervezet fejlesztésére, javítására. Esterházy minden ideirányuló igyekevése megtört tehát Bécs közönyén. Nemzeti haderő nélkül az országot ért támadások esetén tehát csak idegen katonasággal lehetett menteni, ami ilyenkor még menthető volt. Ezzel viszont az új keletű, 1608-as nemesi alkotmányt érte ismét sérelem. Esterházy húsz éves nádorsága a jószándékú törekvések, nagy csalódások, meg nem értékek sorozata volt. Élete eredményesség szempontjából épp ellentéte volt Bethlen és Pázmány nagy sikereinek. Esterházy típusa a jó szándékú, megnemértett államférfiaknak, akinek jószándékait és érdemeit csak az utókor ismeri el osztatlanul.

Magyarországon Esterházy elhunytá után új nagy államférfi és hazafi tűnt fel Z r i n y i Miklós személyében, aki a szigetvári hős leszármazottja volt s aki nevét a nagyközönség előtt kiváló őseről írt hőskölteményével, a Zrinyiással tette örökké

ismeretessé. Erdélyben II. Rákóczi György lépett atyja örökébe. Emlékét az erdélyi jogalkotás kodifikálása őrzi.

Ő már kevésbé volt számító és aggodalmaskodó, mint atyja volt s nem számítva a megváltozott európai viszonyokkal, nagyratörő külpolitikai tervek megvalósításával foglalkozott. Lelki szeme előtt két korona megszerzésének lehetősége lebegett: a magyar és a lengyel. Emelőre maga sem tudta, hogy a rendelkezésére álló nagy anyagi erővel melyik után nyúljon. A külpolitikai viszonyok úgy hozták, hogy a lengyel korona után nyújtotta ki kezét. A zavaros lengyel-moldvai-kozák-tatár viszályokba már Bethlen Gábor is bele-beleszólt. I. Rákóczi György mind a két román vajdaság felett megőrizte befolyását. Fia az 1655-ben kitört svéd-lengyel háború zavarait akarta felhasználni arra, hogy a lengyel koronát megszerezze. Először a lengyeleknek ajánlotta fel fegyvereit s amikor azok nem biztosították számára a koronát, a svédekkel kezdett tárgyalni. Követei már előbb bejárták a protestáns udvarokat, serege pihenten, harcra készen állt. Rákóczi biztos volt a sikerben. Előzőleg 1653-ban Moldvát, 1655-ben Havaselvét vont a diadalmas hadjáratban Erdély hatalmi körébe. Rákóczi megegyezett X. Károly svéd királlyal, aki neki ígérte a lengyel trónt, viszont a Visztulától északra és nyugatra levő részek átengedését kötötte ki magának. A lengyelországi hadjáratához nem kérte ki Rákóczi sem az erdélyi rendek, sem a porta hozzájárulását. Magabizón indította el 1657 januárjában hadait Kemény János fővezérlete alatt s maga is velük tartott, hogy megszerezze a lengyel trónt. Vállalkozása katasztrofális véget ért. Serege tatár rabságba került s a, fejedelem július 22-én Czárni-Osztrovban szégyenletes feltételű békét volt kénytelen aláírni. Sereg nélkül, leverve ért hazája földjére. Otthon országos felháborodás fogadta, a szultán pedig megparancsolta az erdélyieknek, hogy válasszanak más fejedelmet. A rendek Rhédey Ferencet választották meg. Rákóczi nem nyugodott bele az erdélyi trón elvesztésébe. Ostrom alá vette Medgyesen Rhédeyt és visszalépésére kényszerítette. Erre 1658 februárjában Köprili Mohamed nagyvezér előbb Rákóczi két szövetségését, a havaselvei és moldvai vajdát üzte el, majd betört Erdélybe. Erdély feldulása után a nagyvezír Barsay Ákost nevezte ki fejedelemmé. Rákóczi ismét a román vajdákval szövetségelt s megkísérelte Barsay kiűzését is. Újra török betörés következett. De a törökök kivonulása után Rákóczi ismét talpra állt. A döntő harc 1660-ban következett el. A török ismét betört s Rákóczi a Szászfenes és Gyalu közötti ütközetben halálos sebet kapott. Nagyvárad, a keleti részek kulcsa török kézbe jutott s Erdély további trónküzdelmek színtere lett. A török kreálta Barsay s a rendek egyrésze és a császár által támogatott, a krími tatár fogságot megjárt Kemény János küzdött a fejedelemségért. A belküzdelemnek ismét török betörés vetett veget s a török választatta meg 1661 szeptember 14-én Apafi Mihályt erdélyi fejedelemmé, akinek végül is sikerült a fejedelmi szek-

ben megmaradnia. Barcsayt még Kemény ölette meg, Kemény pedig 1662 jan. 23-án esett el a nagyszöllősi csatában. Ezzel Apafi (1662—1690) vetélytárs nélkül maradt. A magyar trónon ekkor már I. L i ó t (1657—1705) ült.

A p a f i úgyszólván a véletlennek köszönhette fejedelemségét. Szellemi képességei nem predesztinálták erre a tisztre. Uralma alatt nem állt talpra Erdély. Kicsinyes udvari élet, pletyka, asszonybefolyás, alaptalan gyanakodás lett a fejedelemség életének jellemzője. A gyenge Apafi mellett a részekből beszármazott T e l e k i Mihály kezében futott össze a hatalom. Ő volt a hadak ura és a diplomácia intézője. Mellette a fejedelemsasszony, B o r n e m i s s z a Anna gyakorolt döntő befolyást az ügyekre. Gyakori lett a politikai pörbe fogás, a nótázás. Erdély vezető hatalmi állásáról a provinciális fejedelemség életszintjére csúszott vissza,

Lipót király, akit eredetileg papnak neveltek, sokkal inkább volt uralkodásra való. Trónörökös és már királlyá is koronázott bátyja (IV. Ferdinánd) halála nyitotta meg számára az utat a trónhoz. Lelkiismeretes és pontos uralkodó volt, aki testestől-lelkestől át volt hatva fejedelmi mindenhatóságának tudatától. Kortársának, az abszolút uralkodó XIV. L a j o s n a k volt kétségtelenül kisebb tehetségű tanítványa. Tanácsosai kártékony befolyásának nem tudott ellenállni s bár alatta szabadul fel a török hódoltság, mégis történetünk legsötétebb emlékei fűződnek magyarellenes, abszolutista uralkodásához.

Lipót uralkodása elején megint alkalom nyílt arra, hogy a Habsburg-hatalom megszerezze Erdélyt. Kemény János két évi trónküzdeme mögött az osztrák támogatás keze húzódott meg. De mint mindig, most is elégtelen volt az az erő, amelyet Bécsben Erdély megszerzésére szántak. Kemény elbukott s a bosszús török megtámadta a Kemény támogatásában ludas Magyarországot. Kemény és Erdély romlásának a császári vezér, M o n t e c c o l i volt az oka. A váratlanul jött török támadás sikere is Montecuccoli tehetetlenségével magyarázható. Az 1663. évi török támadást K ö p r ü l i z á d e Ahmed nagyvezír vezette. Elfoglalta Érsekújvárat s a török hódoltság vonalát a Vágig tolta ki. A bécsi udvar szónélkül vette tudomásul az újabb magyar területvesztéseket. Sőt, mikor Z r i n y i Miklós a költő, a legképzettebb magyar hadvezér, a magyar hadászati irodalom megteremtője, a nemzeti hadsereg gondolatának fanatikus harcosa, saját felelősségére 1663—4 telén sikeres hadjáratban felégette az Eszék-től Dárdáig vezető drávai török hadihidat s ezzel magára vont a 1664 tavaszán a török bosszúhadjáratát, bár a császári erők rendelkezésére állhattak volna, a bécsi udvar és a Zrinyi sikereire féltékeny Montecuccoli veszni engedték a nem rég emelt Zrinyi-várat. A mellőzött Zrinyi ekkor félrevonult s még ez év november 18-án vadászaton egy vadkantól halálra sebzetten elhunyt. Jellemző a viszonyokra, hogy halálát a közvélemény orgyilkos kezek művének tekintette.

A török hadjáratnak a garamszentbenedeki ütközet (1664 július 19.) és a szentgotthárdi csata (1664 aug. 1.) voltak kimagasló eseményei. Mindkettő a császári csapatok győzelmével végződött. Montecuccoli azonban nem az az ember volt, aki sikereit ki tudta volna használni. A további támadás helyett arra ügyelt, hogy a „megvert” ellenség Bécsset ne veszélyeztesse. A szeptember 27-én megerősített vasvári béke Montecuccolihoz és a bécsi diplomáciához méltóan szégyenletes volt. Még legyőzött sem köthetett volna hátrányosabb békét, mint a győzelmes Lipót király. A húsz évre kötött békében a török kezén maradt Érsekújvár és Várad. Viszont a császár kötelezte magát, hogy Székelyhidat lerombolja és Zrinyivárát nem építi fel, hadait Erdélyből kivonja és Apafi fejedelemségét elismeri. Végül kötelezte magát, hogy négy hónap alatt 200.000 tallér értékű ajándékot küld a szultánnak. Az elesett Várad elzárta Erdélyt Magyarországtól s Érsekújvár a Felvidékbe beékelt központja lett a török rablóvállalkozásoknak. Közel egy évszázados állandó belső leromlás után, alig két évtizeddel a felszabadító háború előtt érte el a török hódoltság legnagyobb kiterjedését.

Zrinyi negyedszázadon át sürgette a felszabadító háborút, páratlan lelkesedéssel küzdött a nemzeti haderő felállításáért. Elete munkájáért csak gyanakvás és mellőzés volt a bécsi hála. A magyar függetlenség legnagyobb fanatikusa halt meg benne. A nemzet önerejének hívő apostola volt, aki szóban és tollal hirdette, hogy az országot a némettől függetlenül, önerőnkől kell felmenteni a török alól. Érthető, hogy Bécs idegenkedett tőle és eszméitől s inkább támogatta a tehetségtelen, teoretikus Montecuccoli t. A nemzeti és a dinasztikus érdekek ellentétének korában tragikus meddőségre voltak ítélve a magyarországi magyarok ...

A vasvári béke a legnagyobb elkeseredést váltotta ki. Wesselényi Ferenc nádor és a Bécsbe rendelt főurak vonakodtak azt elismerni. Lipót azonban nem hivatott össze országgyűlést. Az idegen katonaságot nem vonta ki az országból. Kíméletlenül tört célja felé, hogy Magyarországot teljesen katolikus állammá tegye és beolvassza a birodalomba. Megindította a protestánsok kíméletlen üldözését. Az udvar leplezetlen önkényének az lett az eredménye, hogy a német párti és katolikus főurak is az ellenzékhez csatlakoztak. A főurak Zborón, a stubnyai fürdőben, Sárospatakon és Murányban tanácskoztak s Wesselényi Ferenc vezetése alatt szövetséget hoztak létre, amelyben Zrinyi Péter, Frangepán Ferenc, Nádasdy Ferenc, Rákóczi Ferenc és Apafi minisztere, Teleki Mihály vettek részt. A szövetkezők török és francia szövetség után néztek. Tervük az volt, hogy felszólítják Lipótot az alkotmány megtartására s eredménytelenség esetén az aranybulla 31. cikke értelmében fegyverhez nyúlnak. Wesselényi váratlan halála (1667 márc.) irányváltozást hozott létre a szövetkezésben. Ő személyi érdek nélkül kezdeményezte a dolgot,

társai azonban már személyes érdekeket fűztek a siker reményéhez. Zrínyi Magyarország, Rákóczi Erdély fejedelemségét, Nádasdy a nádorságot kereste. 1669-ben a franciák békét kötöttek a császárral, a török pedig a küszöbön álló török-lengyel háború esetére szerette volna biztosítani a császár semlegességét. Apafit Rákóczi tervei sértették. A szövetség ügye kezdett rosszul állni. A porta az egész ügyet közölte az udvarral, Zrínyi és Nádasdy pedig kölcsönösen vádolták be egymást. Zrínyi és Frangepán előbb a fegyveres felkeléshez folyamodtak, utóbb megfontolva a dolgot, bízva a kegyelmi ígéretekben, önként Bécsbe mentek, ahol elfogták őket. Rákóczi is a fegyveres felkelést választotta, de a bécsi események hatása alatt hadait feloszlatta, a 400.000 forint váltságdíjjal s a német katonaságnak váraiba való befogadásával sikerült kegyelmet nyernie. Kevéssel utóbb a S z é c h i Mária, Wesselényi özvegye által védelmet Murány is elesett s ekkor már mi sem állt útjában a császári kormány bosszújának. A kormány Bécsben törvénytelenül, idegen bíróság előtt, hűtlenségi pörbe fogta és halálra ítélte a kezén levő főurakat. Nádasdyt Bécsben, Zrínyit és Frangepánt Bécsújhelyen, a gráci Tattenbachot pedig Grácban kivégeztette. A kivégzettek vagyonát, kincseit elkoboztatta. A vagyoneklobzás s a Habsburg-kézre jutott értékek felhasználása semmiben sem különbözött a rablástól. A Bécsbe került arany-ezüst műkincsek legnagyobb részt beolvasztattak, hogy nyomuk se maradjon. A kivégzések után az abszolutizmus kíméletlenül lépett fel Magyarországon.

A kisebb szereplők még idejekorán Erdélybe menekültek. Bár Erdély helyzete cseppet sem volt biztos, Teleki némi húzódás után befogadta őket a partiumba. Ettől kezdve a bujdosók igen mélyrehatóan avatkoztak be Erdély külpolitikájába. Nem hiába panaszkodtak a század végén a Habsburg-hatalom alá került erdélyiek, hogy Magyarországból jött a romlás Erdélyre. A bujdosók kímélet nélkül kihasználták a meg sem erősödött Erdély erejét, hogy magyarországi céljaikat elérjék.

A Wesselényi-féle szövetség pompás ürügy volt arra, „hogyan Lipót erélyesen léphessen fel az alkotmány és a protestantizmus ellen. Előbb Lócsén Rottal János elnöklete alatt rendkívüli törvényszéket állított fel, majd Pozsonyban is, mely Szelepes ény i érsekprimás felszólalására jóváhagyta a protestánsok üldözését. Közel 300 protestáns család jutott börtönbe és vesztette el vagyonát, Többeket halálra is ítélték. Megint divatba jött a protestáns templomok és iskolák elkobzása. Országszerte folyt a zsarolás, fosztogatás, üldözés. A bécsi kormány törvénytelen adókkal sújtotta az országot, egyre szaporította az idegen katonaság számát s folytatta az erőszakos térítést. Ez váltotta ki az Erdélybe menekült bujdosók 1672. évi támadását, amelyet a porta nem támogatott ugyan hivatalosan, de hallgatólag helyeselt. A bujdosók kezdetben helyi sikereket értek el, de végül is kénytelenek voltak visszavonulni. Az erőszakos térítések lázadásba kergették Árvában az evangélikus tótokat is, de bár Pikka

*II. RÁKÓCZI FERENC
(Mányoki Ádám festménye)*

*PÁLFFY JÁNOS NÁDOR SÍREMLÉKE
(Pozsony, dóm)*

Gáspár vezetése alatt Árva várát elfoglalták, a lázadás végül is a császári hadak győzelmével végződött. A támadás sikertelensége ellenére a bujdosó „k u r u c”-ok betörései évről-évre ismétlődtek s állandóan nyugtalanították a császári hadakat. A bujdosóknak végül is sikerült a francia udvarral szerződést kötniök (varsói szerződés) s 1678-ban Apafi is erélyesebb támadásra szánta magát. Teleki hadvezetését nemsokára a fiatal Thököly Imre vette át. Ezzel a bujdosók harca sokkal komolyabb színezetet vett.

A bujdosók első támadására Lipót eltörölte a magyar alkotmányt, megszüntette a nádori méltóságot s az ország élére diktátori hatáskörrel Ampringen Gáspárt nevezte ki kormányzónak. A viszonyok teljesen elvadultak. Az idegen hadak formálisan megszállták az országot. S nemzeti hadsereg hiányában az ország kísérletet sem tehetett az ellenállásra. A Lipót-féle abszolútizmus különben is nélkülözött minden népiéleti színezetet, de Magyarországnak Lipót Ausztriájában egészen jelentéktelen, gyarmati szerep jutott. Ehhez járult az, hogy a bécsi udvar és kormány hatóságokat mérhetetlen magyargyűlölet tartotta hatalmában, amely már nyílt germánizáló törekvéseket váltott ki. A protestantizmust Lipót nemcsak vallási, de politikai szempontból is veszélyesnek tartotta, tehát összeesküvés utáni nyomozás ürügye alatt folytatódott a protestánsok rendkívüli törvényszék elé hajszolása. Az új, rendkívüli törvényszéket K o l - I o n i c s bécsi érsek és H o c h e r kancellár sürgetésére állította fel Lipót Pozsonyban. Ez 450 protestáns lelkészt fosztott meg tisztségétől, 67-et pedig gályarabságra ítélt. A nyugati protestáns országok megteltek menekült protestáns lelkészekkel, az úgynevezett „e x u l a n s”-okkal, akik szóval és írással terjesztették a magyarországi vallásüldözés hírért. A gályarabságra ítélt lelkészeket 1676-ban Ruyter hollandi admirális szabadította ki. A bujdosók meg-megismétlődő támadásai kapcsán kegyetlenül és gyűlölettel irtotta és pusztította egymást és egymás vagyonát a l a b a n c és a k u r u c. A magyar nemzet élete mélypontra jutott...

A bujdosók seregét nagyban erősítette és növelte a magyar végvárok elbocsátott katonasága. Komoly katonasággá azonban csak a külpolitikai helyzet fejlesztette ki ezt a katonai erőt, amely a partiumban, a tiszai részeken verődött össze. 1672 óta folyt a háború a franciák és a császár s annak szövetségesei között. Lipót Brandenburgot, Hollandiát és Spanyolországot állította csatasorba X T V. L a j o s ellen. Az viszont mindent elkövetett, hogy a császár fegyvertársait gyöngítse. Így a Habsburgok felé hajló Lengyelországot a török háborúval kötötte le. Brandenburgot Svédországgal támadtatta meg. A magyar bujdosók kapóra Oottek Lajosnak s bevonta őket is a Habsburg-ellenes kooperációba. Thököly Imre, Késmárk dúsgazdag urának, gróf Thököly Istvánnak volt a fia s a Wesselényi-szövetség leleplezése után atyja várait is megszálló császári katonák elől gyermekkorá-

ban volt kénytelen elmenekülni. A művelt, mozgékony, szenvedélyes fiatalember észrevétlenül nőtt a bujdosó sereg élére, miután bebizonyosodott, hogy Teleki képtelen a hadvezetésre. A 22 éves ifjú nagy ügyességgel, kétségtelen katonai és diplomáciai érzékeléssel indította meg 1678-ban hadjáratát. Egy csapásra meghódította a bányavárosokat, de utóbb a császáriak elől visszavonult. Mikor pedig híre jött, hogy XIV. Lajos béketárgyalásokat kezdett, fegyverszünetet kötött. 1679-ben Szikszó mellett ért el Thököly jelentős katonai sikert. Ennek hatása alatt választották meg 1680 január 8-án a bujdosók a szoboszlói gyűlésen fővezérré. Thököly béketörekvéseit nem koronázta siker s így 1681-ben már a porta támogatásával folytatta a háborút. De az egymással viszálykodó kuruc, erdélyi és török sereg alig ért el valamelyes eredményt. Azonban a fenyegető török hírek hatására az udvar feladta abszolutisztikus törekvéseit és Sopronba országgyűlést hívott össze, amely nádort választott. Az új nádor Esterházy Pál lett, ki bár sógora volt Thökölynek mégis megbízható embere volt Kollonicsnak. Az országgyűlés visszaállította a bécsi béke alapján az alkotmányt és a szabad vallásgyakorlatot s a linzi békén alapuló 1647. évi törvényeket. De nem a maguk teljes egészében, mert különbséget tettek a nyilvános és magán istentisztelet között s a jobbágyok vallásügyét ismét a földesurak hatáskörébe utalták. A templomok ügyében a katolikusok az 1670-ik évi állapotot akarták alapul venni. Ez súlyos sérelem volt a protestánsokra nézve. A törvény a nyugati megyékben csak az úgynevezett artikuláris helyeken engedte meg a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Bár ezeken a területeken a katolikus restauráció már valóban nagyrészt véget ért, mégis súlyos korlátozás volt ez a bécsi és linzi békékkel szemben. Kétségtelen, úgy is fel lehet a dolgot fogni, hogy a törvény jelentős haladást tartalmaz a vallásbéke terén, mert benne a katolicizmus itt-ott hajlandó a protestánsokat maga mellett megtúrni, ami kétségtelen novum; viszont az is bizonyos, hogy a törvény határozottan megkötötte a protestantizmus további újjáéledési lehetőségét, tehát magában hordta a további elégedetlenség csíráit. Komolyabb eredményeket hozott az országgyűlés közjogi téren. Eltörülte a guberniumot, helyreállította a magyar hatóságok illetékességét, megújította a nemesi kiváltságokat, az ország szabadságát. Külön magyar követet rendeltek a konstantinápolyi császári követ mellé. Elrendelték az idegen katonaság eltávolítását s a végvári magyar katonaság redukciójának visszavonását. Ezzel a bécsi abszolutizmus nyíltan megbukott, Bukása több körülményre vezethető vissza. Kidúlt az abszolutizmus két nagy támasza: Lobkowitz herceg és Montecuccoli. Az általános európai helyzet, a francia és török kilátások is elősegítették az abszolutizmus bukását. XI. Ince pápa már évek óta dolgozott a francia-ausztriai ellentét kiküszöbölésén, hogy a felszabadult erőket a török ellen lehessen felhasználni. Így éles ellentétben volt Montecuccoli agresszivitá-

sával és Buonvisi bécsi nuncius útján már évek óta azon igyekezett, hogy Lipót és a franciák, valamint Lipót és a magyarok között békét teremtsen. Az európai helyzet és a pápai diplomácia mellett a bujdosók, illetve Thököly nyomása volt a döntő tényező az alkotmány visszaállítása terén. Thököly felkelésének — a körülmények miatt — nagyobb hatása volt a magyarság fejlődésére, mint akár Bethlen, akár Rákóczi hadjáratainak. Mert míg ezek eredményei — mint láttuk — veszendőbe mentek, addig Thököly fellépésének hatása évszázadon át fennmaradt. Thököly fellépésének tulajdoníthatjuk ugyanis, hogy a protestáns keleti részek vallásszabadságát nem érte olyan korlátozás, mint a nyugati megyék protestánsságát. Ezenkívül az alkotmány visszaállításában is volt szerepe. A bujdosók ezzel érték céljukat.

Thököly azonban nem elégedett meg ezekkel az eredményekkel. Talán érezte, hogy ezek az eredmények az ő és nem az eljelentéktelenedett Erdély sikerét jelentik. Thököly már előbb halálos ellenségévé tette Telekit és Apafit is. A nyugati magyarság megegyezett a Habsburgokkal. Egyedüli támogatója a török maradt. Az ambiciózus és hivatását túlértékelt fiatalember, aki Zrínyi Ilonát, Rákóczi Ferenc özvegyét nőül véve, megkapta az ősi Báthori és Rákóczi javakat s így Felsőmagyarország leghatalmasabb ura lett, a török karjaiba vetette magát. A Lipóttal kötött fegyverszünetben már a Garamig megkapta Magyarországot. A bányavárosokért havi 3000 forintot fizetett neki a császár. Thököly önálló államként kormányozta Felsőmagyarországot. Adót szedett, Kassán országgyűlést tartott. Évi 40.000 tallér adófizetésre kötelezte magát a töröknek, az viszont elismerte Magyarország és a Részek királyának. Thököly azonban csak a fejedelmi címet fogadta el. Pillanatnyilag négy részre oszlott az ország: a hódoltságra, az Apafi alatti Erdélyre, a Lipót kezén maradt magyarországi csonkra és Thököly felsőmagyarországi fejedelemségére.

Thököly aranykora rövid életű volt. A Köprülü Mohamed és fia Köprülizádé Ahmed nagyvezírek alatt megerősödött török hatalom 1683-ban Thököly sikerein felbuzdulva döntő támadásra határozta magát. Egyenesen Bécs ellen készült. Csakhogy ekkor már a tehetségtelen, részeges Kara Mustafa volt a nagyvezír. A szultán Nándorfehérvárig kísérte a sereget, mely 250.000 emberből és 300 ágyúból állt. Itt a nagyvezírt szeraszkierré nevezte ki és átadta neki a próféta zászlóját. A nagyvezír Eszékkel fogadta Thököly Imrét. Apafinak minden szabadkozása ellenére szintén sereggel kellett a török támogatására vonulnia. a török támadás hírére a pápa semlegességre bírta XIV. Lajost, ipot pedig szövetséget kötött Szobieszký János lengyel királlyal. A német birodalom egyes választói is segítséget ígértek. Esterházy Pál nádor 5000 főnyi sereg kiállítására vállalkozott s a felszabadulás reményében hívta zászlaja alá a magyarságot.

Kara Musztafa Bécs elleni vállalkozása nem sikerült. Két havi ostrom után 1683 szeptember 12-én a Szobieszky János és Lotharingeni Károly herceg vezetése alatt küzdő egyesült lengyel, osztrák, szász és bajor seregek döntő győzelme felmentette Bécset. A török elvesztette Esztergomot is. Thököly pedig Szécsényt, Késmárkot, Kisszebent és Lócsét vesztette el. Tizenhét megye és tizenkét királyi város tért Thököly hűségéről Lipót táborába. De Thököly még mindig követelte a fejedelmi címet és a tizenhárom északkeleti megyét s így most sem jött létre megegyezés. A Bécs alatt végzetes vereséget szenvedett török erő végleg megtört. Az ez évvel megindult úgynevezett 16 éves háborúban bekövetkezett az ország felszabadítása. Thököly sorsa tehát meg volt pecsételve. A vesztes Kara Musztafát Nándorfehérvárott a szultán parancsára megfojtották.

Thököly felkelésének jelentősége most domborodik ki. Közvetlen a török hatalom végzetes összeomlása előtt kényszerítette ki a körülmények ügyes kihasználásával a magyar alkotmány helyreállítását. Ha enélkül következett volna be az ország felszabadítása a magyarság sorsa meg lett volna pecsételve. Csak sajnálni lehet, hogy Thököly sajátos érdekeitől vezetett tovább is megmaradt a felkelővezér most már esztelen szerepében s ezzel elhomályosította eddigi érdemei fényét.

1684-től minden év előbbrevitte a török hódoltság összeomlását. Lotharingiai Károly még ebben az évben elfoglalta Visegrádot és Vácot, 1685-ben felszabadult Érsekújvár és Arad. 1686-ban pedig sor került Buda, Pécs és Szeged visszafoglalására. A kétségbeesett török 1685-ben abban a Íriszben, hogy Thököly elfogatásával kiengeszteli Lipótot, Váradon láncra verette a szerencsétlen Thökölyt. Ennek hírére szétzüllött az egész kurucpárt s elveszett az egész Felföld. A török önmaga alatt vágta el a fát. Egyedül Munkács várát védte három éven át a hőselelkű Zrínyi Ilona. Hiába próbálta Thököly még egyszer visszaszerezni régi híveit, azok a törökverő Lipót pártjára álltak. A következő évben a török pártján Erdély, illetve Apafi ellen háborúskodott ez a megtévedt ember, aki néhány évvel ezelőtt örökre beírta nevét nemzete sorskönyvébe, nagyobbat lendítve a magyar sors kerekén, mint szerencsésebb s ragyogóbb pályájú elődei.

Buda visszavétele Európaszerte visszhangzó esemény volt. A hír akkora örömet keltett, hogy például, mint a wittenbergi luteránus egyetem anyakönyve feljegyzi, a hír megünneplésekor egyik professzor örömeiben meghalt. Vallási különbség nélkül örvendett mindenki a keresztény fegyverek győzelmének s a török hatalom megtörésének. Buda eleste tényleg a félhold hatalmának teljes alkonyát vezette be. A Budát megvívó seregben, amelynek Lotharingiai Károly herceg volt a fővezére, mintegy 15.000 főre rúgott a magyarok száma s az ostromban vitt szereplésükről jogunk van büszkén megemlékezni.

A felszabadítás gondolata 1684 óta lett egyre általánosabb. Ez év március 5-én írta alá a császár, a lengyel király és a ve-

lencei köztársaság az úgynevezett „s z e n t l i g a” szövetségi szerződést, amely a pápai diplomácia sikereként jött létre. A három szövetséges kötelezte magát, hogy egyidőben három helyen támadja meg a törököt: a császár Magyarországon át, Szobieszki Moldva felől, Velence a tengeren. Lipót a tárgyalások folyamán kidomborította magyar királyi igényeit, amennyiben fenntartotta igényét a felszabadítandó Dalmáciára és megakadályozta, hogy Szobieszky török háború címén elfoglalja Erdélyt. A felszabadító hadjáratok első fejezetének finanszírozója főleg a pápa volt. Így a Buda visszafoglalásáig lejátszódó események az egyetemes keresztény szellem szolidaritásának jegyét viselik magukon, A Budát visszafoglaló seregben találunk a magyarok és a császáriak mellett brandenburgiakat, svábokat, frankokat, bajorokat, szászokat, sőt spanyol, olasz, angol és skót urakat, valamint hatvan fogadalmas barcelonai mesterembert is. Az ostrom július végétől szeptember 2-ig tartott. Ezen a napon érkezett meg 2000 svéd is, de ők már nem vettek részt a döntő rohamban. A rohamot 6000 császári és 3000 bajor hajtotta végre, minden német csapat élén 50—100 magyar hajdú küzdött. A harcban elesett Abdurrahman pasa, a vár védője is. Buda 145 évi török megszállás után teljesen leégve és kifosztva ismét keresztény kézbe került. A főváros visszafoglalását nagy területfelszabadítás követte. Ekkor szabadul fel Simontornya, Kaposvár, Pécs, Siklós, Szeged. Szeged elfoglalását nyílt ütközet előzte meg. A Zenta melletti csatában is a császáriak győztek. Az 1686-os hadjárat során felszabadult tehát a Duna-Tisza közének Szabadkától északra fekvő része és a keleti Dunántúl. Dunántúlon már csak Fehérvár és Szigetvár tartotta magát két, illetve három évig.

1687-ben szabadult fel Eger és az egész Szerémség. 1688-ban Székesfehérvár, Szendrő és Belgrád (Nándorfehérvár) került vissza. Ezévből vette át a fővezérletet Miksa Emánuel bajor választófejedelem. Lajos bádeni örgróf pedig a Dunától délre ért el nagy sikereket. A végzetes méretű vereségek a török seregben katonai lázadásra vezettek. Hiába fejezték le Szulejmán pasa nagyvezírt, a lázadás nem szűnt meg. Utóda, Sziafusz pasa a felkelők elleni harcban esett el. Sőt a két következő nagyvezír sem boldogult velük. IV. Mohamed és az őt követő IT. Szulejmán szultán kétségbeeséssel nézték birodalmuk végzetes összeomlását. A török összeomlást 1690-ben, mikor a császári seregek már Szerbiát is megszállták, Küprülizáde Musztafa nagyvezír állította meg. Új, nagy sereget gyűjtött, abba lelkesedést, önbizalmat öntött S Szerbiát és Belgrádot visszafoglalta. Egyidejűleg nedig Ithoköly Imrét Erdélybe küldte, hogy érvényesítse jogát az erdélyi fejedelemségre.

Buda visszafoglalásának évében Szobieszky Moldvában knz-
<fott a törökkel. Velence pedig a tengeren mért újabb csanast a török hatalomra. Ezeken az eseményeken azonban messze túlmenő Jelentősége volt Erdély megszállásának, amit L o t h a r i n g i a i K á r o l y herceg hajtott végre. Erdély sorsa már a

felszabadító hadjárat kezdetén eldőlt. A török védúróság az utóbbi időkben már csak betörésekben és rablóhadjáratokban mutatkozott. A megtört hatalmú török birodalom további támogatására számítani nem lehetett. A század folyamán annyiszor megismételt Erdélyből kiindult támadó hadjáratok és Apafi gyengekezű uralma Erdélyt annyira legyöngítették, hogy nem tudhatott a császári seregeknek ellenállni. A török hatalom bukása és Teleki politikája Erdély erejét teljesen megtörték. Apafi nejének halála után Erdély ügyeit Teleki és Bánffy Dénes intézték. Telekinek azonban sikerült mind Bánffy tói mind Béli Páltól megszabadulnia s ettől kezdve szinte teljhatalommal vezette Erdélyt. Teleki kétségtelenül nagytehetségű, furfangos diplomata volt, de mindez kevés volt ahhoz, hogy háta mögött a tehetetlen és ingatag Apafival és a németgyűlölő erdélyi rendekkel, előre biztosítani tudta volna a császári udvarnál Erdély további önállóságát. A feladat nagysága: a fejedelem és a rendek tudta nélkül titkos szerződésben előre megbékülni a magyar királlyal és biztosítani Erdély jövőjét, felülmúlta Teleki tehetségét, 1683-tól 1685-ig még sikerrel egyensúlyozott a lebukó török és felkelő császári hatalom között. Ekkor azonban színvallásra kényszerült. Lipót D u n o d jezsuita útján felszólította Apafit, hogy csatlakozzék a szent ligához. Apafi még nem mert nyíltan szakítani a törökkel, ami ekkor már Erdély jövője és különállása szempontjából súlyos és végzetes tévedés volt. De Teleki titkos szerződést kötött Dunoddal, hogy Lipót király érdekeit mindenképpen elő fogja Erdélyben segíteni. Hozzájárult, hogy a császári hadak Erdélybe jöhessenek; magának pedig évjáradékot és német birodalmi grófi címet biztosított. Ennek a szerződésnek alapján 1685 végén a császári csapatok egyrésze már Erdélybe vonult téli szállásra. Apafi 1686 nyarának elején meg is ütközött S c h e r f f e n b e r g altábornaggyal, aki Kolozsvárra és Dévába császári csapatokat akart helyezni. Szent-Benedeknél Apafi, utóbb Nagyszebennél Scherffenberg győzött s a két várát meg is szállta. Ekkor már Hal lei János Apafi megbízásából Bécsben tárgyalt, hogy mentse, ami menthető. Haller kötött is Lipóttal egy megegyezést, amely szerint Erdély megszűnt volna önálló, semleges ország lenni. Elismerné a magyar király fennhatóságát s Apafi épp úgy egyszerű vajdája lett volna a császár-királynak, mint a speyeri szerződés szerint János Zsigmond utódai lettek volna. Apafi pénzzel és haddal lett volna köteles támogatni Lipótot a török ellen s Dévába és Kolozsvárra be kellett volna fogadnia a császári csapatokat. Lipót mindezek fejében elismerte volna az erdélyi rendek fejedelemválasztó jogát, A „traetatus Hallerianus” azonban nem fogadtatott el. A francia érdekeket Apafi udvarában képviselő lengyel követ azt tanácsolta, hogy se a fejedelem, se a rendek ne fogadják el a diplomát. A török 40.000 főnyi segélyhadat ígért. Apafiék tehát G y u l a i Ferencet küldték Bécsbe, hogy eszközölje ki a feltételek javítását. De a közbejött budai siker után Erdély függetlenségéről Bécsben még kevésbé akartak hallani,

mint eddig. Megbízták Lotharingiai Károlyt Erdély megszállásával, amelyet ő haladéktalanul végre is hajtott. Erdély kényyszerhelyzetbe került s a rendek szorultságukban még rosszabb feltételeket fogadtak el, mint a Haller féle pontok voltak. Az 1687 okt.)ber 27-én megkötött b a l á s f a l v i s z e r z ő d é s szerint, amelyet a rendek elfogadtak és ennek bécsi megerősítését is kérték, Apafi 12 városba fogad be királyi hadakat s azokat élelmezni és takarmánnyal ellátni is tartozik. Fizet hadi költség fejében 700.000 forintot. Lipót viszont elismeri a rendek kiváltságait, a négy bevett vallás szabadságát s biztosítja Apafi és fia számára a trónt. A balásfalvi szerződést Apafi sérelmezte, Lipót viszont túl engedékenynek tartotta. C a r a f f a császári tábornok jött erre Erdélybe, hogy az ügyet rendezze. A Szebenben lefolyt tanácskozások eredményeként a Fogarasban tanácskozó rendek és a fejedelem elfogadták az alábbi eléjük terjesztett nyilatkozatot: „Erdély visszatér Magyarország királyához, amelytől az irigy sors és némelyek nagyravágyása szakította el. Elfogadja Lipótnak és utódainak, mint örökös magyar királyoknak oltalmát s önkéntesen, keresztény buzgalomból lemond a török véduraságról. A törökkel nem fog érintkezni, nem küld neki adót, sem ajándékot és az uralkodóház más ellenségeivel sem érintkezik. A még meg nem szállott Kővár, Huszt, Görgény és Brassó váraiba befogadják a német őrseget. Különben kéri Őfelségét jogaik, kiváltságaik s a vallásszabadság megerősítésére.” Egy új diplomatervezetet is dolgoztak ki s megkérték Caraffát, hogy eszközölje ki Bécsben annak jóváhagyását, Erre a diplomatervezetre a rendek azonban csak azt a választ nyerték, hogy a vallásszabadság tiszteletben fog tartatni, különben a diplomában foglalt kívánságokra vonatkozólag csak a most folyó háború befejezése után fognak felelni. Apafi 1690-ben elhunyt. Erdély ügye még mindig rendezetlen volt. A rendek megválasztották ugyan az elhunyt fiát, II. Apafi Mihályt, de az eskü letételében Teleki Mihály és Heissler császári tábornok a rendeket megakadályozták. Ekkor B e t h l e n Miklós ment Bécsbe, hogy az új fejedelem megerősítését kieszközölje. Erre az időpontra esett a török hadsereg reorganizációja s a török — mint már említettük — T h ö k ö l y t ismét elővéve, őt E r d é l y fejedelmévé nevezte ki s beküldte Erdélybe. Thököly a zernyesti csatában megverte Heisslert, maga Teleki is elesett. 1690 szept. 15-én Thökölyt hívei az általa hirdetett országgyűlésen fejedelemmé is választották. Azonban Bádeni Lajos hadai elől kénytelen volt Erdélyből kimenekülni s így fejedelemsége alig tartott Pár hónapot, Thököly ettől kezdve, mint száműzött élte tovább hányatott életét és a' kisázsiai Nikodémiában hunyt el 1705-ben. Bár Thököly maga ismét rosszul járt, de betörésének a rendek közt elért sikere megint eredményt csikart ki Bécstől. A gondolkodásra késztetett udvar Erdéllyel szemben alkotmányos útra jépett s Bethlen Miklós közbenjárására 1691 dec. 4-én kiadta Lipót a róla elnevezett szabadságlevelet, a D i l o m a L e o p o l-

dianum-ot, amely rendezte Erdély és a császár-király viszonyát.

A leopoldi diplomában megalapozott új erdélyi alkotmányismertetése előtt el kell mondanunk a Buda visszafoglalását követő magyarországi belpolitikai eseményeket.

A bécsi udvar publicistái a felszabadító háború hatása alatt ismét elővették abszolutista elveiket és azt kezdték hangoztatni, hogy Magyarország a felkelések következtében elvesztette szabadságát, különben is Lipót mint az ország visszahódítója a fegyver jogán, „jure belli”, rendelkezik az országgal. Ez volt a hivatalos bécsi vélemény is, amely most elérkezettnek látta az időt, hogy az alkotmányból mindent kiirtson, ami az abszolutisztikus törekvésekkel szemben akadály lehet. A felkelők táborában határozott törekvés nyilvánult meg abban az irányban, hogy a magyar alkotmány tengelyévé az aranybulla ellenállási záradékát tegyék. Természetes, hogy ez a bécsi udvarban megfelelő reakciót váltott ki. Kinsky cseh kancellár Grotius Hugó jogtudós elméletére hivatkozva, a hódítás jogán akart új törvényeket behozni. Ennek volt a következménye, hogy az 1687. évi pozsonyi országgyűléstől azt kívánta az udvar, hogy Lipót kiskorú fia, József ne választás alapján, hanem az örökösödés jogán koronáztassék meg; ismerjék el a rendek, hogy amikor 1547-ben Ferdinánd egész családját megválasztották, akkor már lemondtak választási jogukról; töröljék el az aranybulla ellenállási záradékát és egyezzenek bele új, az eddiginél rövidebb és szűkebb tartalmú hitlevél szerkesztésébe.

E kívánságok nem érhatték meglepetésként a rendeket, mert a katonai sikert már előbb haladéktalanul követték az újabb abszolutisztikus törekvések kétségtelen jelei. A császári hadvezérek ismét megkezdték a protestáns és a politikailag gyanús elemek üldözését. Caraffa előbb Debrecenben, utóbb Eperjesen vértörvényszéket állított fel, amelynek kíméletlen ítélezései az egész országot megdöbentették. Huszonnégy ártatlan embert végeztetett ki Caraffa Eperjes piacán. A császári tábornokok kegyetlenkedései mellett újra lángra kapott a rekatolizálás erőszakolása. Az 1681. évi törvények ellenére a nemzet újabb abszolutisztikus tendenciákkal találta szemben magát. Ilyen előzmények között hívta össze Lipót 1687. október 18-ára Pozsonyba a rendeket, hogy a már előadott kívánságokat eléjük terjessze. Az elsőszülötti trónöröklés ellen csak gr. Draskovich Miklós szóhlt fel, azonban nem sokkal utóbb meghalt. Az ellenállási jogot már határozottabban védték a rendek, de végül itt is érvényesült Lipót kívánsága. Ezzel az alkotmány pillérjének hirdetett ellenállási jog a múlté lett. A rendek mindezt hálából tették, hogy Lipót a török alól felszabadította őket. Elfelejték azonban azt, hogy a felszabadítással másfél évszázados kötelezettséget váltott csak be a dinasztia. Az országgyűlés, amelyen a felszabadult terüle-

tek nem voltak képviselve, vallásügyileg nem ment tovább az 1681-es keretnél. Mindenesetre jellemző, hogy az országgyűlés 167 külföldi tanácsost, katonát honosított, akik között rengeteg elkobzott kuruc-birtok került felosztásra. Nem kevésbé jellemző, hogy még a Habsburg-család spanyol-ágának is biztosították az örökösödést. Viszont meg kell állapítanunk, hogy mivel a fiúág örökösödése ezután is egészen más alapon nyugodott, mint az örökös tartományokban, a magyar különállást mindezek a törvények sem tudták érinteni. Az országgyűlés mindenesetre elérte, hogy Lipót az alkotmányt ismét elismerte s véget vetett Caraffa vérengzéseinek.

Az országot 1691-ben évszázadokra kiható jelentőségű esemény érte. A Balkánon folytatott felszabadító háború szerencsés-jének megfordultakor a török ellen fellázított szerbek egy része C s e r n o v i c s Arzén ipeki pátriárka vezetése alatt Magyarországra menekült, ahol a Duna-Tisza közének déli végein telepedett meg. Ezek a szerbek a régi hazájukban nyert kiváltságok alapján rendezkedtek be s a bécsi udvar kiváltsága alapján valószínűleg államot kezdtek alkotni az államban. Mint a magyarság ellen mindenkor felhasználható elemet, az udvar készséggel támogatta őket s különösen a II. Rákóczi Ferenc féle felkelésben fel is használta azokat a magyarság ellen. A délvidéki szerbség igazi megerősítése ez a nagytömegű beözönlés volt.

Az alkotmány elismerése nem gátolta meg a bécsi udvart abban, hogy abszolutisztikus elveit ne ki sértse meg alkalmazásba venni. Országgyűlést nem hívtak össze s idegenek ültek a fő kormányshékekbe. Erdélyt, Horvát- és Szlavonországot nem csatolták vissza az országhoz, ezzel is hódolva a megosztva uralkodás kényelmes és célravezető elvének. Mindezekre pedig az új reformtörekvések tették fel a koronát.

A kormány már 1687-ben szükségét látta, hogy a pozsonyi rendekkel válassztasson egy reformbizottságot, de azok kitértek előle. Így 1688-ban K o l l o n i c s Lipót gróf, győri püspök, kamaraelnök vezetése alatt megalakult egy idegenekből álló bizottság, amely hivatva volt, hogy a magyar ügyeket rendezze. Kollonics igen kiváló hivatalnok volt és az udvarnál mint a magyar ügyek szakértője szerepelt. Tiszta kezű ember volt ugyan, de csak parancsokat osztogatott s azok végrehajtására már nem volt gondja. Híres „E i n r i c h t u n g s w e r k”-jét abszolutisztikus színezete és a magyarság háttérbe szorítása mellett a németek pártfogása jellemezte. Magyarország újjászervezésére Kollonics bizottsága a következőket tartotta szükségesnek.

Az igazságszolgáltatás és törvénykezés terén Werbőczy művét nem tartotta megfelelőnek és büntetőtörvényként az also-ausztriai kódexet ajánlotta. Főleg az igazságszolgáltatás gyorsítását és egyszerűsítését akarta elérni s ezért három főtörvényszék felállítását tartotta szükségesnek. Hirdette a törvény előtti egyenlőséget, hogy jobbágy is beperelheti az urat és tanúskodhatik nemes ember ellen. Gondoskodni kívánt az árvédelemlről,

valamint a hitel emelésére a káptalani telekkönyvek bevezetéséről.

Egyházi tekintetben az 1681 és 1687-es törvények alapján állt. Szükségesnek tartotta a katolikus főiskolák állítását, katolikus telepések támogatását. Különös gondot fordított a plébánosok anyagi helyzetének javítására.

Pénzügyi és gazdasági tekintetben arra törekedett, hogy az ország teherviselő képességét fokozza, a birodalom adóinak egy harmadát, négy millió forintot kívánt az országra hárítani. Az adó portánként fizetendő és a hadi adót a nemes is fizetni köteles. Az adóképesség fokozása céljából szükségesnek látta az idegen elemek tömeges betelepítését, az ipar és kereskedelem támogatását, a műipar érdekében ajánlotta a céhek kizárólagosságának megtörését. A tervezetet egészségügyi és közbiztonsági szabályok egészítették ki.

Kétségtelen, hogy a tervezetnek voltak fontos népjóléti követelései, olyanok, amelyek még a magyar nemességnek sem ártoztak volna. De a n e o a q u i s i t a (új szerzemények rendezése) terén annál feltűnőbb volt magyarelles tendenciája. Az adóügy rendezése és a katonai kihágások megszüntetése mindenkép kívánatos lett volna, de mivel az egész javaslat megbukott, így ezek a hasznos kívánalmak is megvalósíthatlanok maradtak. Miután elkészült a javaslat, a király a főpapokat és főrendeket Bécsbe hívatta s megkérdezte véleményüket. A javaslat általános ellenkezéssel találkozott, különösen kikelt ellene Széchényi Pál kalocsai érsek. Előzőleg már a szűkebb bizottságban Kin sky és Caraffa is a javaslat ellen foglalt állást. Így a Kollonics-féle tervezet megbukott.

A javaslat bukása után tovább folyt a hatásköri csata a bécsi udvari kamara és a hadsereg között az újonnan visszaszerzett területek igazgatása felett. Ami e téren mégis történt, az azonban a kamara eredménye volt. Már Buda visszafoglalása után megalakult Budán az udvari kamarának egy, a magyar kamarától független adminisztrációja, amely idegen tisztviselőkkel kísérletet tett a neoaquista-területek hasznosítására, vagy pénzzététel, vagy betelepítés útján. Utóbb ennek a munkának vezetésére Bécsben külön bizottság alakult, amely 1690-től 1707-ig működött neoaquistica név alatt. A lakatlan területek a Rákóczi felkelés előtt még nehezen voltak eladhatók. A régi birtokosok viszont csak nagy pörösködés után s akkor is csak készpénzfizetés mellett, ha birtokaikhoz jutottak. Nagyobb sikere a bizottság működésének a városokban volt. Volt oly tendencia is, hogy a felszabadult területen az összes városok szabad királyi városok legyenek és így kivétsenek a vármegye alól. A legnagyobb sikert a nagybirtokosok telepítése jelentette, noha ez is csak később öltött nagyobb méreteket. A bécsi kormány főként azért akadályozta meg a neoaquista-területeken a magyar közigazgatás érvényesülését, hogy ezzel elejét vegye a magyar érzelmű főnemesség ezen a területen való érvényesülésének. A vár-

megyei élet halogatásával a rendiség politikai életformáit akarta meggátolni. Ezt célozta a szerbek pártolása is, ami a magyarság anyagi és kulturális birtokállományának legsúlyosabb sérelmére vezetett. Mindez előkészítette a lelkeket arra, hogy a következő évszázad legelején még egyszer felkeljenek az elnyomó és magyarellenes bécsi udvar ellen. A kíméletlen adópolitika, a súlyos katonai terhek, amelyek az állandóan bennlakó császári sereggel nehezdedtek mindenkire, a vallásszabadság elleni merényletek, az alkotmányos kormányzás mellőzése, az ősi magyar területek elidegenítése, idegen telepések és nemzetiségek támogatása voltak a megújult bécsi abszolutizmusnak az új felkelést előkészítő eszközei. Ezekre még a Rákóczi-felkelés előzményeit ismertette visszatérünk.

Erdély és a Habsburgok viszonyát a már említett *D i ö l o m a L e o p o l d i a n u m* rendezte. Ebben elrendelte Lipót, hogy II. Apafi Mihály fejedelemsége annak nagykorúságáig függesztésék fel. Addig is kötelezte magát Lipót, hogy a bevett vallásokban nem lesz változás; az eddigi kiváltságok, nemeslevelek stb. megerősítetnek; megerősítetnek az eddig érvényben levő jogszokások és törvénykezési eljárások is; hivatalokat csak belföldiek viselhetnek; intézkedett a diploma a különböző állások betöltési módjáról, de kikötötte, hogy a tanácsurak és a királyi tábla tagjai közül legalább hárman katolikusok legyenek; évenkénti országgyűlés-tartására tett kötelező nyilatkozatot; szabályozta az adózást; a kormányzó Erdélyben fog lakni; a seregek tábornoka német lesz, aki azonban nem avatkozik az ország közigazgatási ügyeibe; intézkedett néhány a szászokat és székelyeket érintő kérdésben.

A diploma kiadása után kezdetét vette az ország átszervezése. Főkormányzó Bán fi György lett, akit Lipót a rendek választása alapján nevezett ki. Bethlen Miklós főkancellár lett, de mivel nem akart Bécsbe költözni, később Kálnoki Sámuel lépett a helyébe. Kincstárnok Naller János, főkapitány pedig Bethlen Gergely lett.

A katonai kormányzó, az agg tábornok Veteráni, valóban nem avatkozott be a közigazgatási dolgokba. Nem sokkal halála után azonban Rabutin lett a katonai parancsnok, aki már legkevésbé sem méltányolta a diploma reá vonatkozó pontját s erélyesen belenyúlt az ország dolgaiba. A diploma kiforgatását a bécsi kormány már korán elkezdte. Csakhamar két pót-diploma keletkezett: egyik a katolikusok jogigényét szabályozta, a másik a szászok sérelmeit orvosolta. 1693-ban az úgynevezett „Alvincziana resolutio”-ban pedig az erdélyi kancelláriát választotta el Lipót a magyarországitól. A kancellária ennek alapján került Bécsbe s így jutott az erdélyi ügyek intézése végső fokon teljesen Bécsbe. II. Apafi Mihályt, miután bizonyos követelményeket nem volt hajlandó aláírni, már 1696-ban Bécsbe vittek s onnan többé sohasem engedték vissza Erdélybe. Le is mondtattak fejedelmi címéről s német birodalmi hercegi címmel és évi 12.000

forint kegydíjjal elégitették ki. 1699-ben Mikes Mihály, Kálnoki Sámuel és Apor István megalakították a katolikus státussal kieszközölték Bécestől az úgynevezett Mikes-féle öt pontot s ezzel kezdetét vette Erdélyben a katolikus restauráció. Erdély Ilyes András személyében katolikus püspököt kapott s bejöttek a jezsuiták is. Ez a rekatolizáló kísérlet azonban Erdélyből, az erdélyi katolikusok részéről indult ki. Az udvar ekkor már alább hagyott katolizáló kísérleteivel. A felvilágosodás szelleme egyes udvari tisztviselőknél a 18. század hajnalán már kezdte éreztetni hatásait.

Mindennél fontosabb volt Erdélyben az a törekvés, amellyel a bécsi udvar kísérletet tett arra, hogy a görög keleti románságot megnyerje a nyugati katolicizmusnak. Ez az unizálási tendencia különben megvolt a szerbekkel szemben is. 1692-ben vetődött fel a görög keleti románságnak a görög katolicizmusba való átvezetésének gondolata. A gondolat román részről főleg azért talált támogatásra, mert ezzel a papság nemességét kapott volna, sőt olyan hangok is hallatszottak, hogy ezzel az egész románság anyagi és jogi helyzete lényegesen megváltozik. 1697-ben fogadták el a görög keleti románok a kis zsinaton, hogy elismerik a római pápát a földkerekségen levő összes keresztények látható fejének; elismerik, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól is származik; hogy az áldozáshoz elég a kovásztalan kenyér; hogy hisznek a tisztító tűzben. Ezzel szemben kikötötték, hogy a római rítusok soha sem lesznek rájuk kötelezőek s hogy a régi naptárt mindaddig megtartják, míg a nem unizáló orthodoxok. Templomokat szabadon építhetnek; a latin szertartású papokkal közös működésre nem kényszeríthetők; papjaik a latin szertartású papok jogállását élvezik; a világi egyesült görög katolikusok épp úgy alkalmazhatók a közhivatalokra, mint a többi befogadott felekezetek tagjai; végül az egyesült román egyház püspökének megfelelő javadalmazást kötöttek ki.

Az unió gondolatát több oldalról érte támadás. A latin szertartású püspököknek nem tetszett, hogy Erdélyben még egy második katolikus püspök is legyen. A román nép rétegeiben sem volt valami nagy a lelkesedés a Rómával való egyesülés iránt. Mégis 1700-ban a gondolat két híve: Baranyai Pál jezsuita és Athanasius orthodox püspök, nagy zsinatot toborzott össze, amelyen az uniót kimondották. Athanasius lett az erdélyi egyesült görög katolikusok első kinevezett püspöke. Az orthodox egyház ugyan kiátkozta Athanasiuszt; de ez már mit sem változtatott azon, hogy az unióval a románság egy része előtt megnyílt az út a nyugati kultúra és a társadalmi s politikai felemelkedés előtt. A következő században lángragyúlt román nemzetiségi törekvések alapja a románság egy részének vallási uniója volt. Fontos az unió még azért is, mert a bécsi támogatással létrejött uniót ellenző románság emiatt csatlakozott lelkesedéssel a Rákóczi-féle felkeléshez.

Sor került Erdély gazdasági ügyeinek Bécs érdekei szerint

való átszervezésére is. 1699-ben jelent meg Erdélyben az udvari kamara kiküldöttje, Tavonát, akit Seeau váltott fel. Működésüknek, amely eléggé jóindulatú volt, a Rákóczi-felkelés vetett véget. A Buda visszafoglalásától a század végéig eltelt másfél évtized alatt a független Erdély átalakult a Habsburg-család legkeletibb tartományává, amit az ugyan a magyar korona jogán bírt, de Magyarországtól teljesen elkülönítve kormányzott. Erdély jelentősége ettől kezdve egyre fokozottabban hanyatlott s a következő században a magyar történet súlypontja teljesen az Erdélytől különválasztott Magyarországra ment át.

A török haderő reorganizálása után még kilenc évig tartott a háború a török és a császári hadak között. 1691-ben Lajos örgróf aratott győzelmet a brandenburgi segélyhadak támogatásával Zalánkemény mellett. Ugyanekkor a Zrínyi Ilona ellenében a török fogságból kiváltott Heissler visszafoglalta Yáradot. 1695-ben a török fegyvereknek kedvezett a szerencse: Lúgosnál törbeccsálták Veteráni seregét s őt magát is felkoncolták. A kudarcot Szavoyai Jenő herceg tette jóvá: 1697-ben tönkreverte Zenta mellett a török sereget, amit egy darabig maga II. Musztafa szultán, majd Elmas Mohamed nagyvezír vezényelt.

Jenő herceg eredetileg XIV. Lajosnak ajánlotta fel kardját, de az igénytelen külseje miatt vonakodott őt szolgálatába fogadni. Ekkor lépett (1683) ezredesi ranggal Lipót szolgálatába s 1696-ban, mikor Frigyes Ágost szász választófejedelem, eddigi fővezér lengyel király lett, került a császári seregek élére s lett a legemlékezetesebb sikerekkel dicsekedhető osztrák hadvezérré. A zentai diadallal véget ért a felszabadító háború, most már csak a formális békekötés volt hátra,

Időközben a Habsburg-hatalom újra háborúba keveredett XIV. Lajossal s bár az 1697-ben Ryswykben kötött béke után ismét felhasználhatta volna osztatlanul csapatait a keleti harcúterén, a két oldalon vívott harcokban annyira kimerült, hogy az angolok és hollandok közvetítésére 1699-ben Karlócán békét kötött a törökkel. A békében lemondott a török egész Magyarország és Erdély birtokáról. Egyedül Temesvár és a Maros-Tisza köze maradt a kezén, azonban itt is lerombolta a határőrségeket. Ugyanekkor a lengyel-török békében lemondott a török Podoliáról es Ukraináról, a Velencével kötött békében pedig Moreáról és egy csomó szigetről. A török hatalom a Balkán szláv vidékeire és a két román vajdaságra szorult össze. Bécs kívánságára a porta a hozzá menekült felkelőket is távolosó vidékekre telepítette s ezzel mintegy jelképezte, hogy a magyar ügyekbe nem fog többet beavatkozni. A török európai birtokainak maradványát a francia szövetség mentette meg a török számára

Szinte érthetetlen, hogy az akkori lehanyaglott közigazgatás mellett hogv tudott Bécs közel két évtizeden át olyan nagy csapatokat kiállítani. Hozzávetőleg 14,000.000—40,000.000 forintra

rúgott ezeknek az évtizedeknek új adóssága, amit pontosan még az udvari kamara sem tudott összeállítani. Az első időkben a pápai segély volt a legjelentősebb tétel, de a legbiztosabb jövedelmet az örökös tartományok szolgáltatták. A török elleni hadsereg eltartása azonban leginkább magára a hadszíntérre, Magyarországra hárult. A háború ennél fogva oly nyomort váltott ki az országban, hogy még a királyhű nádor is azt hirdette, hogy az ország száz év alatt nem fizetett annyit a töröknek, mint két év alatt az idegen katonáknak. Az idegen katonák rettentő terhehez még az idegen tábornokok kiskirálykodási hajlama járult, akik egész országrészek népét vadították el a kormánytól és a keresztény ügytől. Bár az ország felszabadult a török alól, annak a magyarság semmi hasznát nem látta még. Sorsa nehezebb volt mint valaha és a németgyűlölet éber maradt. Igaza van S z e k f ű n e k, amikor ezt írja: „A nemzeti fejlődés vonalára függesztve szemeinket, megállapíthatjuk, hogy a magyarság a felszabadítás ajándékáért, amelyet neki a német nép és a Habsburgok hoztak, nemcsak aránytalanul nagy pénzbeli szolgáltatásokkal, de egyúttal szokatlanul nagy lelki és testi szenvedésekkel is fizetett”. Pedig, amint azt ugyancsak Szekfű állapítja meg, a magyarság véráldozata akkori számához viszonyítva arányban állt a német törzsek véráldozatával. A felszabadítás legkitűnőbb katonasága, amely nélkül az el sem lett volna képzelhető, a magyar huszárság volt.

Azzal, hogy a felszabadított területeken, Magyarországon és Erdélyben Bécs a saját elvei szerint kísérelte meg az új berendezkedést, kirobbantotta a magyar élniakarás új szikráját, a Rákóczi-felkelést s így a következő század is csak újabb megpróbáltatások, pusztulások után hozta meg a magyarság számára az évszázadok óta sóvárgott béke idejét, az anyagi és szellemi munka lehetőségét.

Előre bocsátva a század eseménytörténetét, történeti ismereteink gerincét, összefoglaljuk most azokat a kísérő jelenségeket, azt a belső fejlődést, amelyek ismerete nélkül nem volna teljes a nemzet tizenhetedik századi életéről való ismeretünk. Elsősorban vázoljuk a földnek és népének sorsát a török hódoltság korában.

A török hódoltság másfél évszázada alatt a megszállt területeken fájdalmas pusztulás következett be. Az egykori magas mezőgazdasági kultúra eltűnt s maga a föld is művelésre való alkalmasság tekintetében súlyos dekadenciába került. Az emberek kipusztulását követte a talaj vadonná változása. Győr—Buda—Debrecen vonalától délre úgyszólván kipusztult a magyar lakosság. Új, nem emberi célokat szolgáló növényzet vette birtokába a kultúrátlanul maradt területeket. A falvakat felváltották a 200.000—300.000 holdas határokkal rendelkező közepes lakosságú városok. A műveletlenül maradt területeket belepte a fű; elgyepesedett, elhomokosodott, szikes lett. A megmaradt erdők nem szolgáltattak már elegendő nedvességet s a szárazság-

gal együtt megjelent a pusztaság. De nem a honfoglalás korának fűben, vízben gazdag ősvadonja, hanem a reménytelen pusztaság, amely oly klimatikus változásokat is szenvedett, hogy egyedüli gazdasági lehetőségnek az egészen primitív, istálló nélküli, ridegmarhatartás maradt. Az Alföld a török alatt lett fátlan, víznélküli, szélsőséges éghajlatú pusztasággá. A Duna kiöntései ősi vadonná tették a kulturátlanul maradt Dunavidéket. Kopár és magányos vidékké lett a Balatontól délre és keletre fekvő Dunántúl is. A Dunától és Szávától délre ismert balkáni viszonyok felnyomultak a török hódítással a Balatonig. Ez a reménytelen pusztaság már a megszállás első századában kialakult. Mintegy 30 év elég volt a magyar vidék teljes elvadulására. A 17. században már itt-ott megpróbálkozó török földesúr sem tudta a pusztát visszaszorítani. A középkor rengeteg vize mind a dolgos emberkéz szolgálatában állt. Gazdag halastavak tarkították az Alföldet. Ezek most gondozás nélkül maradván, a homokkal versenyezve foglalják el a földet az ember elől. A vadvizek uralmuk alá vesznek egész megyéket. A vadvizek sajátos állatvilágot teremtenek meg. Sajátos betegségek szülőivé lesznek. Otthonos lesz a mocsárláz és a pokolvar.

A török területről egy századon át menekültek a magyarok Erdélybe, a Felvidékre és a megmaradt Dunántúlra. Ezek a területek új magyar települési területek lettek. Ide már nem terjedt el a talaj elpusztulása. De általános javulásról a rengeteg török, tatár betörés, háború miatt itt sem beszélhetünk. Az erdélyi fejlődelmek támadásait szinte törvénytörően követő tatárjárások mindig elemi csapást jelentettek. A török megszállás határával érintkező szomszédos területek nem egy helyen az Alföld pusztulására emlékeztető változáson mentek át. Nem lehet csodálkozni azon, hogy ezen a megváltozott vidéken háborúskodó német és más idegen zsoldosokat jobban pusztította a „magyar betegség”, a „morbus Hungaricus”, mint a törökök fegyvere. Ez a halálos, hagymászerű betegség egész országrészeket fertőzött meg. Az állandó malarias viszonyokhoz időnként súlyos vérhas (dysenteria Pannonica) járványok is csatlakoztak. Külföldön már híre terjedt, hogy a világon nincs rosszabb levegő, mint a magyarországi. Mialatt az idegen zsoldosok pusztultak el a változott viszonyok sajátos betegségeiben, a bennszülött magyarság lassan hozzáedződött a rossz klímához, egészségtelen környezethez. Az a folyamat, ahogy a másfél évszázados török uralom a magyar földet, a magyar talajt megrontotta, a nyugati és középeurópai történelemben szinte páratlan jelenség. Nem a természet győzte le az embert, hanem az ember tért ki és hagyta szabadjárá a természet erőit, amelyek a fékező emberi erő nélkül kultúraellenesen hatottak.

A török hatalom berendezkedését már az előbbi század történetének előadása kapcsán vázoltuk. Most csak azokat a változásokat mertetjük, amelyek a lakosság összetételében jöttek létre. A török megszállás területét ebből a szempontból három zónára oszt-

hatjuk. A török uralom az Alföldről és a Dunántúl délkeleti vidékeiről letörölte a régi magyar lakosságot. A felszabadulás után pedig nem tudta a magyarság ezeket a területeket kitölteni. Az ősi színmagyar területeken osztoznia kellett új településű idegen elemekkel. A pusztulás nem egyszerre ment végbe. Legjobban és leghamarabb elpusztult a déli terület, Ez magába foglalta a Szerémség keleti területeit s határa Pécs alatt, Szekszárd, Tolna és Kalocsa felett, Halas, Szeged, Csanád, Nagylak, Arad alatt húzódott el s keleti határa egybeesik a török hódoltság keleti határával. Ez a terület már a 16. század második és harmadik évtizedében pusztulásnak indult s 1540-ig már úgyszólván lakatlanná lett, Ekkor a határharcok, betörések tették lakatlanná a területeket. Az északabbra fekvő területek pusztulása részben a nagy török hadjáratokra, részben a tatárjárásokra vezethető vissza. Tudjuk, hogy egy-egy nagyobb hadjárat egész vármegyék lakosságát földönfutóvá tette, amelyeket eddig a török fennhatóság úgyahogy megkímélt. Az 1566 után sűrűn megjelenő tatár seregek pusztításának vázolására gyenge a historikus tolla. Ezek a seregek kíméletlenül pusztítottak, rengeteg embert hurcoltak magukkal. Megjelenésüknek pánikszerű hatása volt mindenütt. A tatár és török vész a magyar fajt a testi fájdalomnak és a lelki megaláztatásnak nagyobb mértékével illette, mint más boldogabb népeket. A legdélibb, leghamarabb kipusztult vidékre a magyar faj sohasem tért vissza. A kipusztult magyarság helyét a szerb foglalta el. A déli védvonal régi szerbsége elpusztult, csupán a Temességben maradt meg, ahol török zsoldba állt, de a Balkán kimeríthetetlenül ontotta a szerbséget, amint akkor mondták, rácokat, akik igen értékes segédcsapatai voltak a török reguláris katonaságnak (janicsárok és szpáhik). A török maga nem telepítette be saját fajtát, helyette ez a pusztító had szállta meg a gazdátlan területeket. Ez a félnomád elem megszállja az üresen maradt helységeket, de megmarad félnomád állattenyésztőnek, akit a török pénzügyi közegek megpróbálna, de minden siker nélkül, adóra kényszeríteni. Így lesznek a magyar faluk szerbökké: Sebesegyháza Sebesity, Veresegyháza Verusity, Kernend Kamedin, Szintarév Zenta lesz. Ezen a területen a török a szőnyi béke után nem engedte meg, hogy a magyar vitézek adót szedjenek. Mert csak ott tűrte ezt, ahol a jobbágy a régi volt. Ebben az alsó zónában már csak a szerbek éltek, akik — mint ennek a kérdésnek kitűnő összefoglalója, S z e k f ű írja — már nem érezték magukat kötelességekben a régi magyar jobbágy jogutódjának. Az első zónán kívül a török tudatosan telepített szerbeket és románokat a hódítás nyugati és keleti széleire. Az elvadult területeken a fejlettebb magyar kultúra helyét a jobbágyságot kereső török birtokos tudatosan telepített alacsonyabb életszintű idegen elemekkel szállatja meg. Ez az új telepés egészen primitív életkörülményeket kedvel és vajdája vezetése alatt vándorol ide-oda. A szerb beözönlést követte a szerb egyházi szervezet behatolása is. A török fennhatóság alatti ipeki

patriarchátusnak alávetve 12 szerb püspök élt ekkor az egykori magyar területen.

A második zónának tekintett területet a magyarság elvesztette ugyan, de később visszafoglalta. A harmadik zóna a Makótól és Hódmezővásárhelytől Budáig és a Csepelszigeten át Tolnáig, Pécsig nyúló terület, a hódoltság központja, amelyen a magyarság ugyan engedményeket tett a török uralomnak és a változott talajviszonyoknak, de csak települési formáját változtatta meg gyökeresen, anélkül, hogy a magyarság ősi területeit feladta volna. Ezeket a zónákat már nem szállta meg sem a szerb, sem a román, bár szórványbeözönlés ide is történt mindkét részről. A régi, 1404 és a mohácsi vész között alakult, kulturált szerb telepek a török alatt igen jelentős szerepet vállaltak, legelő-, kikötő-, rév-, vámbérlők lettek, belőlük alakultak ki a legjelentősebb kereskedőtelepek. Az Alföld magyar városai mezőgazdaságból éltek, ezek a szerb telepek azonban a legbonyolultabb török kincstári műveletekben vettek részt és meggazdagodtak.

A magyarság ideiglenes pusztulása a második zónában, a hódoltság keleti és nyugati szélein tragikus volt, A tiszántúli, keleti vidékek így szolgáltatnak ki a havasokról lehúzódo román-ságnak. Ebben a zónában a mindennapi küzdelem, a nyugalmat nem ismerő csatározások irtották ki a magyarságot, mint egykor a déli zónában. A magyarság szívósan ragaszkodott itt területeihez, de a meg-megisméltődő harcok felemésztették ellenállását. Szerencsére kényszerű visszahúzódoása ezeken a területeken csak időleges volt. A harmadik zóna, amely a török hódoltság szívébe esett, aránylag gyorsan került török megszállás alá, viszont nem igen volt kitéve hadjáratoknak, legalább is nem oly mértékben, mint a 16. század első felében az első s a következő száz évben a második zóna. Itt alakultak ki a már ismertetett módon a nagy magyar parasztvárosok. Ezek a nagy magyar városok, amelyek a török alatt, jogilag emelkedtek, száz és száz magyar falu halálának köszönhetik várossá növekedésüket. A tiszántúli városok fejlődése azonban a felszabadító háború alatt megtörik. A török és szerb elől lakosságuk Halasra, Soltra, Szegedre menekül. Mezővásárhely majdnem teljesen, Makó teljesen elpusztult a felszabadító háborúk során. A nagy parasztvárosok, a török kincstár birtokai, marhatenyésztésből éltek. Fényes jövedelmüket azonban eléggé jól el tudták titkolni s aránylag kevés bért fizettek a pusztá határért. A városok szegények, a lakói gazdagok voltak. A rideg marhatenyésztés az addigi mezőgazdasági terménykultúrával szemben kulturálisan visszaesést jelentett, de a 17. században kezdett térni hódítani a szarvasmarha, ló, sertés tenyésztéséiis. Ezeket a félvadon tenyésztett állatokat a magyarok hajtják Bécs, Nürnberg, Augsburg vásárait. Magyarok látják el Dél-Németországot ezekkel az állatokkal s a közbeeső vámvonalak a magyar marhaszállítás vámjából pénzelnek s táplálják az állam pénztárát. A parasztvárosok állattenyésztése egészen magyar. Kultúra, szabályozott életforma ez, amely alkalmazkodva a török lehe-

tőséghez, pompás, életrevaló, szorgalmas, minden veszéllyel dacoló emberfajta sikere. A viszonylag békés terület minden mostohasága között a magyarság megtalálta a maga lehető legmagasabb kultúrformáját. A város határa magángazdasági csíkokra oszlott. A nemesi magánbirtok végleg kivált az ősi földközösségből, még ebben a kollektív gazdálkodási formában is határozott magán gazdálkodási formák dominálnak. Természetesen aránytalan tehát a városi polgárság gazdagodása. Kialakult a gazdagabb és szegényebb városi polgárság s ez utóbbiak a város gazdajainak uralma alá kerülnek. A városok gazdaságpolitikája teljesen megfelel a kor német városai gazdaságpolitikájának. A török a tizenöt éves háborúban jött rá arra, hogy tartományai megvédéséhez igénybe kell vennie a lakosság szolgálatát is. Ekkor enyhült meg a török uralom a városok felett s engedte át a polgári és büntető törvénykezést a városi tanácsoknak. Az új városok parasztdemokráciája külső befolyástól mentesen rendezi be önkormányzatát. A paraszttelepek fejlődése mindenhol városi jellegű és az egész fejlődés egyöntetű volt. A nemes urak-által védtelenül maradt jobbágyokból emelkedett ki itt minden: iparosok, kereskedők, állattenyésztők nőnek ki mindenütt, igazolására a magyar faj páratlan életenergiájának. Az Alföld városainak magyar parasztja egyedülálló típus ebben a korban: mozgékony, nyílt szemű, kereskedelmi hajlamú, értelmes, magát a török, magyar, osztrák világban egyaránt kiismerő. Súlyos életkörülményeihez épp úgy hozzáalakult, mint az egészségtelenné lett levegőhöz...

Kimagaslik az alföldi tanyavárosok sorából Debrecen, amelynek szerencsés fekvése biztosított gyors fellendülést és gazdagodást. Három állam határvárosa volt. A törökadó megfizetésével mentesült a törökök zaklatásától. Az erdélyi fejedelemnek fizetett adóval pedig megszerezte a földesúri jövedelmek élvezetét. Kereskedelme mind a három állam felé élénk volt. Iparát emelkedett a magyar városok iparának színvonalán. Egyes céheinek szabályzata mintául szolgált Kecskemét és Körös iparosainak. Hanyatlása Várad török kézre kerülésekor vette kezdetét és betetőződött, amikor elvesztette kiváltságos, három állam felé néző határváros jellegét. A nagy ipari és kereskedő város állattenyésztők és kiscgazdaelemek nagy falujává süllyedt vissza.

Bár a jászok és kunok külön jogállása a török alatt is fennállt s a kúnkapitány-nádorok (Esterházy Miklós és Wesselényi Ferenc) e területek külön jogállását féltékenyen őrizték, mégis állandóan új lakosság szállta meg a kún és jász területeket. Bár ez az új lakosság megtartotta a jász és kún kiváltságokat, fajilag magyar volt. A török pusztítás következtében a kún földek déli részei Szeged, Halas és Körös területeit gazdagították. A felszabadulás után az új telepések szintén élvezték „a kunok és jászok kiváltságait, bár fajilag szintén nem kún és jász családokból tevődtek össze. A török hódítás a kún és jász területeken nagyon erős magyar beolvadást eredményezett. A kún és jász terület

határvidék volt, kétfelé hódolt s így nyomorúsága érthető. Csak az egyes török várak körül volt nyugalmasabb az élet s mivel itt a környék a vár szükségletei számára termelt is, az gazdaságilag is megalapozottabb volt. A felszabadító háború úgyszólván teljesen feldúlta és megsemmisítette a jázságot és kunságot s egyes városok lakói csak 1698-ban tértek oda vissza. Ekkor pedig már a régi szabad kerület a nádori méltóság egyenes megcsúfolásaként a német lovagrendnek való elzálogosítás előtt állt.

A török uralom nagy pusztulást okozott az épületekben is. A magyar középkor templomai sorra pusztultak. Elpusztult Zsigmond és Mátyás budai palotája. A török elvéve az egyházi vagyont, megszüntette ezzel az iskolákat is. Ő maga csak török templomokat és fürdőket épített. Különben elvi ellensége volt még a renoválásnak is. A megszállt terület benszülőtt lakóit, mint ő mondta, a r á j á k a t, nem akarta megnyerni az iszlámnak s a török kultúrának. Bár a vallás gyakorlásának alkalmazkodnia kellett a hódító parancsaihoz s a hódító minden keresztény vallást egyaránt megvetett, mégsem tapasztaltunk olyan nyílt vallás-üldözést, mint aminők a Balkánon előfordultak. A török kultúra csak külsőségekben hagyott némi nyomot, így egy-két keleti virág lett otthonos nálunk is és a török zene, dal, ének hatott mélyebben. A magyar kultúrhatások azonban török területre is benyomultak. A protestantizmus bejárta az egész hódoltságot és a 17. században a katolikus szerzetesek missziós terület gyanánt járják be a hódoltság egyes részeit. Sőt egyes kinevezett püspökök, a régi magyar püspökségek címzetes birtokosai, azt is megkísérelték, hogy híveik lelki gondozását a távolból irányítsák.

A magyar kultúrhatások állandósága és a magyar állam állandó törekvése, hogy a hódoltság falvaitól az adókat megszerezze, a menekült vármegyék egy-egy végvárbán való formális továbbélése mind-mind jele volt annak, hogy a magyarság csak átmenetinek tekintette a török hódítást s jussát annak területére és népére mindig fenntartotta. Nem a megszállatlan magyarság mulasztása, hogy sem a területet, sem a népet nem a régi állapotban nyerte vissza. Ez egyedül a török kezdeményezte hadviselési módra és a két nép közötti kultúrkülönbségekre vezethető vissza.

Mint eddig is láttuk, a török hódoltság másfél évszázada a magyarság számára nagy veszteséget, de egyben nyereséget is jelentett. A veszteség a magyar települési területek nagy részének elvesztése az által, hogy onnan a magyar kipusztult. Mert a területek visszajöttek ugyan, de a magyar faj helyére betelepült román és szerbet többet kiűzni nem lehetett. A magyarság etnográfiai alapon egyes területeket örökre elveszített. A nyereség az a nagy energia tömeg, amelyet a magyarságban a megpróbáltatások századai most fejlesztettek ki. Ez a nyereség azonban a legkevésbé sem volt arányban a veszteség mertekével.

A nemzetiségi viszonyok vizsgálatánál le kell tennünk azt a szemüveget, amelyen át ma nézzük és ítéljük meg ezt

a kérdést. Nemzetiségi vándorlások, mozgalmak már ekkor is vannak, de e mozgalmak megjelenési formái annyira mások, hogy a ma szemüvegével abszolút nyugalomnak ítélnénk az akkori ilyen természetű viszonyokat. A nemzetiségi kérdésnek, mint politikumnak a megszületése — mint látni fogjuk — egy későbbi század terméke. Ebben a században politikumtól mentesen folyik le még a nemzetiségi mozgalom s az elsősorban élénk területváltoztatásban és számbeli gyarapodásban jelentkezik. A török korszak alatt valósággal elárasztották az ország területét a nem-magyar elemek. Az új megtelepülők előtt két megtelepülési lehetőség állott: a magyarság által kényszerből feladott területek és a még eddig meg nem szállt erdős hegyiségek területeinek megszállása. Ez a népmozgalom kiterjedésében messze felülmúlja a következő század rendszeres, nagy betelepítéseinek mértékét.

A vándorlásnak kettős iránya volt: nagyobb részben délről északra, kisebb mértékben keletről nyugatra irányult. Kétségtelen, hogy a török hódítást követő népmozgalmak alakították ki Magyarországnak azt az etnográfiai térképét, amely a trianoni béke intézkedéseit eredményezte. A délről északra vonulást a török harcokban szintén rengeteg vérvesztést szenvedett h o r v á t o k nyitják meg. Mivel pedig a történelem folyamán törvényszerű, hogy az egymás mellett élő népek megindulása magával rántja a szomszédot is, a horvát megmozdulás is megindított egy másik népmozgalmat. A horvátok a régi szlavón megyéket szállták meg (Kőrös, Zágráb, Várasd) s így a régi Szlavónia a felszabadulás után a Dráva—Száva közti ősi magyar megyékre tolódott át. A letelepedett, mezőgazdasággal foglalkozó horvátok után az állattenyésztő, félnomád v l a c h nyomult északra. Ezt a népet a magyarok oláhnak hívták. Ezek azonban nem a mai értelemben vett románok, hanem a középkori szó gyűjtőértelmében vett rácok, görögkeleti délszlávok, akik Boszniában és Hercegovinában laktak s etnikailag egészen kevert nép voltak. Ezek a vlachok a török zsoldjában, mint martalócok harcoltak s elocapatok gyanánt tűntek fel. Északra nyomulásuknak egyik oka volt az is, hogy az ausztriai, krajnai generálisok szívesen zsoldjukba fogadták őket, csakhogy betöréseiktől megszabaduljanak. A vlach bevándorlás a 16. század végén és a 17. század elején volt a legélénkebb. Ezekből a vlachokból alakította ki a császári kormány a horvát és magyar rendiségtől egyaránt független h a t á r ő r v i d é k e t, A vlachok ősi délszláv családi szervezete felépített horvát határőrvidék 1630 és 1667 között alakult ki II. Ferdinánd és Lipót intézkedései alapján. A század végén már mintegy 6—7000 fegyverest kiállító, közel 50.000 főnyi lakosságról van itt szó, amely tisztjein keresztül egyedül a császárnak engedelmeskedik s a polgári (rendi) társadalommal és annak intézményeivel szemben vak gyűlölettel viseltetik.

A vlach vándorlás áterjedt a Drávától északra terjedő területekre is. A Dunántúlon keresztül felértek a Felvidékre is. Vonulásuk még nincs teljesen tisztázva. Ugyanekkor a rutén terü-

leteken át is érkeztek a Felvidékre már kétségtelenül inkább román jellegű vlachok. Ez a délről és keletről jövő balkáni eredetű néparadat Árvától Liptóig (délről jött vlachok), illetve Lip tótól Sárosig (keletről jött vlachok) szorosabbra vonták a magyarság testére fonódó szláv gyűrűt. Mindkét jövevény beolvadt annak a vidéknek nem magyar lakosságába, a tótba és a ruténba. A tótok közé telepedett vlachok bevándorlása a 16. századra, a rutének közé települtek megszállása szintén ekkorra tehető, utóbbi területen a század második felére. A tényleges letelepülés később következett be.

A tótság pontos geográfiai elterjedését ebben a korban nem tudjuk megállapítani. Kétségtelen, hogy később ott is megtaláljuk őket, ahol ekkor még magyarok, vagy németek laktak. A rutének is még sokkal kisebb területet tartottak megszállva. A havasi legelőkön kívül alig találunk valahol ruténeket. A falvak lakossága még mindenütt magyar és német ezen a vidéken is. A rutén és a közéjük jött vlach egyaránt pásztor, félnomád és görög keleti vallású volt. Nemzetiségüket orthodoxiájuk őrizte meg. A rutén b a t y k ó k, a román ó á k, akárcsak a szerb k a l u g y e r e k ekkor még nem emelkedtek ki kulturálisan a többi rutén, román és szerb jobbágy közül. Tanulatlanok voltak s csak helyzetükön javítandó csaptak fel papnak. Így egy faluban több is volt közöttük, de kenyerüket épp úgy keresték, mint nem-pap hitsorsosaik, pásztorokkával. Csak a jobbágy sorsból mentesítették így magukat. Ezek a rácok, vlachok, vlachhal kevert tótok, rutének, románok ekkor még félig nomád, kultúrán kívül élő népelemek voltak. Az ország viszonyait rendező magyar kéz kényszerítette őket lassan falukba, letelepült életformák közé, pedig a magyarság ezzel saját maga alatt vágta a fát, mert az idegen jobbágy kezére adott földek soha nem kerültek vissza az ősi magyar tulajdonoshoz.

Erdélybe állandó volt a románság külföldről való beözönlése. Már Mihály vajda alatt sok havaselvei román vándorolt be s ez a bevándorlás folytatódott a nemzeti fejedelmek alatt is. A bevándorlás legfőbb indoka a havaselvei és moldvai vajdák kegyetlen és embertelen bánásmódja volt, akik elviselhetetlen terhekkal nyúzták a jobbágyokat, A román nép tömegesen menekült a nemzeti uralom alól a török alá, vagy még szívesebben Erdélybe, ahol szolgáltatásai sokkal kevesebb terhet róttak á. A három erdélyi nemzet közül kettő, a szász és a székely ellentállott a román invázióknak. A szászság az erődjei, a székelység az áthatolhatatlan erdők védelme alatt mentes maradt az ellenséges támadások pusztításától. A magyar vármegyék magyar népe azonban védtelenül állt az ellenség előtt. A császári és a török hadak pusztításai a magyar jobbágy falvakat semmisítették meg. A beözönlő románság tehát ezeket az üresen maradt területeket szállta meg. A nomád, pásztorodó, havaslakó románság fellett, amely a magyaroktól sohasem lakott hegyvidéket töltötte be, a román jövevények a magyar vármegyéket szállják meg.

Letelepedésük szinte észrevétlen. Elfoglalják az üresen maradt házakat, átveszik az eltűnt jobbágyság kötelezettségeit. Ez az élet-szint már magasabb kultúrát jelentett a román vajdaságokból beözönlött, vagy a hegyekről aláereszkekedett románság számára.

A magyarság vérvesztését tetézi az idegen elemek végzetes mértékű térhódítása. A magyar földesúr soha nem tett különbséget, hogy magyar, vagy nem magyar az, akit akár félnomád pásztorkodásra, akár falulakónak földjére telepít. Pedig a nemzeti területen élő idegen elemek veszedelmét ebben a korban már kezdték nyugaton felismerni. A csehek a földtulajdon bírását a cseh nyelv ismeretéhez kötötték (1615) s a cseh nyelvet tették az igazságszolgáltatás, iskola és istentisztelet nyelvévé. Sőt a németül beszélőket egy féleven belüli kivándorlásra utasították. Nálunk ilyesmivel sohasem találkozunk. Nincs is nemzetiségi természetű panasznak még nyoma sem. A magyarság szeretettel karolta fel a nem-magyar lakosság közigazgatási és kulturális szükségleteit, sőt biztosította nyelvük használatát is. Egyházi téren a prédikáció nyelve a falu nyelvéhez igazodott. Pázmány a pozsonyi iskolában magyar, német és tót nyelvű tanításról gondoskodott. A protestantizmus egyházi szervezete már igen korán magyar, német és tót szuperintendenciákra oszlott. Az a tótok egyéni szerencsétlensége volt, hogy protestantizmusukat a cseh huszitizmusból fejlesztették tovább s így a cseh nyelvet vették át az istentiszteletbe és az irodalomba is. Főleg a következő században a magyar földbirtokosság volt a tót nyelv istápolója. Ugyanezt a támogatást tapasztaljuk magyar részről a horvát nyelvvel szemben is. A nem-magyar elemeket a magyartól foglalkozásbeli és kulturális különbségek választották el. Az előbbieket, a horvát, tót, rutén, román jobbágyok érdeklődése nem emelkedett fel a politikai életig, amint a magyar jobbágyé sem. Ahol felemelkedett erre a fokra, ott a magyarsággal mindig együtt érzett. A felvidéki felkelésekben egyként lelkesedett a magyar és a tót jobbágy, mint II. Rákóczi Ferenc seregében az erdélyi román. Nemzetiségi ellentét csak a magyar és a német között volt. Ez azonban egyrészt régebbi eredetű is volt, másrészt pedig főleg a városok németiségére szorítkozott, amely elkeseredetten küzdött a városokba törekvő magyarság ellen. Különben ebben a korban lesz tudatossá, hogy a Magyarországon lakó németiség egy nemzet; ezt az öntudatosodást azonban a szepesi szászoknál ellensúlyozta az, hogy magukat nem németeknek, hanem német-magyaroknak (Deutsch-Ungar) tartották.

A nemzetiségek hatalmas térhódítása és addigi kultúrájának emelkedése korántsem jelenti azt, hogy a magyarság nemzeti öntudata csökkenőben lett volna. A magyarság ekkor nagy belső megerősödéssel ment át. A magyar nyelv tért hódított a levelezésben, irodalomban egyaránt. A törvénykezés, országgyűlés, közigazgatás nyelve magyar volt s a közélet ellatinosodása Werbőczy Hármaskönyvének és a barokk kultúrának hatására csak később indult meg. A hatóságok emellett lehetőleg mindenkihez a saját

nyelvén szóltak. A nacionalizmus nyelvi egyeduralmi törekvése későbbi kor szülötte. Békésen él együtt e két században még, a vegyes területen vegyes nyelvhasználattal, a magyar és a nem-magyar, hogy egy évszázad múltán eljusson hozzá az új kor nemzetiségi eszméje, lánggra lobbantsa az ismeretlen szenvedélyeket és végül a világháború után szétrobbantsa ezer év történelmi képződményét.

A magyarországi és erdélyi viszonyokban nincs e téren különbség. Erdélyben is a magyarság és a szászság volt a román nyelv ügyének előmozdítója. Magyar kálvinisták és szász luteránusok fordították románra és adták ki a biblia különböző részeit. Ezzel megindították a román irodalmi nyelv fejlődését és lerakták a román kultúra alapjait. A katolikus Báthoriak ugyan orthodox püspököt adnak a románságnak, de utána a szászok és kálvinista magyarok ismét tovább folytatják törekvésüket, hogy a románságot, annak nyelvét megőrizve, megnyerjék a nyugatot és nyugati kultúrát jelentő protestantizmusnak. Kétségtelen, hogy a 16. és 17. század folyamán a román kultúráért az erdélyi magyarok és szászok tettek a legtöbbet. A „nemzeti” vajdák ezen a téren messze elmaradnak. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György törekvései a románság tömegeivel szemben sikertelenek voltak. A kálvinizmus csak szórványosan és rövid időtartamra vert gyökeret a románság körében. De a román nyelv fejlesztése körüli érdemük, amelyet román nyomdaalapítással, a románnyelvű hitvitázó irodalom megindításával s az egyházi szláv nyelv helyett az orthodoxoknál a román nyelv kényszerítésével szereztek maguknak, elvitathatatlan. Jellemző, hogy I. Apafi Mihály kultúrprogramja a román iskolatartás mellett abban a román és a latin nyelv tanítását tűzi ki célul. A magyar nyelvről szó sincs. Ezeknek a szava, dóknak nemzetiségi sérelmei mind utólagos, történetellenes propagandaanyag csupán. Nem hiába írja Lupas János, a kolozsvári román egyetem történettanára: „Tagadhatatlan tehát a reformáció ama jó hatása, hogy kiszorította az egyház használatából a szláv nyelvet és a román a román nyelv csengését kezdte hallatni vallásos ügyekben és az irodalom terén. A román nyelven megjelent nyomtatványok lassankint kiszorították a szláv liturgikus könyveket és így Erdélyben a magyar nemzeti fejedelmek pártfogása alatt indult meg az az irodalmi és műveltségi áramlat, amely csakhamar átcsap a vajdaságokba és százados dermedtségéből föltámasztja a román szellemet”.

Az idegen elemek nagy számából bizonyos részt természetesen asszimilált a magyarság. Azt a réteget, amelyik, ha a maga kultúrközösségéből kiemelkedett, a magyarság helyzeti energiájánál fogva mássá, mint magyarrá nem lehetett. Ez az asszimilálás nemcsak az alulról feltörő idegenekkel szemben, de a hasonló kultúrkörből átlépőkkel szemben (német) is érvényesült. A magasabb fokú magyar államéletbe (nem az egészen magas közigazgatásba, amelyre ez nem vonatkozik) való bekapcsolódás magával hozta az elmagyarosodást is. Mivel azonban az ebben

való részvétel igen kevésszámú emberre korlátozódott, az asszimilálás is, a nem asszimiláltak tömege mellett jelentéktelen volt.

Az említettekén kívül más idegenek is jöttek be az országba, így a török kereskedőknek is nevezett görögök, akik az orthodoxyától megválva, a városokban polgárjogot nyertek. Kerültek be újabb zsidók is. Eddig főleg Ausztriából jött a zsidóság, most a török területekről jön. Tehát az eddigi askenázi zsidók mellett megjelennek a szefárd zsidók. A zsidóság nagyobb szerepe a 17. század végével kezdődik. Lipót már felhasználja az Oppenheim-ház anyagi erejét, Thököly pedig egy Ephraim nevű zsidó támogatását. A lengyelországi zsidó beözönlés még csak szórványos jelenség. Jellemző, hogy Munkács városában az első letelepedett zsidó csak az 1660-os években tűnik fel.

A nemzetiségi viszonyok után egész röviden megemlékezünk a társadalmi rétegeződésről is. Elsősorban a jobbágyról, amelynek eddig csak a terheit említettük. A teherviselő népréteg, amely az állam és a földesúr terheit egyaránt viselte még túlnyomó többségében magyar. A beözönlő idegen elemek csak lassan jutnak oda, hogy pénzbeli szolgáltatásra felhasználhatók lettek volna. Az állami és társadalmi közösségnek erre a legalsó fokára is csak lassan értek fel. A jobbágy ügy európai fejlődése két irányt mutat. Nyugaton a parasztság hamar felszabadult, az ottani gazdasági formák ezt így kívánták meg. A keleti gazdasági forma ennek ellentétéképpen épp a paraszt földhözkööttségét kívánta. Nyugaton a földbirtokos csak bért kapott a földjéért, maga nem gazdálkodott. Keleten a birtokos maga is gazdálkodva, a jobbágytól nemcsak bért, de a saját gazdasági üzeme részére munkát is követelt. Amíg tehát nyugaton a paraszt felszabadul, addig keleten lesüllyed, A magyar fejlődés a keleti forma szerint történt s már 1514-ben elvesztette a jobbágy a költözködés jogát. A szabadköltözködés jogának az előző fejezetben elmondott visszaállítása — mint említettük — nem volt komolyan gondolt intézkedés. Az 1608. évi országgyűlés már meg is engedte a vármegyéknek, hogy ha nem akarnak élni a jobbágyok költözködési jogával, úgy csináljanak arról magánjogszabályt. Ezzel II. Mátyás úgyszólván megvásárolta a maga számára a nemességet. Ettől kezdve alig beszélhetünk szabadköltözködési jogról. Minden megye igyekszik nemesei részére olcsó és állandó munkaerőt biztosítani. A földhözkööttségen egyedül a háborús viszonyok állandó szökési lehetősége segített. A jobbágy igen könnyen elmehetett nem lehetett megtalálni, sokszor minden ingóságát, lábasjóságát magával vitte. A 17. században szinte érthetetlen volna a jobbágyság állandó nagy hullámzása, ha nem számolnánk a viszonyokat kihasználó s igen könnyen továbbszökő jobbágyokkal. A megkööttség mellé járult a földesúri terhek hallatlan emelkedése. Nálunk is kezdetét vette a földbirtok jobb kihasználása, ezzel párhuzamos volt a rajta elvégzendő munka gyarapodása, viszont a földesúr más munka-

erőről, mint a lehetőség szerint ingyen jobbágyról nem gondolkodott. Megkisebbedett a jobbágybirtok is. A majorsági földeket a földesurak a jobbágyok olyan földjéből szakították ki, amelyre a jobbágy ősi szokásjoggal igényt tarthatott. A jobbágyközsegeket nem egyszer kitiltották az addig köztulajdont képező erdőkből is. A jobbágy lassan béres szolgává alakult át. Egykori joga a közös földhöz teljesen elenyészett. A földesúr volt a borkimérési és mézszárszéktartási jog s ezek is csak a jobbágyok kiuzsorázására szolgáltak. A földesúri hatalom ellen nem volt jogvédelem. Az úri széktől fölösleges volt felebbezni a vármegyéhez, mert mind a két bíróságban hasonlóképpen nemes földesurak ültek. Az úriszék szabadon ítéltette akár halálra is a jobbágyot, ítélezési szabadsága korlátlan volt. Csak akkor került a jobbágy feltétlenül a vármegye és nem a földesúr elé, ha az ország törvényei ellen vétett. A földesurak igyekeztek jobbágyaikat „örökös” jobbágyokká tenni, amit nem egyszer a halálos ítélet megváltásával érték el. Az ilyen örökös jobbágy sem a katonasághoz, sem valamely város oltalma alá nem menekülhetett. Az „örökös jobbágy” a magyar történet folyamán a munkáskérdésben a legalacsonyabb fokot jelenti.

A többször említett állami adókon (dica) kívül újabban ingyen munka is terhelte a jobbágyot az állammal szemben. Évente 12 napi ingyen munka járt az államnak, ami a földesúrnak járó évi 52 nappal az év munkaidejének tekintélyes részét vitte el. El képzelhetjük, hogy mikor jutott a jobbágy a saját munkája elvégzéséhez. Az állami robot intézését a 17. században már egészen nagy szervezet végezte, amelynek élén a nádor állt.

Ebben az időn n a vármegye kezd állami feladatokat is vállalni. Ekkor alakul ki a vármegye átruházott hatalma. Bár a vármegye az országgyűlési követ ellátására csak a nemest adóztathatta volna meg, mégis csakhamar arra és a vármegyei tisztviselők javadalma céljára igénybe vette a jobbágyok adóját is. Így a jobbágy a földesúrnak, az államnak és a vármegyének adózott. Akkora teher soha nem nyomta eddig, mint a 17. században. A korlátlan hatalomra jutott vármegye valóssággal elsepri a falut, mint közigazgatási egységet. Ennek hatása alatt a magyar jobbágyosság eddigi belső rétegződése megszűnik, egyszínű társadalmi réteggé alakul át, amely állandóan szemben találja magával a földesurat és a vármegyét. Szekfü szerint a Magyar paraszt ekkor vesztette el érdeklődését a közcélok iránt s ekkor indult meg végzetes mértékű atomizáltsága. Az ebben a korban feltűnő úgynevezett „parasztvármegye” nem volt védekezési forma a földesúri és vármegyei önkénnyel szemben. Ebben csak alacsonyabb közrendészeti és közigazgatási szeret kell látnunk, amellyel a vármegye olv feladatokat oldat meg, amelyeket a jobbágyok nélkül nem tudna végrehajtani. Találkozunk ugyan olyan jelenséggel, hogy a parasztvármegye és a «írály keresi az összefogást a nemesi társadalom ellen, de ennek a vármegyei fejlődés rögtön útját állta.

A mezőgazdasági kultúra legnagyobb feltétlenül a nagybirtokon volt, alacsonyabb fokon állt a kismesek jobbágybirtokán s a legalacsonyabb szinten a jobbágytelken volt. A nagybirtok már eladásra termelt, a jobbágy csak a maga és családja megélhetésére. A nagybirtok kertgazdasága azonban lassanként példát mutatott a kisebb birtokosoknak és a jobbágyoknak is s így egész sereg új gazdasági növény termelése lett idővel általános. A nagybirtokon megjelenik ekkor már a melegágyi, korai növénytermelés.

Az új városok földközössége lassan szűnik meg. Bár a házakhoz tartozó magántulajdoni föld már megvan és a magántulajdon egyre terjed. Debrecen földjét pl. hét évenként osztották fel. A felosztott területen hét éven át váltott gazdálkodás folyt s utána a terület 10—12 évig ugarnak maradt. A földközösség még a százoknál is megvan, pedig az erdélyi földművelés — bár mögötte maradt a németországinak — felette állt a magyarországi gazdálkodásnak.

A mezővárosok kiváltságait a Jagellókor szüntette meg. Mintegy 800 mezővárost fosztott meg kiváltságaitól s kényszerített földesúri kilenced fizetésre. Erről mint a Dózsa-féle parasztlázadás egyik előzményéről, már szóltunk. A 16. század második felétől egyes földesúr tehetségesebb jobbágyságai számára, városalapítására alkalmas helyen megadja a mezővárosi fejlődés lehetőségeit. Ezáltal ezek a jobbágyok, ha közjogilag nem is, de személyileg bizonyos mértékben szabadabbá lettek. A jobbágyi sorsból való szabadulás útja a nemesítés, a címeres levél szerzés volt. A 17. században igen nagyszámú jobbágy jutott birtokadomány nélkül nemességhez. Mind a magyar királyok, mind az erdélyi fejedelmek seregestől nemesítettek, igen gyakran olyanokat is, akik a hódoltságban laktak. A nemessé lett hódoltsági jobbágyok nemesi jogukra való hivatkozással meg is tagadták a töröknek való további adófizetést. A század végére már oly nagy volt az állami terhet nem viselő egytelkes nemesek száma, hogy a köztelherviselés még az eddiginél is súlyosabb probléma lett. Az adót nem fizetők számának emelkedésével természetesen a jobbágy-sorban maradottak terhei súlyosbodtak. Ezek az egytelkes nemesek a legtöbbször csak az állami terhek alól tudták magukat mentesíteni, de a földesúri szolgáltatások alól nem volt erejük magukat kivonni. A fiatal, nőtlen jobbágyok a végvárakban, vagy a hadseregben kerestek maguknak szabadulást. Ezeknek egy részét telepítette le Bocskai. Családi életre ugyan nem volt kilátásuk, de azért a jobbágyság jelentős része tolt mindég a háborús vidékek felé, ahol vagy elpusztult, vagy nemességet szerzett, amivel a maga és családja sorsát nyugodtabb útra terelte. Olykor a földesúr is kiemelt egyes minősítettebb munkát végző jobbágyot eddigi sorsából s annak bizonyos könnyítéseket engedélyezett. A vármegye azonban nem ismerte el ezeknek a „félnemeseknek” kiváltságosabb helyzetét s így jogállásuk csak magánjogi, de nem közjogi viszonylatban emelkedett.

A protestantizmus kapcsán a jobbágyhoz is közelebb jutott az írás és olvasás ismerete. A falusi prédikátor felügyelete alatt sok faluban működött tanító. Természetes, hogy a népoktatás általános sikere csak az ezt rendszeresen kiépítő későbbi, felvilágosodott abszolutizmus kapcsán lesz teljes, de a protestantizmus előtti állapotokhoz képest igen jelentős a műveltség alsóbb elemeinek széles körben való elterjedése. Mindamellett rengeteg nyomát találjuk a rég múlt pogányvilágra visszamenő babonáságoknak, amelyek igen nagy mértékben szolgálták alapjául az e korban mindenütt dívott boszorkánypereknek, boszorkányégetéseknek. A köznép babonáival szemben, amelyek ősi pogány és középkori katolikus elemeket keverték össze, tehetetlenül állt mind a katolicizmus, mind a protestantizmus s nem egy emlékünknél szól arról, hogy még papok is hatása alá kerültek a kor általános babonásságának. Ez alól még a felvilágosodott jezsuita rend sem volt kivétel.

A 16. századi parasztlázadásokról már megemlékezünk. A 17. században több kisebb jelentőségű paraszttámogatás volt. Így 1618-ban Bethlen Gábor első támadása előtt volt egy kisebb jelentőségű nyugtalanság, 1659-ben Arad megyében volt hasonló. Az 1660. évi szatmári lázadásnak elejét vette a felfegyverkezett nemesség. 1661-ben a Tiszántúl volt múló jellegű felkelés. 1690-ben Ugocsában támadt rövid életű mozgalom, amelyet bizonyos Órás András nevű zavaros vallási képzetekkel telített ember indított meg. Ez volt az egyetlen magyarországi paraszttámogatás, amelynek vallási háttere volt. Az egyetlen komoly felkelés a Császárné Péter féle mozgalom volt, amely Gömörtől Szabolcsig az egész Felvidék parasztságát mozgásba hozta. Az 1631—32-ben hosszasan elhúzódó lázadás inkább a katonai, mint földesúri elnyomás ellen irányult. A mozgalomhoz az egy telkes nemesek is csatlakoztak, sőt a török is érdeklődött, hátha hasznosíthatja azt. A lázadást Esterházy nádor verte le s Császárnét Kassán felnégyelték.

Szekfü úgy látja, hogy a 16. és 17. századi magyar nemes életideálja lényegesen különbözik egymástól. A 16. századi nemes előtt még a honvédelem lovagi ideálja élt. A 17. század nemesei már a nemesi szabadságokat tartja a legbecselebnek. Bocskai koncepciója a magyar és a török közötti béke gondolatát tette népszerűvé s ennek hatására a háborús életideál helyett a békevilág életideálja költözött a szívekbe. A nemesi Jogok szeretete és megbecsülése magával hozta a fokozott érzéket a közjogi kérdések, a veszélyeztetett alkotmány iránt s így a nemesség alkotmányvédő szerepe természetesen folyt a nemesség érzelmeiből. Annál természetesebben, mert a bécsi békét és az J-608-as törvényeket követő alkotmánybiztosítók az alkotmányok sajátosan nemesi színezetet adtak. A nemesi szabadságok Mohácsi, Werbőczy Hármaskönyveiben ebben a korban kezd egyre szélesebb körben ható lenni, a Hármaskönyv közjogi nemesvédelme ekkor lett igazán közvéleményalakító, irányító ha-

tású. A Hármaskönyv perrendtartási szabályait II. Mátyás királyi jogügyi igazgatója, Kithonich János fejlesztette tovább, illetve támasztotta alá a római és a természetjog szabályai-val. Könyve a „Directio methodica” 1619-ben jelent meg s Kászóni János fordításában 1647-ben, 1650-ben és 1701-ben háromszor is megjelent magyarul. Ez szolgált a magyar nemesség pörösködéséhez népszerű útmutatóul. A Hármaskönyv segítségével a nemesség lefelé és felfelé egyaránt kiváltságos helyzetet biztosított magának, amit még erősített az, hogy az új nemesi alkotmány mind a király, mind a főurak és főpapok befolyását visszaszorítani igyekezett. Természetes tehát, hogy míg a 13. század után a vármegye védte a szegény népet a nagyurak ellen, addig a 17. században már egy-egy nagyúr, egy-egy országbaró védi meg olykor a szegény népet a vármegyét jelentő nemességgel szemben. Bár a Habsburgok megkísérelték az abszolutizmus megvalósítását, ez nem jelentette a központi hatalom erősödését. A központi hatalom hiányában pedig a Hármaskönyvben összefoglalt partikuláris és regionális, vármegyei, nemesi érdekek érvényesültek s így Magyarország ebben a korban a magyar nemesség országává lett.

A köznemesség a 16. és 17. század fordulóján súlyos anyagi válságon ment át. A török háborúkat követő béke sok köznemest fosztott meg kenyérkeresetétől, amit számára a végvári katonaszkodás biztosított. A nemesi birtokjog is gyakran volt megpróbáltatásnak kitéve. A köznemesi birtok kicsiny volta nem engedte meg a köznemesség nagy részének, hogy a nemesi életszínvonalat megtartsa. Ebből a krízisből az vezetett ki, hogy az 1608-as törvényhozás a nemesség kezébe adta a jobbágymunkaerők korlátlan kihasználását. Ettől kezdve megindult a nemesség visszavonulása a kereskedelmi élettől, amiben nagy szerepe volt a nemesi szabadságok és a kereskedőélettel járó korlátozások állandó összeütközésének. Az ingyen jobbágymunkaerő elszoktatta a nemességet a pénzkereső munkától s ettől kezdve élete alapjául a más munkájának eredményét használta fel. Az 1608-as törvényhozás meglehetősen alacsony színvonalon rögzítette meg a nemességet, amely lassan vissza vonult a kereskedelmi élettől, a hadi foglalkozástól is s élete főfoglalkozása földjeinek kezelése és jobbágynak felügyelete lett. Nem hiába ostromozta Esterházy, Nádasdy, Zrínyi a falusi életbe merült köznemességet. Az menthetetlenül süllyedt a Hármaskönyv védelme alatt a semmittevés felé, amely lassan egységes nemesi életstílussá alakult ki.

A tőzsérkedő nemesség hamar beköltözött a városokba, melynek piacára üzletei miatt rá volt utalva. Hasonlóképpen a városok felé igyekeztek a hódoltság területéről menekült nemesek is. A magyar parasztvárosokba könnyű volt a beköltözés. Erdély és a Felvidék városai is megteltek menekült nemességgel. A német városokba azonban nagyon nehéz volt a bejutás. A nemesig szabadságjogok élénk ellentétben voltak a régi német városok és bányavárosok jogaival. Az 1563: 62. tc. megengedte a mo-

nekült nemeseknek, hogy a városokban házat vásárolhatnak, viszont a város terheiben és szolgáltatásaiban részt kellett vállalniuk. A városok viszont szabályrendelettel próbáltak gátat vetni a nemesek beköltözése elé, mert ha azok bejutottak, akkor nemesi szabadságukra való hivatkozással kitértek a szolgáltatások és teherviselés alól. A küzdelmet kiélezte és annak valósággal nemzetiségi színezetet adott az, hogy a magyar nemesek ellen magyar törvények alapján küzdő városok németek voltak. A küzdelem elkeseredett volt, de végül is a nemesség győzelmét eredményezte. A nemes nemcsak megvédte a vármegye kizárólagosan nemesi jellegét, hanem fokozatosan kiterjesztette a nemesi jogok immunitását a megyén kívüli városok területére is. Sikerét nem egyes városokban folytatott helyi küzdelmekben vívta ki, hanem az országgyűléseken. Az egész közjogi fejlődés városellenes volt. A városok a 17. század folyamán háttérbe szorultak az országgyűlésen s 1687 óta a városok elveszítvén egyenkénti szavazatukat már csak egyetlen szavazatot adtak le. A küzdelem a nemesség javára már a század közepén eldőlt. Az 1647. évi törvények kimondották a nemesek szabad beköltözését a városokba s ezzel egyidejűleg biztosították a városokba költözött nemesség további teljes nemesi szabadságát is. Ezzel a városi kiváltságok elvesztették minden értéküket. A nemesi örökösödési jog, adózási szabadság, a jogszolgáltatás terén való nemesi szabadság fölébe emelkedett a városi örökösödési jognak, a városi adózási jognak, a városok ősi jogszolgáltatási hatáskörének. Egy lépés volt már csak az, hogy a város, amely eddig a megye egyenrangú társa volt, alárendeltetett a vármegyének. A megye a várost mint jogi személyt maga elé idézhette és elítélhette! Azonban a törvényhozás nem tudta egy csapásra átalakítani a városi életet. A küzdelem a városi polgárság és a beköltöző nemesség között még hosszú évtizedeken át folyt tovább, mígnem a nemesség túlsúlyra jutott a városokban s ez kiegyenlítést hozott a polgárság és a nemesség ősi különállása és ellentéte között. Ha arra gondolunk, hogy a század elején még majdnem annyi szavazatot jelentettek a városok az országgyűlésen, mint a vármegyék s a század végére a „negyedik rend”-nek egyetlen szavazata maradt, láthatjuk, mekkora volt a városok térszűkítése a nemességgel szemben.

Meg kell említenünk, hogy ez a kor már nem kedvezett a városok zárt és kötött életformájának s Európaszerte általános jelenség volt, hogy a városok bevándorolt, nem bennszülött elemekkel vettek hirtelen lendületet. Ezt tapasztalhatjuk Paris, Amsterdam, London, Bécs esetében, ahol mindenütt idegenek, bevándorlók vetették meg az alapját a merkantil gondolkodású korszak kezdődő nemzetgazdaságai középpontjainak. Az új nemzetállamok fejlődése folyamán most alakul ki a nemzetileg határolt gazdasági terület, amelyet egyetlen nemzet tölt ki gazdasági energiákkal, amelyen belül már nincs helyük zárt gazdasági egységeknek, mint aminők a középkor privilégiumokkal körülbástyázott városai. A városok különjogainak elértéktelenedése volt

az első lépés abban a folyamatban, amelyben a középkori privilégiumok megdöntése árán a nemzet egyeteme egyetlen összefogó nemzeti társadalomba olvadt össze az évszázadok folyamán. Magyarországon ez bizonyos kiegyenlítést hozott létre a magyarság és a németiség között is.

A városok gyöngülésére jelentős befolyása volt annak is, hogy az ipari termelés megszűnt a városok kiváltsága maradni s egyben az ipari fogyasztó, a vidék is hatalmasan belenyúlt a városi termelés viszonyaiba. A nagybirtokosok által támogatni kezdett félmezővárosszerű telepek a városok ipari termelésének erős vetélytársai lettek. Ehhez járult, hogy a vármegye a 17. század óta az országos rendelkezésektől függetlenül kísérelte meg az árszabások, limitációk kibocsátását, amelyek végrehajtására a vármegyének lassan minden eszköz rendelkezésére állt: még a városokat is maga elé idézhette, ha azok az árszabást túllépték. Ez mélyen belenyúlt a városok gazdasági érdekeibe, mert a nemesi és falusi lakosság érdekében feláldozta a városok ipari termelőosztályait. A nyugati fejlődéstől a magyar fejlődés abban tért el, hogy itt a fejlődés a privilégiumaitól megfosztott várost egy másik középkori eredetű privilegizált szervezet befolyása, a vármegye alá terelte s így végül is a nyugati fejlődés az első lépés után tévútra jutva megállt.

Meg kell említenünk, hogy a városok magyarosodása terén az ellenreformációnak is van némi szerepe. A templomfoglaló kommissziók ugyanis nem egyszer a városi tanácsokat is megmagyarosították.

A városok vagyoni helyzete a folytonos háborúk, a változott termelési és gazdasági viszonyok mellett állandóan romlott. A városok a török idő alatt kisszerű viszonyok közt élő kisvárosok voltak. A büszke Kassának, amely sikerrel szállt szembe a nádorral, az országgyűléssel, 1696-ban mindössze 294 háza volt. A városokra is ráfeküdt a törökvilág, majd a kurucvilág dekadenciája. Megszűnt az építkezés s a városok képe messze elmaradt a nyugati városokétól. A másfél évszázad állandó súlyos megpróbáltatása között a szellemi és gazdasági élet már a végveszély felé haladt. A következő századdal az utolsó percben érkezett el az állandó béke; amely új vágányokra terelte a fejlődés zsákutcába jutott irányát.

A katonáskodó rétegekből kialakult egyetlen új társadalmi rétegről, a hajdúságról Bocskai ismertetésekor már megemlékeztünk. A század elején még remélni lehetett, hogy a végvári katonaság új rend gyanánt fog bekapcsolódni a nemzet politikai életébe. Sajnos, a hosszú béke alatt ez a kialakulónak indult osztály éhezésre, szétzüllésre volt ítélve. A felszabadító háborúk után pedig a déli, új végvidéken nem magyarok, hanem idegenek rendezik be a védvonalat s így ez az értékes magyar elem szétporladt.

A köznemesség általános műveltségi színvonal a Mohács előttihez képest kétségtelenül emelkedett.

Összefügg ez azzal a jelenséggel, amit már a jobbágyság kulturális színvonalának emelkedésekor vázoltunk. A protestantizmus törekvése, hogy mindenki olvassa a Bibliát, a nemzeti nyelv kultusza mellett szélesebbkörű iskolázottságot is eredményezett. Ha ez nem is közelítette meg a népoktatás későbbi ideálját, kétségtelen fejlődést jelentett a Mohács előtti állapotokhoz képest. A katolikus egyház leromlása után a középfokú oktatást mindenütt a protestantizmus vette át, Erdélyben az állam támogatásával. Oláh Miklós és a Báthoriak alatt mind Magyarországon, mind Erdélyben megjelentek a jezsuiták, akik újra megvetették a katolikus középfokú oktatás alapjait. A középfokú iskolák mellett megtaláljuk a konviktusokat, amely alkalmat adott a nevelő személyzetnek arra, hogy közel férjen a tanítványok lelkéhez. A protestáns oktatás a Melanchton-féle wittenbergi és a strassburgi rendszereket vette át; a jezsuiták természetesen a rend mindenhol bevált rendszere alapján tanítottak. A tanítás nyelve a latin volt, de a tananyag magyarnyelvű átdolgozására is korán van már példánk. A katolikusok a 17. században Nagyszombatban már megtalálják a maguk főiskoláját is. A protestáns iskolák gyakran érintették a főiskolák határát, de protestáns egyetem, alapítására még Erdélyben is csak a jószándékkal találkozunk, a kivitelre már nem volt elég akarat. Az ifjúság így a külföldi főiskolákon szerezte meg legfelsőbb ismereteit. Itt az olasz és osztrák egyetemek mellett főleg Németország és Hollandia egyetemei örvendtek ma már hihetetlennek tetszően nagy látogatottságnak. Egyes tehetősebb magánosok mellett, a fejedelmek és a városok az ösztöndíjasok százait küldték ki külföldre. Az ösztöndíj-ügy talán soha nem állt oly jól, mint ebben a két évszázadban.

Az irodalmi élet jellemzője az volt, hogy még nem számított különböző ízlésű olvasókra. A külföldi stílushatások, amelyek lassan az irodalmi ízlés kialakulására és az olvasóréteg megoszlására vezettek, csak a 17. század második felében lesznek érezhetőek.

Ekkor már felismerhető egyes költőkön a barokk szellem stílushatása (Zrínyi, Gyöngyösi), ami idővel műveltebb és kevésbé művelt rétegre bontotta az olvasók eddig egyizlésű taborát. Kétségtelen, hogy a nem latinos műveltségű külföldi, nyugati társadalmi osztályok irodalmi műveltsége és Ízlése semmivel sem volt magasabb, mint a magyar rétegeké. A tudományos és művészi élet megnyilvánulásait erősen befolyásolta a gazdasági lehetőség és a háborús idők korlátozó körülménye. A művészi élet valóban visszaesést mutat a Mohács előttivel szemben. A tudományos élet terén azonban találkozunk néhány jelentős kísérlettel. Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Szenczi Molnár Albert s szepességi Fröhlich Dávid megannyi kimagasló tanúbizonysága a magyarság tudományos hajlandóságának, amelynek egyelőre csak a külső körülmények szabtak aránylag szűk határt.

A magyarság a szellemi élet terén minden megrázkódtatás

mellett megtette mindazt, amit megtehetett s hogy a 17. század végén a szellemi javak válságát is megállapíthatjuk, az nem a magyarság hibája, hanem a külső körülmények következménye. A szellemi élet terén sokkal inkább párhuzamosan haladt a magyar fejlődés az általános nyugateurópai fejlődéssel, mint politikai téren. Az utóbbinál a nemesi szervezet mindenre kiterjedő túlsúlya bizonyos fokig elmaradást jelentett a nyugati társadalmi és politikai fejlődés irányaitól. Ennek káros következményei főleg a következő században jelentkeznek, amikor a nemesség már a népjólétet előmozdító új abszolutizmussal kerülve ellentétbe, azzal szemben erkölcsi alapját, amelyet még ebben a században nemzetmentő értéke jelentett, lassan elveszti.

A belső fejlődés rajza után foglaljuk össze néhány szóban a politikai események elvi hátterét.

A magyar királyság központi kormányzatában az egész században kétségtelenül felismerhetők az abszolutisztikus tendenciák. Ezek azonban az uralkodók részéről a század első felében nem tudatosak. A Nyugaton kialakult abszolutizmus a természetjogokra alapította rendszerét s át volt hatva hasznos politikai és gazdasági törekvésektől. Richelieu és Mazarin nemzetpolitikai koncepciója mellett a Habsburg-abszolutizmust képviselő K h l e s l bíboros abszolutizmusában a népjóléti, kereskedelmi és iparemelő célzatnak még nyoma sincs. Épp így az uralkodók sem azok az új ideák érdekében évtizedeken át dolgozó államfők, mint XIV. Lajos, vagy Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem, az új idők szellemének kimagasló képviselői. A Habsburgok abszolutizmusát az első félévszázadban még valláserkölcsi szempontok vezették. A nyugati abszolutizmusban a hit szempontjai ekkor már csak addig hatottak, amíg a nemzetpolitikai koncepcióval valahogy nem jöttek ellentétbe. A merkantil szisztéma, az új nemzetgazdálkodás alapja, nálunk csupán Bethlen Gábor fejedelemségében jelentkezik. A bécsi udvar primitív abszolutizmusának a brutális erőszakon kívül vajmi kevés segédeszköze volt. A központi hatóságok, amelyeket Rudolf szabadjára engedett, fejlődés helyett visszaesést mutattak. Minden valamire való tehetség a nyugati udvarokban keres magának elhelyezkedést, A császári udvar kezdeményezés nélküli, hosszadalmaskodó hivatalai ekkor kezdenek világszerte gúny tárgyai lenni. A központi hivatalokat bámulatra méltó tehetlenség lepte meg. Tehát az abszolutizmus első segédeszköze, a gyors és pontos adminisztráció nem állt az uralkodók rendelkezésére. Emellett a hivatalok kormányzati erkölcse is igen mélyre süllyedt. A bécsi abszolutizmus — mint Szekfü írja — öntudatlansága mellett alacsonyrendű és szervezetlen volt. A magyar rendiség még önzésében is magasan felette állott.

A rendiség az évszázad elején biztató eredményeket ért el: a királyválasztás, a hitlevél kérdése s a rendek politikai túlsúlya, amely az alkotmánynak valósággal nemesi színezetet adott, mind komoly politikai értéket jelentett

MÁRIA TERÉZIA
(Egykorú olajkép)

*MÁRIA TERÉZIA ÉS
MAGYAR TESTŐRE*
(Raksányi György vízfest-
ménye 1784. — Ernst
Múzeum)

II. JÓZSEF ÉS ÖCCSE, II. LIPÓT
(Egykori olajkép)

a rendiség számára. A baj csak az volt, hogy a rendi alkotmány mellett rendi kormányal nem találkoztunk az egész évszázad alatt. Így a külföldi befolyás ellen papíron elért összes eredmény írott malaszt maradt. A rendek nem alakítottak komoly és erős rendi kormányt, amelyet adóval és katonával úgy elláttak volna, hogy az a végvárat idegen segítség nélkül fenn tudta volna tartani s így elejét tudta volna venni a további bécsi befolyásnak. Ha a bécsi hatóságok által elhanyagolt ügyeket a nemzet kormánya, autonóm módon a kezébe vette volna, a helyzet lényegesen másként alakul. De ezen a téren a rendiség példátlan gyámoltalanságot árul el s a pénzügyek és hadügyek rendezetlenül hagyásával kiszolgáltatta magát és az országot Bécsnek. A nemesség csak rendi formákban tudván szervezkedni, központi kormányzatot kiépíteni most sem tudott, mint a Mohács előtti szomorú évtizedekben. A rendiség ezidőben mindenütt az állami élet megbontásán dolgozott már: Lengyelországban a lengyel republica készült, Németországban a központi egység elhalála árán a területi szétesés. Magyarországon a vármegyeileg szervezett nemesség Lipót korában már teljesen felbomlasztotta a régi állami egységet, A decentralizáló nemességnek központi nemesi kormány kialakítására való képtelensége volt a bécsi abszolutizmus legelső elősegítője. Amikor a rendiség küzdött az abszolutizmus ellen, ugyanakkor maga szolgáltatott másoldalról annak alapot.

A század első felét az ellenzéki szellem alakulásai teszik érdekessé. Jelentős momentum, hogy az udvar és a királyságbeli magyarság katolikus része egymásra talált a katolikus restauráció érdekében. Hogy az ötvenes évektől az ellenzéki szellem ennek ellenére egyre nagyobb tért hódít a katolikus táborban is, mutatja, hogy a bécsi udvar mennyire nem volt politikai, körületekintő és az erők játékával számoló. Az ellenzéki hangulat megerősödését az ötvenes évek után a megújult török veszedelem és az ennek kapcsán tapasztalt bécsi tehetetlenség táplálta elsősorban. A nyugati érzelmekre a végső csapást a vasvári béke adta meg. A Nyugattól való elfordulás úgyszólván máról-holnapra lett általános az országban. Azt látjuk tehát, hogy a közjogi és vallási momentumokon kívül a török veszély kérdése is közbejátszott a nemzet és a dinasztia végzetes meghasonlásában. Mint új politikai elem vonult be ekkor a magyarországi politikába a francia összeköttetés keresése. Ezzel a Bocskainál jelentkező tudatos összefogás a Nyugattal a Habsburg Közép-Európa ellen a magyar királyság vezető politikusaival is jelentkezett. Az uralkodóház iránti bizalom, mélypontját jelenti ez a körülmény. Az T. Lipót-féle abszolutizmus sem volt az a nyugati természetű abszolutizmus, amely a feudális rendi káoszból megteremtette a nemzeti államot s annak politikai és gazdasági erőforrásait. Abból is hiányzott a népjóléti momentum s lia ez valahol fel is csillant, egyrészt mellékes szerepet játszott, másrészt meg sem valósult. Francia-

országban ekkor törtek meg a rendi kiváltságok, a territoriális erők s a király személyén és akaratán keresztül megszületett a francia nemzetállam politikai és gazdasági egysége. Ezt tapasztaljuk Dánia és Svédország ekkori történetében s ezt látjuk Spanyolországban és a kis itáliai fejedelmeknél is. A Lipót alatt megújult bécsi abszolutizmust Lobkowitz Vencel herceg alapította meg. Az ő rendszere annyira távol állt a merkantil szellemtől, hogy még addig sem emelkedett fel, hogy Magyarországot a többi Habsburg-tartománnyal egyértékűnek tartsa. A Magyarországnak szánt gyarmati szerep mutatja, mennyire nem volt Lobkowitz tisztában azzal sem, hogy a merkantil-abszolút-rendszer szerint a gondjaira bízott terület minden részéről egyformán kell gondoskodnia. A bécsi kormányférfiak m a g y a r g y ü l ö l e t e határozta meg az új abszolutizmus Magyarországon való megnyilatkozási formáit. Természetes, hogy ezzel szemben a reakció nem a rendiség nyugati mintájú letörését, hanem ellenkezőleg, annak mindent elöntő hatáskörű megerősödését váltotta ki. A k o r s z e r ű t l e n a b s z o l u t i z m u s k o r s z e r ű t l e n e r e d m é n y e k e t p r o d u k á l t. A magyargyűlöletnek egyes jelenségei: az alkotmány megszüntetésére irányuló törekvések, a germanizáló célzat és fegyverrel való hódítás alapján való kormányzás úgynevezett „Verwirkungstheorie”-ja. A török elleni felszabadító hadjárat sikere újabb abszolutisztikus kísérleteket váltott ki. Ennek két legfontosabb momentuma a visszaszerzett területek kormányzásában és Kollonics működésében jelölhető meg.

Erdély jelentősége a magyar nemzet életében ebben a században nem remélt súlyt nyert. Az első lépést ez irányban Bocskai felkelése tette, amely új politikai irányt szabott az erdélyi fejedelemségnek. Az új politika folytatására Bethlen Gábor teremtette meg az előfeltételeket. Bethlen a nyugati értelemben vett abszolutizmust valósította meg Erdélyben s ezzel oly erőtartékokat teremtett, hogy az ország komoly külpolitikai tényezővé lett. I. Rákóczi György zárta le Erdély igazi nagy korát, amelyben a fejedelem egyben Felső-Magyarország legnagyobb ura is volt. Az erdélyi beavatkozások mindig jelentettek eredményt a magyar belpolitikában. A bécsi abszolutizmus igazi ellensúlya ebben a korban Erdélyben volt. Apafi óta ez a szerep az Erdélytől magukat lassan függetlenített kuruc felkelőkre ment át. A magyar nemzet további sorsára leghuzamosabban a felkelők hatására kivívott politikai és vallási eredmények folytak be. Thököly eredményességéhez viszonyítva Bethlen és Rákóczi György, s vallási tekintetben Bocskai eredménye is múló jelentőségű volt. Thököly harcai, majd az ezt folytató II. Rákóczi Ferenc felkelése mint utolsó intőjelek egy évszázadra szolgáltak hatékony és eredményes figyelmeztetésül az idegen királyok számára.

Az erdélyi és magyarországi gondolkodás, politikai felfogás ebben a században hajlott el igazán egymástól. A század végén

már igen erős és általános t r a n s s i l v á n s z e l l e m m e l találkoztunk. Ez a transsilván szellem volt a felszabadított Magyarország új berendezése után is az „önálló” Erdély lelki alapja. Ezt már a territoriális helyi öntudaton túl történelmi tradíciók is hevítették s elementáris veszedelemnek, a nemzetiségi veszedelem felismerésének kellett eljőnie, hogy ez a külön-Erdély gondolat az erdélyi magyarság lelkében elhalványuljon és általános legyen a vágy az egységes Magyarország iránt.

A vallási kérdés ez évszázada a protestantizmus elhanyagolását és a katolicizmus megerősödését mutatta. Láttuk, hogy a katolikus államhatalommal szemben a külső támogatásra támaszkodó rendek mint érték el a század első felében egyre több engedményt, viszont a második félszázadban miként zsugorodnak ezek az engedmények össze. Láttuk, hogy fonódott össze az alkotmány és a vallásszabadság kérdése. Az utóbbi kérdés azonban a következő században már elveszti elsőrangú jelentőségét, amit a felvilágosodás százada természetesen hoz magával.

A Mohácsi eltelte két évszázad a magyarságnak megpróbáltatásokkal legteljesebb időszaka volt. Több államtestben szétosztva, nagy szellemi áramlatokon keresztül, idegen befolyások ellen küzdve, nagy anyagi és véráldozattal igyekezett önfenntartását biztosítani. Ha fejlődése nem is volt mindenhol egyenletes, ha a magyar lélek meg-meghasonlott is önmagával, ha az általa létrehozott eredmények nem is voltak a kor színvonalán állók, mindez nem csökkentheti elismerésünket, amelyet megkövetel már az az egyszerű tény is, hogy a magyar nemzet egyáltalán fenntartotta magát annyira, amennyire csak a nehéz viszonyok között lehetett.

3. fejezet

A magyar nemzet története a tizennyolcadik században. Az ország újraszervezése és a felvilágosult abszolútizmus. A barokkszellemről a felvilágosodásig. (1699—1792.)

Zrínyi Miklós, a poéta-államférfi, már a tizenhetedik század derekan felismerte, hogy minden bajnak a kútforrása az idegen uralkodóház. Zrínyi Hunyadi Mátyás nemzeti királyságában látta a magyar nemzeti élet tetőpontját s bátran hirdette, hogy a nemzeti fejedelemség hiánya, az, hogy a király nem lakik az országban és a nemzettel nem érez közösséget, végzetesen nehezíti a nemzet sorsára. Ez a bölcs felismerés soha nem igazolódott annyira, mint I. Lipót alatt s a nemzet sorsának intézése soha nem jutott annyira vele semmi közösséget nem érző kezekbe, mint a felszabadító háború sikerei után. A lelkek mélyén elt Zrínyi felismerése. Thököly makacs ragaszkodása a territoriális, független hatalomhoz ezért jelentett többet, mint a telhetetlen ambíciójú ember hatalomvágyát. Ha a körülmények szerencsétlen összejátzását Thököly történelmi szerepének második telet mégis fosztotta az önzetlenség színétől, a Thököly-féle mozgalom

elhúzódsának mégis lett nemzeti jelentősége, mert ébren tartotta a fegyveres nemzeti önvédelem gondolatát II. Rákóczi Ferenc felkeléséig s így annak előkészítője volt. II. Rákóczi Ferenc mozgalma a nemzeti fejedelemségnek és a nemzeti önrendelkezés gondolatának volt utolsó fegyveres kísérlete.

Rákóczi előtt súlyos családi hagyományok álltak. Atyja, a korán elhunyt I. Rákóczi Ferenc, I. Rákóczi Györgynek unokája, II. Rákóczi Györgynek fia volt. Atyai nagyanyja, Báthori Zsófia, Báthori Gábor fejedelemnek unokahúga volt. Atyai részen tehát az erdélyi fejedelmek, a Báthoriak és Rákócziak családi tradícióit nyerte örökségül. Anyja: Zrínyi Ilona ükunokája volt Zrínyi Miklósnak, a szigetvári nősnek. Anyai nagyatyját, Zrínyi Pétert a császár-király végeztette ki a Wesselényi-féle szövetségben való részvétel miatt. Anyai nagybátyja a költő Zrínyi volt. Édesanyja második férje, Thököly Imre, egész életét a kurucmozgalmakban, majd a török száműzetésben töltötte el. Az ifjú Rákóczi legelső emlékképei anyja hősies várvédelméhez tapadtak. Hőslélkü anyjától korán elszakadt. A császár Bécsben, majd Neuhausban neveltette őt és nővérét, távol minden hazai környezettől. Édesanyja pedig megosztotta második férje száműzetését. A Rákócziak, Zrínyiek és Thökölyek történeti szerepe súlyos örökségként nehezedett rá. Felesége, Hesszeni Amália hercegnő, Szent Erzsébetnek, II. Endre királyunk leányának volt a leszármazottja. Ilyen nagy történeti múlt magyar közéleti férfit évszázadok óta nem kötelezett a nemzettel szemben. Rákóczi érezte is a feléje irányuló várakozást s került mindent, ami őt a magánéletből a közélet terére vonta volna. Érezte, hogy ha szerepet vállal, az nem lehet kisszerű. A körülmények azonban úgy hozták magukkal, hogy a Rákócziak és Zrínyiek közös sarja nem térhetett ki az elől a szerep elől, amelynek betöltésére őt családi hagyományai alapján az idegen uralom önkénye ellen önvédelmi harcra feltámadt nemzet kötelezte. Személye a szabadságot és függetlenséget sóvárgó nemzet előtt a történeti távlaton keresztül eszményé magasztosult s emlékezete ma már szinte szimbólumszerű, devalválhatatlan érték.

A közvélemény egy jellemző mondást tulajdonított Kollonics-nak. Eszerint Kollonics azt mond hogy Magyarországot először koldussá, másodsor katolikussá s végül németté kell tenni. Ez a mondás, ha nem is autentikus, de kétségen felül a legrövidebben foglalja össze a felszabadítás utáni bécsi politikát. A koldússátevés nem került nagy fáradtságba, az idegen katonaság ellátása és az országra esett adóteher sikerrel oldotta meg ezt a feladatot. A katolizálás nagy lépéssel haladt előre. A török alól felszabadított területeken, ahol eddig nem ismerték a rekatolizálás intézményes támogatását, hanem teljes vallásszabadságot élveztek, a protestánsak üldözése úgyszólván a teljes magyar lakosság üldözését jelentette. Az orthodoxia elleni küzdelem, amely a románságot, szerbséget, ruthénséget és az Apafi alatt bevándorolt örményeket akarta megnyerni Rómának,

ezeknek a nem-magyar elemeknek újabb megerősödést biztosított. Az unizálási törekvések először a ruthénekkal szemben jelentkeztek még a tizenhetedik század első negyedében. De az unizálási rendszer kiépítője Kollonics volt. A románok unizálását már előadtuk. Az örmények uniója ment a legkönnyebben. A legnagyobb ellentállást a szerbek fejtették ki s ezért a szerbek Bóma alá vonása nem is sikerült. Az orthodoxiaellenes unióstörkévések, bár az unizáltak számára jogemelési lehetőségeket nyitottak, kezdetben lázítási anyagul is szolgáltak. Az udvar katolikus politikája tehát nemcsak az eddig nem háborgatott protestáns magyarságban, de az orthodoxiájában bántott nem-magyar elemekben is elkeseredést váltott ki. Az elszegényítés és katolizálás után a harmadik programpontra a németesítést tartotta a közvélemény. Ez főleg a *neoaquistica commissio* működése kapcsán volt megfigyelhető. A régi tulajdonosok még okleveles bizonyítékok alapján sem tudtak egykori birtokaikhoz hozzájutni. A bécsi gyarmatosító politika pedig, amely kísérletet tett a visszaszerzett lakatlan területek benépesítésére, határozottan magyarellenese volt. Lipót király még a hadiszerencse megfordulása előtt valóságos politikai szervezetet alkotott a Dél-Szerbiában, Nis és Üszküb vidékén lakó szerbek számára. Mikor a hadiszerencse megfordulása után a szerbek, mintegy 200.000 ember, közöttük 37.000—40.000 fegyverfogható férfi, Csernovics pátriárka vezetésével Magyarországra menekültek, itt is zárt egységben és függetlenségben akartak élni. A bécsi kormány semmi akadályt nem gördített az elé, hogy a patriárcha egyházi fennhatóságát a már bennlakó vlach és rác elemek felé is kiterjessze. Ezzel hozzájárult ahhoz, hogy meginduljon a különböző korban bevándorolt és különböző etnikumú elemekből a görög keleti orthodoxia alapján az egységes nemzettest kialakulása. Ezenkívül a szerbeket a bécsi udvar egységesen telepítette le. 1702-ben a neoquistának tekintett Dél-Magyarországot, Erdély határától a Marosig, majd a Tisza mellett Titelig új határvidékké szakították ki Csernovics szerbjei számára. Ez a terület Titelnél érintkezett a szlavóniai határvidékkal. Az idetelepített szerbek csak területileg laktak a vármegyében, de annak hatásköréből teljesen ki voltak emelve. Bíróik szerbek, vagy németek voltak, csak magyarok nem lehettek. A szomszédos megyék köteleztettek az itt tanyázó szerb ezredek zsoldjához anyagilag hozzájárulni. Így Magyarország déli részén a bécsi udvar idegen, a magyart gyűlölő népnek biztosította a letelepedést. „A magyarság ezzel abba a helyzetbe jutott — írja Szekfű, — hogy saját államterületén fészkeltek be magukat védett, kiváltságos helyzetben oly ellenségei, kiket századokon át bármikor fel lehetett ellene hajszolni. A magyar állami autarkianak mélyebb súlyyedését el sem képzelhetjük, hasonlóval nyugati és Közép-Európa egy népének sem kellett számolnia történetében.” A kunok és jászok területét a német lovagrend vette meg s így az ország középső része is idegen érdekkörbe került.

A hármás program: kuldússátevés, katolizálás, elmagyar-talanítás kétségtelenül sikerrel folyt, mikor a nemzeti elkesere-dés, először szociális okokból, felkeléssé fokozódott. Az első láza-dásnak, amely még csak előképe a Rákóczi-mozgalomnak, pa-rasztlázadás jellege volt. A felkelés 1697 nyarán Tokaji Ferenc vezetése alatt tört ki. Tokaj és Sárospatak a felkelők kezére is került, de a mozgalmat a császári csapatok csakhamar elfojtották. A mozgalom leverésében vármegyei csapatok is résztvettek, ami jelzi, hogy a nemzeti jelleg még nem domborodott ki a lázadásban. Tokaji és társa, Kabay Márton, már Rákóczit szemelték ki a moz-galom vezetésére, de az sietve Bécsbe menekült, nehogy a gyanú-nak még csak árnya is eshessen rá. De ez csak késedelmet jelentett. A nemzet elkeseredése egyre növekedett, a legkülönbözőbb párt-állású, vallású és nemzetiségű elemek keresték az utat a felsza-badulás felé. Csak egy szikrának kellett kipattannia, hogy a lelkekben felgyúlt gyúlékony anyag lobot vessen és lángra gyújtsa az egész országot. A szikra, mint Bocskai esetében is, egy erőszakos lépés, nem váratott magára.

A megnősült, nagykorúsított R á k ó c z i átvéve birtokait, Felsőmagyarországnak a Tiszán át Erdélyig legelső embere, legnagyobb tekintélye lett. Mint a leggazdagabb földesúr köré önként csoportosultak az országrészek urai, akik valósággal udvar-ként vették körül. Messze kimagaslott közülük B e r c s é n y i Miklós, akinek geniálitás és műveltség tekintetében nem volt párja. Bercsényi országos főbiztosként tett meg minden megtehető, hogy a politikai és társadalmi nyugalmat fenntartsa. De az adók és a katonaság terhe alatt az ország oly rohamosan és feltartóztathatalanul rohant az összeomlás felé, hogy a kilátástalan jövő rémképe Bercsényit is rákényszertette arra az útra, amely egy század óta az elkeseredés éveiben egyedül bizonyult járhatónak: a f r a n c i a b a r á t s á g és a felke-lés útjára. Bár, a Wesselényi-féle szövetség tagjai és Thököly a francia érdekeknek a magyar érdekekkel való összekapcsolása folyamán elbuktak, mégis Bethlen Gábor óta politikai örökség-ként szállt nemzedékről-nemzedékre a nyugati hatalmak valame-lyikével való összefogás gondolata a Habsburgok ellen. A 18. század elején nem volt más, erre alkalmas nyugati hatalom, csak a francia, az pedig magától ajánlkozott. Az utolsó spanyol Habs-burg, II. K á r o l y kizárta a német Habsburgokat a trónöröklés-ből és trónját Anjoui F ü l ö p r e hagyta. XIV. Lajos kül-politikájába nagyszerűen beleillett Anjou Fülöp megvédelme-zése a német Habsburgok ellen. Fülöp különben is unokája volt Lajosnak. Az úgynevezett s p a n y o l ö r ö k s ö d é s i h á b o r ú 1701-ben robbant ki. A francia Bourbonok hatalmának megnöve-kedése két pártra osztotta Európát. A francia túlsúlytól féltő I. Lipótnak sikerült Angliát, Hollandiát, Szavoját, Portugáliát és a legtöbb német fejedelmet szövetségre bírni XIV. Lajos ellen. A „Napkirály”-t csak a bajor és kölni választófejedelmek támo-gatták és keleten, az ellenség hátában, Rákóczi. A francia király

Ferriol konstantinápolyi követ útján szólitotta fel Rákóczit a felkelésre. Rákóczi megbeszélte a dolgot a társaival, elsősorban Bercsényivel s levelét egy bécsi ágens útján indította el Parisba. Ez beszolgáltatva a levelet a bécsi titkos tanácsnak. A gyanakvó bécsi udvar gyanúját igazolva látta s Rákóczit elfogatta és Bécsbe vitette, ahol bebörtönözte. Bercsényi még idejében Lengyelországba szökött. Pontosan megismétlődött a száz év előtti eset: akkor Bocskai levelezése került német kézre és Illésházi menekült Lengyelországba. A tüzet okozó szikra kipattant. A szervezetlen, előkészítetlen, tájékozódásnál alig többet jelentő főúri kísérlet a parasztság újabb megmozdulásával tömegekhez jutott s a felkelés kitört.

Rákóczi bécsi rokonai és ismerősei segítségével megszökött börtönéből és Lengyelországba menekült. Rákóczi és Bercsényi Lengyelországban a lengyelországi francia követ és a francia-barát lengyel urak társaságában a teendőkről tanácskozott, amikor a csak vezérre váró magyar szegény nép üzenetet küldött Rákóczihoz: Rákócziért. Az üldözött főurak és a szegény nép egymásra találtak. Rákóczi a még lengyel földön 1703 május 17-én kibocsátott kiáltványában egyaránt szólt „az egyházi és világi, nemes és nemtelen igaz magyarokhoz”. Első eset ez a jobbágyság kialakulása óta, hogy a kiváltságos osztály fia az agyonterhelt jobbágyban a nemzet és az állam védelmében szövetségest lát. Kiáltványa tele van a jobbágyokra vonatkozó, azzal érző kifejezésekkel. A hazához és nemzethez felemelt jobbágyok kitűzték a Rákóczitól küldött zászlókat s a tarpai jobbágy Esze Tamás, a Mihály és a kisnemes Major János, Kis Albert vezetése alatt elindultak a császári csapatok és a nemesi vármegyék megtámadására. Ez a megmozdulás egyszerre nemzeti mozgalommá emelte az ügyet és felszabadította Rákóczit mind azoktól a gátlásoktól, melyek eddig neveltetésénél fogva befolyásolták.

A felkelésnek mindvégig Rákóczi volt a lelke és mozgatója. Szemérmes, magába vonult személyisége mellett ugyan az expanzív Bercsényi látszik vezetőnek. Pedig a gondolkozó, szervező, irányító mindig a szívesen háttérben maradó Rákóczi volt. A mozgékony, szellemes, nyugtalan Bercsényi nem tudta őt irányítani. A vezérlő akarat mindég Rákóczié volt. Csodálatos emberi nagysággal felülemelkedett a rendi korlátokon. E l s o n e k é r e z t e e g y n e k a n é p e t a n e m z e t t e l s a z ő k i z á r ó l a g o s é r d e m e , h o g y a m i k o r m á r a n e m e s i v á r m e g y é k i s b e k a p c s o l ó d t a k a m o z g a l o m b a , a k k o r i s é r v é n y e s í t e n i t u d t a h a t a l m a t a s z e g é n y n é p s o r s á r a . Ő v o l t a z e g y e t l e n , a k i a W e r b ő c z i v o n t a k o r l á t o k o n k í v ű l á l l ó j o b b á g y s á g o t b e v o n t a a n e m z e t i ű g y í r á n t i l e l k e s e d é s b e . S e r e g e s t ű l n e m e s í t e t t e a h a d b a s z á l l t j o b b á g y o k a t , a z o t t h o n m a r a d t h o z z á t a r t o z ó k t e r h e i t p e d i g k ö n n y í t e t t e . N e m e g y s z e r h e l y e z k e d e t t s z e m b e a v á r m e g y é k k e l . T e r m é s z e t e s v o l t t e h á t a z a p á r a t l a n l e l k e s e d é s , a m e l l y e l a m a g y a r , t ó t , r u t é n , r o m á n j o b b á g y o k c s a t l a k o z t a k a n e m z e t i m o z g a l o m h o z . Ö n z e t l e n -

sége anyagi és politikai dolgokban e korban példátlan volt. Zrinyi Miklósban és benne kétségtelenül fel lehet ismerni Széchenyi István szellemi előfutárjait. Bár nem volt született hadvezér, a kuruc seregek mégis mindent neki köszönhetnek. Bercsényi az első években nagy segítséget jelentett ugyan ezen a téren, de később mindenről Rákóczi gondoskodott. Az ő személyes érdeme volt az élelmezés, felszerelés, utánpótlás megszervezése. Önálló nemzeti hadsereget teremtett, amely időnként 70.000 főre is felment. Minden tisztjét személyesen ismerte s emellett ráért valószínűs gyárat alapítani, szabó-, varró-, gombkötő- és festőműhelyeket, amelyek Munkácsról ruházták a sereget. Külföldről hozott munkaerők tanították be a berendelt jobbágyokat. Tömegesen készítette a csizmát, köpenyt. Kialakította a későbbi úri magyar öltözetet tisztjei és katonái kiruházásával. Bajmócon és Besztercebányán szuronyokat gyártatott. Rendszeresen foglalkoztatta a sátorkészítő zsidókat. Gondoskodása mindenre, a legkisebb részletre is kiterjedt. A semmiből megteremtett és fenntartott hadsereggel és hadi iparral a szervező készségnek Martinuzzi Györgyöt és Bethlen Gábort is felülmúló példáját adta. Páratlan puritánsága, a rendi keretektől magát kiszabadító egyénisége, szervezőkészsége méltóvá tette Rákóczit őseihez. Öröklött és szerzett kiválóságai éppúgy nyilatkoztak meg benne, mint a középkor összes nagy uralkodóit őseül tudó Nagy Lajosban.

A felkelés nem indult szerencsésen. Az összeverődött első kuruc csapatot 1703 június 7-én Károlyi Sándor a máramaros-megyei Dolhána szétverte. De Rákóczi közeledtének hírére újabb háromezer-néhányszáz főnyi felkelő csapat gyűlt össze s Rákóczi ezek élén 1703 június 16-án átlépte a határt. Károlyi már Dolha után Bécsije sietett, hogy a felkelést előidéző bajok orvoslását kieszközölje. Az udvar azonban nem tartotta jelentősnek a mozgalmat s Károlyi intervenciója eredménytelen lett. Ezalatt futótűzként terjedt a felkelés. Egymásután ajánlották fel Rákóczinak szolgálataikat a Tiszavidék, a jászok és a kunok, a hajdúvárosok stb. küldöttségei. A császári erők török támadástól tartva, a mozgalom elején, amikor az még elnyomható lett volna, tartózkodtak a beavatkozástól. Így az egyre erősödő kuruchadak hatalmukba kerítették az egész Felvidéket s már a morva határon is átcsaptak, amikor októberben az udvar gr. Schlick tábornokot beküldte az országba a felkelés elfojtására. Schlick hadműveletei nem voltak szerencsések. A felkelők serege napról-napra erősödött. Már Károlyi is annak soraiban harcolt. Az év végére Magyarország nagyobb része és Erdély a felkelők kezén volt s Rákóczi 70.000 főnyi sereg felett rendelkezett. 1704 elején a Dunántúl is Rákóczi kezére került. A szent koronát Lipót már előbb kimentette az országból. A franciák már Tirolt fenyegették, a bajor válaszó pedig már Linzet is elfoglalta. Az első békekísérletek sikertelenek voltak. A császári csapatok vezérletét Heister Siegbert tábornagy vette át, aki Pálffy János támogatásával visszaszerezte a Dunántúlt. A császári siker nem gyengítette

a felkelés erejét. Forgách Simon, aki a múlt évben még a labanc sereget vezette, akkor ment át Rákóczi táborába. 1704 július 4-én az erdélyi rendek Rákóczit Erdély fejedelemévé választották. Az év állandó csatározással telt el, amelynek változó szerencséjű folyamán a kurucok Szómlányon és Érsekújváron elfoglalásával értek el nevezetesebb hadi sikert. Az őszi folyamán kötött fegyverszünet nem hozott meg egyezést s így a következő év is hadművelettel indult meg. Bár Heister még 1704 decemberében a nagy szombat csatában némi sikert ért el, az új év a kurucok Ausztriába való betörésével kezdődött. A császáriak eredménytelensége miatt végül is megfosztották Heistert a magyarországi főparancsnokságtól. Meghalt I. Lipót is s így az új bécsi állásfoglalást várva, önkénytelenül szünet állt be a hadműveletekben. Rákóczi és az udvar feltevélei kizárták egymást eddig is. I. József (1705—1711) trónra lépte mit sem változtatott a helyzeten. Rákóczi már a mozgalmat a „Recrudescunt inclitae gentis Hungariae vulnera” (Felszakadtak a nemes magyar nemzet sebei ...) kezdetű kiáltványával az erdélyi fejedelmek korábbi támadásának sorába állította. Ettől kezdve a kurucpárti politikai iratok magukévá tették Thökölynek a felfogását, hogy az 1687—8. évi törvények törvénytelenül jöttek létre. Tiltakoztak a bécsi kamarai és hadi befolyás ellen, kifogásolták a neoquista-kezelést, az új adókat, a jászkúnok elzálogosítását, a jobbágyporciók behajtásmódját.

Bár a felkelés a fegyverek sikerétől várt mindent, az organizálás folyamán belső fejlődéssel és diplomáciai összeköttetésekkel is alátámasztást nyert. A belső egyensúly megtartásánál a legnehezebb a felekezeti kérdés kikapcsolása volt, amely rögtön megbontotta volna a felkelők egységét. Bécs tett is kísérletet arra, hogy a luteránusokat szembeállítsa a felkelés katolikus vezetőivel. Egyedül Rákóczi egyéni sikere volt, hogy a felekezeti kérdés a súrlódáson túl nem mérgesedett el. A fegyveres döntés, mint egyedüli lehetőség az 1704. évi osztrák sikerek óta lett bizonyossá. Marlborough és Savoyai Jenő a bajorországi Hochstädnél döntő győzelmet arattak. Miksa Emanuel bajor választófejedelem, akit a felkelők magyar királynak szántak, elvesztette trónját. Rákóczi annak idején arra alapította a felkelést, hogy az akkor diadalmasan előnyomult Miksa Emanuellel egyesülni tud. A hochstädti ütközet után a felkelés katonai sorsa a nemzet saját erejétől függött. A magyarság túlnyomó többsége Rákóczi mellett állt és vállalta a további harcot. Pedig a magyar nemzeti haderő nem alít a kor hadtudományának színvonalán. Az akkori seregek hadtudománya főleg a komplikált és fárasztó manőverezésekben merült ki. Rákóczi nemzeti serege, bár állandó javítás, nevelés és szervezés fejlesztette, ezt a hadviselési módot nem tudta vereye tenni. Arra pedig minden vitézsége ellenére sem volt elég ereje, hogy a maga harcmódot következtesen rá tudja kényszeríteni az ellenfélre s így nem tudta azt döntően harcképtelenné tenni.

Sajnos, Rákóczi igyekevése a harcmódor korszerűvé tételében mutatott fel legkevesebb eredményt. Ez az oka annak, hogy a kuruckor évei katonailag a legváltozatosabbak, de sohasem döntő jelentőségűek. Pedig a mielőbbi döntő sikerre a felkelőknek szükségük volt, mert ha nyugaton a császári erők felszabadulnak, már nem számíthattak a győzelemre.

József trónralépte után Rákóczi meghívására a felkelők főurai és a megyei követségek Szécsényben a lengyel konföderációk mintájára szövetkeztek a megsértett szabadság visszaállítására és ugyancsak lengyel mintára Rákóczit a „szövetséges rendek vezérlelő fejedelmévé” választották s egy 24 tagú tanácsot állítottak melléje. A szövetkezésről oklevelet állítottak ki s arra esküt tettek. A konföderációs rendek előtt az 1704. évi lengyel konföderációk példája lebegett. A magyar alkotmányos életben eddig teljesen ismeretlen szövetkezés kimondott célja az 1687 előtti alkotmány visszaállítása volt. A szécsényi gyűlés kimondta, hogy Ausztria, Hollandia, Svéd-, Porosz-, Lengyelország és Velence garantálja a császárral esetleg kötendő békét, követelte Erdély szabadválasztási jogát, az 1687—8. évi örökösödési törvény eltörlését, az aranybulla ellentállási záradékának helyreállítását, az idegen katonaság kivitelét és a fegyverjog teljes megszüntetését az újonnan visszaszerzett területek felett. Ezek a követelések teljesen megsemmisítették volna Lipót céltudatos életének minden eredményét s az új Habsburg-monarchia elveszítette volna keleti felét. Az abszolutizmus légkörében élő bécsi kormány ezeket csak a végső kényszer hatása alatt fogadta volna el. Ez a kényszer pedig nem következett be.

Az évről-évre húzódó felkelés ügye egyre súlyosabb lett. A sok csapatvezér között egyedül a kisnemes Bottyán János volt kétségtelen katonai tehetség. Tehát sok gond volt a fegyvermezés és a hadvezetés terén is. Még több gondot okozott a hadi költségek előteremtése. A rézpénzkibcsátás, később annak kényszerkurzusa, majd devalvációja súlyos terhet rótt mindenkire. Az osztrák sikerek a nyugati harctereken egyre több császári csapatot szabadítottak fel, úgyhogy állandóan emelkedett a Rákóczival szemben álló császári csapatok száma. Bár XIV. Lajos bocsátott rendelkezésre képzett tiszteket s némi anyagi támogatást a felkelés támogatására, de Rákóczi arra törekedett, hogy XIV. Lajos vele, mint Erdély fejedelmével véd- és dacsövetséget kössön. Azt remélte, hogy így az általános európai békekötéskor Lajos őt és a magyar ügyet is be tudja majd a békébe foglaltatni. Lajos azonban csak azon igyekezett, hogy Rákóczit a békekötéstől visszatartsa, a szövetségkötéstől azonban húzódozott. Bercsenyi és Vetési, Rákóczi követe, felismerték, hogy a felkelés csak eszköz Lajosnak a maga céljaihoz, de az őt közelebbről nem érdekli. Rákóczi mindamelllett bízott a francia diplomácia játékában. Bár a harc nem szünetelt, már 1705 októberétől folytak tárgyalások Nagyszombatban a felkelők és az udvar között, de főleg az erdélyi kérdésben elfoglalt ellentétes álláspont miatt

eredménytelenül. Rákóczi Erdélyben a nemzeti szabadság zálogát látta. Az udvar pedig a karlócai békében elért helyzeten nem akart változtatni. Az udvar mindent elkövetett, hogy Rákóczit engedékenységre bírja. Előbb Rákóczi feleségét, majd Wratislaw cseh kancellárt, utóbb Aspermont grófot, a fejedelem sógorát küldte hozzá ígéretekkel. József hajlandó volt megfelelő nagyságú birodalmi hercegséget adni Rákóczinak, csak Erdélyről nem akart hallani. Rákóczi pedig egyéni érdekeire mit sem adva, nem fogadta el a császári ajánlatokat. A tárgyalások, amelyekben Anglia és Hollandia követei is közvetítettek a két fél között, 1706 őszén végleg megszakadtak. Viszont a franciák a szerződéskötés alapjául azt követelték, hogy Magyarország szakadjon el a Habsburg-háztól s a trónt szabadon töltsse be. Már az 1706 végi orosznyói szenátus-értekezlet elfogadta a francia szövetség feltételeit s az 1707 június 14-iki ónodi országgyűlés Józsefet és a Habsburg-házat trónvesztettnek is nyilvánította és Rákóczit Magyarország fejedelemévé választotta meg. Rákóczi ez év tavaszán végre az erdélyi fejedelmi széket is elfoglalta a marosvásárhelyi országgyűlésen. Így Erdély és Magyarország ismét közös nemzeti fejedelem alá került. Az ónodi trónfosztás ellen senki sem szólalt fel, Rákóczi, a szenátus és a tábornokok tekintélye oly nagy volt, hogy a nagyjelentőségű határozat egyhangú lett. Az országgyűlésen Bercsényi és Károlyi kezdeményezésére Rakovszky Menyhértet és Okolicsányi Kristófot felkoncolták ugyan, de ez nem függött össze a trónkérdéssel. A két túrócmegyei követ a katonai terhek ellen izgatott s a többi tót-luteránus megyét akarta felizgatni. A gravámenezés ellen elkeseredetten kikelő Rákóczi szavai oly hatást váltottak ki, hogy a két békebontó követ életével fizette meg izgatását. Az ónodi országgyűlés a királyválasztást a következő országgyűlésre halasztotta.

XIV. Lajos azonban célját elérve, miután lehetetlenné tette a békét a nemzet és József között, nem támogatta Rákóczit, hanem a ránehezülő szerencsétlen katonai helyzet nyomása alatt, Rákóczit veszni hagyva, tárgyalást kezdett Józseffel. Rákóczi és a nemzeti ügy végképp kiélezett helyzetben magára maradt. Pedig a felkelés katonai helyzete is rosszabbodni kezdett: 1707-ben Rabutin visszafoglalta Erdélyt, 1708-ban pedig Rákóczit érte Trenč és en mellett súlyos következményű vereség. A vereség következtében a Dunántúl és a bányavárosok 1709-ben császári kézre kerültek. Az ország nagyobb fele a császári megszállás hatására elfordult Rákóczitól. A fejedelem a katonai helyzet állandó rosszabodása kapcsán diplomáciai úton igyekezett a nemzeti ügy sikerét biztosítani. Kezdetét vette a magyar trón ajánlgatása különböző külföldi uralkodóknak. De Ágost lengyel király és XII. Károly svéd király éppúgy visszautasította a trónt, mint Miksa Emanuel bajor választó, vagy mint a porosz király fia. Rákóczinak az a kísérlete, hogy békét közvetítsen Nagy Péter cár és a svéd király között, erején felüli vállalkozás volt. A felkelés diplomáciai szempontból is egyre remény-

telenebb lett. Megingott már a vezérek hűsége és a vármegyék teherviselő hajlandósága is. 1710-ben Romhánynál és Vadkertnél két ízben is súlyos vereség érte a felkelőket. Előző évben Bottyán halt meg, most Balogh Ádám esett császári fogságba s fejezte be hóhérbárd alatt életét. Végül az egész európai hadviselést megbénító pestis szétzüllesztette a még együttlevő kuruc csapatokat. A felkelés ügye teljesen reménytelen lett. A kurucok a Kassa—Szatmár—Kővár-vonal mögé szorultak és már nem volt erejük további ellentállásra. P á f f y János, a császári sereg parancsnoka kezdeményezte a tárgyalások felvételét. K á r o l y i Sándor, Rákóczi helyesléssel, felvette a tárgyalás fonalát. A dolog kialakulását késleltette I. József halála, akit az örökösödési törvény értelmében III. K á r o l y (1711—1740), az elhunyt király öccse követett a trónon. Rákóczi még egyszer kísérletet tett a helyzet külpolitikai úton való megmentésére. Lengyelországba ment, ahol végső szorultságában, Bercsényi kalandos terveinek hatása alatt, ismét az orosz segítség ügyében tárgyalt s most az orosz trónörökösnek ajánlotta fel a koronát. A nyolcéves felkelést követő általános békevágy hatása alatt Károlyi szakított a fejedelemmel és saját felelőségére tető alá hozta a béke ügyét. Az úgynevezett s z a t m á r i béke édeskeveset jelentett a szécsényi konföderáció elgondolása szerint. Alig volt benne több, mint az amnesztiák kérdése és a birtokok visszaadásának ügye. Az 1711 május 1-én létrejött béke négy pont körül forgott: a király mindenkinek, még Rákóczinak is megbocsát, ha három héten belül leteszi a hűségesküt; helyreállítja a vallásszabadságot, természetesen a legutolsó törvények szellemében; megtartja az alkotmányt, szintén az 1687—8. évi formában; a jövő országgyűlésen a panaszok szabadon előadhatók lesznek. A békének egyetlen garanciája a király Ígérete volt. A szatmári béke jóval kevesebb eredményt jelentett, mint azok az ajánlatok, amelyeket Bécs 1706-ban tett. Bebizonyosodott, hogy a felkelés utolsó öt éve haszontalan erőpazarlás volt. Rákóczi és környezete nem bíztak a király ígéretében s nem éltek az amnesztia lehetőségével. Utóbb hívei egy része is otthagya és a fejedelem csak kevesedmagával indult önkéntes számkivetésbe. Ennek állomásai Lengyelország, Franciaország végül Törökország (Rodostó) voltak. Itt élte le életét, távol a világ zajától, imái és irodalmi munkássága közé menekülve. Méltóságteljes öregségben halt meg 1735-ben. Tetemét 1906-ban hozatta haza a nemzet és temettette el Kassán. Környezetéből M i k e s Kelemen emléke lett hasonlóan hallhatatlan, akinek levelei sohasem múló szépséggel idézik vissza a száműzetés napjainak fanyar emlékét. Az a szeretet, amellyel nemzete a fejedelem emlékét szívébe zárja, méltó a fejedelem nagy egyéniségéhez.

A felkelést nem fegyverletétel, hanem szétoszlás fejezte be. A szatmári béke megmentette a birtokokat ősi tulajdonosainak. Pedig a bécsi udvar már a nagybirtokok teljes megsemmisítésének és idegen kézre juttatásának gondolatával foglalkozott. Nem

volt tehát szegyeteljes a vég és elejét vette a birtokok végzetes idegenkézre kerülésének. A királyi szó alkotmány- és vallás-tiszteletet ígért. Az abszolutizmus felfüggesztésével, a felkelés célja — ha a túlzásokat mellőzzük — megvalósultak. De a felkelés legnagyobb sikere mégis az volt, hogy ezután a bécsi kormányzat államérdeknek tartotta a Magyarországgal való emberibb bánásmódot, nehogy újabb felkelésre adjon alkalmat. Ezt az állandó fékező, visszatartó hatást nagyon sokszor megfigyelhetjük a század folyamán. A felkelés visszaadta a rendi nemzet súlyát a bécsi kormányzat szemében s ha ez az ország és az összbirodalom viszonyában nem is mutatkozott, de a magyar ügyekben a nemesség kétségtelenül súlyt nyert. Ez pedig az elmúlt két századdal szemben igen jelentős eredmény volt. A Rákóczi felkelésnek ez az igazi jelentősége. A múlt idők fegyveres megoldást kereső célzatával szemben ettől kezdve a kompromisszumos megoldások keresése lesz a jövő célja. A király állandó törekvése hatalmának növelése s a rendek egyre fokozódó igénye a hatalomban való részesedésre ezután is megvolt. Hisz a rendiségnek az a jellemzője, hogy benne a hatalmi súlyarány állandóan változik. De ezeknek az ellentétes irányú törekvéseknek ezután a kölcsönös engedékenységen alapuló megegyezés lett a megoldás formája.

A nyugati fejlődés ebben a században mindenütt a királyi hatalom túlsúlyát biztosította, amely itt-ott még patriarchális, de többnyire már felvilágosult formában nyilvánult meg. A szatmári békével biztosított statusquo a magyar közjogi fejlődést ismét eltérítette a nyugateurópai formáktól. A király megtartotta a Lipót-féle vívmányokat, az örökösödést és az ellentállási jogról való lemondást, viszont a nemesség megőrizte minden egyéb kiváltságát. Ez a kompromisszum bizonyos nyugalmi állapotot biztosított s mindkét fél arra törekedett, hogy az állapotot megtartsa. Az európai fejlődés szerint a királynak volt erre több reménye. A magyar rendiség lassanként maga is hanyatlásnak indult, de azon volt, hogy ezt a törvényszerű hanyatlást minél inkább lassítsa. A magyar rendiség, mint a középkori rendiség maradványa jutott a 18. századba. Hiányzott belőle mindaz, ami nyugaton a rendiséget korszerűvé, illetve fejlődésre, átalakulásra képessé tette. Viszont ez a korszerűtlen magyar rendiség volt Európában az egyetlen, amely az abszolutizmussal kompromisszumra lépve, azt fel tudta tartóztatni. A korszellemtől mentes, avult formájú rendiségnek az egyedüli jelentőséget az adta meg, hogy ezt a kompromisszumot még nemzeti célok által üztve vívta ki. Tehertétele visant, hogy többé nemzeti célú cselekvésig nem volt rávehető s csupán saját érdekei rideg és önző védelmezője lett. Pedig soha nem volt nagyobb szükség, mint ekkor, hogy a Rákóczi által a nemzet részül elismert jobbagyságot valóban bekapcsolja a nemzet testébe. Erre azonban önzése képtelenné tette.

A 18. századi Habsburgok abszolutizmusa már magasabbrendű volt, mint I. Lipóté. Nem anyagi szempont volt most a

rúgó, hanem a felvilágosodás népjóléti tendenciája. A merkantilista elgondolás után a természetjogi felfogás jutott uralomra, amely szerint az abszolút uralkodónak nem jogai, hanem kötelességei vannak, s amely szerint mindenkinek vannak veleszületett jogai amelyeket az államnak tudomásul kell vennie és el kell ismernie. Ez az etikus álláspont irányította a porosz Nagy Frigvest és a mi II. Józsefünket is. Ennek előjelei már Mária Terézia egyes intézkedéseiben mutatkoznak. De ez a felvilágosodott szellem hatotta át lassanként a kormányhivatalokat is s a 18. század a mai polgári világrend szülőanyja lett. Ha ezt a világrendet a francia forradalom váltotta is ki, annak szellemi előkészítője ez az eseményekben aránylag szegény, de alapvető munkálatokban és jóakarásban annál gazdagabb század volt. Ez az etikus abszolút államhatalom ismerte fel, hogy a birtokmegosztás fennálló rendszere nem felel meg a kívánalmaknak, ez államosította az igazságszolgáltatást, központosította a közigazgatást, teremtette meg a polgári törvénykönyvet. Gazdasági és szellemi téren egyaránt belenyúlt az életbe. Hirdette a vallási türelmet. A jóra törekvő, mindent szabályozó államhatalom váltotta ki az individualizmus reakcióját. A forradalom abszolutizmusa is ugyanarra törekedett, amire a fejedelmi önkény: emancipációra a múlttól és történelmi valóságtól való elszakadásra. Ebben a történelemellenes, mindenhol új fejlődést elindító korban állandó gátként jelentkezett nálunk a rendiség formalizmusa. Minden olyan állami intézkedés, amely nem-nemes javára történt, sértette a nemesi kiváltságok teljességét s így a Werbóczi elavult, mint ahogy megváltozott a nemesség anyagi helyzete is azóta. A magyar nemesség 1711 után számban alig harmada lehetett a Hunyadi Mátyás-kori időknek. Ennek a kis hányadnak életszükség volt, hogy a földbirtok megművelésére leköttesse a hullámzásokhoz szokott jobbágyságot. Erre pedig az államhatalom és a jobbágyság között csak a Hármaskönyvhöz való ragaszkodás adott neki erőt és lehetőséget, így került egymással szembe a középkori formákat őrző magyar rendiség és a humanisztikus jellegű, túlhatalomra jutó államhatalom. Az eredmény az ország és lakosságának elmaradása lett a nyugati fejlődéstől. Ez a fejlődés pedig már erősen gazdasági színezetű lévén, a hátramaradás a nemzeti életerőre vágott.

A rendiség és az uralkodó kompromisszuma mellett, amelynek végeredménye a nyugati gazdasági fejlődéstől való elmaradás volt, még egy körülmény érezte akadályozó hatását: a dinasztia idegen volta. Európa nagyobb államai mind csak az abszolutizmus útján voltak képesek arra, hogy egységes államot alkossanak. Nálunk a dinasztia nyelvében is, gondolkozásában is idegen volt s így az ország fejlesztését csak annyiban tekintette céljának, amennyiben az a nagyhatalmi állás biztosítására szolgált. Nálunk nem találkozunk a nemzet fejlesztésével s az ország

bizonyos fokú fejlődését nem követte a nemzet fejlődése is. Ez a Habsburgoknak, akik a legkülönbözőbb nemzetiségű és jogállású nemzetek tömegén uralkodtak, nem lehetett céljuk. A nemzet nem élvezte tehát a mindenre ráboruló etátizmus áldásos támogatását. Annak segítségével még visszanyerhette volna mindazt, amit a török idők alatt elveszített. Ideje és alkalmá lett volna arra, hogy etnikai túlsúlyát az országban kétségtelenné tegye. De az ország a birodalmon belül mint gazdasági egység sem jött számításba és így arról még kevésbé lehetett szó, hogy nemzeti jellegét állami segítséggel igyekezett volna kétségtelenné tenni. Az idegen uralkodóház szempontjából ez nem volt kívánatos s így a nemzet, amely rendi formalizmusa és maradisága miatt úgyszólván kizárta önmagából fajtestvérei többségét, a mindenható államiság segítségét sem élvezte a nemzeti jelleg erősítése tekintetében. A magyarság így veszítette el az utolsó alkalmat, amikor országában számbeli és gazdasági uralmát kétségbe vonhatatlanná tehetné. Később, a nemzetiségek nemzeti öntudatosodása idején, ez a törekvés már megkésett és időszerűtlen lett volna. A magyarság az államok nemzeti jellegének igazi kialakulására Európaszerte felhasznált időt dinasztija idegen volta és egy más államhoz való kapcsoltága miatt nem használhatta ki.

Két körülmény magyarázza meg a 18. századi magyar történet fájdalmas elmaradását az európai fejlődéstől: 1. a kompromisszumokkal egymást megkötő rendi és királyi hatalom; 2. a dinasztia idegen volta és idegen országokban való nagyobb érdekeltisége. Az idegen dinasztia kompromisszumos megkötése viszont nemzeti érdek volt. Az egymást kizáró, ellentétes érdekek nagy kompromisszumában a magyar cél igen szegényes volt: az idegen dinasztiaval szemben fenntartani a „rendi” nemzetet, ha ezzel az „egyetemes” nemzet ellen vétünk is, mert a rendi nemzet bukása a múlt intő példája alapján valószínűleg magával rántaná az egyetemes nemzetet is. A máscélú nemzet és dinasztia évszázados, végzetesen elűtő érdeke tragikusan kisigényűvé tette a nemzetet épp akkor, amikor minden nemzeti fokozott igényű célokat tűzött önmaga elé.

III. Károly mint a Habsburgok spanyol örökségének igénylője éveken át a spanyol nép szabadságszeretetére támaszkodva harcolt Spanyolországban a Bourbon-király ellen. Itt becsülte meg a nép szabadságszeretetét s ez irányította a magyarsággal szemben tanúsított politikáját is. Hangsúlyozta, hogy el kell venni a nemzettől azt a tudatot, hogy a német el akarja nyomni. Az 1712-ben kezdett pozsonyi országgyűlésen díszmagyarban jelent meg s az alatta tartott országgyűlések végzései tele vannak a nemesi jogok megerősítésével, minek ellenében viszont a rendek tettek újabb kompromisszumos engedményeket Károlynak. Az 1712—15. pozsonyi országgyűlés Pálffy Jánost választotta nádorrá. A király visszaállította az ország ősi jogait és szabadságát megerősítette, ígérve, hogy azt mind ő megtartja, mind másokkal is megtartatja; kimondatott, hogy a szent korona az or-

szágban őrizendő, hogy a Habsburg-család férfiágának kihalása esetén a szabad királyválasztás joga vissza száll a nemzetre, hogy a királyok megkoronázásukkor kötelesek hitlevelet kiadni és arra megesküdni, hogy legalább minden harmadik évben országgyűlés tartandó. A szécsényi és ónodi végzéseket megsemmisítették és a kibújdosott Rákóczit és társait száműzték. A száműzetést kimondó törvénycikket az 1906. évi országgyűlés hatálytalanította. A vallásügy rendezését a rendek a királyra bízták, aki azt 1731-ben „patens”-ben rendezte.

III. Károly legnagyobb feladata családjával szemben a leányági örökösödés biztosítása volt. A Habsburgok spanyolága már 1702-ben kihalt. 1711-ben meghalt József s így a Habsburg-háznak (domus Austriaca) egyetlen férfi tagja maradt: III. Károly. Volt ugyan egy családi egyezmény (1703), amely szerint III. Károly halála után a birodalom József leányaira marad, de ez nem felelt meg az ő terveinek, amely szerint saját leányára kívánta hagyni országait. 1719-ben Mária Jozefa, I. József leánya, férjhez menve a szász fejedelemhez, lemondott trónigényéről. Károly ettől kezdve leánya, az ekkor három éves Mária Terézia számára igyekezett biztosítani országai trónjait. Már 1713 április 19-én spanyol szokás szerint „pragmatica sanctio” formájában kihirdette titkos tanácsosai előtt az úgynevezett osztrák pragmatica sanctiót, az ünnepélyes házi törvényt az ő leányainak leányági örökösödéséről. Ez a házitörvény József leányai helyett Károly leányainak biztosította a birodalmat. Csak azok meghalta esetén szállt volna az I. József, majd I. Lipót leányaira. Károly leányai azonban elhunytak s így csak az 1717-ben megszületett Mária Terézia születése után lett fontos az 1703-as családi rendelkezést megváltoztató 1713-as pragmatica sanctio elismertetése a különböző rendekkel. Ez a különböző országokban — német, cseh, olasz, belga tartományok — sem ütközött komolyabb nehézségbe. Az udvar szerint a magyar hozzájárulás sem lett volna különösen jelentős, de a rendek politikai érzéke azzá tette. Erdély rendjei már 1722-ben elfogadták az új Örökösödési rendet, A horvátok idő előtt, már 1712-ben kinyilatkoztatták, hogy hajlandók a Habsburg-háznak azt a nőtagját elfogadni, aki Stájerországnak, Karinthiának és Krajának uralkodója lesz. Ez a terület kapcsolódott ugyanis védelemben össze Horvátországgal a török veszély századaiban. A női ági örökösödés ügye az 1722—23. évi országgyűlésen került a magyar rendek elé. A kérdés már kellően meg volt beszélve s így a dolog simán ment. A királyi meghívó levél nem szólt a pragmatica sanctióról, csupán a „többi, Istentől reánk és házunkra bízott örökös tartományunkkal való szomszédos és barátságos egységet, és uniót” jelölte ki az országgyűlés tárgyává. Ez az unió a török veszedelem egyetlen leküzdési módját biztosító védelmi szövetséget jelentette az örökös tartományokkal, a birodalommal. Viszont ez szétválaszthatatlanul össze volt kapcsolva az azokban már elfogadott női ági örökösödéssel. Ennek elfogadása

HÓRA ÉS KLOSKA FOGSÁGBAN
(Egykorú nemei metszet)

A MARTINOVICS-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS
(18. századi vízfestmény. — Nemzeti Múzeum)

KAZINCZY FERENC
(Egykorú olajkép. — Ernst Mátéus)

BACSKÁNYI JÁNOS
(Egykorú arédp. — Törökalmi Arcéltudományok)

nélkül a védelmi unió kivihetetlen lett volna. Az országgyűlésen S z l u h a Ferenc nádori ítélőmester, akit az új nádor, P á l f f y Miklós nyert meg az ügynek, előterjesztést tett, hogy a királynak ajánlják fel önként a női ági örökösödést és a küllellenség elleni uniót. A rendek a javaslatot elfogadták s a király jelenlétében megalkották az 1722—23. évi I—III. tc.-et, amelyben a védelmi unió mintegy ellenszolgáltatásul szerepelt a női ág elismerése fejében. A rendek azt követelték, hogy az unió ügyében az örökös tartományokkal tényleges szerződések köttesenek. Károly azonban ott abszolút uralkodó lévén, ebbe nem egyezett bele, hanem magára vállalta, hogy azokkal ő intézi el a dolgot s ő gondoskodik az ország megvédéséről. Az unió tehát csak a magyar szövegbe került bele, mint a szomszédos örökös tartományokkal való, küllellenség elleni szövetség, amely tartományok az örökösödés rendje szerint különben is „invisibilibiter et inseparabiliter” össze vannak Magyarországgal kapcsolva.

A m a g y a r „p r a g m a t i c a s a n c t i o” nem házitörvény formájában került be a magyar közjogba, mert ilyent az nem ismert, hanem kétoldalú szerződés alakjában. A rendek elismerték a női ág örökösödését elsőszülött jog szerint elsősorban III. Károly, azután I. József s végül II. Lipót leányaira nézve, viszont az 1715. évi törvények megtartása mellett arra kötelezték az uralkodóházat, hogy a trónörökös az elhunyt király törvényes trónralépte után és megkoronázása előtt adjon ki királyi hitlevelet, amelyben megígéri, hogy az önálló Magyarország jogait és szabadságát megtartja és erre esküt tegyen. Kikötötték a rendek azt is, hogy e leányágak kihalása után a királyválasztás joga visszaszáll a nemzetre. Az örökös tartományokban ez a megszorítás nem áll fenn.

Itt tehát kölcsönös megegyezéssel van dolgunk: a rendek elismerik a női ági örökösödést, ezzel szemben a király egy újabb ünnepélyes megerősítéssel biztosítja a rendek privilégiumait, akik a külső veszéllyel szemben védelmi ígéretet is nyerne. Ez által a szerződés által Magyarország és az örökös tartományok között az uralkodó személyén keresztül p e r s z o n á l i s unió jött létre. Az unió az uralkodó személyén keresztül védelmi jellegű volt, de az országok között ezt külön megállapodás nem biztosította. Ezt már nem tudták a magyar rendek elérni. Ebből 1866-ig, amikor az unió mibenléte tisztázódott, számos közjogi zavar és harc származott, mert már az előző országgyűlés megalkotta a közös védelemnek alapját, a közös hadsereget, tehát kezdetét vette a k ö z j o g i l a g r e n d e z e t l e n k ö z ö s ü g y e k t ö r v é n y e s i d ő s z a k a.

A leányági örökösödéshez a magyarországi törvénybeiktatás után Károly hosszas alkudozások árán a legtöbb külhatalom hozzájárulását i-s megnyerte. Mária Terézia Ferenc István lotaringiai herceghez ment nőül. Ez a házasság vetette meg az alapját a Habsburg-Lotaringiai családnak. Mivel a magyar *pragmatica sanctio* szerint is a trónörökösnek osztrák főhercegnek kellett

lennie s az osztrák főherceg ismervét a Habsburgok házi törvénye szabta meg, ettől kezdve a házi törvény bizonyos mértékben magyar közjogi érvennyel is bírt.

III. Károly uralkodása egész sereg intézmény megreformálása miatt emlékezetes. Legfontosabb ezek közül a közös hadsereg felállítása. Már többször említettük, hogy a nemesség-hadi kötelezettségének értéke a zsoldos hadsereg harci értéke mellett igen kérdéses volt. Ezért a bécsi kormány szükségesnek látta az állandó hadsereg felállítását. Azonban ennél a kérdésnél is két érdek ütközött össze: az udvar szüksége az állandó haderőre és a nemesség ragaszkodása az adómentességhez. A két ellentétes álláspont között megint kompromisszum jött létre. A rendek elismerték a magyarokból és idegenekből álló állandó, közös hadsereg szükségességét s erre az országgyűlésenként elhatározandó hadiadót felajánlották, viszont a maguk adómentessége érdekében kijelentették, hogy továbbra is vérrel fognak adózni. Az udvar is megkapta az állandó hadsereget, amelynek fenntartási költségei a jobbágyra hárultak, viszont a nemesség is megőrizte adómentességét. Ez a kompromisszum nemzeti szempontból súlyos lemondást jelentett, mert a nemzeti hadseregről való lemondással volt egyenlős a nemzeti katonaságot idegennel helyettesítette. Az adómentesség ellenében fennmaradt nemesi felkelés már igazán nem volt haderőnek tekinthető. Az állandó katonaságot az 1715: VIII. te. fogadta el s a részleteket az 1722—23. évi országgyűlés határozta meg. Az állandó hadiadó ügyét a rendek újabb rendi érdekvédelemül használták fel, amennyiben azt minden országgyűlés csak a következő országgyűlésig ajánlotta meg s az a rendek beleegyezése nélkül nem volt behajtható. A hadiadó megszavazásával a rendek újabb fegyvert nyertek a királlyal szemben, amennyiben annak megszavazását minden esetben alku tárgyává teheték. Az állandó adót a jobbágyság és a városok fizették. Mivel azonban a polgárság ekkor csak igen kis százalékát tette ki az összlakosságnak, a terhek nagyrésze a jobbágyságra esett. Emellett még a jobbágyságra nehezedett a magyar fálvakba beszállásolt katonaság nyomasztó terhe is. A hadkiegészítés is a jobbágyságot sújtotta, mert a toborzás, amely rendszerint az erőszakos katonafogást jelentette, a jobbágyság körében folyt le. Nyugaton ezidőben az uralkodó már rákényszerítette a nemességre „a hadsereg javára való adózást. Nálunk a kompromisszumos megoldás az állandó haderő terheit kizárólag a jobbágyság s a polgárság vállaira helyezte. A magyar újoncokból csak gyalogos és lovas csapatokat szerveztek, tüzérséget nem. Ha egyes főúr saját költségén állított ki lovas, vagy gyalog csapatot, azoknál megmaradt a magyar egyenruha, különben a többi magyar csapatokra német egyenruhát adtak, élükre idegen tiszteket — németeket, horvátokat, egyéb szlávokat — állítottak és zászlóikat birodalmi jelvényekkel látták el. 1747 és 1760 közt ezekbe a csapatokba német vezényleti nyelvet hoztak be. Bár törvényesen a nádor lett volna

a magyar hadsereg fővezére, a magyar ezredek a bécsi nem-magyar haditanácstól függtek s a császári és királyi hadseregbe tartoztak. A közös hadsereget elismerte a magyar törvénykönyv, szállásra a magyar falvakban és az akkor épülni kezdő kaszárnnyákban talált, de viszonya sem az államhoz, sem a magyar hatóságokhoz nem volt szabályozva. Ebben az időben alakultak ki a főbb kormányzések, amelyek a királytól függtek, az országgyűlésnek nem voltak felelősek, tehát az országgyűlés háttérbeszorulását és a királyi hatalom erősödését jelentették. Az új kormányzati berendezkedés a következő intézményekre épült fel:

A magyar királyi udvari kancelláriát az 1722—23. évi országgyűlés szervezte újjá. A nádor közvetítő szerepkörét vette át, közvetítő, összekötő szervként működött a király és a nemzet között. A király ezen a szerven keresztül gyakorolta felségjogait mind a törvényhozás, mind az igazságszolgáltatás terén. Országgyűlés esetén a kancellária Pozsonyban, különben Bécsben székel. Élén világi, vagy egyházi, később kizárólag világi kancellár állt, A testületben még 1—2 alkancellár és 12 udvari tanácsos működött, akik fő- és köznemesek voltak. Hasonló volt a szervezete és hatásköre az erdélyi udvari kancelláriának is.

A magyar királyi helytartótanács a Mohács előtt kialakult királyi tanácsnak, amelyet Ferdinánd helytartótanáccsá alakított volt át, a folytatása. De már nem tanácsadó, hanem végrehajtó hatóság. Az 1722—23. évi törvények szerint a király ezen a szerven keresztül gyakorolja végrehajtóhatalmát. A helytartótanács az udvari kancellária útján volt alárendelve a királynak. Ez a szerv ügyelt fel a törvények végrehajtására és intézte a hadiadó és a katonaugy kivételével az egész közigazgatást, Elnöke a nádor, ha az nincs, a kir. helytartó. Mellette 22 tanácsos intézte az ügyeket a főpapi, főúri és nemesi rendből. A testület székhelye Pozsony, majd Buda volt, Ennek az intézménynek súlyos szervei hibái voltak. Tisztviselőit, tanácsosait a király fizette s azok az országgyűléssel semmi viszonyban nem lévén, kizárólag a király akaratától függtek. Ez volt a személyi szervei hiba. A tárgyi az volt, hogy a helytartótanács rendeleteit a vármegyék és a városok hajtották végül is végre, ezek pedig a törvénybe ütköző rendeletek végrehajtását nem egyszer megtagadták. A helytartótanács tehát nem volt nemzeti szempontból megbízható és végrehajtó képessége nemzeti szervektől függött (a rendi vármegye és a vármegye alá került városok): ennek megfelelően sohasem örvendett népszerűségnek s a közigazgatást sem tudta a kor színvonalára emelni. Erdélyben is megvolt ennek a szervnek a megfelelője: az úgynevezett főkormányzók. Mind a magyar, mind az erdélyi szerv az örökös tartományok tartományi szervei mintájára szerveztetett meg.

A legfőbb pénzügyi hatóság a magyar királyi pénzügyi kamara volt. Ez kezelte a kincstári javakat, a só- és banya jövedéket és a harmincadot. 12 tagja közül 6 német volt.

A törvény ellenére az udvari kamara befolyása alatt állt, annak mintegy végrehajtó szerve volt. Csak a királytól függött. Eleinte Pozsonyban, majd 1784-től Budán működött. Ez volt a legnépszerűtlenebb intézmény valamennyi között.

Mindezek a kormányzések (dicasteriumok) nem a rendeknek, hanem a királynak voltak felelősek. Természetes, hogy a bécsi hatóságokkal függésbe kerültek, mert azok tanácsát az uralkodó a magyar ügyekben is épp úgy kikérte, mint az osztrák ügyekben. Ezt a függést Mária Terézia intézményesítette is, amikor felállította a valamennyi hatóság és minden ügy felett döntő államtanácsot. A gazdasági ügyekben nem jutott a belföldi hatóságoknak az információ túlmenő szerep, pedig ez a merkantilista fellendülés korában létkérdés volt. Később ezen a téren is az egész monarchia gazdasági politikájának irányítására felállított udvari gazdasági tanács vette az ügyek legfelsőbb irányítását kézbe, majd annak megszűnte után a cseh-osztrák udvari cancellária. A pénzügyek mellett tehát a gazdasági ügyek legfőbb irányítása is idegen vezetés alá került.

A felsorolt szervek segítségével az egész állami élet a király kezébe jutott, aki a maga nézeteit korlátlan hatalommal tudta érvényesíteni tanácsosainak netalán ellentétes véleményével szemben is. Az országgyűléseken minden kompromisszumot elfogadó uralkodó a tőle függő hivatali apparátus segítségével a gyakorlati életben abszolút hatalomra tett szert. Viszont a decentralizált végrehajtó szervezetekben a rendiség ismét gátat tudott emelni az uralkodói önkénynek. Az ilyen viszonyok mellett egyöntetű és egyenletes fejlődés biztosítása a lehetetlenséggel volt határos. A régi alkotmány szemre alig változott, az arisztokraták továbbra is betöltötték a legfőbb rendi méltóságokat, viszont politikai befolyásukat ily minőségükben elvesztették. A nádor hivatalnokká lett s a régi személyi méltóságok (udvarbíró, kincstárnok) hatáskörét egyes szervek vették át.

Már említettük az udvar államadósságait, amelyeket az országok rendjeinek megkérdezése nélkül vett fel a szászadok folyamán. Ez a nyomasztó adósság készítette I. Lipótot arra, hogy a velencei állambank mintájára, 1703-ban felállítsa a Banca di S. G. i. r. o. t, az Osztrák-Magyar Bank ősét. Lipót a bank alapítókéjéhez egy részt a magyar hadiadóból, majd a magyar kamara sójvédelméből utalt ki. I. József a bankot beolvasztotta a bécsi városi bankba, amelynek kezelésébe adta a monarchia egész kamarai és hadi jövedelmét. Az erről szóló pátentst Magyarországon soha nem hirdették ki, pedig ettől kezdve a pénzkezelést ez a bank intézte s csak a gazdasági, az oeconomicus kezelés maradt a magyar kamara kezén. Ez a bank 1714-ben állami hitelbankká alakult át. A bank adósságai egyre növekedtek. III. Károly halálakor az államadósság már százmilliót tett ki. Magyarország pedig egyre fedezte az osztrák államadósságot, anélkül, hogy hivatalosan tudott volna róla, pedig a deficitből egy fillér-

nek sem vette hasznát, az a Habsburg-ház közép- és nyugateurópai nagyhatalmi helyzetének fenntartására ment el. Ez az akaratlan idegen teherviselés is csak az állami szervezetek az országgyűléstől való függetlensége révén jöhetett létre.

Sokkal inkább a rendek sikere volt már, mint az udvaré, az igazságszolgáltatás ügyének rendezése. A megoldás itt is erősen kompromisszumos volt: feltétlenül el kellett választani az igazságszolgáltatást a kormányzástól és a közigazgatástól, mert a középkorból megmaradt időszaki bíróságok már egy évszázaddal előbb csődöt mondtak, viszont az igazságszolgáltatás szervezete a Hármaskönyv alapján a nemesi előjogokkal szoros összeköttetésben lévén, azt csak a nemesi jogok érintetlenül hagyása mellett lehetett megreformálni. Tehát a reform érvényben hagyta a Hármaskönyvet s csak az igazságszolgáltatási szervei nyertek állandó jelleget. Eszerint az 1723:24—38. t.-cikkek meghagyták a hétszemélyes táblát, mint legfőbb bíróságot időleges jelleggel, de a nádor elnöklete alatt még nyolc személylyel kiegészítették. A hétszemélyes tábla előbb Pozsonyban, majd Budán működött. Viszont a királyi személynök alatt a királyi táblát állandóvá tették és szerves ügymenettel látták el. Ez is előbb Pozsonyban, majd Budán működött s a nemesség főtörvényszéke volt. Alatta, mint elsőfokú fellebbezési törvényszék, négy kerületi tábla működött (Nagyszombat, Kőszeg, Eperjes, Debrecen). Horvátországban a kerületi táblát a zágrábi báni tábla helyettesítette. A kerületi táblákon a bíraskodást az elnökön kívül négy nemes bíró gyakorolta. Az elsőfokú törvényszék a megyei törvényszék volt, ahol a bíraskodást az alispán a táblabírákkal (jogtudományban jártas megyei nemesek) együtt gyakorolta. A városok igazságszolgáltatási autonómiája megmaradt, s a bírói jogkört a polgármester a tanácsnokokkal együtt töltötte be. Fellebbviteli bíróságként megmaradt a városok számára a tárnoki és a személynöki szék. A jobbágság pörös ügyeiben továbbra is az úriszék ítelt, amely a földesúrból, a szolgabíróból és az esküdtekből állt, a jobbágyot pedig a megyei ügyész védte.

Az igazságszolgáltatási reform tehát csak állandósította az időleges törvénykezési szerveket s így biztosította a törvénykezés állandóságát, viszont érvényben hagyta a meglehetősen elavult Hármaskönyvet, amit sem korszerű büntető, sem korszerű magánjogi kódexszel nem egészítettek ki. Így még mintegy másfél évszázadon át a Hármaskönyv volt a magyar igazságszolgáltatás alapja, amely mellett a még Kollonics által ajánlott alsóausztriai büntetőkódexet használták, míg a perrendtartásnál a szigorú szász Benedikt Carzov könyvét vették figyelembe. Werbőczy, Kithonich, Kollonich és a 16. században élt Carpzov voltak a magyar jogi élet szabályozói. Végre 1768-ban Mária Terézia elrendelte az 1723 óta hozott királyi kúriai (a hétszemélyes tábla és kir. tábla összessége) ítéletek összegyűjtését s a Niczky Kristóf elnökletével végzett munkát ki-

adta a „Planum tabulare”-ban (1780). Ez egészítette ki a joggyakorlatot szabályozó gyűjteményeket. Mivel az igazságszolgáltatási szervek a nemesség kezében maradtak, az igazságszolgáltatás úgyszólván belügye lett a nemességnek. Ekkor alakult át a rendi nemzet a szó legteljesebb értelmében jogásznemzetté. Az igazságszolgáltatás, a jogtudomány és a nemesi előjogok így szövődtek össze egymással.

Meg kell emlékeznünk az 1715. évi országgyűlésén kiküldött „systematica commissio”, országgyűlési rendszeres bizottságl 'munkálatairól. Ez a bizottság igen figyelemremeltőan kapcsolta össze a rendi szükségleteket a modern merkantilista ideákkal. A birtokososztály érdekeinek védelme mellett ipar- és kereskedelemmel és csatornaépítés stb. reális tervezésével foglalkozott. Azonban a tervezet soha nem került még komoly tárgyalás alá sem, nemhogy törvényerőre emelkedet volna. Bukásával pedig mintha kimerült volna a rendiség újraépítő ereje, az újítást, a reformálást átengedte egy évszázadra a felvilágosodás szolgálatában álló királynak.

III. Károly uralkodása, bár az uralkodó békésindulatú volt, nem volt háborúmentes. Magyarországot érdeklően két háborút viselt, mind a kettőt a török ellen. Az első (1716—1718) még Szavoyai Jenő herceg vezérlete alatt nagy sikerű volt s az 1718-ban kötött passarovici békében a török lemondott a Bánságról, Boszniáról (az Unnáig) és Szerbia és Havaselve elvesztett területeiről. A második hadjárat (1736—1739) már a tehetségtelen német vezérek alatt gyászos véget ért s a belgrádi békében (1739) Károly, a Bánság kivételével, az előző béke minden eredményéről lemondott.

A király a török háborúban nem vette igénybe a nemesi felkelést, tehát megkísérlette, hogy a nemességet az elmaradt véradó helyett, pénzbeli adózásra fogja. Kísérlete kudarcot vallott. A nemesség minden előjogánál előbbre helyezte adómentességét. A török veszély felidézése is idegesítette az ország közvéleményét. Növelte az elégedetlenséget Lotaringiai Károly helytartósága is, aki az 1732-ben elhalt Pálffy Miklós nádor után került királyi helytartóként a helytartótanács élére. Így a nemesség és a király jó viszonya Károly utolsó éveiben meggyengült.

A rendek egy részét azonban sikerült adózásra fognia a királynak. Már 1716 óta részt vállalt az egyház a várépítések költségeiből s ez a fortifikációssegély a pápával történt vita után valósággal állandósult. Ezenkívül a felvilágosodás szelétől megcsapott állam a Szent Istvántól levezetett főkegyúri jogra támaszkodva kiterjesztette a hatalmát a vagyonos katolikus egyház fölé. Károly már 1733-ban felállította Pozsonyban az úgynevezett *cassa parochorum*-ot, amely a püspököktől bekövetelt összegekből biztosította a plébánosok fizetését. Természetes, hogy az udvar gyakran vett fel ebből a pénztárból kölcsönt világi célra, s így az egyházi rend a fortifikációs segéllyel közvetlenül,

a *cassa parochorum*on át pedig közvetve már adózott. Mindezt azonban előjogai fenntartása mellett.

Az állam, illetve a király főkegyúri jogot gyakorolt valamennyi egyház felett. A rendektől ráruházott hatalmánál fogva a protestánsok ügyét külön pátensben („Carolina Resolution 1731) szabályozta. Ez a pátens nem ismerte el a protestáns felekezetet a katolikussal egyenrangúnak. A szabad, illetve nyilvános vallásgyakorlatot csak az 1681. évben meghatározott artikuláris helyeken engedélyezte, másutt csak magángyakorlatképpen. A protestáns felekezetek megtűrt felekezetekké süllyedtek. A protestáns hitre való térést a pátens eltiltotta. A protestáns papok a katolikus plébánosok felügyelete alá rendeltettek s köteleztettek a katolikus ünnepek megülésére. A protestánsok többé nem vihették panaszukat az országgyűlésre, csak egy királyi biztos elé. Hivatalt csak oly eskü letétele mellett lehetett vállalni, amelyet protestáns ember hiténél fogva nem tehetett le és így kizárattott a polgári jogegyenlőségből is. A Carolina Resolúció helyhez kötötte a protestantizmust s ezáltal megakadályozta terjedését. Bár nyílt üldözésre nem került a sor, mégis több helyen elvették a protestánsok iskoláját és templomát. Hogy a pátens által teremtett vallási helyzet nem váltott ki súlyosabb ellenkezést, az főleg azzal magyarázható, hogy a felvilágosodás szellemének terjedésével a vallási ügyek iránti érdeklődés háttérbe szorult s később a katolikus egyház is megérezte az államhatalom egyházellenes tendenciáit.

III. Károly alatt rendezetlenül maradt az ország területi viszonya. Erdély és Magyarország között is vitás volt az úgynevezett *partium*. Ezenkívül az újonnan visszafoglalt területeket sem csatolták vissza az országhoz. A *partium* ügye korán szőnyegre került. Az erdélyiek már 1691-ben tettek lépéseket, hogy a Részek (*Partium*) néven ismert területet ne csatolják vissza Magyarországhoz. Ettől kezdve minden országgyűlés foglalkozott ezzel a kérdéssel; Erdélyben a megtartásra, Magyarországon a visszaszerzésre törekedtek. Az 1722—23. országgyűlésen a magyarországi rendek már Erdély, Szerb- és Oláhország, Horvát-, Dalmát- és Tórország (Szlavónia) visszacsatolását kérték, iiiirit oly területeket, amelyek régen Magyarország szent koronájától, kormányzatától, vagy nádorától függtek. A visszacsatolásokból mi sem lett, de a magyarországi rendek a következő országgyűlésen is követelték a bizonytalan közjogi helyzetben levő Részek visszacsatolását. III. Károly végül a Carolina Resolúcióban úgy oldotta meg a kérdést, hogy a közelmúltban hozott magyar törvények ellenére megosztotta a *Partiumot*: Máramaros, Bihar és Arad megyéket Magyarországhoz, Krasznát, Közép-Szolnokot és Kővárt Erdélyhez, Zaránd megyét pedig kettéosztva, nyugati felét Magyarországhoz, keleti felét Erdélyhez csatolta. Ezzel száz évre szolgáltatott sérelmi anyagot a magyar és erdélyi rendeknek. A Magyarország és Erdély közötti unió gondolata ebben a korban csak Magyarország részéről merült fel. Ez a gondolat

Erdélyben egészen 1790-ig a legélesebb ellenzésre talált. Még ilyen fél siker sem kísérte a magyarországi rendek törekvését a többi vissza nem csatolt terület reinkorporációjára vonatkozólag. A passarovici békével felszabadult a Duna, Tisza és Maros közti vidék, amely a későbbi Temes, Torontál és Krassószőrény megyét foglalta magába. Ezt a területet először a császári katonai parancsnokság, később az udvari kamara igazgatta. Bár az országgyűlések megkísérelték e terület visszaszerzését, azt csak Mária Terézia ígérte meg 1741-ben, a visszacsatolás pedig csak 1779-ben történt meg. Ezt a területet szokták temesi bánságnak nevezni. Az úgynevezett katonai határőrvidékek, amelyeket I. Lipót kezdett megszervezni az ország testéből kiszakított területeken, tovább is fennálltak, sőt növekedtek. Ezen a téren Károly és Mária Terézia sem tettek kivételt. Csak 1779-ben mentesítette Mária Terézia Arad, Zaránd, Bácsbodrog megyéket, valamint Temes, Torontál és Krassószőrény megyék északi és középső részét a katonai igazgatás alól s csatolta vissza az országhoz. Viszont a Dráván túli ősi magyar megyéket: Szeremet, Pozsegát, Valkót a gradiskai, bródi és péterváradai határőrvidékhez csatolta, a fennmaradt Dráván túli területeket pedig a horvát bán alá rendelte. Ekkor nyomult előre a horvát uralom most máj' nemcsak az egykori Szlavónia, de a magyar megyék területére is.

A Habsburg-hatalom erőviszonyainak ismerete megkívánja, hogy néhány szóban megemlékezzünk a 18. század első felének Habsburg-területi viszonyairól. A spanyol örökösödési háborút befejező 1714. évi rastadi béke értelmében 111. Károly megkapta Belgiumot, Milánót, Nápolyt és Szardíniát. Szardíniát 1718-ban elcserélte Szicíliáért. 1738-ban a bécsi békében Károly Nápolyt és Szicília helyett a kis Pármát és Piacenzát kapta meg. Tehát a Habsburg-hatalom területileg gyarapodott, de földrajzilag annyira szét volt szórva és annyi egymással ellentétes gazdasági és nemzetiségű országra terjedt ki, hogy annak fenntartása több áldozatba került, mint amennyi haszonnal járt. A Habsburg-hatalom ténylegesen Ausztriára, Csehországra és Magyarországra támaszkodott, súlypontja tehát — mint már jeleztük — keletebbre helyeződött át. Viszont a spanyol-olasz-belga területek miatt még nyugatabbra kellett fordulnia, mint addig, mikor még nagyhatalmának súlypontja a német területeken volt. A keletebbre helyeződött hatalmi bázis és a nyugatabbra elterülő birtokok ellentéte természetellenes külpolitikára kényszerítette a dinasztíát.

A jezsuiták által megindított ellenreformációnak mind tudományos, mind művészi kifejezési formája a *b á r o k* volt. Az ellenreformáció századainak egyeduralgó életstílusa már a 17. században felismerhető nálunk is. Kétségtelenül barokk vonásokat találunk már Pázmánynál, Zrínyinél, Gyöngyösinél. Csak míg az első kettőnél a barokk egyházi vonatkozásai a szembetűnőbbek, addig Gyöngyösi a barokk udvari, nagyvilági jellemvonásait mutatja. Amint a legtöbb európai szellemi mozgalom bizonyos késéssel jött el hozzánk, vagy legalább is nálunk tartotta fenn magát

legtovább, a bárók is — az európai szempontból tekintve — megkésve jelentkezett nálunk és tovább tartotta fenn magát, mint nyugaton. Nálunk a 18. század az a kor, amikor a bárók életstílus és világszemlélet úgyszólván egyetemes jellegű lett s még a protestánsok sem tudták magukat ez alól a hatás alól teljesen kivonni. Mint minden stílus és gondolat, a bárók is helyi szint nyert nálunk minden vonatkozásában. Államfelfogás tekintetében a nyugati abszolutisztikus szín helyett rendi színezetű, viszont a rendi alkotmányt bizonyos vallásos tartalommal töltötte meg. I. Lipót felajánlotta győzelme esetére az országot Szűz Máriának, Ettől kezdve általános lett az országot *M a r i a o r s z á g a* „Regnum Marianum”-ként emlegetni. A katolikus bárók közjogi felfogása a Regnum Marianum gondolatát Szent Istvánig vitte vissza s az állam fennmaradását Szűz Mária patronátusságával magyarázta. A királyi és rendi ellentét kiegyenlítését is magasabb, vallásos szférában gondolta el. Viszont az egész elgondolással feltétlen katolikus jelleget biztosított az országnak. Ebből fakadt az a törvény is, hogy a király csak katolikus lehet s ez volt a Carolina Resolutio egyházpolitikai elveinek a forrása is.

Szekfü úgy látja, hogy a barokk-rendi kultúra optimista történet szemléletet fejlesztett ki s egyben nagy lendülettel fordította a nemzet figyelmét a dicsőséges történeti múlt felé. Szerinte a magyar történet ekkor vált a nagy példák, követendő erények gyűjteményévé s ekkor lett történeti felfogásuk nemzeti jellegű. Ez a bárók történetfilozófia tette volna a magyar gondolkodás tengelyévé az „Extra Hungáriam non est vita, si est vita, non est ita” felfogást (Magyarországon kívül nincs élet, s ha van, az nem olyan). Ez hívta életre a magyar történetírás renaissanceját is.

Kétségtelen nagy érdeme a barokkori jezsuita-rendnek az iskolaügy országos felkarolása. Az itt átadott szellem valóban a barokk-kor szelleme volt s a keresztény heroikus ideált állította mintául. A báróknak ma is látható hatása az építkezés terén mutatkozott. A barokk-építkezés olasz, osztrák és udvari hatásokat mutat. A 17. századvégi sivár városképek átalakultak, megélénkültek. Előljártak építkezés terén a főpapok és a világi főrendek. Az előbbieket építkezései azonban nem merültek ki egyházi vonatkozású épületekben. Eger, Vác, Veszprém, Székesfehérvár, Győr, Szombathely, Pécs egy-egy püspök építkezései nyomán európai értelemben vett városi szint nyertek. A helyi ízt nyert építő-barokk árnyalati finomságokban más és más lett az ország nyugati részén, a Felvidéken, a Tiszántúlon. A főúri kastélyépítkezések, a bárók- és rokkó-kastélyok meghonosították nálunk is a nyugati udvari élet szűkebb változatait. Igaz ugyan, hogy a kastélyok lakói épnek kapcsán teljesen a közvetlen nyugathoz, Bécshez kapcsolódtak és sajátosan kevert francia-német műveltségükben úgyszólván minden kapcsolatot elvesztettek a nemzettel, amely Politikai szempontból lassan a köznemességre szorított csú: Pan. A bárók lehatott természetesen az alacsonyabb társadalmi rétegekbe is, nemcsak a tekintély tiszteletet, vallásosságot, vallá-

sos együttérzést mélyítette el, de még az élet külső stílusába its behatolt. A latin nyelv lassan mindent elfoglaló egyeduralma is bárók jelenség. Nemzeti szempontból kétségtelenül sok olyan momentumot találunk a bárók magyarországi szerepében, amelyek a 18. századról való eddigi szomorú megállapításokat némileg enyhítik s amelyek alapján revízió alá vehetjük azt a felfogást, amely ezt a kort nemzetietlennek ítélte. Ez a század valóban nem volt mentes a nemzeti gondolattól, viszont az annyira vallási elemekkel keveredett, hogy a politikai életben hatóerőül nem érvényesülhetett. A vallásos élet telítődött nemzeti momentumokkal s ez adta meg a magyar katolicizmus regenerációjának igazi értékét. Viszont nem szabad felednünk, hogy a protestantizmus hívei ekkor már nem a bárók, hanem az aufklárizmus németországi formáinak hatása alatt álltak. Így tehát nem lehet a 18. század Magyarországot és annak történetét kizárólag a bárók itteni jelentőségének szemüvegén át megítélnünk. Az azonban igen fontos, hogy ez a század a katolicizmus és a nemzet egymásratalálásának százada: mert ez magyarázza meg, hogy miért vesztette el a protestantizmus a politikai életben azt a nemzeti jelleget, amelyet az alkotmányosság és vallásszabadság múlt századi összefonódásakor biztosított magának.

A 18. század viszonylag a legbékésebb század volt. Ennek megfelelően igen elhatározó jelentősége volt az ország népességének fejlődésében és a gazdasági viszonyok kialakulásában. A nemzetiségi viszonyok is ekkor állandósultak s ezért már itt át kell futólag tekintenünk az egész század ily természetű viszonyait.

Hunyadi Mátyás korában az országnak mintegy négymillió lakosa lehetett, ezzel szemben 1715 körül Magyarországnak mindössze 1.770.000, Erdélynek 800.000 főnyi lakossága volt. Ez a nagy hanyatlás a török időkkel függ össze. Ehhez hasonló méretű elnéptelenedésre csak a harmincéves háború után van német területeken példánk. Ettől eltekintve, a 17. században Európa lakossága 40%-kai gyarapodott. Hazánk tehát ezen a téren sem tartott lépést a nyugati fejlődéssel. A magyarságnak közjogi és nagyhatalmi igények helyett az ország betelepítésének primitív feladata jutott az új században osztályrészül. E feladat sikerének mértékétől függött súlya és jövője saját ősi területein. A Rákóczi-felkelés idején a puszták még tovább terjedt s az igazi új honfoglalás a szatmári békével vette kezdetét. A telepítés munkáját elsősorban a nagybirtokosok végezték. Mivel azonban a szatmári béke után az ország nagybirtokainak nagy részét az uralkodó épp úgy idegen kézre juttatta, mint Csehországban annak idején a fehérhegyi csata után, a telepítők nagy része idegen volt. Alig volt valamirevaló olasz vagy német származású udvari, vagy katonaember, aki nem lett magyarországi nagybirtokos. Ezek és az a néhány egy-két évszázados familia (Esterházy, Koháry, Nádasdy, Zichy, Apponyi, Károlyi), amely már

réginek számított, jelentette az új főnemességet, amelybe még a hivatali pályára ment köznemesek emelkedtek fel (Sigray, Meskó, Niczky, Ráday stb.). Az új főnemesi rendre hárult az ország benépesítése és az elhagyott területeken a termelő élet elindítása. A magyar urak nagy összegeket fizettek a királyi adományért, pedig a birtok csak holt tárgy volt, amibe újabb és újabb áldozatokkal kellett életet vinni, hogy valóban vagyontárgy, jövedelmi alap legyen. A magyar faj vitalitására jellemző, hogy a III. Károly által betelepített idegen főurak nagyrésze kiveszett, akik itt maradtak, teljesen magyarrá hasonultak.

A telepítő főurak munkája igen nagyméretű volt. Ezrekre menő tömegeket mozgattak meg, telepítettek le. Vármegyékre menő területeket harcoltak vissza a vad természettől a termőföldnek. Mindezt külső támogatás nélkül, saját tekintélyükre támaszkodva csupán. A telepítés legnagyobb nehézsége az volt, hogy a magyar jobbágyok az elmúlt évtizedekben hozzászokott a mozgáshoz s így megkötésük a legnagyobb nehézségbe ütközött. A magyar telepesek igen gyakran vagy továbbvándoroltak, vagy pedig a hajdúvárosokba szöktek. Nagyrészen ezért kellett a belső telepítés helyett az idegenek betelepítéséhez folyamodni. Ezek elsősorban németek voltak. A századforduló Európaszerte nagy tömegek mozgásától volt hangos, így európai szemmel nézve a dolgot, a Magyarországra való idegentelepítés sem volt szokatlan jelenség, Kezdetben van néhány morvaországi és ausztriai hullám, főleg szökött jobbágyokból, de csakhamar a rendszeres telepítés lépett ezek helyére, amelyek hosszas előzetes tárgyalások után vették kezdetüket s igen nagy apparátust mozgósítottak. A német telepesek igen különböző területekről verbuválódtak össze s a legnagyobb ritkaság volt, ha valamely újonnan telepített falu lakossága ugyanazt a nyelvjárást beszélte. A német telepítésen kívül volt még egyéb hazai és külföldi telepítés is. A telepítések a század végéig tartottak. A magánföldesurak munkaerősüksége II. József korában kezdett kimerülni. A telepítéseket II. József szüntette meg épp az ország viszonylagos betelepültsége miatt. De azért még a 19. század elején is találkoztunk újonnan keletkezett falvakkal.

A magánbirtokok csak egy részét tették ki a betelepítendő birtokoknak. Betelepítésre vártak a kamarai birtokok is. Itt az állam volt a telepítő. Mivel már a határőrvidék kialakításában és a Temes-vidék katonai kormányzásában igen nagy szerepe volt a bécsi intéző körök bizalmatlanságának, amellyel a magyarság iránt viseltettek, természetes volt, hogy az állam által benépesített területeken a magyarság nem jött tekintetbe. Elsősorban a magyarság ellen mindenkor felhasználható szerbek élvezték a telepítő állam támogatását, amely egyben mindent elkövetett arra nézve is, hogy a letelepített szerbeket mentesítse a magyar hatóságoktól való függéstől. A szerbeknek a magyarság ellen való felhasználásának gondolatát lelelkesebben Savoyai Jenő herceg támogatta. Utána ez a felfogás már megszokottá lett a

bécsi körökben s még III. Károly és Mária Terézia alatt is szították Bécsből a szerbek magyargyűlöletét. A katonai telepítők közül kimagaslik gróf Mercy Claudius tábornok, aki oly méretű állami telepítő volt, mint a magántelepítők közt Károlyi Sándor, Grassalkovich herceg, Harruckern János. Mercy vetette meg a Bánság gazdasági alapját s tizenöt évi adómentesség és szabad vallásgyakorlat ígéretével sokezer németet, franciát, olaszt, spanyolt, sőt még magyart is telepített le. Mercy telepítésénél feltűnik a merkantilista szellemet jelentő gyártelepek kialakítására való törekvés, amiért is elsősorban magasabb képzettségű iparosok betelepítésére törekedett. Mivel a bécsi kormány a Bánság területét büntetőkolóniának is felhasználta, elképzelhetjük azt az etnográfiai zűrzavart, amely ezen a területen létrejött. Jellemző, hogy még 1755-ben is az volt a hivatalos bécsi vélemény, hogy a határszélekre veszedelmes lázadó hajlamú magyarokat telepíteni. Még ekkor is a szerbek (ekkor kezdik a rácok helyett így nevezni Bécsben őket) támogatása volt az államrezón. Az igazán rendszeres állami telepítések kora Mária Terézia és II. József alatt következett be. Mária Terézia az új királyi birtokokat és a nagy alföldi városok természetellenesen nagy határait akarta falvakkal teleszórni. II. József az ő gondolatának volt továbbvivője. Ezek a királyi telepítések már humánus szempontokat is vettek figyelembe. Minden két falu kapott egy sebész-felcsert, minden falu paplakot és iskolát. Az állami telepítés nivója II. József alatt oly magas volt, hogy azt azóta sem értük utói. Mária Terézia alatt főként a Bácska és Bánság területei népesültek be. II. József már a népszámlálási és telekösszeírasi alapon telepített, oda, ahol épp a szükség kívánta. Az alföldi városhatárok betelepítése azonban nem valósult meg. Így adatott alkalom arra, hogy kialakuljon a sajátos alföldi tanya-rendszer, a mai Alföld-probléma legsúlyosabb kérdése. A telepítések természetesen nagy anyagi befektetést kívántak. A telepeseket felszereléssel kellett ellátni, sőt nem egyszer az el-elpusztult állatállományt is pótolni kellett.

A betelepített igen nagyszámú németiség nem vett el a szerb, román, tót környezet kaotikus világában. Megtartotta jellegét és ősi szokásait s így kultúrájában a legközelebb állt a magyarsághoz. A német falvak gyakran külsőleg is a magyar-falvakhoz hasonlítottak. A betelepített idegen elemekből kétségtelenül a német telepítés volt a magyarság jövőjére nézve a leghasznosabb. A szerb és a román bevándorlás azonban annál veszélyesebb volt. A veszély oka az volt, hogy mindkét nép törzse az ország határain kívül, de közvetlen szomszédságban élt s a bevándoroltak a törzssel való kapcsolatot sem földrajzilag, sem szellemileg nem szüntették meg. Különösen a szerb veszedelem volt jelentős a déli határon. A magyarság a 15. században még az ország belsejében, szétszórva telepítette le az akkor befogadott szerbeket, most ezt az óvintézkedést az idegen telepítő hatalom nem vette figyelembe s így később a magyar állam belső

vonzásával szemben veszélyes ellenvonzó fél lett a déli részeken a török fennhatóság alatt álló szerb állam. Ugyanilyen vonzóerőt kezdett gyakorolni a románságra a még szintén török fennhatóság alatt levő oláh állam is. A románság özönlése a magyarság által feladott területekre egyre folyt. Így szállta meg lassan a Bánság keleti felét, bár kultúrátlansága miatt a bécsi kormány is gátat próbált emelni a beözönlés elé. Hasonlóképpen előretörték a románok Biharban is. Ezt az Alföld felé haladó román áradatot nem a magyarság, hanem a szerbek veszélyeztették, akik bécsi támogatással bevonták a nyugati románság ortodox részét a szerb egyházi szervezet felügyelete alá.

Míg a románság terjedése még egyenes következménye volt a török időknek, addig a szerb kérdés a bécsi udvar politikájának volt az eredménye. A szerb kérdésbe a magyar hatóságoknak semmi befolyása nem volt s mikor a szerbek a magyar hatóságok alá kerültek, már csak átmeneti jelenségnek tekintették a magyarsággal való békés együttélést. A bécsi kormány a szerb nemzeti fejlődés dolgában — állapítja meg Szekfü — kétségtelenül nagy érdemeket szerzett. Bécs védelme alatt lett a szerb városlakó elem s fejleszthette ki kereskedői érzékét és futhatott be olyan katonai karriert a császári hadseregben, amelyet a régi magyar urak csak elvétve tudtak elérni. A bécsi kormány úgy valósította meg Savoyai Jenő felfogását, hogy nem akarta a Bánságot többé visszajuttatni az országhoz. A rendek ezzel szemben görcsösen ragaszkodtak a terület reinkorporálásához, amint láttuk, hosszú ideig sikertelenül s azután is csak félsikerrel. Ezzel szemben a szerbek az I. Lipót-féle privilégium birtokában államot próbáltak alkotni az államban. A vallási privilégiumokból idők folyamán politikai, illetve nemzeti privilégiumot fejlesztettek s az 1744-ben megalakult karlócai „szerb nemzeti kongresszus” már valóságos alkotmánytervezetet dolgozott ki. Amikor pedig a szerbség a visszacsatolások után magyar igazgatás alá került, tovább is megmaradt vallási egységében s bár a metropolita politikai hatáskörét a királynő megszüntette, a nemzeti kongresszus intézménye megvédte a szerbséget a magyarságba való beolvadástól. Különben a legtöbb szerb ezután is határőr maradt. Meg kell jegyeznünk, hogy Magyarország népfajai között a szerbség volt az első és hosszú időn át az egyetlen, amely külhatalommal lépett érintkezésbe. Már 1734 óta érintkezésben állt az orosz cárral, aki Nagy Péter hagyományai nyomán vallási tekintélyét politikai célokra is kezdte kamatoztatni.

Ebben a korban hatalmasodik el Magyarországon a szerb és görög kereskedő osztály. Az utóbbiak kisebb kereskedői társaságokba csoportosulva dolgoztak s a század végére már több mint harminc városban volt görög kolónia, amely a maga ortodox egyháza körül csoportosult. A görögök, szerbek és örmények voltak a bánsági kamarai bérletek bérlői is. A zsidóság ekkor még nem volt számottevő s így a görög, szerb és örmény kereskedőréteg valósággal uralkodott a magyar

kereskedelmi életben. A magyarság és a telepes némettség alig emelkedett fel a földműveléstől a kisiparig és kiskereskedelemig. Még a marha- és borkereskedelem is görög kézre került. A zsidóság, bár a nyugatról jött németekkel zsidók is vándoroltak be, még jelentéktelen volt. A földesúri regálékát bérelte (kocsmajog) s a Lengyelország felé irányuló borkereskedelemben játszott szerepet. A nyugati városok gettóiban pedig kisiparral és banküzlettel foglalkozott.

A már említett népmozgalmakon kívül említésre méltó, bár méreteiben a német, szerb és román mozgalmak mögött maradt, a tótságból kiszakadt telepesek délre törekvése. Többnyire az ide-odavándorló, földesúri hatáskör alól még mentes hegyi pásztorokból kerültek ki a Dunántúlra és Alföldre telepített tótok. A telepítők részben felvidéki urak voltak, akik új birtokaikat, telepítették be a régi jobbágyok egy részével, ilyen eredetűek a pestvidéki, nógrádi, honti, esztergomi, veszprémi és fejérmegyei tót telepek. Az alföldi tót telepek már nagyrészt ezekből a telepekből szakadtak le. Főtelepítőjük Br. Harruckern János volt, aki tótokkal vetette meg Csaba és Szarvas alapját. Tót telep volt Mezőberény, Tótkomlós. Szarvasi tótok alapították meg utóbb a Károlyi-birtokon Nyíregyházát. A részben katolikus, részben luteránus tótok nemcsak átvették a talaj kényszerítő hatása alatt az alföldi települési formát, hanem a német falvakkal ellentétben egy darabig még az Alföldön meglévő földközösséget is átvették. A magyar földhöz való akklimatizálódás a sokféle telepes között a Felvidékről alászállt tótságnál következett be a legteljesebben, mert közel két évszázad alatt úgyszólván hiánytalanul magyarrá lett. A Felvidéken ekkor ment végbe a tót lakosság előretörése. A vidék népe, mint az gyakran megfigyelhető, asszimilálta a városi elemeket. Először a kihalt magyar falvakat szállta meg a tótság, aztán az elhanyagolt iparú és kereskedelmi német városokat kezdte megszállni oly sikerrel, hogy azok lassankint teljesen eltótosodtak. A szaporább magyar és tót nép megszállta a nemrég még német városokat s a német elem háttérbe szorult.

A telepítések mellett igen jelentős, sőt a magyar faj szempontjából mindennél jelentősebb volt az a nem intézményes néphullámzás, amellyel a magyarság töltött ki egyes üresen maradt területeket. Így például, mikor Mária Terézia 1745-ben visszaadta a kún és jász területek régi szabadságát, ez oly vonzóerőt gyakorol, hogy a vidék lakossága amerikai mértékben megszorodott, A magyar parasztság minden intézkedéstől függetlenül, tőle telhető mértékben tett eleget nemzeti feladatának, hogy minél szélesebb területen letelepülve a magyarságot mindenhol képviselje. A magyarság a hódoltsági földet valósággal újra elfoglalta, A hosszas háborúskodás után a beköszöntő béke a magyar parasztságot teljesen felkavarva, mozgásban találta. Az ide-odavándorló magyarság új honfoglalással telepedett meg s így a magyarság nagy részét azon a területen, ahol most van,

mintegy kétszáz év tradíciója tartja. Az új honfoglalás nehézségeiben magára volt hagyatva, nem érzett maga mögött semmi támogatást, akár csak a hódoltsági időkben. Az alföldi magyarsokat emlegetett közönye, a távolabbi viszonylatok figyelmen kívül hagyása, erre az időre vezethető többek közt vissza. Nem az államhatalom, hanem csak páratlan szívóssága teremtett számára életalapot. Ezt az életerőt, szívósságot az a kulturális fölény biztosította számára, amely messze kiemelte a magyarságot a többi népelem fölé.

A tótság két részre oszlott: a pásztorkodó és a földművelő tótságra. Mindkét réteg a magyar állam területén való huzamosabb élet kapcsán sokkal magasabb kulturális fokon állt, mint akár a szerbség, akár a románság. E két népfaj fejlődése igazában csak a 19. században vette kezdetét. A magyar köznép állapotáról már csak azért is igen nehéz elfogadható képet rajzolni, mert az ország különböző részein igen eltérő viszonyok között élt. Kétségtelen, hogy az örökös jobbágyság, a földesúri és vármegyei hatalomnak való alávetettség a parasztságra demoralizáló hatással volt. Ez a másik ok, amely a nép elfásulását elfogadhatóan magyarázza. A közvetlen felette álló osztály életkörülményeinek másolása, amennyire azt a jobbágy anyagi helyzete megengedte, ekkor is meg volt s a népi hímzések fenntartásában a régi magyar pompakedvelés emléke élt tovább. A jobbágyság anyagi helyzete Mária Terézia jobbágyvédő intézkedéseivel kezdett jobbra fordulni. Az életszínvonal emelkedésére jellemző, hogy a vagyonosodást jelentő cifra szűr is ekkor kezd elterjedni a századeleji hiányos öltözködéssel szemben. A köznemesség teljesen elszokott a katonáskodástól s új életstílust alakított ki magának, amelynek a későbbi gentryélet már egyenes leszármazottja. Érdeklődését a mezőgazdaság és a megyegyűléseken jelentkező politikai életfoglalta le, emellett divatba jött a mérhetetlen vendégeskedés szokása. Családi élete példás, erkölcsös volt s az egészen a nyugalmi állapot hangulata ömlött el.

A mezőgazdaság a töröktől visszafoglalt területeken volt a legkezdetlegesebb. Az Alföldön és részben a Dunántúlon is a mezőgazdasági élet 6—700 évet fejlődött vissza s a föld visszahódítása a termelés számára az egykori letelepülő nomád magyarság munkájával volt egyenlő. Egyes helyeken a faluközösség legkezdetlegesebb formájával találkozunk: a falu határának csak egy részét művelték s mikor azt teljesen kimerítették, akkor új területet vettek művelés alá. Azonban ezen a rablógazdálkodásszerű földművelésen túlemelkedve találkozunk már a két- és háromnyomásos rendszerrel is. Még ezek a termelési formák is a földkijizsosségre jellemzők. A határt két vagy három részre osztották. Két részre osztás esetén az egyik rész „ugar maradt s a másikat úgynevezett nyilasföldekre tagolva annyi részre osztották, ahány gazda volt. Három részre osztás esetén két részben folyt termelés, egyiken tavaszi, a másikon őszi gabonával. Amikor a termelésre hasznait rész kimerült, akkor ugarnak hagyták s az ugart vették művelés

alá. Ez a termelési rendszer, amely mellett a föld fele vagy harmada kihasználatlan maradt, már Nagy Károly (800 körül) óta ismeretes volt a frank és német területeken. A 18. században már a háromnyomásos rendszer is idejét múlta volt, pedig nálunk az még csak a nyugati részekben terjedt el s az Alföldön még a primitívebb kétnyomásos rendszer volt otthonos. A volt hódoltsági területeken az állattenyésztésnek is igen ősi formái éltek. A nagy községeknek csak a közvetlen környékén folyt gabonatermelés s a nagy határ a pásztorok világa volt. A pásztorok pedig alkalmazkodtak a vadonnak maradt vidékhez s életmódjuk az egykori állattenyésztő félvad kunok életmódja lett. Azonban az állami és földesúri telepítések kapcsán a lakosság száma gyarapodván, az alföldi viszonyok is megváltoztak. A föld nagyon gyorsan kimerült s úgy látszott, hogy a telepítés és a lakosság számának gyarapodása túl van méretezve a primitív gazdálkodási viszonyokhoz képest. A két nemzedéken át kevés munkával gazdag terméshez jutott paraszt azonban nagyon nehezen jött rá arra, hogy a gazdálkodási módján okvetlenül változtatnia kell. Az alföldi paraszt mezőgazdasága az ország többi részéhez viszonyítva elmaradt s az Alföld elveszítette Kánaán-hírét. A Dunántúlon, a Felvidéken és a Felsőtisza vidéken a magyar jobbágy gazdasági munkája magasabb színvonalú volt. Csak a Rajna-vidékéről jött német telepes múlt felül, amely már földközösség nélkül, magán területen vezette be a háromnyomásos rendszert és hamar áttért a takarmánynövény tenyésztésre és az ugart eltüntető magasabb gazdálkodási formát jelentő gazdálkodásra. Egyes főúri birtokokon már nemesített állattenyésztéssel találkozunk, de a földművelés itt sem haladt nagyobb léptekkel előre. Könnyen megérthetjük ezt, ha figyelembe vesszük, hogy a robottal lekötött jobbágy a saját földjének a megműveléséhez alig jutott és a termés betakarítása sokszor heteket késett. A cséplés is kezdetleges volt, még kezdetlegesebb volt a gabona raktározási formája, a vermekben való eltétel. A csűrben, magtárban való nyugati raktározási módnak még nyoma sem volt. A trágyázás, a szőlőt kivéve, még ismeretlen maradt. Még nem a föld és annak hozadéka volt az érték, hanem az a munka, amelyet rajta a jobbágy elvégzett. Ez magyarázza azt a tendenciát, hogy az emberi munkaerő lekötését a vármegye és a nemesség legelső feladatának tartja s ahol a lakosság egy része még nem úrbéres, hanem gazdasági szezonmunkás vagy szerződéses béres, ott igyekszik a vármegye ezek mozgását megkötni. Megtörtént a jobbágyok lefegyverzése is, a parasztvármegye megszűnt. A község még azt a jelentéktelen kezdeményezést is elveszítette, amit eddig ebben a közrendészeti szervben bírt. A fegyvertilalommal leszokott a vadászatról is. A vármegye tiltotta a káromkodást, a pipázást, a díszes öltözködést. Minden életvonalkozásban lekötve akarta tartani a jobbágyot. Mivel azonban az állami terhek teljesen a jobbágyok vállaira hárultak s az állami terhek viselője a jobbágytelek volt; a jobbágyság jelentősége az állam szemében megnőtt.

Már III. Károly elvként fektette le, hogy az államnak kötelessége a jobbágyvédelem. Az állam szempontjából az államot eltartó jobbágy jóléte jelenti a közjót. A nemesség az állam számára haszontalan elem lett, amely a politikai élet birtokában teherviselés nélkül szól bele az állam ügyeibe. Említettük, hogy a helytartótanács végrehajtó szerve a vármegye lett. Ennek megfelelően ekkor alakult ki a vármegyei közigazgatás, amely azonban a nemesek kezében lévén, a jobbágy védelmet teljesen a felvilágosodott abszolút államhatalomra bízta.

A század első felében két jobbágymozgalom volt. 1735-ben volt a Péro-féle lázadás. Szereplői azonban szerb katonák s nem jobbágyok voltak s a lázadás kirobbantója a vallási unió erőszakolása volt és csak utóbb, a magyar jobbágyok csatlakozásával vett némi parasztmozgalom jelleget. 1754-ben a Turban lakó Törő Pál és a vásárhelyi Pető Ferenc szervezték meg a népet s érintkezésbe léptek a Rákóczi-emigráció Törökországban élő maradványával. Mindkét mozgalom könnyen leveretett. A nép körében mindkét mozgalom a Rákóczi-féle kurucmozgalom emlékéért idézte vissza, annyira az emlékében élt a szegény népnek, hogy a fejedelem pártolója volt neki.

*

1740-ben lépett trónra Mária Terézia (1740—1780), III. Károly leánya. A női kéz nem volt gyöngye arra, hogy a „Birodalom sokféle irányuló érdekeit összefogja, a bomlani indult birodalmat majdnem csonkítatlanul megtartsa s országait rávezesse az európai fejlődés útjára. Bár maga még a buzgóan vallásos ember típusa volt s környezetében a felvilágosodás szelleme már mindent áthatott és így idegen környezetben úgyszólván egyedül állott, mégis össze tudta egyeztetni mély vallásosságát környezete felvilágosodásának humanisztikus elveivel. Anyai gondoskodással viselte gondját népeinek s a sors csapásai között erős katolikus hite férfi módjára megerősítette. Uralkodása a felvilágosodás úttörése volt. Amint ő is csodás keveréke volt a barok-vallásos egyéniségnek és a felvilágosodás elveit szívesen elfogadó uralkodónak, éppoly csodálatosan egyensúlyban tudta tartani viszonyát a magyar rendiséghez, a múlt idők maradványához és a népjóléti reformokhoz, az új idők előjeleihez. Harmonikus, kibékített egységbe tudta összefoglalni az egymást felváltó két kor érintkező felületeit, Ez a képessége tette alkalmassá arra, hogy minden addigi Habsburg-uralkodót messze felülmúlóan lopja be magát a magyarság szeretetébe, amelynek trónjai megmaradását is köszönhette. Egyik legnagyobb uralkodó személyisége volt a Habsburg-háznak s mint magyar király is nagy uralkodóink között foglal helyet, mert az általa kezdeményezett irány döntötte meg a régi rendszert s alapozta meg a 19. század útjait.

III. Károly törekvése, hogy a leány ági örökösödést a külfölddel elismertesse, hiábavalónak bizonyult. Először Károly

Albert bajor választófejedelem, aki I. József veje volt, tagadta meg az elismerést, sőt trónkövetelőnek lépett fel. Trónigényei voltak a szász választónak is, területi igényei II. Frigyes porosz királynak, a kölni és pfalzi választóknak, a szardíniái és nápolyi királyoknak és Spanyolországknak. Franciaország is felhasználta az alkalmat, hogy Ausztriát végleg leterítse és ő is az ellenségek közé állott. Az örökösödési háborúban a szorongatott Mária Teréziának a magyarság volt a legfőbb támasza. Trónralépését eléggé nyugtalan közhangulat fogadta. III. Károly évek óta nem tartott országgyűlést, nem töltötte be a nádori széket, háttérbe szorította a magyar tanácsosokat. A királynő már 1740-ben magyar embert, Pálffy Jánost állított a magyarországi katonaság élére. Az 1741-es országgyűlésen ugyanót nádorrá is választotta. A királynő Pálffyra és Grassalkovich Antalra támaszkodva elérte, hogy csak a nemesség földadómentességét kellett alaptörvényé emelnie, viszont a rendek a híres pozsonyi szeptember 11-iki királynői fogadtatáson olyan extázisba jöttek, hogy „Vitám et sanguinem” kiáltással belementek a nemesi felkelésbe, sőt a királynő férjét is kormánytársá választották. A nemesség nemadózása biztosítása fejében nemcsak az országköltségén felállítandó több mint 20.000 főnyi portalis katonaságot szavazta meg, hanem még a nemesi felkelést is. A nemesi felkelés ugyan csak egy évig tartott, de a nemesség jelentős része azután belépett a szerezredekbe s így azután is kivette a részét a dinasztia védelmében.

A dinasztia megmentése a magyarság érdeme. Ha a magyarság felkel, a királynő menthetetlenül elvesztette volna az országot. Az ország azonban a felgyúlt sérelmeket nem fegyverrel, hanem országgyűlésen akarta orvosolni. Ha megtagadja a fegyveres segítséget, azzal is kétségbeejtő helyzetbe sodorta volna Mária Teréziát. A magyar segítség ugyan főleg csak a nemesi felkelés egy évében 1742-ben éreztette hatását, viszont ez volt a sorsdöntő év s a magyar felkelés a bajor-francia offenzívával szemben nélkülözhetetlen volt. Az örökösödési háborúk folyamán ekkor volt Mária Terézia a legkétségbeesettebb helyzetben s ezen a magyar megmozdulás mintegy 60.000 főnyi serege segítette át. A Habsburg-ház számára ez a szolgálat oly nagy volt, hogy felért Kún Lászlónak a Morvamezőn tett szolgálatával. Akkor megalapították, most megmentették a magyarok a Habsburg-hatalmat. A királynő tudta ezt s egész életében kétségtelen jóindulat vezette az” országgal szemben s hogy utóbb azzal mégis ellenkezésbe került, azt egyedül a nemesség végtelen önzése váltotta ki.

A háború első fejezetét az 1748-as aacheni béke fejezte be. A királynő csak Szilézia nagy részét s néhány kisebb jelentőségű olasz területet veszített el. Miután sikerült a francia-spanyol-porosz-bajor szövetséggel szemben is megőriznie nagyhatalmi állását, a békekötés után hadseregét újjászervezte és nagy diplomáciai manőverezéssel, K a u n i t z segítségével teljesen körülzárta II. Frigyes t, a korszak legjellegzetesebb s egyben

legkiemelkedőbb uralkodóját, a porosz világhatalom megalapítóját. Az 1756-ban megindult úgynevezett hét éves háborúban már Mária Terézia oldalán Poroszország ellen harcolt Szász-, Orosz-, Svéd- és Franciaország. A háborúk során a magyar huszárok Hadik András vezetésével (1757 október 16) Berlint is megszállták, amely haditett egyike a legszellemesebb és legvakmerőbb magyar hadivállalkozásoknak s szinte a kalandozások korára emlékeztet. Frigyesnek azonban a túlnyomó ellenséggel szemben is sikerült a végső sikert kivínnia s az 1763. évi hubertusburgi békében Mária Terézia végkép lemondott Szilézia birtokáról. Az Örökösödési háborúk magyar szereplői közül a hercegi rangot elnyert gr. Batthyány Károly, gr. Forgách Ignác, Beleznay Miklós, br. Ghillány János, gr. Nádasdy Ferenc, gr. Hadik András, Újházi ezredes és Babocsai tábornok emelkedtek ki. Az örökösödési háborúk egyetemes eredménye a hadviselés új alapokra helyezése volt. II. Frigyes mozgósítása már csak hat napig tartott s nála már érvényesült az az elv, amit később Napoleon alkalmazott, hogy az ellenséget meg kell semmisíteni. A magyar katonai tehetség az új liarcmodor kialakulásának korában megbecsülhetetlen szolgálatot tett a királynőnek. Az új harcmodorban újraéledtek az ősi magyar katonai sajátságok s így elsősorban a magyar csapatoknak felelt az meg. Meg kell említenünk, hogy a háborúk erős fegyelmező hatásának igen nagy szerepe volt a szerb határőr csapatok európaizálásában is.

Miután a háborúkban bebizonyosodott, hogy a monarchia fenntartásához a magyarság közreműködése feltétlenül szükséges, a királynő arra törekedett, hogy lehetőleg békességgel kormányozza azt. Elsősorban a főnemesség megnyerésére törekedett. Itt már némi kép közrejátszott a monarchia centralisztikus elképzelése is. Bár minden tartománynak megvolt még a maga önálló alkotmánya, azonban ez igen sok helyt már csak formalizmus volt s lassanként az egész birodalom számára Bécs lett a tényleges központ, a monarchia egyetlen nagyvárosa és igyekezett Londont, Parist és Amszterdamot utolérni. A nagyváros és az udvari élet vonzotta a magyar főurakat Bécsbe, akik aztán lassanként teljesen az udvari élet bűvkörébe kerültek. 1765-ben Mária Terézia leányának, Mária Krisztinának férje, Albert tescheni herceg lett Magyarország helytartója. A királynő kioktatta leányát, hogy az udvarukban lássák szívesen a kisenemességet is s igyekezzenek mindenkiel megismerkedni. A személyekig menő lekötelezésre való törekvés jellemzője volt Mária Terézia uralkodásának. Az eredmény nem is maradt el, mert a főnemesi osztályt teljesen bécsivé tette s a köznemesi osztály kulturális színvonalát is emelte. Ismerve a bécsi államférfiak álláspontját a magyarországi területek visszacsatolásáról, a királynő személyes érdemének kell tartanunk, hogy a tiszta-marosi határőrvidéket felosztalta s a temesi bánység nagyobb részét visszacsatolta. Hogy Erdély tovább is megmaradt különállásban és külön kormányzásban, az nemcsak a királynő, hanem az erdélyiek kívánalmának is megfelelt.

Uralmát a régi törvényes formák között gyakorolta s férje, különösen mióta német császárrá választották, alig-alig szólta bele az ország ügyeibe. A magyar kormány szerveket az idegen kormány-szervektől függetlenítette ugyan, de a közvetett befolyás azok részéről természetesen továbbra is fennmaradt. Első összejutése a rendekkel az 1751-es országgyűlésen következett be, amikor a hadiadót 1,200.000 forinttal akarta felemeltetni, de a rendek előbb az elhalt nádor helyett újat választottak (Batthyány Lajos) s csak a sérelmek felpanaszlása után szavazták meg az adót, amit azonban csak 700.000 forinttal emeltek fel. A királynő, miután nem kapta meg a várt összeget s a nemesi adózás szóba sem került, tizenhárom évig nem hívott össze országgyűlést. Annál jelentősebb ez az év, mert Ausztriában a királynő gr. Haugwitz Frigyes Vilmos tanácsára már rávette a rendeket, hogy a jobbágyok adóin túlmenően vállaljanak magukra pénzbeli adót s így valósággal lemondtak nemesi adómentességükről. Ezzel megkezdődött az ausztriai rendek háttérbe szorulása s az osztrák társadalom demokratizálódása. A magyar nemesi adómentesség sértetlenül maradása ezt a folyamatot nálunk jelentősen lassította s így a monarchia nyugati és keleti felében a társadalom felépítettségében éles fejlődési különbségek kezdtek ekkor kialakulni.

A monarchia korszerű, humanisztikus átszervezését ri a u g w i t z indította meg. A közös teherviselés elvét, mint említettük, Ausztriában sikerült keresztülvinnie. A pénzügyi reformot a közigazgatási reformok követték. 1749-ben megszüntette Mária Terézia az osztrák és cseh kancelláriát s helyébe egy új szervet állított. A reformoknál csak arra ügyelt a királynő, hogy a rendek személyes előjogait ne bántsa, mivel azonban látta, hogy az ezt nem érintő nemzeti autonómia nemigen fontos a rendeknek, az új szervek felállításánál nem volt figyelemmel a magyar nemzeti autonómiára. Ez főleg akkor lett szembetűnő, mikor a közigazgatási reform bevezette a „koncentráció” fogalmát, miáltal a közös dolgokban egyes hatóságok a kebelükből delegáltak ki embereket a másik hatóságba.

A királynő uralkodói elveit Haugwitz reformjai, aki a porosz mintát vette például, a monarchia felsőiskoláztatási reformját megindító holland udvari orvos, Van Swieten elvei és a zsidó származású bécsi egyetemi tanár, Sonnenfels tanításai alakították ki. Ezekből alakult ki az a m e l y vallásossággal kevert humanisztikus színezetű abszolút uralom, amely Mária Terézia uralkodásának annyira egyéni szint ad. A felvilágosodott abszolútizmus ugyan még önmagáért akarta az ország lakosságát gazdaggá és egészségessé tenni, de azzal, hogy a rendi különbségek ellen tört, megkezdte az egyenlősítés munkáját s ezzel előkészítette a talajt a 19. század demokratikus fejlődése számára. Szekfü a királynő ténykedését objektív és szubjektív összetevőre vezet vissza. Az objektív a felvilágosodás, a szubjektív a katolikus érzelmiség. Ebből ered-

tek népegészségügyi, népjóléti és gazdasági reformkísérletei. A rendiség merev formái miatt mindezen az új munkaterületeken a rendiség közreműködése nélkül indult meg a munka. Ezzel, természetesen, az állam új rendelkezési területekhez jutott. Háttérbe szorult e reformkísérletek kapcsán a nemzeti autonómia már azért is, mert a kísérletek nyugati példákon alapultak s ezért a királynő igen gyakran ausztriai központi hatóságoknak engedte át a reformok itteni megvalósítását is. A reformokban a monarchia egyes országainak uniformizálása így gyakorlati kezdeményezést nyert.

A reformok legfontosabbja az volt, hogy el akarta látni az országot orvosokkal és szülésznőkkel. Már III. Károly elkezdte az ország egészségügyének emelését, de annak igazi gondviselője Mária Terézia lett. Az egészségügyi rendeleteknek se szeri se száma nem volt s 1770-ben az egész magyar közegészségügy korszerű szabályozást nyert. Hazai közegészségügyünk ekkor született meg. Már 1742-ben találkozunk népjóléti intézkedéssel, amikor a királynő az északkeleti felföldön kitört éhínség leküzdése érdekében intézkedett. Ezt a népjóléti intézkedést számos hasonló természetű követte. Mária Terézia indította meg az árvagondozás ügyét. 1763-ban rendeztette be az első árvaházat. 1766-ban pedig minden megyében kötelezővé tette az árvaház felállítását. Kísérletet tett a koldusügy rendezésére is és szegényházak építéséről akart gondoskodni. Ezen a téren már kisebb sikert ért el. 1766-ban szüntette meg a rendőrségi kínvallatást, amely Kollonics óta honosodott meg nálunk. Gondolt a börtönügy javítására is, sőt még a szerzetesi és apácakolostori börtönök ellen is tett intézkedéseket. Foglalkoztak a rendeletek a rendetlen életű nőszemélyekkel, a cigányság művelésével stb. A rendeletek nagy optimizmussal készültek s bizony nagyon sokszor csak ímmel-ámmal, vagy egyáltalában nem kerültek végrehajtásra. Viszont a nevelőhatásuk mégis kétségtelen. A megyék említett átalakulása közigazgatási szervekké tulajdonképpen ezek által vett lendületet. Ha gazdasági, mezőgazdasági, állattenyésztési reformtörekvései nem is érték el a kívánt eredményt, egyeseket mégis megnyertek a modern gondolkodásnak. Különösen azokat, akiket a felvilágosodás szelleme valami úton-módon már különben is megcsapott

Maradandó kísérleteket tett a királynő a nevelés és iskolázás, a jobbágyvédelem és a vallási kérdés terén.

Európának a 16. század előtt a katolikus egyház; azután megosztva, részben az, részben a protestáns felekezetek voltak a tanítói. Már III. Károly megkísérelte, hogy az egyházat, illetve a jezsuita befolyást visszaszorítsa a nevelés terén. 1735-ben modernizálta a jezsuita tanrendszert. A királynő a nemes ifjak nevelésére megalapította a Teréziánumot, amely már a hivatalnok és tisztképzésre vetette a súlyt. Ez nyitva volt a magyar ifjak számára is. 1749-ben kezdte meg a bécsi egyetem átszervezését, amelyről kiszorította a jezsuitákat. A protestáns államokban az iskolaügy anyagi támogatását a protestáns felfogás már állami

feladattá tette. Az abszolutizmus az iskolaügyet vallási szempontok mellőzésével tette az állam feladatává. Előbb a jezsuita iskolákat vették át a piaristák, majd 1774-ben Ausztriában megszületett az egyházi befolyástól függetlenített népiskola, amelyet felsőbb fokozatok követtek. Hazánkban a vármegyéknek nem volt befolyásuk a népoktatásra. Több érdeklődést tanúsítottak a városok. A középiskolázás teljesen az egyházak kezén volt. A királyné 1761-ben bízta meg gr. Barkóczy Ferenc hercegprímást a tanulmányi ügyek központi irányításával. Halála után az ügyek gr. Pálffy Miklós alá kerültek. Ezzel az egyház háttérbe szorult s az iskolaügy rendezése világiak kezébe került. Az első intézkedés a nagyszombati egyetemet Budára helyezte át, azt a jezsuita rendtől elvette és állami kezelésbe adta. Az áthelyezést nyomon követte az átszervezés. Új tanszékeket szerveztek s realisabb felsőoktatás körvonalait rajzolták meg. Ezt az átszervezést a jezsuita rend eltörlése (1772) tette lehetővé. A királyné ugyanis a jezsuita rend nagy vagyonát állami kezelésbe vette azzal, hogy annak jövedelme másra, mint tancélra, nem fordítható. A vagyonból a királyné két alapot létesített: az egyetemi és az általános tanulmányi alapot. Ez biztosította a megindított tanügyi reform anyagi alapját. Ürményi József és Tersztyánszky Dániel készítették el az iskolaügy rendszeres szervezetét és a tanmenetet, amely „Ratio E d u c a t i o n i s” (1772) néven ismeretes. Ez a nagy elaboratum sajátos keveréke a a b á r o k szellemnek és a felvilágosodásnak. Teljesen megfelel annak a kettősségnek, amely a királynőre oly jellemző. A Ratio kétségtelenül ügyes és talpraesett volt, Nemzetnevelési, vagy nemzetvédelmi szempontok nem voltak benne. De ezek abban a korban nem is jelentkezhetek volna még. A vallásra és nemzetiségre való tekintet nélküli nevelést azonban igen helyesen képzelte el. A német nyelv tanítása ugyanazokból a szempontokból indult ki, amely alapján Nagy Frigyes a francia nyelvet terjesztette a poroszok között. A nemzeti és a latin nyelv mellett az idegen kultúrnyelv ismeretét akarta elérni. A germanizáló törekvések ekkor még nem határozottak. Határozott fejlődést jelentett a reál tantárgyak bevezetése. Az országot a Ratio 8 tankerületre osztotta s azok élére egy-egy főigazgatót állított, akiknek kötelessége volt a népiskolák felett felügyeletet gyakorolni. Bár a Ratio azt akarta, hogy minden nemzet el legyen látva népiskolákkal, azok száma nem nagyon gyarapodott. Amíg az államhatalom nem jelentette egyben a nemzetet is, addig az iskolaügy terén sem tudott igazán nagyot alkotni. De az egyház háttérbeszorításának és az egész Magyarország egységesített tanügyi igazgatásba való beszerzésének messzekiható politikai jelentősége volt.

A magyar j o b b á g y s á g helyzete a földesúri szolgáltatások állandó növekedésével a század második felére ismét súlyosbodott. Az 1764. évi országgyűlésen szóba került a jobbágyság szerencsétlen helyzete. A 271 millióra emelkedett államadósság kamataira a királyné újabb adóemelést kívánt. Ezzel kapcsolat-

ban kísérletet tett az egyházi birtok adómentességének megszüntetésére és a nemesek megadóztatására. A rendek nagy viták után felemelték ugyan az évi hadiadót 3,900.000 forintra,” de ridegen elzárkóztak a királyné jobbágyvédő javaslatával szemben. A királyné Borié osztrák államtanácsos nyomán arra törekedett, hogy a jobbágy terheit csökkentse a földesúrral szemben s így nagyobb állami terheket tudjon a jobbágy vállaira rakni. A királynéval azonban ez ügyben még legrégebbi hívei is szembe fordultak, mire az országgyűlést haraggal telve bezárta.”intern is hívott össze többet. Ellenben az országgyűléstől függetlenül vette a jobbágyságot az állam védőszárnya alá. A királynő szándéka még alig került nyilvánosságra, a parasztok valósággal elárasztották kérvényeikkel, amelyek terheik könnyítéséért esedeztek. A jobbágyság, amelyet valószínűen felsőbb helyről bíztattak, bizalommal fordult a királyhoz, az államhatalomhoz, hogy a rendi nemzet önző igáján könnyítsen. A királynői támogatás célja ketős volt: az állam részére teherbíróvá tenni a jobbágyot és megtörni a rendeket, amelyek nem akartak az állam terheiből részt vállalni. Szlavónia már 1756-ban kapott úrbéri rendeletet, „Magyarország 1767 elején kapta meg az egész országra érvényes úrbéri rendeletet. Ezt terjesztette ki 1780-ban Horvátországra is s ez évben adott külön urbáriumot a Temesi Bánságnak. Ez az intézkedés egyesíteni kívánta a legkülönbözőbb helyi szokás jogi kötelekekben levő jobbágyi kötelezettségeket. Felmérette a telekállományt s pontosan megszabta, hogy mekkora telekhez, mekkora belsőség és külsőség jár. Ez végső csapást jelentett a földközösségre s elősegítette a modernebb, mezőgazdálkodást: a kis területen véghezvitt háromnyomasos rendszert. Bár az állami és földesúri szolgáltatásoknak tovább is a jobbágytelek lett az alapja, azzal, hogy a földesúri szolgáltatások jelentősen csökkentek s a robot a heti maximális két napi „kézi, vagy egy napi ígás szolgáltatásra szorítkozott, a jobbágy-ság helyzete jelentősen javult. Jellemző, hogy Werbőczy az évi napos robotot súlyos büntetésként alkalmazta, s most ez nagy könnyebbséget jelentett. Mi sem jellemzi jobban azt a sülyedést, amely a jobbágy állapotában a Dózsa-lázadás óta bekövetkezett. Az úrbéri rendelet három tekintetben volt különösen fontos: megszüntette a jobbágy röghözkötöttségét, a kötelezettségeinek eleget tett jobbágy visszanyerte költözködési jogát; megnyitotta a polgári pályákat a jobbágy gyerekek előtt; új úrbéri szerződést csak abban az esetben engedélyezett, ha az enyhébb volt, mint a régebbi. Az úriszékek eljárására és visszaéléseire is királyi biztosok ügyeltek fel a vármegyékben. A királynő szigorúan vigyázott arra, hogy az úrbéri rendeletet pontosan betartsák. Reformja nem volt erőszakos. Hisz Csehországban a koronauradalmak jobbágyait egyenesen bérlőkké tette meg, amivel a csehek demokratikus fejlődésének hallatlan lökést adott. Újítása nem ment túl a magyar lehetőségeken. De intézkedései így is az első magyar királlyá teszik, aki szeretettel fordult a magyar paraszt felé. Taná-

csosai ugyan étatisztikus utilitárizmusból kezdeményezték ezeket, de a királynő vallásos szívéen keresztül valósította meg őket,

A protestáns egyháztörténetírók III. Károly és Mária Terézia uralkodásának korát a magyar protestantizmus babiloni fogságának szokták nevezni. III. Károly vallásszabályozó pátenséről már megemlékeztünk. Ez megfelelt az egykorú európai fejlődésnek, mert ebben az időben minden állam lehetőleg csak egy vallásnak ad szabadgyakorlatot s ezt államvallásnak is tekintti. A bárók szellem nagy mértékben támogatta az állam törekvését, amely a katolikus vallást kizárólagossá akarta tenni. A Regnum Marianum koncepciója igazán nem képzelhetett el vallásilag megosztott országot. Az új katolikus vezető egyéniségek erőshitű emberek voltak, akik az államhatalomra támaszkodva hirdették az egy akol, egy pásztor elvét. Ez jelentkezett a Carolina Resolutioban is. Az állam erélyesen állta útját a protestantizmus terjedésének, viszont azzal, hogy a vallási ügyet kivette az országgyűlések hatásköréből, elejét vette annak, hogy a katolikus többségű országgyűlések drasztikusai!) rendszabály okhoz nyúljanak a protestantizmussal szemben. Így III. Károly pátensének az államvallás támogatása mellett volt bizonyos közvetett protestánsvédő eredménye is. És amint a rendektől független volt Károly intézkedése, épp oly függetlenül hozta be II. József a toleranciával a protestánsok vallásszabadságát. III. Károlyban a még vallásos államhatalom, II. Józsefben a már valláson kívül álló államhatalom a rendektől függetlenül szólt bele a magyar vallási viszonyokba. A protestánsok a „babiloni fogság” alatt is érvényesíteni tudták — ha szűkebb formákban is — a cuius regio elvét s így a protestáns földesurak és városok védelme alatt a nehéz időket is nagyobb megfogyatkozás nélkül húzta át a magyar protestantizmus. Mária Terézia e téren teljesen atyja nyomdokain haladt tovább. Több megszorítást hozott be a katolicizmus érdekében. Szigorúan járt el a reverzális útján katolikussá lett gyerekek katolikus nevelése ügyében. Erdélyben még főúri körben is addig ment a királynő, hogy a gyermeket elvette az anyától. Ekkor kezdődnek a vegyes házasságok nehézségei is. Folytak tovább a templomelvételek is. Mindez a zaklatás sokkal kisebb méretű volt, mint a hugenották kiűzetése, vagy az ir katolikusok elnyomása. Jelentősége mai szemmel nézve főleg abban merül ki, hogy ekkor alakult ki az a protestáns közérzület, amely érezve az államhatalommal szemben való árvaságot, alapja lett a későbbi Habsburgellenes protestáns oppozíciónak.

Mária Terézia élete vége felé egyre jobban a felvilágosodás hatása alá kerülén, elhajlott az egyháztól is és a barokk-rendí iránytól is. 1761-ben felállította az államtanácsot s az erős ellensége lett a rendiségnek. Az államtanács Magyarország ügyeiben is tanácsadó szervként szerepelt, ha nem is hivatalosan. Az államtanács tagjai pedig már teljesen laicizált emberek voltak, akik többé nem látták az egyház és állam érdekének egységét. Hatásuk alatt a királyné is jobban a l i k u s állam fele h a j o l t.

Ugyanekkor élesen szembe fordult a rendi nemzettel. 1752 óta igyekezett arra a királynő, hogy a nemesi adózás mellett hangulatot, keltsen. Igyekeve teljesen meddő volt. A publicisták által való propagálás pedig nyílt ellentétte robbantotta ki a kérdést a rendek és a királynő között. Kollár Ádám jogtudós könyvét, amely a papság és nemesség megadóztatását javasolta, az 1764. évi országgyűlés rendjei megégették s az országgyűlés kieszközölte a könyv betiltását. A nemesség annyira nem volt hajlandó adózni, hogy az ezen az országgyűlésen felállított, magyar nemesi testőrség költségeit is a jobbágyok vállára tette. A rendek röpiratban feleltek („Vexatio dat intellectum”). Az izgalom óriási volt. A királynő szakított az országgyűlési kísérletekkel. Fiát, Józsefet egyszerűen kinevezte uralkodótársául. Magyarországot pedig kikapcsolta a gazdasági politikájából. Az országgyűlés előtt nagy gazdasági programot dolgoztatott ki a magyar ipar és gyáripár fejlesztésére, a belső fogyasztás és a kivitel megszervezésére. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy az ország nemessége, Ausztria példájára, vegyen részt az adózásban. Mikor ez az igyekeve haszontalannak bizonyult, Mária Terézia elfogadta tanácsosai magyarellenes gazdasági politikáját s azt kormányzati elvévé léptette elő. Az 1746-ban felállított Kommerzdirektorium és az azt 1762-ben felváltó Kommerzienrat elsősorban a magyar vámüggyeek iránt érdeklődött. Eddig a vám csak pénzügyi szempontból hírt jelentőséggel, ekkor kezd kereskedelempolitikai szempontból is fontossá lenni. 1748 után külön vámterület volt Horvátország, Magyarország, a Bánság és Erdély. Már az 1754-ben kiadott vámtarifa lehetetlenné tette, hogy a magyar kereskedő az importárúkat a német piacokon szerezze be továbbra is, kénytelen volt a külföldi árút is a bécsi, vagy egyéb osztrák piacon beszerezni. Az osztrák örökös tartományok gyártmányai oly kedvezményes behozatali vám alá estek, hogy Magyarország az osztrák ipar kizárólagos piacává alakult át. Hiába tiltakoztak ez ellen a megyék, a rendszert még tovább építették a különböző behozatali tilalmak, amelyek az egyes osztrák iparcikkeket versenytársaiktól megszabadították. Ez a kereskedelmi politika Magyarországot Ausztriával szemben gyarmati helyzetbe hozta. Az 1764. évi nemesi nemadózás súlyosan megbosszulta magát. A rendek abban a hitben éltek, hogy az ország független, holt az úgy kezeltetett, mint egy államtest darabja s érdekeit Bécsben az államtest egyetemes érdekeinek rendelték alá. A behozatal mellett a kivitelnél is egyedül Ausztria szempontjai voltak az irányadók. A nyersanyagtermelésben azt erőltették, amire Ausztria gyáriparának szüksége volt, Kiviteli tilalmak s bizonyos irányban kiviteli kedvezmények rendszere szolgáltatta ki az országot az örökös tartományok érdekeinek. Olymértékű volt ez az eljárás, hogy valóban csak azt a jelzöt használhatjuk vele szemben, mint Szekfü Gyula, aki szemérmetlennek nevezte az osztrák termelésnek a magyar termelés kárára való pártolását. Ez a bécsi

gazdaságpolitika egyrészt visszafejlesztette a különben sem fejlett mezőgazdasági termelést, másrészt meggátolta a gyáripár fejlődését. A szigorúbb eljárás az országgal szemben 1770 óta lett. mindennapos, főleg gr. Choteknek, a Kommerzienrat elnökének befolyására,

A rendi szervezet teljes csődje most lett kétségtelen, amikor nem tudta megakadályozni, hogy az országot vámpolitikával és kereskedelempolitikával idegen hatóságok gyarmati sorsra ne juttassák. A rendi alkotmány már csak a nemesi előjogok védőjévé degradálódott, az állam pedig, amelynek megszemélyesítője idegen érdekeket képviselt, az országot elvonta a nemzet befolyása elől. Pedig Bécs részéről előítélet volt az, hogy a nemesi adómentesség miatt Magyarország kevesebb terhet visel, mint amennyi megilletné. 1773-ban maga gr. Zinzendorf Károly, a legfőbb állami számszék megalapítója mutatta ki, hogy Magyarország aránylag többet fizetett, mint a leggazdagabb tartomány, a dédelgetett Csehország. A konfliktus igazi oka tehát a maradi rendiség és a rendiségellenes állam elvi ellentéte volt. A rendiség túlélt jelenség volt s eljutott arra a pontra, amikor már nem képviselte a nemzetet, csak önmaga osztályérdekeit s a nemzet érdekeit teljesen elváltak az ő érdekeitől.

Az ország, amely ekkor még nem tudhatta, hogy mennyire kikapcsolódott a fejlődésből, szeretettel vette körül a királynőt. A jobbgátság sorsa javult, itt-ott gazdasági fejlődés is látszott, a nemesség boldog nyugalomban élt. A gondokat magára vette az állam. A gondoktól mentesített nemesség pipált. A nyugalom meglegedést váltott ki. A meglegedés szeretetet. A királynő is szeretettel közeledett a nemzethez s nem az ő hibája volt, hogy az önző rendek neheztelését az országra vonták. Fia, TE. József, a kötelességtudás mintaképe, nem tűrt nyugalmat. Ő belekényszerítette az országot az európai fejlődésbe, ha nem is találkozott a nemesség helyeslésével. A kompromisszumok kora Mária Teréziával sírba szállt. II. József, a legfelvilágosultabb Habsburg-uralkodó, minden tekintet nélkül csak az állam érdekeit szolgálta már csupán.

A felvilágosodás számos különböző forrásból táplálkozva, egyike volt a legösszetettebb európai szellemi mozgalmaknak. Gyökere a racionalizmus-nak az ész tiszteletének talajába nyúlt le s így elvi ellensége volt az Egyház-nak és a Dogmá-nak. A racionalizmustól azonban az idők folyamán eljutott az individualizmus-ig s az átívelés alatt a legkülönbözőbb fokozatokon menve át, a legellentétebb elemeket olvasztotta magába, A kiindulás a laicizált boldogságkeresés volt, amit a Ráció, majd a Humánus eszményképe követett. A magyar felvilágosodás már készen vette át a nyugati eredményeket s így kevésbé volt összetett jelenség. Első jeleit III. Károly uralkodása kezdetén figyelhetjük meg a lutheránus pietizmus-ban, amely a Hallében tanult diákok útján jutott el hozzánk. Ennek az iránynak első képviselője Bárány György

(1711), legkiemelkedőbb reprezentánsa pedig Bél Mátyás volt (1719 és 1749 között). Egy másik erecske, amelyen a felvilágosodás beszivárgott hozzánk, a piarista iskolázás volt. A piaristák tanítása már a racionalizmus szolgálatában állt. Amilyen hatással volt a pietizmus a lutheránusokra, oly mértékben közvetítették a piaristák a felvilágosodás szellemét a katolikusok számára. Ezen a fokon a magyar felvilágosodás még távol volt az egyházelleneségtől. Ez a fok egyelőre még a racionalizmus utilitarista eszmevilágát jelentette csupán. Ezt népszerűsítette az 1780-ban megindult, hetenként kétszer megjelenő Magyar Hírmondó is. A törekvés célja egyelőre csak az anyagi kultúra emelése volt. A felvilágosodás harmadik útja a hazai orvosok és természetvizsgálók munkájával kapcsolatos. Ők képviselték a természettudományos gondolkozást és indították el a belső küzdelmet az egészségügy terén tapasztalható elmaradottság ellen.

A mindezekből az erekből összetett magyar felvilágosodás sokkal gyengébb volt, mintsem hogy a barokk-rendi korszak nyugalalmát felkavarhatta volna. A nyugalmat azok a főurak törték meg, akik a bécsi légkörben megismerkedtek a francia felvilágosodás eszmevilágával. Voltaire és az enciklopédisták hatása elborítja az eddigi nyugalmas német felvilágosodási hatásokat és amikor Bécs szalonjait elöntötte Voltaire és Rousseau gondolköre, a Bécsben élő főuraink sem vonhatták ki magukat ennek hatása alól. Bécs mellett Svájcban, Hollandiából és Franciaországból is jött közvetlen ösztönzés, elsősorban kálvinista összeköttetések útján. A francia szellem térfoglalása a főnemesi élet átalakulásában is jelentkezni kezdett. Bár egyelőre még a francia hatástól megerősödött magyar fölvilágosodás nem gyakorolt kritikát az ország politikai és társadalmi viszonyai fölött, de már eltávolította a vezető rétegek életstílusát a barokk-kor belső és külső jellemzőitől. Azok az erők, amelyek a felvilágosodásból fakadtak, egyelőre még nem hogy nem építettek, de rombolni sem igen tudtak. Ezeket az erőket az 1742 után Ausztriában is megjelenő s majd Magyarországra is áterjedő (1770-es évek) szabaddóműves páholyok fogták össze. A szabaddóműves páholyok angol eredetüknek megfelelően emberbaráti működést fejtettek ki, emellett azonban a felvilágosodás minden ágának (atheizmus, deizmus) jutott bennük hely. Szerepük főleg a barokk-kultúra kiszorításában csúcsosodott ki s így a magyar szabaddóműves páholyok az új szellemű Magyarország kialakulásának egyik legjelentősebb tényezői lettek. A felvilágosodás pietista és piarista megnyilvánulásai még nem voltak akcióképesek, a későbbi fokozaton pedig sokáig hiányzott annak nemzeti öntudata, amely akciókészségét a nemzeti fejlődés szolgálatába állította volna. A nemzeti öntudatot az irodalom, a testörök szellemi mozgalma, elsősorban Bessenyei György munkássága teremtette meg. Számára a felvilágosodás nemzeti probléma lett. Felismerte, hogy csak úgy indulhat

meg a magyar élet, ha a felvilágosodás új tanai otthonosak lesznek a magyar szívekben. A Bessenyei által kezdeményezett magyar felvilágosodás volt az első kísérlet arra, hogy a magyarság ismét bekapcsolódjék az európai fejlődésbe. A nacionalizmus gondolatát, amely német földön már régebb idő óta sokat emlegetett volt, Bessenyei ültette át magyar talajba. A nemzeti nyelv, mint a nemzeti kultúra egyedüli hordozója, már feltűnik Bessenyei eszmevilágában s ezzel már eljutottunk a racionalista fogalmazásban jelentkező magyar nemzetállam első elméleti követeléséhez is. És még Bessenyeinél is, aki legmesszebbre jutott a felvilágosodás asszimilálásában, megtalálható a rendiség előtti megtorpanás. Egyeztetni igyekezett a rendiséget és a felvilágosodást. A rendiség oly mélyen benne élt a rendekben, hogy külső erőszaknak kellett jönnie, hogy a társadalmi átalakulás megindulhasson.

II. J ó z s e f (1780—1790) tizenöt évig volt trónörökös. Ez idő alatt nem egyszer megalkuvásra volt kénytelen anyjával szemben. Műveltségét önmaga építette fel s így önmagát alakította ki olyan társtalanul egyedülálló emberré, aki a racionalizmus teljes asszimilálása után mechanizálni és uniformizálni kívánt mindent melléktekintetek nélkül. Mániákusa volt eszméi megvalósításának. Legtisztább reprezentánsul tekinthető a fizokratizmusnak, amelyben már benne volt nemcsak a francia forradalom racionalizmusa, de lendülete is. Fáradhatatlanul, nagy igyekvéssel dolgozott az egyedül racionális egységes állam kialakításán. Egyetlen nagy birodalom urának érezte magát, amelyben nincsenek egyéni színek, nincsenek részérdekek. Centralista volt ízig-vérig, az első tudatos centralista a Habsburgok közül. Céltudatosságban páratlan volt a Habsburg-uralkodók között, makacssága azonban visszatérő jelenség volt a famíliában. Elgondolása kiölt belőle minden előítéletet és megalkuvási hajlandóságot. Uralmát a természetjog alapján korlátlanak hitte s kíméletlenül fordult a még a fejedelem elé is korlátokat emelő feudalizmus minden formája ellen. A felvilágosult abszolútizmus híve lévén, emberbaráti intézkedései a legmelegebb rokonszenvet biztosítják számára. Nemzeti érdekeket nem ismerő központosító törekvései azonban szembeállítják a nemzeti gondolat híveivel. Hogy ne kösse semmivel szemben semmi, nem koronáztatta meg magát és nem adott ki hitlevelet. K a l a p o s k i r á l y-ként nyúlt bele az ország évszázadok által kialakított és megcsontosodott viszonyaiba, hogy oly reakciót indítson meg, amely kimozdította a nemzetet a nyugalmi helyzet végzetes tespedéséből. Szisztémája csődöt mondott minden államában. Intézkedéseit halálóságján kellett visszavonnia, tudatában egy hiábavaló élet minden fanatikus nagyotakarása csődjének. Minden abszolút uralkodó között ő vállalkozott a legtöbbre és ő bukott el a letragikusabban. Az utókor, ha nem is érthet vele egyet, ha látja is hibáit, elismeréssel hajol meg ókori hősökre emlékeztető tragikus emberi nagysága előtt.

Tízéves uralkodása teljes tagadása volt a barok-rendi korszaknak. Az abszolút állam, a nagy politikai hatalmú monarchia és a *közjó* volt a kitűzött cél. Mivel egységes birodalomra gondolt, amelyben a törvény előtt egyenlő emberek egyenlően viselik a terheket, egységes nyelvvel, egységes műveltségben élnek az igazságos törvények védelme és a virágzó ipar s kereskedelemadta nagyszerű lehetőségek között. Magyarország sem érdekelte másként, mint az egységesített, uniformizált állam egy része. Bár mesebeli király módjára bejárta az országot, hogy mindenről személyes tapasztalata legyen, az egyes országok egyéni érdekeit sohasem ismerte fel. Természetes, hogy magyarországi nagyszámú és mélyreható reformjainál is az összbirodalom szemszögéből intézkedett.

Uralkodása kezdetén, hogy minden idegen befolyást kikapcsoljon, megtiltotta a szerzetesrendeknek, hogy közvetlenül Rómával, vagy külföldön élő generálisaikkal érintkezzenek. A *placetum regiumot* a legerélyesebben alkalmazta s még VI. Pius pápa látogatása sem indította meg (1782), hanem feloszlattott néhány szerzetes- és apácarendet (többek közt a pálosokat, premonstreieket, ciszterciátakat, bencéseket) s vagyonukat a vallás- és lelkészalaphoz csatolta. Ezzel szemben 950 új plébániát állított fel, mindenik mellett népiskolával. A papnevelést a budai egyetemmel összekapcsolt szemináriumba központosította. Már egy évvel előbb, 1781-ben kiadta a híres türelmi rendeletét, amely kimondta a protestánsok törvényelőtti egyenlőségét s a népesebb protestáns gyülekezeteknek megengedte a templomépítést és iskolanyitást. Ez a rendelete a görög nemegyesültek (orthodoxok) számára is teljes egyenlőséget biztosított. E rendelettel, bár az még elismeri a katolikus vallás túlsúlyát, az állam elvesztette egyházi jellegét s teljesen elvilágiasodott. Az elkövetkezendő nemzetállam korszakában az állam vallásilag már közömbös.

Az iskolaügyet is felkarolta. Öt tankerületi felügyelő kezébe helyezte azt. Az iskolák szaporítására tanügyi bizottságot szervezett. Intézkedett, hogy a tanári kinevezéseknél mellőztessék a vallási szempont. A tantervet is szabadabb szellemben dolgoztatta át. Megszüntette a cenzúrát és a társadalmat és a közerkölcsöt veszélyeztető sajtótermékeket kivéve, sajtószabadságot hirdetett. Vám-, ipar- és kereskedelempolitikában hajlandó volt a vámsorompók megszüntetésével könnyítéseket adni, ha a nemesség a teherviselést vállalja. A nemesség természetesen most is ellenállt. Ekkor legalább az igazságosabb adóelosztást akarva biztosítani, elrendelte az ország felmérését s a nemesség házáinak és jövedelmének számbavételét. Ezzel kapcsolatban népszámlálást is tartott. Eszerint 7,000.000 lakosból csupán 325.000 volt nemes. Az összeírás Erdélyben véres román lázadást váltott ki, amelyre még visszatérünk. 1785-ben az édesanyja úrbéri szabályzatát megismétlő rendelete a jobbágyság helyzetének javítását célozta.

Már 1784-ben Bécsben vitette a szent koronát s mint törté-

neti múltú ékszert, a bécsi kincstárba helyezte. Egyesítette az erdélyi és magyarországi kancelláriákat, megszüntette a kamarákat: a magyarországi teendőit a helytartótanácsra, az erdélyiét a guberniumra bízta. A helytartótanácsot Budára helyezte át s a nádor helyett egy kinevezett elnököt (Niczky Kristóf) és két al-elnököt állított az élére. A következő évben (1785-ben) a hét-személyes és a királyi táblát helyezte Pestre. A városi és megyei törvényszékeket megszüntetve, 38 alsóbbfokú állami törvényszéket állított fel. Ezeknél a nemesi előjogokat nem ismerő osztrák büntetőtörvényt hozta be. Megszüntette a szentszéki bíróságokat s a házassági pereket a világi törvényszékek hatáskörébe utalta. Elrendelte a birtokviszonyokat tisztázó telekkönyvek készítését s a káptalani hiteles helyek helyett Júdán országos levéltárat állíttatott fel. 1785-ben eltörölte a vármegyét, a nemesség védőbástyáját s helyette az országot tíz kerületre osztotta (győri, pesti, nyitrai, pécsi, zágrábi, váradi, beszercei, munkácsi, kassai, temesi) s élükre egy-egy királyi biztost nevezett ki. A nemesi jellegüket veszített megyék alispánjait a király nevezte ki, a tisztviselőket pedig a királyi biztos. Megszüntette a megyei közgyűléseket. A szabad királyi városokat is a biztosok alá rendelte, így minden autonómiát megszüntetve, az egész ország közigazgatását a maga kezében összpontosította. A vármegyék megszüntetése nemcsak a százados rendi alkotmány széttörését jelentette, mert hisz a jozefinista megyék már csak osztrák-cseh mintájú Kreisamtok lettek, hanem anyagilag is nagy csapás volt az uralkodó nemesi családokra nézve. Általában a jobbágy érdekeit sokkal inkább szem előtt tartotta József, mint a földesúrét. Az adózási terve szerint az iparosnak 10% hozamot engedélyezett volna, mikor a birtokosnak mindössze 4%-ot. Az egész rendszer arra irányult, hogy a v á r m e g y e n e legyen földesúri szervezet és hogy a nemesi földek adókötelezettség alá v o n a s s a n a k .

Ezt a rengeteg intézkedést szinte lázas igyekezettel bocsátotta ki, figyelmen kívül hagyva tanácsosai aggodalmaskodásait, könyörgései!. A nemesi társadalom egyemberként állt vele szemben. Az elkeseredés napról-napra nőtt. Ekkor tette fel minden intézkedésére a koronát, a n é m e t nyelv h i v a t a l o s s á tételével, amivel egyszerre elevenné tette az addig alvó nemzeti öntudatot. József nem ismerte a nyelv és nemzet, a közigazgatás és annak nyelve közt a kapcsolatot. Ő e rendelkezést egyszerű közigazgatási ténynek fogta fel. Pedig a magyarság, amelyet addig latinul lehetett kormányozni, egyakarattal szegült ellen a német nyelvnek, amelyben a germanizálás tényét látta. És megindult a nemzeti nyelv kultusza, Ez a germanizáló intézkedés végzetes volt a reformok sorsára is, mert minden reformellenes hangulatot nemzeti piedesztálra emelt s a maradi, önző rendiségnek nemzeti jogcímet adott arra, hogy továbbmentse magát még két emberöltőre.

Szék fű szerint: „II. Józseffel beteljesedett az idegen kirá-

lyok alatt élő magyarság történetfilozófiája: kívülről, idegen nyelven és szellemben megkísérelt reformtervét, amely pedig a koreszméknek megfelelő és becsületes kezdemény volt, visszautasította a nemzeti jellegét féltő magyarság, holott ugyanezt kétségtelenül teljes sikerrel hajtotta volna végre véréből származott uralkodó”. A felvilágosodás mindenütt nemzeti kultúrává alakult át. József kísérlete a német nyelvvel tehát teljesen elhibázott volt.

A rendi és nemzeti hagyományokat sértő reformok nemcsak Magyarországot hozták izgalomba, hanem Tirolt és Belgiumot is. Belgium 1787-ben fegyverrel kelt fel. Franciaországban kitört a forradalom s már ezért sem tudta József a belga felkelést leverni. 1788—89-ben szerencsétlen sorsú török háborúba bonyolódott. Az ország már a forradalom kitörése előtt állt. Egyesek a porosz udvarral tárgyaltak József letétele tárgyában. A török háború európai háború veszélyével fenyegetett. A kalapos király lelkileg megtörve, testileg betegen vitte magát Bécsbe, ahol haláloságán, 1790 január 28-án kelt rendeletével az úrbéri, türelmi és a plébániákra vonatkozó rendeletén kívül minden reformját visszavonta. A szent koronát is visszaküldte Pozsonyba. 1790 február 20-án halt meg. Sírfeliratul ezt kívánta: „Itt oly fejedelem nyugszik, ki tiszta szándékai dacára eléggé szerencsétlen volt megélni azt, hogy minden terve hajótörést szenved”. De gondolatai, amelyeket beoltott az országba és a nemzetbe, lázba hozták azokat. A nemzetet teljesen elszakította a bárók kultúrától s bekényszerítette a felvilágosodás eszmekörébe.

II. József zavaros viszonyokat hagyott maga után. Öccsének, II. Lipótnak (1790—1792) nehéz feladatot kellett megoldania, rendezni a rosszulálló külügyeket és pacifikálni a felizgatott kedélyeket. Első feladatát sikerrel hajtotta végre: a törökkel a statusquo alapján békét kötött. Közben a belga és magyar rendeket lecsillapítsa, mindkét országban országgyűlést hívott össze.

A magyar közvélemény nem volt egységes, a kis intellektuel réteg jozefinista volt, a nemesség súlyosan elítélte József törekvéseit, a városi polgárság pedig a király biztatására a nemességgel szemben foglalt állást. A zűrzavaros eszmeviszonyokat végleg felkavarták a francia forradalomról érkező változatos hírek. Montesquieu és Rousseau máról-holnapra túlhaladt álláspont lett. Az emberi jogok deklarációja foglalkoztatta az embereket. A felvilágosodás egyre határozottabb és magyarosabb irányt öltött. A kezdődő individualizmus mindenkiben önálló politikai véleményt alakított ki. Félezerre megy a politikai természetű iratok száma, amely a 90-es években elárasztja az egyéni politikai véleménynyilvánításhoz eddig nem szokott közönséget. Frakciók alakultak ki. Voltak demokraták, akik a népfölség álláspontjára helyezkedtek, magyar hadsereget követeltek és boncoltak a királyi hatalom jogalapjait. A főnemesség és főpapság javarésze szembeállt ezzel az irányzattal, követelte a régi alkotmány visszaállítását, de nem idegenkedett az úrbéri reform végrehajtásától. Az

arisztokraták egyrésze minden reformtól irtózott s csak a nemesség kiváltságos uralmáért küzdött. A király a II. József által felállított titkos rendőrségre támaszkodott. Az informálta őt s azal igyekezett a közvéleményt céljainak megfelelően befolyásolni. A szerbséget és a városi polgárságot akarta a nemesség ellen ki játszani. A nemesség zöme kompromisszumot igyekezett létrehozni a felvilágosodás eszmeköre és a rendi berendezkedés között s bármilyen különösen is hangzik, ez sikerült is neki. B a l o g h Péter szeptemvír volt ennek a megfogalmazója. Ő a Rousseau-íele társadalmi szerződést és a francia nemzetgyűlés néhány alapelvét alkalmazta a magyar rendi alkotmányra, viszont a rendi alkotmány társadalmi alapjait semmivel sem szélesítette ki. Eszerint az ősi alkotmány szerződés a király és a nép között s azon csak most lehet változtatni, hogy a király megszegte azt. Ennélfogva az új királytól új jogokat s az alkotmányt biztosító új szerződést kell kérni. A népfenség Balogh szerint a köznemesség, ez az alkotmány hordozója, ő a nép. Így a magyar alkotmány a vármegyék összműködésévé, a köznemesség egységes politikai működésévé egyszerűsödött. Balogh követelése arra irányult, hogy az ország önálló birodalomként kormányoztassék, a vallásügy a bécsi és linci békék alapján rendeztessék, de sem a polgárság, sem a jobbágyság ügyének rendezését nem tartotta fontosnak. Werhóczit rousseaui köntösbe öltöztette, de csak a Werbóczi népének érdekében. Ez a felfogás, amely egyaránt tartalmazott felvilágosodási, francia forradalmi, rendi és nemzeti elemeket, a nemzeti politikának új formája lett, D u g o n i c s igen nagyhatású nacionalizmusa és B a l o g h Péter rendi elgondolása mellett voltak szélsőséges felfogások, mind radikális, mind konzervatív irányban. De a tálsúlyt Dugonics és Balogh gondolatai szerezték meg maguknak. A radikálisabb irány alsóbb tokát a kor legkiválóbb politikai gondolkozója, H a j n ó c z y József, a kifejtettebb fokát a jobbágybarát B e l n a y György Alajos képviselik. TI. Lipót, a besúgók és kémek mellett, élt a megvásárolt tollak segítségével is. Egész sorát íratta a nemességet piszkoló iratoknak. Alatta találkoznak először olyan magyarokkal, akik egész életüket saját fajuk üldözésére fordították: Mednyánszky János, gróf Balassa Ferenc és br. Izdenczy József voltak ezek. A megvásárolt tollak röpiratai alakítják ki a magyarságnak azt a gyűlöletes ábrázolását, amely rajtuk keresztül elterjedt a külföldi némettség között is. Ezek a bérencek propagálják Bécsben, hogy a rebellis magyarsággal szemben a bentlakó nem-magyar nemzetiségeket kell támogatni. Ekkor született meg a nemzetiiségeket a magyarság ellen heccelő propagandisztikus frazeológia. És ebben az izgalmaktól terhes, mesterségesen túlfűtött légkörben ült össze Budán 1790 júniusában az országgyűlés, amelynek túlnyomó többsége a királyi hatalom minél nagyobb megszorítására és a rendi kiváltságok megerősítésére akarta szorítani a megkoronázandó uralkodót.

A rendek követelései oly messzemenőek voltak a királyi

hatalom korlátozását tekintve, hogy a rendkívüli politikai tehetősége mellett, minden gyakorlati fogással is teljesen tisztában levő Lipót nem fogadhatta el azokat. A magyar közjogi ellenállás letörésére elővette a szerbeket s a Bánság elszakításának gondolatával foglalkozott, hogy azon külön szerb territóriumot rendezzen be. Az összehívott illír kongresszus és a király veszélyesen kacérokodtak egymással. A parasztság és polgárság jogokat követelt. A köznemesség egyedül a nehéz külpolitikai helyzettől remélte kívánságai teljesítését. A béke megkötése után ez is eloszlott. A főnemesség és főpapság legnagyobb része a köznemesei követelések szélsőségeitől visszariadt. Mégis sikerült a József által félretolt alkotmány minden nemzeti garanciáját megerősíttetni. Bár követeléseit csökkentette, a régi kiváltságokat kivétel nélkül biztosította s ezzel a győztes mégis a rendiség lett. A felvilágosodás nemzeti irányzatának első érvényesülése Magyarországon a nemzetet jelentő, szűk társadalmi alappal bíró rendiség alkotmányos regenerációjában jelentkezett.

Az 1790—91-es országgyűlés nevezetesebb törvényei különben a következőkről intézkedtek. A király köteles elődje halála után magát hat hónapon belül megkoronáztatni és hitlevelet kiadni. A korona Budán őrizendő és külföldre kivinni nem szabad. A királynak huzamosabban kell az országban laknia. Magyarország szabad és független ország, amely semmi más országnak vagy népnek nem lévén alárendelve, saját törvényei és szokásai szerint kormányozandó. A törvényt megváltoztatni, magyarázni, módosítani csak a királynak és nemzetnek közösen és csak az országgyűlésen szabad. Rendeletekkel és pátensekkel kormányozni nem lehet, azok érvénytelenek. Minden három évben országgyűlés tartandó. Semmi segílyt, sem pénzben, sem terményben, sem újoncban nem szabad országgyűlésen kívül kivetni. A főbb kormányiszékek tagjai kötelesek esküt tenni a törvények megtartására. Ezek a törvények az alkotmány helyreállítását és körülbástyázását célozták. A következők a reformokból akceptáltak egy és mást. Így a Mária Terézia-féle, úrbéri rendelet, a jobbágyok szabadköltözködési joga törvénybe iktatott József rendeleteit törölték. A nemzeti nyelvet az ország valamennyi iskolájába bevezették. A hivatalos nyelv azonban a latin maradt, A valláskérdésben az állam megmaradt a József-féle laikus állásponton. Minden vallás szabad gyakorlatot nyert. A bécsi és a linzi békét szabták meg a protestáns vallásgyakorlat alapjául. A vegyesházasságok terén is könnyítés lépett életbe a protestánsok javára. Végül az országgyűlés a reformkérdések tanulmányozása és megfelelő javaslatok kidolgozása céljából bizottságot küldött ki, amelynek a következő országgyűlésig el kellett készítenie munkálatát. Azonban a rendek annyira meg voltak elégedve ezekkel a törvényekkel, hogy az ezeken túlmenő érdeklődésük tisztára elméleti jellegű volt, azonban a reformbizottságok munkálatának keresztülvitelével komolyan nem foglalkoztak. A rendi-

ség ugyan a korszellemnek megfelelően külsőségekben a nemzeti érzést hangsúlyozta, de egyébként ott folytatta, ahol Mária Terézia korában elhagyta. A korszellem társadalmi, népjóléti, gazdasági vonatkozásai számára süket maradt. A későbbi, a francia forradalom által kiváltott közép- és keleteurópai reakció készséges segítő társa lett abban, hogy még egy ideig süket is maradjon.

II. Lipót 1792 márciusában hirtelen elhunyt's elsőszülött fia, I. Ferenc minden nehézség nélkül koronáztatta meg magát Budán az 1792-es országgyűlésen. Már az 1790-es országgyűlés Habsburg-főherceget választott nádorul Sándor Lipót személyében, aki II. Lipót fia volt. Ettől kezdve a főherceg-nádorok nem a rendek legfőbb képviselői, hanem a király helytartói.

Vessünk futó pillantást a mellékartományok és Erdély egyéni életére. A 18. században mind az erdélyi, mind a horvát fejlődés függvénye volt a magyarnak. Horvát- és Magyarországot az évszázados közjogi köteléken túl még a török veszély közössége is összefűzte. Ez az érdekkapcsolat megszűnt ugyan a karlovici békével, a török veszély elültével, de mivel a két ország közötti viszony többnyire a horvátok érdekeit szolgálta, abban lényeges változás egyelőre nem jött létre. Mária Terézia alatt a horvát nemzetiség erősen fejlődött. Általában abból, hogy magyar ügyekben a horvát is magyarnak számított, de a magyar a horvát ügyben sohasem tekintetett horvátnak, a horvátság számára igen nagy előny származott. A földesúr és a jobbágy viszonya a horvát területen még a magyarnál is rosszabb volt, a népegészségügyi és egyéb népjóléti viszonyok pedig egészen kezdetlegesek voltak. Érthető, hogy a horvát megyékben és a határőrvidéken a lázadások egymást érték. A jozefinista intézkedések a horvát rendeket is erős ellenállásba kergették. Akkor volt a reakció, hogy 1790-ben Skerlec Miklós zágrábi főispán abban látta a horvát autonómia védelmét ha kimondják, hogy Horvátország feloldhatatlan kötelékkel kapcsolódik Magyarországhoz. A horvát és magyar rendek tényleg a legnagyobb egyetértésben követelték a magyar köznemesség által felállított szélsőséges közjogi kívánságok teljesítését. Azonban a magyar nyelv ügyében és a protestáns vallásszabadság kérdésében oly elvi ellentétek támadtak a horvát és magyar követek között, hogy az a horvát-magyar közjogi ellentét néven ismert közjogi harc kirobbanására vezetett. A horvátok ekkor szakítottak hagyományos magyar barátságukkal és történelmi fikciókra épített közjogi elméletekre támaszkodva a század végén már a Magyarországtól független államiság berendezésére törekedtek. Ettől kezdve inkább vállalták a reájuk támadó szerb veszélyt, de elkeseredetten harcoltak a magyar elnyomás ködképe ellen. Szerencsétlenségünkre I. Ferenc nem késett a horvát-magyar ellentétet kihasználni a magyarság ellen s Bécs és Zágráb valósággal szövetséget kötve próbált a magyar fejlődésnek útjába állni.

Szlávia sorsáról, megosztásáról a határőrvidék és a horvát

báni hatáskör között már megemlékeztünk. Fiume 1776-ig az osztrák főhercegek alá tartozott. 1776-ban Horvátország fennhatósága alá rendeltetett, de már 1779-ben a várost és kerületét a királynő Magyarországhoz csatolta. A Zsigmond által elzálogosított 16 szepesi várost 1772-ben, Lengyelország első felosztása után, csatolta vissza Mária Terézia az országhoz. Ugyancsak Lengyelország felosztásakor kapta vissza a magyar király történeti jogán Mária Terézia Halicsot (Galiciát) és Lodomeria egy részét. Ezeket azonban nem csatolta vissza, hanem az osztrák örökös tartományok közé sorozta.

Erdély története az előző századhoz képest nagyon elszürkült. Nincs benne kiemelkedőbb momentum. Ami későbbre is kiható jelentőségű esemény 18. századi történetében, az csak a magyarság gyöngülése és a románság erőrekapása, amely már sejtette az elkövetkező nagy fordulatot. Meg kell állapítanunk, hogy Erdély magyarsága csak veszített azáltal, hogy önmagára maradva, a magyar rendiségtől függetlenül kellett megvívnia önfenntartási harcát a felülről és alulról jelentkező veszélyekkel szemben.

A század elején a kormányzat újjászervezése volt a kimagasló esemény. Ugyanekkor (1714) újra szervezték a királyi táblát, annak állandó jelleget adtak és az adóügyeket is megreformálták. A lófő székelyek is elvesztették adómentességüket s azt csak a primőrök tartották meg. A *pragmatica sanctio*t 1722-ben az erdélyi rendek már Magyarországot megelőzően elfogadták a szebeni országgyűlésen. A III. Károly második török háborújakor II. Rákóczi Ferenc fia, Rákóczi József mint a török által kinevezett fejedelem készült arra, hogy Erdélybe törjön, de viddini táborában meghalt (1738). Amint Magyarországon nem töltötte be Károly a nádori széket, úgy 1731 után Erdélyben is betöltetlenül hagyta a főkormányzói tisztséget s helyette gr. Wallis főhadparancsnok kormányozta három évig Erdélyt. Végre 1734-ben Károly Haller Jánost kinevezte főkormányzóvá, aki működését azzal kezdte, hogy a gubernium és az erdélyi kancellária levezésében az addigi magyar helyett a latint vezette be hivatalos nyelvül. A leopoldi diplomából csak azokat tartotta meg tehát az udvar, amelyek Erdélyt kötelezték vele szemben. Erdély önálló fejedelemségből tartományi sorba süllyedt.

Az önálló fejedelemség korában a református volt az államvallás. A Habsburgok alatt a katolikus vette át ezt a szerepet. A katolikus püspökség, amely több mint másfél évszázadon át szünetelt, helyreállt, megszilárdult a románok uniója által létrehozott egyesült görög katolikus egyház is. Athanasius püspök második utóda Klein, vagy románosan Micu Innocentius 1732-ben foglalta el a püspöki széket. Ő már túllépte az egyházi hatáskört és megkezdte harcát a román nép politika jogaiért. felségfolyamodványaiban már a románok dáciai eredetére hivatkozva történeti jogokat emlegetett. Ő eszközölte ki, hogy a fogarasi uradalmat a jövedelmezőbb balázsfalvi uradalommal cserél-

hette ki a püspökség. Következetes elszántsággal küzdött, hogy egyházát minden gyámkodástól mentesítve a római katolikus egyházzal egyenlővé s a románságot Erdély negyedik politikai nemzetévé tehesse.

Mária Terézia örökösödési háborújában Erdély is részt vett, amit a királynő bőséges cím- és állásadományozással honorált. Az 1744. évi szebeni országgyűlés törvénybe iktatta III. Károly korának intézkedéseit. Ezek között a legfontosabb annak kimondása volt, hogy a románság az unizálással nem nyert politikai jogokat. Mária Terézia újra rendezte az adóügyet. A rendezést ekkor a szászok sérelmezték, viszont mikor az új főkormányzó, br. *Bruckenthal* a szászok terheit könnyítette, a magyarok és székelyek vádolták meg részrehajlással. 1762-ben a királynő az erdélyi határőrvidék megszervezésével bízta meg Bucow tábornokot. A tiltakozó gr. *Kemény* László főkormányzót a királynő állásától fölmentette s így Bucow, a helyére kinevezett főkormányzó, egy kézbe egyesítette Erdély polgári és katonai kormányzását. Ő tette a latin nyelvet hivatalossá a beadványoknál is. A határőrvidéken két-két székely és román gyalog- és egy vegyes székely-román huszárezredet állított fel. A határőri szolgálat a románokra nagy teherkönnyítést jelentett, nem így a székelyekre, akikre csak újabb terhet hozott. A nyugtalan székelységet minden közelebbi ok nélkül 1764 január 7-én *Siskovics* tábornok *Mádfalván* halomra ölette (Siculicidium == székelyölés). A királynő a rendek ellentállása miatt Erdélyben is hatalmi szóval sietett a jobbágyok támogatására. 1769-ben adta ki a főkormányzók a „*Bizonyos Punctumok*” néven ismert erdélyi úrbéri rendeletet. Az igazságszolgáltatást magyarországi példára 1754-ben rendezte a királynő.

Bruckenthal alatt a szászok politikailag határozottan előtérbe nyomultak, sok pozíciót száltak meg. Ő eszközölte ki, a német érdekeket tartva szem előtt, hogy Erdély és Magyarország egyesítésének egyszer s mindenkorra elejét vegye, Erdélynek 1768-ban történt nagyfejedelemségi rangra emelését. A szászság ezenkívül újabb német, betelepítéssel is erősödött. A szászok előtérbe nyomulása még nem jelentette belső erősödését is. A szászság és a székelység ebben a században végül is egyformán visszafejlődött, tért vesztett, a szászság a románsággal szemben, a székelység pedig jogai nagy részének elvesztésével. A magyarság is gyengült. Egyetlen népelem erősödött: a román. Az állandó román beözönlés mértékére jellemző, hogy számuk Erdélyben 1700-tól 1761-ig 250.000-ról 547.000-re, 1784-ig pedig 787.000-re emelkedett.

Bár Erdély kormányzás bécsi kezekbe került, a három nemzet f s négy vallás szis7iemája tovább is megmaradt, A hivatalokban ülő nemesség révén a rendi szellem tovább is képviselve volt. Különben is az erdélyi arisztokrácia nemcsak hogy meg sem közelítette gazdagságban a magyarországit, de a köznemességgel sűrű rokoni összeköttetésben is maradt. Így a rendi tagozódás nem volt oly éles, mint Magyarországon. Az elnemzetietle-

nedés is kisebb fokú volt az erdélyi arisztokráciánál. Különben a politikai élet oly csendes volt, hogy egyes országgyűléseknek még tárgyalási anyaga sem lett volna, ha a nemzetek és vallások állandó súrlódása nem szolgáltatott volna anyagot. Bécs az akkori közlekedési viszonyok mellett oly messze volt, hogy alig figyelt rá. Csak az állandóan emelt adók érdekelték. A szászok említett belső gyöngülését elsősorban az okozta, hogy Erdély gazdasági fejlődése teljesen megállt. Ez a megállás még a szászok társadalmi viszonyait is megrögzítette s teljes stagnálást okozott. Erdélynek a század elején mintegy 100.000 szász, 150.000 magyar-székely és 250.000 román lakosa volt. A románság 50%-os lélekszáma hova-tovább nyomasztóbb lett s a század végére az arány a románság javára még javult. A román kérdés rendezéséhez a másik három érdekelt nemzet nem nyúlt hozzá. Nem gondolt sem az uralkodó, sem a három nemzet a gyökeres változtatásokra. A rendiség előregedett Erdélyben is, pedig a jogokért jelentkező negyedik nemzet is a rendi alkotmány kötelékébe akart bejutni. A rendiséget és az önállóságot utóbb Erdélyben a nemzetiségi gondolat ereje kezdte ki.

Erdély nem tudta kivonni magát az általános dunamedencei fejlődésből, legfeljebb minden mozgalom elsekélyesedett benne. A Regnum Marianum eszméje is behatolt. A katolicizmust itt is hatékonyan támogatta az állam s a leopoldi diploma ellenére találkozunk erőszakoskodásokkal is. Mindazonáltal a katolicizmus az állami támogatással nem sokat ért, maradandó hasznot számára nem jelentett az állami védelem. A román nép vallási uniója Klein püspök Bécsből kezdeményezett lemondása után majdnem megsemmisült. Mária Teréziának csak nehezen sikerült a helyzetet megmentenie. A görög nem egyesült románoknak is adott püspöki adminisztrátort s ezzel elismerte a keleti egyházat is. A szerb keleti egyház közben izgatókat küldött Erdélybe s a románok vallásos felkelése alig volt levezethető. Az unió hatása alig terjedt többre a papoknál, a nép nagy tömegei nem igen vették tudomásul. Azok a keleti egyházakban maradtak s így a kulturális előnyöket sem igen élvezték. A románok igazi kulturális fejlődése csak ezután vette kezdetét. Mária Terézia az iskolai reformot Erdélyben is végrehajtatta. Ő alatta indult meg a román iskolázás is. 1754-ben nyitotta meg Áron Péter unitált püspök a balásfalvi iskolát, gimnáziumot, papnöveldét s ezzel megalapozta a román kulturális haladás útját.

II. József természetesen Erdélyben is végrehajtotta reformjait. A türelmi rendelet kiadása után átszervezte Erdély közigazgatását: az erdélyi kancelláriát beolvasztotta a magyarba. Eltörölte a szász nemzet kiváltságait. Ezzel utat nyitott arra, hogy nem-szász is szerezhessen szász földön birtokot. Erdélyt két ízben is bejárta (egyszer még trónörökös korában), hogy helyi tapasztalatokat szerezzon. Az új adórendszer érdekében összeíratta a népet. A határörvidék kiszélesítése érdekében is tett lépéseket. A nép azt hitte, hogy az e célból készült összeírás men-

tesíti őket jobbágyi kötelezettségeiktől. A nemesség tehát igyekezett a jobbágyokat az összeírástól visszatartani. A jobbágyok különben is több új intézkedést sérelmezett, így az italmérségi jog szabályozását is. Csak egy szikra kellett, hogy az elkeseredés kirobbanjon. 1782 május 24-én a topánfalvi vásáron az italmérségi jog körül a román jobbágyok és kamarai bérlők között nézeteltérés támadt, zavargás keletkezett s az úriszék a jobbágy-tetteseket elítélte. Ekkor mentek a királyi uradalmak román jobbágyai nevében Hóra és Kloska a császárhoz, hogy az tegyen igazságot. Hóra és társa kérésére a császár intézkedett, hogy a döntésig megvédje az érdekelteket. Erre a visszatért kérvényezők azt a hírt kezdték terjeszteni, hogy a császár a románokat felmentette a jobbágy szolgáltatások alól és katonákká tette. A híresztelést lázadás követte. A katonaság nem avatkozott be a jobbágy-lázadásba. A nemesség fogott önvédelmére fegyvert. Ekkor a császár megdöbbsent a rendek fegyverkezésén s gyorsan katonai erővel verette le a lázadást. Hóra és Kloska is fogságba kerültek s 1785 február 28-án mintegy 6000 ember jelenlétében kerékbe törték őket. Az egész felkelés szociális jellegű volt s bár románok keltek fel magyarok ellen, nem volt abban semmi nemzeti vonatkozás. Annál kevésbé lehetett az, mert a fölkelés előtt négy hónappal József eltörölte a három közjogi nemzetet is. A német nyelv behozatalával a leopoldi diplomából semmi sem maradt. A reakció itt is jelentkezett, 1787-ben mozgalom indult, hogy kérvényezzék az alkotmány visszaállítását s minden bécsi nyomás ellenére is eljuttatták azt a császárhoz. A rendeleteit visszavonó József Erdély régi állapotát is helyreállította.

Az erőszakos és alkotmányellenes reformoknak az volt a legnagyobb hatása, hogy Erdélyben intenzív mozgalom indult meg a Magyarországhoz való reinkorporáció érdekében. Ezzel akarták elejét venni annak, hogy még egyszer ilyen abszolutizmus alá kerüljenek. Az 1791. évi kolozsvári országgyűlés is foglalkozott az unió kérdésével, de mivel Bécsben nem akarták a dolgot és az abszolutizmus veszélye is elmúlt, maguk az erdélyi rendek is elfordultak az uniós tervektől. A terv még nem volt őszinte, csak pillanatnyi védekezési forma. Az őszinte uniós-hangulatot a nemzetiségi veszély csak később váltotta ki. Ez a nemzetiségi veszély pedig már megjelent az 1791-es erdélyi országgyűlésen is, nemcsak azzal, hogy a szászok a német nyelvű hivatalos iratok ügyében szembe helyezkedett a magyarsággal és a székelységgel, hanem azzal, hogy a király leküldte tárgyalás végett a románok részéről hozzá benyújtott úgynevezett „Supplex libellus valachorum”-ot, egy kérvényt, amelyben a románság kérte negyedik rendül való befogadását (hamis történelmi alapon!) s ezúttal is széleskörű nemzeti jogokat kért. Az országgyűlés elutasította a román kérvényt. Tárgyalása közben tűz ütött ki a városban. A követek kíváncsian toltak az ablakhoz. Ekkor az idősebb br. Wesselényi Miklós így szólt: „Maradjatok helyeteken, és ne szaladjatok! Mert

elég nagy tűz ég ebben a házban, bár ezt olthas-
suk el!” Wesselényinek igaza volt: az új kor legnagyobb tüze
gyúlt ki, a mindent átgyúró nacionalizmusé.

4. Fejezet

A magyar nemzet története I. Ferentől V. Ferdinándig (1792— 1848). A nagy reformmozgalmak kora. A francia forradalomtól a magyar forradalomig.

A 18-ik század legmélyrehatóbb változásai az emberi gondol-
kozásban játszódtak le. Már a felvilágosult abszolutizmus, de még
inkább a francia forradalom megszakított minden közösséget a
múlttal s nagy igyekezettel takarított el mindent, ami az előző
évszázadok berendezésére emlékeztetett. Az emberi gondolkodás
egy évszázad alatt ment át a racionalizmus, individu-
a-
l-
i-
z-
m-
u-
s, liberalizmus és nacionalizmus egymást ker-
gető és egymásba fonódó filozófiai megalapozottságú gondolat-
körén. A gondolkodás forradalmának főfészke F r a n c i a-
o-
r-
s-
z-
á-
g volt, amely ekkor szerzett magának évszázados előnyt a
fejlődés minden ágában keletibb szomszédaival szemben. Az egy-
másba fonódó, közvéleményalakító filozófiai rendszerek egyelőre
csak Franciaországban tudták c s e l e k v é s b e robbantani ki a
lekötve tartott társadalmi erőket. Keletebbre a cselekvések elma-
radtak, csak a filozófiai rendszerek váltottak ki egyelőre még nem
politikai, hanem k u l t u r á l i s hatást.

Az emberi egyenlőség és egyetemlegesség gondolatának
végső eredője, a 18. században elterjedt „világpolgár” eszméje,
reakció volt az elmúlt századok társadalmi szervezetével szemben,
amelyben az embert a földesúri, céhi és egyéb hatalmak a leköt-
öttség ezer szálával tették függővé. A függést az abból való sza-
badulás, a szabadság váltotta fel s az addig jelentéktelen ember
egyszerre önmagában a legnagyobb értékke emelkedett. Az ösz-
tönös egyén, mint a legnagyobb érték teljes szakítás volt az előző
korok viszonyaival. Az állam, a középkor legmagasabb társada-
lomösszefogó életformája a féktelen szabadságra, vágyó égvén
szemében már nem volt természetes közösség, Valami új össze-
fogó közösségre volt szüksége az új kor felszabadult emberének,
amely közösség nem intézményes, hanem t e r m é s z e t e s, m m t
az önmagában teljes ember. Bár a filozófiai előkészítés szálai
messzebb nyúlnak vissza, a gyakorlati élet számára a francia
forradalom termelte ki az egyénnél hatalmasabb, hathatósabb
kollektív egyedet, amit már nem politikai határok határoznak
meg, hanem ami természetes és mint ilyen a legmagasabb emberi
közület, a n e m z e t-et. A világpolgárságot felváltotta a nemzeti
eszme. A l e g f e l s ő b b é r t é k a n e m z e t. Most már nem az
ember egyenlő, hanem a nemzetek egyenlők, szabadok. Ha a világ
egyetlen státus, akkor minden nemzet egyenlőjogú polgár benne
és mindeniknek sajátos hivatása van. Az egyén degradálta ma-

gát s kollektivizált egy felsőbb öntudatba. A középkori társadalmi szervezetet szétrúgó s magát abból kitépő ember új társadalmi szervezetet teremtett magának: a nemzetet. A nemzet a középkorban, a középkori állam keretein belül — mint sokszor láttuk — csak magánjogi vonatkozásokban érvényesült. Ettől kezdve a nemzet közjogi fogalomként lép elő s az állam ettől kezdve a nemzet egyetemét kívánta politikai életközösségbe összefogni. Mivel azonban a történelmi politikai határok és a nemzetek földrajzi határai korántsem estek össze, az új célkitűzéssel együtt járt a meglévő politikai határok átértékelése is.

A fejlődés természetesen nem volt ilyen egyenesvonalú. Sok helyen egyszerre jelentkezett az emberi egyenlőség (egyéni szabadság) s a nemzeti gondolat eszmevilága. Nem egyszer a nemzeti gondolat megelőzte az őt eredetileg megelőzőt emberi egyenlőség gondolatát, aszerint, hogy a különböző filozófiai hatástörédek milyen időrendben és milyen intenzitással jutottak el az egyes helyekre. A magyar nemzeti gondolat megszületését is filozófiai előkészítés előzte meg, épp úgy, mint ahogy nemzetiségünk nemzeti öntudatosodását is egy-két filozófiáig képzett ember indította meg.

A francia szellem egyes eszmetermékeit hozzánk a német szellem közvetítette. Nemzetiségi szempontból Fichte és Hegel nemzetiségi elmélete, történetfilozófiája hatott nálunk. Ezekben nyert a nemzeti nyelv követelése természetjogú levezetést s a nemzeti nyelv kultúrigényén keresztül a kor filozófiája megmunkálta lassanként a talajt a nemzeti gondolat számára, mint politikai eszme számára is. A korai nacionalizmus nálunk a nyelvhasználat kérdését csak kultúrigénnyé tette. Utóbb vált ez politikai igénnyé. A nyelvszeretet néhány évtized alatt lett nyelvkérdéssé.

A magyar életnek a tonök veszély megszűnte után egyedüli problémája az osztrák kérdés, a habsburgi országokkal való együttélés kérdése volt. A lassan nálunk is politikummá fejlődő koreszme, a nacionalizmus tudatosodása óta a magyar életnek két tengelye lett: az osztrák kérdés és a nemzetiségi kérdés. Az elsőt, ha nem is oldotta meg, de viszonylagos nyugalmi formák közé terelte az 1867-es kiegyezéssel. A másik kérdést csak a trianoni békekötés ejtette ki a magyar életből, akkor is csak a magyar állam és nem a magyar nemzet életéből.

A racionalizmusra épült abszolútizmus eszmekörében az állam fogalma mellett még nem maradt hely a nemzet számára is. De a nemzeti nyelvet már felfedezte a racionalizmusból fakadt individualizmus, amely az egyénnel az egyének nyelvét is elismerte. Az így felfedezett nemzeti nyelv, mint a kultúra egyetlen eszköze, kultúrigényként már II. József előtt jelentkezett Besenyei-nél és Révai Miklósnál. Az anyanyelv akkor még csak a felvilágosodás eszköze s minden politikumtól mentes. Igénye a magyar kultúrtörékvések alapvetése. Herder hatására lett tudatos, hogy a nemzeti nyelv halála a nemzet

halála is. II. József germanizálása ebből a szemszögből nemzetellenes merényletnek látszott s a kiváltott reakció a magyar nyelv művelés kérdését a politika mezejére vitte át. Ezzel a nyelv szeretet kérdése bonyolult politikai képződménnyé, nyelvkérdéssé lett. Péczeli József, Révai Miklós, Kisfaludy Sándor, Bacsa nyi János, Kazinczy Ferenc, Decsy Sámuel politikumot kevernek 1790-ben a kérdésbe. Felismerik, hogy van az országban nemmagyar lakosság is s egyhangúan annak a reményüknek adnak kifejezést, hogy néhány évtizednyi kultúr munka után a magyar nyelv a többi rovására is, általános lesz az országban. A racionalista államfilozófia a nemzeti nyelvet az államhatárokig akarta kitolni. Ez vezette annak idején II. Józsefet. Ez vezette most Decsyéket. Ezzel az elképzelésükkel azonban már a nemzetiségek ellen törtek elsőnek a magyar történelemben s ezzel indult külön útra az állam jellegét meghatározó magyarság és a nemzetiségek érdeke. Az általuk programúil vallott gondolai ok szerint a nyelvében egységes nemzettől lehetett várni, hogy a politikai és gazdasági, szóval állami önrendelkezési jogát vissza fogja szerezni. A nemzetállam programja tehát már készen állt. Természetes, hogy az egyes gondolkozóktól hosszú volt az út a gondolkozók eredményeit magáévá tevő közvéleményig. Az 1790—91. évi országgyűlésen a magyar államnyelv kérdése még embrionális állapotban került szóba. De már ez is elég volt arra, hogy Magyarországon a horváttság, Erdélyben a szásztság szembeszálljon miatta a magyarsággal. Izdenczy, a hírheht magyargyűlölő tanácsos, felismerte, hogy a magyar nyelv terjedése a magyarság számát s politikai erejét növelné. Bécsi érdekek miatt tehát a nemzetiségi nyelvek támogatását javasolta a magyar kárára. A magyar államnyelv kérdése közjogi vita jellegűvé lett, majd a közjogi vita hevében a nyelvkérdés maga teljesen háttérbe is szorult. A bécsi kabinet is, amely a monarchia egysége szempontjából nézte a kérdést, szintén politikumnak fogta fel a magyar nyelvkérdést. Valóban, az országgyűlés által kiküldött reformbizottság munkálatai elaludtak és elavultak az újabb abszolutizmus alatt. Nem volt semmiféle kapcsolatuk a 19. század harmadik évtizedében újraéledt reformkedvvel. De a nyelvkérdés élt végig, az irodalomban, a társadalmi életben s mint egyetlen összekötőkapocs fogta össze a 19. század nemzeti öntudatosodását a 18. századvégi nemzeti ébredéssel.

A francia gondolkozás két irányban hatott közvetlenül nálunk: állami és egyházi téren termékenyítette meg a magyar gondolkozók felfogását. Az államról szóló francia felfogást előbb Montesquieu könyve hozta hozzánk: ebből liberálisabb büntetőjogot, antiklerikalizmust, hazafiságot és bizonyos repubbkánizmust és a hatalom megosztását tanulták meg a magyar intellektuelek. Később Rousseau „Contrat Social”-ja, társadalmi szerződése termékenyítette meg a magyar gondolkodást. A társadalmi szerződésből sarjadtak ki a francia nemzetgyűléstől

1789 augusztus 26-án elfogadott E m b e r i J o g o k. Mindkettőnek nagy hatása volt: a társadalmi szerződés gondolata valósággal átítatta a magyar politikai gondolkozást. A rendi felfogás rajta keresztül lépett kompromisszumra a felvilágosodással. A francia politikai gondolkozásból legtermékenyebb talajra a társadalmi szerződés talált nálunk. A francia forradalom, természetjoga erősen érezte a hatását, csakhogy társadalmi osztályok és egyének szerint különböző intenzitással. A francia gondolkodás állásfoglalását az egyházzal szemben előbb Voltaire deizmusa ismertette meg. Ez erősítette meg a vallási türelmesség gondolatát, a vallások egyenjogúságát, viszont terjesztette a vallástalanságot, a dogmákkal, szemben való gúnyt, közönbösséget, megvetést. A következő hatás ezen a téren a materializmus volt. Ez főleg Martinovics körében lett otthonos, s még a 19. század első negyedében is hatott. Ezek szerint a francia forradalmat előkészítő felvilágosodásból a hatalom megosztásának elve, a társadalmi szerződés gondolata, a deista és materialista antiklerikalizmus, antidogmatizmus, vallástalanság lett hatékony a magyar gondolkozásban.

Maga a francia forradalom is hatott. A magyar olvasó és gondolkozó közönség állandóan részletesen értesült annak eseményeiről. A híreket elsősorban a hírlapok közvetítették. A francia hivatalos lapot, a M o n i t e u r-t a bécsi kormány a terror kitöréséig beengedte. A magyarországi újságok közül a Magyar Kurír és a latinul megjelenő Ephemerides B Tiden seu politica e et litteraria e terjesztették a forradalom eszméit. Emellett számos bécsi és németországi „újság, röpirat és könyv járult hozzá az ismeretek terjesztéséhez. Bármennyire el volt az ország zárva, amint az egykorú könyvtárakból látjuk, a forradalmi sajtó állandóan lázban tartotta a kedélyeket. Nagy hatása volt báró T r e n c k Erigyesnek, ennek a porosz katonatiszt-kalandornak, aki átélte a forradalmat és emlékiratait Pesten nyomatta ki, bár Strassburg jelzéssel látta el. A könyv elkobzása előtt sok példányban terjedt el. A Magyarországra került francia foglyok és a hazakerült francia fogságban volt magyarok is hoztak értesüléseket. A francia műveltségű arisztokraták közt is találunk szép számban olyanokat, akik a magyar Mirabeau szerepére vágytak. Bár egyelőre a királlyal szemben akarták a forradalom tanulságait érvényesíteni, később bizonyosan hajlandók lettek volna a jogkiterjesztésre is, ha a történelem nem vesz nálunk éles fordulatot. Amit az arisztokraták elkezdtek, azt építették tisztább elvi alapon tovább a kialakulóban levő magyar középosztály tagjai: a magyar értelmiség. Ennek tagjai a népfenség alapján álltak és támadták a rendek önzését. A szomorú emlékü Martinovics-pőr hősei, az egy Sigrayt leszámítva, ebből a társadalmi rétegből valók: közigazgatási hivatalnokok, jurátusok, ügyvédek, írók, szerzetesek, világi papok, orvosok, könyvnyomdászok, színészek. Közvetve a tanárok is terjesztették a forradalom eszméit. A városi polgárságot is meg-

érintette az idők szele, sőt a nép közé is lejutott annak híre. A magyar társadalom különböző rétegei műveltségük arányában szívták magukba a forradalom eszméit. Az elhamarkodott tettektől a főnemességet megóvta természetes konzervatívizmusa és politikailag érettebb volta. A magyar „harmadik rend”, a most kialakuló polgári értelmiség sodródott csak bele a Martinovics Ignác-féle összeesküvésbe.

Martinovics szerb katonacsuládból származott'. Ferenc volt, majd materialista szabadjóműves. Egy ideig a lemergi egyetemen természettant tanított. Mérhetetlen ambíciói kalandorrá tették. Erkölcsileg teljesen megbízhatatlan volt, Ő is, Laczkovics János is II. Lipót fizetett kémei voltak. Martinovics 1793-ban váltotta fel a rendőrágenszi pályát a forradalmárral. Titkos társaságot alapított, majd a következő évben megkezdte a tagok toborzását is. Mintegy 70—80 tagot csatolhatott a mozgalomhoz. Martinovics összeköttetésben állt a hasonló bécsi mozgalommal s annak leleplezése után, őt és jóhiszemű társait is lefogták. Martinovicsot hat társával együtt Budán a Vérmezőn 1795 május 20-án végezték ki, számos résztvevőt, köztük Kazinczyt, Verseghyt, Szentjóni Szabót, Bacsányit is, hosszas várfogságra ítélték. Ezzel kezdetét vette nálunk is a francia forradalmat követő ellenhatás.

A forradalom Európaszerte ellenhatást váltott ki. I. Ferenc (1792—1835) különösen érdekelve volt a francia események miatt. Belgium és a Eajnavidék hadszíntér lett, A forradalom által kiváltott terror legyilkolta Mária Antoinettet, Ferenc király nagynénjét is. Bécs különben is a Franciaországban megdőntött múltnak, a fejedelmi szuverenitásnak volt a képviselője s mint ilyen élesen szemben állt a jelentkező népszuveránitással. Ranke szerint a fejedelmi és a népi szuverenitás ellentéte a 19. század egyik legjellemzőbb vonása. Magyarország a bécsi irányítás révén a fejedelmi szuverenitás érvényesülésének természetes területe volt, A francia terror és Martinovics ködös vállalkozása fokozottan kiváltották a fejedelmi önkény jelentkezését. Lehetetlenültek a legmérsékeltőbb felvilágosodási munkálatok is. Sándor Lipótnádor 1795 április 6-án memorandumot küldött Bécsbe. Ebben kifejtette, hogy már 1790-ben Martinovics eszméi szerint jártak el az országgyűlésen a magyarok. Tehát el kell szakadni az 1790-es alapról és vissza kell térni az abszolutizmushoz. Kisemizte a nemzeti eszmét és a felvilágosodást és visszatért egy olyan abszolutizmushoz, amelyből még Mária Terézia és József reformtörekvései is hiányoztak s egyedül a meglevő állapotot igyekezett görcsös erőlködéssel konzerválni. A tehetségtelen király két kézzel kapott a tanításon s bár a nádor még ez évben meghalt, élete végéig ragaszkodott annak tanításához. Abban pedig már a Metternich-féle rendszer teljesen le volt fektetve. Ezilji királyság ellenszegült minden korszerű gondolatnak s elvetette az abszolutisztikus királyság minden erkölcsi alapját. A magyar politikai fejlődést, amelynek talaját a francia hatás las-

sanként megművelte, ez az uralkodási program évtizedekkel vette vissza. A kivégzésekkel megfélemlített rendek az 1796. évi országgyűlésen a francia háború céljaira szó nélkül szavaztak meg a jobbágyok terhére fantasztikus számú újoncot, 4,400.000 forint hadiadót, rengeteg terményszolgáltatást s mindössze némi bor-kiviteli kedvezményt s egy tanítóképezdét kértek cserébe. A forradalmi eszmék által veszélyeztetett rendek és a király egymásra találtak s a vékony értelmiségi réteget elnyomták. Új nyugalmi állapot vette kezdetét, amit csak egy újabb nemzedék heroikus munkája tudott három évtized múlva megtörni.

A forradalom nemcsak a rendek és az államhatalom reakcióját váltotta ki. Jelentkezett az ellenhatás az egyháznál is, a katolikusnál és protestánsnál egyaránt. A forradalmakat követni szokott tekintélytisztelési reakció és a hitéleti felbuzdulás ekkor is megfigyelhető. Az irodalomban is volt ellenhatás, de a legerősebb tényezője a visszahatásnak a hatalmi szó volt. Emellett a legkiábrándítóbb hatással maguk a franciaországi események szolgálták s mikor Napoleon óriási alakja feltűnt Nyugaton, hogy árnyékát reáborítsa közel két évtizedre az egész művelt világra, csak nagyon vékony intellektuális réteg várta benne nálunk a szabadtót. A magyarság nagy többsége az utolsó nemesi felkelésben úgy kelt a dinasztia védelmére, mint Mária Terézia alatt. Végeredményében azonban a francia eszmék mégis annyira áthatták az élet egyes vonatkozásait, hogy egyre mélyebbre szállva, előkészítői lettek az 1848-as magyar forradalomnak. Megindították a nemzeti érzést, a nemzeti fejlődés és a nemzeti kultúra kútfejét, amelynek táplálója az a hit volt, amit a vallásos ideálok helyébe termelt ki a francia filozófia: h i t a h a l d á s b a n. A haladásba vetett hit vezette Bessenyeitől kezdve parancsolóan Kazinczyt, Széchenyi Ferencet, Széchenyi Istvánt, Kossuth Lajost. A haladásba vetett hit vezette át a vékony értelmiségi réteget az újabb abszolutizmus csendjén, a korszerűtlen rendiség és királyi túlsúly hallgatólagos kompromisszumán.

A francia forradalomba már II. Lipót be akart avatkozni. Erre vall a porosz királlyal kötött egyelőre védelmi célzatú szövetsége. A szövetség hírére a francia girondista minisztérium hadat izent a két szövetségesnek. Ezzel kezdetét vette a francia háborúk végeláthatatlan sora, amelyben a magyarság rengetegvér- és pénzáldozattal támogatta az egyre kétségbeejtőbb helyzetbe jutott dinasztiát. A háború első szakában már a nemesi felkelés küszöbén álltunk, amikor Napoleon győzelmeinek hatására Ausztria 1797-ben Campoformióban békét kötött. A béke szerint elveszett Lombardia és Belgium. A kárpótlás Isztria, Dalmácia és Velence lett. Bár Dalmácia lakossága történeti jogon Magyarországhoz akart csatlakozni, Thugut miniszter mégis Ausztriához csatolta. Az úgynevezett második koalíció háborúja (1799—1801) az előbbi békének megismétlésével ért véget. A megváltozott erőviszonyok miatt Ferenc 1806-ban lemondott a német császári címről, de felvette Ausztria örökös császáranak címét. A

magyar rendek aggodalommal fogadták ezt. De az újdonsült császár kiáltványban biztosította a magyarokat, hogy az ország alkotmányát meg fogja tartani. Már előzőleg újabb vereségek érték Ferencet s az 1805-ös pozsonyi békében Velencéről, Isztriáról és Dalmáciáról is le kellett mondania. Napoleon már akkor kijelentette, hogy a semleges Magyarországnak nem lesz ellensége. De sem most, sem 1809-ben, amikor manifesztumban fordult a nemzethez, amelyben új királyválasztásra szólította fel a magyarságot, nem tudott éket verni a dinasztia és a rendi alkotmányt féltő nemesség közé, amely még mindig egyedül jelentette a politikai nemzetet. Napoleon híres kiáltványát az egykori testőr, a Martinovics-összeesküvésbe is belekeveredett Bacsányi János ültette át magyarra. 1809-ben ütközött össze a győri csatában az utolsó nemesi felkelés a diadalmas, kitűnő francia hadsereggel. A június 14-én lefolyt ütközetben a nemesi hadak nem váltak be s a magyar nemesség katonáskodása ezzel a gyászos ténnyel véget is ért. A háború újabb szakaszának a bécsi béke vetett véget (1809), amelyben többek között Tirolról, Krajnáról, Horvátország nagy részéről és Fiuméről mondott le Ferenc. Napóleon az utóbbi három területből alkotta meg az illyiriumi királyságot. Ezekben a területeken Napóleon sorozott is és a francia-horvát ezredek részt is vettek további háborúiban. A francia szövetségre kényszerített Ausztria részt vett Napoleon 1812. évi oroszországi vállalkozásában. Annak szerencsétlen vége után pedig a német felszabadító háborúhoz csatlakozva 1815-ig, Napóleon bukásáig harcolt. A hosszú háborúban az ország hűségesen támogatta vérrel, pénzzel a császár-királyt. A magyar katonák, magyar vezérek ott voltak minden ütközetben s vérüket, életüket áldozták a nem egyszer megsemmisülés szélén álló Ausztriáért és a haladás feltartóztatásáért. Az 1815-ben Bécsben tartott kongresszuson megalakult a szentszövetség (Anglia és a pápai állam nélkül), amely, erőszakkal ugyan, de három évtizedre biztosította Európa békéjét. Európa két hatalmi csoportra oszlott: Franciaország és Anglia, valamint Ausztria. Poroszország és Oroszország. Az abszolút monarchia kerekedett felül s a Metternich által „Magyarországon 1812-ben bevezetett nyílt abszolutizmust úgyszólván szentesítette a reakciós államok forradalomellenes szövetsége.

Ezalatt az országgyűlések (1802, 1805, 1807, 1808, 1811) nem emelkedtek túl az adó- és újoncmegszavazáson. Az uralkodó már az 1802-es országgyűlés után megrendszabályozta az ellenzék, lekenyerezéssel, megfélemlítéssel s a megyék nyakára küldött biztosokkal. Az 1807-es országgyűlés előtt felsőbüki Nagy Pált maga a király szerelte le. 1808-ban végre kapott valamit a nemzet. A király harmadik házassága emlékére a nemzeti ajándékból megalapította a nejéről Ludoviceumnak nevezett katonai nevelőintézetet. A nemzettel együtt érző József nádor csak az udvar bizalmatlanságát vonta magára, Rákóczi-szerű jelenségnek kezdték tartani. Az ország kíméletlen izolálása a külvilágtól s a kímé-

letlen adóztatás és újoncozás elégedetlenséget váltott ki az országban. Ezt betetőzte 1811-ben a devalváció, a bankjegyek egyötöd értékére való leszállítása, amiről előre még a nádort sem értesítették. A devalvációval sikerült az államadóságot 1060 millióról 212 millió forintra csökkenteni, de ebben is részesedést kívántak Bécsből. A kormány azt kívánta, hogy ebből vegyen át Magyarország 100 milliót s a törlesztésre fizessen évi 12 milliót. A rendek türelme véget ért s megtagadták a kérés teljesítését, csak terménytámogatást s a só árának emelését ajánlották fel. A kormány azonban önkényesen a felajánlott összeg kétszeresére emelte a só árát s a nemzeti nyelvet kérő rendeket visszautasította. Az országgyűlés elkeseredett hangulatban oszlott szét, Metternich pedig a, nyílt abszolutizmus útjára lépett. A forradalom visszahatásából magukhoz tért rendek ismét szembenállták magukat a bécsi önkénnyel. Mintha évtizedek estek volna ki az élet folyamatosságából. Ismét a közjogi kérdés, a veszélyeztetett alkotmány került a nemzeti élet tengelyébe. A politikai élettől függetlenül azonban a haladás hitében élők csendesesen, de szívósan munkálták szüntelenül a jövőt.

Az államiság és a nemzetiség eszméje összeforrt egymással a középkor romhalmazából kibontakozó új korban. Nálunk az új nemzetiség hamarabb elkészült, mint az új államiság. A nemzetiség fejlődésének leggazdagabb évei az új államiságért megindított küzdelem bekövetkezése előtt zajlottak le. Dugonicstól, Bessenyeitől, Kéyaitól a nemzetiség nagy romantikus kor jelzőéig, Vörösmartyig Kazinczy Ferenc személye és fáradhatatlan munkálkodása volt a híd. Mint ifjú ember lelkesedéssel nézte II. József alkotásait. Nem sokkal utóbb hatévi súlyos várfogságot viselt el a Martinovics-féle forradalmi káté olvasásáért. Tudatos elgondolással megindította a nyelvújítást. A német irodalom remekeit átültette magyar nyelvre, hogy a magyar olvasóközönseget megnyerje az irodalomnak. Bámulatos energiával kutatott fel mindenkit, aki az értelmiséghez tartozott s közel negyedszáz kötetre rúgó levelezésévé állandóan összefogta ezeket. Irányította, befolyásolta őket. Ébrentartotta a magyar szellemiséget. Évtizedekre rúgó munkássága soha el nem feledhető pillérverése volt a magyar nemzeti kultúrának s a kultúrán át való nemzeti-ségi öntudatosításnak. Harcolt a konzervatívok támadásai ellen és diadalra vitte álmait, Munkássága kezdetén első gyermeklépteit tette meg a nemzetiségi öntudatosodás s élete vége felé már nemzeti ügyé lett az irodalom. A hozzánk is elérkezett irodalmi romanticizmus nálunk már mellőzte a vallásos elemeket s a nemzeti múltat és a jelent tette legfontosabb alkatrészévé. Kazinczy szinte a kor nemzeti tendenciájának jelképe s minden egyéb egyéni és helyi törekvés beolvad az őáltala képviselt irányzatba. Ide kell sorolnunk a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítását, amelyet 1802-ben egyetlen ember, gr. Széchényi Ferenc, hívott életre azáltal, hogy könyvtárát és gyűjteményeit a nemzetnek adományozta. Gr. Festetics h

György ezidőben vetette meg a keszthelyi Georgikon alapját. Erdélyben is élénk tűzzel lobogtak a magyar kultúrtörekvések. Aranka György kir. táblai ítélmester hívta életre az akadémiai jellegű irodalmi és tudományos társaságot, mely 1796-tól kiadványokat adott ki és megszüntéig 51 ülést tartott. Az Aranka-féle „Magyar Nyelvmívelő Társaság”-ot, amely 1793-tól 1801-ig működött, 1819-ben Döbrentei Gábor és gr. Teleki Pál támasztotta fel halottaiból „Erdélyi Magyar Tudóstársaság” névvel. A király azonban nem járult hozzá a társaság megalakulásához. Az 1794—95. évi erdélyi országgyűlés az erdélyi magyar színészet ügyét országos ügyé tette s ennek köszönhető, hogy a Kocsi Patkó János igazgata sa alatt 1792 őszén megalakult színtársulat a 19°. század első éveiben állandó színházépületet kapott. Magyarországon is kísér tettek, bár kevesebb gyakorlati eredménnyel, az akadémikus tö rekvések. Bessenyei és Révai voltak az eszme első felvetői. A gondolat nem találkozott a bécsi udvar tetszésével és az első felvetéstől a megvalósításig közel félszázad múlt el. Budai Ferenc és Ézsaiás egyrészt a „Magyarországi Polgári Lexikon”-ban, másrészt a magyar múlt előadásával, Virág Benedek a „Magyar Századok”-kal segítette elő a nemzetiségi ébredésnek a nemzeti múlttal való romantikus összekapcsolását. A nyelvtudomány megszületése mellett fellendült a magyar nemzeti történetírás és a szépirodalom. Csokonai és Berzsenyi, Kisfaludy Sándor és Károly, Katona István, és társaik lüktető irodalmi és tudományos életet teremtettek meg, amely köré az érdeklődőknek egyre nagyobb tábora alakult ki. Az értelmiség vékony rétege egyre többeket kapcsolt magához a polgárságból és elsősorban a vagyonos köznemességből is s ezzel elősegítette, hogy a magyar „harmadik rend”, amelynek megfelelője a a francia forradalom lelke volt, az „intellektuális polgárság” kialakuljon s ezzel a nemzet felbecsülhetetlen jelentőségű lépést tegyen a korszerű európaiosodáshoz. A nemzeti öntudatukban a nemzetet felismerő új generációk láttak először túl a rendi korlátodon s láttak meg, hogy a gazdasági és szociális elmaradottság nemzeti veszedelem. Az új generációk, amelyek már a nemzet öntudatosodásába születtek bele, meglátták azt az alig felmérhető különbséget, amely a nyugati és a magyarországi viszonyok közt mély hasadék gyanánt tátongott. Ki minél messzebb ment, annál többet látott. De nem kellett messze menni. Elég volt átnézni a vámhatárokon.

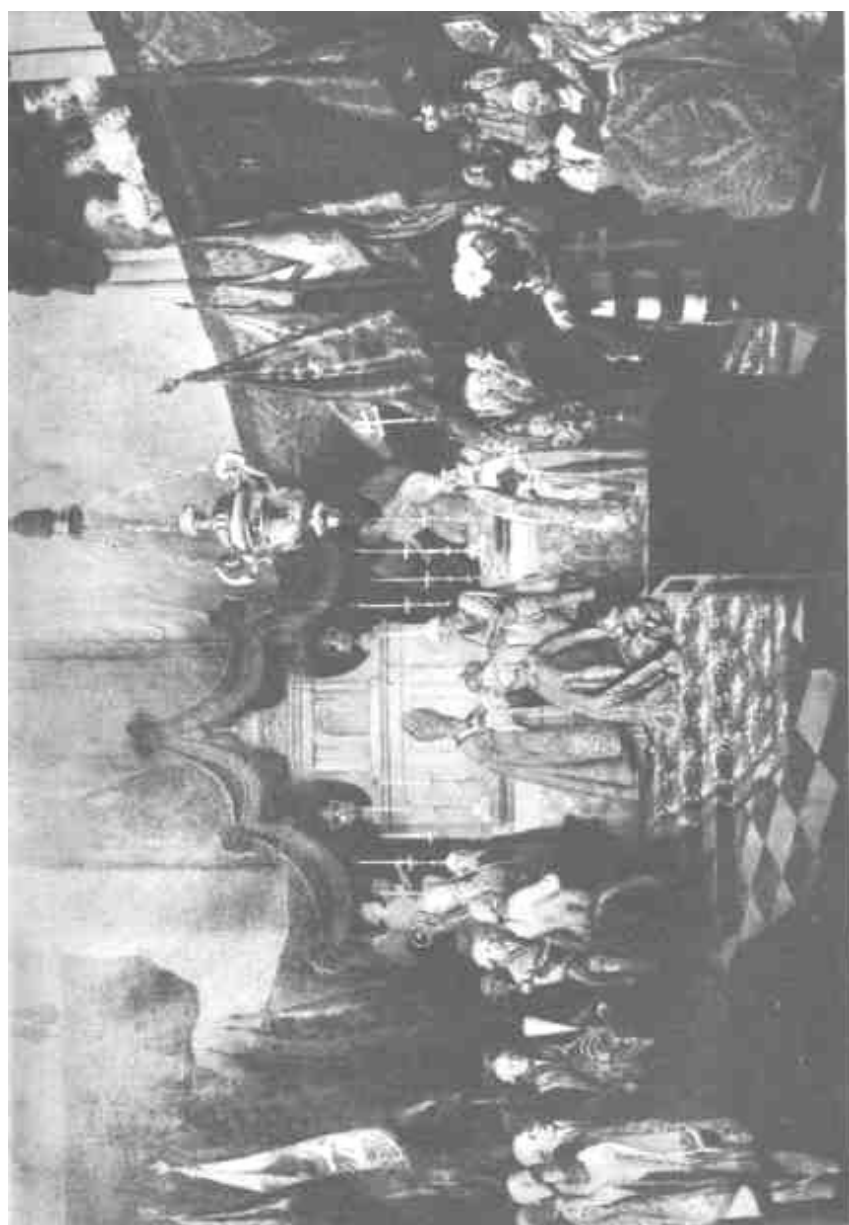
Ausztria sokkal szegényebb volt természeti adományokban, mint hazánk. Mégis, már az egykorúak felismerték, hogy terméketlensége ellenére is Magyarország lakóinak számát kétszeresen felülmúlta. Ipara és kereskedelme mellé a magyar ipar és kereskedelem összehasonlítás céljából nem is állítható. Az osztrák Paraszt kényelmesebben, kellemesebben, jobb viszonyok között el, mint a magyar köznemes. Ausztriában a városok, faluk, tanyák, lakhelyek és az életmód, mind magasan a magyar viszonyok felett

állnak. A magyar terményei bősége mellett is ínségben volt, ugyanekkor az osztrák bőségben élt és megvetette a magyart, mert büszke öntudatában volt vagyoni, gazdasági felsőbbségének.

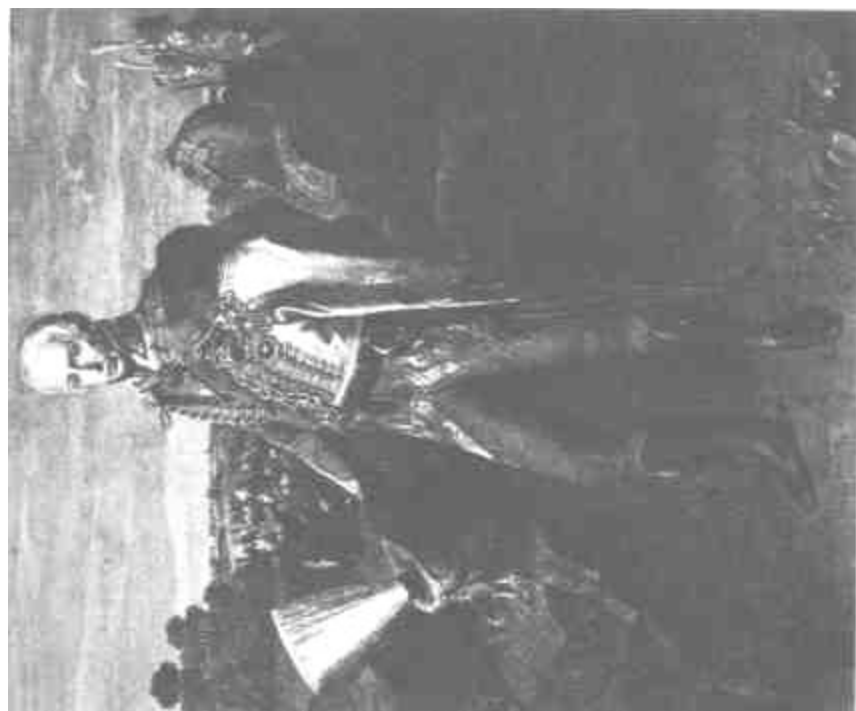
Az abszolutizmus reménytelen vak éjszakájában a haladás eszméjében hívő lelkek kitartása megteremtette a nemzetiségi öntudatot, amely néhány évtized alatt az egész magyarságra kiterjedt. Az öntudatosodott magyar belátta, hogy idegenből és idegentől, saját kormányától semmit nem várhat. Mindent neki kell megteremtenie. Látta, hogy a gazdasági élet számára lehetőséget kell teremteni s azután életre kell hívni a modern gazdasági életet. Meg kell erősíteni az elalélt nemzetet céltudatos gazdasági alapvetéssel, amely elég erős legyen arra, hogy a nemzeti kultúra és a nemzeti magasabb ambíciók ráépülhessenek. Mindenki érezte, hogy vannak nemzeti feladatok. Érezték azt is, hogy az 1790—91. évi reformmunkálatok elavultak, elégtelenek. De nem volt Program. A programadás nagy művét gr. Széchenyi István hajtotta végre s ezzel a magyar nemzet gazdasági és politikai újjászületésének megindítója lett.

Annál nagyobb volt ez a feladat, mert bár a nemzeti gondolat egyre nagyobb tért foglalt, ez csak eszmei haladás volt. A minden fejlődés elé gátat vető társadalmi berendezkedés nem változott. A jobbágság helyzete változatlan volt. A városi polgárság még mindig sokkal jelentéktelenebb volt, mint Nyugaton. Bár a városi lakosság már az 1791-es reformokban nagyobb országgyűlési szerepkört kapott volna, a megyei köznemesség túlsúlyát így sem ellensúlyozta volna a törvényhozásban. A köznemesség érezte politikai súlyát. Egész életét úgyszólván a Corpus Juris és a megyei politika közt élte le. A nemzet gerince az új korban a köznemességnek nagyobb birtokkal rendelkező része lett. A vagyoni és szellemi jólét mellett a politikai iskolázottság, a magyar származás és a nemzeti érzés az országban egyesítve egyedül nála volt meg. Akarva-nemakarva őrá várt, hogy a harmadik rendnek nyugaton ismert szerepét átvegye. Ehhez azonban le kellett vetnie rendi előítéleteit. Belőle szakadt ki az első liberális nemzedék. A főnemesi rend meglehetősen elszakadt a nemzetől. A kivétel csak a szabályt erősítette. A társadalmi viszonyok még nem voltak kedvezőek az új kor eszméinek gyakorlati keresztülvitelére.

Természetes, hogy a nemzetiségi öntudatosodás és kulturális fejlődés nem szorítkozott az ország lakói közül kizárólag a magyarságra. Az erdélyi románok már 1788-ban tervezte egy román néplap kiadását s 1795-ben egy könyvkiadó román társaság felállításának gondolatával foglalkozott. A megindult román iskolázás és a magyar iskolákba tobuló román fiatalok révén náluk is kialakult a reformnemzedék, mely erős nemzeti öntudattal volt áthatva. A századok nemzeti öntudata II. József alatt lángolt fel. Ők is nemzeti színészetben és tudományos társaságban látták a nemzeti kultúra biztosítékát. A társaság abr. Brücke-nthal által alapított s 1817-ben megnyitott Múzeum körül létre

I. FERENC KORONÁZÁSA POZSONYBAN
(Ólafestp. — Törvényszéki Arcképek)

I. FERENC KIRÁLY
(Egypkori arckép. — Történelmi Arcképtárunk)

JÓZSEF NÁDOR
(Egypkori arckép. — Történelmi Arcképtárunk)

is jött. 1815-ben Bécsben adta ki Mihanivich Antal híres röpiratát, mely a horvát nemzeti öntudatosodást indította meg-
 ázzál, hogy a latin helyett a nemzeti nyelv használatát hang-
 súlyozta. A nacionalista reformnemzedékek minden jelentős hazai
 nemzetiségnél kialakulóban voltak. Először a magyar lépett a
 cselekvés terére a reformmozgalmakat megindító 18 $\frac{3}{4}$. évi ország-
 gyűlésen. Nem egészen negyedszázad alatt le is rombolta a rendi
 államot, megvetette a magyar nemzetállam alapját s ezzel nyíl-
 tan szembekerült nemzetiségeivel.

A tizenkét évig tartó nyílt abszolútizmus alatt Mette r-
 nich rendőri megfigyelés alatt tartotta az országot. A gazdasági
 élet, ha lehetett, még jobban pangott, mint azelőtt. Törvénytelen
 terhek sújtották az országot. Adóemelések és újoncozások napi-
 renden voltak. Az ellenállást 1820-ban Bars megye kezdte meg s
 példáját több és több vármegye követte. Vonakodtak Metternich
 törvénytelen rendeleteit végrehajtani, tüntettek a királyi bizto-
 sok (Lónyay Gábor, Wenckheim József, Eötvös Ignác) ellen. Az
 udvar, már azon gondolkozott, hogy az ellenszegülőköt perbe-
 fogatja. Végül mégis a jobb belátás győzött s Ferenc király 1825
 szeptember 11-re Pozsonyba országgyűlésre hívta össze a rende-
 let. Bár az összehívás az abszolutisztikus rendszer teljes csödjé-
 nek volt a bejelentése, az udvar az összehívást a király negyedik
 nejeinek. Karolina Augustának megkoronázásával indokolta. Az
 összehívásnak külpolitikai háttéré is volt. A görögök 1821-ben
 fegyvert fogtak önállóságuk kivívására. Az egész művelt nyugat
 a görög ügyért lelkesedett. Az egyes népek mozgalmait minden
 eszközzel elnyomni törekvő Metternichtől irányított bécsi poli-
 tika viszont a törökök mellé állt. Pedig már Oroszország is készült,
 hogy megtámadja a törököt. A nyugati közvélemény Ausztria
 ellen fordult, a császár kezéből kisiklott az európai politika irá-
 nyítása.

I. Ferenc úgyszólván szövetségest keresett a konzervatív ren-
 diségben konzervatív politikájához. Nem számított arra, hogy a
 rendek egyes tagjaiban már elvan vetve az a mag, amely kikelve
 szét fogja repeszteni a ránehezülő rendiséget. A megyei utasítá-
 sok nem is annyira reformokat követeltek, hanem az alkotmány
 körülbástyázását s így a rendi intézmény biztosítását. A nyugati
 szellemet az országgyűlésen elsősorban felsőbükki Nagv Pál Ra-
 gályi Tamás és Vay Ábrahám képviselték. Az országgyűlés a
 királyné megkoronázása után felpanaszolta sérelmeit. Majd hoz-
 záfogott az alkotmány körülbástyázásához. Megújította a nemzet
 sarkalatosnak tartott jogait. Az önkényes adókimérés és újonco-
 zás meggátlása céljából ismét kötelezte a királyt, hogy három éven-
 ként országgyűlést tartson. A reformok elől azonban kitért. Ajobb-
 ság és a kormány egyhangúan halogatta a kérdést s végül is egy új
 bizottságot küldött ki, hogy a jövő országgyűlésig tanulmányozza
 at az 1791-ben kiküldött bizottság reformmunkálatait. Szóba ke-
 rült a nemzeti nyelv kérdése is, mely nem közigazgatási
 kérdés volt az országgyűlésen, hanem nemzeti ügy. A rendek

követelése három pont körül forgott: 1. a központi hivatalokban: helytartótanácsban, kamarában és alárendelt szerveiben és a törvényszékeknél magyar legyen a hivatalos nyelv; 2. világi és egyházi hivataloknál a kinevezés feltétele a magyar nyelv ismerete legyen; 3. az iskolákban évről-évre, fokozatosan vezettessék be a magyar nyelv ... Az egész európai élet modern nyelveken folyt már. A latin nyelv fenntartása már lehetetlenség volt. De hiába támogatta a már az országgyűlésen lefokozott igényeket József nádor is, mert a királyi válaszirat az egész nyelvügyet a kiküldendő országos bizottság rendszeres munkálatai közé utalva, a kérdés megoldását az államkonferencia véleménye alapján elodázta. Bár az országgyűlés még csak a nemzetiség s nem a liberalizmus eszméjének hatása alatt állt, az alkotmány mindennél előbbrehozott ügye mellett azért mégis történt kísérlet a nemesi nemadózás megtörésére. Egyelőre a jobbágytalan nemesek telkeit kívánták egyesek adózás alá fogni, hogy így a jobbágyterhek csökkentessenek, de a többség még nem ért meg annyira, hogy ezt meg is szavazta volna. Az alkotmány biztosítása mellett, mely minden abszolútizmus után magától értetődött, nem is a vézna reformtörekvésekért nevezetes ez az országgyűlés, hanem azért, mert az új Magyarország két megteremtője Kossuth Lajos és gr. Széchenyi István ekkor jelent meg először az országgyűlésen. Kossuth ekkor még huszonhárom éves ifjú aki mint egy távollévő arisztokrata hölgy követe jelent meg s itt szerezte első tapasztalatait a politikai életről. Széchenyi, a Nemzeti Múzeum alapítójának fia, már idősebb volt s ekkor ki is lépett eddigi politikai passzivitásából és egyszerre magára vonta az egész ország figyelmét. 1825 november 25-én szóba kerülve a nyelvkérdés sérelme, Máriássy István felvetette a magyar tudós társaság felállításának szükségességét. A vita másnap is tartott s ekkor Nagy Pál szólalt fel nagy tüzzel a tudós társaság érdekében. Végtelenül fontosnak tartotta az intézményt, de sajnálattal állapította meg, hogy pénz hiányában nem lehet azt létrehozni. Ekkor Széchenyi István szólásra emelkedett s felajánlotta a felállítandó Tudományos Akadémia céljára egyévi jövedelmét, hatvanezer ezüst forintot. Példája rendkívüli hatást váltott ki. Számosan követték példáját s az országgyűlés törvénybe is iktatta a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának tényét. Ez volt az abszolútizmus idejében a hamu alatt ízott nemzeti kulturális megerősödésnek intézményes betetőzése.

Széchenyi István, akit a „legnagyobb magyar” jelzővel is szoktak illetni, ezzel a cselekedetével a nemzet új útra irányítóinak élére állt s rövid idő alatt írott programmal lépett a nemzet elé. Hatása a harmincas évek közvéleménye előtt leírhatatlan volt. Mozgásba hozta az egész nemzetet, a pangó gazdasági életet és felszabadította a tespedő társadalmi erőket. Megadta azt a lökést, amely a nemzetet a kor szellemének megfelelő nemzeti államiság berendezéséhez vezető úton visszatartóztathatatlannal elindította. Széchenyi a napóleoni háborúk alatt mint ka-

tona kezdte pályáját. A háborúk után bejárta Nyugat-Európát, ahol különösen az angol élet fogta meg. Felismerte a tennivalókat és látva az ország állapotát, megtelt a cselekvés vágyával. A nemzetet és az országot az önmaga erejéből kívánta felemelni a nyugati fejlődés fokára. Hogy megnyerje a közvéleményt, eszméi, programja népszerűsítésére az írott szó erejéhez fordult, 1830-ban adta ki elhatározó nagy művét a „H i t e l”-t s a következő évben a „Világ”-ot, mit 1833-ban a „Stádium” követett. Irodalmi munkásságának második része már nem alapvetés volt, hanem irodalmi harc Kossuth ellen, akinek módszerével Széchenyi nem tudott egyetérteni.

Széchenyi fellépése nem találkozott kiterjedt hatása ellenére sem általános elismeréssel. Kezdetben csak a reformpárti ifjú nemzedék osztotta eszméit. A nagy többség, a konzervatív nemesség a boldogulást még mindég a kiváltságokban kereste s nem lelkesedett a modern állam demokrata alapelveiért. Az ultramontán konzervatív párt egyenesen felforgatásra való törekvést látott Széchenyi eszméiben. Gr. D e s s e w f f y József nyomban a „Hitel” megjelenése után megtámadta Széchenyi eszméit a „T a g l a l a t” című munkájában. A „Hitel” megindította az általános érdeklődést, a pártszerű állásfoglalást, mozgásba hozta a közvéleményt. A felcsigázott érdeklődést többé lelohasztani nem lehetett.

Széchenyi az első magyar, aki nem hátra nézett, hanem előre. A „Hitel” befejező szavai nemzedékeket töltöttek meg hittel: „Sokan azt gondolják: Magyarország — volt; én azt szeretném hinni — lesz!” Igen találóan jellemzi Széchenyit Szék fű, aki azt írja róla, hogy nem politikus volt, hanem annál több: egy egész nemzet erkölcsi energiájának, önfegyelmének és lelkiismeretének megtestesülése. Nagy ellenfele, K o s s u t h azzal jellemezte, hogy évszázadokra Széchenyi az egyetlen, aki a nemzet életében sem korábban, sem később nem jött, mint mikor rá a nemzetnek szüksége lett s kinek hatása századokra fog kihatni... Azt a nemzeti megújítást, amelyet az irodalom indított meg, ő fejezte be. Bár a társadalmi, politikai, gazdasági reformok keresztülvitelére ideje nem maradt s azok gyakorlati megvalósítását egyrészt a radikálisoknak, másrészt a szabadságharc utáni új abszolutizmusnak kellett átengednie, a nemzeti renaissance végrehajtása megmaradt az ő érdemének.

Nézete szerint a magyarság anyagi elmaradottságáért nem a kormány felelős, hanem maga a nemzet, kifejezetten a kiváltságos osztály tehetetlensége. A nyugati országokkal szembeállítva Magyarországon sem a földnek, sem a tőkének, sem a munkának nincs meg az értéke. A földbirtokos osztály sokkal szegényebb, jtnert a hűbéri korból fennmaradt intézmények: a robot, a tized, a fiscalitas és az ősiség miatt nem rendelkezik szabadon birtokával s így azok a földbirtokos osztály hitelét lehetlenné teszik. Az ősiség alapján a birtok nem egy személyé, mert az egész család jogot formálhat rá s emellett a fiscalitas, a koro-

nára való visszaszármasztás, gátolja a tulajdonos szabad rendelkezését. A korona és a család által megkötött tulajdonos inkább rabja, mint ura földjének. Ez.....tette a földbirtok értékét oly alacsonnyá és a földhitelt lehetetlenné. A mezőgazdaságot lehetetlen, Teh helyzetbe hozza a kereskedelem hiánya, aminek oka a pénzhány mellett a közlekedési viszonyok páratlanul rossz állapota, a rossz vámrendszer és elsősorban az, hogy a magyar termelés eredményének sem belföldön, sem külföldön nincs piaca.

Széchenyi szakított az öntömjénezés kényelmes, de célra nem vezető eszközével. Kegyetlenül mutatott rá a magyar hibákra, magyar bűnökre. A bajt a gyökerénél keresve meg, az egész nemzeti alkatot vizsgálta, majd javító átalakítás alá vette. Szigorú önismeretet kívánt a magyarságtól és kemény önfegyelmezést. Mindezek ismeretlenek voltak eddig. A nemzet hibáit, az irigykedést, a bosszúállást, a lovagiasság hamis felfogását kíméletlenül ostromozta, hogy a nemzeti szellemet haladásra biztassa. Tudatosan elszakadva a régi rendtől, minden reményét a jövőbe helyezte, a jövő munkáinak eredményébe. A nemzetiséget tevékeny akarta tenni s ezzel az igyekvésével ő lett a modern magyar nemzet atyja.

A javítás eszközeit is megjelölte. Hangsúlyozta a szakismertékek mindennél előbb való fontosságát. Azután a társadalmi erők összefogását, a nemzeti koncentrációt. Kívánta az igazságszolgáltatás megjavítását, főleg a kereskedelmi és váltó-törvény-székek felállításával. A legvégső kívánság volt az alkotmány időszerű megváltoztatása, illetve a jó törvényhozás és kormányzás megvalósítása. Ennek keretében természetesen benne van a nemesi adómentesség megszüntetése is. Új kereskedelmi és közlekedési viszonyok teremtés fűtözte be a programot.

Jobbágy-programmja tükrözte legjobban vissza nemzetiségi szempontját. Ő a jobbágyban a magyarság utolsó zálogát, reményét, fenntartóját látta s hirdette, hogy a kilenc milliónyi jobbágy kirekesztése a nemzet életéből „elkerülhetetlen halált hozand az anyaföldre”. Remélte, hogy a reformeszmék megvalósításában a kiváltságos osztályok fognak előljárni jó példával. A legszebb kiváltságnak azt hirdette, hogy a kiváltságosok önként mondhatnak le a haza előmenetelét gátló kiváltságaikról. Remélte, hogy programja megvalósításánál találkozni fog a kormány együttműködésével s előre kizárta annak lehetőségét, hogy a király akarata ellenére kerüljön revízió alá az alkotmány. Követeléseinek egyrésze: a nemesi adómentesség megszüntetése, a nemesi birtokformák korszerűvé tétele, a gazdasági és katonai terhek igazságos megosztása, a parasztok jogának kiterjesztése a szabad birtokra és a szabad munkára, már Mária Terézia és II. József programjában benne volt. A novum a nemzeti eszme volt. De még a magyar nemzetiség kifejtésében is lojálisán a királyra számított. A kormány azonban érzéketlen volt minden reformmal szemben és ezért őt s nem Széchenyit terheli

a felelősség, hogy a reformok megvalósítása nem a kormánnyal való együttműködéssel, hanem annak ellenére következett be.

Széchenyi nagyvonalú nemzetnevelő programja mellett szinte eltörpülnek azok a közvetlen gyakorlati célok, amelyeknek megvalósítását munkába vette. Ilyenek: a Nemzeti Kaszinó megalapítása, amellyel az arisztokráciának akart helyet biztosítani a reformmunkában a társadalmi ellentétek kiegyenlítésével, a lóversenykultusz a lótenyésztés feljavítása érdekében, a Duna—Tisza szabályozás terve, a gőzhajózás sürgetése, az állandó Dunahíd propagálása, a Budapesti Hengermalom megalapítása, a két testvérváros, Buda és Pest kifejlesztése. Ezek a tervek, amelyek nagyrészt meg is valósított, inkább nevelő célnak akartak lenni a társadalom részére, hogy az ismerje meg a saját erőit és képességeit. Igazi hatása azonban a politikai életben jelentkezett, amelyet pro és contra át- és átjártak tanításai, amelyben a nemzetiségi eszme végérvényesen otthonos lett s amelyben már könyvei megjelenését követőleg megfigyelhetők ösztönzésének korszakot jelentő eredményei. A reformkorszak politikai gondolkozását Széchenyi állította be igazán a nemzeti gondolat irányába.

A közvélemény azonban hamar megérezte, hogy a kormány nem hajlandó a reformok megvalósításába belemenni s a nemzet úja egy évtized után elvált Széchenyi lojális felfogásától. A radikális irány vezére csak egy évtizeddel később lépett porondra Kossuth személyében, de az általa kezdeményezett reformirány és tempó, amely élénken ellentéte volt a Széchenyiének, csakhamar a maga pártjára vonta a nemzeti közvélemény többségét.

Külföldön ezalatt igen mélyreható események játszódtak le. 1815-ben a szerbek felkeltek a török ellen s Obrenovics Miklós vezetése alatt sikerült biztosítani ok bizonyos állami függetlenséget, 1821-ben a görögök kezdtek szabadságharcot a török hatalom ellen s a szabadságharc a francia-orosz-angol szövetség támogatása mellett sikerre vezetett. 1827-ben a francia-orosz-angol flotta Navarinónál megsemmisítette a török tengeri erőt. 1828-ban az orosz seregek megszállták a román vajdaságokat, 1829-ben átkeltek a Balkán-hegységen s egyidejűleg a Kaukázusban is előnyomultak. Az évtized elején súlyos spanyol, portugál, olasz forradalmak rázkódtatták meg Európa erőszakkal fenntartott régi rendjét. A drinápolyi békében Oroszország megkapta a Dunatorkolat szigeteit és Kaukázus egy részét, Szerbia, Moldva és Havaselve pedig jogot nyertek arra, hogy a török fennhatóság elismerése mellett helytartóikat maguk válasszák. Az 1830. évi londoni konferencia biztosította Görögország teljes függetlenségét. A függetlenség némi fokára jutott Szerbia és az orosz támogatást élvező román vajdaságok kezdtek nemzeti állammá alakulni s egyre nagyobb vonzó erőt gyakoroltak a magyar területen lakó faj testvéreikre. Egy-két évtized alatt ez a vonzalom nyílt irredentizmusig fokozódott.

Ily súlyos küleseményektől terhes légkörben gyűlt össze

Pozsonyba 1830 kora őszén az országgyűlés, hogy az előző országgyűlésen kiküldött reformbizottság munkáját letárgyalja. Az országgyűlés először királlyá koronázta Ferdinánd főherceget, a király legidősebb fiát s ezzel a trónöröklés zavartalan-sága biztosítást nyert. A reformok tárgyalására azonban nem került sor., A konzervatív párt és a király érdeke találkoztak. A köz-nemesség akciója kimerült a nemesi jogok védelmében, a korszerű gondolatok keresztülvitelére még nagyon gyenge volt annak a kevés követnek a szava, akiket nem az évszázados berendezkedés konzerválásának vágya fűtött. Széchenyi működése még természetesen nem éreztethette elhatározó befolyását. A Franciaországban kirobbant júliusi forradalom és a hollandokkal szemben sikerrel véghezvitt belga függetlenségi mozgalom (aug. 27—okt. 4.) egyaránt megdöbbentették a bécsi köröket s a magyar országgyűlés számbaj öhető munkásság nélkül oszlott rövid együttlét után szét. Az egyetlen gyöngye eredményt a nyelvkérdésnek egy lépéssel történt továbbvitele jelentette. Az 1830:8. te. ugyanis megkívánta az ország területén (Horvát-Szlavonországban nem) a hivatalnokoktól a magyar nyelv ismeretét, kivéve azokat, akik már hivatalban vannak. Az ügyvédi pályákra ezután menőknek négy év engedélyeztetett a magyar nyelv elsajátítására. A kancellária utasított, hogy a hozzá magyarul forduló megyékkel magyarul levelezzen, a kir. kúria pedig, hogy a magyarul indult pörököt magyarul folytassa. A világi és egyházi törvényszékek előtt megengedte a törvény a magyar nyelven való pörösködést. A törvények nyelvénél azonban az államkonferencia most sem volt hajlandó a rendek nyelvigényét honorálni. Az 1830. évi országgyűlésen tehát még mindég csak a nemzeti gondolattal találkozunk, a reformgondolatokkal nem.

A következő esztendő mozgalmas volt. Ekkor jelent meg a politikai életet új útra terelő „Hitel”. Ekkor izmosodott fegyveres ellenállással a lengyelek 1830-as felkelése az orosz elnyomás ellen. A felkelést a magyar közvélemény páratlan rokonszenvvel figyelte. A nemesség és a vármegyék gyűjtést indítottak a lengyelek számára s feliratokban kérték a királyt, hogy segítse meg a lengyeleket. Ezek inkább a kedélyeket hozták izgalomba, de az európai kolerajárvány betörése felkeltette a szenvedélyeket is s a felvidék babonás jobbágnépe felkelt a hatóságok ellen. Ezek a körülmények viszont a közélet megszigorítását vonták maguk után. A cenzúra és a bécsi kémrendszer még szigorúbb és alaposabb lett, mint eddig volt. Ilyen légkörben ült össze az 1832—36. évi országgyűlés, amely az első komoly reform-országgyűlésnek tekinthető. Ezen még megjelent az agg Nagy Pal, s ott volt a gazdasági reformmérzékével már 1830-ban feltűnt B e z e r é d i István, a vallásszabadság modern hőse B e ö t h y Ödön. Mellettük ott volt K l a u z á l Gábor, K ö l c s e y Ferenc és később Deák Ferenc is. A főrendi táblán S z é c h e n y i mellett ifj. br. W e s s e l é n y i Miklós volt a haladás leglelkesebb bajnoka. Abban az iskolában növekedett fel, mint Széchenyi, de

temperamentuma és másirányú érdeklődése csakhamar elválasztotta Széchenyitől. Az országgyűlés abban is különbözött a régebbiektől, hogy állandó hallgatóközönsége is volt. Majd minden követ mellett megjelent az országgyűlésen egy-két érdemes 'jurátus ifjú is, akik a politikai életbe beletanulni jöttek. Ezekből alakult ki a reformeszmék hangos és lelkes támogatócsoportja, amely a következő évtizedekben diadalra vitte az eszmét. A király már élete alkonyán állt, görcsös ragaszkodással csüngött eddigi uralkodási elvei további érvényesítésén. Ennek megfelelően az új idők képviselőit a kormány már eleve megpróbálta kigyomlálni a parlamentből. A kormány nem riadt vissza sem a vesztegetéstől, sem az erőszaktól, hogy a számára kellemetlenné válható elemeket eleve lehetetlenné tegye. A kormány lelketlen izgatással használta ki a bockoros nemességet, azt híresztelve, hogy minden különbség meg fog szűnni köztük és a jobbágyság között. Bevonult a megyei életbe az etetés, itatás és bunkósbot s még az országgyűlés folyamán is megkísérelte a kormány, hogy a liberális követeket a vármegyékkel visszahívattassa. Így váit meg az országgyűléstől a nemesen gondolkozó Kölcsey Ferenc is. Sikertült is elérnie a kormánynak, hogy a negyven hónapig együttülő országgyűlés a jobbágy személy- és vagyónbiztonságán, az úriszéken és az örökváltságon nem változtatott semmit sem.

Az alsó táblán már a reformpárt volt többségben. A kormánypárt inkább a felső táblán volt erős, ahol a demokráciától féltő konzervatívok túlsúlyban voltak. A felsőtábla buktatta meg a vallásszabadság kérdését, az Erdélyhez csatolt Készek visszacsatolásának ügyét, a polgári magánjog törvénykönyvi reformját és az ősiség eltörlését, valamint a vele összefüggő hitel kérdését. Leszavazták Kölcsey indítványát a lengyel felkelők támogatásáról s ez a sors érte a magyar nyelv ügyét is. Cziráky Antal azt hirdette, hogy vége lenne a magyar alkotmánynak, ha a törvények magyarul szerkesztnének. Deák, Wesselényi és Széchenyi hatására mégis sikerült némi könnyítést elérni a jobbágyság anyagi helyzetén. Így a robotot ettől kezdve pénzzel válthatta meg a jobbágy s ha költözködni kívánt, nemcsak házát, de földjeinek haszonélvezetét is eladhatta. A jobbágy telken lakó, eladó sodott kisnemes adófizető lett és az országgyűlés költségeit ezután nemcsak a jobbágyság, hanem a nemesség és a papság is fizette. Széchenyinek sikerült a L á n c h í d tervét törvényerőre emeltetnie, úgy hogy azon mindenkinek kell majd vámot fizetni. Ez volt az első réstörés a nemes általános nemadózási kiváltságán. A magyar nyelv ügye megint haladt egy lépést. Sikertült kivívni, hogy a törvények latin szöveg mellett ezután magyarul is szerkesztnendők s kétséges esetekben a magyar nyelvi fogalmazás lesz az irányadó.

Az országgyűlésen sok szép és kevés eredményes beszéd hangzott el. A legnagyobb eredmény az volt, hogy a becsi kormányzat, ha lehetett, még bizalmatlanabb lett, mint eddig volt. Minden korszerű törekvésben a felforgatási célzatot látta s nem

riadt vissza a legdrasztikusabb eszközöktől sem, hogy azt megsemmisítse. A rendek végre is kénytelenek voltak belátni, hogy a központi kormánnyal egyetértésben nem lehet Magyarország újjáépítéséhez hozzáfogni. Ezt a felismerést követte az örökös tartományokkal szemben érzett ellenszenv növekedése s az azokkal fennálló kényszerkapcsolat elleni hangulat egyre szélesebb körben való elterjedése. A reformkérdéseket a bécsi kormányzat rideg elutasító politikája kényszerítette a közjogi harcok terére. Nem jelentett semmi rendszerváltozást I. Ferenc halála sem. Utóda V. Ferdinánd (1835—1848) különben is eléggé gyengeelméjű uralkodó volt s a mellette is hivatalában maradt Metternich biztosította a rendszer folytonosságát, A rendszer további fennmaradására megbízható vak eszközökre lévén szüksége Bécsnek, olyan embert nevezett ki alkancellárnak M a j l á t h Antal személyében, aki nem is tudott magyarul. Még reakcionáriusabb embert neveztek ki kancellárnak, á l f f y Fidélt, aki rögtön a legkíméletlenebb eszközöket vette igénybe. Bécs eljárásán cseppet sem lehet csodálkozni. Ha csak némileg ismerjük a kiterjedt kémrendszert s ismerjük, hogy mi mindenről tettek elriasztó jelentést Bécsnek ezek a lélekkufárok, szinte ösztönösnek látjuk azt a kegyetlen reakciót, amellyel fellépett a kormányzat az országgyűlés veszélyesnek hitt elemei ellen.

A pozsonyi országgyűlés közül kialakult a jurátus ifjaknak, egy társalkodási egyesülete. A kormány ennek tagjait elfogatta, köztük S z e m e r e Bertalant és L o v a s s y Lászlót is. Az utóbbit minden törvényes alap nélkül 10 évi börtönre íteltette, amelybe a szerencsétlen ifjú bele is örült. A kormány már régen rossz szemmel nézte Kossuth működését is. A kormány ugyanis nem teljesítette a rendek kívánságát, hogy a tárgyalásokról cenzuramentes nyomtatott közleményekben számolhassanak be a közönségnek. Ekkor Kossuth, hogy az ország közvéleménye ne maradjon tájékozatlanul a politikai élet eseményeiről megkezdte az „Országgyűlési Tudósítások” kiadását. Előbb könyomatos útján állította elő, majd mikor ezt Bécsből megtiltották, az országgyűlési jurátus ifjúság kézzel másolgatta. A Kossuth ragyogó tollára valló színes és szertelen tudósítások az egyes liberális beszédek fontosságát külön hangsúlyozva egyre szélesebb körben terjesztették a liberalizmus eszméit, amelyek már túlhaladták Széchenyi mérsékelt tempójú programját is. Amíg mint egy távollevő mágnás képviselője vett részt az országgyűlésen, addig a kormány nem férhetett hozzá. De az országgyűlés feloszlása után Kossuth a kéziratot „Törvényhatósági Tudósítások”-ban folytatta közvéleménykialakító és irányító munkáját, erre a kormányzat pörbe fogta s az országot lázbahozó pör végén négy évi börtönre ítélte (1837). Ugyanez a sors érte Wesselényi Miklóst, Erdély Széchenyijét. Már az 1833-ban megjelent „Balítéletekről” című munkájában tanúbizonyságot tett páratlan szociális érzéséről, egyben arról is, hogy míg Széchenyi inkább oktató egyéniség, ő inkább izgató.

Már az 1832—36. évi magyar országgyűlésen lekötötte magát a sérelmi politika mellett s az országgyűlés egyik irányító szónoka lett. Nagy felkészültséggel harcolt Erdély és Magyarország uniója mellett, amelyet a román nemzetiségi törekvések és a szász nemzeti mozgalmak tettek szükségessé s amely ügy számára Kölcsey és Deák személyében az országgyűlésen két kiváló támogatót talált. Erdélyben az abszolutizmus egy évtizeddel tartott tovább, mint Magyarországon. Az ország bérvizonyai elszomorítóak voltak. Az 1834-ben végre összehívott erdélyi országgyűlésen AVesselényi lett az ellenzék és a reformpárt vezére. Már előzőleg sorraj árta néhány társával vándor patrióta módjára a törvényhatósági üléseket és izgatott az alkotmányosságért és az időszerű reformokért. Izgatásának hatására már az erdélyi országgyűlésen is tekintélyes tábora volt az új idők új embereinek. Kossuth példáját követve, a cenzúrát elkerülendő, saját lakásán rendeztetett Kolozsvárott be nyomdát s megkezdte az országgyűlési jegyzőkönyvek kinyomatását. A kormányhatalom itt is az erőszak fegyveréhez nyúlt. Elkoboztatta a kinyomott íveket s a nyomdafelszerelést és berekesztette az országgyűlést. Ezt követőleg a marosvásárhelyi táblán eljárás indult ellene izgatás és lázítás címén. Magyarországra távozván Erdélyben csak in contumaciam tudták elítélni, de csakhamar Magyarországon is hűtlenségi pörbe fogták Szatmármegye közgyűlésén mondott egyik beszédéért, ahol szavai értelmét rosszindulattal félreमारगारáltak. A hosszasan húzódó pör végén Wesselényit, aki kevéssel előbb mentette meg az emberek százait a pesti árvízkor, „oktató üdvösséges például három esztendei fogságra” ítélte a hétszemélyes tábla. A fogságban vakulásnak indult, mire barátai, elsősorban Deák, kieszközölték, hogy a király megkegyelmezett neki. Az ország mély megdöbbenéssel figyelte az országgyűlési ifjaknak, majd Kossuthnak és Wesselényinek igazságtalan pörét. Ez a három pör talán több népszerűséget/Szerzett a nemzeti ügyé lett, közjogi tέρre sodort reformügynek, mint Széchenyi minden agitációja. A kormány saját maga alatt vágta a fát. Az 1832—36. évi országgyűlés még Széchenyi befolyása alatt állott. Az erőszak nyomán a közvélemény lassan elfordulóban volt az óvatos Széchenyitől és várta a radikálisabb fellépést. Kossuth és Wesselényi közt Kossuth elítéltetése után mély és bizalmas barátság fejlődött ki. A két temperamentumos s ízig-vérig közjogi beállítottságú ember egymásra talált s az új évtized, a negyvenes évek már az ők túlnyomó befolyásának volt a tanúja.

A liberalizmus eszméi már készen álltak a francia forradalom idejében. A forradalomra következett különböző reakciók (Napoleon uralma, szent szövetség) a forradalomkor mar általános szabadság-eszméket ismét kiváltották s azok mint a reakciók reakciója valóságos rendszerré alakultak ki. A francia, liberalizmus az 1820-as években vert gyökeret s csakhamar európai visszhangot váltott ki. A liberalizmus a megsemmisített nagy forradalom szélsőségektől megtisztított szabadság eszméit reve-

lálta. Szekfü a liberalizmus követelményeit rendszerbe foglalva azokat a következő három csoportra osztotta:

„1. egyéni szabadságok: személyes szabadság, mit Angliában a Habeas corpus-akta fejez ki; működési és kereseti szabadság, függetlenül állami és rendi akadályoktól, monopólium-, privilégium-, vám- és céhszabályoktól; végül a tulajdon és tőke felhasználásának joga;

2. társadalmi szabadságok: szabad vallásgyakorlat, mellyel az egyház és állam szétválasztása is egybekapcsolatok; oktatási és egyesülési szabadság;

3. politikai szabadságok mint az előzők biztosítékai és feltételei: általános választói jog, nemzeti népképviselet, kormányfelelősség, független bírászkodás, sajtószabadság.”

A liberalizmus szorosan összekapcsolódott mindenütt a nemzeti gondolattal s így páratlanul gyorsan terjedt. Terjedése a 19. század eszméjéül a nemzeti eszme mellé a szabadság eszményét is odaállította. A harmincas évek végére ez a két eszme már nálunk is annyira összeforrt, hogy nem lehetett őket elválasztani. Viszont a szabadság eszme rengeteg közjogi vonatkozással lévén terhelve, a Széchenyi-féle reformeszmekekhez viszonyítva, több politikumot tartalmazott s így inkább a fórumra kívánczolt. Hogy Széchenyi elvesztette a befolyását, nem csak azzal magyarázható, hogy kétségtelenné lett, hogy nem lehet a kormánnyal együtt működni, hanem azzal is, hogy az ő pusztán csak nacionalista programja a szabadság eszme diadalával már szegényesnek tűnt fel a liberális nemzedék előtt. Kossuth viszont igazi megtestesítője volt a liberális eszméknek. Az eredetileg a riasztó korrupciós szarmazású reformművet Metternich kormányzata a demokrata-liberalissá alakította át.

Az 1839. évi országgyűlési „választásokat országos izgalom előzte meg. Hogy az általános kormányellenes hangulatot valahogy csillapítsák, Pálffy Fidél helyébe gr. Majláth Antalt nevezték ki kancellárrá s Cziráky Antal országbíró is kicserélték Majláth Györggyel. A pártok a személyi kedvezmények ellenére nagy hevességgel küzdtek egymással, mégpedig elvi alapon. A szembenálló két pártban tisztán felismerhetjük a liberális és a konzervatív természetet. A liberális ellenzék az alsó táblán többségben volt, ennek kimagaslóbb emberei Deák, Klauzál Gábor. Bezerédi István, Palóczy László, id. Pázmándy Dénes, Szentkirályi Móric, Pulszky Ferenc voltak. Kevéssel utóbb Beöthy Ödön is bekerült a követek sorába, bár a vegyesházasságok ügyében elfoglalt liberális állásfoglalása miatt a katolikus papság mindent megtett, hogy képviselőségét megakadályozza. Az alsótáblán a konzervatív kormánypártot András József és Zsedényi irányították. A felsőtáblán gr. Batthyány Lajos és Kázmér, br. Eötvös József, gr. Teleki László, gr. Esterházy Mihály és Kázmér, gr. Andrassy Károly, gr. Zay Károly és br. Perényi Zsigmond álltak a megszaporodott számú liberális ellenzék élén. Ekkor már mintegy 35 főúr képviselte a felsőtáblán a haladás

eszméit. A kormánypárt és konzervatív elemek a felsőtáblán gr. Desseffy Aurél körül csoportosultak. Széchenyi a maga közgazdasági programjával meglehetősen társtalanul állott, mert a konzervatív Desseffy inkább az adminisztratív reformokat tartotta fontosnak s a központi hatalom erősítésére törekedett a vármegyei túlkapások ellensúlyozására. Bár a párt szerette a f o n t o l v a h a l a d á s t emlegetni, alig tört többre, mint valami felvilágosult abszolútizmus-félére. Széchenyi pártonkívülisége miatt az alsótáblai ellenzék irányítása csakhamar Deák kezébe került. A liberális párt és a kormány kölcsönös bizalmatlansága miatt ennek az országgyűlésnek sincsenek túlzott eredményei. A legjelentősebb volt, hogy a külpolitikai helyzet nyomása alatt eleinte engedékeny kormányt rábírta a politikai foglyok kibocsátására és a szólásszabadság és szabad választás tiszteletben tartására. Jelentős reform volt a hiteltörvény megalkotása és a minden személyre és birtokra kiterjedő váltótörvényszék felállítása. A magyar nyelv ügye ismét tett egy lépést. Ez alkalommal a feliratokba, a helytartótanács és a kir. kamara levelezésébe sikerült azt bevezetni. Behozták az örökváltságot, amely szerint a jobbágy mindörökre megválthatta földjét az úrbéri szolgáltatások alól. Az eddigi életfogytiglan tartó katonáskodás helyett a 10 éves határt hozták be s a katonafogdosás helyett a sorshúzás útján való sorozást. Végül megadták a zsidóknak a szabad letelepedést és a földbérlet jogot, Ezzel megindult Galíciából a zsidóság meg nem gátolható, az északkeleti részeket előntő bevándorlása.

A 40-es évek elején a politikai élet irányítása Kossuth Lajos kezébe került. Fogságából kiszabadulva, 1841 elején megindította a szerkesztésében megjelent Pesti Hírlap-ot. Annak hasábjain emelte fel lelkes, szuggesztív és messzeható szavát az abszolútizmus ellen s a megyei autonómia érdekében, amit az alkotmány és a szabadság egyedüli biztosítékának látott, Munkásságával egy új fegyvert, a zsurnalisztikát állította a liberális ellenzék eszméinek szolgálatába. Eszméi nagyrészt megegyeztek Széchenyi eszméivel, legalább is azokból sarjadtak ki. Vezércikkeiben az ősiség megszüntetését, a földesúri viszony eltörlését, az általános adózási kötelezettséget, az országgyűlési képviselői rendszer lényeges megváltoztatását követelte. De míg Széchenyi reformpolitikája az arisztokratákra épített, addig Kossuth a köznemesség szélesebb rétegére kívánt hatni, ami a mozgalmat demokratikussá tette. Különben is sokkal radikálisabb volt, mint „a lojális gróf és így politikája is lényegesen radikálisabb volt. Kossuth szembeállította a köznemességet a minden igazságos adóreformnak útját álló arisztokráciával. Nem lemondást kívánt a köznemességtől, mint Széchenyi, hanem anyagi boldogulást ígért, egyenlőséget az arisztokráciával. Széchenyi egész elgondolása közgazdasági jellegű volt s az anyagi megerősödést tartotta elsősorban fontosnak. Kossuth látva, hogy a kormány ellenében semmit sem lehet megvalósítani, elsősorban a politikai változások-

kat tartotta égetően fontosaknak. Kossuth tisztázni akarta Magyarország Ausztriához való viszonyát, amely kérdés érintése elől Széchenyi kitért. Kossuth tudta, hogy csak ezzel a kérdéssel lehet a nagy tömeget is bevonni a mozgalomba s tudta, hogy tömegek nélkül nem lehet a régi rendi kereteket szétrobbantani, pedig anélkül a modern állami élet alapjának lefektetése lehetetlen. Széchenyi nem foglalkozott különösebb mértékben a vámkérdéssel, mert ő a belföldi fogyasztás emelkedésétől várta a gazdasági helyzet feljavulását. Kossuth ezzel szemben a szabad belső kereskedelem mellett nagy gondot fordított a vámkérdésre is. 1839-ben újították meg a német államok a vámszövetséget (Zollverein) s ezzel kapcsolatban felmerült az a kérdés, hogy Ausztria is csatlakozzék a vámszövetséghez s így kialakuljon egy közép európai vámunió. Ez Ausztria számára igen fontos volt, mert enélkül kiszorult volna a német piacról. Viszont akadályozta a vámuniót, hogy Ausztria és Magyarország között vámfalak voltak. Ez az oka annak, hogy az osztrák politikusok a 40-es évek óta a monarchia határain belül egységes vámterületre törekedtek. Kossuth határozottan a vámunió ellen foglalt állást. Egyrészt azért, mert a vámuniót német nemzeti intézménynek látta, amely meggátolná a magyarosodásnak indult német városi lakosság elmagyarosodását, másrészt, mert Liszt Frigyes német közgazdász nyomán azt hirdette, hogy a gyenge ország számára a nemzeti védővámrendszer a legfontosabb s így az országnak önmagának kell ipart teremtenie és politikailag önállóvá lennie. A magyar ipar és a magyar politikai önállóság érdekében izgatott Kossuth s így került szembe az osztrák gazdasági politikával, mégpedig annak legérzékenyebb oldalával.

S z é c h e n y i lejártnak tekintette a megyei rendszert, az örökös izgatást és sérelmezést, az anyagi jólét fejlesztését tartotta egyedüli feladatnak s hitte, hogy annak nyomán ki fog virágozni a politikai szabadság is. Minden erőszaktól és szélsőségtől betegesen irtózott. Különben is bántotta Kossuth nagy népszerűsége. Nem késett tehát, hogy felemelje ellene szavát. D e s s e w f f y a saját lapjában, a konzervatív Világban, már előbb szembeszállt Kossuthal, hibáztatva annak politikai programját és célkitűzéseit. Széchenyi támadása, melyet a „Kelet Népe”-ben intézett Kossuth ellen, nem volt ilyen elvi magaslaton álló. A támadás személyes volt. Túlzott önbecsüléssel és népszerűség-hajhászással vádolta meg Kossuthot s azt állította, hogy hibás taktikájával Kossuth romlásba fogja vezetni a nemzetet. A kíméletlen hangú támadásra nemcsak Kossuth válaszolt, hanem Kossuth pártjára állt Deák Ferenc és E ö t v ö s József is. A vita bizonyította, hogy Széchenyi népszerűsége leáldozott, a közvélemény már nem ismerte el őt vezetőjének s az óvatos Széchenyi-álláspont helyett inkább választotta a gyors és radikális reformtörekvések bizonytalan és nagyobb kockázatú útját. A liberális nemzedék elszánta magát arra, hogy szétrombolja a rendi alkotmányt és modernizálja az állami életet. Egyelőre csak az volt a probléma, hogy

a tovább is fenntartani kívánt autonóm vármegye miként kapcsolódhat be a modern államéletbe. A hírlapi viták által ébrentartott közvélemény nem lankadó érdeklődéssel tárgyalta ország-szerte a megyegyűléseken az ősiség és a céhek eltörlését, a közteherviselés kívánalmát, a sajtószabadságot, a modern büntető-törvénykönyvet, a jobbágyság egyenjogúsítását a nemességgel, a városok új rendezését, a népnevelés szabályozását, a védvám bevezetését, az Erdéllyel való uniót. Széchenyi a nemzeti gondolatot plántálta bele mindenkibe, Kossuth a szabadságeszméket. Az idejétmúlt rendiség épülete már recsegett. Az új Magyarország utáni vágy egyre többek lelkében égett. Maguk a konzervatívok is kezdték belátni, hogy a nemesi adómentesség tovább nem tartható fenn s a legközelebbi (1843—44) évi országgyűlés már ennek a kérdésnek a jegyében ült össze.

A reformkérdések fejlődésével párhuzamosan egyre jobban ért a kirobbanásra a nemzetiségi kérdés is. Említettem már, hogy a nemzetiségi öntudatosodás a nem-magyar nemzeti-ségeknél is végbement. Az öntudatosodást mint kísérő jelenség nyomon követte mindenütt a nemzetiségi izgatás. Az ezáltal teremtett belpolitikai helyzet mint megoldandó súlyos feladat tornyosult a nemesi nemzet elé. A magyar államiság ellen irányult a román, a szerb, a horvát, sőt már a tót mozgalom is. Az illir (horvát) mozgalom feje, Gáj Lajos, a bécsi udvar támogatását élvezte. Kollár János tót nyelvű epikus költeményében (1827) már irodalmi alakot öltöttek a pánszláv törekvések, amely mögött Oroszország rémmé óriásodó alakja állt. Az Erdélyben kiművelődött román vezetőemberek szintén irredenta törekvésekkel fűtötték fajtestvéreiket. Az erdélyi szászok elkeseredetten álltak szembe az erdélyi országgyűlésen minden magyar kultúrtörekvéssel. Lehetetlen volt észre nem venni, hogy elkövetkezett az az idő, amikor az idők folyamán bevándorolt idegen népelemek a magyar nemzetiség és államiság rovására a magyar területeken nemzetiségüket és nemzeti állami igényüket érvényesíteni kívánják. Egész sereg újságcikk, röpirat foglalkozott mindenféle párt-állásról az egyre eltagadhatatlanabb veszedelemmel. Erdélyben ez váltotta ki az önállóság feladásának őszinte vágyát és az anyaországgal való egyesülés gondolatát, amely a negyvenes években az erdélyi élet legnagyobb kérdése lett.

Minden hozzászóló közül messze kimagaslott éleslátásával a fogságban megvakult Wesselényi, aki 1843-an könyvben fordult a magyarsághoz, hogy felrzza abból a kábultságból amellyel a nemzetiségi veszedelemmel szemben viselkedik. Könyve „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében” bámulatos éleslátással ítélte meg a kérdés állapotát. Egvetlen passzusa meggyőző írójának a maga korában páratlan éleslátásáról: „Mások közöttük kegyelmesebbek irántunk. Horvát- s Tót-országot (Szlavónia) az egyik, az úgynevezett tót vármegyéket pedig egy más alkotandó szláv álladalom részévé szánván; min-

ket magyarokat honunk közepén azon részre szorítva, mellyel tisztán magyarok laknak, egy kis tartományocskává szigorítva — megengednének létezni, vagyis tengődni. Illy követelés emel-
tetik ellenünk. A szláv követelők mellett, túl az oláhok akarnak pörbe idézni s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Magyarhon oláhlakta részeit venni el tőlünk. Hazám, nemzetem, léted vagy nemléted kérdése forog fenn, ébredj és tegyél, vagy veszni fogsz. Oh bár a földet sarkaiban megrázó végitéleti trombita erejével harsogna e felkiáltás minden kar-, kor-, nem- s helyzetbeli s minden színezetű magyar fülébe”.

Már tíz évvel ezelőtt áldottnak mondott Wesselényi minden olyan törekvést, amely a nemzetiségi kérdést kívánja megoldani. Megoldásul a liberális eszmekörből kiindulva azt ajánlotta, hogy az alkotmányt ki kell terjeszteni minden nemzetre, nem szabad törni azok nyelvére, viszont kitarzott amellett, hogy a törvényhozás és közigazgatás nyelve csak egy lehet. Nemzetiségi politikáját modern nyelvre átültetve így lehetne kifejezni: *érdekek közösségén alapuló értelmi együttműködést* akart létrehozni az ország különböző fajú lakossága között. Wesselényi sokat várt könyvétől, azonban súlyosan csalódott, érdeklődést is csak mérsékelten keltett, viszont megértést egyáltalán nem váltott ki.

A különböző pártállásúak különbözőképpen ítélték meg a nemzetiségi kérdést. Kossuth a kérdést megoldhatónak vélte tanítókkal. A liberálisok általában alkotmányos jogkiterjesztéssel gondolták az ügyet megoldani, a jogkiterjesztéstől majdnem egyhangúan a nemzetiségek elmagyarosodását várták. A liberálisok a saját ideológiájukban bízva, azt csalhatatlannak hitték s optimisták voltak. A liberális államot olyan valaminek gondolták, mint a csodabalsamot, amitől minden meggyógyul. A konzervatívok ennek ellenkezői voltak. Lebecsülték a magyarság erejét s a gazdasági javulás bizonytalan idejéig akarták megőrizni a megőrizhetetlent, az éppen akkor fennálló állapotokat. Ennek érdekében a magyar nyelv rovására is békére akarták bírni a nemzetiségeket. A kornak egyetlenegy reális nemzetiségi politikusa volt: Wesselényi, viszont órá hallgat-
tak legkevésbé.

Igen helyesen írja Kornis Gyula: „A magyarság tragikus dilemma előtt állt. Vagy nemzeti életösztönéből kifolyólag minden törvényes és társadalmi eszközzel terjeszteni iparkodik nyelvét, de akkor magára zúdíttja az idegenajkú népeket; vagy Dedig teljesíti ezek nyelvi kívánságait s akkor maga nyújt segédkezet az ország felbomlásához, a nemzetiségeknek a fajrokon államokhoz való mielőbbi csatlakozásához ...” Az első utat Kossuth optimizmusa tanácsolta, a másodikra a kiegyezést kereső Széchenyies pesszimizmus vezetett volna. A nemzetiségek biztosak voltak abban, hogy őket beolvasztani már nem lehet. Ebben a helyzetben kereste Wesselényi a maga módján a lehető legjobb megoldást, amelyben sem a magyarság nem alkudtatik el, sem a nem-

zetiségek nem rövidítették meg. Wesselényi nemzetiségi politikája liberális volt ugyan, de hiányzott belőle a magyar faji imperializmus gondolata. Az ő programja egyesítette a liberális és konzervatív program sarktételeit: a jogkiterjesztést és a nyelvi türelmességet. Azonban még azt sem érte el, hogy a nemzetiségi kérdést akár a liberális, akár a konzervatív pártnál a melleslegesen megoldandó kérdés szerepéből vezetőhelyre emelje.

A liberalizmus eszmeköréből indult ki, kapcsolódva a magyar nemzetiségi gondolattal az a páratlan és eddig ismeretlen érdeklődés, amely a közfigyelmet a paraszt felé terelte. A negyvenes évek voltak a magyar nép és a magyar népiség felfedezésének kora. A minden előtt járó irodalmi élet volt itt is az iránytszabó. A Kisfaludy-Társaság megindította a közmondás- és népköltés gyűjtést. A népiség irodalmi divattá lett, majd kevéssel utóbb megjelent az irodalmi életben Petőfi, a legnagyobb erejű magyar lírikus, aki a magyar népi költészet virágait a magyar műköltészet legszebb alkotásainak mintájául használta fel. A költészet mindig párhuzamosan jelentkezett a politikummal. Berzsenyi a nemesség költője volt, épp úgy mint a Kisfaludyak. Vörösmarty a nemzeti öntudatosodás romantikusa. Bajza és köre a liberális ifjúsággal megerősödött intellektuális polgárság irodalmi képviselői voltak. A jobbagység felé fordulásnak, a nemzet testébe való emelés korának utolérhetetlen irodalmi reprezentánsa Petőfi Sándor. Miként később az elnyomatás kora is megtalálta a maga költőjét Tompa személyében...

A különböző felfogások ellenére is egységes volt a nemzet a saját erejéből való belső alkotások támogatásában. Meg kell említenünk néhány intézményt, amelyek ilyen öntevékenység útján ez időben jöttek létre. 1830-ban alakult meg ténylegesen a Magyar Tudományos Akadémia, 1835-ben a Gazdasági Egyesület, 1836-ban a Kisfaludy-Társaság. 1837-ben nyílt meg a Nemzeti Színház. 1840-ben indult meg először a Budapesti Szemle. 1842-ben megalakult a Magyar Természettudósok és Orvosok Társulata. 1846-ban megindult az első gőzvasút egyelőre Pesttől Vácig, ehhez járult 1847-ben a Pest—szolnoki vonal. (Pozsony és Nagyszombat között a lóvasút már 1837 óta járt.) A gőzhajózás Széchenyi kezdeményezésére a Felső-Dunán már 1833-ban megindult. Kezdetét vette a Vaskapu szabályozása, majd a Tiszaszabályozás. Az említett komoly társulatok mellett Balogh Pál indítványára „Hasznos ismereteket terjesztő társulat” is alakult. Batthyány Lajos már 1841 és 1842-ben honi iparműkiállítást rendezett. Perczel Mór Tolnán, Batthyány Kázmér és más liberális képviselők más városokban iparpártoló védegyleteket alapítottak. Pesten Kereskedelmi Bank létesült, valamint Gyáralapító Társulat. Kossuth javaslatot tett a vukovár—fiumei vasút kiépítésére. A védegylet-mozgalmat Kossuth indította el s célja elsősorban az osztrák iparcikkek bojkottálása volt. 1845-re a mozgalomnak már csaknem 100.000 tagja volt s 138 fiókkal ren-

delkezett. A mozgalomnak legnagyobb jelentősége az volt, hogy a hazai ipar támogatásával a hazai német városi polgárságot, mely a kormány kereskedelmi politikájának mindig csak kárát látta, megnyerte a magyar nemzeti gondolatnak. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület is ebben az időben jött létre Fáy András kezdeményezésére, jeléül a Deák Ferenc szavait megértő nernzat igyekvésének. Deák adta ki ugyanis a jelszót, hogy a nemzet ne bízzék senki másban, csak önmagában.

Nagy belső fellendülés, a politikai ellentétek elmélyülése, a nemzetiségi kérdés elmérgesedése, a nemzeti gondolat és a szabadságesszme egyre szélesebb érvényesülése tette forróvá a légkört, amikor 1843—44-ben ismét országgyűlésre került a sor.

Ausztria belső viszonyai korántsem voltak rózsásak. Németországban a harmincas években erős nemzeti öntudatosodás állt be, amely veszélyeztette Ausztriának a német törzsek életében az utóbbi századokban vitt vezetőszerpét. Itáliában már az 1830. évi francia forradalom hatása alatt voltak felkelések s 1831-től már működött M a z z i n i, az olasz egység lelkes apostola. Ausztria minden igyekezettel azon volt, hogy a hol keleten, hol délen, hol északon jelentkező nemzeti és szabadságesszmét letörje. Azonban nemcsak Metternich energiája csökkent, hanem az ellenséges energiák is sokasodtak s így egyre nehezebb feladatok előtt állt a német-olasz világhatalomról lemondani nem akaró bécsi kormányzat. Tudjuk, hogy Széchenyi a legnagyobb őszinteséggel fedte fel annak idején felforgatási célzattól igazán mentes eszméit Metternichnek: azt is tudjuk, hogy a patriarcha-kort érő József nádor őszinte barátja volt a nemzetnek. Viszont a külözmogalmunktól és belső törekvésektől méltán ideges bécsi kormányzat még őket sem mindig hallgatta meg, ha a magyar fejlődés állami támogatásának kérdéséről volt szó.

Az 1843-ban összegyűlt országgyűlésnek a kormány javaslata értelmében az adózás kérdésének rendezése lett volna a legfontosabb feladata. Hogy a kormányzat ezt a kérdést napirendre hozta, nagy mértékben Széchenyi közbenjárásának volt a következménye. Az országgyűlés összeállítását most is igen heves választási és követutasítási harc előzte meg a vármegyékben. Mert bár Kossuth és Széchenyi eszméi egyre szélesebb körben terjedtek el s maga a konzervatív gr. Dessewffy is rámutatott „Alföldi leveleiben” az adózás súlyosan igazságtalan voltára, a vagyontalan kiskemesség, amelyet a jobbágytól csak nemesi kiváltsága különböztetett meg, nem akart parasztsorba kerülni. Ezek a megyegyűléseken személyesen jelentek meg s így igen nagy befolyásuk volt a követutasításokra. Nem egyszer véres összeütközéseket is kiváltó viharok jellemezték a megyegyűléseket s a legtöbb megye megakadályozta az oly követek küldését, akik az adófizetés mellett foglaltak állást. Mivel Zala megye is a nemesi adómentesség fenntartására utasította követeit. Deák Ferenc nem fogadta el a követtséget s így kimaradt az országgyűlésből. Az országgyűlés alsótábláján a nem-adózók voltak többségben és a liberális ellen-

TÁNCOLÓ INSZURGENS
(Egykorú olajfestmény. — Ernst Múzeum)

HÍRES MAGYAR BETYÁROK A 19. SZÁZAD ELEJÉN.
(Hessen-Philippstahl Ferdinánd vízfestménye. - Nemzeti Múzeum)

SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF
(Amerling festménye. — Ernst Múzeum)

zék is több frakcióra bomlott. A felsőtáblán is többségben volt a konzervatív párt, amelyet a tehetséges, fiatal gr. Apponyi György vezetett. Az országgyűlés ily természetű összeállítása mellett kétségtelenné lett, hogy a közadózási reformot erőszakos külső befolyás és heves izgatás nélkül nem lehet tető alá hozni.

Az országgyűlésnek még ilyen összetétele mellett is volt néhány jelentős alkotása. Végre, több mint félszázados küzdelem után sikerült diadalra vinni a magyar államnnyelv ügyét. Eszerint a törvényhozás, közigazgatás és közoktatás nyelve a latin helyett a magyar lett. Horvátország belügyeiben megmaradt a latin nyelv használata, de a magyar hatóságokkal való levelezésbe a magyar nyelvet hozták be. Az országgyűlések tárgyalási nyelve is a magyar lett. A horvát követek ugyan beszélhettek latinul, de ebben az esetben beszédük nem került be a naplóba. A kormány elismerte végre a magyar követelést, ugyanakkor azonban a legszigorúbban megfélemlítette Zágrábban a magyarbarátokat s így a magyarság és horvátság között keletkezett szakadékokat sikerült Bécsből áthidalhatatlanná mélyíteni. Régen szőnyegen levő kérdés volt a vegyesházasságok ügye is, amit az országgyűlés végre rendezett, még pedig a katolikus álláspont ellenére. Eszerint vegyesházasságot bármely felekezet papja előtt lehet kötni s a fiúk az apa, a leányok az anya vallását tartoznak követni. Ez volt a vallások egyenjogúsítása terén a legjelentősebb lépés. Az országgyűlés megengedte, hogy nem-nemes is viselhet hivatalt és vásárolhat nemesi birtokot. Rendezte a közmunkák ügyét: az egésztelkes jobbágy évi 12 napot lett köteles szekérral és igásmarhával közmunkában tölteni. A kevesebb telekkel bírók a telek arányában csökkent terhet viseltek.

A felsorolt reformok mellett azonban igen sok kudarc is volt. Megbukott a felsőtáblán Széchenyi minden igyekvése ellenére a közteherviselés gondolata, nemkülönben az ugyancsak általa propagált és Deák Ferenc, valamint társai által kidolgozott új büntetőtörvénykönyv. Ebben már ki volt mondva a törvényelőtti egyenlőség s eltörölte volna a földesúri bíraskodás középkori rendszerét. Megbukott az esküdszéki javaslat, a szabad királyi városok jogainak szabályozása és az Erdéllvel való unió ügye. Az ellenzék az alföld-fiumei vasutat követelte. Kossuth adta ki a jelszót „tengerre magyar” s az ő agitációja folytán a megyék többsége követelte Fiume összeköttetését az országgal. Széchenyi ellene volt ennek s ő az Ausztriával való vasúti kapcsolatok kiépítését sürgette. A fiumei vasút kérdésében a kormánnyal összefogott konzervatívokra neheztelő rendek bizalmatlanságot szavaztak a kormánynak s az országgyűlés a legelkeseredettebb és elégtelenebb hangulatban oszlott szét. A kormány megint csak személyi próbálkozásokkal válaszolt: Majláth Antal kancellár mellé Apponyi Györgyöt nevezték ki alkancellárrá, majd 1846-ban vele töltötték be a kancellári székét is.

Az országgyűlés szétoszlás utánra kormány megtalálta a módját, hogy Kossuth Lajost eltávolító a Pesti Hírtől. Ettől

kezdvé fejtí ki Kossuth az egész országra kiterjedő iparpártoló és egyébirányú közzgazdasági szervező tevékenységét. Az egyre rosszabbodó külpolitikai helyzet nyomására az agg Metternich is a reformok útjára akart lépni. Természetesen nem oly mértékben és irányban, amint azt a nemzet haladniakáro része elképzelte, hanem úgy, hogy azzal ne csak az anyagi érdekeket szolgálja, hanem a birodalom központosítását és erősítését is. Már 1844-ben levélben fordult József nádorhoz s kifejtette benne, hogy megváltoztatja eddigi politikáját, mert az abszolútizmus és a magyar alkotmányosság nem fér össze egymással és ebből az ellentétből az elmúlt évtizedek alatt csak kár háramlott Magyarországra. Kifejtette, hogy mindkét táblán tömör és erőteljes konzervatív pártra, illetve többségre van szükség, amely keresztül tudja vinni a kormány által eleve kidolgozott és az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatokat. Metternich ezáltal a kormány hatalmát látszatalkotmányossággal akarta alátámasztani s az így alátámasztott kormányhatalommal hajlandó volt bizonyos gazdasági természetű reformok megvalósítására. Természetes, hogy ez az elgondolás megfelelt Széchenynek is, aki nem késett a helytartótanács kebelében szervezett közlekedési osztály vezetését elvállalni. Kossuth radikális agitációja folytán már eddig is eltávolodott az ellenzékttől. Ezzel a lépésével attól visszavonhatatlanul elszakadt. A kormány azokat a gazdasági reformokat akarta végrehajtani nálunk, amelyek már Ausztriában megvoltak, így az általános adózást és a dohánymonopóliumot. Meg akarta szüntetni a két ország közé eső vámvonalat amelynek megszüntetése — mint láttuk — most Ausztria számára vált elsórangú érdekke. Széchenyi a kormányttól nyert hivatalában kezdte meg a Tisza szabályozását s ezzel múlhatatlan közzgazdasági érdemeket szerzett magának.

A Metternich-féle terv megvalósítása érdekében megindult a konzervatív párt szervezési munkálata. A siker érdekében Apponyi György új rendszert eszelt ki, az úgynevezett adminisztrátori, vagy megyefőnöki rendszert. Ez azt jelentette, hogy a megye közzgazgatását az alispántól maga a főispán vette át. A főispánok viszont a kormány bizalmi emberei voltak, akik a kormány érdekeit nemcsak képviselik, de megyéjükben érvényre is juttatják. Azok helyett a főispánok helyett, akik nem laktak a megyéjükben, vagy erre a szerepkörre nem vállalkoztak, Metternich adminisztrátorokat nevezett ki, természetesen elsórsorban az ellenzéki megyékbe. Számszerint 18 ilyen adminisztrátort ültetett az ország nyakára. A megyék azonnal felismerték, hogy a kormány a nemesség önállósága ellen tör s az ellenzék letörése mellett a kormány befolyásának erősítésére törekszik. Hiába ígérték az adminisztrátorok a közzmunkák rendezését és az igazságszolgáltatás meggyorsítását, a megyék inkább nem kértek az ígéretek teljesítéséből, mintsem politikai pártállásukról lemondjanak. Utasították az alispánokat, hogy a hivatalos pecsétet ne adják ki az adminisztrátoroknak és azok rendeleteit ne vegyék

figyelembe. Metternich szerencsétlenül válogatta össze adminisztrátorait s így olyan is akadt, aki — mint Biharban Tisza Lajos, Hontban Luka Sándor — nem riadt vissza a vérontástól sem, hogy megtörje a megyei ellenzékét. Természetes, hogy az adminisztratori rendszer a legkevésbé sem érte el célját, nemhogy a kormány malmára hajtotta volna a vizet, hanem még inkább a kormány ellen hangolta az ország közvéleményét. Kossuth nem késett az új „Kreishauptmann”-ok által nyújtott anyagot agitációra használni fel. Fokozta Kossuthék sikerét, hogy a kormány, bár 1846-ban adott ki programot, abban a legfontosabb politikai kérdésekről, mint a népképviselő, a törvény előtti egyenlőség, stb. nem vallott színt. A kormány érdekében a vele egyre jobban összeforrt Széchenyi bocsátott ki egy röpiratot „Politikai programtörvények (1847) címen. A röpiratban a legkíméletlenebbül támadt Kossuthra, mind személyére, mind politikájára. Kétségbeesetten és nem mérsékelt szenvedélyességgel követelte Kossuthtól, hogy izgatását hagyja abba s egyben felelőssé tette azért az elkerülhetetlen katasztrófáért, amely Kossuth politikája nyomán — szerinte okvetlen — be fog következni. A nemzettől teljesen elejtett Széchenyinek semmi hatása sem volt már. Nimbuzát már az megtépázta, amikor túlzott óvatosságból és Kossuth elleni vak gyűlöletéből a nemzetiségi kérdésben a horvát-tót álláspont mellett foglalt — még 1842-ben, híres akadémiai beszédében — állást. Ettől kezdve elnépszerűtlenedése hihetetlen gyorsan következett be. Újabb röpirata már csak azt érte el, hogy hatására a megoszlott ellenzék ismét összefogott s így újra megerősödött.

Az ellenzék kebelén belül ugyanis két irányzat alakult ki. Kossuth, Teleki és a liberálisok többsége — mint már említettem — a liberális elvi követelések mellett fenn akarták tartani a megyei autonómiát. Nem tudták ugyan, hogy a felelős parlamenti kormányzást és a megyei autonómiát miként egyeztessék össze egymással, de az alkotmányosság védelmének már annyiszor jól bevált biztosítékát, az autonóm vármegyét még a felelős parlamenti kormányzás esetében is fenntartandónak hirdették. Ezzel szemben az úgynevezett centralisták — Szalay László, br. Eötvös József, Trefort Ágost, Csengery Antal, Kemény Zsigmond — azt vélték, hogy a régi megyei rendszer elavult. Az ő felfogásuk szerint a parlamenti rendszer és a megyei autonómia teljesen kizárják egymást. A végrehajtóhatalmat a kormány nem bocsáthatja ki a kezéből. Ennek megfelelően követelték a népképviselői elv gyakorlati megvalósítását és egy független felelős minisztériumnak, vagyis a parlamenti kormánynak megalakítását; a közigazgatást pedig a központosítás alapján akarták megreformálni.

Széchenyi támadása az elvi alapon szétszakadt ellenzékét összehozta. Kossuth felszólítására a liberális párt Deák Ferencsel megszerkesztette előzetes megbeszélések alapján a 11 pontból álló programot, amelyet mindkét ellenzéki frakció közös programmal fogadott el (1847 június). Az úgynevezett „E l l e n z é k i

Nyilatkozat” többek közt követelte a felelős magyar miniszteriumot, a népképviselőten alapuló országgyűlést, az Erdéllyel való uniót, a sajtószabadságot, a teljes jogegyenlőséget és a közteherviselést. Ezzel a programmal indult harcba az egyesült ellenzék az 1847 november 7-ére Pozsonyba összehívott országgyűlésen, amely a legutolsó magyar rendi országgyűlés volt.

Az országgyűlést V. Ferdinánd király magyar nyelven nyitotta meg. Ez a lelkesedést keltő szokatlan esemény, a magyarul szóló király, vezette be azt az országgyűlést, amely rövid félév alatt megdöntötte a rendi Magyarországot és elvégezte a modern, korszerű Magyarország alapvetését. Az alsóház ellenzékét a Pest megyében megválasztott Kossuth mellett Deák és Szentkirályi vezették, míg a konzervatív pártnak Somssich Pál volt a vezetője. Széchenyi Mosón megyében választotta be magát az alsótáblába, hogy ott képviselje és támogassa a kormány által beterjesztett terjedelmes munkaprogramot. A felsőtáblán Batthyány Lajos és Teleki László irányították az ellenzékét.

Az országgyűlés először is nagy lelkesedéssel nádorrá választotta a nemrég elhunyt, 50 évig nádorkodott József fiát, István főherceget, aki atyja halála óta már mint helytartó kapcsolódott bele a magyar ügyekbe. A felirati kérdésben a két tábla nem tudott egymással megegyezni s így mindkettő külön-külön felirattal fordult a királyhoz. Az alsótáblán Kossuth irányította az eseményeket. Az ő nevéhez fűződik az alsóház önálló felirata és a küzdelem az adminisztrátori rendszer, ellen. Az alsótábla az ő és néhány társa kezdeményezésére fogadta el a közös teherviselést, az úrbér örökváltságát, az ősiség megszüntetését s küldött ki bizottságokat a törvényjavaslatok kidolgozására.

A kormány közben mindent elkövetett, hogy az ellenzékétől minél több követet nyerjen meg a maga támogatására. Kossuth minden szónoki sikere mellett is végül meddőségbe fulladt volna az országgyűlés, ha az európai események más mederbe nem terelik az országgyűlés menetét.

A régi rendszert végül is az európai forradalmak döntötték meg. 1848 elején felkelés tört ki Dél-Itáliában. Február 24-én a franciák megdöntötték Lajos Fülöp király trónját. A forradalom futótűzként terjedt keletre. Bajorország után Bécszet rázta fel tespedéséből. A kormányzat még a régi rendszer fenntartásán fondorkodott, mikor március 13-án Bécs utcáin véres eseményekben robbant ki a forradalom. A bécsi forradalom elsöpörte Metternichet és rendszerét. Ugyanakkor lemondott Apponyi György kancellár is. A megszorított Ferdinánd Ausztria számára már március 14-én (a kormány bukása napján) megszüntette a cenzúrát s másnap, március 15-én, ünnepélyesen megígérte, hogy felelős parlamenti kormányzattal fogja továbbvezetni Ausztriát. A bécsi események előrevetették a magyarországi nagy változások képét is. Apponyi bukása és az osztrákok-

nak tett alkotmányigéret után lehetetlen volt kitérni a magyar kívánságok teljesítése elől.

A francia forradalom hírére Kossuth, aki előrelátta, hogy sorsdöntő események előtt áll a nemzet, március 3-án hatalmas beszédet mondott az alsótáblán, amelyben indítványozta, hogy az országgyűlés intézzen feliratot a királyhoz, amelyben kérik a közteherviselést, a jobbágyság megszüntetését, a népképviselőket, a magyar felelős kormány kinevezését, ezzel kapcsolatban az eddigi kormányzások megszüntetését és kérik Ausztria számára is az alkotmány megadását. A kormány azonban nem engedte meg, hogy a felirat a felsőtáblán tárgyalassék, hanem Bécsbe idézte a nádort és azokat, akik ott elnökölhettek volna és így a felsőtábla nem tudott tárgyalni. Bécsben ekkor még a mozgalom erőszakos letörésének tervével foglalkoztak. Királyi biztost akartak az ország élére állítani, aki felhasználhatta volna a hadsereget is. Széchenyi maga ajánlkozott az állás elfogadására. A király élehangú leiratban akarta megdorgálni az országgyűlést. Metternich császári manifesztumot adott ki, amelyben a fennálló rend érdekében fegyveres fellépéssel fenyegetőzött. Három nap múlva Bécs népe, amely német fordításból ismerte Kossuth beszédét, adta meg a választ a korhadt rendszer utolsó próbálkozására. Az abszolutizmust Bécs forrongó népe huszonnégy óra alatt megbuktatta. A megriadt udvar március 14-én végre letárgyaltatta a Kossuth-féle feliratot a felsőházzal is, maga a nádor ajánlotta azt elfogadásra és azt fényes küldöttség vitte Bécsbe. Kossuth március 3-án sem követelt többet, mint azelőtt és most sem kívánt többet. A kívánalmak már évek óta változatlanul ugyanazok voltak.

Nem volt semmi új a sokat emlegetett március 15-iki tizenkét pontban sem, amelyet 15-ére virradólag a pesti fiatalság állított össze és 15-én a Nemzeti Múzeum előtt népgyűlést tartva ismertetett. A politikai fogoly Táncsics kiszabadítása és a Talpra Magyar cenzúramentes kinyomtatása volt még a pesti, esős március 15-ének kimagasló eseménye. A magyar újjászületés azonban nem ezen a vértelen pesti forradalmi mozduláson dőlt el, hanem a legalkotmányosabb keretben Pozsonyban az országgyűlésen. A ma szemüvegén keresztül látva a dolgokat, a március 15-iki eseményeknek nem volt különösebb, vagy éppen kezdeményező jelentősége. Az Ellenzéki Nyilatkozatban már benne volt mindaz, amit a márciusi ifjak követeltek. Maga Kossuth emlékezik meg róla, hogy a magyar liberálisok sem a februári francia forradalom után, sem a bécsi márciusi események után nem követeltek többet, mint azelőtt. Három évtized alatt járták át a magyar társadalmat azok az eszmék, amelyek ekkor diadalmaskodtak. Rokon volt ez az olasz és német mozgalmakkal, ahol szintén évtizedekig értek kirobbanásra az 1848-as „események. Az új állam fundamentumainak lerakása nem egyetlen forradalmi nap eredménye volt, annak alaplerakását már az előző országgyűléseken megkísérelte a kor nemzeti és

liberális eszméitől áthatott ellenzék. A haladás menetét valóban nem tudjuk forradalminak tartani. A forradalom a lelkekben folyt le, az utcára már csak a lelkesedés hullámai csaptak ki.

Azonban, amint láttuk, a váratlan sikert nem a bécsi kormányzat jobb belátása, hanem az európai helyzet kényszerítő ereje kezdeményezte. Az udvarban tovább is megmaradt a régi rendszer utáni visszavágyás, amelyet a bukott rendszer magyar hívei is tápláltak. Az udvar engedékenysége nem volt őszinte s pár hónap után módját ejtette annak, hogy megkísértse visszaszerezni a független és önálló állami élet útjára bocsátott Magyarországot a Gesamtmonarchie számára.

A király március 16-án fogadta az országgyűlés küldöttségét s megígérte a magyar felelős minisztériumot. A másnap megjelent királyi kézirat megbízta a nádort, hogy állítsa össze a miniszteri állásokra alkalmas egyének névsorát. A nádor felkérésére B a t t h y á n y Lajos végezte ezt el és a listát a nádor március 23-án mutatta be az alsótablán. Bécsben azonban már nem akarták a miniszteri kormányzatra vonatkozólag felterjesztett törvényjavaslatot szentesíteni. Ez március 29-én végtelen elkeseredésre és utcai zavargásokra vezetett. Végre a király szentesítése március 31-én megérkezett. Az országgyűlés, természetesen Kossuth is, a pragmática sanctio alapján állott s a legközelebbi országgyűlés feladatául azt tartotta, hogy rendezze a közös ügyeket. Az elszakadásnak a gondolata sem volt meg. Gyors tempóban, éjjel-nappal folyt az új törvények szövegezése és letárgyalása. Némelyik törvényszövegen látszik is a gyors munka. Sietni kellett, hogy az országgyűlés minél hamarabb átadhassa helyét a már népképviselői alapon összeülő országgyűlésnek s sietve kellett az új berendezésű ország törvényes alapjait lefektetni.

Erre annál is inkább szükség volt, mert a reakció a bécsi udvarban már nagyban folytatta aknamunkáját. Április 7-ikén nevezte ki a király az első felelős magyar minisztériumot, amely a következőkben alakult meg: elnök gr. B a t t h y á n y Lajos, a király személye körüli miniszter herceg E s t e r h á z y Pál, pénzügy K o s s u t h Lajos, közmunkaügy gr. S z é c h e n y i István, honvédelem M é s z á r o s Lázár (kinevezése csak május 7-én kelt), vallás- és közoktatásügy br. E ö t v ö s József, belügy Sz e m e r e Bertalan, földművelés-, ipar- és kereskedelemügy K l a u z á l Gábor, igazságügy D e á k Ferenc. V. Ferdinánd április 10-én érkezett Pozsonyba és 11-én szentesítette a 31 cikkből álló 1847—48. évi törvényeket, amelyek az új Magyarország megszületését jelentették. E törvények kimondták, hogy a király távollétében a nádori helytartóra ruházza végrehajtó hatalmát. Annak személye sérthetetlen s mellette működik a független, felelős minisztérium. Országgyűlés évenként hívandó egybe, mégpedig Pestre s nem Pozsonyba. Az országgyűlés népképviselői alapon ül össze. A Részek és Erdély egyesítetnek az anyaországgal. Ezt utóbb az erdélyi országgyűlés is kimondta, hogy

november 1-én életbelép a közteherviselés. A törvény kihirdetésének napján minden jobbágy szolgálat és fizetés megszűnik. A jobbágy földjének szabad tulajdonosa lesz s a földesúri jogkör átszáll a köztisztviselőkre. A földesurak pénzben kártalaníthatnak s kármentesítésük ügye a nemzeti közbecsület védelme alá helyeztetik. A papi tizedről az egyházi rend önként lemond. Az ősiség megszűnik. A vármegye ügye csak ideiglenesen rendeztetett, de a sajtóügy, az egyetem kérdése, a bevett felekezetek jogviszonya már most törvényes rendezést nyert. Elrendelték a belső biztonság fenntartására a nemzetőrség felállítását. Kijelölték a kormány legközelebbi feladatait s arra tízmillió forintot utalványoztak. Ebből kétmilliót a vízsabályozásra rendeltek.

Bár a törvények némelyike csak körvonalakat adott, mégis a törvénykönyv jelentősége alig mérhető fel. A történelmi Magyarország egész elavult berendezését maróhólna ráváltotta fel egy korszerű állami berendezkedés. A modern államiság megalapítása mellett a personalis unió fenntartásával biztosított Magyarországnak függetlenségét, amely háromszáz éve csak álomkép volt.

Az 1848-as év március napjai Magyarországon nem voltak véresek, nem voltak forradalmiak. A magyar forradalom a lelkekben folyt le több mint egy félszázadon át s a forradalmi vívmányokat alkotmányos úton értük el. A forradalmi szint inkább csak a lángbaborult Európa szolgáltatta, amelyet végig szántott a véres forradalom. A magyar újjászületést később tette véressé a bécsi reakció, a bele nem nyugvás abba, hogy Magyarország a saját lábára állva helyet követelt magának az európai, modern berendezésű, független nemzetállamok sorában.

Figyelemmel kísértük a magyar nemzet történetét mintegy másfélezred éven át. Láttuk a nemzetté alakulást, a honfoglalást, az államalapítás folyamatát és láttuk évszázados küzdelme után a honfoglaló nemzet befolyásának érvényesülését a magyar sors intézésébe. Láttuk, hogy szorult egyre szűkebb körre a politikai, a rendi nemzet s hogy szorult ki a magyarságnak egyre nagyobb tömege a politikai nemzetből. De láttuk azt a folyamatot is, amikor a modern nemzeti gondolat felismertette a politikai, a rendi nemzettel, hogy a faji nemzet többségével szemben nem lehetnek előjogai. És láttuk, miként sokszorozta meg önmagát, politikai erejét azáltal, hogy a politikai nemzetből kiszorult többséget önként soraiba fogadta. A változatos sorsú magyarság életének egyik legkimagaslóbb és az eljövendő évszázadokra legelhatározóbb pillanatát jelentette a politikai jogok kiterjesztése, mert ez hajtotta végre a legeslegutolsó pillanatban a nemzet összefogását, ájjátértését.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1848-TÓL NAPJAINKIG

ÍRTA: PETHŐ SÁNDOR

IV. RÉSZ

A SZABADSÁGHARC ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS KORA

1. fejezet

A szabadságharc (1848—1849)

„Hosszú halálos álom után — írta Széchenyi a Batthyány minisztérium megalakulása után — új, vagy legfeljebb sejtelemként reménylett, gyönyörű reggel hasadt fel az oly sokáig eltaposott haza felett. Ez úgy történt, hogy bátrabbak, merészebbek, kikkel magasabb, láthatatlan hatalmak látszottak szövetségben lenni, rövid napok alatt oly alapokra fektették le a honnak jövődjét, melyet — tisztelet, becsület, de igazság is — velem együtt más rokon hangyamunkások talán soha, vagy csak nemzedékek után lettek volna képesek megalkotni”. A márciusi és az áprilisi napok lázrohamai, mintha egy pillanatra elsodorták volna a legnagyobb magyar töprengő lángelméjét is, s mintha egy percre ő is elázott volna az általános mámorban, mely a nehezen kicsikart s mégis oly váratlan politikai és szociális vívmányok okozta egyetemes fölgerjedésben, az egész nemzedék lelkiségét átható szabadelvűség és demokrácia gyermekded optimizmusában támadt. A régi világnak hirtelen átmeneténél az újba rendszerint elmaradhatatlan zavargások, amelyek egyes városokban zsidóellenes tüntetésekben és helyi pogromkísérletekben nyilatkoztak meg, csakhamar elhalkultak, éppúgy, mint az a földosztó mozgalom, amely vidékenként a jobbágyfelszabadítás kihirdetését követte. Az új rendszernek a rendelkezésére álló karhatalmi szervek (nemzetőrség) komolyabb és drasztikusabb igénybevétele alig volt szüksége. A nagy személyiségek kormánya, ha valójában pártközi alakulat volt is, bírt azzal a rátermettséggel és tetterővel, hogy a reá háruló roppant politikai, pénzügyi, gazdasági és szociális feladatokkal megbirkózzon. Ha csak személyes képességek minőségén és mennyiségén fordult volna el a megoldást váró kérdések sorsa, akkor néhány nyugodt esztendő mindazt valósággá váltja a legelesebb magyar államférfiak erőfeszítése által, amit alig egy-két hét alatt törvénybe iktattak. Ha az új minisztérium csak töredékével rendelkezik annak a legfel-

sőbb bizalomnak, amellyel a régi rend kormányférfiai bírtak, akkor a gondolkodó és cselekvő erőnek azok az atlétái, akik Széchenyi, Kossuth, Deák és Eötvös voltak, s akiket egy sereg művelt és intelligens munkatárs vett körül, kétségkívül vállukon tudták volna tartani azt az atlaszi terhet, amelyet az új Magyarország megalkotásának dicsőséges missziója jelentett.

A félreértés és a válság a sebtiben végzett kodifikációban, a monarchia megrendülését követő politikai zűrzavarban és bizonytalanságban, a nehéz és bonyolult reálpolitikai kérdéseknek rugalmas és homályos keretek közé foglalásában csírázott. Az ellenzék a párisi és bécsi forradalmak kiaknázásával szinte rajtaütés-szerűen terítette le ellenfeleit és préselte ki tőlük a nemzeti ábrándok és célok maximumát. Alaki szempontból nem férhet kétség a negyvennyolcas vívmányok törvényességéhez és alkotmányosságához. Lényeg szerint, az egész törvényrogtónzési műbelső tartalma és jelentősége szerint azonban főként, ha az uralkodóház örökös tartományai belső szervei erőinek viszonyában mérlegeljük, a Kossuth vezette rendi országgyűlés forradalmi átalakulást hajtott végre. Magának Kossuthnak elvbarátai között is akadtak (Deák, Eötvös), akik aggályosnak ítélték a diéta vezérének felhúrozott, vakmerő politikai és alkotmányjogi iramát és modorát, — nem is szólva Széchenyiről, vagy a régi rendszer konzervatív képviselőiről. — De a hegyi vándor szívesen és biztosan látszott lépkedni a szakadékok fölött, s mintegy kedvét lelte abban, hogy azok, akik a síkságról nézik, meglepődnek és elrémülnek. Senki annyira, mint az ő politikai egyénisége, nem vált oly tökéletes edényévé a szabadságészme és a nemzeti érzés jakobinus zamatú folyadékának. Az a gyöngéd és patetikus erélytelenség, amely egyetemes jóhiszeműségének tartalmát tette, az a határozatlan ölelés, amellyel mintegy az egész emberi nemet magához karolta, agyvelejének a friss benyomásokkal szemben való puhasága, megtámadhatatlan hite a szabadság és a demokrácia kiengesztelő és testvéresítő hatalmában: avatta őt nemcsak a kormány szellem legigazibb képviselőjévé, de saját nemzedékének politikai kinyilatkoztatójává is. A nemes humánus és a népjóléti gondolat programját tartalmazó törvénycikkek — Eötvösnek és Deáknak szerényebb pótlásaival — éppúgy az ő sajátjai, mint a politikai és közjogi alkotások is. Mert a szabadság és a népuralom föllengző eszméi mellett és előtt még egy domináns eszme lett mozgatója Kossuth életerejének, gondolatai minden titkos és tudatos tevékenységének, „egy célgondolat magasodott lelke egész szemhatára fölé, mintegy biztos és leronthatatlan reménység, mint egy megvíthatatlan vár, arx animae”: a magyar nemzet állami függetlensége és csillagokat verdeső hatalma.

Minden forradalmi mozgalomban a legfelhevültebbek diktálnak, azok, akik egyszerű, zárt gondolatrendszerrel oldják fel a valóságos élet sokféle bonyolult képleteit, s rendszerint ők szabják meg a közös légkör hőfokát. Az is gyakori eset, hogy a jellem bizonyos félénksége jól összefér a gondolkodás és a képzelőerő

nagy merészségével. Kossuth Lajos egyéniségéhez a fikatív elemek éppen a válságok feszültségi pontjain döntő szerepet vittek: a féligaznak, vagy a nemi gaznak valami pazar képzelő tehetsége, amely megőrizte számára a reménykedés gyermekkorát, az elhatározó és cselekvőképesség összpontosítását és sokszor gond és előrelátás híjján való bőséges kiárasztását. Akárhányszor megfigyelhetjük, mint ölti fel benne a tény bábja a fantázia szárnyait. Tülerős hullámok zúdultak ki belőle, hogysem tartósan együttmaradnia lett volna képes az óvatos szellemek lassú folyásaival. Az ő elméjét is birtokába kerítette e napokban a forradalmi széplelkeknek, a romantikus képzelgőknek, a liberális népszabadi toknak az a hite, hogy a demokráciában újjászülető európai nemzeteknek vállvetett szolidaritása örködni fog az új magyar rend felett, mint ahogy Lamartine hirdette a párisi Hôtel de Ville erkélyéről a februári köztársaságot üdvözlő magyar küldöttség előtt. Kossuth nem vette észre, hogy minél teljesebben aratja le az idők vetését, annál inkább válhatik győzelme pirruszivá s annál kétségbeesettebb önvédelemre ösztökéli a félreszorult ellenforradalmi erőket, Szent István koronája országai-ban éppúgy, mint a Lajtán túl. Talán csak akkor révült fel szeme előtt először ezek visszahatásának értelme, amikor Pözsonyban a Sztratimirovics-féle szerb nemzeti delegációt fogadta s amikor ez a nemzetiségi szabadság, valamint a demokrácia jogcímén olyan messzemenő önkormányzati követeléseket szegezett a Batthyány-kormány mellének, amelyeknek természetéből azt kellett következtetnie, hogy az új rendszernek nemcsak a régi világ ellenszegülését kell leküzdenie, hanem a magyar állam politikai és területi épségének megbontására felmozduló nemzeti-ségi aspirációkat is.

Ez a délszláv mozgalom, mihelyt a dolgok új rendje ellen fordult, az érdekkölcsönösség viszonyába jutott a meglapult ellenforradalmi tényezőkkel, akik egy időre mintha elvesztették volna fejüket, de eszük ágában sem volt, hogy a játszmát végképp feladják. A május 14-ikén tartott karlócai szerb nemzetgyűlés Rajasics patriárcha elnöklete alatt kimondta az úgynevezett Vajdaság (Csajkás kerület, Baranya déli része, Szerecs megye, a temesi bánóság, a Bácska háromnegyede) önállóságát az Osztrák Ház és a magyar szent korona alatt és Suplikác Izván volt határörvidéki tábornokot vajdává kiáltotta ki. E terület lakosságának ugyan csak 32 százaléka volt szerb, de a nemzeti örendelkezés jogát egyszerően elkobozták a többi népektől (magyar, német, román) s nyomban meg is kezdték a foglalásokat és a dudásokat vad komitácsi portyákban, amelyek néhány hónap alatt a faji háború, a guerilla gyeptüzeibe borították az egész virágzó országrészt. Az állami rend elvét képviselő császári haderő a maga kétes viselkedésű tisztjeivel csak félgőzzel teljesítette kötelességét, mikor a lázadók sorai élén a fekete-sárga lobogót látták lengeni, s amikor May erhoff er ezredes belgrádi konzul úgy tűnt fel, mint császári biztosa, keze-lába az egész mozgalom-

iiak. A szerb nemzeti öntudat, a könnyű és bő zsákmány vágya a határon átcsábította az ószerbiai önkénteseket is (Knityanin).

A délszláv akció másik gyúpontja Zágráb volt, ahol a rendi Magyarország utolsó kancellárjának, Apponyi György grófnak oktalan nemzetiségi politikája 1847-ben az illír pártot ültette nyeregbe a magyar ellenzékhez húzó turopolyei nemességgel szemben. Jellasics József báró ezredesnek horvát bánná kinevezése Kolowrat grófnak, Metternich versenytársának ötlete volt, aki 1848 március 20-iki bizalmas fölterjesztése szerint Jellasicsban a szlávizmus képviselőjét látta az „ultra-magyar” uralom ellen, „akit föl kell fegyverezni”, hogy faltörője lehessen a Batthyány-Kossuth rendszernek és gyülekező pontja az uralkodóházhoz hű ellenforradalmi erőknél. A kinevezést az államtanácsban hevesen támogatta Jósika Samu báró, az erdélyi kancellár, ezidőtájt a reakcionárius elemek legjobb koponyája és legerélyesebb szelleme, aki a horvát kérdésben teljesen barátjának, Kulmer bárónak, az illír érzelmű udvari embernek befolyása alatt állott. Jellasics pár nap alatt ezredesből császári altábornaggyá és titkos tanácsossá lépett elő. Április 18-án vonult be Zágrábba s a magyarbarát horvát párt letörésére nyomban kihirdette az ostromállapotot, a Batthyány-kormánnyal megszakított minden összeköttetést, maga mellé úgynevezett báni konferenciát választott s június 5-ikére tartománygyűlést hívott össze. Az István főherceg nádor elnöklete alatt tartott magyar minisztertanács elhatározta, hogy a lázadó magyar zászlósúr ellen az Innsbruckban tartózkodó király döntését veszi igénybe, annál is inkább, mert a bán a felséghez és Ferenc Károly főherceghez intézett beadványaiban és fölterjesztéseiben arra hivatkozott, hogy ő az uralkodóház és „az össz-állam” javát akarja, amikor felmondja az engedelmisséget a magyar kormánynak. „Csak egyetlen kegyelmes szót kérek, — írta Jellasics a főhercegnek, — a fejedelemtől s jót állok a jó ügy diadaláért.” Hogy annál erősebb nyomtatékot adjon álláspontjának, Ferenc Károly főherceg előtt megcsillogtatta az udvar idegeire biztosan ható ama fenyegetésnek rémképét, hogy elejtetése esetén az olaszországi hadseregben harcoló horvát határőrök tömegesen dezertálnának a császári zászlók alól. A nádor és Eötvös innsbrucki föllépésének eredménye gyanánt leirat ment Zágrábba, amely letiltotta a június 5-ikére meghirdetett tartománygyűlést s a bánt a királyi felség elé idézte, egyúttal egy másik parancs indult a magyar kormány fejéhez, amely Batthyányt szintén a tiroli fővárosba rendeli. Ezeknek az előzetes s rendkívül viharos tanácskozásoknak célja a kiegyenlítés volt, mert az olaszországi helyzet tisztázatlansága miatt a magyar-illír vitában az udvar még nem mert nyíltan állást foglalni.

Egyébiránt Bécs és az alpesi tartományok német lakossága se rokonszenvezett a szláv mozgalommal. A Pillersdorf-Doblhoff kormány a német kérdésben is ingadozott. A régi rend emberei akik fogolyként hurcolták magukkal a szegény Ferdinánd királyt

Bécsből Innsbruckba, innen Bécsbe s majd megint Olmützbe, egyelőre nem tartották tanácsosnak kimozdulni rejtkehelyeikről és nyílt felelősséget vállalni olyan politikaért, amelynek sikerén a háttérben oly serényen munkálkodtak. A magyar kormány viszont minden energiájával a gyors döntés irányába akarta terelni az eseményeket, mintha érezte volna, hogyha elszalasztja a kedvező alkalmat, később nem bír már a helyzettel. Jellasics azonban a kívánt időpontra nem, csak napokkal utóbb érkezett Innsbruckba, elkerülve a Batthyányval való szembesítés és a nyílt állásfoglalás és színvallás kényelmetlenségét és időszerűtlenségét. Nem lehetett tehát ürügyet, vagy kifogást találni a bán megrendszabályozására. A június 10-iki királyi kéziratok (Jellasics-hoz és Radetzkyhoz) megbízzák Hrabovszky altábornagyot, mint teljeshatalmú királyi biztost törvényszéki eljárás megindításával a bán ellen. „Lázadástól, polgárháborútól — fejtegette a magyar miniszterelnök a június 8-iki vegyes minisztertanácson — nem kell tartani, ha a király úgy a polgári Horvátország lakosait, mint a Határőrvidéket proklamációkban értesíti a bán letételének okairól s egyszersmind királyi szavával biztosítja őket nyelvük, nemzetiségük és vallásuk védelméről, municipális és egyéb jogaikról”. A manifesztumokat Batthyány június 18-ikán hirdette ki, ami az udvart kínos helyzetbe sodorta, mert a Batthyány távozása után az Innsbruckban megjelent Jellasics töredelmes viselkedésének látszataival hajlandóságát fejezte ki, hogy az engesztelődés és a kiegyenlítődés útjára lépjen s e célból elfogadja az uralkodóház egyik legnépszerűbb tagjának, János főhercegnek közvetítését. Minden presztízs-kérdés felejtésével, Batthyány július 24-iken Bécsben találkozott Jellasiccsal, aki a magyar miniszterelnök előtt azt fejtegette, hogy a had- és pénzügy központosítása esetére, ami a magyar kormányzat megcsonkítását jelentené, s aminek semmi köze sem volt a horvát-magyar viszályhoz, kész leszerelni. Ezekkel az elfogadhatatlan követelésekkel szemben Batthyány megígérte, hogy minden jogos horvát kívánságot haladéktalanul teljesít. Jóllehet Pulszky előadása szerint, aki szem- és fültanúja volt Batthyány és Jellasics értekezletének, a fölmentett bán „vizontlátásra a Drávánál” szavakkal vett búcsút a magyar főúrtól, a Pestre érkezett Batthyány július 31-ikén azt a kijelentést tette, hogy „a horvátokkal nem lesz bajunk, hogy Jellasics kész velünk kezét fogni s a szerbeket magukra hagyni, de bajunk lehet a bécsi németekkel”. Az osztrák kormány ekkortájt ugyanis erősen centralista irányzat befolyása alá jutott. Wessenberg, az új kormányfő bizonyos aggodalommal leste a bécsi horvát-magyar tárgyalások kimenetelét. Volt egy időszak (július végétől augusztus végéig), amikor a magyar kormány messzemenő békeajánlatai még az illíreket is gondolkodóba ejtették. Deák és Szemere törvényjavaslatot dolgoztak ki az augusztus 25-iki minisztertanács elé, amely minden polgári és katonai hatalmat Horvátországban és a Határőrvidéken a bán kezébe tesz le, horvát államtitkárt állít

a felség személye körüli miniszter mellé, horvát osztályokat a pénz- és kereskedelemügyi minisztériumokban, a magyar minisztertanácsban széket ad egy horvát miniszternek, s hivatalos nyelvvé emeli a horvátot az említett országrészek területén.

Az augusztus 27-iki minisztertanács, amikor már letárgyalta és elfogadta Deák törvényjavaslatát, jegyzőkönyvileg kijelentette azt is, hogy „ha ezen az alapon a kiegyenlítés meg nem történhetnék, azon esetben az elválásra s ennek folytán a pusztá szövetségi viszony elfogadására is rááll, fenntartván Fiume s a magyar tengerpart birtokát s az azzali szabad közlekedés és kereskedés biztosítását”. Viszont az augusztus 26-án tartott osztrák minisztertanács, hogy elébe vágjon a magyar-horvát viszonyok végső és megnyugtató rendezésének, hogy „a bán a magyarok karjaiba ne vesse magát”, elfogadta Latour gróf hadügyminiszter javaslatát, vagyis a horvát sereg részére a további pénztámogatást s így lehetővé tette Jellasics számára a fegyverkezést, az időhúzást s a magyarokkal való egység elől a kitérést. Meg kell jegyeznünk, hogy a magyar ókonzervatívok is a magyar-horvát kiegyezés ellen léptek sorompóba. Dessewffy Emil grófnak emlékirata figyelmeztette a felséget koronázó esküjére, az ország területi épségének fenntartására s ezen a jogcímen tanácsolta Batthyány javaslatainak elutasítását. A magyar aulikusoknak akkor fáj a fejük horvát vonatkozásokban az ország területi integritásáért, amikor ha nem is volt a kezük benne, de némán túrték a rácdúlásokból felsötétlő délszláv fantomot a Délvidéken, amikor dákó-román néptribunok és agitátorok lázították Erdély románságát az Unió ellen s amikor a cseh-tót testvéresülési ábrándokat is segítettek feldajkálni a magyar uralom ellen. Gyűlöletük az új rend ellen elvakította és megfosztotta őket józan eszük és hazafias érzésük legnagyobb részétől. Mindenesetre megkönnyítették Jellasics végső orientációja a nagy válaszüton, amelyre Batthyányéknak mély államférfiúi bölcsessége és belátása állította, hogy tudniillik: vagy marad nemzetének vezére s ekkor a horvát gondolat soha nem köthetett kedvezőbb frigyet a magyar állameszmével, mint most, vagy egyszerű kalandor, lázadó tábornok, politikai instrumentum azoknak kezében, akik a magyar uralom megdöntésére törtek, s e célból Latour anyagi támogatásával kibérelték az úgynevezett illír szabadságmozgalmat.

Ezek a tények alkották előzményét, vagy keretét a nagy válság kibontakozásának, amelyet az osztrák kormány augusztus 31-iki államirata és Jellasicsnak báni méltóságába való visszahelyezése mintegy hivatalosan is bejelentett. Július végére tisztázódott az olasz helyzet Kadetzky custozzai és somma-compagnai győzelmeivel, ami nemcsak abból a szempontból erősítette meg a reakciót, hogy felszabadult egy nagy nyomás alól, amely nemzetközi bonyodalmakat is okozhatott, (Palmerston jegyzékei) hanem azért is, mert a császári ármádia a magyar kormány segélye nélkül győzött. A szoldateszka megduzzadt önérzete, a

grillparzeri „in deinem Lager ist Österreich” eszméje ettől fogva érezhetően formáló ereje az eseményeknek.

Azért a mély, megmérgezett csendért, amely zsúfolva volt a vizsálya és a kirobbanás elemeivel, bizonyos mértékű felelősség a Batthyány-Kossuth kormányt is terheli, nem annyira abban amit cselekedett, hanem inkább abban, amit elmulasztott. A magyar kormány formailag nehezen kivédhető álláspontot foglalt el az olasz segély kérdésében, valamint az országgyűlés ama határozatának túrésében, amely augusztus 3-ikán kimondotta, hogyha Ausztria a frankfurti német birodalmi kormánnyal a német egység miatt háborúba keverednék, az uralkodóház ne számítson Magyarország támogatására. Igaz, hogy az augusztus 6-ikán tartott minisztertanács ezt a határozatot mint bűnöslet, törvényellenest és veszedelmest „elítélte”. Az is igaz, hogy ezidőtájt ennek a határozatnak reálpolitikai értéke alig ért többet, mint amennyi hús-, vértartalma volt azoknak az álmoknak, amelyek a frankfurti német hazafiakat foglalkoztatták. Ez a különös határozat kétségkívül leplezetlen megtagadása volt a *pragmatica sancti*ban foglalt védelmi kölcsönösségnek és kötelezettségnek, amelyet bebizonyíthatólag és nyíltan az uralkodóház még nem utasított el magától a magyar-délszláv vonatkozásokban sem. Ez a Házhatározat, amely csak az idők fertőző rajongásából és a parlamenti pártok fegyelmezetlenségéből, iskolázatlanságából és a tömeghangulat hisztériájából érthető, méltó párja volt politikátlanságában az olasz ügyben tanúsított habozásnak és kétértelműségnek.

A piemonti király ellen folyamatban levő háború viselésére a *pragmatica sanciora* való hivatkozással az uralkodóház és az ausztriai kormány segítséget kért. Batthyány annakidején a június 10-iki manifesztumok kibocsátásának mintegy politikai ellenértéke, vagy viszonzása gyanánt ezt a segítyt meg is ígérte. Hosszadalmas és kínos viták után Batthyáynak sikerült bevétetni a nádor által felolvasott trónbeszéd válaszfeliratába, hogy a kormány „érzi a *pragmatica sancti*ből eredő kötelezettséget a küllellenség elleni részvételre és ha a magyar korona területén a béke helyreáll, meg is fog felelni kötelezettségének”. A jegyzőkönyvi határozatba azonban Kossuth indítványára bevették, hogy nem csupán a délszláv lázadás leszerelését kívánják, hanem az új alkotmányos rendszernek elismerését az udvar és a bécsi kormány részéről, sőt kikötik, hogy az olasz tartományoknak szabadelvű, alkotmányos önkormányzatot adjanak, ami — az olasz viszonyok ismeretében — majdnem annyit jelentett, mint a lombard-velencei királyság elvesztése. A válaszfelirat vitájában Kossuth mint a kabinet szónoka még tovább ment (júl. 21.). „Ha az olaszok — úgymond a minisztertanácsi határozat tolmácsa es értelmezője — a szabad, önálló alkotmánnyal se volnának kielégíthetők, a magyar kormány meg fogja kísérlni, hogy egy olyan stratégiai vonal húzassék, amelyet Ausztria biztonsága megkíván ...” és ha még ez sem elégítené ki az olasz *risorgimento*

vezetőit, akkor segítse meg a forradalmárok és lázadók ellen a magyar nemzet koronás királyát. Kossuthot ekkor már egészen más égtájak felé sodorta a népszerűség hulláma, mint amerre a kabinet többsége tartott. A népszabadság apostola legyőzte benne az államférfit. Az olasz subsidiumnak ilyen körmönfont, közvetett megtagadása nagymértékben aláásta Batthyány tekintélyét és erkölcsi hitelét Bécsben és új szarvakat adott annak az irányzatnak, amely ott a fegyveres leszámolás elodázhatatlanságában kereste az osztrák-magyar kérdés csomópontjának kibogozását. Ki tudja — sóhajt fel nyolcvannégy év távolából Károlyi Árpád a Batthyány-pörről írt remek monográfiájában — nem másképp fordul-e sorsunk, ha magunkért fáj a fejünk és nem a szard királyért, aki ugyanekkor röpcédulákkal bujtogatta az ellene harcoló horvát határőrvidékieket, hogy menjenek haza és otthon verkedjenek az őket eltiporni akaró „magyarsággal”. Nem volt-e igaza Wesselényinek, nemrég még az ellenzék ünnepelt vezérének, amikor a főrendiházban azt mondta, hogy „kétszáz ezer fegyveresünk már van papiroson, de a dinasztia rokonszenve ennek legalább fölér a felével”.

Amikor a magyarság vezérei kisebb-nagyobb taktikai botlások közben komolyan munkálkodtak a kiegyenlítés feladatán, sőt ők voltak azok, akik a közösnek elismert ügyek (államadósság, külügy, bizonyos bank- és pénzproblémák) rendezésére kísérleteket és ajánlatokat tettek, másrészt a legvétkesebb kötelességmulasztás vádját emelhették volna ellenük, ha a platói üzenetváltások közben szemet hunynak a valóság zord arcéle előtt. A Bácskában és a Bánságban mintegy elolthatatlan tűz, folyt a nemzetiségi háború a császári haderőnek egyre ridegebb semlegessége mellett, majd növekvő szimpátiájával és kéz alatti támogatásával a szerbek felé. Az udvar által rehabilitált Jellasics szeptember 4-én csapataival átlépte a Drávát. Az Unióhoz csak vonakodva csatlakozó szászok és románok magatartása egyre több jelét bizonyította annak, hogy mögöttük olyan sugallatokat és protekciókat éreznek, amelyeknek sikerült elgáncsolni már a horvát-magyar kiegyezést is. Május 15-ikén a balázsfalvi román nemzetgyűlésen Barnutiu kinyilatkoztatta, hogy „nem megyünk a magyar szabadság asztalához, mert ételei meg vannak mérgezve; nem adjuk el az országot és nyelvünket, mert ha egyszer elvesztettük, többé vissza nem szerezhettük”. A szászok egyeteme már előbb, még az Unió elfogadása előtt (március 29) feliratot intézett a császárhoz, kijelentvén, hogy ők az osztrák birodalmi tartományi szabadságért buzognak és ragaszkodnak a *pragmatica sanctio*hoz. A május 29-iki uniós nyilatkozat a szászok és a románok részéről aligha történt volna meg a kolozsvári utca szelíd nyomása nélkül, bár kétségtelen, hogy mindkét nép vezetői között voltak őszinte szószólói is (Leményi püspök, Schmidt követ) a Magyarországhoz való csatlakozásnak. Szeptemberben az erdélyi kormányzék riadtan értesítette a magyar kormányt, hogy Urban, a második román határőrvidéki ezred

alezredese egy második Jellasics szerepét kezdi játszani Beszterce-Naszódban. Közben az Unió-bizottság szorgalmasan ülésezett Pesten Teleki József gróf gubernátor elnöklete alatt a magyar közigazgatásnak Erdélyre való kiterjesztése dolgában. Szeptember 14-én hatszáz képviselő odahagyta a magyar országgyűlést azzal az indokolással, hogy az letért a törvényesség útjáról. A szebeni szászok a katonaság támogatásának biztosságérzetében szeptember 25-én ünnepélyesen kinyilatkoztatták, hogy ezután csak a bécsi minisztérium, vagy a szebeni hadparancsnok (Puchner báró) rendeleteinek engedelmeskednek. A román konnre szeptember 30-iki ülésén Erdélyt prefektúrákra, tribunátusokra, székely székekre és szász kerületekre osztotta fel s a román vezérek október 12-ikére fegyverbe szólították népüket. A Hurbán-féle pánszláv önkéntesek rablásainak és gyűjtogatásainak megfékezésére a vármegyei közigazgatás erélye és rögtönzött karhatalmi alakulatai elegendőnek mutatkoztak. De az ősz elejére a magyar mérsékelt és túlzópárt előtt már tisztán állott az a tény, hogy az uralkodóház és az osztrák kormány machiavellizmusa és sokarcúsága beláthatatlan terjedelmű és mélységű faji háborút szított fel, amelyben a primitív törzsi élethez szokott népek minden ősi vadsága most már nemcsak az új rendszer felforgatására tör, hanem a magyar uralom lerázására és területi megcsonkítására is. Elnyomott szociális erők léptek szövetségre kezdetleges és kegyetlen nemzetiségi aspirációkkal, amelyek vízszintes és függélyes irányban egyaránt a magyarság állami és nemzeti egzisztenciája ellen feszültek.

Csoda-e, ha ilyen körülmények között a magyarság vezérei is egyre több alaki sérelmet követtek el a törvényesség integritása ellen! Mentségük ugyanaz, amit Aeneas mondott Dardanus viharvert gyermekeinek: *res dura et regni novitas nos talia cogunt moliri*, azaz a rideg viszonyok és a hatalom újdonsága kényszerített ilyen cselekedetekre. Néha az okosság is úgy kívánja, hogy bizonyos esetekben sokat bízunk az ösztönre és a véletlenre, — írta XIV. Lajos a maga emlékezéseiben. Maga az ész tanácsolja, hogy az ember ilyenkor nem tudom minő vak megmozdulását, vagy ösztönét kövesse, amely fölötté áll az észnek s mintha az égből jönne. Senki meg nem tudja mondani, mikor kell rá hallgatni, mikor kell tőle tartani, se könyv, se szabály, se tapasztalat nem tud rá megtanítani, de a léleknek bizonyos helyes ítélete s bizonyos merészsége mindig megtalálja. Ennek az ösztönök forrásából táplálkozó orientációnak megtestesítője volt Kossuth Lajos, akinek hullámzó idegei csodamód fölgerjedtek a nagylelkű esztelenségek és a merész elhatározások e feszült-ségében, a láznak ebben a járványában, amely épp úgy túlozta a félelmet, mint a bizodalmat. Az emberek fölött való uralkodás kényes és nehéz dolog, amely megköveteli, hogy ne kezdjük azoknak elriasztásával, akiket vezetni akarunk. Aki hatalomra tör, nagy célok érdekében, abban mindenesetre meg kell lennie ama szándéknak, hogy jobbakká és okosabbakká tegye az embereket,

de kezdetben olyan okul kell venni őket, amilyenek. A politika legelső törvénye: csak azt akarni, ami az adott helyzetben lehetséges és szükséges. Ha már az olasz ügynél Széchenyinek és társainak nem sikerült az uralkodóház és a korona mellett egy második „életünket és vérünket” jelenetet előidézni, amely talán még mindent másra fordíthatott volna, valójában mi keresni valójuk volt hazafias kötelességükön kívül az eseményeknek abban a torlódásában, amelyet a királyi szöszegések anarchiája (Walter Rogge), az ó-konzervatív ármánykodások, az idegen népfajok szenvedélyeinek az örületig való felfokozódása, a pesti túlzók (Teleki, Nyáry Pál, Perczel Móric, Madarászok stb.) felfuvalkodottsága s Kossuth kiszámíthatatlan ideges rögtönzései halmoztak egymással? A gondolkodásból kifejtett meggyőződés válságos időkbén sose képes a tömegeket állandó kitartásra és következetes eljárásra bírni. A célszerűségbe vetett hit egymaga gyenge alapja egy politikának, mert a szenvedélyekkel nem tud megbirkózni. Gyors irányváltozások szokták azokat az időket jellemezni, mikor a népek a törvény és a hagyomány útjáról lelépnek s mikor az észnek kell vezetni azokat, akik ösztönükre, vagy tekintélyekre szokták hallgatni. Negyvennyolc nyárvégén már a nemzet homlokán a halálfélelem verítéke gyöngyözött. Az országgyűlés pedig, mintha más baj se lenne, néha heteken át tárgyalta másod-, vagy tizedrangú kérdéseket (vallási egyenjogúság, egyház és állam viszonya, népoktatási törvény, kincstári javakra eszközözendő telepítések, úrbéri váltság, stb.), amelyek fölött emelkedett színvonalú viták folytak.

A mérséklet és a közvetítés igazában már senkinek sem kellett. Míg az egyik rész meg akart tartani mindent (Kossuth), a másik már mindent feladott. Deák nagy tehetsége józanságában, egyszerűségében, tősgyökerességében volt valami felfrissítő, ha másrészt mindazoknak az utaknak végén, amelyeket ez a páratlan fényű szellem a sűrűbe vágott, s amelyeket Shakespeare a lelkek erdejének nevezett, nem találkozott volna pesszimizmusának kísérteteivel. Eötvös még inkább statisztika szerepet játszott azon a színpadon, ahol démonok, heroszok, intrikusok és ördögösök viaskodtak egymással. Az ármány és a szabadság népének romantikus seregszemléjén szeptemberben elmosódnak és eltűnnek a középre szorított hősök. Batthyány szinte egymagában áll a forradalom s a törvényesség felezési pontján, s miután (augusztus 14) a király helytartójának presztízsét is elvonták a nádortól, nem volt többé kire támaszkodnia, hogy idehaza megvívja a legitimitás harcát a forradalommal s odaát az ellenforradalommal. Lehetett-e remény, hogy győzzön 1 Augdf>z-tjisi és szeptemberi tényei arra vallanak, hogy nem tett le a reményről egészen, de arra is gondolt, hogy a puskaport szárazon kell tartani.

Mikor Kossuth április 13-ike után *átvette* a pénzügyminisztériumot, az állampénztárban 506.000 forint készpénz állott a kormány *összszükségleteire*. A novemberig terjedő költségvetési

hónapokra az állami bevételekből mintegy harmadfélmillió pengőre számíthatott. Ebből s az időközben forgalomba hozott kincstári jegyekből kellett a pénzügyminiszternek az állami kiadásokat fedeznie. Miután az osztrák Nemzeti Bank május 22-ikén beszüntette a készfizetéseket s a márciusi zavarok s az olasz forradalom miatt az osztrák bankjegyek törvényes értéke megint, beállott a disagio és a pénzforgalmi zűrzavar, Kossuth ércalappal fundált magyar bankó kibocsátására gondolt. Június 17-én létre is jött a szerződés a kormány, a királyt helyettesítő nádor, másrészt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank között, amely szerint az állam aranyban és ezüstben ötmillió pengő forintot letétbe helyez és erre tizenkét és félmillió forint papírpénzt bocsát ki. Ez az emisszió azonban legkevésbé sem szüntette meg a pénzhiányt. A nemzetiségi lázongások és Jellasics viselkedése elkerülhetetlenné tették a nemzeti haderő sürgős megszervezését, amit Kossuth július 11-iki történelmi beszéde után az országgyűlés „mint egy ember” közfelkiáltással szavazott meg, éppúgy, mint a pénzügyminisztertől kért negyvenkét millió pengő forintnyi hitelt, amit pontosabb számítások után a képviselőház augusztus végén hatvanegy millióra emelt fel. A pénzügyi törvényjavaslatok Batthyány és Deák minden sürgetése ellenére sem kapták meg a felség szentesítését. Ez a késlekedés, párosulva a szörnyű pénzforgalmi helyzettel, „a magyar pénzügyek felelős vezetőit olyan formai és alkotmányjogi, nyilvánvalóan törvényellenes lépésre bírta, amelyet csak a végső szükség parancsával okolhattak meg”: szeptember 12-ikén megszavaztatta a Házzal azt a javaslatot, hogy addig is, amíg „az ország szükségének fedezése végetti hitelnyújtás iránt alkotott törvénycikk öfelsége által szentesítették”, a pénzügyminiszter rendelete szerint kibocsátott új ötforintosok „az ország minden köz jövedelmeivel biztosítatván”, minden közpénztárban ezüstpénz gyanánt elfogadandók. Erről a Házhatározatról a Bécsben tartózkodó Batthyány csak utólag értesült, hasztalan tiltakozván ellene. Ez az intézkedés vált a honvédelmi háború pénzügyi alapjává, s egyúttal egyikévé azoknak a méltatlan vádaknak, amelyeket Batthyány ellen kovácsoltak főbenjáró pörében, holott a Házhatározat napján már nem, illetve még nem volt miniszterelnök. A magyar államjegyek kibocsátásának elítélése később a különböző császári-királyi proklamációkban, kissé furcsán festett azoknak az osztrák minisztereknek utódaitól, akik „harminckét év előtt egy ezermilliós államjegy kibocsátásában remekeltek”, s akiknek egyike, Krauss, a bankóprést Ausztria Kaliforniajának nevezte.

Ugyanilyes formai alkotmányszegés történt az újoncozás és a toborozás végrehajtásában, amely ismételt sürgetések dacára sem nyerte meg a királyi szankciót. Bár mindezen vádakhoz közelférkőzhet a jóhiszeműség hiányának árnyéka, hiszen a pénzkibocsátásban és újoncozásban utóbb bűnösnek mondott Batthyány t fölmenthette az a körülmény, hogy lemondása után a király újból őt bízta meg a kabinetalakítással: az események vég-

zetes gördülését azonban a magyar miniszterelnöknek impozáns erélye és hősi önfeláldozása se akadályozhatta meg. Szeptember derekán az országgyűlés felszólította a nádort, mint az ország főkapitányát, hogy szálljon táborba a bán ellen, aminek ő készséggel eleget is tett. Az udvari körök azonban elrémültek arra a gondolatra, hogy a magyar sereget egy főherceg vezeti, a császári ház egy tagja, akinek tekintélye megrendíthetőleg hathat a horvátokra. A nádor tehát bizalmas parancsot kapott, hogy szereplésében csak a békés kiegyenlítésre szorítkozzék, s az esetleges összetűzésben semmiesetre se vegyen részt. István nádor szeptember 22-ikén visszatért Budára, ahol még az éj folyamán közölte Batthyány val a Bécsből kapott bizalmas utasítást — s úgy látszik a magyar miniszterelnökkel folytatott megbeszélés alapján készült, — hogy mégegyszer, utoljára, a legnagyobb nyomatékkal lépjen fel a polgárháború megakadályozására. Az osztrák miniszterelnök, Wessenberg, a monarchia nagyhatalmi állását féltvén a horvát-magyar viszálytól, hathatósan támogatta a nádort, éppúgy a magyar konzervatívok is. Menjen teljhatalmú királyi biztos Magyarországra s az ország területén található összes haderők főparancsnoka gyanánt, fejedelmi szóval állítsa meg Jellasics előnyomulását. Ez volt a terv, s a kiszemelt egyéniség, Lamberg gróf, pozsonyi hadparancsnok, aki személy szerint ismerte a magyar politika összes vezetőit és hajlamai és érzületei, valamint családi összeköttetései hangsúlyozottan magyarbarát hírbe állították. A kinevezést Pesten kellett volna ellenjegyeznie Batthyáynak. A magyar miniszterelnök ezidőtájt a magyar sereg fehérvári táborában tartózkodott s ott várta Lamberget. Csak kevesen voltak — úgymond Károlyi Árpád, — akik már ekkor mindjárt, a közláz epidémiájában is megértették, hogy Lamberg küldetése egyenlő a bán hatalmának óvatos és szépszerű, de biztos megtörésével, s hogy az ellen j egyezeti en manifesztum, amelyet a sietés miatt, hoztak nyilvánosságra, a király részéről békejobb, melyet a félreértések kiküszöbölése céljából nyújt a nemzetnek. Sajnos, most a magyar országgyűlés lett áldozata a formai jogsértésből nyomban gyanút fogó esztelenségnek. „Neki Lamberg csak finomabb kiadású Jellasics volt.” A Madarász-csoport esti ülést erőszakolt ki a házelnöktől, amely meghozta azt a határozatot (szeptember 27), amely közvetve Lamberg meggyilkolásához vezetett. Ezzel egy csapásra romba döntötték Batthyány végső kísérleteit s a bécsi udvart természetesen újból Jellasics felé hajlították, akit az október 3-iki királyi kézirat a megölt Lamberg minden hatalmával felruházott s a pesti „Advocatenwirtschaft” szétugrasztására unszolt. Így végződött Batthyáynak, „a magyar Egmontnak” államférfiúi pályafutása, aki történelmi nevet, roppant népszerűséget, óriási etikai erőt és az átlagnál jóval magasabb értelmiséget tékozolt az elvei és céljai szerint megtámadhatatlan politikára, amely nem látszott reménytelennek. Munkatársa, Esterházy Pál herceg szerint: „az ultramagyar pretenziók értelme Batthyáynál csak az

volt, hogy Magyarország legyen a monarchia tulajdonképpeni talpköve és hogy ezt a magyaroknál nagymértékben élő lojalitás és Magyarország ereje segítségével állítsák vissza régi fényébe és hatalmába”. Ez irányzat rendületlen hitében és szolgálatában vette magát élve, mint Amphiarus a tátongó szakadékba. Sok ember tud a halálba menni, ha elragadja a vak szenvedély, de nyugodtan mérlegelni az életet és a halált s a meggyőződés kívánalmait szerint választani az egyiket, vagy másikat: erre csak előkelő szellem képes. Eleste után politikai holtteste fölött most már, mint egykor Patrokloszé fölött, öszecsaphatott a trójaiak és az achivok tábora, a forradalom és az ellenforradalom.

Szeptember 28-án Pákozd mellett a magyarok visszaverték Jellasics támadását és a „lovagias bán” a háromnapos fegyverszünet megszegésével gyors „oldalmazdulattar” tért ki az üldözés elől Bécs felé. A császárváros demokratái és proletárjai, de a német hazafiak is, akik aggódva nézték az imént megválasztott birodalmi gyűlés szláv-paraszt többségét, s amelyet Jellasics csendes szövetségesének tartottak, utcai zendülést szítottak és lámpavasra akasztották Latour hadügyminisztert, az ellenforradalom katonai fejét. Az udvar Olmützbe menekült (október 6). Október 7-én Jellasics utóvédje (Roth tábornok) Ozoránál letette a fegyvert Görgei Artúr őrnagy és Perczel Móric ezredes csapatai előtt. Október 9-én Puchner levette az álarcot és nyíltan állást foglalt az Unió ellen, szövetkezve a szász és román komitét vezéreivel. A Honvédelmi Bizottmány már szeptember 16-án alakult meg, egyelőre mint kiegészítő szerv az akkor még lemondás és az új megbízás között lebegő Batthyány támogatására. Batthyány végleges félreállása után, amikor az országgyűlés a nemzeti konvent szerepét vette át, vagyis, amikor önmagában egyesítette a törvényhozó és végrehajtó hatalom teljességét, Kossuth Lajos, mint a Bizottmány elnöke, a parlamentáris, vagy testületi diktatúra egy nemével kormányozta az országot és vezette a nemzeti önvédelmet, erkölcsi erejét és jogosultságát nem a törvényből, hanem az ország veszedelméből merítve. Országgyűlés és király kölcsönös manifesztumok által vitatták egymás fényeinek törvényszerűségét, illetve törvénytelenységét.

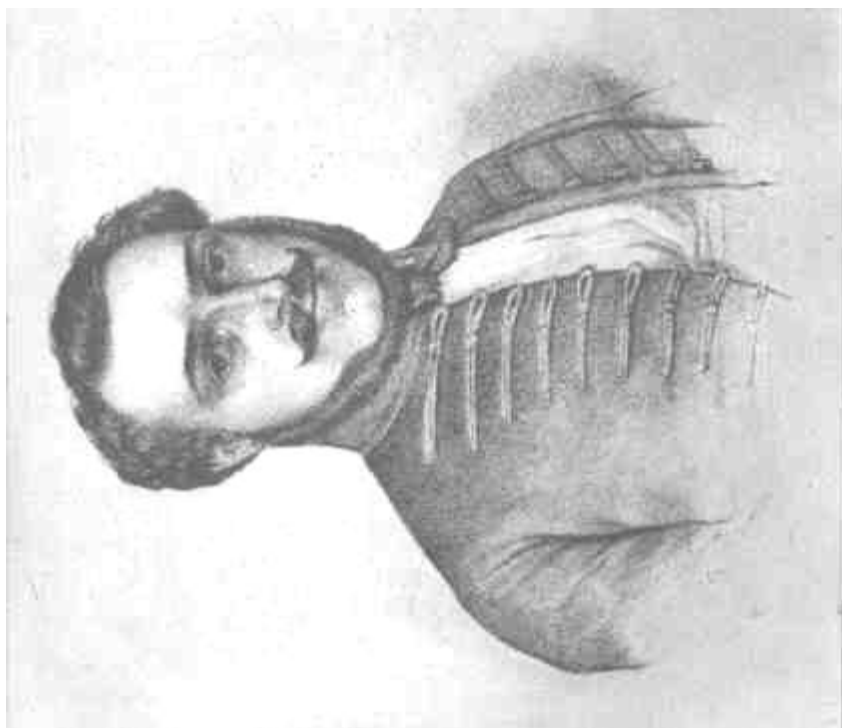
Október 16-án lépett nyílt színre a legitimitás elvének, az ellenforradalom határozott irányának és az ókonzervatív világrendnek legmarkánsabb alakja, Windischgraetz Alfréd herceg tábornagy, csaknem féléven át a Habsburg-monarchiának szinte legszilárdabb oszlopa, a császári-királyi alterego, akire akkora hatalmat ruháztak a hadseregben és a polgári kormányzatban, amekkorával még annak idején Wallenstein se rendelkezett s amely jóval felülmúlta tartalmi és terjedelmi mértékét illetőleg is a Lambergnek és a Jellasicsnak adott megbízás politikai határát. Windischgraetz mögött politikai siker gyanánt ott állott a prágai zendülés vérbefojtása (június 12), s most az Olaszországból hazahozott csapatok, valamint Bécs helyőrsége és Jellasics serege révén arra készült, hogy a császárvárost visszafoglalja. A

horvátokat követő magyar sereg az országgyűlésen és a tisztikarban hullámozó vélemények szerint kétszer is átlépte a Lajtat, hogy Windischgraetz ostromgyűrűjét áttörje és fölmentse a szorongatott bécsi forradalmárokat. A harmadik kísérletnél (október 30) a Moga tábornok vezette magyar hadakat visszaverték Schwechatnál, mire Kossuth november 1-én Görgei Artúrt, nemrég még honvédőrnagyot, a volt Nádorhuszár-főhadnagyot, nevezte ki a dunai magyar haderők fővezérévé. Erélyétől, mérlegelest és habozást nem ismerő forradalmi merészségétől (Zichy Ödön gróf kivégeztetése Csepelszigeten) és hirtelen feltűnt katonai tehetségétől várta a határvédelem megszervezését, a hadsereg reorganizációját és a császáriak támadásának elhárítását, amikor a „sors urnájából” kihúzta ismeretlen nevét. Hogy az erőre és önbizalomra kapott ellenforradalom Windischgraetz jobb meggyőződése ellenére nemcsak a régi rend helyreállítására és a pacifikációra, hanem az ország leigázására gondolt és az egységes Ausztriába való könyörtelen beolvasztására, azt két tény árulta el: Schwarzenberg Félix hercegnek osztrák miniszterelnökké kinevezése (november 22) és a december 2-iki államszín, amely az összes törvényes szervek mellőzésével V. Ferdinánd unokaöccsét, a tizennyolc éves Ferenc József főherceget emelte trónra, akit, miként boldogtalan elődjét, nem feszélyezett a magyar alkotmányra letett esküje.

A „halovány vámpír”, mint Széchenyi nevezte, akitől minden erkölcsi romlottsága és cinizmusa mellett sem lehet elvitatni bizonyos nagyvonalúságot, azt forgatta elméjében, hogy az egész Habsburg-monarchiát fölveteti a német vámunioába és államszövetségbe. Ezzel nemcsak a frankfurti parlament úgynevezett kishémet, vagy poroszbarát megoldásait zilálta volna széjjel, hanem az Északi-tengertől az Al-Dunáig terjedő hetvenmilliós közép-európai birodalom hadserege kezébe került volna az uralkodóház veszélyben forgó birtokállományaiért délen (Lombardia—Velence) és keleten (Magyarország). Ez az elgondolás, amely az Ottó-császároktól fogva a naumanni Mittel-Európaig annyi német szellemet igézett meg, természetesen kizárt minden magyar alkotmányos önkormányzatot, akár negyvennyolcas, sőt — mint a következmények mutatták, — akár negyvenhetes alapon. E politikának első állomása az egységes Ausztria megteremtése volt, ami viszont megkövetelte a magyar államiság lerombolását s a történelmi jog és erő cementjével összerakott részeinek etnográfiai szétdarabolását, azaz legalább egyelőre a nemzetiségi aspirációk istápolását és kihasználását a magyar állameszme építése ellen. A történelem útja — írta egy Deákparti publicista — a magyar nemzetre nézve az év utolsó hónapjától fogva már csak az önvédelmi harc vérkeresztységén, vagy a Schwarzenberg-féle központosság és germanizáció poklán vezethetett át. S végül is — mondja Salamon Ferenc — köszönjük meg Kossuthnak, hogy minket, úszni nem tudókat, a vízbe lökött. Mert amikor úszni kellett, némi bizonytalanság után kiderült, hogy nemcsak tudjuk

KOSSUTH LAJOS
(Maradóni József rajza. — Ernst Mészáros)

I. J. WESSELENYI MIKLÓS
(Eggyhorú Istvánja. — Törökújfalvi Árvédgyógyászok)

ARANY JÁNOS
(Barabás Miklós rajta. – Ernst Múzeum)

PETŐFI SÁNDOR EGYETLEN HITELES ARCKÉPE
(Jombó János rajta az elpusztult Jövőkép után. – Ernst Múzeum)

*AZ ELSŐ FELELŐS MAGYAR MINISZTERIUM
Szamosy körjza. - Történelmi Arcképcsarnok)*

*PETŐFI A TALPRA MAGYART SZAVALJA
(Egykorú olajfestmény. — Nemzeti Múzeum)*

GÖRGEY ROHAMRA VEZETI HUSZÁRJAIT
(Egykorú metszet. — Történelmi Arcképcsarnok)

A VILÁGOSI FEGYVERLETÉTEL
(Egykorú metszet. — Történelmi Arcképcsarnok)

tartani magunkat a felszínen, de régi, nagynevű bajnokok fölött győzni is bírtunk.

Kossuth az értelmiségben talált alkalmas munkatársakat, a népben pedig, amelyet ő szabadított fel, az erő forrását. A fényes vezérkar, amely a reformországgyűlésnek „darabolt garádicsait” járta, ezidőtájt már hiányzik mellőle. De a második garnitúrában is akadtak jeles férfiak, s egészben véve mellette állott a vármegyei középirtokosság, az arisztokrácia töredéke, néhány főpap, a lateinerfokú középosztály, a városi polgárság magyar és német elemei (a szászok kivételével), az iparosság, a politikai jogokban részeltetett zsidóság, leginkább pedig az Alföld szabad parasztsága. Ha nagy társadalmi átalakulás alapjait és elveit fektette is le a negyvennyolcas törvényhozás, az osztályok közötti politikai egyensúly változatlan maradt, mint ahogy a vármegyei és helyhatósági adminisztráció is ugyanazon tényezők kezében voltak, amelyek 1848 előtt annak patriarchális és kezdetleges gépezetét mozgatták. Jóllehet Windischgraetz kiáltványai biztosították a volt jobbágyok részére a mentességet a robot és a dézsma alól, a magyar föld népe bőven ontotta magából az önvédelemhez szükséges emberanyagot, amiben főrésze volt a vármegyei igazgatásnak is. Rákóczi óta Kossuth politikájával látszott egységes, bonthatatlan frigyre lépni a magyarság nemzeti és szociális eszméje. Ha a nép milliói nem Kossuthban, hanem a császár kormányában látták volna szabadítójukat, akkor nem lett volna hol és miben megvetnie a lábát s Oberon síjja visszhangtalanul enyészik el a levegőben. Ez a népiesség és gyökeresség volt Kossuth erejének legreálisabb értelme, minthogy külpolitikája az egész küzdelmen át hemzsegett a fantasztikus elemektől. Az az elv, hogy a kabinetközi politika szolidaritásával szemben a szabadságért harcoló európai demokráciák politikai támogatására számíthassunk, a gyakorlatban nem ért semmit. (Teleki, Pulszky, stb.) „Mellétünk állnak — írta Leiningen a feleségéhez — azok az eszmék, amelyek most teljes hatalommal uralkodnak a lelkeken és a katonák szívét se hagyják illetetlenül.” De ugyanily eszmék és érzések hevítették a magyarság ellen a hazai idegen népfajok többségét is, külföldön pedig a hatalmak és kancelláriák sivár reálpolitikájának mérlegén egy bitnyi súlyt se jelentettek az üres rokonszenvek. A nemzet csak önmagára számíthatott. Roppant bánya, de mégse kimeríthetetlen.

A nagy koncentrikus katonai támadás december második felében indult meg csaknem egy ütemre a Duna két partján, a Felvidéken és Erdélyben s a császári csapatok betörésére újra fellángolt a peri-tűz a Délvidéken is. Az utóbbi ponton arattunk ugyan részleges sikereket (Damjanich), de az erők elégtelensége miatt döntő eredmény nélkül. Erdély, a Székelyföld kis íésze kivételével, szintén a császári hadsereg könnyű zsákmányává lett; a helyzet csak december végén javult valamennyire, amikor Bem Urbant kiverte és Kolozsvárt visszavette. Schlick tábornok a magyar hadügyminiszter (Mészáros Lázár) csapatai-

nak szétverése után (Budamér, Szikszó) Miskolcig hatolt. A háború súlypontja azonban a főeregek összeütközésén lebegett. Görgei honvédtábornok alig harmincezer emberrel (köztük két-harmada újonc) állott szemben a Nádastól a Fertőig húzódó vonalon Windischgraetz hatvanezer katonájával. A főtámadás december 16-án kezdődött, amikor Görgei hosszú és vékony arcvonalát Simunich tábornok Nagyszombat irányában áttörte. A fiatal magyar tábornok az 1849 január 2-ig tartó dunántúli hadjáratban, félretéve a kormány ellenkező utasításait, kitért a döntő összecsapás előtt s eléggé hajlékony és óvatos mozdulatokkal, némely megrendülésektől eltekintve (Bábolna), elvezette hadát Budáig. A visszavonulás a katonai gyöngeség leverő hatását idézte elő s a békés kiegyenlítésre törekvő párt pillanatnyi felülkerekedését, amikor az országgyűlés elfogadta Batthyánynak, mint egyszerű képviselőnek, az osztrák tábornaghoz küldendő békedelegációs indítványát (december 31), Kossuth ama javaslatával együtt, hogy a Honvédelmi Bizottmány az országgyűléssel menjen Debrecenbe, az önvédelem további szervezése céljából. A herceg bicskei főhadiszállásán ridegen elutasította a mérsékelt és lojális férfiakból álló küldöttséget („Mit Rebellen unterhandle ich nicht!”) A háború tehát tovább folyt, erősen megcsappant remények mellett. A Görgei bevonásával és Vetter tábornoknak, mint a hadügyminiszter helyettesének, elnökletével a január 2-iki nagy haditanácson határozatba ment, hogy a feldunai sereg üritse ki a fővárosokat, tegyen diverziót a Duna balpartján a Vág felé s vonja el az ellenség figyelmét a magyar kormány hadműveleti alapja (Tiszántúl) és székhelye (Debrecen) felől. Január 6-án adta ki Görgei nevezetes váci kiáltványát, melynek célja volt a tisztikar fenyegető ingadozásának és bomlásának véget vetni és mintegy törvényes alapot teremteni a hadtestet szétmorzsoló *collisio officiorum* ellen. Ez a kiáltvány felezési pontja a Kossuth és Görgei között szövődött viszony fejlődésének, amelyet már a dunántúli visszavonulás felett kitört ingerült levélváltások erősen megzavartak s amely — mihelyt Debrecenben értesültek róla — a tábornok iránt ezer hajszálérből és csatornából felbuzgó bizalmatlanság ősforrásává vált. („A hadtest hű maradt az 1848-iki alkotmányhoz”, csak „a magyar kir. hadügyminiszternek, vagy helyettesének engedelmeskedik” s „szembeszáll a köztársasági törekvésekkel is.”) Görgei hat hétig tartó felvidéki anabázisával katonailag azt az eredményt érte el, hogy Windischgraetz elhatározásait összezavarta és hadműveleteit eltérítette a debreceni vonalról, amelyet Perczelnek Mórnál szétugrasztott zászlóaljai fedeztek úgy ahogy, politikailag pedig a magyar kormány szövetségesévé tette az időt abban az értelemben, hogy a szervezés, a kiegészítés és a hadiszergyártás munkáját folytathassa. A január 2-án tartott haditanács másik döntőfontosságú elhatározása volt, amely lerakta a magyar haderők összpontosításának elveit és elrendelte egy főszereg formálását,

amely célra parancsot adtak Damjanichnak és Vécseynek, hogy a Bánság és a Bácska területét őrítsék ki.

A szétszórta, hadászati összefüggés nélkül vívott osztrák-magyar háború új fordulathoz jutott el, amikor Görgei áttört Branyiskónál (február 2) s megteremtette a Klapka csapataival, valamint a tiszántúli hadtesttel való hadművelati egyesülés lehetőségét. Windischgraetz a hó végén eszmélt rá, hogy a fővárosok megszállásával nemcsak nem metszette le a forradalom fejét, de fegyelmzett és erős honvédhadosztályok álltak előtte, készen az offenzívára. A kétnapos kápolnai csatát (február 26—27) elsősorban Dembinszki Henriknek, a kormány által kreált lengyel főparancsnoknak gyatra és szárnalmas vezetése fullasztotta kudarcba. A Damjanich-hadtest szolnoki fegyverténye (március 3) s Bem zeg-zúgos erdélyi cikázásai és sikerei jelezték, hogy Magyarország letörésére Ausztriának össze kell szednie minden erejét. A főharctéren az egyhónapos huza-vonát a fővezérválság (Dembinszki—Vetter) s a kedvezőtlen időjárás okozta. Végre Görgeinek helyettes fővezérsége elindította azokat a harci cselekményeket (Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Vác, Nagysalló, Komárom), amelyek a népszerűség és a dicsőség csúcspontjára emelték a magyar nevet Európaszerte s amelyek bebizonyították, hogy a magyar uralom anyagi és erkölcsi alapjai a maga államterületén kiállják a legnagyobb megpróbáltatásokat is. Nemcsak a nemzetiségek inszurrekcióját törte le (Erdély kilentizedrésze április végén szabad volt, májusra a titei sáncok kivételével a rác lázadás is elfőjtött Perczel által), de visszaverte Európa egyik első katonai hatalmának hódító kísérletét is.

A sorozatos vereségek aláásták Windischgraetz tekintélyét és megbuktatták az ókonzervatívokra támaszkodó politikáját. Az Olmützből kibocsátott császári alkotmány (március 4) a nemzeti-ségi föderációk alkotmányos összbirodalmába olvasztotta be a történelmi Magyarországot is. A honvédyőzelmek másrészt Kossuth környezetében túlsúlyra emelték a flamingó elérnek befolyását s a debreceni nagytemplomban az országgyűlésnek a francia konvent napjaira emlékeztető ülésén, április 14-én, kimondották a Habsburg—Lotharingiai-ház trónfosztottságát. Bizonyára nem tartozik Kossuth negyvenkilencediki szereplésének fénypontjai közé a trónfosztás módja, előkészítése, megokolása. De korántse ez idézte fel a muszka közbelépését, mert Schwarzenberg már április 13-án kérte az európai reakció Szent György lovagját, Miklós cárt, a katonai beavatkozásra, később lévén Ausztria nagyhatalmi tekintélyét kockáztatni, semmint tárgyalásba ereszkedni a magyar kormánnyal. Ami a cárt és Paskievics herceget izgatta, s talán gyorsabb cselekvésre is ösztönözte, az Kossuth és a lengyel emigráció viszonya volt, az a tény, hogy a lengyelek nagy szerepet vittek a magyarság önvédelmi harcában. A debreceni határozat nem szerzett egyetlen külföldi szövetségest se, hiszen a világrészünkön átrobogó demokrata hullám már erejét veszítve elhalkult s Novaránál (március 23) Badetzky

másodszor is leverte a pieinonti támadást, az egyedüli szövetséges utolsó vergődését. Ellenben a trónfosztás a virulencia új elemeit iktatta a Görgei—Kossuth viszony romlásába, feldúlta a hadsereg egyrészenek lelki nyugalmit, erkölcsi biztonságérzetét, megbontotta fegyelmét és tábornokait szétvonásba, egymás elleni intrikák meddő és visszataszító játékaiba hajszolta. Buda ostroma hatalmas hadműveleti baklövés volt, de a katasztrófa végső kimenetelén, az erők roppant aránytalansága s a császári hatalmak tartalékainak kimeríthetetlenlensége miatt mitse változtathatott. A kormányzóelnökké kikiáltott Kossuth Szemere Bertalant nevezte ki miniszterelnökké, aki kormányát demokratának, republikánusnak és forradalmárnak jelentette ki, s amely kormányban Görgei Artúr is helyet foglalt, mint hadügyminiszter, azzal a burkolt gondolattal, hogy alkotmányos eszközökkel buktatja meg Debrecenben az április 14-iki uralmat és visszavonítja a trónfosztást.

Amíg az önvédelem vezérei és az országgyűlés pártjainak meghasonlása ilymódon a létező erők hasznos felhasználásának lehetőségét is megbénította s a nemzeti kormány erélye akkor ernyed el, amikor Haynau báró táborszernagynak, a bresciai hiénának fővezérré kinevezése eleve jelezte a háború irtó és megtorló jellegét: az orosz csapatok több ponton átlépték a határt (a varsói herceg seregének zöme Duklánál, Lüders hadtestje az erdélyi szorosokon, Panjutine hadosztálya pedig Pozsonyban az osztrák főerőhöz csatlakozott).

Az újból vezérré (de csak az I., II., III., A7 II. és YIFI-ik hadtesteknél) kinevezett Görgei az osztrák erőkre akart csapást csapásra mérni, Kossuth környezete pedig' az elvileg célszerűnek elismert hadsereg-összpontosítást a Maros—Tisza-vonalon óhajtotta végrehajtani, minek következtében a koncentráció megvalósításával mind a két hadszíntéren elkéstek. Görgei Vág-völgyi offenzívája megghiúsult, július 2-iki áttörő kísérlete Komáromnál új babérokot szerzett ugyan a honvéd névnek és az ő vezéri talentumának, súlyos sebe dacára remekül oldotta meg az orosz tömegek elől való elsiklásának tervét és a hadjárata ismét kivívta a katonai szakkörök magasztalását: a kocka azonban eldőlt, amikor a déli magyar fősereget Haynau Szőregnél megszalasztotta és Temesvárnál szétverte (augusztus 9). Ma máitisztázottnak tekinthető az a nagy vita, vajjon kinek a magartartásán hiúsult meg az utolsó magyar remény, az Aradnál tervezett hadseregösszpontosítás. Dembinszki intézte a boldogtalan, kiéhezett és lerongyolódott déli magyar sereg mozdulatait úgy, hogy Szeged alól nem Aradnak, hanem Temesvárnak hátrált, s utóbb a jogosságnak több mint látszatával állították, azért, hogy a forradalom vezérei számára biztosítsa a Törökországba való szabad átvonulás útját. Augusztus 10-én Görgeinek alig harmincezer embere, muníció, tartalék és hadműködési alap nélkül és a várak őrsége (Komárom, Pétervárad, Arad, Munkács) volt annyira, amennyire harcképes tényező Haynau és Paskievics több

mint nyolcszoros túlerejével szemben. A kormány, amely június 2-án vonult be lelkes fogadtatás közepette Pestre, már július 12-én Szegedre menekült az országgyűléssel együtt. „Ebből a városból fog kisugározni Európa szabadsága” — mennydörögte Kossuth a szegedi népnek. A néhány tagra leapadt csonka parlament e kossuthi szózat elveinek megfelelően, olyan nemzetiségi törvényt alkotott, amely kétségkívül alkalmas lett volna kevésbé zord időkben elősegíteni a magyarországi népfajok államhűségét és az irredentisták leszerelését. De már augusztus 2-án futni kellett Szegedről a végső *lapis refugii*, azaz Arad felé. A segesvári (július 31) és temesvári csatavesztések után — hacsak nem akart átalakulni guerillává — Görgei csapatai részére nem volt más megoldás, mint még egyszer megfürödni ellenségei vérében, egy reménytelen heroizmus páthosszával, vagy a fegyverletétel, amit a közben fővezérré, majd diktátorrá proklamált magyar tábornok augusztus 13-án hadvezéri és emberi hírnevének kockáztatásával, végre is hajtott az orosz hadsereg előtt Világosnál. A Rüdiger gróf orosz tábornokhoz intézett levelében megindokolta e lépését azzal a kijelentéssel, hogy egész seregét bármekkora túlerő ellen inkább kétségbeesett csatában megsemmisítetteti, semhogy oly ellenség előtt *tegye* le fegyverét, kit oly sokszor és csaknem minden alkalommal ő vert meg. „Bízik a cár nagylelkűségében, hogy a korábban osztrák szolgálatban állt tiszteket nem fogja védelem nélkül kiszolgáltatni egy bizonytalan sorsnak, a mélyen megszorodott nemzetet nem fogja átengedni ellenségei szilaj boszúsomjának.” Engesztelésül ajánlotta fel a maga életét, mint aki egyedül felelős bajtársai tényei ért.

Görgei jóhiszemű és hatalmas tévedés áldozata lett, mitsem sejtve arról, hogy a varsói egyezmény értelmében az oroszok minden hadifoglyukat kötelesek kiszolgáltatni a szövetséges császár hadseregének. A cár ugyan levelében, amelyet az orosz trónörökös-nagyherceggel küldött a fiatal osztrák császárnak, valamint a varsói herceg, érdemeire való hivatkozással, ismételten közbenjárt a bécsi kabinetnél — Görgei személyére nézve kapott is amnesztiát, — bajtársain és a polgári foglyokon azonban a nagy szövetséges kegyelemkérése éppoly kevésbé segített, mint Palmerston jegyzéke. A Komárom feladását követő napon Haynau, „a dühös bolond”, miután megkapta Schwarzenbergtől, e szibarita idegronctól a kívánt fejeket, október 6-án, Pesten kivégeztette Batthyány Lajos grófot, a legnagyobb történelmi justiciamordok egyikének áldozatát, Aradon pedig a honvédsereg tizenhárom tábornokát: Kiss Ernőt, Vécsey Károly grófot, Schweidel Józsefet, Pöltenberg Ernőt, Damjanich Jánost, Leiningen-Westerburg Károly grófot, Nagy Sándor Józsefet, Lahner Györgyöt, Lázár \Tilmost, Aulich Lajost, Knézics Károlyt, Dessewffy Arisztidet, Török Ignácot. Néhány nappal később Csányi László, Perényi Zsigmond báró, Szacs vay Aurél, Jeszenák János báró stb., polgári, Kazinczy Lajos tábornok, Hauk Lajos alezredes, katonai foglyokkal végeztek. Negyvenkilenc akasztás és hatvanöt föbe-

lövés tanúsítja a győzők dühét. 1765 haditörvényszéki ítélet (négy évtől húsz évig terjedő várfogsággal) fejezte be a katonai pacifikáció nemes művét. Caraffa halotti árnya megborzonghatott az örömtől. „Pannónia Vergiss Deine Toten Nicht, Als Kläger Leben Sie” — hirdette a közszájon forgó onomasztikon. Magyarországra ráborult a rémuralom drapériája.

2. fejezet

Az abszolutizmus (1849—1865)

Mikor Windischgraetz Alfréd herceg a császári királyi hatalom teljes jogú alteregója gyanánt elindult a negyvennyolcas alkotmány felforgatására és a forradalom leigázására, a magyar ókonzervatívok és aulikusok szélső jobboldali elemei tervezetekkel és emlékiratokkal halmozták el (Mailáth János, Andrássy György gróf, Fogarassy püspök, Dessewffy Emil gróf). E memorandumok általában azt fejtegették, hogy egy kisdéd protestáns töredék ragadta kezébe a hatalmat Magyarországon, amely ellen a katolikus papságra, az úrbéri váltság s a robot és a tized megszüntetése által visszanyert paraszttömegekre, az arisztokráciára kell támaszkodnia, sőt a monarchia újjászervezése érdekében — ezt különösen Mailáth hangsúlyozta — „igénybe kell venni a nemzetiségek magyarelles aspirációit és császárhű érzelmeit is”. A megfontoltabb és hazafiasabb konzervatívok azonban ragaszkodtak a történelmi elvhez, az ország területi és politikai egységének sérthetetlenségéhez s annak az alkotmányos önkormányzatnak megóvásához és továbbfejlesztéséhez, amelyet a negyvenhetes status quo biztosított s amely összeegyeztethető volt a birodalmi egység gondolatával. Ezeknek a régiszabású államférfiaknak egyik kitűnősége, Szögyény-Marich László, volt alkancellár e remények és föltételek mellett vállalkozott a polgári közigazgatás vezetésére a császári helytartó oldalán, aki teljes mértékben osztozott magyar barátainak felfogásában s aki nagy konzerváló és társadalomfenntartó erőt tulajdonított a történelmi alkotmánynak a papíros-alkotmányok ellenében. A császári hadsereg által megszállott országrészekben tehát újból életbeléptették és újjászervezték a régi kormányzások uralmát és korlátozott mértékben, föltétlen megbízható érzelmű főispánok és királybiztosok alatt a vármegyei és helyhatósági szervek funkcióját. Az 1849 márciusi oktroj villámcsapásként érte azokat a konzervatívokat, akik tanácsal, tervvel, szolgálattal rendelkezésére bocsátották magukat a Windischgraetz-féle pacifikációnak, amely utolsó kísérlet volt arra, hogy fenntartsák az 1848 előtti államiság roncsait. A történelmi elv áttörése és Magyarországnak a hódítás jogán való birtokbavétele azonban legtöbbjüket ezután is vonzotta a „kollektív patriotizmus” mágnespatkójához s akadtak köztük olyanok, akik nemcsak helyeselték, de határozottan sürgették is az orosz segítséget — március 4-ike után.

A Haynau mellé kirendelt „főbiztosnak”, Geringer Károly bárónak (június 4) csak az ostromállapotba helyezett országrészek polgári és nem politikai adminisztrációját jelölték feladatául. A politikai kérdéseket a nemzetiségi föderáció alapján már elintézte az olműzi alkotmánylevél, Jellasics megjegyzése szerint: „das Mongolentum muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden”. Haynau és az oroszok szuronyainak árnyékában július elején az új kormányzat kezdett berendezkedni, ahogy a háború, a statárium és a rendelkezésére álló silány közigazgatási erők mellett lehetséges volt. A pesti és az aradi vérengzések dacára szolgálatot és szerepet vállaló gyászmagyarok majdnem ugyanazon észjárással kerestek ürügyet lelkiismeretük rezgelődéseinek lecsillapítására, mint az 1919-iki bolsevik-kalandot kiszolgáló rothadt opportunizmus. Szerencsy István volt személynök szavai szerint: „feladatunk ..., hogy a közhajótörésből legalább az utolsó deszkát megmentjük s ha már mást nem tehetünk, legalább annyit eszközöljünk ki, hogy magyarok fölött bárhol is, de magyarok ítéljenek”. Így gondolkodtak és cselekedtek olyan időkben, amikor Kempen rendőrminiszternek statisztikája szerint a szoros értelemben vett Magyarország területén kétszázhuszonkét kivégzés történt, közte kilencvenhét hadi törvényszéki ítélet alapján. A területi és nemzetiségi elvet kombináló Geringer-féle uralom öt kormányzati kerületre oszlott: Budapest, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad székhellyel; a Vajdaság, a temesi bánóság és Erdély külön kormányzati és katonai szervezetet alkotott, amelyeknek mindegyike külön adminisztratív és politikai egysége volt az összbirodalomnak.

Ez egyelőre, a Geringer-provizorjum alatt, még a márciusi alkotmánynak népies és nemzetiségi motívumokkal cifrázott egyenruháját viselte, de az 1851-iki ordonáncok már megszüntették a miniszteri felelősség elvét, a december 31-ikén (1851) kibocsátott Alapelvek és az 1853 január 19-én közzétett Definitívum az egész alkotmányos köntöst odalökte, ahová való volt; az osztrák történelem muzeális lim-lomjai közé. A 196 szakaszból álló Szervezési Mű a helytartóságot decentralizálta ugyan, de meghagyta az ország területi feldarabolását, a megyék szétagolását, az önkormányzat elkobzását, a rendőr- és zsandáruralmat, s a tudatos és erőszakos németesítésnek amaz egész cél- és gondolatrendszerét, ami soha ekkora erővel és ekkora elévültséggel nem szállotta meg a Habsburg-ház tanácsadóit. Ezeknek az eszméknek szolgálatába állították a hadsereget, a közbiztonsági szerveket s az idegenből importált hivatalnokhadat, amellyel az örökös tartományok értelmiségi fölöslege árasztotta el az országot s amely kivált pénzügyi szolgálatban terjeszkedett rohamosan. Ez a közigazgatás a maga ügyrendjében, gépies pedantériájában és körülményes bürokratizmusában külsőleg modernebbnek és szakértőbbnek festett a régi magyar táblabírói világnál. Minthogy azonban alig értette azoknak anyanyelvét, akiket kormányoznia és igazgatnia kellett, csak a papírosaktákban remekelt, meg-

toldva a kedélyes osztrákság Slamperei-felületességével és groteszk betűimádatával a paragrafusok szentélyében. A centralista és németesítő irányzat szempontjából a legdrasztikusabb és talán pillanatnyilag a legeredményesebb munkát a politikai rendőrség végezte a maga kiterjedt kém- és besúgó-hálózatával, amely az ostromállapot, a katonai rémuralom és a folyton változó provizóriumok fölé épített politika és kormányzat idegrendszerét képezte, s a gyökértelen bürokráciával együtt legalább Magyarországon az úgynevezett államfenntartó erőt képviselte.

A középeurópai nagy katolikus német birodalom ábrándja, aminek hajszolása miatt a Habsburg-eszme szembefordult a frankfurti parlamenttel, a német szabadelvűséggel, Poroszország hatalmi állásával, a magyar államisággal s amelynek érdekében mozgósítani tudta két ízben is a cári támogatást (varsói egyezmény 1849 április 26, olmützi szerződés 1850 november 19), nem tért nyugovóra Schwarzenberg Félix herceg hirtelen halálával sem (1852 április 5). Az elgondolás és a rendszer megmaradt, ha nem is képviselte többé a régi osztrák történetírás által felmagasztalt herceg a maga roppant tekintélyével és lelkiismereti tétovat és aggályt nem ismerő rideg tetterejével és machiavellizmusával. A magyarság bukásával az egész monarchiában elhullott a szabadságeszme és a nemzetiségi egyenjogúság gondolata is. Csengery Antal megjegyzése szerint a Bach-korszak az összes nemzetiségeknek megadta a jogot, hogy németekké válhassanak. Ez a makacs törekvés gyűlöltette meg a Habsburg-birodalom német nemzetiségeinek közvéleményében a „svábát”, ásta alá az osztrák-németség és a magyarság viszonyát s tépte szét annak a háromszázados testvéri együttélésnek frigyét, amely eddig a Szudéta-tartományokban a cseh és a német népelem között uralkodott. Bach Sándor báró szervezői képességére várt, hogy a nagy osztrák eszme új borát új tömlőkbe fejtse, s hogy kifejtsze hátát a történelmi elv és a nemzetiségi érzés napról-napra növekvő terhének. Ha minden hatalmi eszköz birtokában fog neki, ha a külpolitikai fejlődés állandóan kedvez vala Ausztria politikai állásának, ha virágzó pénzügyek és hatalmas népjóléti alkotások tették volna háttérét ennek az irányzatnak, akkor is ivadékok életerege morzsolódott volna fel a siker egy tört számának reménységéért. De a 19-ik század közepén másnak, mint fellegajtó donquijotei kalandnak, másnak mint egy felkapaszkodott arrivista nyomorult alkalmazkodó készségének, vagy egy irodája dohos légkörében megmohosodott beamter agyrémének nem lehet minősíteni azt a politikát, amely a monarchia kisebbségét alkotó német faj absorbeálására bízta a nemzeti kérdések megoldását és olyan történelmi öntudattal bíró népek germanizálását, mint a magyar, az olasz vagy a cseh. De a nagy szervező hatalmonlétének végső lehelletéig kitarzott a saját potemkiniádái mellett s agyának leleménye a kis házi nyulak szaporaságával ontotta a tervezeteket és a kormányzati ötleteket, s mindezt egy évről-évre

BACH
(Egyporus (Egyporus) — Törökország (Türkei))

GÖRGEI ARTHUR
(Egyporus (Egyporus) — Törökország (Türkei))

*KOSSUTH LAJOS
ÖREGKORÁBAN
(Fénykép után)*

*TELEKI BLANKA OSZTRÁK FOGSÁGBAN
(Madarász Viktor képe. — Ernst Múzeum)*

mostohábbá váló külpolitikai atmoszférában és az államcsőd árnyékában.

A magyar és az olasz háború felfakasztotta az osztrák államháztartás rejtett fekélyét, a költségvetési hiányt. Az olmützi egyezményt megelőző porosz-osztrák feszültség, valamint a belső katonai uralom nem engedte meg a haderő apasztását. A krími háború alatt tanúsított fegyveres semlegesség újból erős ingásnak tette ki az állampénzügyeknek nagy pénztechnikai virtuozitással fenntartott egyensúlyát. A költségvetési hiány 1855-ig egy évben sem maradt alatta az ötvenmillió forintnak, utána pedig felszökött száznegyvenmillióra. 1849-től 1854-ig államkölcsonőkkel fedezték a deficitet, amelyeknek évi hányada az úgynevezett állandó kiadásokban 30—80 millió forint között lebegett. Az 1854 nyarán kibocsátott nagy hitelműveletnek, egy ötszázmillióra rugó belső kölcsönnek kellett volna betömni a tátongó állampénzügyi szakadékot, de ennek elhelyezése a legnagyobb hatósági nyomással ment végbe (Magyarország 131 milliót jegyzett), szerfölött bizalmatlan és barátságtalan közvéleményben. A kölcsönnek látszólag volt is sikere, de az osztrák valuta addig-ameddig csak úgy szilárdult meg, hogy a kormány az Osztrák Nemzeti Bankkal kötött szerződés értelmében az állami javakból, elsősorban a mezőgazdasági birtokokból 155 millió forintnyi értéket bocsátott az utóbbi rendelkezésére.

Nemcsak az állandó hadikészültség tette elviselhetetlenné az állampénzügyi feszültséget. Az élére állított nemzetiségi és külpolitikai helyzetben a császár miniszterei nem térhettek ki a 48-as törvényalkotás szociális újításainak életbeléptetése elől, amelyről a magyar országgyűlés sem feledkezett meg. Még 1848 december 23-án fogadta el Lónyay Menyhért által előterjesztett javaslatot — Windischgraetz ante portas!, — amely a váltságot az úrbéri szolgáltatások alól a legmagasabb osztályban 700, a legalacsonyabban 300 forint kárpótlásban állapította meg. A kárpótlás 5%-os kamatozású állami adósságlevélben történt volna segy jobbágytelek után 300, egy zsellér után 60 forint előleg kiutalása volt tervbe véve. A-volt jobbágyok és birtokosok között a szabadságharc alatt a kormányzati hatalom labilitása következtében is helyenként komoly súrlódások voltak: a jobbágyok nagyrésze úgy értelmezte az úrbéri terhek alól való szabadulást, hogy ezentúl nem kell dolgoznia. Az egykorú lapok szerint birtokosztási mozgalmak nem egyszer tették szükségessé a hatósági beavatkozást a forradalom után is. A nép nem ment napszámba, a földesurak birtokai parlagon maradtak. Somogyban például csak két forint bérért és két icce borért lehetett földmunkást kapni. Az erdőket pusztították. A császár Bach és Geringer fölterjesztésére 1850 április 8-án a kamarai kincstárból úrbér-kárpótlási előlegeket engedélyezett, amit aránylag Magyarországon kevesen vettek igénybe (1850 végéig alig 350.000 forintot), holott a birtokososztály sehol se szenvedett akkora károkat, mint a háborúsújtotta vidékeken, s éppen az a társadalmi tényező, amely

a forradalom anyagi terhét a legnagyobb mértékben viselte s amelyet most a császári hatóságok azzal is sújtottak, hogy az előlegnyújtásnál előzetes politikai vizsgálatot is, valóságos rendőrségi priuszokat végeztek suttymban.

Végre 1853 március elején napvilágot láttak az úrbéri kérdést szabályozó császári nyílt parancsok, amelyek kimondták a szolgáltaások megszüntét és a volt jobbágy tulajdonát a kezére jutott földeknek. A kárpótlást osztályozás alapján állapították meg, amely a vármegyéket nyolc kategóriába csoportosította és telkeként elfogadta a Lónyay-féle munkálat alapelveit (300—700 forint). Az úrbéri járandóságokért a kárpótlás nemcsak a földesurakat illette meg, hanem az egyházi, kamarai és alapítványi „jogi személyeket is. Ha a földbirtokososztály — úgymond Berzeviczy a maga nagy művében — a bármily ingatag alapokon kiszámított váltságösszegeket teljesen és nyomban megkapta volna, valószínűleg menekülhet az anyagi romlástól. Mert a földtehermentesítő kötvények forgalmi értéke csak a névérték 60—70 százalékának felelt meg s a földhitelviszonyok rendezetlensége miatt még az elértéktelenedő papírosaiból se igen láthatott pénzt, hiszen a lombard kölcsön éppoly reménytelenek látszott, mint az ingatlanhitel. Mégis megindul az eladósodás folyamata az uzsorakölcsönök révén, amelynek feneketlen posványából a közép-birtokos osztály nagyrészét még a krími háború átmeneti mezőgazdasági konjunktúrája se bírja kiemelni. Az 1852 november 20-iki ösiségi Pátens hatályon kívül helyezte a királyi és nádori jószágadományokat s rendezte a földesúri és jobbágy közti öröklésjogot, a zálogbirtokok kérdését s kimondta a családi hitbizományok érvénybenmaradását s az új hitbizományok létesítésére az általános osztrák polgári törvénykönyv érvényét, amelyek Magyarországra is ki terjesztettek. 1853 április 18-án egy igazságügyminiszeri rendelet szabályozta a telekkönyvi felvételt s egy korábbi intézkedés életbeléptette az osztrák sajtórendtartást és büntetőtörvényt, amely méltó szellemi vetülete volt a Bach-rendszer reakcionárius világnézetének és rendőri látkörének.

Ezt a célt szolgálták Thun gróf iskolarendeletei — ekkor vonul be a magyar közoktatásba az új iskolatípus, a reáliskola, 1851 decemberben; — az Organisationsentwurf a gimnáziumokban kötelezővé tette a német nyelv tanítását, a felsőbb osztályokban már alaptanítási nyelv gyanánt, az egyetemre nézve pedig előírta a nyolc félévi szorgalmi időt. A nagy közép-európai katolikus német birodalom cél gondolatába illeszkedett az 1855 november 5-én nyilvánosságra bocsátott konkordátum, amely kifejezetten eltörölte a királyi tetszvényjogot, engedélyezte a tartománygyűléseket és egyházmegyei zsinatokat, a katolikus népiskolákat püspöki fennhatóság alá helyezte s kimondta, hogy a javadalom csak az egyházi investitúra után vehető birtokba s biztosította a szerzetesrendek szabad érintkezését Rómával s az egyház korlátlan birtokszerző jogát és vagyonának autonóm igazgatását. Ha Rauscher bíboros, bécsi érsek, régebben a fiatal császár nevelője,

és Thun nem is érték el a magyar katolikus egyház történelmi szervezetének felbontását és maradéktalan beolvasztását Ausztria vallási hierarchiájába, azért a Bellarmini-féle ultramontán irányzat hatalmas győzelmet aratott a 19-ik század második felében Közép-Európában. Volt valami igazság annak a francia írónak megállapításában, aki a konkordátum után úgy jellemezte a Bach—Buol—Kempfen—Thun-rendszert, hogy „az álló katonaság, az ülő hivatalnokok, a térdepelő papok és a csúszó-mászó titkos rendőrök azok”, akik az államfenntartó elemet szolgáltatják. A négy évvel később (1859 szeptember 1) kiadott protestáns Pátensnek kellett volna ráilleszteni a kupolát a német központosítás és ultramontanizmus építményére, holott ekkor már a rendszer alapjaiban recscent meg, Solferino után. Ez a Pátens gyökerében forgatta fel a protestáns egyházak történelmi állását és szervezetét, megnyirbálta közoktatási jogait és felbolygatta területi egyház-kormányzatukat s létesített egy új, nagyfontosságú egyházi szervezet, az egyházi főtörvényszéket, amelynek rendeltetése az volt, hogy a vallási jurisdictiót a központi kormányhatalom befolyása alá helyezze. Ez volt a csepp, amely a türelem kelyhéből kicsordult s amely a nemzeti társadalom eddigi passzív ellenállásába friss, harcos ritmusokat lendített.

A külpolitikai helyzet lassú átalakulása sem volt intő és figyelmeztető útjelző, hogy a belpolitika műhelyében serénykedő rendeletgyárosok és közigazgatási technikusok helyesebb és reálisabb, a monarchia alkatrészeinek természetéhez való irányt vált-sanak. Schwarzenberg külpolitikájának még hatalmas európai esélyek kedveztek. A szabadelvűség és a reakció nagy mérközésének hullámzásában az 1850-iki esztendő jelezte az utóbbi emelkedésének csúcspontját. Bár a császári hatalmak diplomáciai vereséget szenvedtek a Portával és a nyugati hatalmakkal vívott párbajban, a magyar menekültek kiszolgáltatása miatt, egy nagy és egységes Ausztria megalkotására olyan külpolitikai háttér mutatkozott, aminővel 1815 óta egyszer se találkozott. Napóleon Lajos államcsínyje (1851 december 2) véget vetett a legnagyobb és legvállalkozóbb forradalmi demokráciának s az elnök-herceg, majd császár, felejtve konspiratori és karbonári múltját, kereste a szentszövetségi császárok barátságát. A francia fordulatot különben Palmerston is sietett elismerni, igaz, hogy királynőjének tudtán kívül. Poroszország moccani sem mert Olmütz után Ausztria ellen, teljesen foglya lévén a cári udvarnak. Piémont leveretésével az olasz félszigeten a reakcionárius irányt, IX. Pius pápa politikai túlsúlya s az ausztriai császár toscanai, modenai és pármái hűbéresei biztosították.

Ezt a rothadt statusquót borította fel a krími háború a keleti kérdés fölvetése által. Ausztria ingadozva a hálaérzet és tulajdon balkáni érdekei között, lábhoz tett fegyverrel várta a véres események kibontakozását. Az osztrák magas tory, élén Wmdischgraetzzel, a tábornokok (Radetzky, Grünne, Hess) az Oroszország mellett való kitartást hangsúlyozták, holott Buol, Bach,

Hübner, sőt Albrecht főherceg is a török integritás és a nyugati hatalmak támogatásának szüksége mellett léptek sorompóba. Az államtanács elnöke, az öreg Kübeck azt írta, hogy a trón körül valóságos forradalom zajlott le e kérdés körül. Ennek a kétirányú befolyásnak kompromisszuma volt a semlegesség, a késedelem és az arra irányuló spekuláció, hogy a hadakozó felek kimerülésével Ausztria fogja diktálni a békét. Ausztria hosszas tétovázását hozta és a mozgékony és szemfüles piemonti diplomácia, amikor föltétel nélkül elküldte seregét Sebastopol alá. A párisi kongresszuson (1856 március) az elszigetelt Ausztria nem tudta megakadályozni, hogy Cavour, illetve III. Napoleon fölvesse az olasz kérdést, noha ez a tárgysorozaton nem is szerepelt. 1858 dec. 10-én Piémont és Franciaország között létrejött a titkos szövetség, (Orsini merénylet hatása, plombierèsi találkozó), amelyet Jeromos herceg, a császár unokaöccse és II. Viktor Emánuel leányának házassága pecsételt meg. A szövetség szerint Nizza és Savoya átengedése mellett a franciák császára kezességet vállalt Ausztria kiűzéseért az olasz félszigetről. Az osztrák államférfiak egyrészt Miksa főhercegnek, később Mexikó császárnak, a Lombard-velencei tartományok élére állításával, császári helytartóvá kinevezésével és a tőle kieszközölt szabadelvű reformokkal akarták megszilárdítani Ausztria megrendült pozícióját, másrészt pedig egy porosz tájékozódása külpolitikával, amellyel mintegy az összes németiség nemzeti és hatalmi kérdésévé akarták tenni az olasz ügyet, a piemonti-francia szövetséggel szemben. Albrecht főherceg berlini küldetése azonban tökéletes kudarccal végződött. A porosz kormány megfizetett Olmützért. A háború 1859 április 28-án kezdődött, s már jún. 24-én a solferinói nappal be is fejeződött. Ferenc József a villafrancai fegyverszünetben lemondott Lombardiáról. Magyarország közvéleményének aggodalmas magatartása, a magyar emigráció szereplése, a „kossuthizmustól” való félelem siettette az osztrák császár elhatározását. A monarchia nagyhatalmi állása nagy csorbát szenvedett, a Bach-rendszer halálos sebet kapott. A barrikádok minisztere, utóbb a reakció és az elnyomás mindenese, az elvtelenség és a mozgékonyosság hirdetett figurája, a kiváló szaglász, aki egyetlen pártot ismert csak, amelyhez hű maradt, elbocsátásának percéig, az erősebb pártot tudniillik: eltűnt a történet első arcvonaláról. A Rechberg-Goluchovszki kormány (augusztus 22) teljes irány- és rendszerváltozás bejelentése volt. A jus armorum helyett — hogy Széchenyi Blick-beli kifejezését használjuk — kezdődött a jus haereditarium korszaka, a központosítás helyett a föderatív kísérlet, a németesítés helyébe a nemzeti-ségi egyenjogúság lépett, az önkényes uralom után egy neme, vagyis inkább korcsa az alkotmányosságnak.

A magyar társadalom egy évtizedes elnyomás és passzív ellenállás után eljutott a beolvasztó törekvésekkel vívott küzdelmének első sikeréhez. Világos után három harcvonalon vette föl vele az élet-halálküzdelmet. Belülről leghamarabb alakult ki

a konzervatív álláspont a negyvenhetes alkotmány vézna méreteiben. Amikor illuzionistáknak mondták az emigránsokat, akik posvány fölött imbolygó lidércek után loholtak, fantasztikus európai szövetségek reményében, a konzervatívok éppily illúziók csapdájában rekedtek. Egyik-másikuk a forradalom vak gyűlölete s jámbor terveik konok szövögetése közben nem átaította belső és titkos szolgálatra vállalkozni abban a balga hitben, hogy a Bach-rendszert a Burg hátsó lépcsőiről elgáncsolhatják. Mikor ismételt kísérleteik meghallgatatlanok lettek, a duzzogó közöny előkelő rezerváltságába temetkeztek, s a vissza nem ütő lelkek bágyadt keserűségével gondoltak arra, hogy kompromittálták magukat a nemzet előtt. Hiába bizonyította be a derék Somssich Pál, hogy a forradalom leverésével nem a legitim állapot következett be, hanem, hogy a kormány egy újabb illegitim, tehát forradalmi helyzetet teremtett, amelyben az érvényesült hatalom az egyedüli törvényhozó. Springer/a jeles osztrák történész hasztalan hivatkozott rá, hogy egyedül a magyar faj az, amelynek súlypontja nincs a Habsburg-monarchián kívül. Hasztalan hajoltak meg a tények hatalma előtt olyan nagy magyar elmék is, mint Kemény és Eötvös, akik a kétségbeesés egy mélypontján megbárátkozni látszottak a birodalmi egység gondolatával is. Az elméleti és gyakorlati konzervatív politikának egyik árnyalata se talált megértésre a katonai és beamteri szellem ama promiscuitásánál, amely az osztrák politikát vezette. Nem folytatódott-e a kivégzések és börtönbüntetések sorozata még 1853-ban is (Noszlopy-összeesküvés, némi betyár romantikával), hogy a Mack-féle együgyű kaland véres megtorlásáról (1852 jan.-ápr.) ne is beszéljünk! Nem semmisítettek-e meg hetven millió forint értékű nemzeti vagyont, amikor a Kossuth-bankókat értékteleneknek minősítették? Nem írták-e a magyar rebellió számlájára Libényi merényletét is a fiatal császár ellen (1853 febr. 18.)! Nem hurcolták-e tömlöcbe Kossuth nővéreit is? Nem szimatoltak-e minden ártatlan társasösszejövetel mögött olyan konspirációkat állandóan, amelyekből holmi szicíliai vécsernyéket koholtak? A magyarban, ha voltak revoltáló hajlamok, akkor ezt a korszak csiráztatta ki.

Az első olyan halvány jel, amiből jobb jövőre lehetett következtetni, az ifjú uralkodó házassága volt Erzsébet bajor hercegnővel, ezzel a holdfényes, gyöngéd tisztaságú női alakkal, ki mintha szívével fogta volna fel a magyarság hangtalan segélykiáltásait (1854 ápr. 24.). Ez alkalommal egy sereg politikai fogoly szabadult ki Josefstadt és Kufstein kazamatáiból, az országban pedig véget ért az ostromállapot. Erzsébet elkísérte fejedelmi férjét a nagy magyarországi körútra is (1857 május), amelyet megszakított Zsófia főhercegnő, az uralkodópár első gyermekének halála. Erzsébet abban a korban jelent meg Európa legszerencsétlenebb népe előtt, amikor a nők szépségük virágát a szellem erejével és a jóság illatával egyesítik. A konzervatívok reményeége újból lánggra lobbant magától is, mint a foszfor.

Százharmincegy kiválóság (javarészt főnemesek és főpapok) aláírásával egy kérvényt szerkesztettek az uralkodóhoz, Dessewffy Emil tollából, amelyben azért esdekelnék a trón zsámolya előtt, hogy a felség „minden viszonyainknak a forradalom által történt erős megingatása után, legjobb szándékkal ugyan, de rögtönözve behozott új intézményeket az azóta nyert tapasztalatok alapján újra átvizsgáltatni kegyeskedjék”. Szögyény előtt maga Széchenyi is helyeselte a feliratot. Scitovszky primás megkísérelte a kérvény átnyújtását, de rideg elzárkózással találkozott. Az Albrecht főherceg helytartóhoz intézett szept. 9-iki császári leirat elismeréssel emlékezett meg „minden ottlakó néptörzsek részéről” tapasztalt hűségről, de azt is ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy „szeghetetlenül fenntartja azon alapelveket, amelyek birodalma kormányzásában eddig vezették”. Ez a második körutazás teljesen lerontotta a konzervatív légvárat. Széchenyi, a Bl i c k-ben bohózatnak, hazug komédiának nevezte az egész körutat, amiben kétségkívül volt valami Potemkin-szerű. Bach azonban az év őszén jónak látta ünnepelteni magát és rendszerét egy tollforgató zsoldosának röpirata által (Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns). Alig hangzott el azonban Bach önfelmagasztálásának hatyúdala, Döbling remetéje félbehagyva Nagy Magyar Szatírját, szintén névtelenül zúdította rá egy titán kétségbeesett remegéseinek, diabolikus gúnyjának és a fájdalomtól átjárt szívének tomboló paroxizmusát. (Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis im Oktober 1857 in Wien erschien, von einem Ungar.) Az ideggyógyintézetben való kínjai, az a tény, hogy a P o l i t i k a i P r o g r a m m t ö r e d é k e k megdöbbenő jóslatai és látomásai mintegy beteljesedtek, leginkább azonban ez a mű, amelynek szerzősége nyílt titokként terjedt el az egész közvéleményben, újból Széchenyi személye felé árasztotta a népszerűség hullámaint s a leghűbb és legnagyobb magyar életének talán egyetlen fázisában sem volt ünneplőbb hazafi, mint dúlt élete tragikus alkonyán. Széltében olvasták és kézzől-kézre adták úgynevezett akadémiai levelét, amelyben felszólalt az általa alapított intézmény alapszabályainak a kormány által tervezett módosítása ellen. „A magyar romok között a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kívül szeplőtlen már majdnem csupán az Akadémia mutat arra, miszerint nemzetünk kioltva nincs... Kimagyarázhatatlan lelki kínoktól gyötörve, egészen elvérzett szívvel, félig temetve kérdem ... mit műveljek, mit tegyek?... Lehetetlen fel nem jajdulnom, mikor azt látom, hogy a dicső fejedelmi család valami baligéztől félrevezetve éppen azt a népet, mely legdicsőbb kifejlésre képes, sajátágaiból kivetkőztetni, elzsibbasztani engedí s ezzel maga alatt vágja a fát”. A birodalom népeinek elnémetesítése az osztrák államférfiaknak önámítása csupán. „Ha egyszer zivatarra kelnek az idők, ami alkalmasint nem fog késni”, a monarchia legtöbb népe kifelé fog gravitálni, csak „a magyarnak nincs más hazája.”

Ebben a közelgő zivatarban bízott Kossuthal az élén a magyar emigráció is, a második front, amelyen a magyar önvédelmi harcát folytatta. Az emigráció a külföldön különböző gócpontokban gyülekezett és hadakozott (London, Paris, Svájc, Brüsszel, Amerika). A legtekintélyesebb csoportot Kossuth törökországi telepe alkotta, amely Viddinben, majd Sumlában, végül — a császári hatalmak nyomására — a kisázsiai Kiutahiában bellegbeteztett, mindenféle magával vonszolva az emigráció elmaradhatatlan anyagi és erkölcsi nyomorúságainak keresztjét. A kormányzóelnök már Viddinben felocsúdott abból a kábulatból és csüggedésből, amibe az 1849-ik augusztusi események döntöttek. Innen kelt levele, amelyben szerzőségét utóbb hiába akarta elutasítani magától, seregszemlét tartván a szabadságharc tündöklésén és alkonyán, vádat emelt Görgei Artúr ellen, kinek árulása „vesztes el a hazát”. Ez a gondolat, amelynek kifejtése oly egyoldalúan osztotta meg a fényt és az árnyat a forradalom drámájában, a magyar közvélemény előtt teljesen rehabilitálta a nagy száműzöttet. A szenvedélyek és hangulatok uralmában újból azzá vált, aki 1848 szeptemberében volt. Az emigránsban a reményt kiválasztó mirigyek szakadatlanul működnek s nem igen hederítenek az ész szavára. Benne a remény mindig talál ürügyet. Ha nem mászhat fel a hegyre, jó neki a hangyaboly, vagy a vakondtúrás is. És az olyan minden hatásra rezgő idegrendszer, mint az övé, nem gerjedhetett-e fel, ha közvetlen közelségből látja a keleti kérdésnek csak karddal kettévágható csomóját, a török szövetséget s ennek hátterében a nyugati hatalmak támogatásának fénylő fantomját? Nem buzogtathatta-e fel benne a legvérmesebb lehetőségek hőforrásait az a fogadtatás, amelyben az angol társadalom részesítette és amelyet az új világ ünneplése messze túlszárnyalt? Nem sokszorozhatta-e meg önmagában és küldetésében való hitét, mikor maga körül látta seregleni Londonban az európai demokrácia és népszabadság apostolait, Mazzinit, Ledru-Rollint, magát Cobdent is, a tiszta és nemes whigh szellem képviselőit? Lehetett-e nem reménylenie, amikor még kisázsiai sivár magányában is érezte, mint fordul feléje nemzetének szeretete, minden elszántság és tetterő, amit otthon a rémuralom sem bírt elfojtani? Az Ausztriával ellentétes hatalmi tényezők nem foglalták-e politikai számkivetéseikbe az ő személyében testet öltött elvet? Csoda-e, hogy a kétségbeesés völgyéből, a kitagadottság messzeségéből szeme állandóan rászegződött álmainak és reményeinek magas hegycúcsaira? Ha a politikai romantika ködfátyolai annyiszor eltakarták előle a valóság kopár képét, ha emigránsi pályája is nélkülözötte a mértéktartást és az arányossági érzéket, ha a kalandos elemek ezután is bőséges szerepet kaptak politikájában, azt a nagy leckét mindenestre megtanulta a szabadságharcból és az emigrációban, hogy az európai egyensúly érdeke egy szervezett és életerős dunai nagyhatalmat követel s a nyugati hatalmak közvéleményében főleg ez a szempont volt mérvadó a magyar forradalom elbírálására nézve.

Gioberti, az 1848-as piemonti miniszterelnök vetette fel a magyarok, románok és délszlávok szövetségének gondolatát. Ha Kossuth nem tudott, mert nem is akart megbarátkozni a Habsburg birodalomnak, mint nagyhatalomnak fenntartásával s ha másrészt a történelmi Magyarország egymagában nem volt elég erős pótolni a Habsburg-uralom szerepét; a függetlenségi eszmének, az április 14-iki Határozatnak, amelynek jogfolytonosságát képviselte, nem kellett megosztania, helyesebben megsokszoroznia a maga Öncélúságát, a dunai népek szövetségi „státusaival”! Mihelyt a Habsburg-monarchia helyébe állítandó más nagyhatalmi képződmény politikai problémaként állott előtte, logikai szükségesség volt, hogy eljusson a dunai konföderáció tervezetéhez (a Kossuth-Canini terv csirái már Kossuthnak a román emigránsokkal, Balcescuval és Boliac-cal való tárgyalásaiban adva voltak 1850-ben) „Kiindulva abból, hogy Ausztria és az ottoman császárság széthullása következtében erős és fiatal népek fognak új államokat alkotni, amelyek külön-külön gyengék, életképtelenek és játékszerei lehetnek idegen hatalmi tényezők céljainak: Kossuth Magyarországból, Erdélyből, Horvátországból, Szerbiából és a két dunai román fejedelemségből államszövetséget tervezett, amelynek közösen érdeklő ügyei lennének a szövetségi terület védelme, a külpolitika, a kereskedelmi-, vám-, pénz- és súlyrendszer, közös parlamenttel, szövetségi gyülekezettel, a végrehajtó hatalmat gyakorló központi hatósággal, amelynek székhelye felváltva Pest, Zágráb, Belgrád és Bukarest. Egyebekben demokratikus, saját anyanyelvén intézendő közigazgatás, teljes nemzeti egyenjogúság, vallásszabadság. „Az ég nevére kérem, — írta Torinóból 1862 május 1-én, mikor az Alleanza című lap kipattantotta a tervet — a magyar, szláv és román testvéreket, borítsanak fátyolt a múltra s nyújtsanak egymásnak kezet, fölkelvén, mint egy ember, a közös szabadságért s harcolván valamennyien egyért, egy valamennyiünkért a svájciaktól adott régi példa nyomán ... Minden egyes aldunai nemzet — teszi hozzá csodálatos próféciával, — ha sikerülne is maga köré gyűjtenie most más-hová tartozó fajrokonait, legfőljebb másodrendű államot alkothatna, amelynek függetlensége örökös veszélyben forogna, s amely szükségképp alárendelve volna idegen befolyásoknak.” Mi inas ez, mint a dunai népek Öncélúságának gondolata, amely a 20. század negyedik évtizede kezdetén foglalkoztatja az érintett népek gondolkodó elméit és a nyugati hatalmak kormányait.”

Egyelőre azonban mindez bizarr ábránd. Amikor nyilvánosságra kerül Kossuth tudta nélkül, népszerűsége és presztízse szemléletmást a fagypontra szállt a hazai közvéleményben. A kormányzóelnök fölvetette a keleti orientáció gondolatát, az ó-konzervatívok és Deákék nyugati orientációjával szemben. Kinek van igazai Az ötvenes években a Habsburgok még szilárdan állanak a trónon, sőt szilárdak még Solferino után is. Se III. Napóleon, se utóbb Bismarck nem foglalkoznak komolyan Ausztria szétrobbantásának gondolatával. Az előbbi az 1859-iki háború-

ban felhasználja ugyan eszközül a magyar emigrációt, Kossuthot fogadja is a Tuillériákban, a javíthatatlan császári tervkovács szeme előtt egy pillanatra felrívül a szláv-román-magyar konföderáció csábító lidérce, de környezetének tapasztalt realistái visszatartják az előtte ködlő sötétbe ugrástól. Igénybeveszi az emigráció szervezetét, Cavourral egyetértésben engedélyt ad magyar légió szervezésére, de csak azért, hogy a Habsburg-idegekre hasson. Az olaszországi magyar hadseregnek az a része, amelynek nem kellett a villafrancai amnesztia, arra használtatik fel, hogy az Abruzzók szakadékaik között a rablóvilágra, a brigantaggióra vadásszon. III. Napóleon nem járult hozzá, hogy francia expedíciós hadtest — Kossuth feltétele volt a honi forradalom előkészítéséhez — kompromittálja a francia lobogót a horvát-magyar tengerparton.

A villafrancai csalódás jeges zuhany volt a forrófejű hazai forradalmárookra is. A társadalom zöme, amelyet elkapott a gyors változás reményének vidám hulláma, kijózanodva tért vissza Deák tekintélyének megnövekedett terebélye alá. Vele tartott elsősorban az a birtokososztály, amely változatlanul megővta politikai befolyását az alsóbb rétegekre. Az ötödfélszázezerre tehető nemesség, amely egy hatodrészt kivételével törzsökös magyar volt, (Szekfü) „vagyonai és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság tekintetében” — itt természetesen a birtokos megyei nemesség jön tekintetbe — volt a magyar állameszme és Deák politikájának társadalmi pillére. Deák hús volt az ő húsából és vér a véréből. Minden illúzió nélkül szemlélte a dolgok folyását. 1849-ben nem ment Debrecenbe, hol jelenléte úgy se adhatott volna más fordulatot az eseményeknek, 1850-ben nem követte a konzervatívokat, kiknek kísérleteit tárgyilagos bizalmatlansággal figyelte. Ellenben már az ötvenes évek kezdetétől fogva tisztán állott előtte a kibontakozás egyetlen formája és lehetősége: a negyvennyolc márciusi törvények jogfolytonosságának helyreállítása. Eötvös és Kemény — mint láttuk — meginogtak hitükben, ő szilárd maradt. Pedig nem áltatta magát a nemzet kimeríthetetlen életerejének bizalmával. Azt lehet mondani, hogy egy bölcs nyugodt reménytelenségével nézte az események fejlődését, „A reménytelenség már rég elfogta az én keblemet nemzetünk gyáva jellemtelensége miatt... de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt a becsület és kötelesség parancsolják* — írta a negyvenes években. Pesszimizmusának enyhülte nélkül mégis kitartott az akkor elérhetetlen maximumnak vélt jogfolytonossági elmélet mellett, mert nem maradt észrevétlenek előtte a monarchia szervi gyöngéi és a Bach-rendszer durva képzetelenségének múlhatatlan következményei. Bízott egy külpolitikai fordulatban is, kiváltképp az olasz és a német kérdés kifejlődésének a mi viszonyainkra ható vonatkozásaiban. Bizalma korántsem volt olyértelmű, mint az emigrációé, amely tettleges külső segítséget várt Magyarország forradalmasítására, hanem olyan

természetű, ami az abszurd rendszer csődtömegét magától fogja likvidálni.

Deák szerint nincs negyvenhetes alkotmány, de nincs torradalom és detronizáció sem. Éppen azért, mert tudta, hogy „Ausztriában minden a körülményektől függ”, meddő erőfeszítésnek ítélte minden korai akciót. Sokszor legjobb híveit is kétségbeejtette elfáraszthatatlan passzivitásával és közönbösségével, midőn mozgékonyágukat és idegességüket leintette. A Garamvölgyi Ádámok csendes, intranszigen világa, akik az ereszlól begyűrt süveggel nézték a vihar tombolását s akik valami csökönyös messianizmussal élesztették magukban az advent e napjaiban a remény erejét, azonban neki adott igazat, sőt őt igazolták az események is. E falusi nemességnek kiirthatatlan gyökerei maradtak a földben anyagi romlása ellenére is, eggyé válván a néppel annyira, mint még soha. A nemzetre nézve kárpótolhatatlan veszteség volt, hogy a reformkor és a negyvennyolc nagy triász a köréjük csoportosult plejádokkal együtt tevőleges, alkotó, szociális és gazdasági munkájuk tekintetében csaknem két évtizedre szakadtak ki az életből, amelybe közülök sokan nem is tértek többé vissza. Hiszen még a konzervatív kitűnőségeket is hosszú időre az önkény rendszere kiselejtezte magából. Hiába próbálta e részben kényszerű, részben önkéntes belső emigrálódás ellen felemelni szavát Kemény, majd a befolyása alatt álló Pesti Napló: Deák passzivitása a körülmények és a tények páratlan fényességű megfontolásának eredménye volt.

A forradalmak után azt fejtegette Kemény, hogy a magyarság passzivitása veszélyes, mert a monarchiában a mienkkel ellenkező iránynak adhat túlsúlyt és természetellenes érintkezését idézheti elő oly érdekeknek, amelyek „teljes kielégülésüket csak a mi megsemmisítésünk által nyerhetnék”. Hiába böngésszük az ősi alkotmány sérelmeit a szakemberek mikro-technikai készültségével, „ha összhangba nem tudjuk hozni az európai polgárosodás nagy kérdéseivel s a birodalom organizmusának szükséges kellékeivel” a magyar kérdést: akkor „ha százszor is inkább fogjuk szeretni szülőföldünket, mint Kodrusz. ha százszor is több könnyet hullatnánk sorsunk felett, mint Niobe, mégis tapasztalni fogjuk, hogy mindig épp azon jó, melyet leginkább kívántunk, nem történik meg, s épp azon rossz, amitől leginkább féltünk, bekövetkezik”. Ha pedig a magyar függetlenségnek át nem hágható torlaszai vannak Ausztria nagyhatalmi állásában és az európai egyensúlyban, Kossuth politikai szellemének legnagyobb ellenfele, Kemény és Deák egész köre a nyugati vonalon érkezett el ugyanazon állomáshoz, mint a nagy száműzött a keletin: a magyarságnak szakítania kell a globális szemlélettel és részévé kell válni egy nagyhatalomnak, hogy megmaradhasson állami léte szerint is.

„Ránk szakadt az olcsó időnek hasztalan soka”. Ha a politikai mozdulatlanóság az évtized végéig tartott is, annál elevenebbé vált a közművelődési és társadalmi élet. A politikai közélet el-

halkítása minden nemzeti tényezőt úgyszólván közvetlen részesevé tette a gazdasági, művelődési és társadalmi élet megpendülésének. „A szomszédok, a jóbarátok, a rokonok sűrűn fölkeresték egymást, hogy bizalmas társaságban a házi tűzhely mellett el-elmondják egymásnak híreiket” a kufsteini fogolyról, vagy a messze idegenben bujdosó emigránsról, lemásolták és kézről-kézre adták Széchenyi és Deák leveleit, a magyar nyelv divatba jött még a német polgársága városokban is, színházi bemutatókat nagy nemzeti események gyanánt emlegettek, vadászatokon, agarászatokon, lóversenyeken s mindenféle társas összejöveleteken „felsívít” a magyar bánat, a sírvavigadás s mindenki belejutott abba a homályos, hajnalszerű időszakba, a reményhez hasonló bánatnak és a bánathoz hasonló reménynek időszakába, az ifjúság lázas céljainak és az öregség fáradt kiábrándultságának és rezignációjának valami különös lelkiállapotába, amikor napsugár és felhő kergeti egymást a látóhatáron. Tüzes, merész, egzaltált fiatalság nőtt fel ezalatt az évtized alatt, melyet csak nehezen lehetett fékezni, hogy szabad álmaiért véres áldozatokat hozzon, és rászoktatni, hogy a magyar életnek nem a nagy elszánások adják meg a tartalmát, hanem a lassú, de folytonos munka, melynek főrugó ja: a nemzetiség. 1857 november 17-én újjáalakítják az Országos Gazdasági Egyesületet; Vörösmarty temetése (1855 november) váratlanul nagy nemzeti tüntetéssé vált; 1856-ban a szigetvári Zrínyi-emléket leplezték le s az ünnepeken a szónokok hangsúlyozták a magyarság áldozatainak történelmi jelentőségét a királyért és Európáért; ugyanily hazafias ünnepélynek hatásai rezgetik meg a szíveket Kölcsey csekei sírjánál; 1856-tól mindenfelé terjed a magyar ruha divatja és a „dalidókon” a magyar tánc. A hazafias propagandába belevegyül a honi ipar pártolásának motívuma is. A bíboros prímás aranymiséje újabb nagy politikai demonstrációra adott alkalmat: 1859 november 21-én a Királyhágón inneni haza kiküldöttjeinek részvételével megalakul az Erdélyi Múzeumegyesület; országszerte Kazinczy-ünnepélyeket szerveztek a nemzeti lélek nagy ébresztőjének születése centenáriumán; ezek az ünnepek nemcsak „hálát és kegyeletet fejeztek ki, hanem elveket és eszméket”.

Arany ezt írja 1855-ből, Vörösmarty halála s az árváinak részére Deák kezdésére történt nagy gyűjtőakció sikere után: „A könny nem éget már, csupán ragyog”. Az irodalom politikai hatása túllépte a harmincas évek hatalmas felhullámzásának eredményeit is. Az Arany-balladák, a Tompa-allegóriák, a Jókai-regények, sőt még a tudományos történeti irodalom is alkotó részeivé váltak az új közszellemnek, amelyen az emlékezésnek a hatalma akkora volt, mint a reménye. Mint ahogy Amphion lantjának hangjaira megmozdultak a kövek, s maguktól rakódtak össze Theba falaivá; az irodalom és a politika kölcsönhatásainak titkos hangzatai úgy formáltak és csoportosítottak egy friss, lelkes, tettekész társadalmat, amely a passzív rezisztencia hangulatában zsibbadozott. Pár héttel Solferino után Dessewffy Emil

ezt írta Rechbergnek: „Államférfi az Ön tapasztalataival és belátásával nem hiheti, hogy a dolgok, ha egyszer oda jutottak, ahol ma vannak, ugyanazon a ponton megmaradhatnak, vagy hogy nagy bajok kis palliatívumokkal orvosolhatók. Magyarországon egy Kossuthokból és Klapkákából álló ifjú nemzedék nő fel. Bambasággal határos önámítás lenne, ha föltenni akarnók, hogy az ilyen hangulattal úgy lehet szembeszállni, hogy német, vagy cseh iskolamesterek az ifjúsággal szorgalmasan énekeltek a Götterhaltét, vagy ilyenféle professzorok Magyarországnak azt demonstrálják, hogy sohase is volt története”.

1860 március 15-én egy jogásztüntetésnél puskagolyótól találva elesett Forinyák Géza. Valami különös mámor és hideg elszántság úszott a levegőben. Deák jupiteri tekintélye változatlan szilárdsággal trónolt a negyvenhetes és negyvenkilences irány határvonalán. Hogy Rechberg készül valamire, nyílt titok volt. Széchenyi április 2-án (1860) azt a levélbeli üzenetet küldte Deáknak, „hogy azt a hatalmat, mely neki a közvélemény felett van, ne hagyja használatlanul, míg a vihar oly hangos lesz, hogy hangját nem lehet meghallani úgy, mint az enyimet 1848-ban... Ha a birtokososztály nem marad ama mozgalom élén, mely a szellemeket megragadta, akkor Magyarországot az emigráció vérfürdőbe juttatja, azután elárulja és eladja ... Ne ámítsák magukat külső segéllyel. Ne építsenek Oroszországnak Ausztria ellen való gyűlöletére sem. Az én tanácsom ... kibékülés negyvenhetes alapon, anélkül, hogy a császárt megalázní kísérlenék”. Széchenyi néhány nap múlva halott volt (április 7—8-ika közti éjjel).

A Blick szerzőségének gyanúja miatt két rendőrségi házkutatást tartottak nála. Elkobzott iratai között találtak olyanokat is, amelyek alapján a bünyefnyító eljárást is megindíthatónak vélték. Segédtitkárnál, Kiss Mártonnál tartott motozásban a rendőrség ráakadt a Nagy Magyar Szatíra kéziratára is. Thierry rendőrminiszter egy biztosa által megüzente neki, hogy az „évekkel ezelőtt kiválasztott menhely megszűnt ilyen lenni számára”. A felségsértésre a meglelt kéziratokban — a rendőrminisztérium elnöki osztályának előadója szerint — „a bünyefnyító törvényesék elég okot fog találni... Az az ellenvetés ..., hogy a gróf nem beszámítható, nem áll meg. Mert azt, aki ily műveket ír, lehetetlen beszámíthatatlannak minősíteni, és az a körülmény, hogy Széchenyi önként választott lakásául egy elmegyógyintézetet, nem jogosítja fel őt ellenséges tevékenységre a kormány ellen”. Széchenyi — Károlyi Árpád ék magyarázata szerint — nem a börtöntől félt, hanem az állami tébolydától. „Meg kell magamat semmisítenem, szomjazom M megsemmisülést” — szakadnak fel lelkéből rettentő monológjai. „Birokra kél a rögeszme és a megsemmisülés vágya.” A túltengő fantázia újból kisarjasztja benne azt a rögeszmét, amelynek embertelen súlya negyvennyolcban összeroncsolta idegzetét. „Hiába a szilárd és tiszta öntudat, hogy amit ő akart, csak jó volt.” Nagy erkölcsi erőit szétrobbantják

kóros „fantáziájának ökölcspásai”. Főbelötte magát. Széchenyi tragédiája a tavaszi reményekbe borult földön süvített át, bizonyosságául annak, hogy a magyarságnak nem egyszer ilyen áfarami áldozatokkal kell fizetnie a jobb jövőért.

A változást jelentette Albrecht főherceg távozása a helytartóság éléről. Helyébe Benedek Lajos tábornagy került, San-Martino hőse, a legnépszerűbb császári katona, Kinevezett tanácsosokkal megalakult a Verstärkter Reichsrat, amely május 21-én ült össze és húsz ülésben tárgyalta le a rendszerváltozás alapelveit. A magyar konzervatívok (Apponyi, Szögyény, Szécsen) viszik a vezérszerepet a Rainer főherceg elnökletével tartott tanácskozásokon. Azért fogadták el a meghívást, hogy „kifejezésre juttassák a történelmi jogot” s a kibővített birodalmi tanácsban kiutat láttak Magyarország legitim kívánságainak teljesítésére. A Reichsrat szeptember 16-án elfogadta Szécsenyi indítványát, amely a megerendszer visszaállítását, a helytartótanács újjászervezését s a monarchia átszervezése szempontjából az egyes országok történetpolitikai egyéniségének elismerését tartalmazták. Mayer, Brassó szász képviselője, a pénzügyi orvoslás érdekében hangsúlyozta a képviselői alkotmány bevezetését. Még osztrák részről is elismerték a magyar konzervatívok döntő szellemi fölényét e tárgyalásokon. Ezalatt Dessewffy büdszentmihályi birtokán oly emlékiraton dolgozott, amelyből az októberi diploma lényeges részeket vett át. Magát az október 20-án kibocsátott diplomát Szécsen dolgozta ki. A primási értekezlet december 17-én Esztergomban kimondotta, hogy az országgyűlési választásokat az 1848:V. törvénycikk alapján kell megejteni, ami az első szerény lépés volt a jogfolytonosság helyreállításához. Időközben Benedek menesztette Prottmant, a hírhedt pesti rendőrfőnököt. Goluchovszki átadta helyét Schmerlingnek, kinek egyéniségével a konzervatívok azért is rokonszenveztek, mert kilépett a Schwarzenberg-kormányból, mikor az felrúgta az ol-müti alkotmányt. 1861 január 23-án Apponyi, mint országbíró, megnyitotta az országbírói értekezletet, melynek ülésein Deák is résztvett, mert a törvénykezés ideiglenes rendezésében — ami az értekezlet célja volt — nem látott politikai jellegű munkát. A konzervatív uraknak Schmerling iránt való lelkesedése azonban nemsokára lelohadt. Az új miniszter, aki Rainer főherceg kabinetjében a legerősebb politikai személyiség volt, Frankfurtból hozta magával az alkotmányos és szabadelvű eszmék kultuszát, egyébiránt azonban éppoly hajthatatlan centralista volt, mint a levitézlett Bach-rendszer bármelyik minisztere. Bizalmasa, Fertheler, nyíltan megírta, hogy tovább is „fent kell lobogtatni a császári zászlót, amely az uralkodó és a hadseregé, szemben a magyarokéval, amely a politikai anakronizmus és a szociális reakció lobogója”. Az októberi diploma egyetlen komoly vívmánya a vármegyei élet helyreállítása volt. A Diploma hézagait pótló februári pátens (1861 február 26) a birodalmi tanácsot birodalmi

parlamentté bővítette ki s április 8-án meg is jelent az azt összehívó császári kézirat.

A Diploma és a Pátens óriási zajlást indított meg a magyar közéletben. A hosszú idő óta befagyott folyam jégtakarója alatt fakadó meleg források egyszerre felbuggyantak. Maga Deák egyideig nem akarta magára venni a felelősséget, hogy irányítsa a dolgok fejlődését. Lónyay naplója szerint a Diploma után is a semmittevés politikáját akarta követni, bár nem helytelenítette a konzervatívok szerepét. A közvélemény Kemény Zsigmondnak Pesti Naplóbéli cikkéből értesült (1860 október 25), hogy Deák és körének álláspontja a változással szemben a negyvennyolcas törvényekhez való visszatérés. A küzdelem jelszava tehát kiadott. A szabadság első tavaszi szellői azonban oly vitorlákat is feszítettek, amelyeknek feltűnése bizalmatlanságot és riadalmat keltett a magyar notable-ok vívmányainak reálpolitikai értékével szemben. Anarchikus és uralkodóházellenes tüntetésekből nem volt hiány. A megyék sok helyen, Sáros példáját követve, emigránsokat választottak bizottsági taggá, sőt tiszteletbeli táblabírákká a Habsburg-ház olyan külföldi ellenségeit is, mint Cavour, Garibaldi — aki ezidőtájt indult el a maga Ezerjével Szicíliába, — Jeromos herceg, stb. Az uralkodói leirat megdorgálta a megyéket. A fejedelem „szilárdan elhatározta, hogy fétet vet a forradalmi mozgalmaknak”, megsemmisítette Kossuthék választását megyebizottsági tagságra s egyben megparancsolta az egyes adók behajtását, különbeni felosztatás terhe alatt eltiltva minden politikai határozatot. A leirat még inkább felpaprikázta a hangulatot. „Felségednek van ereje — úgymond a Somssich Páltól szerkesztett somogyi felirat — és anyagi hatalma, hogy működésünk teréről ismét letiltson, de nincs és nem is lehet hatalom, amely ennek törvénytelen betöltésére kényszerítsen”. Az országgyűlési választásokból olyan többség került ki, amely a Diploma és a Pátens alkotmányjogi elveinek föltétlen elutasítását jelentette. Az izgalmat végsőkéig korbácsolta, hogy a megnyitást követő, illetve Deák nagy tiltakozó föliratának előterjesztését megelőző napon (május 8) híre terjedt Teleki László gróf rejtélyes öngyilkosságának.

Teleki az emigráció legtevékenyebb vezéralakjai közé tartozott s egyik tagja a Magyar Nemzeti Igazgatóság triumvirátusának (Kossuth és Klapka mellett), amely Cavourral és III. Napóleonnal tartott összeköttetést az 1859-iki háború alatt. A gróf magánügyben Drezdába utazott, ahol a rendőrség, a menekültjog brutális megsértésével, 1860 december 18-án őrizetbe vette és 31-én kiszolgáltatta az osztrák kormánynak. A császár, miután Vay Miklós báró kancellár társaságaiban kihallgatáson fogadta, szemrehányásokkal illette, amiért ellene működni és konspirálni meg nem szűnt negyvennyolc óta, majd nyomban szabadlábra helyeztette azzal az ígéretvétellel, hogy — amíg az ellenkezőre engedelmet nem kap — tartózkodik a politikai közélettől. Január 28-án Gyömrőn azt mondta az őt üdvözlő várme-

gyei küldöttségnek, hogy „ha hosszabb tétlenségre kárhozná magát, nem teljesítené hazája iránt való kötelességét, mert egy félbeszakadt hivatás minden hű kebelben nem egyéb egy kettészakadt életnél”. Minthogy királyi meghívást kapott a főrendiházba, ezt a tényt úgy fogta fel, hogy az uralkodó maga nyitotta meg előtte a politikai szereplés sorompóit. Március 27-én az abonyi kerület képviselővé választotta. Programjában a további ellenállást s a negyvennyolcas törvényekhez való ragaszkodást hangsúlyozta. Népszerűsége ekkor állott a tetőponton. A közvélemény és az országgyűlésnek intranszigenesebb szárnya őt tekintette a nemzeti jogok bajnokának, az emigrációra nézve viszont megsemmisítő hatása volt Teleki negyvennyolcas irányváltásának, s már ekkor hitehagyásról suttogtak Teleki különös amnesztiájával kapcsolatban. Sokan hitték azt, hogy a tizenhárom év óta száműzött radikális politikus olyan külföldi összeköttetések birtokában van, amelyek támogatása reményében vállalkozott itthon politikai szerepre, holott senki se volt annyira tisztában ezeknek a nexusoknak külpolitikai értékével, mint az a férfi, akinek személye körül most oly magasra tornyosultak a nemzeti aspirációk hullámai. Éppen e külföldi vonatkozások gyakorlati jelentőségének tudata vezette őt arra a megismerésre, hogy katasztrófa nélkül járható út a nemzetre nézve más nincs, mint Deák politikája, pedig a közhangulat valami más, merészebb és célhoz hamarabb vezető irányt várt tőle. Érzékeny, ingatag idegzetét, kényes becsületérzését vérig horzsolta, hogy társai az emigrációban pálfordulást láttak haza jövetelének felderítetlen titkában, másrészt a császár környezetében szöszegést rebesgettek politikai tevékenységével kapcsolatban. A maga számára nem látott semmiféle megoldást e szörnyű dilemmából. Inkább révedezett már, semmint gondolkozott. Öngyilkossága egy romantikus kedély lelkiismereti drámáját zárta le egy keresztúton, amelynek egy iránya se látszott többé járhatónak előtte, egyéni és politikai becsületének csorbája nélkül.

Ez az új nemzeti gyásznak hangulati depressziója volt háttere és kerete Deák első felirati beszédének, amely elvek és tételek szerint cáfolta a Diploma és a Pátens alkotmányjogi konstrukcióját, megjelölte a kibontakozás útját a negyvennyolcas törvények elismerésében, az 1848 december 2-ki császári proklamáció alkotmányjogi felülvizsgálásában, Erdély uniójában stb. Az úgynevezett határozati párt (Teleki halála után Tisza Kálmán vezetése alatt) csak formailag volt élesebb és csak azért akart deklarációt, mert a jogfolytonosság tiszta absztrakciója szerint 1848 december 2-ika óta üres a magyar trón, egyébként azonban, káros és fölösleges politikai bonyodalmak elkerülése céljából, engedte, hogy Deák első felirata, formai és tartalmi változtatás nélkül jusson a felséghez. Az uralkodói válaszirat július 21-én olvastatott fel. Vay, Szécsen, Majláth és Apponyi többfelé válaszlevelet készítettek s mindenképp elleneztek egy olyan éles leíratot, amely száraz és rideg fejtegetések alapján „a hatalom

parancsszavát” szólaltatná meg. Vayt és Szécsent fölmentették. Győzött Schmerling alkotmányos centralizmusa, amely a kérész-életű magyar kacérkodás után most már minden szégyenlőség nélkül dobta magát a magyarországi és az erdélyi nemzetiségek karjaiba, amelyeknek egy csoportját mindig készenlétbe lehetett állítani a magyarizmus ellen.

Az uralkodóházzal tervezett kiegyezés, amit Deák iránya képviselt, az úgynevezett nemzetiségi pacifikációs kísérletekben nem mehetett az emigráció elgondolásának vonaláig. Még egyenlő elvi feltételek esetén is a nemzetiségi vezérek sokkal megbízhatóbb tárgyaló felek voltak Bécs, mint a magyar politika részére. Az előbbi könnyen ígérhetett bármit — nem a magáéból kellett fizetnie. Még az emigráció lazább elvei és ruganyosabb tervei se bírták a versenyt a császári kormánnyal és a nemzetiségi irredentákkal. Nem jelentette-e Klapka a Nemzeti Igazgatóságnak a Cuza fejedelemmel folytatott tárgyalások után, hogy „a románokra semmi körülmények között se számíthat”, holott 1859—61-ben még a piemonti politika is iparkodott nyomást gyakorolni saját céljai érdekében a román vezérekre, hogy előkészítse a konföderációt. „Bárminő árulásra azonnal készek” — írta Klapka tábornok a románokról. — „Reszketnek az oroszoktól, félnek az osztrákoktól, minket pedig gyűlölnék. Különösen Erdély birtokára vonatkozó jogunkat vonják kétségbe és ez országot tőlünk anektálni még a legmérsékeltbeknek is vágya. Ezen uraknak reménykedésük körülbelül oda megy ki, hogy ha majd Ausztria, Magyarország is elvérzik, akkor Erdély érett gyümölcsként fog lábaik elé hullani.” Most is inkább — az erdélyi románságról van szó, — éreznek hajlandóságot a bevonulásra a Centralparlamentbe, mintsem hogy Deákokkal megegyezzenek. A szerbek magatartása se ígért több jót. A tót túlzók Túrócszentmártonban tartott gyűlésükön kérték az államminisztert, hogy „a többségben tótoktól lakott vármegyék egy autonóm tót tartományra szerveztessenek” (1861 június 6). Még a rutének is mozogtak. Ha Schmerlinget ottahagyták is a konzervatív urak, a szászokban, a románokban, a tótság egy részében, a szerbekben — hogy Horvátországról ne is beszéljünk — bőséges kárpótlást nyert. De Deák se hátrálhatott a kedvezőtlenbé vált esélyek dacára sem.

Augusztus 7-én mutatta be második felirati javaslatát. „A legmagasabb királyi leirat nem áll a magyar alkotmány alapján, hanem az abszolút hatalommal kiadott s alkotmányunk lényegével ellenkező Diplomát és Pátenst tüzte ki főtörvényül. Minket pedig a haza iránti kötelesség és képviselői állásunk s önmeggyőződésünk szorosán a magyar alkotmányhoz kötnek, mi csak ennek alapján tanácskozhatunk. E két egymástól eltérő, sőt egymással ellenkező irány óhajtott egyesülésre nem vezethet... Mély sajnálattal mondjuk ki tehát, hogy a legmagasabb királyi leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakítottnak tekinteni. Lehet, hogy nehéz idők következnek — folytatta a szónok magasztos páthoszával —

SÁGUNA ANDRÁS

(Egypkori kőrúj. — Türecsinli Arciszfecsnök)

KEMÉNY ZSIGMOND

(Folytkozó kőrúj. — Türecsinli Arciszfecsnök)

JÓZSEF MÉSZÁROS
(Korokonyai Gtű társas. — Ernst Mészáros)

GYULA PÁL
(Glatz Daktór társas. — Ernst Mészáros)

ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad ... Ha tűrni kell, tűrni fog e nemzet hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, amelyet őseitől örökölt... mert amit az erő és a hatalom elvesz, azt az idő és a kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott/annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges”. Az egykorú gyorsírói följegyzések szerint „Jeget rázkódtató taps” fogadta ezt a monumentális, nagy politikai cselekedettel felérő írott szónoklatot, „ezen angyali tollal írt szavakat” — mint a határozati, párt szónoka mondta — sa Ház „Deák géniusza iránti hódolatból” egyhangúlag magáévá tette a felirati javaslatot. Hét évtized távolából, amikor már ama nemzedék csontja régen porrá vált, amelyhez ez a szózat intéztetett, ma is a legnemesebb és legmeghatóbb emlékeket borzongatnak fel lelkünkben ezek a szavak, amelyek átragyognak az éjen, miként a villám, nyugodtak és a fenség derűjében csaknem anyagtalanok, mint megannyi teremő igék a magyar sors kétségbeejtő megisméltődésének érthetlenségében.

A párhónapos csonka alkotmány korszaka augusztus 21-én véget ért. Az országgyűlés feloszlata ellen a nemzet óvástételének Deák adott kifejezést. Schmerling a Reichsrat augusztus 23-iki ülésén kijelentette, hogy a birodalmi „egységet és a tartományok önkormányzatát alkotmány szerű szabadsága mellett megóvja és megerősíti”. Sajnos, a román és a szász többségű erdélyi országgyűlés, éppúgy, mint a horvát képviselők bejelentették csatlakozásukat a központi parlamenthez. A magyarság izolálva maradt, miként 1848-ban. November 5-én Forgách Antal gróf kancellárhoz intézett legfelsőbb kézirat Magyarországra nézve katonai provizóriumot léptetett életbe, haditörvényszékkel, a helytartótanács hatáskörének megszüntetésével és a vármegyei autonómiák felfüggesztésével. Az osztrák centralizmus azonban korántsem érezte magát oly erősnek, mint a Diplomát megelőző időkben. A nyílt szakítás ellenére hol az udvar, hol a konzervatív részről történtek bizalmas kísérletek a jégtörésre. Ferenc József 1862 végén magához hívatta Apponyit, hogy a kiegyezés módozatairól terjesszen eléje emlékiratot. Az országbíró Mailáth és Sennyey bevonásával, Forgách kancellár és Deák tudtával 1863 elején elkészítette javaslatát, kiindulva abból a tényből, hogy századok óta „a dualizmus volt törvényes formája a magyar korona országai és az osztrák monarchia közti szilárd kapcsolatnak . Apponyi a kiegyezés föltételül jelölte meg a birodalom két fele között bizonyos érdekek (államadóság, külügy, közvetett adok, vámterület, hadsereg) közösségének elismerését, a negyvennyolcas törvények célszerű átalakítását és a Pátens megváltoztatását. A javaslat, amelyben a konzervatív politika egyik vezére első ízben fogadta el a kiegyezés alapjául a negyvennyolcas törvények érvényét, beleütközött a legfelsőbb intenciókba, mire Apponyi 1863 április 3-án országbírói méltóságáról leköszönt.

A hadseregnélküli konzervatív vezérek másik kitűnősége, Sennyey Pál 1864-ben már tisztán felismeri annak a misszióknak természetét, amelyet neki és barátainak kell betölteniök a két „főtényező”: Deák és a császár között. „Sorakoznunk kell egynehányunknak” — írja Somssich Pálhoz, — „összpontosítanunk legfőbb lényegükben az eszméket s ha sikerül parányi, de tiszta és jellemileg súlyos elemekből választott noyaut alakítani, akkor erre támaszkodva urunk elé lépni és megmondani neki, mentsd meg hazánkat, mi készek vagyunk megmenteni Téged”.

Bizonyos kedvezőtlen kísérőjelek dacára a kiegyenlítődéskorántsem volt reménytelen. A Forgách helyére kinevezett gróf Zichy Hermann (1864 április 22) nyíltan és határozottan megmondotta, hogy akár oktrojjal is kész olyan magyar pártot szervezni, amely nem finnyáskodik a központi parlamentbe való belépéstől. Maga Deák is hajlandónak mutatkozott egy oktrojországygyűlésen elfogadni a képviselői állást, mert az volt a nézete, hogy „ilyen nehéz időkben a népet elhagynunk nem szabad” és hogy elmondhassa öfelségének: alkotmányos úton lehet egyedül reményelni a kibontakozást (1865 január 29). Schmerlinget ugyanazon megfontolások ösztönözték a centrálparlament erőszakolására és Magyarország ellenállásának letörésére, mint egy évtizeddel előbb Schwarzenberget és munkatársait: ő egy alkotmányos Ausztriával akart belépni a német szövetségbe, s ott magához ragadni a vezetést. Magában a központi kormányban azonban 1861 óta félelmetes és tehetséges ellenfél ellensúlyozta Schmerling terveit: a „hallgatag” gróf Esterházy Móric, nemrég a birodalomnak vatikáni nagykövete, aki történelmi alapon, a negyvenhetes rendszer korszerű átszervezésével olyan dualizmus létesítésén fáradozott, amely a két országgyűlés között és fölött az elismert közösügyek legfőbb intézését az uralkodó korlátlan hatáskörének tartotta volna fenn. Az új porosz miniszterelnök, Bismarck, szintén Schmerling ellen dolgozott és meg is hiúsította az Ausztria vezetése alatt újjáalakítandó német Bund tervét. Schmerlingnek kapóra jött ugyan az Almásy—Nedeczky-féle összeesküvés leleplezése, hogy újból vádat emelhessen az ezerfejú magyar rebellió ellen és hogy igazolhassa magatartását a monarchia Lajtán-túli felével szemben. De nem volt nehéz résen álló ellenfeleinek rámutatni, hogy ez a konspiráció egészen elszigetelt mozgalom volt s hogy belső hatása és külső vonatkozásai tekintetében a levegőben lógott, hiszen a magyar száműzöttek külföldi beavatkozásra épített tervei sohase vergődtek léghíjasabb úrben, mint 1861—66 között.

Említettük, hogy Kossuthnak a dunai konföderációról nyilvánosságra jutott gondolatai mennyire lezorították népszerűségét és aláásták befolyását. Erzsébet császárné is, kinek házaselete ezidőtájt volt a legzavartalanabb és férjére gyakorolt hatása a legérezhetőbb, minden asszonyi energiáját és művészetét érvényesítette a magyar kérdés rendezése érdekében. Pálffy Móric helytartó szinte már nyíltan szabotálta a Schmerling—Zichy

politika rendeleteit. A magyar közvéleményen átfutott a gyors megegyezés vágya. Sokan vállaltak hivatalt a provizórium selejtes tisztviselőkarában. Az úrbéri váltság és az ösiség eltörlése a hatvanas évek folyamán egyre inkább érezte hatását a közép-birtok eladósodásának növekvő terheiben. Az 1863-iki nagy aszály egész országrészekben szükségessé tette a vetőmagakciót, az adó-~tialadékokat és adóelengedést, az ínségesek fölsegélyezését, stb., mely állami beavatkozás nem történhetett meg a társadalom függőségének gyarapodása nélkül úgy, hogy a megkörményezhetetlen egzisztenciák száma rohamosan fogyatkozott. A megindult vasút-építkezések, vízrendezések, csatornázások és egyéb állami köz-művek főképpen azon rétegek számára jelentettek kereseti lehetőséget, üzletszerzési alkalmat, nyereszkesedési ambíciók kielégülését, amelyek gutgesinnt magatartásról tettek tanúbizonyságot. A nemzeti jellem öntvényébe olvadt kevésbé nemes és kevésbé érces elemekre úgy hatott az egyéni boldogulás politikai föltétele, mint a só a jégre: szétolvadt és a jégkristályok szennyes folyadékká változtatták halmazállapotukat.

A kiegyezésre való készség irányában hatottak a német kérdés lappangó feszültségei, a schleswig-holsteini megszállás után. III. Napoleon és Ausztria között történt némi közeledés, ezt azonban ellensúlyozta a firenzei kormány és Bismarck együttműködése, sőt éppen a nagy válság kiérlelődésének döntő periódusában a mexikói ügy a bizalmatlanságnak és az elidegenedésnek újabb elemeit iktatta a francia-osztrák viszonyba. Az osztrák liberálisok egyik vezére, Kai serf eld, a birodalmi tanács március 21-iki ülésén (1865) heves támadást intézett az államminiszter ellen. Az osztrák polgári szabadelvűek a magyar kérdés rendezetlenségében azt a tályogot ismerték fel, amely a birodalom egész testét vérmérgezéssel fenyegette. Súlyt vetettek ama viszály befejezésének szükségességére, „amely Ausztria legjobb erőit bénítja és emészti meg”; követelték „az igazság tiszteletében és a jog elismerésében” a magyar országgyűlés összehívását és a magyar „mérsékeltekkel” a kiegyezés megkísérlését. Kaiserfeld a nagy római lantos szavait idézte Schmerling fejére: „Vitorláid között nincs egyetlen ép s nincsenek isteneid, kikhez új veszély ha szorongat, ótalomért esdekelhess”.

1865 április 16-án jelent meg a Pesti Naplóban a nevezetes húsvéti cikk, a Botschafter című lapnak adott válasz gyanánt, amely azzal vádolta meg a magyar történelmet, hogy „egy el-különző vágy” (Sonderzug) vonul rajta végig”. A cikk névtelenül jelent meg, de mindenki tudta, hogy Deáktól származik. „Véleményünk szerint” — ez volt Deák cikkének veleje — „a birodalom fennállhatását nem akképp kell biztosítani, hogy félrelökve minden ünnepélyes szerződéseket, törvényeket és jogokat... a magyar alkotmány egészen azon mintára öntessék, melybe a február 26-iki alkotmány öntetett, hanem mindenkifelett szem-előtt tartva a birodalom biztonságát... arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar

alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a Lajtán túli országok alkotmányos szabadsága kifejtésék és teljesen biztosí tassék.” „Készek leszünk mindenkor törvény szabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba hozni és a Lajtán túli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjába állani sohasem fogunk”. A húsvéti cikkben megnyilatkozott alapfelfogás részletesebb és pozitívabb kifejezést nyert a bécsi Debatte (Apponyi lapja) cikkeiben május elején, amelyekben Deák sugalmazását ismerték fel a pragmática sanctióból eredő közös ügyek rendezésének formájára nézve. 1865 június 8-án Ferenc József véget vetett a provizóriumnak s június 26-án Majláth Györgyöt nevezte ki kancellárrá s valamivel később tárnokmesteri minőségében Sennyey Pált a negyvenhetes hatáskörében visszaállított helytartótanács elnökévé. Az új kormány összehívatta az országgyűlést és a birodalom népeihez intézett császári manifesztumban felfüggesztették a februári alkotmányt, ami Schmerling politikájának teljes felszámolását jelentette. A manifesztum hangsúlyozta „azon elutasíthatatlan szükségét, hogy a birodalom alkotmány szerű jogalakulása számára nyerendő tartós alapok végett a magyar korona országainak törvényes képviselőivel a kiegyezés útjára lépünk”. Győzött tehát a történelmi elv, az alkotmányos dualizmus gondolata s a centralizmus előbbi abszolút (Bach) és újabb, önkormányzati (Schmerling) és tartományi formája szerint is hosszú időre elbukott. Az északról és délről süvítő nedves szelek meglágyították a több mint másfél évtizedes rendszer idegeit, mint valami ódon hangszer húrjait. Kihűlt vulkánkráter volt, amelyben nem termett már tűz és erő, hanem csak szemét és gaz.

Csaknem két évig tartó hullámszokások és huzavonák odázták és gátolták a kiegyezés lényegét alkotó 1867: XII-ik törvénycikk létrehozását. Az országgyűlés hat hónapig egy tapodtat se vitte előre a nagy művet; országgyűlési feliratok és királyi leiratok vitái között szinte árnyalati közeledés se történt a Deák és a császár álláspontja között tatóngó úr áthidalására. Az országgyűlés két bizottsága (a hatvanhetes főbizottság és a tizenötös albizottság) nagy igyekezettel fogott az új alkotmányos alapvetéshez s a porosz-olasz szövetség ellen indított háború kezdetére az utóbbi el is készült javaslataival, amelyekről még Deák is azt hitte, hogy a felség részéről legott elfogadtatnak Königsgrätz utáu a nagy hangulati süllyedés kedvezni látszott a kiegyezési párt reményeinek. Bismarcknak könyörtelenül S töss ins Herz-politikája, mellyel igénybe vette a magyar emigráció egy csoportjának támogatását is (Klapka-légió), iszonyú rémületet keltett az udvarban és fölgerjesztette a sürgős békevágyakat. A nikolsburgi béke, valamint az olaszországi győzelmek (Custoza, Lissa) azonban új erőt öntöttek a csüggedő” bécsi keblekbe. Belcredi, Schmerling irányának és állásának örököse, teljes gőzzel dolgozott a Deák-féle javaslatok ellen, azzal a föderalista,

szláv, feudális csoporttal, amelyet mindig meg lehetett nyerni szövetségesnek a magyar „túlsúly” ellen s amelyet egy kiváló magyar történetíró, Szekfü Gyula, méltán nevezett el Ausztria szerencsétlenségének és sirásójának. Vele működött a magyar konzervatívok hajlékonyabb és aulikusabb szárnya, amely hatalmát féltette a Deák-párt előretörésétől.

A két engesztelhetetlenség csaknem egy évig nézett egymással farkasszemet. A dolgok e sivár fázisában újból Erzsébet lát-hatalan közvetítése sodorta el a válságot a holtpontról. Egyszerre két olyan aktív erő támogatta benne, mint gróf Andrassy Gyula és báró Beust Frigyes, 1867 február óta a monarchia kancellárja. Az „öregúr” (Deák) néha elzárkózva jogi dogmáinak és fen-séges passzivitásának leronthatatlan sáncai közé, szinte meg-közékelhetetlennek látszott a híveiben is feltornyosuló béke-vágyak és a volt határozati pártiak ellenszegülései között. E nyugalom roppant erőfeszítésnek s természetbeli renyhesség-nek különös eredménye volt a tökéletes illúziótlanság jeges csúcspontján. Néha épp oly idegennek érezte magát az emberekkel szemben, a konzervatívok között, akik remegtek makacssága miatt, a pártjabeliek körében, akik nem egyszer zúgolódtak jogi szörszálhasogatásai miatt, a Tisza és Ghyczy ellenzéke mellett, akik jogfeladással vádolták, mint a magányos esti csillag a reménytelenül tiszta égen. Még Andrassyval is voltak éles össze-zördülései. De az igazság és a realitás érvényesülésének egyedüli módja sokszor a várás és aztán a gyors cselekvés az idők teljében. A hatvanhetes bizottság február 4-ig befejezte munkáját — mint Deák a császárnak mondta — szabad vitatkozás után. Február 7-én elfogadtatta programját az uralkodóval, 17-én mutatkozott be a Deák-pártnak az Andrassy-kormány, amikor is a kabinet fejét a párt vezére, „az isteni kegyelemből nekünk adott provi-denciái] s embernek” nevezte. Az országgyűlés letárgyalta és meg-szavazta a kiegyezési javaslatokat, s a június 8-iki koronázás fejezte be a nagy művet, amelyet valóban, mintha Isten szelleme is melengetett volna. Az ország területi és politikai egysége tör-vényileg helyreállott, s a Duna völgyében a megrokkant önkényes Habsburg-uralom helyét egy új nagyhatalom foglalta el, Ausztria-Magyarország, a paritás és a dualizmus formájában, amely két pilléren nyugodott, úgymint az osztrák-németség és a magyarság erején. Már keletkezése percében számos tényező tagadta a dunai népek és nemzetiségek politikai formációjának ezt a képletét (szlávok, föderalisták, centralisták, feudálisok, katonai körök, Kossuth, stb.), amelyet törekenynek, tökéletlennek és befejezet-lennek mondtak. A monarchia nagy szervi összetételének árny-oldalai nem tűntek el, sőt néhány év múlva új és merész aspirá-ciókban bukkantak fel újból. De nem lehetett tagadni azt, hogy annak a két nemzetnek hegemonisztikus elve, amelyek a kiegye-zési mű tartóoszlopai voltak, a politikai, anyagi szellemi es erkölcsi tényezőknek olyan mértékével rendelkezett, mint a bárók korszak óta Ausztria létének egyetlen fázisában sem.

V. RÉSZ

A KIEGYEZÉSTŐL NAPJAINKIG

1. fejezet

A kiegyezéstől a Millenniumig (1867—1896)

Jóval tovább, mint egy évtizedig, gróf Andrassy Gyula Magyarország és a kettős monarchia vezető államférfia, aki negyvenöt éves korában lett miniszterelnökévé az új alkotmányos érának. Elméleti ismeretek tekintetében kor- és munkatársai között a legtöbben felülmúlták őt (Eötvös, Kemény, Csengery, Lónyay, Pulszky, Horvát Boldizsár), hogy a haza bölcséről ne is beszéljünk. Andrassy azonban már férfikora kezdetén kijárta a született nemzetvezérek nagy iskoláját s egymásután végigélte fejlődésében a Széchenyi, Kossuth és Deák szellemével való élénk és bensőséges kapcsolat élményeit. Hajlékony és gyakorlati intelligenciája azonban világosan, gyorsan és élesen vette szemügyre a valóságot. Ő volt a rügyező áprilisi lélek, a mosolygó és biztos kártyás, akiben — mialatt mások szorongva ültek a politika nagy játékasztalánál — mindig a kellő időben gyúlt fel ama ragyogó intuíciók egyike, amely, mint a villám fénye, a tények és jelenségek egész halmazát világosította meg előtte, „minden összefüggésükkel, közvetett és közvetlen következményeikkel együtt”. Vakító rapszodizmusa mellett, fontos kérdések kimunkálásánál meg volt benne az akaratnak állandó és egyforma feszültsége, a fizikai és erkölcsi bátorságnak legnagyobb foka, amelyet majdnem egész tevékenységén át híven és megérdemelten kísért a szerencsének az a fajtája, amelyet Lucretius az emberi erő győzelmének nevezett a vak végzetten. Neki kellett átültetnie a valóságba a kiegyezési törvényeket és résen állania az azokkal ellentétes áramlatokkal szemben. 1867 május 26-án jelent meg a Magyar Újságban Kossuthnak levele Deákhhoz. A nagy számú kötelességének tartotta megszegni hallgatását, „nem avégett, hogy vitatkozzon, hanem hogy az Isten, a Haza és az utókor nevében felszólítsa” a kiegyezés alkotóját: „fontolja meg a mara-

dandó következéseket, amelyek felé vezeti a Hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporladtak; ... ne vigye azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek mestere nem lehet.” A Cassandra-levél roppant izgalmat gerjesztett ország-szerte. Néhány nap alatt negyvenezer röplap vitte szét mindenfelé s az atavisztikus kuruc érzések egyszerre megerjedtek, mint Szent Januárius alvadt vére a nápolyi Dómban. Deák érdemi választ nem adott, csak a Pesti Naplóbéli rövid nyilatkozatában (május 30) utalt rá, hogy „üdvösebbnek tartja a békés kiegyenlítést, mint oly politikát, mely bizonytalan ígéretek mellett vára-kozásra, további szenvedésre utalva, csupán véletlen esemény ék-től, talán forradalomtól s a birodalom szétbomlásától, külföldi segélytől... függesztené fel sorsunk jövődjét”. Ha valameny-nyire lecsillapodott is a Kossuth levele által felkorbácsolt izgalom, az új kormány ismét és ismét kénytelen volt összeütközni a kiegyezési mű lajtántúli ellenségeivel, a honvédség felállításának és a határőrvidék polgárosításának kérdésében.

Beck ezredes, utóbb a monarchia véderejének vezérkari főnöke, egy emlékiratot nyújtott át Ferenc Józsefnek, amelyben a császári-királyi hadseregnek vétóját foglalta össze az ármádia kettéosztása ellen. Andrassy hajlandó volt a haderő megbont-hatalanságának elvét képviselni, ha kárpótlásul megkapja a honvédséget (1867 november 27). A kérdés-komplexumot egy tábornoki bizottság elé utalták, amelynek nagy többsége a magyar miniszterelnök kívánsága ellen döntött. A honvédelmi miniszter-től függő külön magyar haderőben a generálisok, Albrecht főherceggel az élükön, a legveszedelmesebb fegyvert látták a magyarság kezében. Legföljebb arra voltak megnyerhetőek, hogy a tiroli népfölkelés mintájára Magyarország szabad organizációt tartson. A közös hadügyminiszter, báró Kuhn „sajátos természetének minden erejével és eredetiségével” kardoskodott a tábornoki bizottság véleménye mellett, viszont Andrassy a nemzeti honvédséghez ragaszkodott. Nyíltan megmondta a királynak, hogyha a kérdés másképp oldatnék meg, mint aminőben a nemzet és a Deák-párt megnyugodhatna, állása tarthatatlanná válnék. A tüzéséget ugyan nem kapta meg, egyébként azonban sikerült eredeti álláspontjához megszerezni a király jóváhagyását (1868 június-november). Épp ilyen nehéz szirtek és zátonyok között haladt a magyar kormány hajója a horvát kiegyezés tárgyalásai-ban is, amikor a magasabb bécsi körök titkos pártfogását élvező illír törekvések ütköztek össze a Magyarországgal való régi egye-sülést felújító elemekkel. Az 1868: XXX. törvénycikk csaknem egy esztendeig húzódó viharos egyezkedések után jött létre s Horvátország és Szlavónia részére valósággá váltotta azokat az ajánlatokat, amelyeket a Batthyány-kormány 1848 augusztusá-ban tett Jellasicsnak. Ennek dacára az unionista politika szá-mára már a következő években csak úgy sikerült többséget sze-rezni, hogy Bedekovich Kálmán bán behívta a virilistákat a tar-

tománygyűlésre, azt a fő- és köznemesi birtokososztályt, amely híve volt a magyar kapcsolatnak.

Még szívósabb és elszántabb erőfeszítést igényelt Andrassy részéről a Határőrvidék feloszlata és bekebelezése a magyar közigazgatásba és kormányzatba, holott eddig a bécsi hadügy-miniszter fennhatósága alatt állott és a dualizmus ellenségei annak az archimédeszi pontnak tartották, amelyről alkalmas időpontban ki lehet forgatni azt sarkaiból. Andrassy 1869 májusától fogva szorgalmazta a Határőrvidék feloszlataát. Ekkor azonban az udvari és a katonai párt részéről olyan ellenmozgalom indult meg, hogy Andrassy sohase érezte személyével szemben annyira „bizalmatlannak és difficilisnek” a királyt, mint mikor fölterjesztését megtette (aug. 16.). A magyar államférfi azonban hajthatatlanul képviselte meggyőződését a delegáció hathatós támogatása mellett, bár éppen e kérdésben az osztrák liberálisok is ellene fordultak. A cattarói délszláv lázadás mutatta, micsoda érzékeny testrészét illette a régi monarchiának a magyar hatalom a határőrvidéki ügyben. A „Határőrvidék — így szólt a katonai körök s a szlávbarát politikusok véleményét kifejtő König-féle emlékirat — mindenkor rendíthetetlen hűségű tartománynak bizonyult, s a legveszélyesebb időkben (1848) Ausztriának erős támasza volt. Igen veszélyes volna minden oly kísérlet, amely arra irányul, hogy a nép oly igazgatás alá kerüljön, mely akaratával ellenkezik”. Andrassy válaszfölterjesztésében csak a legnyersebb személyi argumentummal bírta kivédeni a negyvennyolcas árnyak kísérletjárását: „a fejedelmi sző szentsége — írta — feltétlenül megkívánja annak megtartását”. Ez a javaslat felforgatása lenne a fennálló dualisztikus rendszernek, mert oly erőre emelné a centrifugális elemeket, hogy azoknak együtttartását csak az abszolutizmus eszközölhetné.” A végleges győzelem 1870 febr. 15-én következett be, de a két varasdi és az ogulini ezred polgárosítása csak 1881-re készült el.

A határőrvidéki kérdés csak egyik láncszeme volt a magyar államiság probléma-sorozatának, a testünkre csavarodó nemzetiségi övezetnek, amely több ponton érintkezésben állott a szent korona országaira spekuláló idegen irredentistákkal. A rendi korszak alatt hosszú időn át a magyar nemesség politikai hatalma inkább szociális uralom képletét mutatta. Mihelyt a rendi keretek leomlottak, az állam magyar jellege nemzetiségi és fajisági felületekkel találkozott. A kiegyezés megteremtőinek tehát valószínűleg a kör négyesítésének problémáját kellett megoldaniok, amikor fenntartva az egységes politikai magyar nemzet fogalmát, mint közjogi pótlását a nemesi uralomnak, beleilleszteni iparkodtak a nemzetiségek kulturális és nyelvi szabadságának elvét, elmúlhatatlan leckéje gyanánt az 1848-iki háborúnak. Az országgyűlés nemzetiségi bizottsága elvül kimondotta a nyelv teljes egyenjogúságát az egyénre nézve. Ehhez képest minden honpolgár szabadon használhatja anyanyelvét, anyanyelvén nyer érte-sülést és elintéztést az állami kormányzat közegeitől; a községek,

egyletek, magánintézetek és egyházak szabadon választják központi és ügykezelési nyelvüket; a törvényhatóságok az állam hivatalos nyelve mellett más nyelven is vitethetik jegyzőkönyveiket; anyanyelvén szólalhat fel mindenki a községi, a törvényhatósági, az egyházi és egyleti gyűléseken; biztosítatik a teljes jogegyenlőség az egyesülés, a közoktatás és az egyházi kormányzat terén, hogy az ország nem magyar ajkú lakosai szabadon fejleszthessék nemzetiségüket minden irányban.

Amikor a magyar törvényhozás egyrészt individuális keretekre szorította a nemzetiségi jogot, másrészt messzemenő önkormányzatokat adott a nemzetiségi egyházi szervezeteknek, akkor — mint Apponyi Albert írta csaknem félszázad múlva, a tett tapasztalatok után — „ha elméletileg nem is, de a gyakorlati eredményben ellentétbe jutott a nemzetiségi törvénynek (1868: XLIV. t.-c.) azon alapelvével, mely csak egyéni nyelvhasználati szabadságot ismer, nem pedig nemzetiségi alapon létesített jogi személyiséget és autonómiát. Mert kerülő úton, az egyházi önkormányzat útján a román nemzetiség többsége, az egész szerb nemzetiség s a német nemzetiségnek szász elágazása igenis nyert testületi jogalanyiságot és autonómiát... Lehetetlen volt, hogy ennek ne legyen visszahatása azokra a nemzetiségekre, amelyek az egységes magyar állami gondolathoz sokkal közelebb állottak, de ilyen elkülönített, a nemzetiséggel találkozó egyházi szervezettel nem bírtak, hanem vagy katolikusok voltak, vagy protestánsok”. A törvény, amely rugalmas kompromisszuma volt a magyar állameszmének és a nemzetiségi önkormányzat elvének, valóban páratlan teljesítménye a magyarság államalkotó érzékének s mindenestre felülmúlja a bismarcki és bülowi Poroszország nemzeti-ségi rendszerét Posenben, vagy az angol konzervatívok politikáját Írországgal szemben. Sajnos, a nemzetiségi képviselők passzív ellenszegülése kizárta, hogy az elvben és a végrehajtásban jóhiszemű és őszinte consensus fejlődjön ki. A nemzetiségek a magyarosítástól félttek, vagyis inkább külföldi fajrokonaiak felé sandítottak, a magyar társadalom pedig az egységes állameszme megbontásának aggodalma miatt falazott ahlioz, hogy a törvény végre ne hajtassék.

Nem az elv, hanem a követett gyakorlat hibája volt, különösen 1875 után, hogy a kérdést uniformizálták és ugyanazon eljárást honosították meg az irredenta-gyanús, mint a többségükben államim nemzetiségekkel szemben. A nemzetiségi vezérek tisztában voltak vele, hogy az uralkodóház és Ausztria nem tűrik ölhetett kézzel a magyar állameszmének való kiszolgáltatottságukat, aminek kézzelfogható bizonyítékát adták a 20. század elején állandósult politikai válságokban. A nemzetiségi törvény alkalmazásának további lelki gátlása volt, hogy a fajok harca a Duna völgyében nem jutott el a kiegyenlítődéshoz ahhoz a semleges pontjához, amely Svájcban már végbement, ahol békés összhangban élnek egymás mellett németek, franciák, olaszok s ahol a kantonrendszer megrázkódtatás nélkül ki állotta a világ-

háború viharait is. A magyar államterületen élő idegen fajok azonban nemcsak állandó hatásai alatt voltak a Lajtántúli népdulakodások ki rezgéseinek, amelyek pillanatig se szüneteltek, hanem folyvást érezték a balkáni szláv és román népek forrongásainak hullámait is, főképpen az 1877—78-iki török-orosz háború után. Vájjon mit ér az 1868-iki törvény papirosbarrikádja ilyen elemi erők hajtotta törekvésekkel szemben, amelyek a század végén már élvezték a nyugati hatalmak közvéleményének rokon-érzéseit is? Mit jelenthetett a reálpolitikában Deák és Eötvös fenkölt koncepciója, amikor állandóan reávetődött a fehér cár árnyéka s a pánszlávizmus viharfelhője? Mit használhatott ennek a két nagy férfiúnak nemes liberalizmusa a politika kegyetlen cáfolatai mellett, amelyek azt bizonyítják, hogy minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébred, öncélnak érzi magát. „Célja nem a szabadság — úgymond Réz Mihály, — hanem az élet, vagyis a benne szunnyadó erők kifejtése. Amíg ebben egy idegen faj állama akadályozza, szabadságra törekszik. Amint önmaga lesz államalkotóvá, teljes uralomra”. Ebből a szempontból másnak, mint romantikus ábrándnak, nem tekinthetjük Apponyi Albert grófnak a közjogi alap fejlesztését célzó hadseregpolitikáját, amikor 1926-ban is azt vallja, hogy „a csonka államiság nem állhatott azok előtt, akiket hús és vér nem csatolt hozzá, abban a fényben, amely háttérbe szoríthatna volna a nemzetiségi öntudat és önérzet követelményeit”. A nemzetiségek vezérei számára a magyar felsőbbség mindenképp elfogadhatatlannak tűnt fel. Ki merne azonban igazságot tenni a kiegyezés utáni magyar államférfiak szemléletkülönbségében, akiknek egyrésze a nemzetiségi egyenjogúsítás elvének quasi elismerésével akarták kifejleszteni a magyar állami szuverenitás minden természetes és jogos igényét, szemben Ausztriával és az uralkodóház öncélúságával? Vagy a másik csoportnak volt-e igaza, amely feladta azt a törekvést, hogy az állami lét teljességét elérjük és alávetjük magunkat a kiegyezési statusquonak, hogy ilymódon támogatást keressünk Bécsben egy erőteljes nemzetiségi irányzat részére!

Hatvanhét óta ez a magyar politikai lét alapdilemmája volt. Az 1867: XII. törvénycikket megalkotó férfiak a föderatív kísérletet nemcsak itthon nem tűrték el, de Andrassy elbuktatta Hohenwart vállalkozását is, aki realizálni akarta a dunai birodalmat, illetve szövetséges állami önkormányzatok rendszerévé átalakítani Ausztriát. A kiegyezés, Andrassy szellemes megjegyzése szerint, két lábon állott. Magyar lába szilárd volt, de az osztrák-németség, mint államalkotó tényező odaát, válságba jutott a polgári liberálisok gyászos civakodása és tehetetlensége miatt. A bécsi udvar azt hitte, hogy Sedan után újabb alldéutsch roham vett erőt az ausztriai németiség lelkén. A Versaillesben kikiáltott Hohenzollern-császárságtól való indokolt félelem szülte a Hohenwart-kísérletet, azaz a szláv befolyás meglepő előtörését. Amiről se Andrassy, se Beust nem voltak tájékozva. Hohenwart terve az volt (1871 febr.-okt.), hogy Ferenc Józsefet megkoronáz-

tatja Szent Vencel koronájával is, a csehek a magyarokéhoz hasonló államjogi viszonyba lépnek a többi örökös tartománnyal s utóbb ezeket is bizonyos fiktív történelmi jogállás alapján föderalizálja. A szudétai és alpesi németek Andrassy közbelépését sürgették, ami be is következett, amikor azt észlelte, hogy a cseh nemzeti vágyak hatalmas áramlásokat idéztek elő Horvátországban, sőt a Felvidék luteránus tót értelmiségében is. A magyar miniszterelnöknek az osztrák polgári liberálisok által annyira rimánkodott beavatkozása csakugyan véget vetett Hohenwart terveinek.

Kérdés, magyar szempontból helyesen járt-e el Andrassy, amikor oly erőlyesen szállott síkra a dualizmusért és a csehek történelmi gondolata ellen? Célszerű volt-e a Hatvanhét ellen bősztíteni a cseh népet és újabb ingert adni magyarelles irányzatának? Nem vált volna-e életképesebbé a monarchia, ha a kiegyezés államjogi részesedésében a tevékeny és szívós cseh nemzet is osztozkodik! Andrassy elméjét bizonyára nem a kiegyezés szerkezetének technikai átalakításáért való gond hervasztotta. Ha — mint később egyik külföldi ellenfele jegyezte meg — „früh und spät” aggasztotta is a pánszláv veszedelem, sőt ez a gond vált külügyi szemléletének talppontjává, a cseh királyság helyreállítása ellen mégis azért emelt vétót, mert nagyon jól ismerte a „szlávág poroszainak” elcsitíthatatlan éhségét a Felvidékre. Hiszen a csehek magyarelles irányja nem a Hohenwart-féle kísérlet összeomlásával kezdődött. Nem kellett visszamenni az Ottokár-féle harcokig, csak tudni kellett azt, hogy a Palacky szellemében fölnevelkedett cseh értelmiség minő szerepet játszott 1848-ban (Rieger) és a Bach-korszakban. A cseh becsvágyak nem voltak se kielégíthetők, se leszerelhetők a Szudéták tartományaira korlátozott történelmi jogok visszaadásával. A cseh államiság alatt felcseperedő tótság áthatva neoszláv szellemmel és az Ignatijev-féle orosz diplomácia földalatti munkájának rezge lődéseivel, rövid idő alatt azzá a politikai folyosóvá vált volna, amely összeköti Prágát Moszkvával. Ez ellen a komor eshetőség ellen még a Beusttal egyesült osztrák-németek is tiltakoztak, noha a döntő szót — miként a francia-német háború semlegességi vitájában Bécsben — Andrassy mondotta ki.

A revanche-párt a francia-porosz feszültség viharzónájában új életre ébredt. A hadsereg Albrecht főherceggel az élén kardját csörtette, hogy megfizessen Königgratzért. Beustot — mint említettük — a megtorló politika előkészítésének gondolata juttatta a Ballplatzra a szász miniszterelnöki székéből. Maga az uralkodó se zárkózott el fiatalkori emlékeinek csábításai elöl, amelyek most (1870) azt ígérték neki, hogy francia segítséggel szeresheti vissza a Habsburgok németországi hatalmát. Egy ideig a délnémet államok is ingadoztak Bismarck és a monarchia között, varvan az utóbbi állásfoglalását. A dunai birodalom — s ezt Andrassy jól tudta — az 1868-as védtörvény programjának teljes végrehajtása előtt, nem volt olyan hadviselő fél, mint népszámánál és

gazdasági erejénél fogva lehetett volna. De nem ezért ellenezte a háborút. Biztosra vette, hogy a monarchia akcióba lépésének esetén Oroszország beavatkozik Poroszország oldalán. Az európai háborúvá kifejlődhető francia-német viszály nyereség és veszteség esetén egyaránt rombadönthette volna a dualizmust, Magyarországnak nehezen kivívott állását. A francia-osztrák győzelem újból szarvakat ragaszt a nagy osztrák törekvésekre, s valóra válthatják Schwarzenberg hetvenmilliós középeurópai birodalmának álmát, az északi hatalmaké viszont felbomlasztja Ausztria-Magyarországot alkotórészeire és végső romlásba sodorja a magyarság nemzeti és állami létét.

A magyar miniszterelnök júl. 14-én a közös minisztertanácson nem könnyen csikarta ki a semlegességi nyilatkozatot. A vitában Beust és Potoczki, az ausztriai kormány elnöke, az előbbi kénytelenségből, az utóbbi Andrassy rábeszélésére, szekundáltak a magyar államférfinak. Tisza Kálmán interpellációjára júl. 28-án a magyar képviselőházban Andrassy kijelentette, hogy „a magyar kormány el van határozva a birodalom függetlenségét, biztosságát és érdekeit minden irányban megvédeni ... s a döntő körökben egyáltalán nincs meg a szándék, hogy Németországban 1866-ban felhagyott állás visszaszereztessek, ami az én meggyőződésem szerint is a birodalomra hasznot nem, de kárt és veszélyt hozhatna”. A monarchia semlegességét sikerült ugyan megóvni, de Beust ingadozása és kétlakísága Bismarckot teljesen Oroszország karjaiba hajtotta s ez a porosz-muszka szövetség tette lehetővé Gorcsakov hercegnek, II. Sándor cár kancellárjának, hogy 1870 okt. 31-én fölvesse a pontusi kérdést, azaz a tengerszorosok megnyitását, aminek megakadályozásáért a nyugati hatalmak 1853—55-ig annyi vért ontottak s amelyet a párisi kongresszus elzárt Oroszország előtt. Franciaország a földön hevert, Poroszország el volt kötelezve a cári diplomáciának, Ausztria-Magyarország katonailag készületlenül állott, s csak Anglia fedezetével, hogyan húzzon ujjat az északi hatalmakkal! A párisi szerződés szignatárius hatalmai 1871 márc. 31-én bizonyos elvi fenntartásokkal teljesítették Gorcsakov kívánságának lényegét, ezzel a pánszlávizmus döntő előhaladást tett a Konstantinápoly felé vivő úton. Beust külpolitikai kudarcai után már csak idő kérdése volt, hogy a monarchia politikai vezérszelleme, Andrassy, mikor foglalja el Metternich íróasztalát a Ballplatzon, ami a Hohenwart válság lezajlásával 1871 nov. 14-én következett el. Távozása összeesik a Deák-párt hanyatlásának és kimerültségének, helyesebben: elhasználtságának tüneteivel és a pénzügyi helyzet növekvő rosszabbodásával.

Az 1867: XV. te. kimondotta, hogy 1868 jan. 1-től kezdve „a magyar korona országai az eddigi államadósságok (körülbelül 1.650.000.000 forint) kamatainak fedezéséhez 29,180.000 forintnyi állandó, további változás alá nem eső évi járulékot fizetnek, ebből 11,766.000 forintot ércpénzben”. Elrendelte továbbá — ez Lónyay Menyhért pénzügyminiszter gondolata volt, — hogy a különféle

adóssági címek lehetőleg egységes járadékadóssággá változtatásnak át. Végül megállapította, hogy az „államjegyekből és váltópénzekből álló s összesen 312 millió forintot kitevő függő adósságot” mindkét állami jóállása alá helyezi és intézkedik „a gmundeni, ausseei és halleini sóbányákra bekebelezett százmillió forint zálogjegyekről”. Az 1867 decemberében tárgyalt kvóta-megállapodás Ausztria járulékát a közös költségekből 70, Magyarországtét 30 százalékban határozta meg. Az államadóssági megegyezés nem volt előnyös Magyarország részére, aminek egyik oka a pénzügyi szakértőkben való hiány, az osztrák inánctudomány nagyobb alaposságával és ügyismeretével szemben.

Államszövetségre és a közvetett adónemekre vonatkozó egyezmények (1867 szept.) — Ausztria és Magyarország között aT:ozbülső vámvonlat már 1850-ben lerombolták — végzetessé vÄak a magyar pénzügyekre. A nagymennyiségű osztrák sör és cukor után az adó Magyarországból is az osztrák kincstárba folyt, amit némileg ellensúlyozott az Ausztriába exportált magyar szesz, de ennek kontingense évről-évre csökkent. A magyar kormány kötelezte magát 1867 szeptemberében, „hogy mindaddig nem fög jegybankot fölállítani és fenntartja az Osztrák Nemzeti Bank jegyeinek pénz jegy forgalmát, amíg a bankra nézve Ausztriával egyértelmű megállapodások létre nem jönnek”, viszont kikötötte, hogy a bank köteleztessék megfelelő bankfiókok szervezésére Magyarországon s ezeket „a kereskedelmi forgalom igényeihez képest dotálja s a magyar állampapírokra és egyéb tőzsdei papírokra köteles legyen” lombardkölcsonöket folyósítani. Az Osztrák Nemzeti Bank 1869-től fogva azonban csak nehezen, később alig teljesítette az utóbbi feltételeket, amelyekkel a hetvenes évek kezdetén kirobbant pénzügyi válságban az elviselhetlenség fokáig szorította a pénzhiányt és kiszélesítette a hozánk is áthömpölygő bécsi krach pusztító hatását, A kiegyezés első költségvetései (1868—69) Lónyay alatt még deficitmentesek voltak, sőt az első év hat, a második majdnem tíz millió forint fölösleggel zárult. Az általános európai gazdasági viszonyok kedvezőbb volta s a két jó termés, valamint a magyar atmoszférának politikai fölpezsdülése megvetette lelki és anyagi hátterét a gazdasági élet termékeny megelevenedésének. De már 1870-ben sötét felhők sűrűsödtek a magyar államháztartás látóhatárán, amit a fokozatosan ellanyhuló európai gazdasági élet, a fogyasztási adóknak elszívargása, a halmozódó hivatalkreációk s a Lónyay által felvállalt úgynevezett vasútgaranciák idéztek elő.

Hogy a közlekedés kifejlesztésére, elsősorban a vasutak építésére megfelelő tőkét szerezzenek, a magyar állam kamatjótállást vállalt a külföldi vállalkozókkal szemben. Hogy az állam maga vegye kezébe a közlekedés és a vasútépítés irányítását ebben az időben nem igen gondoltak. Különböző vasúttársaságok nyertek engedélyt 1868-ban az Alföld-fiumei, az északkeleti és a keleti vasútra; 1869-ben a nyugati és a galíciai irányokra. „Mindazon kamatok — írta egy kortárs, — amelyek e rengeteg mennyi-

ségű vasút papírai után fizetendők voltak, az építés befejezéséig a tőkeszámlát terheltek... Az államot az elhatalmasodott vállalkozók, a minél többet nyerni akaró üzerek... kiszorították a helyes irányból... 1873-ban a fizetett kamatgarancia, hozzáadva az államvasutakra fordított kölcsönpénzek kamatjának azt a részét, amely e vasutak tiszta jövedelmében fedezetet nem talált, kereken húsz millió forintot tett ki”. 1871-ben az évi költségvetési hiány több mint tizenkét millióra rúgott, 1872-ben harminc millióra, 1873-ban ötvennyolc millióra s 1874-ben hatvanöt millió forintra emelkedett.

A pénzügyminiszteri székben Lónyay utódja Kerkápoly Károly fényes elméleti készséggel és egészen rendkívüli optimizmussal próbálta vállát aláfelezíteni a roskadozó államháztartásnak. De az 1871-ben megszavazott harminc millió forintnyi beruházási hitelt teljes egészében a költségvetési deficit pótlására volt kénytelen fordítani. 1873-ban, a nagy európai krach tetőpontján, sikerült ugyan egy újabb százötvenhárom milliós uzsora hitelműveletet lebonyolítani a Rothschild-házzal s bukása előtt egy hónappal még Kerkápoly azt hirdette, hogy kedvező pénzviszonyok fognak beállni s „kedvezőbb föltételek mellett lehet megkötni a kölcsönnek ama másik felét, melynek segítségével majd visszafizetjük azt, amelyet most kötünk”. Az egyenes adók arányos fölemelése kétségkívül alig volt elkerülhető. Az annyi politikai teher alatt roskadó Deák-párt azonban iszonyodott feláldozni népszerűségének maradványait. A mezőgazdaság dekonjunktúrája ezekben az esztendőkből nem ajánlhatott földadó-emelést. Széli Kálmán 1875-ben keresztülvitte ugyan a 30 százalékos általános jövedelmi pótdadót, az államháztartás egyensúlya 1876-tól kezdve kedvező fejlődést vett, de az 1877-es és 78-as hadikészültség, a török-orosz háború, majd az okkupáció folytán újból visszavetette a magyar költségvetést az évtizedeleji lejtőre. A magyar társadalom adómorálja, népszerű hagyatéka az elnyomás és az ellenállás korszakának, nem állott azon a színvonalon, amely egy modern állam pénzügyigazgatásának tárgyi sikerét biztosíthatta volna. A budget egyensúlyának helyreállítása csak a nyolcvanas évek végére tisztázódott.

A hetvenes évek kezdetén az államcsőd réme portánkon dörömbölt. A kiegyezés ellenségei felneszeltek és résen álltak az új rendszernek bizton várt összeomlására. A Deák-párt megtépzottságát kíméletlenül hasznosították a maguk propagandájára itthon is, a Tisza-féle balközép és a függetlenségi szélsőbal egyaránt. „Az öregúr” elbetegesedett és elnehezedett. Egyre ritkábban hallatta szavát. Andrassy már Bécsbe távozott. Eötvös és Kemény letűntek a cselekvő közélet porondjáról. Lónyay Menyhértnek, az alkotmányos korszak második miniszterelnökének (1871 nov. 1872 dec), rideg egyénisége nem volt alkalmas összetartó erő a bomló pártban és önbizalmának fölbresztésében. A kormányzatára tapadó korrupciós vádak, a politikai erőszak túl-erős adagolása még inkább siettették a belső szétmállás folyama-

tát. A Deák-párt közvéleménye elsősorban az értelmiség volt, a nemzetiségi vidékek birtokososztálya, a katolikus klérus és az új világgal gyorsan megbarátkozott konzervatív mágnásság; a parasztság tömegei, a tiszántúli protestáns dzsentr, egyszóval azok az elemek, amelyeknek erőfeszítéséhez fűződött a negyvennyolc minden dicsősége: Tisza Kálmán bihari programjának lobogója köré sorakoztak. Tisza és Ghyczy Kálmán az 1868 március 17-én kibocsátott körlevelükben a delegációk és a közös minisztériumok megszüntetését követelték, a magyar hadsereg felállítását, pénz- és kereskedelmi ügyeink függetlenítését, és az ország törvényes állásának diplomáciai elismertetését. Mi volt ez más, ha csak nem a tiszta személyes unió programja, azoknak a végső céloknak összessége, amelyek 1848-ban előidéztek a szakítást az uralkodóházzal? E program elvi népszerűségének szuggesztív hatását csak növelte az a kíméletlen, aggálytalan, konok harcmódor, amelyet Tisza az országgyűlési vitákban érvényesített s amelynek gravaminális szótárát a szélsőbal még inkább felcífrázta ódon kuruc hangzatokkal. A kiegyezés kormánya mit tehetett ez ellen a szertelen agitáció ellen, amely a legmérgezőbb politikai anyagokkal zsúfolta a közéletet? Hogy e nyaktörő aspirációk útjávája, igénybe vette a választásoknál a rendelkezésére álló hatalmi eszközöket. A szavazati jog elég szűk körű volt — a Tóth Vilmos-féle retrográd választójogi törvény a szavazók számát 1872-ben még keskenyebb térfogatra szorította, — de a kiegyezési párt erkölcsi alapjainak összezsugorodása még gyorsabb tempóban fejlődött parlamenti bázisának ijesztő sorvadásánál. A Szlávy- és Bittó-kormányt nagy és vonzó személyiségek híjján agyonnyomta a pénzügyi válság terhe és a parlamenti viszonyok ziláltsága. A politikai harcok vadságának méltó kórusa gyanánt egy új, személyes hajszák és botrányok forgószelében lélegző sajtó ütötte fel dúlt lelkeségét melynek legigazibb képviselője, Csernátony Lajos, Tisza Kálmán pennája, volt a vezérkolomposa. És mind e züllésnek és omlásnak horizontján ott fénylett az emigráns Kossuth Lajos alakja, kinek nőttön-nőtt a nimbusza a tér és az idő távolságában. A torinói remete nem a debreceni trónfosztás intranszigienciáját és összeférhetetlenségét rezeitette föl a lelkekben időnként szözataival (váci és veszprémi levelei), hanem a tiszta negyvennyolcas program elérhető realitásainak emlékét és kötelességét véste az új nemzedék szívébe és fantáziájába. Ghyczy Kálmánt tépelődő lelkiismerete, a politikai és pénzügyi összeomlástól való félelme vezette át a Deák pártba és a Bittó-kormányba. Deák és Andrássy maguk is sürgős feladatnak ismerték fel a balközép hatalomra juttatását, Tisza ellenzékiességének leszerelését, a kiegyezési párttal való összeolvadás formájában. — A hetvenes évek parlamentjének Deák elnémulása, majd 1876-ban bekövetkezett „halála után két vezéregyénisége volt: Sennyey Pál és Tisza Kálmán. Az előbbi katolikus és konzervatív fém jelzésű múlttal, nem nagy, de előkelő közvélemény jelöltjeként, erős guvernementális és adminisztratív képességgel és mo-

csoktalan tógával állott a háttérben és a tartalékban. Nagy személyes erő, de igazi párt nélküli vezér, akinek neve inkább féltő tiszteletet, mintsem a politikában annyira nélkülözhetetlen népszerűséget jelentett. Telivér konzervatív reformer, európai szemhatáru államférfi, áthatva a valódi torynak a közélet etikai alapjai iránt való feltétlen tiszteletével. Tisza Kálmán annak a református köznemességnek volt a sarjadéka, amely évszázadokon e föld sava volt, megáldva tetterővel, kormányzati rátermettséggel, az országgyűlési viadalok arénáján kifejtett debatteri és gladiatori képességnek átöröklött adományaival. Hajlékony és mégis szilárd penge, igazi damaszki acél, okosságával, ösztönével és — e korban már sajnos — fogyó szociális érzékével osztályának. Kérlelhetetlen ellenzéki harcos és szentimentalizmust nem ismerő hatalomvágy, mely kielégülést nem igen talál évek hosszú során sem, amelyeket a polcon tölt. Minden erényével és hibájával való megtestesülése annak a társadalmi rétegnek, amelynek tagjai — Lemaitre szavai szerint — megőriztek valamit az egykori harcosoknak büszke föllépéséből, akik rendőrökkel és csendőrökkel kevésbé felszerelt államban sok bátorság árán vásárolták meg a jogot, hogy tetszésük szerint cselekedjenek és zabolátlanul éljék ki hatalmi szomjukat.

Ha a pénzügyi és politikai összeomlás közelsége nemzeti összefogást parancsolt és ha a koncentrációba mégsem lehetett olyan ellentétes világnézetű elemeket és lelki formákat egyesíteni, mint Sennyey és Tisza, akkor Deák és Andrássy előtt nem lehetett két-séges: melyiket válasszák.

Tisza serpenyőjébe esett, hogy személyes képességein kívül egy egész társadalmi osztály masszáját hozta magával és hogy szegre akasztotta a bihari pontokat. 1875 március 3-án megalakult a szabadelvű párt, Tisza, mint belügyminiszter belépett a Wenckheim-kormányba s még ez évben (október 2) miniszterelnökké neveztetett ki. A dualizmus megalkotói jól jártak, mert egy energikus, tettekre kész vezér alatt a fúzió hatalmas tábornot teremtett, olyan parlamenti többséggel, amelyet a kormányzati és a pénzügyi konszolidáció munkája nem nélkülözhetett, sem a monarchia hatvanhetes formája, sem az az alapvető külpolitika, amelyet Andrássy kezdeményezett abból a célból, hogy a magyar-német uralmat a monarchiában a külpolitikai szövetségek rendszerével támassza alá. Tisza és hívei pedig elnyerték a hatalmat s a maguk képére formálták át az új pártot, amelynek arculatán a deáki és az eötvösi vonások csakhamar elfakultak.

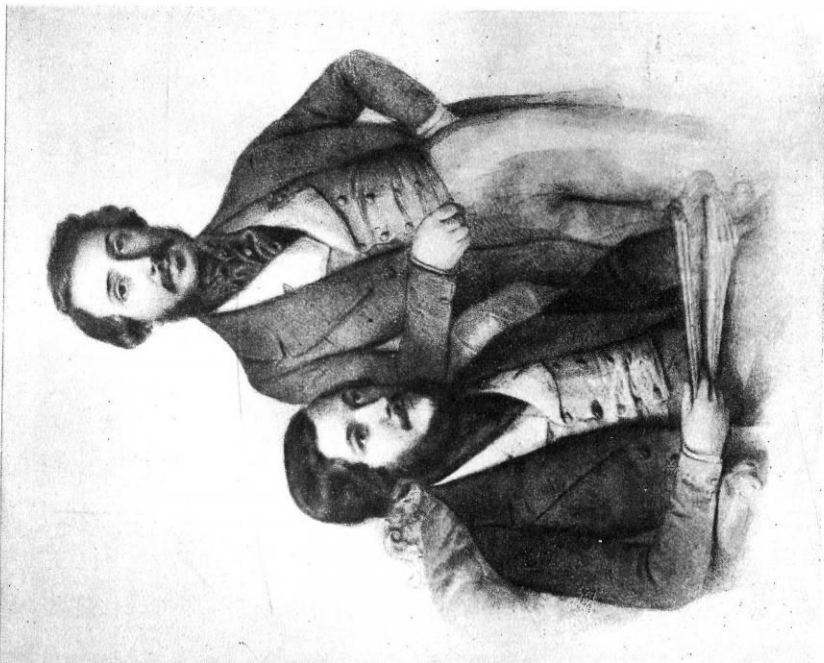
Tisza Kálmán uralma másfél évtizedig tartott, az általa megteremtett politikai rendszeré — kisebb-nagyobb megrázkódtatásokkal — három évtizedig. Az első nagy párdiktatúrát ő alapította meg s ezzel minden jel és látszat szerint stabilizálta a kiegyezést, amely oly heves ingásoknak volt kitéve öt éven keresztül. Magyarország gazdasági felvirágzása ennek a szilárd kormányhatalomnak talaján zsendült fel és bontakozott ki. Megszer-

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
(Benczur Gyula festménye. – I. öténelmi Arcképesarnok)

I. FERENC JÓZSEF
(Rippel Rónai József rajza. – Ernst Múzeum)

EÖTVÖS JÓZSEF BÁRÓ ÉS IREFORT ÁGOSTON
(Barabás Miklós kőrajza. — Történelmi Arcképesarnok)

DEÁK FERENC
(Székely Bertalan festménye. — Történelmi Arcképesarnok)

vezése elválaszthatatlan Tisza Kálmán személyétől. A pénzügyi egyensúly tekintetében csak uralma végső éveinek erőfeszítését koronázta siker, mert a rohamosan emelkedő katonai költségek és hitelek danaida-hordóján elfolyt pénzügyminisztereinek (Széli Kálmán, Szapáry Gyula gróf) minden erőlködése. Andrassy, mint külügyminiszter 1878 március 18-án hatvan millió forintot kért a delegációktól, amelyet nagy vita után kapott meg. A hadsereg hadilábra állítása és az okkupáció, valamint a nyolcvanas évek elején felsistergő boszniai lázongások letörése azonban még több anyagi áldozatot követelt a magyar törvényhozástól. Vissza kellett fizetni a Kerkápoly által végszükségben fölvetett százötvenhárom millió forintot is. Szapáry hatszázalékos aranyjáradék kibocsátása (140 millió) egyrészt a költségvetési deficitre ment, másrészt a kincstári előlegek törlesztésére, az 1881-ben végrehajtott öt százalékos papírjáradék emisszióval konvertálta a régebbi függőkölcsönöket és a Rothschild-csoport közreműködésével a hatszázalékos aranyjáradékot is. E pénzügyi műveletek indokolt támadásokat váltottak ki az ellenzék részéről, amelyen az európai pénzpiacnak a berlini kongresszus óta észrevehető fellendülése miatt kifogásolta a kölcsönoperációk drágaságát és a közvetítő pénzcsoport mesés jutalékát. A költségvetési kereteket folyvást tágította és az államháztartás rendbehozatalát késleltette a hivatali állások szaporítása, amit érthetővé tett ugyan némileg a közigazgatás teendőinek és feladatainak, felduzzadása, az ország kulturális, igazságszolgáltatási és égető kormányzati problémáinak kibővülése. De a közgondolkodás a jelszavas liberalizmussal különös módon összeegyeztetni tudta az állam agyonburokratizálását, az etatista eszmét, a középosztálynak hivatalnoki pályákra özönlését, amely úgy társadalmi, mint pénzügyi szempontból aggályos és következményeinél fogva végzetes méreteket öltött. A magyar értelmiség, ahelyett hogy helyet biztosított volna magának a föllendült közgazdasági életben, hivatalvadászatra adta fejét, amiben főleg a pusztuló dzsentri vezetett. A „harcos és” jogász nemzet” nem tudta átvenni a kezdődő magyar kapitalizmus iramát és sohase érezte magát otthon az ipari és kereskedelmi életben s a mozgó tőke keresetbiztosító pályája értetlen és idegen maradt előtte. Ez a magyar kapitalizmus szinte a század végéig csak függvénye volt a szervezettebb és gazdagabb osztrák tőkének, amely, mikor vállalkozni akart s megfelelő érdek- és munkatársakat keresett Magyarországon, kénytelen volt a rendkívül élelmes és mozgékony zsidóságra támaszkodni és számításán kívül hagyni azt a társadalmi tényezőt, amely a magánélet-ideálját, a kicsiny, de biztosított jövedelmű tisztviselőállásban látta, vagy — ha birtokán megmaradhatott — az angol country gentleman lelki s érzelmi alkatában. Az állam egykori oszlopából így vált ki az állam kitarottja, s mert ezt a kis egzisztenciát a rendszertől kapta, lett papiroskariatidjává a Tisza-politikanak. A belőle és a városi polgárság sarjadékaiból képződött bürokrácia kétségkívül magasabb erkölcsi és adminisztratív színvona-

lon állott, mint a keleti államoké, de viszont messze mögötte maradt a sokat becsmért osztrák mandarin-világnak, amely nem bírt ugyan olyan kifejtett politikai öntudattal, mint a magyar, de a hivatali munka pontosságában, tárgyilagosságában és lelkiismeretességében messze túlszárnyalta a mienket.

Ez az állami és törvényhatósági közigazgatás az úri pálya, s a maga szelleme szerint sokban hozzájárult az értelmiség és a falusi lakosság között támadt úr kiszélesítéséhez, a nemzetiségi vidékeken pedig nem egyszer lobosodásba hozta a faji kérdésnek látszólagos hegeit. A magyar középosztálynak ez a politikailag függő tömege Tisza Kálmán alatt lett szívvel-lélekkel kormánypártivá, az állam kosztosává és legláthatóbb emeltyűjévé a költségvetés személyi tételeinek. Talán mindez másképp fordulhatott volna, ha idejekorán gondoskodnak arról, hogy a boldogulásnak más lehetőségei is álljanak előtte a szabad gyakorlati pályákon és a közigazdasági téren. A verseny edző levegőjétől nem érintve, odaláncolva hivatalnoki íróasztalához, elvesztette a papirosakták rengetegében az életküzdelem diadalmas megvívására kellő szerveit: ügyefogyottá, félszeggé, alkalmatlanná vált, hogy a kezdődő magyarországi kapitalizmus lázas tevékenységében még szelleme szerint is — vagyonról és tőkéről csak keveseknél lehetett szó — résztvegyen. A közös vámterület, amely évtizedenként szerződésileg megújítva, bizonyos határt szabott az üzleti és ipari befektetéseknek és vállalkozásoknak, állandó piacot biztosított a magyar mezőgazdaságnak, amelynek protekcionizált helyzete kétségkívül előnyös volt a külterjes gazdálkodásnak, a szemtermelésnek, viszont épp ez a biztosság merevítette meg a magyar agrárizmust a maga avatag termelési rendszerében, azokban a cikkekben és termelvényekben, amelyeket a monarchia túlsó fele igényelt. A magyar földművesosztály konzervatív hajlamainak nagyon is megfelelt az, hogy a viszonyok, a verseny nem kényszerítették primitív és ősi gazdálkodásának megváltoztatására. A nagybirtok, amelynek alkalmá lett volna nagyobb tőkét elhelyezni üzemének modernizálására, még inkább eltunyult a vámprotekció árnyékában. Ez a vámpolitika, amely hosszú időn át gátolta Magyarország korszerű indusztriálizálását, s amely nem egy vonásában emlékeztetett a régi lealázó gyarmati viszonyra Magyarország és Ausztria között, védte meg a magyar agrárizmust később az orosz és az amerikai búza versenyétől, amikor a kilencvenes évek derekán a gabonatermelést világszerte lerontotta, vagy hozamképességében tetemesen lecsökkentette az új versenytársak megjelenése az európai piacokon. A magyar földbirtokosság ennek a gazdasági védelemnek hatása alatt éppúgy visszamaradt és elcsenevedett és képtelenné vált versenyképes, portékák előállítására és a mezőgazdaság» korszerű átszervezésére, mint ahogy szellemileg, erkölcsileg és politikailag degenerálódott a középosztálynak hivatalnoki rétege is. A szaporodó népességet ugyanez a vámvédelem fosztotta meg az iparban való foglalkozástól, mert olyan nagyipar, amely a fölösleg számára

teljes munkaalkalmat nyújtott volna, csak nagyon lassan és mindig erős osztrák gátlásokkal fejlődött ki. Ez a körülmény indítja meg a nyolcvanas évek végén már az amerikai kivándorlást, amely a század végén fenyegető mérveket öltött, kivált a Felvidéken és az Alföldnek és a Dunántúlnak latifundiumok által elárasztott helyein. Az amerikai kivándorlók pénzküldeményei javítottak ugyan országunk fizetési mérlegén — volt idő, amikor hatvan-nyolcvan millió aranykoronát küldtek haza évenként, — de ez a látszólagos pénzüzönlés nem pótolhatta az embervesztezésnek és, a munkaerő kiuzsorázásának azt a nagy kárát, amelyet vérünk elszivárgása okozott.

Ami nagyipar keletkezett ezekben az évtizedekben, az vagy az osztrák kapitalizmus fióktelepe volt, vagy mindenekfelett mezőgazdasági célokat szolgált (malom, szesz, cukor, mezőgazdasági gépipar) s jóformán az új kereseti lehetőséget megszimatóló zsidóság vállalkozó és produktív szellemét dicsérte újból. A vámközösség ellenére ami közvéleményünkben is felcsíráztak a magyar ipar pártolásának, illetve a gazdasági függetlenségnek jeliszavai. Minthogy azonban a tőkehiány és a monarchia vámközösségé nem engedte meg, hogy az osztrák ipar monopóliumát komolyan veszélyeztető magyar vállalkozások szervesen kifejlődhessenek, az állam szubvencióval támogatott és istápolta egy sereg gyár vállalatot, sőt utóbb az üzleti spekulációt a maga számításával elsősorban ez a biztos, de beteg közgazdasági megfontolás irányította, amikor tőkéje részére gyümölcsöző befektetést keresett. Ez a rendszer épp annyira vetett melegágyat a kijárást, a korrupció és a panama lehetőségeinek, mint a vicináliák a vasútépítkezéseknél. Így alakult ki egy olyan kapitalizmus a magyar földön, amelyben a tőkehaszon, a nyereség és a jutalék a zsidó plutokráciáé lett, a munka verejtéke, a kizsákmányoltatás a városokba tóduló, földtelessé vált magyar proletáré. Ha már az Ausztriával való politikai és gazdasági kapcsolat egyrészt indító erejévé vált a kivándorlásnak, másrészt a nehezen kibontakozó nagyipar csak részben vehette fel a faluból elsodródott -nincstelenség tíz- és százazereit, nyilvánvaló volt, hogy a mezőgazdasági népfölösleg lerakódása és a nemzeti munkaközösségbe való visszakapcsolása csak egy módon lett volna biztosítható, illetve megoldható: telepítés és demokratikus földbirtokpolitika révén. Magyarország azonban az egyházi, alapítványi és családi latifundiumok országa volt, s három évtizeden át különböző szabadelvű kormányaink a *quiet a non movere* elvét képviselték. Az ősiség eltörlése után keletkezett hitbizományoknak jóval több mint fele Tisza Kálmán kormányának teremtménye.

Nemcsak a földbirtokpolitikai fejlődés irányítása hiányzott e kor államférfiaiban, hanem a negyvennyolcas átalakulás eredményeihez képest reakciós elhajlás történt, a nagybirtokok megkötése és a szabadforgalom alul való elvonása által. Ez a rendszer saját könnyelmű és tékozló hajlamai ellen vette oltalmába a magyar mágnásosztályt, ahelyett, hogy legalább az eladósodott

nagybirtok megszerzését, illetve kisajátítását tette volna lehetővé a földéhes parasztság részére. Nem mert, vagy nem akart hozzányúlni annak az osztálynak anakronisztikus gazdálkodásához, amelynek egyrésze jobbadán zsidó bérlő-réteget tenyészített ki, 'inkább adva árendába a könnyebben kezelhető, biztosított tőkével rendelkező zsidó spekulánsnak, mintsem a kis emberek tíz- és százezreinek nyújtson földben gyökerezett egzisztenciát s mintsem kielégítse a hazához való ragaszkodásának primitív ösztönét benne. A kormány — ha ugyan gondolt volna rá — nem mert rést törni ennek az arisztokráciának haszontalan privilégiumán, amelyet a monarchikus eszme, a konzervatív világregend és a kiegyezési rendszer legfőbb oszlopának ismert el. Ha a kiegyezési államférfiak élére állanak egy egészséges földbirtokpolitikai iránynak, talán olyan tömegeket gyűjthettek volna a dualizmus sáncainak őrizetére, amelyek bőven pótolták volna a korhadttörténelmi pilléreket. Ha még megjegyezzük, hogy a közjogi alapot tagadó negyvennyolcas párt népies eszmeköréből és demokratikus törekvéseiből épp úgy teljességgel hiányzott a szociális és népjóléti gondolat, mint a Tisza-rendszerből és hogy három évtizeden át megelégedett a régi sérelmi szólamok felhúrozásával, vagy eltárogatózásával, mellőzve szellemi vezérének, Kossuthnak jobbagyfelszabadító hagyományát: csak ezekből a tényekből, vagy mulasztásokból alkothatunk magunknak hű képet ez emberöltő liberalizmusának hígvelejűségéről és sekélyességéről. A liberalizmus uralma alatt annyi hitbizományi alkottak, mint az ősiségi korszak kétszáz évén át sem. Egyszóval semmi sem történt a dualizmus társadalmi és gazdasági alapjainak kimélyítésére, ami annál nagyobb veszedelem volt, mert a közjogi rendszer ostroma egy percig se szünetelt, ha Tisza Kálmán uralmának zenitjén ennek közvetlen hatásai még nem is érvényesültek. Ha a szabadelvű párt kormányai időszakról-időszakra tért vesztettek, a Dunántúl és az Alföld színmagyar parasztságát nemcsak közjogi és nemzeti szólamokkal hódították el tőlük a politikai demagógiának felelősséget és mérsékletet nem ismerő vándorapostolai, hanem a térvesztést köszönhették földbirtok- és szociálpolitikájuk szomorú meddőségének is.

Ha már a magyar tömegek egyrészt a Kossuth-eszmék, másrészt a hatalmon levő rendszer szociális vaksága miatt nem voltak önként odaállíthatók a kiegyezés mellé, a magyar demokrácia hiányát talán a nemzetiségeknek nagyobb és önzetlenebb odaadása pótolta! Deák és Eötvös nemzetiségi törvénye, mint alapvető posztulátumot felállította' a politikailag egységes és oszthatatlan magyar nemzet fogalmát, melynek egyenjogú tagjai a magyar, a német, a tót, a román, a szerb és a rutén nemzetiségek. Minthogy ezt a törvényt a nemzetiségek vezérei visszautasították — a románság meg éppen passzivitással viszonzta, — a „faji kibékülés meghiúsultával a magyar társadalom nagyrésze helytelenítette a törvény gyakorlati alkalmazását, minthogy feloldottnak érezte magát ezen elvek érvényesítése alól épp a nemzetisé-

gek daca folytán. A század utolsó évtizedeinek nacionalista áradata az államnépeket mindenütt arra a törekvésre kísértette, hogy erős, zárt nemzeti egységű államokat szervezzenek. A magyarságtól senki se kérheti számon a nemzeti kisebbségi jogrendszernek azt a formáját, amelyet a trianoni és saint-germaini békekötések 1920-ban létesítettek, bár a gyakorlatban mindezt végre nem hajtottak. A magyar közvélemény, tehát Tisza Kálmán rendszere is úszott ezzel az árral, legalább is bizonyos távolságig s elvesztette szeme elől a kitűzött célok és a reáfordítható eszközök szörnyű aránytalanságát. Különben is az a félállami szuverenitás, amely éppen a nemzeti öncélúság legfontosabb erőtenyezői és kifejezési formái tekintetében annyira észrevehető csorbát mutatott az államnép és a nemzetiségi felé egyaránt, szívesen, majdnem *természetszerű* indoklással kárpótolta a maga felemás voltát lefelé, idegenfajú alattvalóival szemben. Így alakult ki az idők folyamán a Deák—Eötvös-féle politikai magyar nemzet fogalmából az egységes magyar állam megteremtésének ideája, amely teljesen igézete alatt tartotta a magyar közgondolkodást s amelynek hatása alól még oly kiváltképp gyakorlati szellemű államférfiak is, mint Tisza, alig tudták kivonni magukat, pedig ő átélte az elnyomás évtizedeit. A jogállam „biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrecionális kormányhatalom” volt ennek az új tájékozódásnak végrehajtó szerve, amit Tisza és utódai egyenlő erő kifejtéssel vettek igénybe a nemzetiségi aspirációk lefojtására s a magyar vidékekről nem remélt parlamenti bázis megszervezésére, a dualizmus és a párturalom léte érdekében. A szabadelvű párt a maga légyökereivel a Felvidék és Erdély, valamint a városok választóközönségébe kapaszkodott. A kormányzati és közigazgatási apparátus a szabadelvűpárti mandátumok kitermelésében hiánytalanul funkcionált.

Igazságtalanság volna azt állítani, hogy e vakító eredményeket egyedül az erőszak és a korrupció csikarta ki a „leigázott” nemzetiségiekből, amelyekkel „pária módra bánt a magyar kormányzat”. A magyar állam az uralkodóházzal való kibékülés szelcsendjében, egy nagy európai szövetség háttérével erősebbnek látszott, mint Hunyady Mátyás óta bármikor. Az ellene való aktív küzdelem esélyei ekkor túlságosan is kedvezőtlenek voltak. A nemzetiségi értelmiség körén kívül a túrhető gazdasági viszonyok is bizonyos elernyedést okoztak a magyar állam ellen áskalódó tevékenységükben. 1881-ben Szerbia, 1882-ben Olaszország, 1883-ban Románia csatlakozott a középeurópai szövetséghez, amelynek katonai és politikai fölénye elvitathatatlan volt. Az irredenták átmeneti leszerelése olyan hangulati sülyedést idézett elő a nemzetiségi közvéleményben, hogy a párturalommal összeforrott dualizmusnak nem is kellett annyira az uralom keleti stílusának eszközeihez folyamodnia, az erőszaknak amaz arzenáljához, amellyel a kormányzat nemzetiségi politikája utóbb Európaszerte oly méltatlanul bevádoltatott. Ez persze legkevésbé

sem menti a nacionalizmusnak azt a beteges túlhajtását, amely milliónyi idegen tömegek beolvasztásáról ábrándozott, s amelynek nem ideológiáját, hanem csak frazeológiáját Rákosi Jenő romantikus politikai írásai képviselték. E közszellem hatása alatt követettek el a nemzetiségi politikában holmi „tyúkszemrehágások”, mint Tisza István mondta később. Bajbajutott kormányok, amelyek fogyni érezték lábuk alatt a talajt — maga Tisza Kálmán is — szívesen fordították gondterhelt arcukat a népszerűség fénye felé egy-egy snájdig nyilatkozat erejéig a nemzetiségi bújtogatások ellen. Ha már a szelíd vérmérsékletű, ideális demokrata, Horvát Boldizsár, az Andrássy-kormány igazságügyminisztere is erélyes kifejezést használt a nemzetiségi izgatások megbélyegzésére („mindazt, aki az állam egységét megtámadni merészeli, szintoly ellenségnek tekinti, mint azt, aki fegyveres erővel az ország területi épségét támadja meg”, 1868 július 17): Tisza Kálmán bezáratta a tót középiskolákat, amelyekben pánszláv szellemű tanítás folyt, s így a szerb-török háború kezdetén önkénteseket toborzó Miletics Szvetozár képviselőt letartóztatta. Volt-e más mód a tót gimnáziumok megrendszabályozására: ezt ma már nem érdemes vizsgálat tárgyává tenni, a tény tanulsága az, hogy az ellenzék is tapsolt Tisza erélyének. Magában a függetlenségi pártban, amely Ausztria, illetve a közös kapcsolatok ellen opponált, feltétel nélkül helyeselték a kormány által követett nemzetiségi eljárást, holott ők egy új és veszélyes fronttal akarták meghosszabbítani a magyarság harcvonalát, az egy Mocsáry Lajos kivételével, aki éppen a függetlenségi politika érdekében követelt más nemzetiségi irányzatot, Tisza Kálmán és utódjai hibáit nem szabad tehát az egyéni felelősség számlájára írni csupán, mert a magyar közgondolkodás egyetemét se kül-, se bel-, se gazdasági-, se szociális politikájával nem fejezte ki annyira hézag nélkül, mint a nemzetiségi kérdésben.

A külpolitikában maradéktalanul odakölcönözte erélyét és tekintélyét Andrássy irányzatának. Az ár ellen úszott éppúgy, mint később közjogi politikájában. Miután a balkáni viszonyok rendezésére indított az a reform-akció meghiúsult, hogy a Porta széleskörű nemzetiségi önkormányzatokkal és a közigazgatás át-szervezésével vágjon elébe a szláv törzsek fellázadásának, Andrássy politikájának, vagyis a balkáni jogállapot fenntartásának kudarca után Reichstadtban Oroszországgal olyan megállapodást kötött, amely a monarchia részére biztosította a török birodalom szétesése esetén Bosznia és Hercegovina megszállását (1876 július 8). Montenegro és Szerbia fölkelése beavatkozásra készítette Oroszországot. Hadai Moldván és Havasalföldön át vonultak az európai Törökország belseje felé. A magyar közvélemény, a politikai pártok mindegyike, még a szabadelvű párt zöme is a monarchia elmozdulását követelte a semlegességnek érthetetlen álláspontjáról. A pesti uccák visszhangzottak a törökbarát tüntetésektől. Állítólag angol körök pénzelték és buzdították a székely puccsot, amelynek célja az lett volna, hogy a

katonai szervezetét még magáról teljesen le nem hányt székelység támadja hátba a muszka haderőt. Budapesten ünnepelték a török szoftákat s az egyetemi ifjúság díszkardot vitt Abdul Kerim pasának Konstantinápolyba. Plevna eleste után Kossuth is szót emelt az orosz hatalom terjeszkedése ellen. Anglia mozgósította a Földközi tengeri hajóraját és a Boszporus védelmére küldte (1877 december). Az osztrák és magyar delegációk 1878 márciusában egyhangúlag megszavazták a külügyminiszter által kívánt hatvanmillió forint hitelt. Sokan hibáztatták Andrássyt és Tiszát, hogy a sürgős katonai intézkedéseket csak a san-stefanoi béke után (március 3.) foganatosították, mitse sejtve a reichstadi egyezményről, illetve annak Gorcsakov részéről történt iménti megszegéséről. Ez a körülmény végre nemcsak lehetővé, de szükségessé is tette az Angliával való együttthaladást s legyőzte Andrássy aggodalmait az esetleges orosz—osztrák-magyar háború iránt. Bismarck úgy nyilatkozott, hogy a legközönségesebb okosság is azt ajánlotta volna, miszerint a török békét Oroszország Ausztria-Magyarországgal kösse meg. Az udvari és katonai körök egyrésze határozottan ellenezte Andrássy harcias föllépését, aki hogy akaratát keresztülvigye, minden gát és intrika ellen, felajánlotta lemondását. Az uralkodó Andrássy mellett döntött. A san-stefanoi békediktátum felülvizsgálásának elve, amit Beaconsfield lord és a monarchia külügyminisztere képviseltek a berlini kongresszuson, az egész vonalon érvényesült (1878 június 13—július 13). A berlini határozatok három évtizedre rendezték a közel-Kelet kérdését. Határozatainak negyedik cikkében angol javaslatra a hatalmak közös felhatalmazást adtak Bosznia és Hercegovina megszállására, amellyel a monarchia erős állást foglalhatott el a Balkán nyugati viharzónáján. Az okkupáció nem volt népszerű politika. Végrehajtása (a maglaji mészárlás éppen összeesett az országgyűlési választásokkal) alaposan lepassztotta a kormánypártot. Tisza azonban igazi államférfihoz méltó nyugalommal, zokszó nélkül viselte ennek az ellenszenves és akkor érthetetlen külpolitikának reaeső terhét. A tizenhat hónap múlva megkötött német szövetség (1879 október) olyan hatalmi pozíciót teremtett Európában a dunai birodalom részére, amely belátható ideig bebiztosította az orosz pánszláv erők ellen s amely a magyar szupremáciának és a Tisza-féle konszolidációs irányzatnak megszerezte a külpolitikai szilárdságot.

Egészben véve a parlamenti viszonyok is megnyugtató képet öltöttek a hetvenes évek kezdetének vigasztalan pártpolitikai dulakodásai után. Tisza mestere volt a parlamenti taktikának es pártjában impozáns fegyelmet honosított meg. A „generalis kemény disciplinájába beletörödni nem tudó jeles férfiaknak egész csoportja szakadt ki ugyan időnként a nagy pártból, amely Apponyi Albert találó meghatározása szerint — inkább túrta a szellemileg becsületes középszert és a középszerű becsületességet, mintsem olyan önálló erők és fényes tehetségek kiemelkedését, mint Apponyi Albert gróf és Szilágyi Dezső, akik a rendszer ellen

való parlamenti csatározásokban bontották ki rendkívüli parlamenti képességeiket. Ha gyakran és méltán szemére is vetették Tiszának a nagy célok hiányát és a Taafe-féle osztrák rendszerhez, vagy a Francesco Crispi-féle olasz uralomhoz nem egy vonásban hasonlatos „fortwurstelnu-t, a máról-holnapra tengődő kormányzati politika bágyadt szürkeségét: a vezetésük alatt tömörülő egyesült ellenzék a maga telkén is hasztalan kutatott volna olyan nagy program után, hiszen inkább közigazgatási reformokkal és állampénzügyi kérdésekkel való problémák adták meg ellenzékiességük konkrétumát, a közélet bizonyos finnyásabb erkölcsi szemléletén kívül. A közvéleményre épp oly kevéssé tudtak hatni közjogi alapon és a szociális olajcseppet hangoztató velleitásokkal, mint ahogy lassanként Tiszán és pártján is úrrá lett a parlamenti üvegház atmoszférája: erős parlament és mellőzhető közvélemény, más szóval, ami nem kérdés a parlamentben, az nem kérdés a politikában sem.

Az állandó kormányzati hatalom gyümölcsei érlelődtek meg Baross Gábor közlekedési reformjaiban. A korábbi évek bátor-talan és rendszertelen kísérletei után, amelyek által az államgaranciát igénybevevő csekély jövedelmezésű vasutak állami megváltás alá kerültek, Baross megváltotta a Szabadalmazott Osztrák-Magyar Vasúttársaság magyar vonalait. Az államvasutak a közgazdasági és közlekedési forgalom élénkülésével megszűntek zavaró hatást gyakorolni a költségvetésre. A zónadíjszabással és a hálózat kifejlesztésével emelte az egymásra utalt ország-részek és vidékek forgalmát és gyorsította Budapestnek metropolissá fejlődését. Budapest a Tisza-éra alatt alakult az országnak nemcsak politikai, de közgazdasági, kereskedelmi, közlekedési centrumává is, versenytársává a császári fővárosnak. Fiume Baross céltudatos befektetései és építkezései által vált az Adria egyik főkikötőjévé és az exportkereskedelem magyar emporiumává. Magyar árúknak szállítási refakciókat nyújtott a vasutakon és a Vaskapu szabályozásával befejezéshez juttatta Széchenyi dunahajózási terveit. Á Szegedet pusztító árvíz (1879 március 11) döntő elhatározásra juttatta a Tisza-szabályozást is (szintén Széchenyi kezdeményezésére). 1845—1881-ig a Tisza és mellékfolyóinak ármentesítése folytán ötödfél millió katasztrális hold termőföldet mentettek meg, vagy nyertek vissza a rendszeres földkultúrának. Trefort Ágoston, mint a Deák-párti kormányok és a Tisza-korszak közoktatásügyi minisztere, az 1883-iki középiskolai törvénnyel, a Kármán-féle tantervvel és tanárképzési reformmal a nemzeti, liberális és humanisztikus elvet állította az értelmiségi nevelés középpontjába, végleges formába öntve a gimnázialis és reális oktatás tagozatait. Kolozsvárt új egyetem alakult, amelynek teljes kifejlesztése Trefort utódjaira várt. Az elemi iskolákban — ahol a községi, testületi és felekezeti típusok mellett kifejlődik az állami laikus iskola is — kötelezővé teszik legalább törvényileg az államnyelv oktatását, Csemegi Károly modern büntetőjogi elvek alapján álló, a korszellem liberális felfogá-

sának megfelelő büntetőkódexe magasztalt vívmánya volt a kor-szak emberiességi érzületének és a nyugati formákhoz való buzgó alkalmazkodás készségének, a tartalom, főleg az uzsora üldözésére és az intellektuális bűncselekményekre vonatkozó része, nem állott a magyar élet realitásainak alapján.

Haladás, Európa utólérése — ez a jelszó, (Szekfü) másrészt a magyar államiságnak övezése leronthatatlan bástyákkal. E kor naiv, gyermekes illúziói, amelyek látszólag oly harsány ellentétben voltak a francia történet júliusi monarchiájára emlékeztető durva anyagiasságával és mammonizmusával, amelyeket egy félművelt, minden nemzeti és liberális délibáb kergetésre kész sajtó szított szakadatlanul; könnyedén siklottak át a magyar nemzeti és szociális lét szakadékain. Látóköre összehárult a Kárpátok és az Adria közti térségre, legföljebb, ha olykor a Lajtán-túlra is felfigyelt, de a magyar kérdésnek az az európai érdekek fejlődésével való kapcsolata, amely még két évtizeddel előbb is a közvélemény irányítóinak szemhatárán uralkodott, lassanként elsorvadt és beletemetkezett a magyar globális szemlélet különös felfuvalkodottságaiba és korlátoltságaiba. Azt hitték, hogy a magyar nemzetiség minden veszedelem ellen védve van az állami csigaházban. „A magyar állam fennállása reánknezve az élet, bukása a halál, amelyből nincs feltámadás” — írta Grünwald Béla 18/8-ban. Erős központi államhatalom és gyenge, függő, szervilis társadalom, amelynek akcióképessége és öntevékenysége csak a kormány által megengedett határokig terjedhet: ha nem is ez volt a jelszó, de ez az eredmény vált belőle. Az állami közigazgatás követelése is ennek az etatista felfogásnak következése volt, de csak az elvet iktatták törvénybe Tisza bukása után, a végrehajtását, illetve a közigazgatás átszervezését, egyszerűsítését és a társadalmi és gazdasági élet tempójával iramló reformálását a szélsőbal gátolta meg. A társadalom függetlenségének folytonos apadása, a központi hatalom túltengő fejlesztése s a porondra lépő generáció növekvő politikai elszolgaiasodása az alkotmány védőbástyáit lassanként üres vezércikkyszólamná, paragrafus-relikviává halaványította, s mint a nemzeti politika egyéb alapkérdéseiben, a közigazgatási és vármegyei kérdés komplexumának talaján is reális értékítélet helyett előítéletek és frázisok dudváit burjánzottak fel. Sok igazság volt abban a vádban, amit utóbb az ellenzék egyik vezetője állított a rendszerről, amikor az Európához való áthasonulás külsőségeit ostorozta: angolok vagyunk a parlamentarizmus külsőségeiben, franciák a préfetrendszer szemérmetlen korteskedésében, németek a rendőrállam fejlesztésében és olaszok a helyi korrupció dédelgetésében.

Hogy a dualisztikus gép csavarjai és kerekei néha csikorogva forogtak, főként akkor volt észlelhető, midőn tízévenként a vanközösség alapján gazdasági viszonyaink rendezéséről kellett tárgyalni Ausztriával. A közös hadsereg tisztikarának nagyrészesen tudott lelkében őszintén alkalmazkodni a magyar-osztrák paritás-hoz: egyes incidensek (Seemann, Janszki) fényjelei világítottak

rá annak az űrnek mélyére, amely a magyar álláspontot elválasztotta a legfőbb Hadúr által képviselt hadsereg maradéktalan osztrák szellemétől. Az 1889-iki véderóviták keltette parlamenti és társadalmi forrongások néhány hét alatt nagyobb pusztítást végeztek az uralkodóház és a nemzet között oly nehezen, annyi mesterkéeltséggel fenntartott összhangban, mintha egy csapásra visszaestünk volna az ötvenes évek kietlen éghajlata alá. A véderő javaslat 14-ik paragrafusára ellem az egy fronton felvonuló ellenzék (mérsékelt ellenzék, szélsőbal) azzal a váddal csinált propagandát, hogy a kormány tíz esztendőre eladta az országgyűlés újoncmegajánló jogát, a 25-ik paragrafusról pedig kiderítette, hogy az egyéves önkéntesek kötelező német vizsgálata germanizálja a magyar értelmiséget és „az össz-állam” gondolatát érvényesíti a magyar törvénytárban. A számos ki- és beszivárgások által, belső elvi egységet soha el nem ért mérsékelt ellenzék fölvetette a kiegyezési alap fejlesztésének doktrínáját, s az úgynevezett „alvó jogok” elméletét. Apponyi és elvbarátai maguk felé érezvén gördülni a népszerűség hullámain, közjogi alapon, bár egyelőre szerény keretekben indították meg mozgalmukat az 1867: XII. törvénycikk helyes értelmezésére, illetve a dualizmus lényegét alkotó törvénynek olyan magyarázatot adtak, mintha ez nem befejezett, alapszerződés jellegével bíró sarkalatos törvény lett volna, hanem az idők változásához és a nemzet fejlődéséhez alkalmazható olyan kerettörvény, amelybe elfér a magyar állami lét attribútumainak teljessége, tehát a magyar hadsereg is. Versenyre kelve a negyvennyolcas párt szenvedélyes . izgatásaival, éppen a konzervatív, kiegyezéshű rétegekben ásták alá Deák írvét. s hintették el a bizalmatlanság csírjait az uralkodó lelkében a nemzet iránt. Kiderült, hogy e törvény értelmezésében a magyar társadalmat, vagy legalább is annak nacionalista rétegeit és az uralkodót áthidalhatatlan felfogásbeli különbség választja el.

A nagy parlamenti összecsapás forróján lett öngyilkos Rudolf trónörökös (1889 január 30), egy szerelmi regény áldozata gyanánt. Rudolfban a magyar közvélemény többsége amolyan Don Carlost érzett, akit liberális nézetei és a magyar nemzet aspirációi iránt állítólag táplált rokonszenvei kergettek politikai meghasonlásba a tekintély és a hagyomány zárt gondolatrendszerét képviselő atyjával szemben. Ez a híresztelés onnan keletkezett, hogy Rudolf szívesen kereste azoknak a magyar mágnásoknak társaságát, akik szerény szerepet vittek a véderőtörvény elleni parlamenti harcokban, másrészt pedig a főherceg eszmei hullámzásából, az udvari élet hieratikus merevségeivel nyíltan szembeszálló közvetlen természetéből. Kődös, gyökértelen világnézete, amely egyesíteni akarta a fejedelmi abszolutizmust a parlamenti rendszerrel, nyugtalanul hanyódott az űrben. Autokrata természete ellenkezett liberális elveivel. Életírója. (Mitis) szerint a magyar viszonyokat szeretetlenül bírálta, elítélte a nemzetiségi politikát s a dualizmust csak átmeneti formának tekin-

tette. Felszínes és zilált volt tehát a trónörökös magyar érzése, ha a komolyabb elemek aggódva nézték is kicsapongó életmódját, s ha atyja excentrikus rajongónak tartotta; a magyar társadalom előtt csak népszerűségét emelte, hogy élete külső vonásaiban mintegy ráismert a mulatós magyar úr szeretetreméltó könnyűvérűségére. A Habsburg- és Wittelsbach-vér tusázott benne a romantika és az ősi tradíció átszarmaztatásának kötelességérzete s végül „mint magányos lázadó” halt meg, aki után királyfi-legendák keltek ki a magyar népmesék televényén.

A véderővita azonban a közös gyász dacára tovább zajlott az országgyűlés régi nagy erőinek és új ígéreteinek heves részvételével (Apponyi, Szilágyi, Ugrón, Horánszky, gróf Tisza István és ifjabb Andrásy Gyula). A javaslat sérelmes szakaszai Andrásynak, a monarchia volt külügyminiszterének a felségnél történt közbelépése által valamennyire orvosoltattak. Tisza egy rekonstruált kabinettel próbálta az ellenzékiesség növekvő ostromát kivédeni, s az új kormányban olyan erőket egyesített, mint Szilágyi Dezső és Wekerle Sándor (1889 április 9), akinek pénzügyi államtitkári működéséhez kapcsolódott az állampénzügyi egyensúly helyreállítása. Szilágyi útja egy évtizedre ekkor vált el Apponyitól, akivel különben se értett egyet a „vívmánypolitikában”, ha alkotmányjogi aggodalmai miatt az imént még harcolt is a véderő javaslatok ellen. Szilágyi csak nagy személyes erejével gyarapította a lankadt szabadelvű pártot. Párt, vagy társadalmi osztály nem állott mögötte. Belefáradva az évtizedes ellenzékiesség keserű meddőségébe, féktelen munkakedve, hatalmas szelleme, a közélet erkölcsi elveiben való puritán felfogása, nem utolsósorban azonban egyéniségének inkább félelmet, mint rokonszenvet keltő elemei nem az integrálódás irányában hatottak a rendszerben. Nem kellett elveit szegre akasztania, hogy miniszter lehessen. Az a tény, hogy a közigazgatás államosítására vonatkozó álláspontját magáévá tette a miniszterelnök és hogy elfogadta a kúriai bíraskodást, megkönnyítette számára a hídverést ellenzéki múltja és hatalomra jutása között. De Tiszát a fiatal tekintélyeknek kormánya se mentette meg a bukástól. Kossuth honosságának kérdésében összeütközésbe került saját kormányával s az uralkodóval, s 1890 március 13-án beadta lemondását. Ferenc József „metatronosza” letűnt a hatalomról. Az ő megtépzott auktoritása nem lehetett többé kifejezője az új szellemnek, amely szinte forradalmi arculattal jelentette magát a véderővitában s az uccai tüntetésekben. Kétségkívül hasznos szolgálatokat tett nemzetének és királyának, de egy sereg problémát hagyott maga után megoldatlanul. A rendszer, a kiegyezési part azonban, ha kevésebbé tehetséges erőkkel is, de alkalmi felfrissülésekkel még tovább élt és szinte monopolisztikus módon ontotta magából az egymásra következő hét kormány (Szapáry, Wekerle, Bánffy, Széli, Khuen-Hédervárv, Tisza István). Nemcsak a kiegyezési szerkezet rögzítette a közhatalmat az egy pártrendszerhez, hanem Tisza Kálmánnak az a sivár erélye és ügyessége is,

amellyel megteremtette a pártabszolutizmust és közvetve annak szörnyű kinövését: az obstrukciót, a parlamenti kisebbség terrorját.

A parlamenti váltógazdaság a magyar közéletben nem tudott gyökeret eresztetni. Ehelyett beszivárgások és fúziók vittek időnként új szellemet és új stílust a párturalomba, miután a közjogi ellenzék, a negyvennyolcas párt kormányképességéről, programja miatt szó sem lehetett, egészen 1906-ig. Minél messzebbre sodródott ez a párt a hatalomrajutás lehetőségétől, annál fékezetlenebb erővel vetette magát a felelőtlen izgatás és a függetlenségi demagógia ősmocsarába, sohase kelvén azon aggódni, hogy mi történék, ha a jelszavak felhőzetéből reálpolitikai csapadék válnék s így számot vetni tartoznék lelkiismeretében a kitűzött célok és elérhető eredmények viszonyával s a lelkeknek azzal a fermentációjával, amit három évtizeden át végzett oly jobb ügghöz méltó buzgalommal. Ha megmarad az Irányi Dániel-féle harcmódor pusztá elméleti és deklaratív formájánál, a kárból még az a haszon is származhatott volna, hogy a függetlenségi eszme, egy, a Bécs mellének szegzett pisztolyként arra alkalmazható — mint Tisza Kálmán tette is néhányszor, — hogy bizonyos engedmények és vívmányok könnyebben legyenek kicsikarhatók. A század utolsó évtizedében azonban a függetlenségi párt a parlamenti kisebbség végső fegyverével küzdött elérhetetlen céljaiért, vagy néha pusztán csak a neki nem tetsző javaslatok, vagy ellenszenves kormány megbuktatása érdekében. Arra való hivatkozással, hogy a hatvanhetes kormánytöbbség nem fejezi ki a nemzeti akaratot, sőt azt meg is hamisította, a korrupció és az erőszak aggálytalan adagolásával, obstrukciók falták fel a különböző kormányokat, válogatás nélkül. A kormányok — még ha lettek volna is reformeszméik és terveik — nem fordíthatnak rá figyelmet, mert minden erejüket igénybe veszi a létfenntartás érdeke, amely egyenlő a kiegyezés megóvásával.

A magyar ellenzék ez új harcmódora, amely telítve volt a személyes gyűlölet és a politikai szenvedélyek alkotó részeivel, akkor lazította meg a kiegyezési rendszer stabilitását, mikor a Taaffe-kormány bukásával a visszafojtott nemzetiségi erők új birokra kerültek egymással Ausztriában. Badeni nyelvrendeletéi (1897 ápr.) végsőkig ingerelték egymás ellen a cseheket és a németeket, s a szláv többségű Reichsratban a Cicero korabeli római komiciákra emlékeztető jelenetek zajlottak le. Se a parlament elnapolása, se az osztrák alkotmány biztonsági szelepét képviselő 14-ik paragrafus folytonos igénybevétele nem orvosolta az ausztriai közélet nagy genny forrását, a cseh-német ellentétet. A vigasztalan osztrák viszonyok s a magyar parlament közjogi harcái és obstrukciói a század végén kiérlelték Európa közvéleményében azt a tudatot, hogy a monarchia napról-napra menthetlenebbé válik. Ez a hit, a belső válságok emésztő sorozata elbátortalanítja, vagy elpártolásra bírja a monarchia külső barátait és feltűzeli ellenségeit. Jellemző, hogy a magyar obstrukció nagy

győzelme után az új század elején Bülow gróf, a későbbi kancellár, akkor a német külügyek államtitkárja, már úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a monarchia agonizál. Kérdést tett Oroszországhoz: hajlandó lenne-e a felbomló monarchia területi épségét biztosítani. Jellemző, hogy a cár kormánya mély hallgatásba burkolózott.

A külpolitikai helyzet, amely 1890-ben a központi szövetség döntő fölényén alapult s Anglia támogatásán, a század utolsó éveiben a monarchia hátrányára alakult át. A német-orosz viszontbiztosító szövetség az előbbi érdektelenségét jelezte egy orosz—osztrák—magyar konfliktusban, s a balkáni incidensek (Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése, szerb-bolgár háború, Battemberg fejedelemsége, Sztambulov politikája 1885—89) közben Bismarck többször szekimdál Oroszországnak és két barátját a hatalmi érdekkörök kettéosztására akarja kényszeríteni. Kálnoky gróf nem próbálja meg, épp a német birodalom erélyes támogatásának hiányában, kiküszöbölni, vagy mérsékelni az orosz befolyást. Bismarck a magyar „strébereknek”, a magyar pártok kényelmének és taktikájának, a „kiszámíthatatlan”, „soviniszta magyar parlament” bolondságainak nem akarja alárendelni a német politikát. 1890 febr. 18-án elhalálozott Andrássy Gyula gróf, akivel mintha sírba szállott volna a dunai monarchia öncélúságának nagyhatalmi politikája is. Bismarck bukása ugyan megerősítette a központi szövetséget, de az új kancellárok alatt Németország szövetségeseinek száma fogv, Franciaország diplomáciai pályája emelkedik. Anglia még Salisbury idejében ragaszkodik a „fényes elszigeteltséghez”, de közelebb áll a hármashoz, mint a francia-orosz szövetséghez (1891—92). Olaszország már 1896-ban bejelentette a közép-európai hatalmaknak, hogy oly háborúba, amelyben a nyugati hatalmak együttesen lépnének fel a hármashoz államai ellen, részt nem vehet. Bülow saját vallomása szerint már a kilencvenes években úgy gondolkozott, hogy Ausztria-Magyarországnak területi engedményekkel kellene megvásárolnia az olasz szövetséget. Olaszországot csak addig lehetett tartani a hűség pórázán, ami g Anglia nem folytatott kifejezetten hármasszövetségellenes politikát. Románia magatartását viszont Róma szabta meg és a király abszolút német irányzata, valamint ami a Keleten biztosan hat, a nagyobb erő, amit a Hohenzollern-császárságban ismertek föl. Maga Bismarck 1888 márc. 30-án tett nyilatkozata szerint „inkább passzívánk, semmint aktívánk növekedését” látta Románia csatlakozásában, s hozzájárulását nem dinasztikus érdekből, hanem az osztrák politika iránt való előzékenységből pártolta. A román államférfiak közül Carp, Bratianu, Sturdza és Boltineanu tudtak csak az 1891-ben megújított szövetségről s Károly király még 1896-ban is azt mondta a német követnek, hogy „nem tartaná helyesnek jelenlegi tanácsosai egyikét is beavatni a fontosabb államtitkokba. Ilyen, vékony alapon állt Bukarestben a hármasszövetség, amely, miként Szerbiában az Obrenovicsok alatt, sokkal inkább a dinasztia

személyes ügye” volt, mint a kormányoké és a közvéleményé. Az úgynevezett „germán tömb” külpolitikai tekintélye még érintetlen, de túlsúlya nem a régi többé s az új század kezdetén Angliának akcióbalépésétől Berlin és Bécs ellen, indul meg a dekadencia, ami nyomban érzeteti hatását a monarchia mindkét felének politikai ziláltsága mellett, a nemzetiségi kérdésben.

Abban az évtizedben, amelynek külpolitikai hullámzását most vázoltuk, még csak annyi történik, hogy a cseh közvéleményt elhódítja az erősen demokrata ifjú cseh áramlat (Kramarz), s a román agitátorok üzelmei a memorandumperben a dunai monarchia és a nagy osztrák eszme maszkjában jelentkeznek (1894.). A horvát viszonyokban is az 1883-iki címtüntetések után Kímen-Héderváry Károly gróf báni kormányzata hosszabb ideig tartó nyugalmi periódust vezet be. Az unionista horvátokat mód nélkül felizgatta, amikor Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter rendeletére a pénzügyi hatóságok épületeiről levették a horvát címtáblákat s helyükbe kétnyelvű feliratokat állítottak. Katonai karhatalommal és királyi biztos kiküldésével rendet teremtettek ugyan, megmentették a magyar állam presztízsét, a harc áldozata gyanánt azonban terítéken maradt az unionista érzelem s az alvó leányzót csak Khuen erőteljes, balkáni stílusú ébresztő szerei tudták annyira, amennyire összetársítani a magyar állameszmével. A bán pártja (nemzeti párt) öt választáson szerzett többséget 1884-től 1901-ig a hajlékony, terrorizálható és megkönyékezhető elemek, leginkább pedig Horvát-Szlavonország szerb és ortodox vallású népének segítségével, ami még messzebb lökte a magyar uralom eszmei világtól a tiszta horvát hazafiságot (Starčevics, Frank József). Khuen horvát rendszere csak meghosszabbított árnyéka a Tisza Kálmán magyar rendszerének. A húsz évig tartó sötét csendet a magyar imperializmus nagy eredmény gyanánt jegyezte fel. Ki törődött volna vele Budapesten, amelyet paroxisztikus örömmel töltött el az erős kéz, amely mögött az Árpádok hatalmának felmozdulását szemlélte a nemzeti illúzió, hogy mindez micsoda erkölcsi és érzelmi visszaesést jelent a Dráván túl az 1868-iki kiegyezés szellemével szembeni. Ki gondolt volna a holnapra, amikor a magyar államhatalom töretlen fényben ragyogott a Kárpátoktól az Adriáig s mikor a magyarság lába előtt hevert minden ellenfele, sőt annyira erősek lettünk, hogy a közjogi kérdések feszegetésével provokálni merésztük az uralkodó érzékenységét és a nagyosztrák gondolatot isi

Az ország anyagi megerősödése kétségkívül nagy léptekkel haladt előre. 1896-ban a költségvetés összege túlhaladta az egymilliárd arany koronát. Wekerle Sándor pénzügyminiszternek első zárszámadási mérlege 28,458.000 forint fölösleget tüntetett fel. Ezt az eredményt a közgazdasági konjunktúrában felszaporodott fogyasztási adók, a dohányjövédék reformja, a vasutak jövédelmességének emelkedése, a vasút-garanciák apadása s az államadósságok konverziói érték el úgy, hogy a két konverzió után több mint tizenöt millió forint kamatmegtakarítás jelentke-

zett 1892-ben. Wekerle érdeme volt az aranyvaluta megteremtése s a monarchia új pénzrendszerének (korona) bevezetése. A dunai monarchia a maga közgazdasági kétarcúságával (magyar mezőgazdaság, osztrák nagyipar) szinte ideális autarchia volt, biztosítva a termelés és a fogyasztás egyensúlyát s az új valuta szilárdságának és népszerűségének legfőbb támaszpontját. Amily vigasztalannak tűnt fel a monarchia politikai, nemzetiségi és szociális formája, éppoly viharállónak mutatkozott közgazdasági szervezete. Wekerle vakító sikerei mögött azonban nem sorakoztak fel megfelelő társadalompolitikai reformok. A Dunántúlon változatlan épségben maradt a latifundiumos rendszer, az Alföld szociális, gazdasági és művelődési fejlődését bénította a tanya-világ, amely miben sem hasonlatos a dán, vagy holland tanya-rendszerhez, amit épp a belterjes mezőgazdasági üzem gondolata hozott létre. Iskolák, egészségügyi intézmények és közlekedési hálózat hiánya miatt az alföldi parasztvárosokból a maga tanyájára kitelepedő gazda atavisztikus termelési módszerekkel dolgozott. A termésértékesítést drágává és nehezzé tette az úthiány, s a tanyai lakost hónapszám kikapcsolta a nemzeti életközösség „mindenféle szociális áramlatából. Sehol se pusztított annyira a tüdőész (a század végén a tuberkulózis évenként hetvenezer emberrel apasztotta az ország lélekszámát) és a gyermekhalandóság. Magyarország 1890—95 között Európa államai között a csecsemőhalandóság arányszáma szerint a második, 1895—1900-tól, fogva a harmadik helyet foglalta el huszonöt százalékos halálozással. A tanya-rendszer népe sok helyen csak hírből ismerte az orvost, a papot és a szülésszűrt. A Dunántúl déli (Ormánság) és középső részein főleg a református magyar lakosságban egyre nagyobb teret hódított az egyke, mint az aranka a lóhere-földeken. Okai között találjuk a valláserkölcsei élet tilalmaival dacoló gazdasági önzést, hogy a birtok szét ne aprózódjék és a véderőtörvénynek azt a sajátjágos rendelkezését, amely katonamentességet biztosított az egy gyermeknek, illetve családfenntartónak. Békésben és Csongrádban már a Millennium körül agrárszociális mozgalmak észlelhetők, Orosházán, Hódmezővásárhelyen és Békéscsabán viharos és véres aratósztrájkokkal, mint megannyi távolból morajló jelei egy földrengésnek, amelyeket csak demokratikus földbirtokpolitikával lehetett volna elhárítani. A vízszabályozási munkák ezidőtájt már végetérnek, valamint a nagyszabású vasútépítkezések is, amelyek a kubikusok tízezreinek egzisztenciáját tette a szelek és habok prédájává, gyarapítva az agrárproletariátust, amelynek röghöz kötése a legnagyobb és legégetőbb feladatot kellett volna hogy képezze. Az írni-olvasni nem tudók száma csökkent, főleg a német és magyar vidékeken, de a közép-európai arányszámhoz képest nagytömegű analfabéta (41%), a rutén, a román és a tót kontingensekre esik, jóllehet iskolapolitikánkat is ugyanazon célok szolgálatába állítottak, mint a közigazgatást, s egészben véve az állami népiskoláknak aránytalanul nagy számát a nemzetiségi területeken szerveztek

meg. A haladás tehát főképp anyagi vonatkozásokban kétségtelen. Magyarország mérfoldes léptekkel iparkodott pótolni évszázadok töredékes nemzeti életének mulasztásait.

Ez a haladó irányzat sehol se fejezte ki magát annyira gátolás nélkül, mint az állam és az egyház viszonyának ama formulázása körül, amire a harmadik francia köztársaság valláspolitikája adott példát Gambetta óta. Az anyagelvűség, amelyet a magyar közönség a Büchner-féle népszerű materialisztikus irodalom fordításaiból szívott magába, a gondolat szabadságának dogmája, amely a libre penseur-isták ellenkező világnézetével szemben oly szektárius türelmetlenséget tanúsított, s a szabadkőművességnek, főleg frank páholyai irányának politikai befolyása, s a vallásos szellem átmeneti hanyatlása az értelmiségben: volt kovásza az egyházpolitikai erjedésnek, amely a polgári házasságkötés kötelező formájában s a zsidóság teljes recepciójában érte el végső kristályosodását 1894—95-ben. Magát az egyházpolitikai kérdést az elkeresztelési rendelet robbantotta ki. (Csáky Albin gróf kultuszminiszter 1890 febr. 26-án a kihágási törvény 5-ik paragrafusa értelmében két hónapra terjedő fogházzal és száz forint pénzbírsággal sújtotta azt a lelkészt, aki vegyes házasságból származó kiskorút más vallásfelekezetbe vett fel, illetőleg, aki a vegyes házasságból született gyermek anyakönyvét nem teszi át az illetékes paphoz.) A klérus s az egyházjogászok, sőt laikus jogásztehetségek is felzúdultak a rendelet ellen s vitatták annak törvényességét. A rendelet és következményei csóvát dobtak a keresztény felekezetközi viszony státuskvójának fedelére is. A függetlenségi párt liberális szárnya már másfél évtized óta évenként, a vallástárca költségvetési tárgyalásánál benyújtotta sztereotip határozati javaslatát az egyház és az állam hatáskörének szabályozásáról s az 1848:XX. törvénycikk végrehajtásáról. Apponyi Albert gróf, a nemzeti párt vezére, 1892 máj. 27-iki beszédében kötelességévé tette a Szapáry-kormánynak, hogy vessen véget a felekezetközi súrlódásoknak gyökeres reformokkal, a családi és házassági jog egységes állami rendezésével. Maga a torinói remete is hasonló értelemben hallatta súlyos szavát s ebbe az irányba utasította a negyvennyolcas pártot. Szapáry megelégedett volna a fakultatív megoldással, miután azonban a kabinetnek politikailag leghatalmasabb egyénisége, Szilágyi, szintén a gyökeres rendezést tette magáévá, a kormányfő lemondott (november 17.)

Az új miniszterelnök, Wekerle, bemutatkozó beszédében bejelentette, hogy a korona jóváhagyásával javaslatokat fog betervezni az izraelita vallás recepciójáról és a polgári anyakönyvvezetésről. A házasságjogra nézve a kormány elfogadta a kötelező polgári kötést, de Wekerle szerint, a felség ahhoz a feltételhez szabta elvi hozzájárulását, hogy a részletekre fenntartja magának a döntést. Szenvedélyes viták zajlottak le az országgyűlés mindkét házában. Az ellenfelek szinte egymás arcába lehelték személyes gyűlöletüket. Az egyházpolitikai ellenzék (klérus, mág-

UD. ANDRÁSSY GYULA GRÓF
(Széchy Bernátok rajza, — Ernst Mátéum)

TISZA KÁLMÁN
(Hercovits Lipót rajza, — Ernst Mátéum)

IFJ. ANDRÁSSY GYULA GRÓF
(Fénykép után)

BÁNFFY DEZSŐ ARCKÉPE
(Wärbel F. Th. rajzomlata. — Tűlevelni Arcképeknek.)

nások, az értelmiség kisebbsége) arra számított, hogy a korona a polgári házasság javaslatának részleteinél élni fog Vétójával s ezzel az a nagy és vegyes konglomerátum, amely az egyházpolitikát sürgető elemekből tevődött össze, s amelyben ószabadelvű hatvanhetesek egy követ fűjtak a függetlenségi párt legszélsőbb árnyalatával s néhány liberális főúr a saját érdekét államegységi és liberális jelszavakkal hangszerelő zsidó polgársággal, szétbomlik s a kormány megbukik. A főrendiház vissza is"utasította a házassági törvényjavaslatot, amelynek viszontagságos sorsa az-zal a meglepetéssel ajándékozta meg az ellenséges táborokat, hogy végül az az ellenzéki vezér is ellenük vonultatta föl kivételes retorikai művészetét, aki a lavinát elindította. Wekerle és Szilágyi a főrendi ellenzék megtörése céljából huszonöt új főrendi tag kinevezését ajánlotta a királynak, aki ezt elutasította, mire a kormány beadta lemondását (1894 július 5). A szabadelvű párt nagy többsége viszont leszögezte magát az eredeti javaslatához és Wekerle kormányához. A korona meghátrált, a kívánt peershub megtörtént s a főrendiház négy szavazattöbbséggel elfogadta a polgári házasságot, amelyet Ferenc József december 10-én szentesített. A győzelem súlyos áldozatot követelt. Porondon maradt a reformkormány (december 27), a felülről való kegyvesztettség látható jelei mellett és az alulról feléje áradó népszerűség tetőpontján. Az egyházpolitikai viharok közepette halt meg Torino-ban Kossuth Lajos (1894 március 20), aki élete végső percéig nem szűnt meg tényezője maradni a magyar politikai közéletnek. Ha fizikai személye szerint távol is állott az eseményektől, a közvéleményre úgy hatott s úgy fog hatni ezután is, mint ahogy az ember megérzi egy fa árnyékát. Szavai elhallgatnak, de asztrális jelenlétének ténye annál nyomatékosabban beszél. Emléke, a nevével összeforrott eszmék kristálya oly teljesen feloldódott a magyar népben, mint a só a vízben: a társadalomnak nem volt olyan atomja, amelyen ne érződött volna meg e folyadék íze. A közjogi eszmék és a függetlenségi érzések lavinája az ő nevének varázslatos erejével hömpölyög át a dualizmuson, hogy összezúzza a reálpolitika és az önerőnk mértékének megfontolásait. Egyedül fog uralkodni a lelkeken, szelleme és hagyatéka legyőzi a halált, és e glória heves sugárzásában napról-napra sorvadni fognak a hatvanhetes rendszer alapjai.

Az egyházpolitikai küzdelmek visszahatásaképpen 1895-ben megalakult a néppárt, Apponyi pártja mellett a második ellenzék kiegyezési alapon. Ez az alakulás, ha nem főúri és főpapi körök népszerűtlen stigmáját viseli, konzervatív keresztény világnézetének nyílt proklamálása, fogékonyabb szociális érzéke s a nemzeti-ségi kérdésben vallott mérsékeltebb nézetei miatt kétségkívül figyelemreméltó kísérletté válhatott volna arra, hogy a közjogi tengely helyett a világszemléleti súlypont köré csoportosítsa a közgondolkodást s olyan társadalmi és agrárkérdésekre irányítsa a figyelmet, amelyek mintha teljesen feledésbe merültek volna a parlamenti közéletben. Ha nem is volt kifejezetten antiszemita

alakulat, a párton kidomborodó katolikus jelleg megfosztotta attól az előnytől, hogy a protestáns társadalomban is híveket szerezhessen, amelyet ez a körülmény visszaszegezett a jelszavas liberalizmus spanyolfalához. Így azonban elszigetelődni kellett, magára összpontosítva a saját érdekeiben érintett zsidóság és protestantizmus ostromát.

A zsidóság a század utolsó évtizedében befejezte példátlan arányú térfoglalását. A keletről való beözönlés ellen alig jutott valakinek eszébe sorompót állítani; ha egy politikus, jobbik és őszintébb énjére hallgatva és magábaszállva aggódott is ezeknek a jövővényeknek inváziója miatt, amelyek megnehezítették az autochton zsidóság lelki felszívódását, nem merte kockáztatni népszerűségét. A zsidóság száma 1870-ben már túlhaladta a félmilliót. 1890-ben elérte a hétszázezres számot, a hivatalos statisztika 1900-ban már nyolcszázharmincegyezer zsidót tüntet fel. 1910-ben a tízmillió magyar közül már minden tizedik zsidónak vallotta magát (Szekfü). E szaporodás fölött szemethúny a hivatalos Magyarország, ha a rutén Felvidéken a galíciaiaknak gazdasági dúlásai és antiszociális etikája ki is váltja az Egan-akciót, a liberális sajtó támadásainak céltábláját. A magyar imperializmus a maga illúzióiba révülve jó képet vágott a rohamos magyarosodás és a hangos magyarkodás e különös jelenségeihez. E polgári és a kapitalista társadalom mögött és alatt ezekből a mohó és fürge keleti karavánokból olyan értelmiségi osztály fejlődött ki, amelyet nem érintett az asszimiláció keresztvize. Ha összehasonlítjuk a zsidóság századvégi intellektuelljeit a 19. század harmadik negyedének zsidó értelmiségével, a különbség szembeszökő, Kónyi Manó, Falk Miksa, Wahrmann Móric, Helfi Ignác, stb., akik a kiegyezéskori magyar államférfiak hűséges szellemi csatlósai voltak, akik együtt sanyarogták át a magyar nemességgel a zord időket s akik mintegy személyes hálát és sorsközösséget éreztek ama nép történelmi gondolata iránt, amely az egyenjogúságot adományozta nekik és hitsorsosaiknak; helyet adtak lassanként az új generációnak, amely a század végén a történelmi magyar pártok kereteiben politizált, sőt sajtójában szinte vezetett a nemzeti hiúság és nagyralátás legyezgetésében és sovíniszta hajlamainak körülhízelgésében, de a nyomdokába lépő fiatal zsidó intellektuel már elszakítja a vékony köldökzsinórt a befogadó nép szellemiségével. A nagy kémiai szer már érzeteti hatását, a magyar lét idegeinek ingadozásában. „A forradalom eleven kis enfant terrible-je ott játszadozik a hanyatlás térdein.”

Az átalakulás fontos tényezője az ipari munkásság és a szociáldemokrácia, természetes szociális kiválasztása gyanánt a fejlődő kapitalizmusnak. Budapesten 1890-ben ünneplik meg először a vörös internacionálé napját, május elsejét. Az előbbi esztendő, illetve évtizedek kezdetleges és romantikus mozgalmait — amelyekben a volt párizsi kommunára, Frankl Leó is résztvett — a kormányhatalom, mint anarchista célú és jellegű szervezkedést kezelte és fel is oszlatta. Az első proletármozgalmak különben is

megoszlottak a szindikalista és a marxista-típusú, a francia és a német mintájú osztályharc-eszmék között, mígnem az első munkáskongresszuson (1890 december) győzött a marx-beli irányzat s megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A szakszervezetek együtt fejlődnek a fővárosban a nagyipari haladással és a vidék gócpontjain. 1892-ben megtartják első országos kongresszusukat. A szervezkedési és sztrájkjog mellett itt hangzanak fel az első csatakiáltások az osztályuralom ellen s a nőkre is kiterjesztendő általános titkos szavazati jog mellett. Vezetőik vagy autodidakta munkások, vagy a proletár zsidó értelmiség soraiból kerülnek ki („jakobokányisták”). Minthogy propagandájuk a mezőgazdasági munkásságra is kiterjed, a birtokososztály kívánságára a Bánffy-kormány csendőrséggel nyomja el az agrármozgalmat, a városi szocializmust pedig rendbontó és felforgató agitáció gyanánt, mint rendőrségi problémát kezeli (1896—98), vezetőit lefényképezteteti és a nem budapesti illetőségűeket kitoloncoltatja. Mindez olyan időben történik, amikor Franciaországban és a német birodalomban tekintélyes szocialista csoportok ülnek a parlamentben. Bánffy erős keze nemcsak az osztályharcos jelszavak és bujtogatasok miatt sújtott le rájuk, hanem mert antinacionalista izgatásuk az alsóbb néposztályokban, szerinte, túlhaladta azt a mértéket, amelyet a nemzethűség szempontjából még a legszabadlevűbb politika is eltűrhetett.

Bánffy Dezső báró, aki 1895 január 14-én foglalta el Wekerle örökét, miniszterelnöki programjában egyébként is hangsúlyozta az erős nemzeti állam kiépítésének gondolatát, s szemben a nemzeti párttal, a kiegyezés alapjainak változatlan fenntartását és az egyházpolitikai törvények végrehajtását. Kinevezése meglepetést keltett, mert bár három év óta viselte a képviselőház elnöki méltóságát, nem tartozott a kormányzópárt szellemi vezéralakjai közé. A nemzetiségi kérdést, főleg erdélyi és román ágazatában közvetlen tapasztalatokból ismerte. Hosszú ideig volt főispán Szolnok-Doboka vármegyében s ezen a kitett poszton bőséges alkalma volt betekinteni a probléma szövevényeibe, amely a nyugalom sötétzöld folyama alatt évtizedek óta lappangott, az 1869-ki s az 1881-ki passzivitási nyilatkozatok után. A külügyi kormánynak a memorandumpörben a hivatalos Romániával szemben követett langyos politikája miatt Bánffy elégedetlen volt Kálnokkyval, akit, felhasználva az Agliardi pápai nuncius magyarországi körútja alkalmával azt a konfliktust, amely közte és a külügyminiszter között támadt — 1895 május 15-én meg is buktatott. Ez a tény, valamint a Vatikán diplomatájának visszahívása, egy csapásra tekintélyt szerzett a „szürke kormánynak”. A magyar közvéleményt nem szoktatták hozzá, hogy par excellence magyar vonatkozású kérdésben meg lehet buktatni az uralkodó első tanácsadóját.

Bánffy személyes sikere gyanánt fogta fel a közvélemény a román király tisztelgését Budapesten Ferenc Józsefnél 1897-ben.

A miniszterelnök külön ügyosztályt szervezett a nemzetiségi kérdés figyelésére és tanulmányozására. A bukaresti kormány-nyal tárgyalásokat kezdett abból a célból, hogy egy összegben váltsa meg a román egyházak és iskolák részére titokban nyújtott évi segélyezését. Öklének súlyát könyörtelenül érezte a román irredentamozgalommal szemben. A magyar kormányhatalom egyszer se ért annyira közelébe a nemzetiségi kérdés kezelésében annak a modornak és stílusnak, amit más európai államok alkalmaztak maradandó eredmény nélkül (Belgium, Poroszország, az orosz birodalom) idegenfajú alattvalóik iránt, mint Bánffy idejében. Tudatában volt annak, hogy sokkal messzebb mehet el és hathatósabb rendszabályokat foganatosíthat a nemzetiségi kérdésben, ha tiszteletben tartja az uralkodó konzervatív felfogását a kiegyezési törvény magyarázatában. Bánffy sokszor aránytalanul kicsinyes eszközöket forgatott nagy célok érdekében, de a nemzetiségi agitátorokkal szemben nyugodtan feszíthette ki a magyar államhatalom íj ját, mikor közjogi sérelmekkel nem ingerelte ellene a dinasziát. A nemzeti párt ellen azért szakította fel a közigazgatási zaklatások és atrocitások zsilipjeit, mert ennek a viszonyoknak jövőjét féltette Apponyi „vívmánpolitikájától”. A néppárt ellen viszont azért lépett fel, mert szívén viselte a felekezeti békét s mert mint protestáns vezérember nem bírt megbarátkozni a párt klerikális harciasságával és egyházpolitikai ellenzéki ségével.

Miniszterelnökségének második évére esett Magyarország ezeréves állami életének és a honfoglalásnak megünneplése, amely az országgyűlési pártokat az ifjabb Andrássy és Apponyi által kezdeményezett Treuga Dei állapotában találta. 1896 első éjjelén országszerte megkondultak a millenáris évet jelző templomharangok. Április 21-én a törvényhozás mindkét háza ünnepies ülésen fogadta el és iktatta be a törvénytárba a nemzeti imádságyszerű deklarációját, amelyben „hálát adott az isteni Gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megalapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcseséggel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta s az országot jó és balsorsban segítve, lételét ezer éven át sok viszontagság között is fenntartotta”. Május 2-án nyitotta meg a király a közös és az osztrák miniszterek és a külföldi diplomaták jelenlétében az országos kiállítást, mely a nagyvilág előtt mintegy kirakatba állította a nemzet gazdasági, szociális és művelődési fejlődésének eredményeit. A koronázás huszonkilencedik évfordulóján a törvényhozás hódolt a korona előtt. Ekkor jelent meg a magyarság körében utoljára Erzsébet királyné, s látták szemében csillogni a könnyet, amikor Szilágyi Dezső házelnök, a magyar hűség és hála érzelmeit tolmácsolta az oly szerencsétlen világvándora királyasszony előtt. „A múlt dicsőségei, szenvedései, az áldozatok és elért eredmények, hazánk megszentelt földje és azok a különböző kincsek, amelyek történetünkben fel vannak halmozva, az egész magyar politikai

nemzet műve, érdeme és tulajdona. A történet hagyta ránk azt a kapcsolatot — úgymond Szilágyi, — amely az uralkodóház közösségén alapul és amely a magyar államot felséged többi országaival összeköti. Századok alatt alakult meg ez a viszony és amidőn egy nagy katasztrófa után Szent István birodalma három darabra széttört, az állam és a nemzet egysége ezen kapcsolat alatt lőn újra helyreállítva. A jelenkor alakulásai mutatják, hogy erre a kapcsolatra éppoly szükség volt, mint valaha a letűnt századok folyama alatt. Az osztrák-magyar monarchia hatalmát mindkét állam erejéből meríti. Az együttes erő biztosítja számunkra a béke áldásait és adja meg az igazi súlyt a nemzetközi helyzethez ... Jól tudjuk, megpróbáltatások, nagy és nem lankadó erőfeszítések várnak még reánk. Politikai és más kérdések, amelyek más válságokkal fenyegetnek, nálunk is előtérbe fognak tolni. Mint történetünk eddigi folyamán, jövőben is készségesen elfogadjuk a polgárosodás nemes és megérlelt vívmányait, de ragaszkodunk államunk nagy történelmi alapjaihoz és ápolni fogunk minden fenntartó erőt, amelyre a múlt tapasztalása rámutat”. Hatalmas szózat, amelyben nagy nemzeti önérték szárnycsattogása hallatszott, valóban méltó a helyhez, az időhöz és az eseményhez.

Ha a hollófekete felhők nem is oszlottak el a horizontról, s ha a nagy haladás mellett a megoldatlan, végzetes problémák óriási súlya nehezedett a millennáris nemzedék vállára, ekkora múlt és ily napfényes jelen kilátótornyáról vajjon nem volt-e jogosult minden reménység és bizalom a magyar faj államfenntartó erejének töretlenségében? A magyarság II. József uralmától a század utolsó évéig, tehát 113 esztendő alatt, 270 százalékkal, a nemzetiségek összevéve csak 40 százalékkal gyarapodtak. Ily óriási különbség egy és ugyanazon ország különböző fajú népeinek természetes szaporodásában nem létezhetik s így ez a különbség csak nagymértékű beolvasztás következtében állhatott elő. 1880-ban az anyaországban magyarul is az össznépesség 52.6 százaléka tudott csupán, 1900-ban hajszáhlóján 60 százalék. A monarchiára nézve még szembeszökőbb a magyarság térhódítása. A fejlődés méreteire nézve azt találjuk, hogy a magyar faj egy évszázad alatt megnégyszereződött, holott az osztrák némettség még kétszeresre se emelkedett. A magyarság számbelileg a monarchia össznépességének csaknem ugyanazon hányadát tette a század végén, mint a kevésbé centrális elhelyezkedésű némettség (19.3%—20.2%), holott a rangsorban a cseh csak a 13.1 %-kal, a lengyelek 9.4%-kal következtek. A Millennium államférfiai, ha a magyarság duzzadó erejét mérlegelték, nem voltak éppen illúzionisták s nem futóhomokra építettek, feltéve, ha külső, vagy belső konfliktus nem veti vissza a magyarságot természetes haladásában. Az európai békét még nem fenyegette veszedelem. A belső béke — a millenniumi szép hónapok eltűntével — annál aggályosabb képet mutatott.

2. fejezet

A Millenniumtól a világháborúig.

Bánffy az őszi választáson fényesen sikerült hajtóvadászatot rendezett az ellenzék ellen, amely megtizedelve maradt a porondon. Egy sereg ismeretlen, homo novus, köztük sok közigazgatási tisztviselő került a szabadelvű pártba, amely helyenként vad választási tumultusok között gyűrte le ellenfeleit. A megtépázott ellenzék dühödt keserőséggel kérte számon a visszaéléseket és a brutalitásokat a Házban, amelynek tanácskozási rendje alig ismert nyugodt napokat többé. Már 1897-ben kitört az obstrukció, amelynek tajtékzó vitatengeréből másfél évtizedig alig bukkantak fel a nyugodtabb periódusnak tenyéri szigetei. Az év tavaszán elfogadott törvény akadémiai fokra emelte a Ludoviceumot és Sopronban katonai főreáliskolát, Pécsen és Nagyváradon honvédhadapród-iskolákat létesített, amelyeknek következtében nagy előhaladás történt a magyar tisztképzés kedvező megoldására. Az érdem báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszteré, akinek oly nagy része volt a nemzeti haderő kifejlesztésében s aki nehéz helyzetekben már többször latbavetette befolyásának súlyát a magyar kormányok érdekében az uralkodónál (egyházpolitika). Az őszi folyamán II. Vilmos császár a magyar fővárosban látogatta meg császári és királyi szövetségesét s impulzív természetének gerjedező lelkesedésével, amelyet budapesti fogadtatásának élményei ébresztettek fel, olyan szavakat talált a magyar nemzet köszöntésére, ahogy egy világhatalom feje, a renaissance-pápák óta, még soha nem méltatta szerepünket az európai műveltség védelmében. „Olyan nevekre, mint Zrínyi és Szigetvár, még ma is feldobban minden német ifjú szíve.” Ferenc József látogatás kapcsán, a nemzeti Millenniumnak mintegy megkoszorúzására, kéziratot intézett a miniszterelnökhöz, amelyben bejelentette, hogy a saját költségén a magyar múlt tíz nagy alakjának emlékére szobrokat állíttat.

Az ellenzéki csatabárdokat azonban kiásta a földből az ischli klauzula és a Tisza-lex, mint részint következménye, részint okozója az obstrukciónak. Az osztrák parlamenti- és kormányválság miatt nem lehetett életbeléptetni 1897 őszi a gazdasági kiegyezést, minek folytán Magyarország az 1867: XII. törvény-cikk 68. §-a értelmében 1898 január 1-re a külön vámterület jogi állapotába jutott, A Bánffy-kormány 1897 novemberében törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé, amely megállapítván az önálló vámterület jogi állapotának bekövetkeztét, a monarchia két állama közötti gazdasági viszonyt a kölcsönösség feltételeihez kötve, önálló intézkedéssel az új évre szabadforgalom alapján szabályozta. A negyvennyolcas párt, saját közjogi programja egyrészének megvalósítását remélve a gazdasági kiegyezés rendezetlenségéből s az osztrák zűrzavarból, élesen szembefordult a kormány átmeneti és elodázó terveivel, amelyeket Apponyi önzetlen közbelépése segített át a parlamenti zátonyokon. Az osztrák

helyzet azonban az év folyamán sem javult annyira hogy lehetővé tegye a gazdasági viszonyoknak az 1867-iki törvények értelmében való rendezését. Erre Lukács László pénzügyminiszter formulája a két kormány között Ischlhen olyan megegyezést létesített, hogy „a vámközösség tényleges állapota mindaddig fenntartatik, míg a törvényhozás másképp nem intézkedik”. A két ellenzéki párt (a nemzeti és a negyvennyolcas) az ország érdekeinek, gazdasági önállósága jogainak feladásával vádolta meg a Bánffy-kormányt, mint annak idején a véderőjavaslat 14-ik paragrafusá miatt Tisza Kálmánt s kinyilatkoztatta, hogy „tőle telhető minden törvényes és parlamentáris eszköz felhasználásával igyekszik megakadályozni a javaslatnak törvényerőre emelkedését”. Az ellenzék megobstruálta — a technikai obstrukció vezérkari főnöke Polónyi Géza volt, — a kormány négyhónapos indennity-javaslatát is. 1899-re bekövetkezett az ex-lex állapot. A szabadelvű párt egy csoportja már akkor foglalkozott az országgyűlési anarchia erőszakos letörésének gondolatával („vi vim repellere”) a létező házszabályok erélyesebb alkalmazásával, ami Szilágyi Dezső házelnök ellenállásával találkozott. Az ex-lex-től való félelem szülte a Tisza-lexet, amely a többségi párt aláírásával akarta pótolni a pénzügyi felhatalmazás hiányát, mire a Szilágyi—Andrássy-csoport otthagya a szabadelvű pártot. Az ellenzék a harcot kivitte az utcára is, ahol felújultak az 1889-iki véderőnapok izgalmas tüntetései. Bánffynak buknia kellett (1899 február 18), egy időre, *új* látszott, a közéletbe való visszatérés reménye nélkül. A disszidensek közvetítésével Széli Kálmán kötötte meg a békét az ellenzékkel, aki már január óta tárgyalt a korona megbízásából a parlamenti háború lelkével, Horánszky Nándorral. A nagy harc évadján, mint egy anarchista gaztettének áldozata, Genfben meghalt Erzsébet királyné (1898 szeptember 10), a kiegyezés jóangyala, aki válságos időkben akkora szolgálatokat tett a király és a magyarság egymásrautaltsága eszméjének, amit szívével fogott fel és dajkált élete utolsó percéig. A fájdalomnak, amelyben pártkülönbség nélkül osztozott az egész magyar társadalom az uralkodóval, mélysége és bensősége ösztönszerűen fejezte ki a csapás nagyságát és az el szállott fejedelmi lélek pótolhatatlanságát.

Széli paktuma az ellenzékkel biztosította a kormányzati ügyek parlamentáris és törvényes vitelét bizonyos időre. A „jog, törvény és igazság” kormánya a pártközi fegyverszünetnek és köztürelemnek olyan atmoszférájába jutott, ami pár héttel előbb, amikor egy későbbi leleplezés szerint, Bánffy abszolutizmussal is kész lett volna kormányozni — elképzelhetetlennek látszott. A Horánszkyval folytatott bizalmas tárgyalások fejleménye gyanánt a nemzeti párt tagjainak nagy része, élén Apponyival, belépett a szabadelvű pártba, ahová visszatértek Szilágyi és Andrássy disszidensei is. Valami ernyedtség volt a levegőben. Egy ideig még a baloldal vezérei is csak félhangon beszéltek az új miniszterelnökről, akinek sima, előzékeny, hajlékony egyénisége szinte remekelt a rövidéletű és komplikált áthidalásokban és for-

mulák kiagyalásában. A parlamenti viszonyok szögleteit mintha legyalulta volna a Deák-párti szellemnek ez a kései epigonja, aki mindig többre becsült egy rothadt békét egy egészséges háborúnál. A Thun osztrák miniszterelnökkel kötött ideiglenes egyezmény értelmében 1907-ig rendezte Ausztriával való kereskedelmi viszonyainkat az önálló vámterület jogi fikciójával. A nemzetiségi kérdés szemléletében, elődjének határozott irányától eltérően, a veszteglés és a baljóslatú tények közömbös tudomásulvételének kényelmesebb álláspontját foglalta el, szemben a nagyszebeni Tribuna nagyromán izgatásaival és a tót vezérek túróeszentmártoni memorandumával, amely közigazgatási és kulturális önkormányzatot követelt a nyolcvan százalékban tótok által lakott vármegyékben. Ugyanez a lanyha és jóhiszemű liberalizmus vezette a szaporodó nemzetiségi kilengések megítélésével szemben, mint aminő indokolatlan optimizmussal nézte a maga parlamenti helyzetét a kormányra jutását követő mézes hónapokban. Némi emóciót okozott Ferenc Ferdinánd főherceg trónörökös morgánatikus házasságával kapcsolatban (1900 június) a főherceg lemondása születendő gyermekeinek trónörökösödéséről, amit a függetlenségi párt a magyar közjogra való hivatkozással — amely nem ismeri a nem egyenlőrangú felek házasságkötéséből származó ivadékok joghátrányát — opponált. E vitában, valamint a kúriai bíraskodásról benyújtott törvényjavaslat tárgyalásánál aratta utolsó nagy diadalait Szilágyi Dezső.

Az összeférhetlenség reformját a kormánytól az ellenzékkel kötött paktum követelte. Az ellenzék, valamint a szabadelvű párt régi nemzetipárti csoportja, Szilágyiék és Andrássyék szerint a fejlődő kapitalizmus a tőke illetéktelen és erkölcstelen befolyását érvényesítette a törvényhozásban, amelynek számos tagja igazgatói fizetés, vagy jutalék formájában függő helyzetbe került bizonyos vállalatoktól, másrészt pedig a képviselői függetlenséget sebezte meg az a gyakorlat, hogy a hatalmas bankok és gyárvállalatok a maguk embereit iparkodtak bejuttatni a Házba. Tisza István gróf, miután személy szerint megszüntette a maga összeférhetlenségeit, a parlament színvonalát féltvén a purifikátorok föllépésétől, küzdelembe bocsátkozott az Összeférhetlenségi reformjavaslatnál. A részletekben sikerült ugyan bizonyos enyhítéseket kieszközölnie az eredeti szövegen, Szilágyi és Apponyi azonban kivívták a javaslat eredeti intencióinak és alapelveinek érvényesítését,

A nagy kormánypártban helyet foglaló különböző csoportok súrlódására vetett fényt Károlyi Sándor grófnak, az agráriusok vezérének, gönci levele, amelyben hangsúlyozta az uzsora tilalmát, a rutén akció folytatását és kiterjesztését a galíciai zsidóságtól előzőnlött vidékekre, a keleti bevándorlás elgátolását, a szövetkezeti szervezkedés fejlesztését, a földhitel olcsóbbítását és a birtokadó csökkentését. Az október 10-én (1901) megejtett választások valamennyire apasztották ugyan a szabadelvűpárti képviselők számát (38 kerületet veszített), különösen a negyven-

nyolcas párt Kossuth-frakciója gyarapodott — a Széli-féle, magyar viszonyokhoz képest feltűnően tiszta választások — mégis azt bizonyították, hogy a Hatvanhétnek lehet parlamenti többséget szerezni Tisza Kálmán és Bánffy eszközei nélkül is. Viszont épp e tiszta választásokból kialakult nemzeti akarathoz a dualizmus fenntartása irányában bizonyított döntése megfosztotta az ellenzéki kisebbséget az obstrukció minden erkölcsi jogosultságától. Az új parlamentből hiányzik Szilágyi Dezső masszív egyénisége (meghalt 1901 július 31) és 1902 március 23-án örökre eltávozott a magyar közéletből Tisza Kálmán is, a párt és a rendszer megteremtője, a hatvanhetes korszak vezető embereinek utolsója. De már itt vannak utódaik: új, fiatal, hatalmas erők, az ifjabb Andrassy Gyula és Tisza István, egy évtized óta a magyar politika és a kiegyezési rendszer erős pilléres. 1900 január 19-ike óta úgy látszik szilárdabb kormány alakul Ausztriában, Körber Ernő vezetésével, aki hol a 14-ik paragrafus segítségével, hol a magyar szupremácia ellen alkalmilag egyesíthető német-cseh koalícióval kormányoz s aki határozott állást foglal a magyar ellenzék katonai programja ellen. A magyar közélet nemcsak az új század kezdetén érvényesült ausztriai reakció hatását érzi, hanem egy eddig ismeretlen s egyre érezhetőbb tényező beavatkozását is Ferenc Ferdinánd személyében, aki az öregedő uralkodó dualisztikus felfogásával és alkotmányos meggyőződésével szemben egy demokratikus nagy Ausztriába akarja beleszemmisíteni a magyarság történelmi egyéniségét, s e célból magáévá teszi a nemzetiségi egyenjogúsításnak a Habsburg-császári hagyományokban parázsló eszméjét s a monarchia föderatív átszervezését. A Lueger-vezette osztrák keresztényszocialisták magyarellenes kirohanásai azért megf ékezhetetlenek, mert mögöttük érzik a Belvedere (Ferenc Ferdinánd palotája) titkos ösztönzéseit éppúgy, mint a fokozottabb akcióba induló déli és északi szlávok, akik tudják, hogy a Lajtán túl már csak egy igazi barátja van Deák művének, Ferenc József, míg az eljövendő hatalom inkább föderatív formába akarja önteni a szétkóválygó nemzetiségi aspirációkat. Széli már ezzel az új szellemmel birkózik a kiegyezési tárgyalások alatt 1902-ben. 1903 január 16-án tett nyilatkozata szerint a gazdasági viszonyokat tíz évre sikerült rendezni. Az új vámszerződésen már meglátszik a német védvamos politika hatása. Az 1902-iki német vámtörvény elzárta Németország határait az agrárállamoktól s ezzel összeomlott az eddigi külkereskedelmi szerződések egész halmozata. Németország előbb megegyezvén Oroszországgal, a monarchiát vergődni hagyta a birodalom és a balkáni államok között. A Széli—Körber-egyezmény értelmében a mezőgazdasági vámszerződés megegyezett a német tarifa tételeivel, a gabonavám védelme a viszonyosság szerint a magyar kormánytól azt az áldozatot követelte, hogy fogadja el a fölemelt ipari vámokat is, amiáltal — mint a függetlenségi pártbeliek mondták — adófizetőjévé váltunk Ausztriának, a cseh-német nagyiparnak. Hátrányos volt továbbá, hogy Magyarország Ausztria részére megadja a nyersanyagok

vámmentességét, ami „annyit jelentett, hogy a magyar nyersanyagot az osztrák-cseh nagyipar összevásárolhatja olcsón és mint feldolgozott ipari terméket hozhatja vissza és adhatja el drágán Magyarországon”.

1902 végén Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter betervezte a hadsereg létszámának emeléséről szóló törvényjavaslatot, amely szerint Magyarország az eddigi 103.000 közös hadseregbeli újonc helyett 125.000, a 12.000 honvédségbe sorozott évi kontingens helyett 30.000-nyi újoncot köteles szolgáltatni, továbbá azoknak a hegyi és tarack-ütegeknek pótütegekkel való ellátását, amelyet a delegációk már megszavaztak. Ezek a katonai követelések nemcsak a szélsőbali ellenzékot paprikázták fel, hanem erjedésbe hozták a kormánypártot is, amelynek volt nemzeti párti tagjai, Apponyinak nyilvánosságra jutott bizalmas memorandum szerint, ahhoz a föltételhez szabták a javaslatok megszavazását, ha rátérnek a kétéves katonai szolgálatra, elintézik a katonai bíraskodás reformját, intézkedés történik a magyar tiszteknek magyar ezredékhez való beosztásáról s ha a címer- és jelvénykérdésben a magyar állam paritásos jogai érvényesülhetnek. A függetlenségi párt e követeléseket megtoldotta a magyar szolgálati és vezényleti nyelvvel s a hadsereg legénységének és tisztjeinek a magyar alkotmányra való felesketésével a magyar egységekben. Nyomban a javaslatok tárgyalásánál kitört az obstrukció, amelynek élén az a Beöthy Ákos harcolt, aki nemrég még Apponyi pártjához tartozott s aki „a legvakmerőbb támadásnak” és „merényletnek” bélyegezte az újonclétszám felemelését „a nemzet anyagi érdekei és jóléte ellen”. A monarchia passzív külpolitikája nem indokolja a hadsereg szaporítását, támadó háborúk lehetősége nem forog fenn, s „az olyan műveleteket, mint amilyen volt Lengyelország és Törökország feldarabolása”, ma kizártaknak kell tekinteni.

A függetlenségi párt nem elégedett meg a parlamenti harc elfajításával. Miként 1889-ben és 1898-ban, utcai és népgyűlési kórusok kísérték az új kuruc fölkelést, amely a nemzet természetes hajlamaiban és ösztöneiben annyira konszonáns rezdüléseket gerjesztett. Apponyi, mint a képviselőház elnöke, napról-napra fogadta a vidékről hozzáseregő küldöttségeket, amelyeknek kérévényeit a magyar vezényszó érdekében „alkotmányos kötelességéhez képest” nemcsak átvette, hanem a tisztjével járó tárgyalgosság határai között mozgó kijelentéseiben nem is palástolta rokonérzését az új nemzeti mozgalom iránt. Hiába emelte föl szavát az obstrukciós veszélyek ellen a kormánypárt olyan előkelősége, mint Andrassy Gyula, kérdezvén: „talán *homogén*, fajilag, nemzetileg olyan abszolút egységes-e az állam, hogy nem is képzelhető olyan szomszéd, aki a mi rovásunkra akarna terjeszkedni?” „Parlamentáris forradalom és az erőszak fegyveréhez nyúlni veszélyes, káros és elsősorban a parlamentarizmust veszélyezteti.” Széli Kálmán azt hitte, hogy a passzív ellenállás, amelyet a kormány az obstrukcióval szemben tanúsított, elvonja az

oxigént a háborús légkörből, s a tűz, élesztő elemek híjján, kialakszik. Pedig talán egy kormány se léphetett volna fel indokoltabb szigorral a beszédes, vagy a technikai obstrukció ellen, mint az övé, hiszen még ellenfelei se vonták kétségbe többségének tiszta eredetét, amely eleve is megadhatta volna a fölmentvényt arra, hogy eljárjon az ellenzék liberum veto-szerű harcmodora ellen.

Ápr. 16-án megszakították a katonai vitát, hogy a kormány azindemnitás megszavaztatásával levegőhöz jusson s az ország ne kerüljön megint törvényenkívüli állapotba. Május elsején mégis beállott az exlex, mert az ellenzék az indemnitást is megobstruálta. A szabadelvű párt többsége is elégedetlen volt Széli taktikájával, aki ápr. 27-iki beszédében megállapította ugyan, hogy a többségi akarat érvényesítése a parlamentarizmus lényege, mely nélkül célja és értelme nincsen, — de óvakodott tételének természetes következéseit levonni, ha kell, akár a házszabályok revíziója árán is. Tisza István ezzel szemben a kormánypárt határozottabb aktivitását sürgette, belátva az ellenzék lelkiismeretéhez való fellebbezés és a passzív magatartás teljes céltalanságát. Jún. 14-én Széli bejelentette lemondását. A helyébe dezinált Tisza Istvánt, aki az obstrukció letörésének feladatát már ekkor mintegy providenciái[s] kötelességének érezte, olyan palotaforradalom fogadta, amely a nagy kormánypárt szétesésével fenyegetett a volt nemzeti párt, a régi szabadelvűek és Andrássy csoportja között. Tisza után Khuen-Héderváry Károly gróf kísérletezett a válság megoldásával (jún. 17). A volt horvát bán részére az ellenzék többsége hajlandó volt megadni az indemnitást, miután az meglepetésszerűen visszavonta a katonai javaslatokat. Az ellenzék egy töredéke azonban tovább obstruait (Beöthy, Barabás Béla, Ugron-csoport). A már hamvadó parázsra olajat öntött a Szápáry-féle vesztegetési kísérletnek kipattanása (júl. 29), a kiküldött parlamenti vizsgálóbizottság ugyan megállapította Khuen ártatlanságát, de az ellenzék most már a pusztá gyanú érzelmi tüzelőszerével iparkodott felszítani a szenvedélyeket a „granic-sár” ellen. 1903 szept. 17-én megjelent s a galíciai Chlopy-ból keltezett hadiparancsban öfelsége kinyilatkoztatta változatlan óhaját „a fennálló és jóknak bizonyult intézmények fenntartására” és azt az álláspontját, „hogy sohase adja fel azon jogokat és jogosítványokat, amelyek a legfőbb Hadúrnak biztosítva vannak”. „Esküjéhez híven fog — úgymond a császárig szózat — összes fegyveres erőm a komoly kötelességteljesítés útján haladni, áthatva az egyetértés és az összhangzat azon szellemétől, mely tisztel minden nemzeti sajtáságot és megold minden ellentételes valamennyi néptörzsnek különös előnyeit a nagy egész javára fordítja”. A hadiparancs nemcsak az ellenzék programmanak szánt nyílt hadüzenet volt, de sértő kifejezései által 1867 óta úgyszólván első fejedelmi tagadása a magyar államiságnak s egyben a Grossösterreich-eszme diadala. Az osztrák parlamentben—mar Chlumetzky báró a tavasz folyamán hangsúlyozta, hogy Ausztria minden pártjának a közös hadügyi kormányzat möge kell sora-

kozni, a „magyar nemzetiségi igények visszautasítására”. Khuen-Hédervárnak ugyan sikerült a koronától olyan nyilatkozatot kinyernie (szept. 23), amely a szabadelvű pártot megnyugtatta, de még aznap Körber is közölte a Reichsratban, hogy fel van hatalmazva annak kijelentésére, hogy „sem a vezényleti, sem a szolgálati nyelven változtatni nem fognak”. Hogy a kifelé egységes nagyhatalom két államának miniszterelnökei egymással homlokegyenest ellenkező nyilatkozatokat tesznek egy és ugyanazon napon, s mindkettő a császári és királyi felség nevében: egyszerre a nagyvilág nyilvánossága elé dobta a monarchia két államának családi perét, mindenütt azt a benyomást keltve, hogy a dunai birodalom és a dualizmus végsőt vonaglik.

A monarchia létének és nemlétének alternatívája most már beilleszkedik a probléma körébe nemcsak a nemzetiségi irredentáknak és a velünk ellentétes nagyhatalmi csoport közvéleményének, hanem az európai kancelláriáknak is, amelyek ezt a lehetőséget számvetéseik közé állítják. A közjogi küzdelem lassanként presztízskérdéssé válik a nemzet és a király, illetve Magyarország és Ausztria között, egyikévé a legvégtetesebb hatású feszítő vasaknak, amelyek a Habsburg-monarchia részeibe ékelődtek. Olyan beavatkozások után, mint Körberé, a szabadelvű párt se vesztegelhetett a katonai kérdés szemléletének eddigi státuskvóján. Khuen lagymatag válaszát az osztrák miniszterelnök nyilatkozatára, a Ház többsége nem vette tudomásul, mire ő beadta lemondását. A kormánypárt zömén úrrá lett az a meggyőződés, hogy a válságot közmegnyugvásra csak úgy oldhatják meg, ha a párt az elérhetőség vonalain belül programot alkot a véderő kérdésében. Így születtek meg a Kilences Bizottság pontjai, amelyek sürgetik a közös hadsereg jelvényeinek rendezését a magyar közjognak megfelelően, a katonai büntető eljárásnál Magyarország területén az államnyelv érvényesítését, magyar honos tiszteknek magyar csapatokhoz való beosztását, a magyar korona területén működő tisztképző iskoláknál a tárgyak nagyrészének magyarnyelvű oktatását, a kétéves szolgálatot és végül kimondják: a hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvére nézve fennálló jelenlegi állapot a király alkotmányos jogai alapján tartott fenn, ezt az állapotot a törvényhozás megváltoztathatja, de e változtatást a párt e pillanatban nem tartja kívánatosnak (szept. 28—okt. 28). A korona elutasította a programnak azt a részét, mely szerint „számos fontos kérdés a véderőtörvény revíziója keretén belül lesz megfontolás alá veendő”, az utolsó pontot pedig ezzel a szövegezéssel fogadta el: „a párt fenntartja álláspontját, hogy a királynak jogában áll az egész hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg vezény- és szolgálati nyelvét az 1867:XII. törvénycikk 11. §-ában elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján meghatározni”. A párt által okt. 30-án elfogadott e változtatásokkal kapott megbízatást és kinevezést Tisza István gróf a miniszterelnökségre.

Tisza auspiciumai nem voltak a legkedvezőbbek. A Kilences

Bizottság programjának megcsonkítása miatt Apponyi nem hagyta ugyan el a szabadelvű pártot, de nyílt titok volt, hogy nem fogja követni Tiszát a házszabályok esetleges módosításának útján. Andrassy nem fogadott el tárcát az új minisztériumban éppen azért, mert a házszabályoknak átalakításában az ellenzékkel való egyetértés irányában gondolkozott, szemben az új kormány elnök merev többségi elméletével. Ezenkívül tagadhatatlanul Tisza akkor az ország egyik legnepszerűtlenebb politikusa volt, kinek neve és hatalma olaj a tűzre éppen azért, mert kezdetől fogva leghatározottabban ítélte el az obstrukciót és a „vívmanypolitikát”. Az ellenzék vérszemet kapott, hogy Tisza az indemnity helyett a rendes katonai újonc javaslatot tárgyalta. Körber, Ausztriában a hanyatló kormányok végső arkanumával, a Magyarország jogai ellen intézett kirohanással próbálta erősíteni pozícióját. Tiszában azonban emberére talált. Körber kijelentései „egy előkelő idegennek műkedvelő nyilatkozatai — mondotta, — amelyeknek hiba volna különösebb súlyt tulajdonítani”. Odaát is érezni kezdték, hogy erős, céltudatos, elszánt államférfi ragadta markába a gyepelőket, aki Szent György lovagként kész birokra kelni az ellenzék fakciózus töredékei által teremtett anarchiával, de a sírjaikból fölvészorgó nagysztrák kísérteties eljárásokkal is. Hogy mielőbb dülőre vigye a katonai javaslatok sorsát, előterjesztést tett, hogy a Ház délután is tartson párhuzamos üléseket. Emiatt Apponyi a régi nemzetipárt egy csoportjával nov. 25-én kilépett a szabadelvű pártból. Apponyiék nem vettek részt ugyan az obstrukcióban, de az ellenzék új erkölcsi buzdításokat kapott a harc folytatására. 1904 jan. 14-én Tisza bejelentette, hogy a parlamenti anarchia megfékezésére bármily eszköz igénybevételéhez bírja a király hozzájárulását. Márc. 5-én terjesztette be a házszabályok módosítására kidolgozott javaslatát, amely a képviselőházi szóvizenyő lecsapolására, ötven képviselő indítványára a Ház egyszeri szavazással állapítja meg valamely törvényjavaslat letárgyalásának határidejét, napirendi vitánál legfeljebb két szónok beszélhet, az interpellációk az ülés végére hagyandók, a botrányokozó képviselőket pedig karhatalommal lehet eltávolítani az ülésteremből. Erre a néhány hét óta obstrukciós munkaszünetet tartó Kossuth-párt is megint belépett a csataterre. Márc. 10-én végsőkéig feszült idegállapotban egyszerre felállott az ősz Thaly Kálmán s összetett kezekkel fordult az ellenzékhez és a kormánypárthoz, hogy az utolsó percben gondolják meg magukat, a baloldal engedje át a katonai javaslatokat, többség pedig álljon el a házszabályok erőszakos módosításától. Tisza elfogadta az öreg kuruc által kínált békejobbot, a Ház elfogadta az újoncok megajánlására vonatkozó törvényjavaslatot, valamint az indemnitást, amely véget vetett a közel egy esztendeje tartó ex-lex állapotnak. Thaly meglepő fellépése nagy pillanat volt, talán alkalmas arra, hogy a megenyhült parlamenti éghajlat alatt a tartós béke zsenge palántája is megerősödjön. Az

ellenzék egy kis töredéke azonban kellellenül nyugodott bele a fegyverletételbe.

Apponyi Jászberényben felébresztette régi pártját (június), továbbfejlesztve teóriáját a közjogi alap nemzeti irányú elmélyítéséről (magyar lobogó, önálló magyar udvartartás, önálló vámterület, magyar vezényszó), Bánffy Dezső báró pedig már „egy félévvel előbb bontotta ki az „új párt” zászlóját (1903 nov.) Kolozsvárt, bizonyítva, hogy lesz még „tettekkel tényező” nagy bukása után is. A két kiegyezési alapon álló ellenzék között csak a világnézet állott választó falként, mert a volt miniszterelnök egy skálával emeltebb hangon tett hitvallást szabadelvűségéről a pártjába özönlő városi zsidó értelmiség miatt, holott Apponyi talaja inkább a konzervatív birtokososztálynak ama rétege volt, melyet a nagy szónok évtizedes propagandája, lényé mélységes erkölcsi tartalmának kisugárzása és a nacionalista szellem rohamos átalakulásával iramot tartó s vele bensőséges kapcsolatba olvadt dinamizmusa tartott hatalmában. Apponyi inkább akadémikus vérmérsékletű egyéniség, akin nyoma se látszott annak a chateaubriand-i és lammenaisi viharzó romanticizmusnak, amely a francia közélet e nagyságait oly örvénylő energiával sodorta a katolikus liberalizmus felé. Mekkora utat tett meg mégis ameddig atyja mellől, Sennyey Pál oldaláról, a Mayer Rudolf-féle szociális olajcsepp elméletnek előkelően konzervatív-reformatori fakó fénytelenességéből, egy negyedszázad után eljutott a közjogi radikalizmushoz, a szélsőbal közelébe, hogy majdan pár hónap alatt átugorja az alkotmányjogi szakadékot is, amely 1889 óta állandó szövetségeseitől elválasztotta. Apponyi bizonyára nem tartozott azon lelkek közé, akik gyönyört találnak az ár elleni küzdelemben. Aki azonban — mint Tisza István is ebben az időszakban — folytonos fejlődésében nem látta mást, mint politikai szélkakaskodást, mint a kedvező szelek irányában vitorláját forgató hajóst, mint a kénese-oszlop hullámlását a magyar közélet légsúlymérőjében; az nagy igazságtalanságot követne el e férfiúi pályájának szellemi és erkölcsi értékei iránt. Való, hogy a szónok nem egyszer legyőzte benne az államférfit, hogy a művésznek közeget áhító becsvágya, amely szomjazta a közvélemény tapsait, a realpolitika durva anyagával való találkozásakor nem egyszer túlsúlyra jutatta nála a fantázia elemeit, hogy lassú, de céltudatos leszorítása az alkotó politika keskeny térségéről, kiváltotta természetében az intranzigenciát, a dacot, az elméleti ellenzékiesség megvívhatatlan ábrándjait és célkitűzéseit. A világszerte előrerobajló nacionalizmus azonban a mi közvéleményünket se érthette illetlenül. Ennek a nacionalizmusnak gőzei már túlon túl feszegették a kiegyezési rendszer ortodoxiájának ócskavásból kovácsolt kazánját. Ha Ferenc József 1867-ben megértette, hogy a magyar nemzet a dinasztikus érdekeknek is legigazibb és legmegbízhatóbb oszlopa, nem látszott-e indokoltnak, hogy ez a cölöp elkorhad a fejlődéssel haladni nem akaró rendszer holt-tengerében? Hogy Apponyi politikailag érvényesülhessen, hogy lényének nemes ér-

tékeit átömleszthesse a gyakorlati politikába, ahhoz az lett volna szükséges, hogy az uralkodó ne tartsa megdönthetetlen piramisnak az 1867: XII. törvénycikknek általa értelmezett formáját. Viszont egy aggastyántól miképpen lehetett várni, hogy eltávolodjon attól a gondolatkörtől, amelyet még 1867-ben se lehetett könnyen elfogadtatni vele! És éppen akkor tegyen nagy, döntő lépést a nemzeti kívánságok felé, amikor odaát olyan áramlatok tomboltak körül az ő álláspontját, amelyek egészen más irányba akarták téríteni, mintsem a magyar ellenzék.

Ez az új irány egy konok és komor energia- által volt meg-személyesítve a háttérben. Ferenc Ferdinánd gyűlölte a magyar nemesi uralmat, annak közjogi és szociális vonatkozásaiban egyaránt. Tisza, Apponyi, vagy Andrássy csak árnyalatbeli rezgései voltak ennek a szerinte anakronisztikus társadalmi és nemzeti politikának, amelyet a magyarság egyértelműleg tett magáévá. E szempontból Tisza, vagy Apponyi politikája egyaránt illuzionista elemekből állt, mert neki nem kellett a Hatvanhétnek se mérsékelt, se progresszívebb alakja. Akik a hárszabály egyoldalú és erőszakos módosítását elleneztek, mint Andrássy is, abból az aggodalomból cselekedtek, hogy az ellenzék leigázásával maga a többségi párt lehet akaratlanul is kvártélycsináló ja olyan parlamenti rendszernek, amellyel a bécsi abszolutizmusnak ez az új fanatikusa visszaélhet, ha valami oktroj választó joggal majorizáltatja a magyarságot. Ferenc Ferdinánd egy cseppnyi bizalmat se érzett a nemzet iránt. Nem is volt igazi bizalmasa a magyar közélet vezérei között, hacsak ide nem számítjuk a néppárt volt elnökét, Zichy János grófot. Kamarillájában, politikai terveinek műhelyében olyan figurákkal találkozunk, mint Chlumetzky Leopold báró, Fimder, a Reichspost szerkesztője, Túrba, a centralista köz jogász, Vajda-Vojvoda Sándor román nemzetiségi politikus, Hodzsa Milán tót vezér, a horvát jogpárt vezetői, Czernin Ottokár gróf, később a háború alatt külügyminiszter, s utóbb Kristóffy József. Ferenc Ferdinánd egy nagy katolikus birodalmat akart, Bardorff ezredes, kabinetirodájának főnöke szerint, „a népek államát a nacionalista uralkodóházzal, egységes németnyelvű hadsereggel, nemzetiségi önkormányzatokkal és nagy beamterhaddal, amely a császár akaratát közvetíti a birodalom minden részébe. Az úgynevezett magyar főúri oligarchia megtörését látta legsürgetőbb feladatnak. Ezért próbálja a nemzeti követelményeket ledorongolni az egyenlő és általános választói joggal, amely majd nyeregbe ülteti a nemzetiségeket és a szocialistákat sa birodalmi egység és a monarchikus eszme ez új savival lényegíti át a magyar és osztrák közéletet. Az obstruktorok ösztöneiben bizonyos tekintetben reálpolitikai valóságérzék lüktetett, amikor a kisebbség jogát életre-halálra védték Tisza tervei ellen. De még inkább azokban a mérsékelt politikusokban, akik az ellenzék józanabb elemeivel való összhangban akartak véget vetni ez oly áldatlan és unalmas parlamenti posványoknak. Valójában a taktikai különbség e pontján váltak szét Tisza és

Andrássy útjai, mikor az előbbi ugrai levelében 1904 októberében bejelentette a házszabályok reformját.

Tisza éles hangon ítélte el az obstrukciót, mikor „a mondva-csinált szenvedélyek és a fékevesztett képzelődés szeszélyes szelei vakmerő játékot űzve, ragadták magukkal a magyar nemzet törtkormányú hajóját... A hosszú törvényenkívüli állapot nyoma ott maradt a lelkekben, elvadító és felforgató hatását éreztetve minden irányban... Meg kell védelmezni a parlament rendjét és méltóságát a szégyenteljes elemek garázdálkodása ellen s meg kell állítani a korhadás és züllés folyamatát, mely a kiegyezést és Magyarország jövőjét végső veszedelemmel fenyegeti”. Az ellenzéki front, amely hosszabb idő óta darabokra tört, éppen az obstrukció folytatásáról divergáló nézetek miatt, most megint ösz szeszárkózott. Tisza november 5-iki beszédében pártjára és miniszteriumára nézve kabinetkérdést csinált a Ház tanácskozási rendjének reformálásából, amelyet az előbb ismertetett keretek között tervezett. „November 15-én nyújtotta be Dániel Gábor képviselő a revíziós pontokat. November 17-én Tisza szenvedélyes filippikával vádolta be az ellenzékét, „A legborzasztóbb szégyen volna — mondotta, — ha most... nem volna annyi erkölcsi erő bennem, hogy elbánjak azokkal, akik intézményeinket örült eljárásukkal aláássák, hogy azután az első vihar szétszórhassa a magyar nemzetet a világ kacajára.” November 18-án Apponyi a délutáni ülésben válaszolt Tiszának. Úgy érzi, hogy itt nem ártatlan házszabályrevízióról van szó, hanem az alkotmány olyan megtámadásáról, amelyre nézve kér minden képviselőt, hogy végletekig szálljon szembe a tervvel. A két vezér riadója mindkét táborban fölkelte a küzdelem részegítő érzését, s a vitatkozások ragyogó hiábavalósága olyan szenvedélyekben ütközött ki, amelyek halatlanná tették a mérséklet és az okosság szavát. „Önök taktikázhatnak — voltak Tisza válaszának végszavai — tovább, éveken át, egy marad csak hátra: vagy sorsára bízni ezt az országot, vagy végetvetni ennek a komédiának.” A tébolyító zajban Perczel Dezső elnök kabátja zsebéből kirántotta zsebkendőjét a szabadelvű párt felé és a szavazás jeladása gyanánt meglobogtatta. A párt mint egy ember egyszerű felállással megszavazta a házszabályreformot, mire a magyar parlamentben még nem tapasztalt dulakodások és üvöltések között Tisza legfelsőbb kéziratával december 13-ig elnapoltatta a képviselőház üléseit, illetve bezárta annak ülésszakát. Az ellenzék november 19-én közös vezérlőbizottságot alakított, s a nemzetet ellenállásra szólította az alkotmányértő kormány ellen. December 13-án az együttesen felvonnult ellenzéki képviselők kiverték a teremőrköt a Házból, kiket az új házszabály végrehajtó közegeinek tekintettek, majd behatoltak az ülésterembe, lerombolták az elnöki emelvényt, felborították a miniszteri székeket, úgy, hogy az ülést nem lehetett megtartani. A nemzethez való appellálás kikerülhetetlennek látszott, hogy döntsön Tisza és az ellenzék elfajult pörében, miután december 14-től 28-ig a szabadelvű pártból kilépett Andrássy hasz-

talán közvetített a szemközt álló táborok között. Andrassy november 23-án nyílt levelet intézett választóihoz. „Az ellenzék kényszerített arra, hogy gyöngítsük azokat a biztosítékokat, amelyeket a liberális házsabályokban látok ... De legyünk óvatosak e műveletünknel. Én a parlament belső életének szabadságát olyan becses kincsnek tartom, melyet csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékben szabad revideálni. Az obstrukció lehetőségét nem akarom teljesen kizárni... Három oknál fogva tartanám hibásnak a többség uralmát annyira feltétlenül biztosítani, mint ahogy Angliában tették: 1. kevesebben vagyunk, mint az angol nép s főleg kíméletlenebbül élünk a kezünkbe adott hatalmi eszközökkel; 2. a hatalommal való visszaélés nálunk veszedelmesebb következményekkel járhat, mint Angliában; 3. közjogi helyzetünk miatt”. Helyesebbnek vélte (december 1) az ellenzékkel közös alapon, pártközi megegyezéssel létesíteni a reformot. Ha az ellenzék egy frakciója elutasítaná ezt a módot, a nemzethez kell fordulni.

Apponyi 1905 január 3-án, a házsabálycsínyt és az alkotmányosértést hozva indokul, belépett az egyesült függetlenségi pártba. „Egyenesen észszerűtlenség lenne a megmaradás — írta jászberényi választóihoz — azon a téren, ahol kétszeres, sőt háromszoros akadályokkal kell megküzdenünk... A nemzeti küzdelem létfeltételeinek teljességéért a küzdelem a hatvanhetes intézmények alapján nehezebb, mint a tiszta függetlenségi alapon, mert amott lépten-nyomon idegen befolyással kell megküzdeni, a lelkesedés teljes elszántságát pedig önmagából ki nem fejtheti.” Apponyi csatlakozása, nemkülönben az a tény, hogy óriási szónoki és agitatori tevékenységének erejét maradéktalanul vetette a mérleg serpenyőjébe, a közvélemény olyan rétegeit is elhódította a perszonális unió gondolatának, amelyek eddig híven ragaszkodtak a dualizmus elvi alapjaihoz. Tisza hatalmas egyéniségének egész komor elszántságát dobta a választási harc forgatagába. A két hatvanhetes vezér, Tisza és Andrassy, külön vitája a négyhetes választási küzdelem alatt úgy hatott, mint a görög és trójai héroszok személyes párviadala a fanatizált hadsorok arcélén. „Nem gondoltam — mondta Tisza és Andrassy és a disszidensek felé január 1-én, — hogy pár hét múlva a lejtőnek legalján fogjuk találni őket... Ők adják a legerősebb eszközöket a Hatvanhét megrontóinak. Belesodortatták magukat egy végzetes áramlatba, mely magával ragadta őket.” „Nem a haza ellenségeivel van dolgunk — replikázott Andrassy január 11-én, — nem hazafiatlanság, vagy rosszakarat döngeti szabadságunk kapuit. Magyarok ellen védjük közös kincsünket. Magyarok ellen, akik jót akarnak, de rosszat tesznek. Magyarok ellen, akik egyoldalú doktrinerizmusból és szenvedélyből a vezér erős akaratának hipnózisa alatt hihetetlen konoksággal oly rést akarnak ütni a nemzetvédő bástyákon, melyet mások, máskor, más célokból fognak kihasználni.” Tisza különbséget tett a kisebb jog és a nemzet élete biztonságának nagyobb joga között. „A nemzet

egyetlen alternatíva két elágazása előtt állt. Vagy figyelmen kívül hagyja a hárszabályok egynémely rendelkezéseit... vagy összefonva karjait, a szüzesség palástjába takarva arcát, elzúlni hagyja az országot.” Andrassy január 21-én arra kéri Tiszát, határozza már egyszer meg pontosan a „lényeges és lényegtelen jogot, amelyet lehet és amelyet nem lehet megsérteni”. A „nemzet ítélőszéke” január 26-án döntött s elseperte a szabadelvű pártot, többséget adva a szövetkezett ellenzéknek abban a hitben, hogy az új többség a boldogulás és a virágzás korszakát nyitja meg előtte s fölemelkedik a nemzeti lét teljességének tetőpontjára.

Ha csak azon fordult volna el a magyar hadsereg és a gazdasági önállóság sorsa, hogy van-e parlamenti többsége, vagy nincs, hacsak a harminc éve kormányzó szabadelvű párt romjai jeleztek volna a magyar nacionalizmus feltarthatatlan diadalmenetének útját, ha állami létünk föltételeinek súlypontja csupán önerőnk és saját akaratunk megnyilatkozásán fekszik: akkor a barrikádokat szétszórta a január 26-iki istenítélet, amelyet Tisza hozzáférhetetlenül tiszta választásokon provokált. Varus, hol vannak az én légióimi — kérdezte gúnyosan a magyar imperializmus prófétája lapjának vezércikkében, idézve Augusztus feljajdulását a teutoburgi csonthalmak fölött. Egy hónapig pezsgett a nemzeti mámor szénsava. Mit tehetne a bécsi császár e nyalka kuruchaddal szemben, amely egymaga százhatvanegy mandátumot szedett össze, s amely a hozzátapadó hatvanhetes szövetségeseikkel együtt elhódította a kerületek háromötödét? Nem hirdette-e a nemzet megalomaniakus hajlamainak hízelgő sajtó majdnem másfél évtized óta, hogy csak a szabadelvű pártabszolutizmust kell ledönteni és félrelökni az útból s a nemzeti élet teljességének hiányzó attribútumai menten valóra válnak! A függetlenségi inszurrekció még nagyon szerénynek tartotta magát hatvanhetes szövetségeseire való tekintetből, mikor nem tűzte ki a nyomban érvényesítendő célok élére az önálló magyar hadsereget és a független diplomáciát, hanem, elfogadva a fokozatosság elvét, hajlandónak mutatkozott koalíciós kormányt alakítani a magyar vezényszó s az önálló vámterület Programjával.

A szövetség tengelyében Andrassy Gyula alakja állt; a pártok éppúgy, mint a korona őt jelölték ki bizalmi emberük gyanánt s őt ajánlotta utódjául a bukott miniszterelnök is. Andrassy egy cseppet sem volt eltelve rózsás reményekkel a szövetkezett pártok munkaprogramjának megvalósítása tekintetében. Ha valaki, akkor ő tisztában volt vele, micsoda torlaszokba ütközik az az elemi erővel hajtott áramlat, amely az 1867:XII. törvénycikk kereteinek nemzeti irányban való tágításáért ostromolta a koronát. Őt nem a vezényszó kérdése sodorta az ellenzékre, hanem az alkotmányértés és a reparáció gondolata.

Választhatott a hatvanhetes elemek összefogása és a negyvennyolcasokkal való szövetség alternatívájában. Hiszen a ki-

egyezési pártok (szabadelvű párt, disszidensek, néppárt, új párt) együttvéve még mindig kiadták volna a dualisztikus irány országgyűlési többségét. Az akkori idők pszichológiája arra a megismerésre kellett hogy vezesse, hogy elejtse a Tisza pártjával való együttműködés ötletét. Ez a párt meg volt tépázva, erkölcsileg kimerült, s mint Apponyi április 13-iki nagy beszédében a helyzetnek megfelelő diagnózissal mondotta: a házszabálysértés miatt e párt és a szövetkezett ellenzék közé ékelődött az *impedimentum publicae honestatis*. Ennyire zilált, belső kohéziójában s személyi és tárgyi ellentéteiben biztos bomlásnak kitett hatvanhetes koalíció egy percig se tudott volna helyállani az önérzetében, hatalmi erejében felfuvalkodott függetlenségi párttal szemben. Andrassy különben se hagyta cserben azokat, akikkel együttműködött a november 18-iki házszabálysértés után. Csábította az a gondolat, hogy a negyvennyolcas párt értékesebb és józanabb elemeit lassanként megnyeri a réalpolitika egy olyan fajtájának, amely a nemzeti követelések bizonyos elérhető maximumával beérve, hátsó gondolat nélkül lép a dualisztikus alapra, mint annak idején Tisza Kálmán, s hogy e heterogén részekből idővel koalíció helyett erős guvernementális pártot lehet szervezni. Ismerte az öreg király merevségét is a katonai reformok kérdésében, de hányszor kellett mégis meghajolnia a tények kényszere előtt e megcsontosodott előítéleteknek is? Ha a függetlenségi párt tekintélyes része elkötelezhető az uralkodóval való paktumra, egy mindkét félre áldozatokat, de nem presztízsvereséget jelentő program alapján, akkor beláthatatlan időre pontot tehetne az áldatlan közjogi viszályokra — s mint a királynak ismételtén előadta — a törvényhozás végre hozzáfoghat az állami és nagyhatalmi létünket biztosító reformok tömkelegének megoldásához, s az elodázhatatlan szociális és gazdasági újítások, javítások lebonyolításához.

A király és a nemzet közötti harcot nem Andrassy politikája robbantotta ki, hiszen az előző években mindent elkövetett e konfliktus kiküszöbölésére és a béke megteremtésére. Mikor azt kellett hinnie, hogy az obstrukció mögött nem áll igazi hatalmat képviselő közvélemény, teljes odaadással vett részt azoknak munkájában, akik a katonai követeléseket szétválasztani akarták a hadsereg harcképességének fenntartására szükséges reformoktól és áldozatoktól. Mikor a januári választások viszonylagos többséget hoztak a negyvennyolcas iránynak, álláspontja megváltozott. Érezte, hogy a nemzet óriási többsége szenvedélyesen óhajtja a haderőnek magyar szellemmel való telítését, azt, hogy a nemzet a maga érzései szerint is erejéhez mérten fejezhesse ki önmagát benne. A néphadseregek rendszere nem tűrte többé a nemzeti öntudat semmibe vételét. A világszerte fölgerjedt nemzeti aspirációk hatása alól a közös hadsereg se mentesülhetett. Csak a vederő erkölcsi struktúrájának gyarapodása következik el, ha bizonyos mértékig elismerik a magyarság nemzeti kívánságainak jogosultságát éppen azért, mert a magyar az egyetlen népfaj a

dunai birodalomban, amelynek érdekei összefonódtak a dinasztiának úgynevezett öncélúságával s amelynek kifelé irányuló becsvágyai nem is lehettek. Ebből a tételből folyt az is, hogy nem közjogi alapon szorgalmazta a katonai vívmányokat, mint xlpponyi, hanem célszerűségi alapon. Nem fejleszteni akarta a kiegyezést, hanem megerősíteni és népszerűsíteni. Érezte, hogy a nemzet nem távozhatik vesztesként a játékasztaltól, amely önérzetének súlyos csorbításával járna, s új méreganyagot hurcolna a dualizmusba, amit minden nemzeti igény rideg elutasításával, csak erkölcsileg mélyen elítélendő eszközökkel lehetne fenntartani addig-ameddig. Hiszen idővel az irányadó katonai körök is lehetőknek, sőt szükségesnek tartották a magyar aspirációk észszerű kielégítését. Ferenc József életének, de a magyarság újabbkori történetének legmegrendítőbb mozzanatai közé tartoznak azok a kihallgatások, amelyeken 1905-től 1910-ig Andrássy verhetetlen érvekkel hadakozott egy aggastyán megkövült nézetei ellen a magyarság jogaiért a hadseregben s mint egy új kiegyezés létrehozásáért a koronával. Akikkel tárgyalt és értekezett — maga Ferenc József és Wekerle is elismerték, — nem tudták kivonni magukat tiszta okfejtéssel előadott gondolatainak hatása alól. Csak végig kell lapozni a koalíciós kormány minisztertanácsainak jegyzőkönyveit, hogy meggyőződjünk róla, mennyire tudta vezetni, kiegyenlíteni, vagy legyőzni az ellentétes felfogásokat. Nem azzal az izzó fanatizmussal, a parancsolásra és az érzelmi szuggesztiora termett, a maga providencialis küldetésében soha meg nem ingott egyéniség szétömlő és szétrezgő felsőségével, mint Tisza István, hanem magasfeszültségű árammal telített logikájának hideg és metsző s egyúttal hézagtalan vonalvezetésével. A különbség köztük nem célrendszerükben volt, hanem — sprangeri nyelven szólva — életformájukban, belső fejlődésükben, természet-szellemi környezetükben. Megvolt Andrássyban az a rejtelmes képesség, amelyről Montaigne azt mondja, hogy ritkaság tekintetében mindjárt a gyémánt után következik: az íti-lőerő adománya. És amellettt külpolitikai felkészültség és látóköri tekintetében kortársai közül senki sem versenyezhetett vele éppúgy, mint történetpolitikai ismereteinek gazdagságában. Mindenkinél jobban tudta, hogy létünk nagyrészen külpolitikai probléma. Ezért óhajtott minden tényezőt megnyugtató, őszinte békekötésre, nem pedig az ellenfél legázolására. Mikor utóbb az osztrák miniszterelnök, Beck báró, a külügyminiszter Aehrenthal s a hadügyminiszterek nagyjában magukévá tették álláspontját, Ferenc Ferdinánd hideg és nehéz árnyéka vetődött rá ismét a reményekben fénylő magyar közéletre. Azzal fenyegetőzött, hogy Andrássy kívánságainak teljesítése esetén legott lemond katonai rangjáról, kilép a hadseregből s cylinderben és gérokkban tüntető sétát tesz a bécsi Grabenen. A magyar „zsarolások” tehát a nemzetiségek és az osztrák pártok káröröme közepette omlottak össze, jóllehet különösen az annexiós válság hónapjaiban már mindenki biztosra vette a katonai kérdésnek kedvező megoldását, s

a monarchiára annyira életszükségletet jelentő magyar belső békét.

Ehhez a békéhez vezető útról a koalíció programja és a király határozott ellenállásának torlaszait kellett volna elhordani, vagy felrobbantani. Miután a koalíció vezérő bizottságának és a felségnek álláspontja között a hídverés nem sikerült, 1905 június 19-én Fejérváry Géza báró volt honvédelmi miniszter kapott parancsot, hogy kormányt alakítson. A derék katona nem a politikai hatalom megszerzésének mohóságából vállalkozott kabinet alakítására, amely mögött egyetlen képviselő sem állott az országgyűlésen. Az öreg, kemény tábornokot, akkor a darabont testőrség kapitányát, legfőbb hadura rendelte ki Magyarország kormányzására ideiglenes megbízatással, hogy a halaszthatatlan sürgős-gű ügyeket felelős kormány vigye és készítse elő a többségi pártokkal való megegyezést. Bánffy Dezső báró a koalíció megbízásából határozati javaslatot terjesztett elő, amelyet a Ház elfogadott s amely alkotmányellenesnek bélyegezte a kormányt, a szeptember 15-ig elnapoló királyi kéziratot, a vármegyéket pedig felszólította, hogy ne hajtsák végre a kormány rendeleteit. Miután az újból megindult tárgyalások zátonyra futottak, Kristóffy József, mint a darabontkormány belügyminisztere, intő szóval fordult a városi és vármegyei törvényhatóságokhoz, amelyben, bizonyítván a kormány törvényes voltát, megfenyegette azokat a hatóságokat, amelyek az önkéntes adózást és újonccallítást visszartartják. Július 17-én Pest megye adott példát a nemzeti ellenállás módszerére: rendkívüli közgyűlésén kimondta, hogy a befizetett adókat nem szolgáltatja be az állampénztárba s nem kézbesíti a tartalékosok és póttartalékosok behívólevelét. Július 18-án a koalíció vezérő-bizottsága kiáltványt intézett a nemzethez, amelyben megnyugtatta az ellenálló törvényhatósági tisztviselőket, hogy kitartásukért erkölcsi, vagy anyagi jogsérelem nem érheti őket. Július 27-én Kristóffy a szociáldemokrata párt küldöttsége előtt az általános és titkos választójog hívének mondta magát s a kibontakozás alapjául a népparlament megteremtését jelölte meg, amely majd véget vet a gravaminális politikának, kibékíti a nemzetiségeket s letöri azoknak a nemesi és főnemesi klikkeknek a hatalmát, amelyek éket vernek az uralkodóház és Magyarország népei közé, hogy osztályuralmukat nemzeti cégér alatt fenntarthassák. A koalíció megzavarodott s hirtelenében nem tudott egységes állást foglalni a kormánynak ama terveivel szemben, amelyeknek megvalósításával az ügyek adminisztratív vezetéséből egyszerre politikai kormányra akart átalakulni. A függetlenségi párt legalább elméletileg eddig is híve volt az általános választójognak, mint a kossuthi eszmekör egyik demokratikus hagyatékának, komoly erőfeszítést azonban sohasem tett, hogy az megvalósuljon. A párt radikálisabb része (Justhék) nem maradhatott Kristóffy mögött a nép jogok képviselésében. Andássy és a mérsékeltebb negyvennyolcasok rögtön megéreztek, hogy a választójog bevetése a közjogi frontba nem egyéb pokolgépnél,

amely nemcsak a nemzeti ellenállást robbanthatja szét, de a nyers tömegválasztójog levegőbe röpítheti a magyar államiságot és a magyar szupremáciát is.

A választójog reformja mellőzhetetlen feladat volt, hiszen 1872 óta az alkotmányos élet sáncain belül a társadalmi osztályok képvisellete változatlan maradt, az ipari és mezőgazdasági munkásság kívül állott a parlamenti életen, amelynek érdeklődési köre összezsugorodott és szociális szemléletében eltöpörödött. Ausztriában a nemzetiségi viszályok ellensúlyozására felsőbb nyomásra (Ferenc Ferdinánd) a Gautsch-kormány ugyancsak kénytelen volt foglalkozni a választójog reformjával. A népcsászárság eszméje egyszerre kísértett a Lajtán túl azért, hogy végetvessen a nemzetiségi dulakodásoknak, a Lajtán innen pedig, hogy letörje a közjogi harcokat és megsemmisítse a szocialisták és a nemzetiségek szövetségével a magyar hegemoniát. Az új kurzus immár a monarchia mindkét államában kezdte éreztetni a maga ujjenyomatait. Elaggott abszolútizmusokat is gyakran megigéz az a gondolat, hogy népjóléti és szociális programjai gyűrjék le azokat az erőket, vagy azokat a frondőröket, akik mögött tömegérdekek, vagy tömegezők nem állanak. Viszont olyan magyar államférfiak, mint Andrassy, Tisza és Apponyi, más-más pártállásban is teljesen egyetértettek a császári forradalom visszautasításának és a magyar állam alapjai megóvásának gondolatában. Kristóffy választójogi akciója megszólalásra készítette a Gesztre visszavonult Tiszát is, aki hosszabb cikkben azt fejtegette, hogyha a szabadelvű pártnak nem sikerül olyan alakuláshoz csatlakoznia, amely biztosítja a válság megoldását, akkor visszatér a közéletbe, hogy egy hatvanhetes párt élén hirdesse az igazi erőt adó reális nemzeti politikát. Augusztus 10-én a szövetkezett ellenzék vezérlő-bizottsága minden részletre és eshetőségre kiterjedő útmutatást adott a törvényhatóságoknak, augusztus 11-én pedig bizottságot küldött ki a választójog tanulmányozására. Szeptember 15-én a képviselőház ülését újból elnapolták, miközben a szervezett munkások a rendőrség asszisztenciája mellett felvonultak az Országház elé s egy küldöttségük Justh Gyula házelnöktől az általános titkos választójog haladéktalan törvénybeiktatását követelte. Szeptember 23-án a koalíció öt pártvezére (Kossuth Ferenc, Apponyi, Andrassy, Bánffy, gróf Zichy Aladár) ötperces kihallgatást kaptak a királytól, aki felolvasta előttük azt az öt pontot, amelynek elfogadása esetén hajlandó nekik a kormányhatalmat átadni. A király elutasítja a magyar szolgálati és vezényleti nyelvet. A gazdasági viszonyok rendezését (önálló vámterület) Ausztria hozzájárulásától tette függővé, viszont a vezéreknek kötelességük az állami szükségletekről való gondoskodás és az újonclétszám fölemelése. Ezután rövid beszédet intézett hozzájuk, felelőssé téve őket, ha mereven ragaszkodnának álláspontjukhoz, amelyből „kimondhatatlan nyomor és szenvedés” zúdulna Magyarországra s egyben a további tárgyalások folytatásával gróf Goluchowski Agenor külügyminiszterhez utasította

az ötöket. Ők elhárították a király bizalmi emberével való tárgyalást, idegen államférfit nem tartván illetékesnek arra, hogy a magyar ügyekbe bevonják. Épp ily eredménytelen volt gróf Cziráky Bélával, a király új megbízottjával való tárgyalás.

A szeptember 23-iki ultimátum mintha egyszerre „végét szakította volna a többség és az uralkodó között folyó hideg érintkezéseknek is. Ferenc Józsefnek, nemrég még a legalkotmányosabb uralkodónak népszerűsége fagypontra szállott. A közvéleményen átsüvítették a legkeserűbb negyvennyolcas idők emlékei. Október 10-én Andrássy újította meg a többségi pártoknak június 21-iki deklarációját, közben a kormányban bekövetkezett személyi változások és Fejérváry október 28-iki beszéde egy küldöttség előtt (Bacchus-pince) jelezték, hogy legfelsőbb helyen felülkerekedett az ellenállás erőszakos megrendszabályozásának és a proletariátussal való szövetkezésnek gondolata. A kormány kiküldött biztosai csak fürgeteges botrányok és a katonai karhatalom felhasználása mellett tudtak behatolni a törvényhatóságokba, amelyeknek renitens tisztviselőit elmozdították hivatalukból. A koalíció országos gyűjtés útján iparkodott megmenteni az ellenállás áldozatait, a tisztviselőket az anyagi összeomlástól. Egyesek szép példaadása ellenére az akció éppoly kevésbé vezetett sikerre, mint a Tulipán-mozgalom, amely az osztrák ipartermékek társadalmi bojkottjával akart hatni Ausztriára, a jelvények árából pedig az ellenállás anyagi bázisát próbálta megteremteni. Január 26-án még egy békekísérlet történt, mielőtt a király elszánta volna magát az országgyűlés feloszlására és a nyílt abszolutizmusra. A többség Andrássy útján azt az üzenetet küldte Ferenc Józsefhez, hogy kölcsönösen függesszék fel a katonai kérdés körül támadt vitákat, amelyekben tétessék bírónak a nemzet, hogy a választójog kiterjesztése után mondjon ítéletet: akarja-e a katonai követeléseket, vagy nem. Bécsben már érezték, hogy az ellenállás inai meglazultak, hogy a többségi vezérek nem merészelik a hűrt feszíteni a forradalomig, hogy ők maguk is gyengének tartják a nemzetet egy aktív erő kifejtéssel járó próbatételre, s a vármegyéknek az a harciassága, amelyben feléledni látszott a múlt század húszas éveinek vis inertiae-ja, a modern állami és társadalmi élet viszonyaiban nem egyéb, mint vonagló anakronizmus. Ferenc József elhárította az új kormány békeajánlatait, hiszen tanácsosai azt mondták, hogy hetek kérdése az egész nagy-pipájú, kevésdohányú kurucság likvidálása. Még elcsüggesztőbb tény volt, hogy február 19-én a Ház nyugodt méltósága dacára a magyar alkotmányra esküt tett honvédsapatok Nyiry Sándor altábornagynak, mint a királyi biztosnak, rendeletére megszállták az országházat s hogy az országgyűlés, feloszlása megtörtént az új választás kiírása nélkül.

A koalíció sorai megbomlottak. Elsőnek Bánffy vett búcsút a küzdelemtől, amely szerinte „szánalmas fiaszkóval” fog végződni, azután éppen azok a tényezők kezdték hangoztatni a békekész-

séget, akik évekig tartó lelkiismeretlen bűjtogatásaikkal és szakadatlan obstrukciójukkal a társadalmat belekényszerítettek az ellenállásba, a közigazgatási tisztviselőkkel együtt. A már reménytelen harc legkeményebb figurája az a hatvanhetes Andrássy volt, aki alig bírta a lelket tartani a pár hónappal ezelőtt még rendíthetetlen harcosokban, a hirtelen felszökkenések és a gyors elbátortalanadások katonáiban, ez új nagyidai cigányoknak fehérneműig terjedő ijedségében. E sorok írója a vezérlő-bizottság több tagjától hallotta, hogy a zászló begöngyölítése már sokkal előbb megtörtént volna, ha a negyvennyolcasoknak nem kellett volna pironkodni ok a „fekete gróf” szemrehányásaitól. Andrássy tévedése az volt, hogy erkölcsileg is erősebbnek hitte a magyar társadalmat, mint aminő az volt a valóságban. Nem hiába vádolta meg Tisza néhány hónappal ezelőtt a volt obstruktorokat, hogy „mérges illúziók okozta részszegségben” szenvednek, mikor belevonszolják a nemzetet egy kilátástalan és egyenlőtlen párviadalba az uralkodóval, Ausztriával és a nemzetiségekkel szemben. 1906 március 20-án a nemzetiségi képviselők kiáltványt intéztek választóikhoz, amelyben a magyar parlamentet megvádolták a nemzetiségek elnyomásával, tiltakoztak a magyar nacionalizmus túlkapásai ellen és fölkínálkoztak Bécsnek. Az a körülmény, hogy a forradalmi szocializmus által hátbatámadtatni lehetett a küzdő nemzetet, s hogy mindvégig tömegeivel rendelkezésére bocsátotta magát a császári autokráciának, azt bizonyította, hogy az udvari politikának sikerült szembeállítani a népjogot a nemzeti joggal s hogy a demokrácia és a népi erők nem a magyar nacionalizmusnak, hanem az udvari politikának erőtartalékát alkották. Amikor ily módon — uno ictu — kihívták a magyar állameszme összes ellenségeit, a függetlenségi párt Polónyi Géza és Supilo horvát képviselő közvetítésével a szerb-horvát koalícióval megkötötte az úgynevezett fiumei rezolúciót (1905 október 2), amelyben a horvát szábornak ellenzéki tagjai, a Reichsrat, az isztriai és dalmáciai tartománygyűlések horvát tagjainak részvételével, kimondták, hogy a horvátok és a szerbek rokonérzéssel kísérik a magyar nemzet küzdelmét s e harcban Ausztria ellen foglalnak állást. Könnyen teheték, mert valóságos értékű támogatásra amúgy sem voltak kaphatók s mert e plátói nyilatkozat fejében bírták Kossuth és Polónyi ígéretét, hogy az összeomlott horvát unionistáktól ők veszik át a hatalmat Zágrábban. Ez a fiumei rezolúció olyan elemek kezére játszotta a hatalmat a Dráván túl, amelyeknek többségéről pár év múlva bírósági tárgyalás aktái és tanúvallomásai igazolták, hogy összekötötést tartanak fenn a belgrádi hivatalos tényezőkkel.

Ilyen volt a nemzeti front állása, amikor április 4-én beköszöntött a váratlan fordulat. A király megbízásából Pejérváry fölkereste Kossuthot: a látogatáson tisztázódott, hogy hajlandó elfogadni a koalíció február 4-iki ajánlatát, vagyis, hogy a kibontakozás ügyét az általános választójog alapján kell megfontolni, azaz a Kristóffy-féle választójogi tervezetben foglalt sza-

vazói számot alapul véve, a szövetkezett ellenzék kötelezettséget vállal az általános választójog behozatalára, s ez új választójog alapján létesülő országgyűlés döntsön, hogy akarja-e folytatni a közjogi harcot, vagy sem. A koalíció vezérlő-bizottsága április 5-én elfogadta a király ajánlatát. „A fegyvert nem tettük le” — mondotta Apponyi, — „csak átkovácsoljuk a munka eszközévé anélkül, hogy az megszűnnék acél lenni.” Formailag tehát nem volt se győző, se legyőzött. A küzdelem e szerint félbeszakadt egy mindkét félre kelletlen, nem őszinte kompromisszummal, amelynek mérlegében a koalíció javára esett, hogy elnyerte a hatalmat s nemzeti érzésű tényezők kezére jutott a választójogi kérdés megoldása, hátrányára, hogy a fényes nevek dacára is (Wekerle, Kossuth, Apponyi, Andrássy, Darányi, stb.) a konfliktus okainak tisztázása nélkül, az uralkodóval való viszony megrongálása következtében a kormány gyenge volt, nem rendelkezvén a legfelsőbb bizalom ama mértékével, ami szükséges lett volna, hogy a monarchiaszerte egyre vakmerőbb magyarelles üzelmek nyílt támadását, vagy aknamunkáját legyőzhesse. Andrássy személy szerint nem akart résztvenni a kormányzásban, amely hatalomrajutásának módjai a nemzet presztízsén foltot hagytak s benne fölkeltették a legyőzetés megalázó érzését. Csak a király egyenes kívánságára vállalta a belügyi tárcát, amelynek hatáskörébe tartozott a létünkre oly döntő hatású választójogi kérdés megoldása, s ebben a korona és a radikalizmus szövetségének megbontása s bizonyos reményt fűzött hozzá, hogy mint egyik felelős tanácsadója, a hivatali érintkezések folyamán alkalma kínálkozik álláspontjának megnyerni a királyt a katonai kérdésben s sikerülni fog új guvernementális többséget szervezni a szabadelvű párt helyére. Április 10-én a Wekerle-kormány miniszterei elfoglalták hivatalukat. Tisza István nem akarván ellenzékét játszani olyan többséggel szemben, amelynek közjogi és társadalmi radikalizmusát a népszerűség múltó glóriája övezte, feloszlatta pártját és elhagyta a cselekvő politikát, amelynek nem egy fordulata már igazolni látszott őt, amikor óvakodott megbontani a nemzet és az uralkodóház harmóniáját. Ki hitte volna, hogy néhány év múlva maguk a koalíciós vezérek fogják visszahívni a bihari Cincinnatust az eke szarva mellől, méltósággal viselt önkéntes száműzetéséből, hogy vegye kezébe az összekuszált válság rendezését?

„Nagy áldozatokat hoztam, hogy a miniszteri széket elfogadtam” — mondta Kossuth Ferenc az őt ünneplő hívek sokasága előtt; — „ennek a miniszteri széknek én hozzám kell alakulnia, nem pedig nekem a miniszteri székhez.” Az örömujjongás paroxizmusában lehetett ilyet mondani, de a hétköznapok száraz fényessége nem tűrte állandóan a jelszavak és a tények körül gomolygó félhomályt, a függetlenségi párt hatvanhetes kormányzásának származási titkát. Éz a kétértelműség ássa alá a függetlenségi politikusok erkölcsi hitelét. Gutgesinnt politikát folytatni s ezt ódon kuruc motívumokkal hangszerelni: egyelőre még nient valahogy, amíg tartott a tömegmámor. Idővel majd művészté

fejlődik az annyit ostromozott oportunizmusnak nacionalista szövegekkel való felcífrázása, s az a frázisgyár, amely négy évtizeden át ontotta a maga szélsőbali ipartermékeit, 1906-tól nagyobb virágzásba lendült, mint valaha. Hogyan lehet szeparatista beszédekkel leplezni a közjogi alap szolgálatát úgy, hogy negyvennyolcas círádákkal ékesítsék fel a közösügek roszkatag rendszerét, miként lehet fölfelé haladni a lejtőn a népszerűség régi szerelvényeinek terhével: az ellenmondásnak ezt a sivár játékát ideig-óráig lehetett kendőzni a szónoki virtuozitás csodálatos mutatványaival, de vége nem lehetett más, mint a leggyászosabb erkölcsi összeomlás, vagy új, még az eddigieket is felülmúló konfliktus a monarchia valamennyi antidualisztikus elemével és az uralkodóházzal. Ügy hirdették elveiket utóbb már, mint egy francia író jegyezte meg Gassendiről, a hittudósról: úgy tanította a teológiát, hogy maga se hitt benne.

Az új parlament összetétele ez volt: 252 függetlenségi, 73, majd a szász képviselők és egyéb csatlakozásokkal 101 alkotmánypárti, 33 néppárti, 23 pártonkívüli, 26 nemzetiségi, 1 újjászervezett szocialista (Mezőé) és 1 parasztpárti (Achim), 3 demokrata, A kiegyezés óta az első eset, hogy a függetlenségi párt egymagában többségre jutott az összes hatvanhetes töredékekkel és pártokkal szemben. A másik, a parlament társadalmi struktúrája tekintetében feltűnő jelenség a rengeteg politikai újonc (magában a függetlenségi táborban 150), közte sok vidéki ügyvéd, földbirtokos, katolikus és protestáns lelkész, az Andrássy és Apponyi körében megjelent ifjú arisztokraták nagyszáma, egészben véve nem jobb és nem rosszabb, mint például Bánffy Háza volt, azzal a különbséggel, hogy a független elemek száma felülmúlta mindazt, amit országgyűlési képviselők tekintetében a szabadelvű párti többség valaha is elért.

A lelkesedés tüzeit kissé lelohasztotta a nemzetiségi képviselők viszonylag nagy száma, kik közt ott lehetett találni Maniu Gyulát, Vajda-Vojvoda Sándort, Hodzsa Milánt, kik nemsokára nagy szerepet fognak vinni a monarchia összeomlásánál, a régiek közül az öreg szerbet, Polit Mihályt, a szerb-magyar testvériség egyik oszlopát, A nemzetiségek váratlan előretörése következménye volt egyrészt a választások kétségtelen tisztaságának, másrészt annak a ténynek, hogy a románok kezdeményezésére a nemzetiségek szakítottak a passzivitással, hogy jelen legyenek s prédájukra lessenek a nemzet és az uralkodóház viszályából.

A királyi trónbeszéd május 22-én a demokratikus nemzeti állam posztulátumát hangsúlyozta „tekintettel a közelmúlt sajnálatos eseményeire, a közigazgatás alkotmányos és törvényes menetének megóvását” s előterjesztését olyan javaslatoknak, amelyek „a törvényhatóságok önkormányzati jogkörének biztosítása végett a közigazgatási bíróság hatáskörét” tágítják, hatásköri összeütközés esetén eldöntésének „független bíróság elé utalását”. Wekerle május 30-án mondta el a kormány programját: „Vállalkoztunk a kormányzásra, hogy megmentsük az alkotmányt,

hogy fenntartsuk a parlamentarizmust, hogy biztosítsuk a törvény és jog uralmát és a polgári és egyéni jogok szabadságát”; a kormányzat 67-es alapon áll, az „Ausztriával való viszonyunkat nem szövetségi, hanem szerződési alapon kívánjuk megújítani”; bejelentette a készfizetések felvételét, mint az 1892-ben megkezdődött valutareform befejezését, a katolikus autonómia előkészítését, a kultúrpolitikában „az oktatás minden fokozatán a magyar állameszme kifejezésre juttatását”, anélkül, hogy „útját állana a nem magyarul beszélő polgárok kulturális fejlődésének”; a horvátoknak meg kell adni, ami törvény szerint az övék, „ha azt akarjuk, hogy ők is megadják nekünk azt, ami bennünket megillet: „azon rég fölmerült kívánalmakat is honorálni fogjuk, hogy nemcsak az állami közigazgatásban, hanem az állami üzemeknél is horvátul is tudó egyéneket alkalmazzunk.” A miniszterelnök kiemelte a hármas szövetséghez való hűséges ragaszkodást, mint külpolitikai biztonságunk talpkövét. Ez a nyilatkozat annál nyomatékosabb szükségességgnek látszott, mert Kossuthnak és a negyvennyolcas pártnak hatalomrajutásától a hármas szövetséggel ellentétes hatalmi csoport közvéleménye, sőt az erősen ingadozó olaszok is azt a benyomást merítették, hogy a magyarság hátat fordít a német politikának, amelynek felelőtlen gazdája, II. Vilmos császár, határozottan rosszalta a véderő harcképességének szabotálását és a magyar követeléseket.

A francia és a brit sajtóban megelevenedtek a magyar rebellió kossuthi hagyományai, amelyek a nyugati hatalmak segítségétől várták a magyar függetlenséget. Hiszen a negyvennyolcas párt egy része (Ugron) már a század elején nyíltan hangoztatta német-ellenességét, s a hármasszövetséget „halvaszületett alkotásnak” tekintette, lehetetlennek tartván, hogy „politikai szövetségben legyünk Németországgal, mikor az gazdasági háborút folytat ellenünk”. Maga Kossuth Ferenc sokáig tétovázott, a párt régi külpolitikai hitvallása és a hármasszövetségi hatvanhetesek és Apponyi között. A párt álláspontja éppúgy szétmállik a hatalom és a tradíció elemeinek e vegytani oldatában, mint ahogy feledésbe mentek a nemzetiségi politikának Mocsáry Lajos által hirdetett elvei is, egészen addig, amíg radikálisabb szárnya a bankkérdésben összeütközött újból a bécsi felfogással s amikor Justh Gyula és társai tudatosan és nyíltan szövetségeseket keresnek egy új nemzetiségi tájékozódással, a polgári radikálisokkal és a szociáldemokratákkal.

Wekerle programnyilatkozata fölszólalásra készítette Maniut, a román frakció elismert vezérét, aki nem követelt többet, mint a nemzetiségi törvény végrehajtását. A szerbek szónoka Musinszky Döme, kijelentette az indemnitási vitában, hogy támogatja a függetlenségi harcot s parlamenti bizottságot kért a nemzetiségi kérdés tanulmányozására: „barátságosan es bizalmasan lehet elintézni a dolgokat, s aztán a közös ellenség (Ausztia) ellen fordulni”. A „magyaron” szerbekkel széniben azonban érezhető már áttörő befolyása a nagyszerb áramlatnak

is, amely az Obrenovics-dinasztia pusztulása óta (1903 június 10) a szerbiai hivatalos körök pártfogása alatt indult el, égzengés és villámlás közepette a maga végzetes pályájára. 1906 július 6-án elzárták a szerb határt, ami egyenes következménye volt a monarchia agrárvédelmi politikájának, melyet viszont a német piacról való kiszorítás indokolt. A magyar delegációban azzal vádolták Goluchowskit, hogy a határzárlat oka a Skoda-gyár ajánlatának elutasítása volt a szerb kormány részéről. Wekerle a Házban tiltakozott az ellen, hogy a függetlenségi párt „szerb testvéreinkkel az országon belül ententeot keresvén, más külpolitikát folytasson, mint maga a nemzet”. Maga Kossuth kénytelen volt kijelenteni, hogy szerb részről huzavonát tapasztaltunk, s „nem is annyira gazdasági, mint politikai szempontból” járultunk a vámháborúhoz, amely nyilatkozat annyiban fejté ki a szöveget, hogy a Karagyorgyevicsek Szerbiája akkor már odakötötte a maga lélekvesztőjét a cári Oroszország gályájához. Ne feledjük el, hogy 1900 táján a hármasszövetség már bénultnak tekinthető.

A francia-olasz közép-tengeri szerződés Olaszországnak jogot szerzett Tripolisz birtokbavételére (1900 december 14). Ezek után Delcassé, a revanche-politika külügyminisztere nyugodtan állíthatta a Kamarában, hogy Olaszország „soha és semmilyen formában nem lesz hazánk ellen irányuló támadás eszköze”. Olaszország „extratourjai” bizonyos rendszerességet, határozott irányt akkor öltöttek, amikor Anglia, szakítva a fényes elszigeteltség politikájával, a kontinentális hatalmi csoportok egyikével való együttműködést kereste. Salisbury és Joe Chamberlain, a brit imperializmus legöntudatosabb képviselői, kezdetben a német birodalom barátságával akarták alátámasztani irányukat, s a szövetség alapjául a marokkói birodalom megosztását jelölték meg. Bülow és a császár azonban nem értették meg az angol politikában beállott fordulat világtörténelmi jelentőségét. Holstein, a „szürke excellenciás”, a A Vilhelmstrasse esze, akit hipnotizált az orosz barátság, s aki a német flottatörvény ellen ügyesen kieszelt csapdát látott Anglia szövetségi ajánlatában, olyan rideg magatartást tanúsított az angol tervek iránt, hogy a konzervatívokat időközben felváltó liberálisok elismerték Franciaországnak Marokkóra vonatkozó igényeit (1904 április 8), s ha nem is zárt szerződés formájában, de a világpolitika összes vitás kérdéseire kiterjedő egyezmények hálózatával teremtették meg alapját a francia-angol entente cordialnak, s ezzel Nagybritannia a hármasszövetség ellenségéhez csatlakozott. Goluchowskinak az volt a felfogása 1903-ban, hogy Olaszország folytonos eltávolodása miatt a központi hatalmakra egyedüli mentség: megegyezni Oroszországgal. Bülow azonban Olaszország felől éppoly illúziókkal áltatta magát, mint ahogy nem fogta fel annak idején Salisbury és Chamberlain ajánlatainak értelmét. Ugyancsak Goluchowski érdeme volt, hogy a müncheni egyezmény (1903 október 2) által hosszabb időre lekötötte a cári birodalmat a balkáni statusquóhoz, ami első állomásává lehetett volna a császári hatalmak szövetségé-

gének újjászervezésére, s amely egyezményt Oroszország azért is vállalta magára, hogy a keletázsiai bonyodalmakban Nyugat felől biztosítsa a hátát. Az algecirasi konferencia (1906 január 16—április 17), amely a marokkói konfliktus békés elsimítására a nagyhatalmak részvételével ült össze, Németországot és a kettős monarchiát elszigetelt diplomáciai állapotban érte: Olaszország szövetségesei ellen szavazott, Oroszország az angol-francia álláspontot támogatta. 1907 augusztus 31-én készült el a francia-angol külpolitika másik mesterműve: az angol-orosz entente cordiale, amely Perzsiában, Tibetben és Aganisztánban kiegyenlítette az orosz-angol ellentéteket. A gyűrű kezdett összezárulni a központi hatalmak teste körül. A francia revanche négy évtized múlva Sedan után többet ért el, mint a legvérmesebb hazafiak is álmodták.

Renan azt írta a francia-német háború alatt: „átengedhetünk mindent, Elzászt, Lotharingiát, aláírhatjuk a békét, de azután gyűlölet mindhalálig, készülődés megállás nélkül, szövetkezés, akivel csak lehet, határtalan engedékenység minden orosz igény-nyel szemben; egyetlen cél, egyetlen életöszön: megsemmisítő harc a germán faj ellen”. 1907-ben nemcsak a szláv világ volt kész, hogy beálljon a revanche-politika hűbéresei sorába, de az angolszász világ is, hogy háromágú szigonyával lesújtsa új vetélytársát a tengereken és a világkereskedelemben. A bekerítő politika nem hagyta ki számvetéseiből a dunai monarchiát sem, de YTT. Edvárd király ismételt kísérletei (Ischlben és Marienbadban 1905—1907) nem jártak a várt eredménnyel. Ferenc József birodalma megmaradt Németország „brilliáns szekundánsának”, ahogy Vilmos nevezte Algecirás után egyetlen szövetségeseit. Goluchowskinak látszólag passzív, vagy inkább konzervatív külpolitikája a monarchia szervei összetételének ismeretén alapult. Aggodalommal szemlélte Olaszország csendes átfarolását az entente hatalmai felé, másfelől arról iparkodott meggyőzni Bülowot, hogy a német politikának mérsékelnie kell a súrlódási felületeket, akár a nyugati hatalmakkal, akár, hogy olymódon vonja el a cári birodalmat a bekerítés diplomáciai gyűrűjéből, hogy támogatja annak keletázsiai törekvéseit. A helyzet a japán-orosz háború alatt a központi hatalmak szempontjából lényegesen javult. Oroszországot megtépázta a vereség s az 1905 januári forradalom megbénította akcióképességében. (roluchowski azonban áldozatául esett a magyar válságnak, amelybe császári és királyi urának parancsára avatkozott. A magyar delegációban (1906) olyan súlyos támadások érték, hogy le kellett mondania. Utódja egy céhbéli diplomata, Aehrenthal-Lexa Alajos báró, akit a kettős monarchia legerélyesebb és legtevékenyebb nagykövetének tartottak s akit Ferenc Ferdinánd is támogatott, azzal a programmal foglalta el székét a Ballplatzon, hogy Goluchowski nyomdokain haladva továbbfejleszti az orosz barátságot és újjáéleszti a szövetséget az északi hatalmakkal. Sajnos, minden lépése és ténye ellenemondott annak a menetrendnek, amelyet maga elé tűzött.

Az 1908. jan. 27-én nyilvánosságra hozott szandzsákvasút terve egyszerre hívta ki Olaszország féltékenységét (Albánia) és Oroszország érzékenységét, amelynek külügyminisztere, Izvolszkij, a műrzségi program megsértésével vádolta a monarchiát, a szerajevói-uvaci vonal tervezett meghosszabbítása által.

Aehrenthal aktív, céltudatos külpolitikába akarta összefogni a monarchia szertehulló erőit és sikereket óhajtott elérni, hogy összekalapálja az uralkodóház alatt a birodalom népeit s Európa-szerte ható cáfolatát adni annak a hitnek, hogy a dunai monarchia megszűnt mint önálló és öncélú nagyhatalom. A Balkán szlávjait Aehrenthalnak végig nem gondolt akciói hatalmas hullámszamba hozták, Oroszország föléledt érdeklődéssel fordult újból a közel-Kelet felé, főképpen Szerbia irányában, amelyet Angliával egyetértésben az entente legerősebb balkáni hídfőjévé épített ki évek során. VII. Edvárd 1908. jan. 29-iki trónbeszédében jelezte, hogy Anglia cselekvő részt akar venni a balkáni ügyek rendezésében s e célból februárban közölte a berlini kongresszus aláíró hatalmaival macedóniai reformtervezetét. Az ifjú-török forradalom (1908. júl. 23), amely alkotmányt adott az ottoman birodalom népeinek, keresztülhúzta az orosz-angol diplomácia számításait, Aehrenthalt pedig arra ösztönözte, hogy Boszniát és Hercegovinát annektálja, s ily módon kivonja a török népképviselési szuverenitás alól (okt. 5). Ferenc József birtokába vette „dicső őseinek jogán a magyar trónon” a megszállott tartományokat. Ez a tény, amelynek diplomáciai előkészítése nem volt tapintatos és kielégítő, a buchlaui megállapodások ellenére sem, felbolygatta a balkáni statusquót, a monarchiára bőszítette a szerb kormányt, Oroszországot megalázta s az angol közvéleményt is ellenünk uszította, amely a berlini jegyzőkönyv felrúgását látta az annexióban. Maguk a hármasszövetségbarát ifjú törökök is el voltak keseredve, amit csak kevésbé enyhített a Szandzsáknak (ahová egy évvel ezelőtt még Aehrenthal stratégiai vasutat akart építeni) egyidejű kiürítése s csak hónapokkal később szereltek le ötvennégy millió korona kárpótlás ellenében, amelyet külügyminiszterünk ajánlott fel az osztrák ipar bojkottjának megszüntetése fejében. Az annexiót a magyar minisztertanácson Andrassy hosszabb nyilatkozatban ellenezte, mert Európa a monarchia hódító szándékát sejtette belőle, mert sieteti az angol közvélemény elhajlását a monarchiától s mert tényleges erőgyarapodást nem látott benne. Ha mégsem mondott le — mint tette azt Széli Kálmán az okkupációs időkben, — azzal indokolta meg, hogy kellős közepén vagyunk egy nagy diplomáciai bonyodalomnak, mert a háborús esély sincs kizárva s mert e súlyos válság tetőpontján egy, a lemondásával már ügyse megváltoztatható tény következéseinek külpolitikai lebonyolítását csak nehezebbé teheti egy magyar kormánykrízis. Meglepő, hogy az entente-hatalmak között épp Anglia volt a legharciasabb, s hogy a brit sajtó tüzelt leginkább a dunai birodalom ellen. A német birodalom erőteljes fellépése azonban Aehrenthalt tette győz-

tessé az Izvolszkijjal vívott párbajban. A cári Oroszország még nem heverte ki a japáni háborúban kapott sebeit, tehát Szerbiának is engednie kellett. A Clemenceau kormány épp az annexióválság legforróbb napjaiban kötötte meg a Franciaországra nézve oly kedvező második marokkói egyezményt (19Ü9 febr. 9). Sztolipin orosz miniszterelnök nagyszabású agrárreformmal akarta hazáját mentesíteni a permanens forradalmak veszedelmétől. Szerbia tehát már március 31-én ünnepélyesen kijelentette, hogy a megszállott tartományoknak a monarchia által történt birtokbavételével semmiféle jogsérelem nem érte s hogy szomszédjával barátságos viszonyba lép.

A magyar függetlenségi párt közvéleménye e nehéz órákban teljes erővel felzárkózott az uralkodóház mellé. Több helyen pártgyűlések, valamint az elmaradhatatlan törvényhatósági közgyűlések hangoztatták a magyar nemzet lojális hűségét és kötelességét, hogy megfelel a *pragmatica sancti*ből eredő közös védelem feladatának. Andrassy és Apponyi katonai „rögeszméi” sohasem állottak közelebb a megvalósuláshoz, mint ekkor. Alighogy elmúlt a veszély, Bécsben azonnal más hangulat kerekedett felük Mint az olasz közmondás tartja: *passato il pericolo, gabato il santo*. Ferenc József azt mondta Andrassynak (1909 ápr.), hogy a mozgósításnál a hadsereg bevált, nem szabad tehát hozzányúlni a „gutbewährt” szervezethez.

Amíg a koalíció eljutott a maga nagy válságáig a katonai követelések végső elhárítása következtében, addig is újabb incidensek sorozata mélyítette az űrt a korona és a kormány között. A király megtagadta hozzájárulását a darabont-kormány felelősségrevonásához; meg kellett elégedni egy megbélyegző nyilatkozattal, amelyet a Ház többsége elfogadott. Lengyel Zoltán vádjai következtében menesztették Polónyi Géza igazságügyminisztert, ami módfelett felingerelte a negyvennyolcasok egy részét Andrassy ellen. Az alkotmánybiztosító törvényjavaslatokban a király a maga jogainak és hatalmi körének csorbítását látta; a lappangó válság azért nem tört ki, mert a koalíció belügyminisztere a király aggodalmait fölkelő javaslatokon bizonyos változtatásokat eszközölt és mert azzal érvelt folyvást, hogy a király nem lehet szószegő a trónbeszéd ígéretei után. Rengeteg tárgyalás után tető alá hozták a Wekerle—Beck-f éle gazdasági kiegyezést, amelyben súlyos áldozatokat kellett hozni a Kossuth-féle vám szerződési formula fenntartásáért és azért, hogy a bankkérdésben 1910-ig kitérhessenek a függetlenségi párt Justh-csoportjának önálló bankos követeléselei elől. A válság, amely „a negyvennyolcas politikának hatvanhetes alapon folyó kormányzásával járt”, folyton más és más alakot öltött. „A bankkérdés dolgában — írta Kossuth a párt lapjában — követelésünk minimuma az, hogy a bankszabadalom a teljes paritás elvén csak az Ausztriával kötendő kereskedelmi szerződés időpontjáig hosszabbítható meg, de a meghosszabbítással együtt a készfizetések is felveendőek.” Wekerle 1907 november 13-án bejelentette a kvóta

kétszázalékos emelését. A koalíció törvényalkotásai között külön említést érdemel Apponyi két népoktatási törvénye, az állami elemi iskolák tanítóinak illetményszabályozásáról és a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságáról, amely heves támadásokat váltott ki a nemzetiségi csoport részéről s a jogosság némi látszatait kölcsönözték is ahhoz a külföldön is terjengő vádhoz, hogy iskolapolitikánkat a magyarosítás célzata hatja át. A szociálpolitikai alkotások között Darányi cselédtörvényét és Szterényi József kötelező munkásbiztosítását kell felemlítenünk, országos pénztárral, az autonómia és az állami felügyelet kompromisszumával. Bizonyos egészséges konzervatív haladó szellem hatja át e törvényeket, amelyek ellen a függetlenségi párt maradi árnyalata berzenkedett. Darányi 1909 végére elkészítette a telepítésről szóló monumentális törvényjavaslatát is, amely száznegyven millió aranykoronát szán a kincstári birtokokon alkotandó telepes falvak céljaira, a javaslatot azonban a munkapárti kormány visszavonta. A vasúti pragmaticáról kidolgozott törvényjavaslatot a horvátok támadták s meg is obstruálták azon az alapon, hogy sérti a horvát kiegyezést. Heteken át folyt a horvát nyelvű obstrukció, amely a függetlenségi pártra dühítette drávántúli szövetségeseit, a szerb-horvát koalíciót. Zágrábban a jogpárt és Starcsevics hívei óriási tüntetéseket és felvonulásokat rendeztek a magyar államjogi kapcsolat ellen s a Dunától az Adriáig terjedő horvát királyság megteremtéséről beszéltek a nagy Ausztrián belül. A koalíció többsége a házelnököt, Justh Gyulát arra akarja kényszeríteni, hogy fojtsa a szót a horvátokba. Justh azonban igazságos liberalizmussal kezeli a házszabályokat, amelyeknek reformálása most már égető feladattá vált azok szemében is, akik eddig a Háztanácskozások szabályainak kazuisztikus magyarázatában szerezték politikai szereplésük erkölcsi alapjait. A horvát obstrukcióval úgy végeztek, hogy a javaslat rendelkezéseit egyetlen szakaszba vonták össze.

A házszabályok szigorítását parancsoló érdekké tette a választói jog kiterjesztése is, amelyről szóló javaslatot 1908 november 11-én tette le Andrassy a képviselőház asztalára. A koalíció maga ellen kényszerült fordítani azt a fegyvert, amellyel éveken át halálra sebezte politikai ellenfeleit. Andrassy választójogi javaslata hatalmas államférfiúi munka eredménye volt; meg kellett oldania a szavazati jog radikális reformálását s új és nagy tömegeknek az alkotmányos életbe való bevezetését, anélkül, hogy az értelmiség vezető szerepe és a magyarság politikai túlsúlya szenvedne. Választójogot adott minden huszonegyedik évét betöltő férfinak, aki írni-olvasni tud; tizenkét írás-olvasástudatlan (ösválasztó) választ egy megbízottat, akinek országgyűlési választójoga lesz. Hogy az ilyen feltételek alapján nyert új szavazati joggal felruházottak nyers tömege fel ne billentse a társadalmi erők egyensúlyát, Andrassy kettős és hármas (plurális) szavazati jogban részesíti a harminckettedik életévüket betöltő,

katonai szolgálatuknak eleget tett, legalább háromgyermekes polgárokat, akik legalább húsz korona egyenes állami adót fizetnek, vagy akik elvégezték a középiskola, vagy a polgári négy alsó osztályát; hármasszavazatot kap az a közvetlen választó, akinek középiskolai, vagy ezzel egyenértékű képesítése van, vagy aki legalább száz korona egyenes adót fizet. A javaslat indokolásában azt a célt tűzi ki, hogy a hirtelen meggyarapodott választószám dacára, amelyre a koronával kötött paktum kötelezte, lehetővé tegye a józan megfontolás, a műveltség és a higgadság uralmát. Legalacsonyabb értelmi cenzusnak az írni-olvasnitudást veszi, de elutasítja a magyar nyelv kikötését, amely „elvesztené a nem-magyarajkúakra nézve a választójog könnyen megszerezhető voltát”. A függetlenségi pártot a javaslat azért aggasztotta, mert ellene mondott az elvi jogegyenlőségnek, s mert a higgadtabb elemek intézményes túlsúlyára épített parlamenti reformtól féltették a nagy tömegek hazafias szenvedélyeiből eredő mandátumaik állományát. Viszont a némaságával először szakító „bihari remete” — ha az árnyalatokban emelt is kifogást a javaslat ellen — híveit arra buzdította, hogy a konzervatív nemzeti gondolat fenntartása érdekében álljanak a reform mellé, amely, nyilvánosságra jutásának első percétől fogva, a radikális elemek ostromának pergőtűzet vonta magára.

Áll ez elsősorban a, hazai szociáldemokrata pártra, amelynek ugyan egyetlen képviselője sem ült az országgyűlésben, a közéletben való hatalmát azonban nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni. Az „országos pártértekezlet” felszólította Magyarországot egész proletariátusát, hogy készüljön haladéktalanul a legelkeseredettebb ellenállásra s már 1906-ban tömegsztrájkokkal fenyegetőzött, ha „az osztályparlament nem iktatná törvénybe az általános, egyenlő, titkos választójogot”. A pártnak az 1907-iki kimutatások szerint több mint nyolcvanezer szervezett tagja volt, s az utcát legalább a fővárosban könnyen és biztosan mozgósítható tömegeivel birtokában tartotta, szemben a század utolsó éveivel, amikor még a hazafias ifjúságé volt a szó a pesti aszfalton. Nagy agitációval vonult fel a „fekete gróf” javaslata ellen a Húsz a d i k S z á z a d című folyóirat körül gyülekező intellektuális tábor, a Jászi Oszkár vezetése alatt működő magyar szociológusok csoportja, amely ha polgári radikálisnak mondotta is magát, valójában a szocializmus harcainak szellemi munícióját ő szolgáltatta s egy egész tekintélyes értelmiségi rétegnek, a magyar közéletben elhelyezkedni nem tudó zsidó értelmiségnek vezérkara volt. Az új docthiairek, a társadalmi és politikai reakció ellenhatásainak minősítették a javaslatot, s Méray Horváth Károllyal, akinek bizonyos része volt a koalíció és a király 1906-iki paktumának előzményeiben, valamint a belső emigrációjából visszatérő Kristtóffyval, azzal vádolták Andrássyt, hogy megszegte a bécsi egyezményt a titkosság és egyenlőség elejtése által. A Jászi-féle ideológia éppúgy elvetette a magyar osztályuralmat, mint Ferenc Ferdinánd főhercegét. A nemzetiségi kér-

dés új szemléletében (keleti Svájc) is megegyeztek a trón leendő urával, ha burkolt föderatív terveinek határozottabb körvonalait nem is ismerték. Kristóffy személyén át különben összeköttetésben voltak a Belvederé-vel, s a császári demokráciában sokkal inkább bíztak, mint abban, amit egy magyar főnemes képviselt. Úgyszintén nyílt barátkozást tartottak fenn a nemzetiségi vezetőkkel (Maniu, Goldis, Hodzsa, Vajda-Vojvoda, stb.), akik elhitték velük, hogy nem tartozik céljaik közé a magyar államterület feldarabolása, hanem a Habsburg-birodalom keretein belül akarják elérni a népállam eszményét a nemzetiségi egyenjogúsítás alapján. A szociológusok nagy parlagra szántottak bele ekevasukkal: szellemi elődjük gyanánt Eötvös Józsefre, Grünwald Bélára, Mocsáry Lajosra hivatkoztak. Minden nemzeti tradíció iránt érzet halálos idegenségük, gyökértelen antihistorizmusuk, a külföldi példák társadalmi szemléletének igézete, szektárhis türelmetlenségük minden, az ő világnézetükkel ellentétes törekvés ellen, vad lázadásuk nemcsak a magyar illúziók, de a magyar nemzeti lét minden szerves hagyománya és intézménye ellen is, a közjogi kérdések iránt tanúsított abszolút közönyük, amely időnként, egyes esetekben, egy ezeréves múlt minden értékes relikviájának tagadásába és inkvizítori üldözésébe csapott át: azt mutatta, hogy olyan betörés történt a magyar közéletbe, amelynek végzetes következményei majd egy évtized múlva bontakoznak ki.

Az értelmiségi pályán működő egyének száma 1870-től 1910-ig megkétszereződött (Szekfü). Nemcsak az állami adminisztrációnak hatalmasan megnövekvő térfogata nyelte el ezt az értelmiséget, amelyet az élet drágulásával lépést tartó jövedelem elégtelensége a kisebb kategóriákban proletarizált, de a kapitalizmus szükségletei rohamosan felduzzasztottak az ipari és kereskedelmi életben elhelyezést talált s jóformán zsidójellegű intelligenciát. Ez az értelmiség 1910-ben már túlhaladta a hatvanezretet s legértékesebb hányada szerint a magyar radikálisok hívének csapott fel. Ez a társadalmi réteg éppúgy kívül állt a parlamenti életen, mint a szervezett munkásság, melynek részére a maga nem megvetendő szellemi energiájával töri a rést az ódon alkotmánybástyákon. A demokratikus megújulás vágya váltja ki az első keresztényszocialista rezgelődéseket (Giesswein Sándor), amelyek más oldalról is érzik hatását annak a spirituális forradalomnak, amelyet Prohászka Ottokár és követői visznek végbe a katolikus hitélet elmélyítésében, az értelmiség vallási visszahódításában s az egyház szociális feladatainak kinyilatkoztatásában. Egy tragikus problémákkal vajúdo nemzedék erkölcsi, társadalmi és politikai arculatának dültségét tükrözi vissza Ady Endre, aki nemcsak formai, de egy eszmei, irodalmi és politikai forradalom sirálya gyanánt repdes a magyar ugar, a pocsolyák mozdulatlansága felettes míg a magyar imperializmus agg publicistája valóságos perzekútori hadjáratot vezet az új irodalom ellen s továbbhajszolja délibábjait a magyar pártpolitika siványán, ez a „faja-

ból kinőtt” nagy költő temetőszagot érez s rettentő váteszi látomásainak halálképeivel birkózik, siratván a fajt és a nemzetet, amelynek gyökereire fejsze tétetett, magára vállalva a vészharang kongatásának üszkös dicsőségét és átkát azoknak akik bekötött szemmel hurcolják a vak óriást a meszesgödör felé. A magyar közönség azonban elúzi magától a romlás komor lantosát, aki a poshadt béke éveiben a „dies irae, dies illa” zsoldáros sorait idézi egy öntudatát és felelősségét felejtő ivadéokra. Hogy az utolsó nagy nemzeti költő a polgári radikálisok és a szocialisták táborába sodortatott, az nemcsak lázadó és revoltáló ösztöneinek orientációja volt, hanem, kitzasztva a hivatalos akadémiái irodalomból és a vezető magyar társadalom közösségéből, a meghajszolt, menhelyet kereső lángelme természetes felmozdulása olyan szférákhoz, amelyek között legalább művészi szabadságot élvezett és egzisztenciát kapott. Adyt, „az elítélt faj” prófétáját a sajtónak az a része emelte vállára, amely nemcsak az új irodalom, hanem az új politika számára is közönséget nevelt. Jásziék tudományos publicisztikája hatalmas eltérés volt a kor és a megelőző évtized görögtüzes, vagy közjogi skrupulusok köszörükővén kifent politikai irodalmától. Még olyan kiváló formaérzéssel dolgozó publicisták is, mint Bartha Miklós, vagy Kaas Ivor báró, nyakig süppedtek a pártpolitika dágványaiban. Beksics Gusztávnak, Vadnay Andornak s főleg Jancsó Benedeknek voltak ugyan egyetemesebb szempontjai és kimozdulni tudtak a pártpolitika ördögös varázköréből, de népszerűségük nem mérkőzhetett azokkal, akik a nemzet természetes ambícióit körülhízegették, vagy dühöngő pártpolitikai vitákban tombolták ki temperamentumukat. Minden jel és tény azt mutatta, hogy a közelmúlt ájult csendjét olyan eszmei anarchia váltotta fel, aminőre alig volt példa a magyar történelemben. Mintha bekövetkezett volna a magyar élet egyetemes kificamodása, a nyelvek bábeli zavarodása, létünk fundamentális törvényeinek megreccsenése, egy széteső és új formákat kereső világ káosza tort volna reánk, amelynek elemeit most a választójogi probléma arra készítette, hogy csatarendbe sorakozzanak és szövetségeseket keressenek.

Andrássy választójogi tervezete — a pluralitás és a kerületi beosztás miatt — a színtfalak mögött újabb akcióra ösztönözte a Habsburg-ház baljós szellemét, Ferenc Ferdinándot is. De nem az ő állásfoglalása döntötte meg a javaslatot, hanem a koalíció széthullása a bankkérdés zátonyán. Amikor még Kossuth Ferenc dekoratív egyénisége a negyvennyolcas pártban föltétlen többséggel bírt, a Wekerle és Justh közötti ingadozása annyira határozatlanná tette, hogy nem akart föllépni és népszerűségét kockáztatni a bankos csoport ellen. Egy ideig azt remélte, hogy Wekerlének sikerült osztrák kartársánál kivívni a kartellbankot, amely a közjogi látszatokkal mindig elszédíthető függetlenségi partban biztosíthatja túlsúlyát, vagy Andrássy elhozza a királytól magyar századnyelv engedményét s ilymódon Kossuth pártja zömével és az alkotmánypárttal fuzionált többség alapján hosszabb

és nyugodtabb kormányzásra rendezkedhetik be. 1909 tavaszán az annexió válság lezajlásával — mint említettük — a korona végképp elzárkózott a katonai kérdések nemzeti irányú megoldása elől, mire Wekerle április 27-én beadta a kormány lemondását. Lukács László a korona megbízásából egy tiszta függetlenségi kormány kinevezése alapján kezdi meg tárgyalásait Kossuthal és Justhtal, hároméves bankprovizórium, általános, egyenlő választójog alapján. Maga Tisza, az ortodox hatvanhetesek vezére buktatja el Lukács tervét, aki elejtette szerinte az általános választójog megvalósításának egyetlen korrektívumát: a többes szavazatot. Az időközben újból megerősített Wekerle-kormány november 11-én rákényszeríti Kossuthot, hogy tiszta bort öntsön a pohárba saját pártjában. Az erőpróba azonban rosszul ütött ki: Kossuth kisebbségben maradt hetven szóval százhusz ellen. A Kossuth nevet legyőzte Justh erélye, intranzigenciája és hároméves következetes propagandája, a mérsékelt politikát a szélső politika. Justh férfias, egyenes, nyaktörő irányba lendült kurucságától nem lehet megtagadni a tiszteletet. Érezte, hogy ha a bankkérdésben is enged, a függetlenségi politikának örökre befellegzett. Ha tárgyalt is Lukáccsal, aki az emberek gyöngeségére, hatalmi becsvágyaira és rossz tulajdonságaira építette fel kísértéseit, és ha Justh csak a király kihallgatásán értesült arról, hogy a volt pénzügyminiszter frivol játékot űzött vele; nem akasztotta szegre a függetlenségi párt minden elvét a hatalom megszerzésének kétes előnyeiért. A koalíció kormánya ex-lexben fejezte be, illetve hagyta félben munkáját 1910 január 17-én. Khuen-Héderváry gróf megbízatását a Justh-párt ellenszenvvel, botrányal, dühödtt harckészséggel (tintatartódobálás), a Kossuth-párt és Andrássy hívei mérsékelt bizalmatlansággal fogadták, miután az ő jelöltjük — micsoda fordulat! — Tisza István, a választójogi kérdésben való kontroverziák miatt nem vállalkozott, de azért is, mert személyes bekapcsolódására az első vonalban még nem tartotta az időt érettnek.

A nagy koalíció és a nemzeti kormány összeomlott anélkül, hogy vállalt feladatát, a választójogi kérdést dűlőre vitte volna. Azok közül a problémák közül, amelyek a nemzet és a király viszonyát megrontották, egyetlen egyet se tudott megoldani: ellenben az alkotmányos tényezők közti helyzetet még kuszáltabbá tette, mint mikor a hatalmat elfoglalta. Andrássy javaslati (választójog, katonai kérdés) egyrészt „a beotok vad ordításai között a reakció bélyegével terhelten estek a megsemmisülés áldozatául”, másrészt közjogi programjában éppen azok hagyták cserben, akik a harcot 1903-ban megindították és a válságot felidézték. Nem csoda, hogy az uralkodónak elment a kedve az együttműködéstől e kiszámíthatatlan elemekkel, a negyvennyolcas kormányzástól hatvanhetes alapon s a vele járó kétértelműség és gyanakvás pszichológiai üledékeitől. Lukács kibontakozási tervével szemben azért részesítette előnyben Khuenét, mert az utóbbi a hatvanhetes tényezők koncentrációjával akart új

helyzetet teremteni és jobban bízott a konzervatív rétegek kormányképességében, mintsem a Justhkkal való taktikai együttműködésnek átmenetileg kényelmesebb lehetőségében. Kimen vállalkozott az általános választójog törvénybe iktatására pluralitás mellőzésével, mert mint a maga kedélyes tájékozatlanságában megjegyezte: „annak messzemenő rendelkezéseit nem tartom oly veszedelmesnek a hazára nézve, mint más oly hazafiak, akiket e kérdésben szerintem túlzott aggodalmak vezérelnek”.

Kimen megbízatása után Tisza Istvánhoz ment. Az ószabadelvűek vezére nem palástolta ugyan el aggodalmát Kimen ködös választójogi terveivel szemben, mindazáltal kijelentette, hogy egész tetterejével, föléledt népszerűségével s az „elkeseredés egész elszántságával” rendelkezésére bocsátja magát az új alakulásnak, amely „Deák művének és politikájának újjászervezését tűzte ki feladatául”. A hatvanhetesek gyülekezése megindult a Nemzeti Társaskörben csoportosult régi szabadelvűek körül. Andrassy, miután „megrendült a hite politikájának nem helyességében, hanem sikerében”, s nem akarva közjogi alapon ellenzékot alkotni, amikor a választási harc előreláthatólag a Negyvennyolc és a Hatvanhét között fog lezajlani, feloszlatta az alkotmánypártot, melynek többsége Zichy János gróf és Návay Lajos vezetése alatt Khuen pártjához, a nemzeti munkapárthoz csatlakozott. A harc valóban a Negyvennyolc és a Hatvanhét között tört ki, élükön a kampány két vezérével, Justhtal és Tiszával. A nagy mérkőzésben, miután a függetlenségi párt Kossuth-csoportja paktumot kötött Khuennal, Justh elhagyatva a történelmi pártok mindegyikétől és szinte egyedül, kitéve a kormányhatalom szorongatásainak, még inkább balra kanyarodott s nyíltan szövetekezett az általános választó jognak a parlamentben nem képviselt avant-gárdistáival (szocialisták, Jásziék) és érintkezést keresett a nemzetiségiekkel, hogy Mocsáry példája szerint az ő segítségükkel döntse meg Bécs hatalmait. Erdélyi körútján többször a nemzetiségi vezeték társaságában tűnt fel, Újvidéken a szerbek tüntetnek vele a régi szabadelvű párt restaurálása ellen. Tisza felcsattan az ellenzék új harcmodora, új szövetségesei ellen. „Kérlelhetetlen ellenségnek tekintek mindenkit — mondta Kolozsvárt 1910 máj. 30-án, — aki elvakult szenvedélyében a nemzetiségi agitátorok szövetségét keresi és a radikális választójog kérdésében hajlandó feláldozni a magyar nemzeti érdekeket/” Pedig ha jól vesszük, Justhban a függetlenségi eszmének az az inkarnációja jelent meg 1910-ben a magyar közönség előtt, amely a progresszív és demokratikus irányt éppúgy elmaradhatatlan alkotórésznek tartotta annak reálpolitikai érvényesítésében, mint ahogy a Bécsellenes frontja föltételezte a nemzetiséggel való megegyezést, ha ez egyáltalán lehetséges volt még. A maga nyers őszinteségével és primitív, de hamisítatlan, mélyből jövő függetlenségi érzékével, mint ahogy a postagalamb öntudatlanul találja meg küldetésének irányát,” Justh el fog jutni a függetlenségi irányzat

harmadik nagy posztulatumához is: a hármasszövetségellenes külpolitikához.

Ezzel az élesen és szabatosan felrajzolódó függetlenségi iránnyal szemben a konzervatív nemzeti hatvanhetes reálpolitika megszemélyesítője és vezérszellemé Tisza István, háta mögött az erkölcsileg és politikailag összeomlott ellenpolitika igazságával, négyesztendős otiumában megnövekedett presztízsének hatalmas kisugárzásával, lángoló hitével, mely átragyogott lényén, mint a tűz az alabástromon, viharban és felhők között feltámadva, hogy phönixmadárként röpködjön el a saját máglyájáig. Tudott-e róla, hogy Khuen és Lukács pártkasszájából szinte kimeríthetetlen bőségben ömlött szét az arany az országban, hogy szétrombolja a politikai erkölcsöknek ama maradványait is, amelyeket a szabadelvű rendszer még megtartotta. Vagy ha tudott is, sokkal csekélyebb kárt látott a lélekviszársban és a közigazgatási gépezet vexaturáiban, mint annak a demagógiának veszélyeiben, amelynek iszapjában a legszörnyűbb politikai hüllők hemzsegnek, a kételtűeknek az a fajtája, amely hatalmi céljai szerint egyszerre tud lélegzeni az obstrukció forgószelében és a kormányképesség felé kunkorodó ambícióinak hínárosában. Ezenkívül mint politikai empirista nagyon is tudatában volt annak, hogy sok pocsolya van elszórva azon az úton, amely a hatalmi trónra vezet, s nehéz eljutni oda sározatlan saruval. De végeredményben nem ilyen motívumok döntöttek a harcban: a koalícióból való teljes kiábrándultság, a függetlenségi pártok testvérharca, a közvélemény vágyódása a béke után, a jelszavak politikájában való csalódottság. A kiapadt hit mocsaras üreget hagyott maga után a lelkekben.

Tisza és Justh csatájában egyformán erős és férfias meggyőződések ütköztek össze pusztító szenvedélyességgel. Amikor fanatizmusok állanak egymással szemben, a szabadelvű elmékek ugyan mi kilátásuk van az érvényesülésre! Andrássy nem elégedett meg azzal, hogy pártja feloszlásával lehetőségeket ad egy hatvanhetes többség koncentrálódására. Kassai választóihoz intézett levelében nyíltan Justhék ellen száll síkra. „Ne fokozzák annak a pártnak a hatalmát tekintélyes szavukkal, amely kijelentette, hogy a politikai forradalom eszközével fogja egy esetleges többség ellenében is saját akaratát keresztül erőszakolni. Ne csatlakozzanak ahhoz a párthoz, amelynek elnöke és sok tagja oly heves, szenvedélyes harcmódot honosított meg, amely a politikai élet objektivitását s a politikai harcokban is szükséges méltányosságát lehetetlenné teszi. Ne szaporítsák annak a pártnak a számát, amely a nemzetiségi kérdést a magyar nemzeti politika állandó nagy kárára a választás jelszavául használja, mely igazat ad a nemzetiségeknek a magyarok ellen.” Hieronymi Károly, a kormány kereskedelmi minisztere, május 6-án azt mondta, hogy amikor hatalomra kerültek, „három napra nem terjedő pénzkészletet találtak az államkasszában”. Lukács pénzügyminiszter szerint az 1909-iki költségvetési mérleg százharminc

millió deficitet mutat, tehát a koalíció nemcsak politikailag győngítette le az államot, de „léha és könnyelmű kiadásaival súlyos megrázkódtatásoknak tette ki az államháztartást”, amelynek egyensúlyát épp az a Wekerle állította helyre húsz évvel ezelőtt, aki most zilált államgazdálkodást hagyott maga után. A csaknem négyhónapos választási hadjárat alatt a kormánypárti kortézia bőven gondoskodott róla, hogy a koalíció kormányzati és politikai mérlege a legtúlzóbb beállítással vitessék a nyílt nyilvánosság elé, elhallgatva az enyhítő körülményeket, nevezetesen az annexió okozta mozgósítási költségeket, továbbá Wekerle adóreformját, amelynek célja éppen az volt, hogy a deficitet eltüntesse. A június 10-én lezajlott választások eredményeül győzött 257 nemzeti munkapárti, 21 pártonkívüli hatvanhetes, 55 Kosuth-párti, 41 Justh-párti, 10 pártonkívüli negyvennyolcas, 13 néppárti, 3 kisgazdapárti (Nagyatádi Szabó István), 2 demokrata, 8 nemzetiségi. A június 26-iki trónbeszéd „teljes megnyugvással fogadta” a választások eredményét s megvalósítandó programmul előírta a bankügy rendezését, a román kereskedelmi szerződés törvénybeiktatását, Horvátországban a magyar birodalom érdekeinek teljes megóvása mellett fennálló törvényeink végrehajtását az igazság és a méltányosság szellemében”, a katolikus autonómia előkészítését, a véderő fejlesztését, a telepítés és a parcellázás fokozását s a „legfontosabb s el nem odázható feladat” gyanánt „a választójog kérdésének szabályozását... a magyar állam egységes nemzeti jellegének megóvása mellett, a demokratikus fejlődés igényeinek megfelelően”.

Lényegtelen előcsatározások után, amelyekben az ellenzéki szélsőbal az országgyűlés elé teregeti a választási visszaéléseket, a három hónapig tartó bankvitában bontakozott ki az ellenfelek seregszemléje. A Bilinski osztrák pénzügyminiszterrel kötött megállapodás szerint az Osztrák-Magyar Bank szabadalmának lejáratától négy hét alatt kell felmondani a parlamenteknek a statusquót, ha megújítani nem akarják. Minthogy e jogával egyik parlament se élt, a bankszabadalom 1917 december 31-ig megújítottnak tekinthető, a készfizetések felvétele nélkül. A munkapárt kudarcát Justhék iparkodnak kihasználni. Az elevenebb, aktívabb függetlenségi frakció lassanként lendületbe hozza a többi pártot is, a néppárt harcos kis töredéke pedig mindig kapható parlamenti viharra. Alighogy véget ér a bankcsata. Hazai Samu altábornagy, honvédelmi miniszter benyújtja a fölemelt-újonclétszámról szóló javaslatot, s az idestova tíz év óta genyvedő fekélye a magyar közéletnek egyszerre újból felfakadt Apponyi „junktimot” követel a katonai követelések és a nemzeti engedmények között. Lehet-e kilátás a „Junktim” sikerére, mikor a Házban nincs többsége többé a „vívmánypolitikának,” mikor ezt a kormány többé nem képviseli a koronánál s amikor a függetlenségi párt másik része már rég lett arról a gondolatról, hogy létét kösse a katonai engedményekhez? Justhot a bankcsrta elvesztésével teljesen hatalmába keríti az ország demokratikus

átalakításának vágya. Az ő ellenzéke az egyedüli, amelynek nemcsak számottevő közvéleménye van, de a szocialistákkal való szövetsége tömegeket is mozgósíthat a néppolitika mellett, amelynek megvalósítására hannibali esküje kötelezi. 1911 április 24-én kijelenti, hogy „örömmel vesz bármely irányból jövő támogatást, mert a nemesi osztály azzal tudta megtartani pozícióját 1848-ban, hogy maga szabadította fel a jobbágyokat; a magyar társadalmi osztályoknak kell tehát önként a tömegeket választójoghoz juttatni, ha azt nem akarják, hogy átcsússzon a vezetés mások kezére”. Justh elvitatta „az osztályparlament” illetékességét a véderőtörvény, revíziója tekintetében. Nem „junktimmal” indokolja meg romboló támadását, majd az obstrukciót az újonclétszám fölemelése eben, hanem a radikális választójog archimédeszi sarkából akarja kivetni a munkapárti rendszert. Tisza viszont a monarchia ziláltságának depressziója, az egyre fülledtebbé vált külpolitikai atmoszféra súlya alatt el van szánva török-szakad keresztülhajtani a véderőreformot a Habsburg-birodalom nagyhatalmi állása és benne Magyarország területi épsége megóvásáért. „Az ellenzék megghiúsítja az ország biztonságának megvédését; el kell kerülni az erőszakot ha lehet, de nem szabad visszariadni tőle, ha muszáj.” A két tábor elszánt készülődése közepette pártonkívüli helyzetében Andrassy próbálja az ellentéteket kiegyenlíteni: „kétségbeesve és mélységes aggodalommal látja az új küzdelmet, amely újabb félreértést fog kelteni a nemzet és a király között”.

A puskapor füstje által elvakított szemű ellenfelek között csak rövid fegyverszüneteket sikerül elérni, a kérdés lényegének megoldása nélkül. Berzeviczy Albert november 7-én lemond a házelnökségről, nem akarva szakítani a házszabályok liberális kezelésével. Utódja Návay Lajos egy fokkal szigorúbb a napi-rendi viták és a képviselői szabadságkérek elbírálásában, de nem tér el a régi gyakorlattól. Justhék erőseknek érzik magukat nemcsak azért, mert nagy tömegszervevények szelei hajtják vitorláikat, hanem, mert lovag Auffenberg közös hadügyminiszter révén a radikális választójog melletti kitartásra buzdítja őket a Belvedere is, ha a rendes újonckontingenst megszavazzák. A trón leendő urának a magyar szélsőballal és a szocialistákkal gyanított szövetsége arra készíti Tiszát és Andrassyt, hogy a Kossuth-pártot és a népx)artot valamilyen formában elvonják Justhéktól. Megegyeznek az 1888: XVIII. törvénycikkre vonatkozó kormánynyilatkozatra nézve, mely szerint póttartalékosok nem hívhatók be a törvényhozás által meg nem szavazott újoncok pótlására akkor sem, ha az országgyűlés törvénytelen elnapolás miatt nem ajánlhatja meg az évi újoncjutalékot. Az öreg király azonban elutasította e rezolúció elfogadását s az emiatt lemondott Kiment felkérte, hogy képviselje a véderőreformot a rezolúció, tehát az Andrass3ékkal és az Apponyiékkal kötendő megegyezés nélkül is. 1912 április 17-én Khuen-Héderváry végleg lemondott. Utódja Lukács László április 27-iki programmnyilatkozata szerint „libe-

ralis és demokratikus szellemben”, de „a magyar állam domináló nemzeti jellegének fennmaradásával”, az „érdekellentétek összeegyeztetésével” akarja megvalósítani a választójogot, „hogyan az sötétbeugrás ne legyen”. Még a kifejezés is Tiszáé, akinek retrográd álláspontja abban a pillanatban vált a választójogi kérdés megoldásának alapelvévé, mikor a Lukácstól kezdeményezett tárgyalások meghiúsultak Justhtal. Tiszának a pártban és a kormányzati politikában aratott döntő győzelme azonban nemcsak a demokratikus szavazati jog sorsát pecsételte meg, hanem az obstrukciót is.

Május 21-én Návay Lajos lemondott, május 22-én az Erős Kéz pusztja szelére összehúzódo ellenzéki frakciók éktelen tombolása közepette Tiszát megválasztják a Ház elnökévé, jún. 4-én, Tisza elutasítva egy sereg képviselő szólalási jelentkezését, az elnöki emelvényről, fülsiketítő zajban kinyilatkoztatja, hogy „hivatalos kötelességének tartja, hogy azzal az obstrukcioval, amelyről gróf Ancirássy Gyula azt mondta, hogy klotúr húsz ember kezében, azzal a technikai obstrukcioval, amelyről gróf Apponyi Albert azt mondotta, hogy az ország és a nemzet jogait bitang jószágga teszi... a zárt ülést nem rendeli el, hanem fölteszi a kérdést, elfogadja-e a Ház a véderőről szóló törvényjavaslatot általánosságban, részleteiben és harmadszori olvasásban, az összes indítványok elvetésével?” A többség egyszerű felállással szavazta meg a javaslatot. A délutáni párhuzamos ülésen a honvédség fejlesztéséről szóló javaslat került tárgyalásra; Tisza a mentelmi bizottság elé utasította a zajongó képviselőket, amely még az ülés tartama alatt hozta meg ítéleteit s az ellenzékiek közül a legrakoncátlanabbakat 10—30 napra zárta ki az országgyűlés tanácskozásából. Az ellenálló, az elnöki intézkedésekkel vagy a mentelmi bizottság határozataival dacoló képviselőket rendőrök hurcolják ki az ülésteremből, amely soha nem látott jelenetek színhelyévé vált. Este a munkapárt értekezlete határozatot fogadott el, amely az elnök eljárását helyeselte. Tiszának sikerült maga mellé állítani a párt zömét, ezekben az oly sivár küzdelmekben, meghonosítva körében a lázas tevékenység feszültségét és a legnagyobb és legelszántabb erőfeszítés készségét. Június 5-én hasonló tünetek ütözködtek ki a beteg magyar parlamentarizmuson. Újabb botrányok és újabb rendőri beavatkozások. Tisza nem állott meg a félúton, bár az ellenzék vezérei újabb nemzeti küzdelemre szólították fel az országot. Június 7-én az ellenzék karhatalmi eltávolítása után Kovács Gyula kisgazdapárti képviselő három revolverlövést adott le az elnöklő Tiszára, majd egy negyedik golyóval halántékon sebezte magát. Tisza zavarhatatlanul folytatta az elnöklést: „A most lefolyt eset egy szerencsétlen örültnek rémtette volt, aki kivonta magát az igazságszolgáltatás keze alól”.

Június 8-án a munkapárt és a kormány megbízásából Vadász Lipót terjesztett elő javaslatot a házszabályok szigorítására és az elnök rendelkezésére álló katonai jellegű parlamenti őrség szervezésére, amit az ellenzékmentes Ház elfogadott. Június 9-én a

munkapárt manifesztumot intézett az országhoz s bejelentette a többségnek ama hajthatatlan készségét, hogy a parlamenti anarchiát megszünteti s felhívta a lakosságot, „ne rettenjen meg a harc múltó nehézségei és keservei láttára”. Június 18-ig elintézték a katonai bíraskodás reformját s az új egyetemek szervezéséről (Debrecen, Pozsony) szóló javaslatot. Június 19-én nyitotta meg a Ház új ülészakát a királyi kézirat s ezen már az új házszabályok érvénye lépett életbe. A nyári szünet alatt említést érdemel Apponyi beszéde, aki a béke megkötése fejében az ellenzék nevében Lukács és Tisza félreállítását követelte, amit a miniszterelnök nagyenyedi beszédében a „kisebbségi terror vakmerő kihívásának minősített”. Szeptember 17-én az ellenzékiet nem tartóztatta fel a rendőrségi kordon s amikor az ülésterembe hatoltak, újból fütülni, sípolni, dobolni, trombitálni kezdtek, mire természetesen ismét működésbe lépett a rendfenntartó gépezet. A képviselők kituszkolása estig tartott. Szeptember 18-án Andrassy azzal vádolta meg az elnököt, hogy zár alá helyezte a képviselőház üléstermét s onnan eltávolította az ellenzék ama tagjait is, akik nem vettek részt a heccekben és a dulakodásokban. A végietekig elszánt ellenzék egy kis töredéke — érezve tehetetlenségét a parlamentben és szűknek érezve magának Macedóniát — Károlyi Mihály gróf vezetése alatt szeptember 23-án áttette üdítő harcainak színhelyét Bécsbe, a Magyar Házba, hogy ott az egész monarchia és Európa nyilvánossága elé teregesse ki a magyar belpolitika szennyését a delegációk ülésezése alatt. Tisza nyomon követte az államrendőrséggel ezt a vigasztalan harcmódot, s a bécsi utca gúnyröheje közepette állította el az idevezényelt karhatalmi közegekkel a delegáció tanácskozásának palotáját azok előtt a magyar képviselők előtt, akik nem mint delegátusok, hanem mint az új szittya háború előőrsei tűntek fel Bécsben. Károlyi és társai annyiban mindenesetre eredményt értek el, hogy az entente sajtója szemlátomást tüzetesebben foglalkozik a magyar krízissel, mint a dunai birodalmat emésztő kórok legfőbb gócpontjával.

Idehaza ez alatt egy évtized mulasztásait pótló sebességgel dolgozik a „gyorstalpalás” (Vázsonyi), a törvényhozás ellenzéki kritika nélkül szavazza meg a tisztviselők családi pótlékáról, a vármegyei alkalmazottak illetményeinek szabályozásáról, a lelkeszi kongruáról, a polgári perrendtartás életbeléptetéséről, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről, a magyar-görög katolikus püspökség felállításáról, stb. alkotott javaslatokat. Az ellenzék a Royal-szálló nagytermében játszik fiókparlamentet, ahol megbírálja a kormány intézkedéseit, s különös külpolitikai nyilatkozatok hangzanak el a balkáni háborúval kapcsolatban. Kossuth tudomására adja Szerbiának, hogy „a magyarság nem emel kifogást az adriai kikötőhöz fűződő jogai ellen”, gróf Batthyány Tivadar pedig egyenesen rokonszenvéről biztosítja a „délsláv testvéreket”. Történik ez abban az időben, amikor a monarchia hivatalos külpolitikája homlokegyenest ellentétben áll a török birodalom felosztására szövetkezett délsláv népekkel-

December 31-én terjesztette be Lukács a választójogi javaslatot, amely szerint minden magyar állampolgár, aki legalább öt év óta bírja polgárjogát és egy év óta lakik egy községben, magasabb értelmiségi fokon betöltött huszonnegyedik évével választó, egyébként azonban a korhatár harminc esztendő. X népiskola hatodik osztályát végzetteknek csak akkor ad jogot, ha vagy adófizetők, vagy önálló ipart és kereskedést folytatnak, vagy állásban levő magánalkalmazottak. Az iskolai képzettség nélkül írni-olvasni tudóknál a census húsz, az írástudatlanoknál negyven korona egyenes adó. A javaslat konzervatív, illetve reakciós szelleme hatalmas visszaesés Andrásynak plurális javaslatával szemben. A munkapárt haladó elemei (Návay, Székely Ferenc, stb.) kilépnek a pártból, Vázsonyi az „ország kiskirályának *pragmatica sanctióját*” látta benne, a szociáldemokrata párt felhatalmazta a vezetőséget, hogy alkalmas időpontban tömegsztrájkjal tiltakozzék ellene. 1913 március 4-én a javaslat tárgyalására az ellenzék bevonul az Országházba s Apponyi előterjeszti a deklarációt, amely megérdemelt bírálatban részesítve a választójogi tervezetet, felszólította a kormányt, írjon ki új választásokat s döntsön a nemzet a választójog kérdésében. Az ellenzék március 13-án megint megjelenik, de zajongása miatt eltávolítják az ülésteremből.

Még a múlt év nyarán történt, hogy Désy Zoltán, a koalíció volt pénzügyi államtitkárja, egy ellenzéki vacsorán mondott beszédében megvádolta Lukácsot, hogy „defraudált pénzekkel választatott” s egyben „Európa legnagyobb panamistájának nevezte” őt. A Désy ellen szakszabóság előtt megindított per első büntetőtörvényszéki ítéletében elutasította Vázsonyi Vilmos védőnek bizonyítási indítványait s elítélte Désyt. A Tábla megsemmisítette az ítéletet s elrendelte a bizonyítást, mire június 3-án napokig tartó izgalmas tárgyalás után a büntetőtörvényszék fölmentette Désyt a vád alól. Az ítélet indokolásában a bíróság ugyan megállapította, hogy a miniszterelnök egyéni tisztességéhez kétség nem férközhetik, a fölmentő ítélet azonban megdöbbenést keltett a munkapártban s ismét feltűzelte a lelohadt ellenzéki kedélyeket. A munkapárt szolidaritást vállalt Lukáccsal, akit Tisza második Széchenyiként ünnepelt, de állása tarthatatlanná vált. A megrebbent munkapárti sereget nagy erkölcsi folt gyanánt érte a bírósági határozat. Mérsékelt, tárgyilagos, pártpolitikai szenvedélyektől nem fertőzött elmék előtt fel kellett vetődnie a békekötés gondolatának. Bel- és külpolitikai viszonyok egyaránt a pártos indulatok lehűtését javallták. Ferenc József hanyatló életereje egyre érezhetőbb politikai túlsúlyt adott a trónörökösnek, aki patológikus magyargyűlöletében egyforma ellensége volt a mérsékeltbb ellenzéknek és Tiszának, mindkét magyar fajtában az ezeréves magyar állameszmének és államterületi integritásnak. Ha voltak is alkalmi szövetségesei a magyar közéletben, azok vagy katilináris lények voltak, vagy maguk is engesztelhetetlen tagadói a magyar szupremáciának (nemzetiségek, szocialisták, radikálisok), hogy Justhéknek belvederei kalandjáról ne is

beszéljünk. Utólag a tárgyilagos szemlélőnek el kell ismernie, hogyha minden léptében és cselekedetében nem helyeselheti is Tisza István módszerét, az obstrukció erőszakos letöréséért és a hárszabályok megsértéséért gáncs nem érheti. Amikor azonban a fölmentvényt megadja a törvénysértésért, hibáztatni fogja, hogy a hazájának tett önzetlen szolgálatát nem tetézte azzal, hogy ha személyi akadályai voltak a béke helyreállításának, ideiglenesen félreáll. A saját példájából tudhatta, hogy az államférfiak nem veszítenek semmit azért, ha egyideig távolmaradnak a közügyektől. A méltósággal viselt félrevonulás megnagyobbítja alakjukat és fényesebbé teszi presztízsüket. Azok az elkerülhetetlen harcok, amelyek Ferenc Ferdinánd trónraléptével előreláthatólag kitörték volna a nemzet és az uralkodó között, korántsem nélkülözhatték volna az ő monumentális erélyét, hatalmas és bátor tettejét. Nagy győzelmének könyörtelen kiaknázása viszont folyvást mélyítette az úrt közte és a hozzá világfelfogásban, célrendszerben rokon, konzervatív ellenzékiek között, holott minden jel szerint közös erővel és bonthatatlan lelki egységben kell majd felzárkózniuk Ferenc Ferdinánd kísérletei ellen, vagy egy nagy külpolitikai bonyodalom esetén. Az angol történet hasonló krízisében Bürke Foxhoz és Pitthez fordulva, felszólította őket, hogy akár úgy találkozzanak egymással a politika hemiszfériumában, mint két lángoló meteor, akár egy csillagzatnak széthullott aszteroidjai gyanánt kóvályogjanak a világűrben, a nagy kérdések területén testvérek gyanánt egyértelműleg haladjanak. Ali ez a példa elsősorban Tisza és Andrássy viszonyára a század második évtizedében. A különbségek sokkal kisebbek voltak e két vezéralak között, mint a negyvenes években Széchenyi és Kossuth, vagy a hatvanasokban Kossuth és Deák között. A belpolitikai harcokban, ahol mindkét párton nemes és önzetlen magyar elmék küzdenek ugyanazon célokért, a győztes számára a nagylelkűség, ha nem is parancsoló szabály, de az okosság és tapintat kérdése. De Tiszában meg volt a személyes fontosság érzete, a providenciális szerepre való titkos hajlandóság, az a hit, amelyről Puskin azt mondja, hogy a gondviselés beavatatlan eszköze egy nagy munkában. Lényének cromwelli vonásai, amelyek sok tekintetben a háborúutáni diktatúrák magyar elő futárjának látszatait kölcsönözték kemény arcélére, felülkerekedtek más megfontolásokon. Rendületlen kálvinizmus, az elrendelésben való föltétlen hite, az a gondolat, hogy ellenfeleit nemcsak legyőznie kell,” de el is gázolnia: akadályozta meg, hogy meglássa mások igazságát és fékezze a velük folytatott harcának lendületét. Nem a Treuga Dei-t, de a végleges békét tanácsolta volna a külpolitikai égbolt elborulása is.

Olaszország tripoliszi háborúja (1911 szept.—1912 okt.) kínos helyzet elé állította a központi hatalmakat: szövetségesük viselt rablóhadjáratot barátjuk (Törökország) kifosztására. Az olasz nehezen boldogult a bennszülött lakossággal s amikor a szent háború vezetésére az ifjú törökök egyik vezére, Enver bey meg-

érkezett Sztambulból, Európa azt hitte, hogy az olasz királyság új Adua előtt áll. Az olaszok, hogy gyors döntést provokáljanak, flottájukat a Dardanellákra küldték. A monarchia vezérkari főnökét, báró Conrad Ferencet, Aehrenthal, egész tekintélyének és energiájának latbavetésével tudta csak visszatartani, hogy Olaszországra, a megbízhatatlan szövetségesre, a trentinói és trieszti irredenta-mozgalmak szítójára megelőző háborúval sújtsa le. November 4-én (1911) újabb egyezmény fejezte be a legújabb marokkói incidenst (Coup d'Agadir), amelyet a germanofób angol sajtó, mint Németország világuralmi törekvéseinek kesztyűdobását fogta fel. A békét a Caillaux-kormány és Bethmann-Hollweg kancellár engedékenysége mentette meg. Oroszországnak legügyesebb diplomatája, Hartwig, belgrádi követ, összekalapálta a balkáni szövetséget (1912 március—május) a szláv államok (Bulgária, Szerbia, Montenegro) és Görögország között azzal a céllal, hogy az ottomán birodalomnak európai tartományait felosszák maguk között. A monarchia délfelé is át volt karolva. A háború október 8-ikán indult meg, a balkáni szövetségesek nagy győzelmeivel. Valósággal úgy mentek a korhadt birodalomnak, mint a kés a kenyérnek. Poincaré, a francia miniszterelnök, aki 1912-től fogva átvette az entente diplomáciai irányítását, kiadta a jelszót: föltétlen érdektelenség, tehát a központi szövetség nézze ölbetett kezekkel utolsó keleti barátjának halálküzdelmét. A szerb csapatok az Adria felé közeledtek s elfoglalták Albánia nagy részét is. A háborús veszedelem ismét a levegőben lógott. A monarchia és Németország e válságos órákban onnan nyert segítséget, ahonnan eddig csak tördőfést, vagy gáncsot kapott. Olaszország aggodalommal figyelte egy új és erős szláv hatalom képződését az Adria keleti partján. Egyetértett a monarchiával Albánia függetlenségének és integritásának kérdésében (1912 október); az ír mozgalom, az ulsteri ellenállás miatt Anglia is békésebb húrokat pengetett, különben is folyamatban voltak az angol-német tárgyalások (Haldane lord küldetése Berlinbe 1912 február), amelyek nem vezettek ugyan eredményre, s nem sikerült a két nagy nemzet között egy évtized viszályai által elmérgesített ellentéteket feloldani, de az atmoszféra megjavult s a londoni nagyköveti reunion (1912 december—1913 május) együtt dolgozott Olaszország a monarchiával, Anglia a német birodalommal. A francia-orosz csoport engedni volt kénytelen. Albánia világra-jövetelének fájdalmai elmúltak, a szerbek nem kaptak tengerpartot az Adrián, Törökország aránylag kedvező békével úszta meg a szerencsétlen háborút, európai birtokai egy részének s a tengerszorosoknak megmentésével.

A fegyverkezés, a véderő fokozása a monarchia életérdeke volt. Akarva-akaratlan részt kellett vennie a maga szerényebb eszközeivel is a nagyhatalmak fegyverkezési versenyében. Franciaország a Barthou-kormány véderő reformjával a megszakadásig feszítette meg népe erejének húrját. Oroszország 1906—1913-ig négymilliárd rubelt költött nyugati stratégiai vasúthálózatának

kifejlesztésére. Németország, bár korántsem francia méretekben, szintén emelte harckészségét, három új hadtest és tartalékhadtest felállításával. Saját szövetségese biztatta és unszolta a monarchiát véderejének fejlesztésére. Ha életbevágó magyar érdekek tűnt fel a monarchia katonai erejének újjászervezése, még nagyobb érdekek látszott, hogy a nemzet minden pártja harmóniában legyen egymással az ország és a monarchia főbenjáró külpolitikai céljainak megfontolásában. Az erős hadsereg nagy hatalom, de a nemzet belső békéje még nagyobb.

A balkáni válság még nem ért véget, amikor Lukács megbukott s június 7-én az ő ajánlatára Tisza kapott megbízást a magyar miniszterelnökségre. Ez a döntés lerontotta a magyar belső béke helyreállításához fűzött reményeket. Ferenc József fél a külpolitikai bizonytalanság tetőpontján a rendszerváltozástól. A magyar válság most már együttfutja a halálgaloppot az európai válsággal s mégis, mint Kteziasz mesebeli szörnyetege, anélkül, hogy tudná, saját végtagjait harapdálja. A függetlenségi párt két frakciója egyesült Károlyi Mihály gróf elnöklete alatt. Károlyi egy-két év óta volt harcos tagja a pártonkívüli negyvennyolcas csoportnak. Mint az OMGE elnöke néhány év előtt még a legszélsőbb tory-arisztokrácia körében szerepelt s azonos platform alapján, Tiszával és Apponyival egy dobogón tüzeskedett Justhék és a Reformklub választójogi radikalizmusa ellen. Az obstrukció átsodorta a szélsőbalhoz, annak közjogi, majd társadalompolitikai végleteihez. Azóta, hogy Tisza eltávolította a Házból, lázongó és merész bujtogató vált belőle. Belevetette magát sértett önérzetének bosszúszomjával a polgárháborúszerű pártellentétek viharába, nyughatatlan dicsvágyával, kielégítést epedő ambíciójával és kevés lelkiismeretével. Nem tudta elfelejteni, hogy őt, a Kaplony-nemzetség leszármazottját, egyszerűen kidobják a nemzet tanácsából, mint bármely más közönséges halandót. Átvesszi Justh radikalizmusának örökségét, a vén kuruc mélytűzű, ösztöni mélységekből fakadó magyarsága nélkül. A párt egyrésze rá hallgat — vagy inkább, mint ellenfelei gúnyolták — a nagy vagyonú mágnás bugyellárisa™. 1913 tavaszán kiadja az új jelszót: jogot a népnek, kenyeret a népnek, földet a népnek. Szemben Apponyival és a párt mérsékeltebb tagjaival, határozottabb irányt ad a függetlenségi párt hármasszövetségellenes tradíciónak is.

A negyvennyolcasok érettebb és józanabb korifeusai (Désy, Mezössy Béla, Bethlen István gróf) nem helyeselték a párt egyesítését, amely a tűz és a víz elemeit keverte egybe anachronisztikus közjogi szólamok és társadalompolitikai radikalizmus idényjelszavai alapján s Andrassy vezetése alatt közjogi alapon álló kormányképes ellenzék szervezésére gondoltak s kihányva podgyászukból a katonai követeléseket, a magyar közélet lezüllése, a kormánypárt tekintélyének rendülése és a permanens külpolitikai válságok megérlelték bennük egy új alakulás eszméjét. A közvéleménynek ebben a komor bódulatában mennykőcsapásszerűen hatott Tiszá-

riak július 19-iki beszéde, amelyben a kettős monarchiának álláspontját az új balkáni krízisben (Románia akcióbalépése a balkáni háború harmadik felvonásában) úgy formulázta meg, hogy csak oly megoldást fogad el, amely biztosítja a balkáni államok függetlenségét s egyetlen nagyhatalmat (Oroszország) se juttat előjogok birtokába. Andrassy újjáalakuló alkotmánypártja szakított az ellenzéki passzivitással, illetve a Royal-szállóban rendezett fiókparlamentesdivel és 1913 őszén megjelent a delegációban, a függetlenségi párttól is követve. Ferenc Ferdinánd londoni látogatása valamennyire enyhítette a brit társadalom érzését a monarchia iránt, amely 1908-tól fogva oly rohamos romlásnak indult s amely az annexiós válságban és a balkáni háború alatt ellenségesebb volt, mint Palmerston óta bármikor. A delegáció teljes ülésén, december 9-én Andrassy „nagy örömmel fogadta trónörökösünk londoni látogatását és azt, hogy az ottani dinasztiával a személyes érintkezést fölvette. Nagyon hasznos, ha Angliával intim, bizalmas viszonyba kerülünk, mivel az ő érdekei hagyományosan azonosak a mi érdekeinkkel... Ez az érdekközösség arra a reményre jogosít, hogy képesek leszünk Anglia és Németország között fennálló ellentétek enyhítésében közreműködni”. Tisza és Berchtold Lipót gróf, Aehrenthal elhalálózásával a monarchia külügyminisztere, teljes egyetértésüket fejezték ki Andrassy nyilatkozataival, amelyek új, egészséges elemekkel bővítették és frissítették volna fel a monarchia külpolitikáját. Károlyi viszont nyíltan hadat üzent a német szövetségnek és az orosz-francia-angol érdekcsoport felé való orientálódásban jelölte meg a monarchia fennállásának üdvét.

Apponyi gróf Czernin Ottokárnak, a trónörökös bizalmas környezete tagjának és a föderatív tervek egyik osztályosának, bukaresti követévé való kinevezése ellen tiltakozott, s veszélyesnek mondotta a német-cseh gróf kiküldetését olyan kitett és kényes pontra, mint Románia, ahol a hármasszövetséget már csak mondvacsinált képződménynek fogták fel s ahol a közéletnek két olyan tekintélyes vezéregyénisége, mint Take Jonescu és Filipescu határozott szószólói voltak az ententehez való közeledésnek. A Bulgária ellen felvonult szövetségesek háborújában Románia is beavatkozott, sőt augusztus 10-én a porig alázott bolgároknak és a kimerült görög-szerb szövetségnek ő diktálta a békét. A monarchia diplomáciája csak fenntartásokkal vette tudomásul a bukaresti békét, s török-bolgár szövetség előkészítésével próbálta helyreállítani a balkáni egyensúlyt, amelyből kiesett a Habsburg-politika főpillére, Törökország s amelyben döntőbíró lett a szövetségi hűségében ingadozó Románia. A független Albánia megteremtésén kívül (határait szűkebbre szabták az etnográfiai területnél) a monarchia külpolitikai mérlege csupa passzívumot mutat fel a balkáni háborúk után: barátai és szövetségesei vagy meginogtak, vagy összeomlottak, ellenségei pedig hatalomban, de főképpen-érzetben megduzzadtak. A nagyszerb és a nagyromán eszme az entente árnyékában teljes felkészültséggel várta az órát, amikor

a magyar államterületet megrohanhatja. Tisza megnyugtató választ adott Apponyinak Czernin politikai egyéniségének s a magyar nemzeti politikának összeférhetőségéről, kijelentvén, hogy az új bukaresti követ a dualizmus alapján áll s nem folytat másirányú tevékenységet, mint aminő a magyar kormány álláspontjával megegyezik.

1914 koratavasán bizonyos általános javulás észlelhető az európai politikában. A francia revanche-vágyak tovább gerjedeznek. Az orosz társadalom, miként 1877-ben, teljesen hatalma alatt áll a neoszlavizmusnak. Mitrofanov orosz történetíró nyíltan megírta Delbrückiek, a világhírű német történésznek, hogy megítélése szerint a germán és szláv fajok világtörténelmi mérkőzésének előestéjén vagyunk s ha a németek nem áldozzák fel a monarchiát és Konstantinápolyt, akkor a feléje vivő orosz út Berlinen vezet keresztül. A7iszont 1912 decemberben Olaszország megújítja a hármasszövetséget, A viszony Itália és a monarchia között évtizedek óta nem oly zavartalan, mint most, a szerbek adriai igényeinek közös visszaverése s az albániai érdekszférák békés elosztása után. Anglia és Németország — ez utóbbi még a monarchia ellenszegülése dacára is — egyetértenek a bukaresti béke szankciójában s ha Limán von Sanders német tábornok instruktorkülönítménye bizonyos aggodalmakat keltett is Londonban, V. György látogatása Berlinben már feszült idegekre talált, sőt felette barátságos fogadtatásra. Miután a kisázsiai vasútra (Hamburg—Bagdad) vonatkozó angol-német tárgyalások az egyik legkényesebb világieszültési ponton szintén eredményre vezettek — a flottaversenyben, mint a Haldane-féle megbeszélések egyetlen pozitív sikere gyanánt elfogadták a 10: 6 arányszámot — úgy látszott, hogy hosszabb békeperiódus vár az európai kontinensnek a gazdasági és pénzügyi megrázkódtatásoktól elgyötört népeire.

Tisza ezalatt előkészíteti és tárgyalta ja a sajtótörvényt s az esküdtbíróság reformját, sőt bejelenti a közigazgatás államosítását is, amit az ellenzék nemcsak hagyományból támad, de a pártabszolútizmus teljes kiépítésének aggodalmából is. Vájjon e javaslatoknak mindegyike csakugyan pártpolitikai célokat szolgált-e, mint ahogy az ellenzék állította? Nemcsak Tiszának, de egy mérsekeltőbb konzervatív politikának is szembeszökő, elrettentő szenzációt okozhatott a sajtó eldurvulása, amelyben egy széthasadozó világtrend erkölcsi ziláltsága és libertinizmusa tükröződött. Az esküdtszék pedig néhány olyan kínos verdiktummal lepte meg a közönséget (nemcsak politikai ügyekben, így Kovács Gyula fölmentése), amely a legtürelmesebb liberalizmust is arra készítette, hogy vegye felülvizsgálat alá rozzant negyvennyolcas jelszavait, Budapest kevés híján milliós metropolis, egy világvárosi kultúra elfinomodottságának, raffinementjenek csillogó mázával, értékes és fogékony haladó szellemével, színes, lüktető életével, amerikai arányú fejlődésével, amely a szellemi és a gazdasági gócpontja egy húszmilliós birodalomnak, a monarchia második városa, ka-

puja a Keletnek és a Nyugat eszméi és kereskedelmi áruforgalmának, szorgalmas, tevékeny kispolgárságával, terpeszkedő plutokráciájával, szemérmes szegénységben élő keresztény középosztályával és ismeretlen célok felé iramló proletariátusával: olyan tempóval vágat előre, hogy Magyarországnak olyan egyetlen Urbs-ává válik, mint Róma a latin köztársaságban, Paris a modern Franciországnban. Mint egy óriási üstben, itt kavargó egy különös, keleti fűszerű civilizációnak minden értéke és salakja, szétválaszthatatlanul cseppfolyós gomolyagban, hogy azután újságjain, folyóiratain, színházain áthömpölyöggjön a' szélrózsa minden irányába a kozmopolita karaktertelenység minden szellemi divathóbortja, a magyar vidéktől elűtő lelkiségének minden zavaros kiöntése, annak a zendülésnek nyüzsgése, amelyet az irodalmárok és a pesti szociológusok valami dervisi önkívületben közvetítenek olyan közönség felé, amely az alföldi tanyákon szinte a kirgiz-puszták ősi primitívsegeiben él. A cári Szentpétervár és a mir-rendszerben tespedő muzsikfalvak ellentéte nem lehet groteszkebb, mint az az elképzelhetetlen összhangtalanság, amely az ország feje, szíve és többi tagjai között uralkodik. Egy szétrepedt világ résein át zúdult a régi magyar életformákra az új és idegen tajték, a kereskedelmi demokráciák betörésével járó roncsoló és bomlasztó elemek sokasága, a konzervatív tekintélyek alkonya, az újságírás „kis bolyhosainak” hihetetlen arroganciája, a közéleti bíraskodásnak e sajtódzsungel sűrűjében trónoló, érintetlen szabadsádogmatizmusa, amely e műveletlen és felelőtlen demagógiát szinte egyenlő hatalmi tényezővé avatta a kormányhatalommal, amely viszont minden önálló erőt a saját helotájává akart süllyeszteni. Így elegyedtek össze a sajtó- és esküdtszéki reformban értékes konzervatív felfogások pártpolitikai célzatokkal. Az ellenzék, még annak mérsékelt része is, odaszorítva egy reménytelen opposzió sikátorába, csak az utóbbiakat látta, nem bírván elmozdulni saját jelszavainak és gyakran kéretlen szövetségeseinek rabszjai közül.

Ezekben a harcokban Vázsonyi Vilmos vitte a vezérszerepet. A Déry-Lukács per óta méltán megbecsült tekintély a küzdő baloldalon, áthatva egy alkonyodó liberális világszemléletnek vérebe ivakodott hite önzetlenségétől és merev tanrendszerétől. Vázsonyi felezési pontján áll a tradíciókban gondolkozó asszimiláns régi zsidó értelmiségnek és az új nemzedéknek, amely oly kevéssé ismeri és oly kevéssé kíváncsi ezekre a tradíciókra. Többnyire a történelmi pártok szövetségében, de tőlük függetlenül csatázik az általános választójogért, a közéleti tisztességért, a sajtószabadságért, a kispolgári érdekekért. Már megérinti az új dolgok finom métélye, de személyes és elvi megpróbáltatásai alkalmával mindig felülkerekedik benne a történelmi értékek megbecsülésének gondolata. Érti a „sárga foltot”, de mindvégig hűséges a magyar állameszme történelmi kereteihez. Szípkázó ékesszólása sok barátot és még több ellenfelet szerez neki. E harcok között egyénisége hullámvonalainak legeredetibb vonásai

kerülnek felszínre: az éle, amely csípős, mint a kökény leve, a gúny, amely mar, mint a vitriol, az ügyvéd tógalebegető retorikája. Volt benne valami nagy fajrokonából, Disraeliből is: mindenestre úgy hatott jelenléte a történelmi pártok között, „mint valami íbisz, vagy flamingó, amely valami falusi baromfiudvarra tévedt”.

Az ellenzék az új házszabályokhoz alkalmazkodva 1914 elejétől derekas munkát végzett a kritikában, ha időnkint nem késett is megmutatni sebeit a fórum uszítására. Jóllehet a közjogi ellentétek lesodródtak a napirendről s 1914-re inkább konzervatív, vagy a maradi szellem viaskodott a mérsékelt, vagy túlzó haladás gondolatával, a pártok természetében fekszik, hogy eredeti ellenzékiességüket sokkal szilárdabban megőrzik, mint eredeti elveiket. A parlamenti harcok mégis normálisabbá válnak, de nem kevésbé éleseké. Az ellenzék nem lehetett rábírní, hogy reparáció nélkül vegye tudomásul a jún. 4-iki házszabálysértést és a kidobátásokat. Úgy gondolkozott, hogy egy nemzet meghajolhat egy kormánycsíny előtt a veszély napján — mint Guizot írta, — mint elkerülhetetlen szükség előtt, de gyalázat és hanyatlás nélkül nem fogadhatja el a kormánycsíny elvét közjogának és életmódjának alapjául.

Tisza a parlamentben nagy beszédben jelentette ki, hogy a román nemzetiségi komitéval tárgyalásokat kezdett (febr.). Ott, ahol a románok túlnyomó számban élnek, hajlandó román tisztviselőket alkalmazni; e vidéken oly kerületi beosztásokat eszközölni, hogy a román többség biztosíttassék; lehetővé tenni a társadalmi és kulturális mozgást és azt egyenlő elbánásban részesíteni a magyar társadalmi és kulturális mozgalmakkal; megengedni, hogy anyanyelvüket használhassák a bíróság és a közigazgatás alsó fokain. Mihályi Tivadar román nemzetiségi képviselő a legnagyobb elismeréssel fogadta Tisza ajánlatát. De a román komnte követelte nyelvének a közoktatás minden ágazatán való érvényesítést, a görögkeleti egyház autonómiájának kiépítését, a hajdúdorogi magyar püspökséghez tartozó román falvak lecsatolását, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban a román nyelv egyenjogúsítását. Tiszának régi vágya volt a román-magyar viszony belpolitikai megjavítása, s már 1893-ban Bihar-megye közgyűlésén hangoztatta a két faj egymásrautaltságát a szláv tengerben. Komán relációi sohase szakadtak meg teljesen s a Mangra Vazul közvetítésével folyó tárgyalásoktól eredményt remélt, hogy azután hozzáláthasson a többi nemzetiségi frontok felgöngyölítéséhez is.

Tárgyalásainak megindításában nagy része volt a külpolitikai érdekek is. De a levegő túlságosan el volt mérgezve a határontúli testvérek propagandájától. A Liga Culturula 1910 táján újjáéledt. Mozgékony főtítkánya, Jorga Miklós egyetemi tanár, az évtizedek alatt indított pereknek, ítéleteknek és börtönbüntetéseknek valóságos enciklopédiáját gyűjtötte össze a román nem-

zetiségi aspirációk képviselői ellen, anélkül, hogy a büntetéseket provokáló cselekményeket ismertette volna. A kultúrliga már a boszniai annexió után tudomására hozta a bukaresti kormánynak, hogy „nem helyesli azt, a külpolitikát, amely kizárólag azt a hatalmat támogatja, amely román területet tart birtokában s a román kultúra elnyomásával kísérletet tett négymillió(!) román lelki megsemmisítésére”. A balkáni háború után a hazai románság vezető szócsöve, a *Romana* 1914. jan. 14-iki számában azt írta, hogy „az elnyomott nemzetek Törökországa elpusztult... s magasan kiemelkedik a világ szeme előtt a román királyság diplomáciájának ügyességével és erős hadseregével. Ezért érezhetjük mi, erdélyi románok magunkat joggal a győzelem küszöbén”. „A mai körülmények között — írta Vlad Aurél lapja is a paktumtárgyalások alatt — nem lehet szó békéről, mert a magyar és román törekvések ki nem egyenlíthetők.” A tárgyalás alatt a magyar ellenzék is feljajdult (Bethlen), föderalizációt emlegetett, de a paktumkísérletet az ifjú román nacionalisták (Goga) és talán Ferenc Ferdinánd beavatkozása temette el végképp.

A tót-kérdés se vesz kedvező fordulatot. Masaryk Tamás prágai egyetemi tanár hallgatói körében a múlt század végén ott ülnek a tót értelmiség serdültebb generációjának tagjai. Masaryk azt tanítja nekik, hogy lelkiismeretesen tanulmányozzák a magyar politikát, jogtudományt és bölcsészetet, mert a magyar „elnyomásnak” gyökerei bizonyára a magyar tudományosságban rögződnek, e tanulmányok eredményeit vigyék külföldre, jegyezzék föl a magyar közigazgatás és jogszolgáltatás minden túlkapását, fordítsanak figyelmet népük gazdasági viszonyaira, folytassanak realista munkát, az eddigi ideákban élő nemzetiségi politikával szemben. Működésük eredménye, amelyet radikális és szabadgondolkodó irányban végeznek, a század elején nemcsak az erősen katolikus szellemű papságban vált ki ellenmondást (Jehlicska), hanem az Öreg turócszentmártoni tót aeropágban is, amelynek nevében Mudron Pál utasítja rendre a feltörtető fiatalokat (Srobár). 1906-ban már Hlinka András is a cseh-tót nemzeti egység alapján áll: az ő személyével kapcsolatban az európai sajtót is foglalkoztatja a csernovai eset, mikor a felépült templom felszentelésére érkező papságot a tót tömeg inzultálta s a csendőrséget fegyverhasználatra kényszerítette. Apponyi iskolatörvényei emóciókat okoztak a szlávbarát külföldön is. Björnson és Tolsztoj, a világirodalom legnagyobb alakjai, nyilatkoztak a „magyarosítás” ellen, de az európai közvéleményre legnagyobb hatást Scotus Viator (Seton Watson) különböző s az alaposság némi látszataival bíró könyvei tették, aki a helyszínen tanulmányozta a szlávok „elnyomását” és a magyar választói rendszert. A tót intellektuellekkel együttműködő neoszláv cseh politikusok (Kramarz), amíg reménykedtek a monarchia föderalizálásában a szláv túlsúlyban és a dunai birodalom germánellenes külpolitikájában, a cseh-tót egyesülést s a Felvidék elhódítását — Ferenc Ferdinánd szándékai szerint is — a Habsburg-monarchia kere-

tein belül akarták végrehajtani. A tót vezérek az általános választójogtól remélték ezt a fordulatot Magyarországon. „Míg a magyarországi nemzeti kérdés nem lesz olyan diplomáciai tárgy Európában, mint a balkáni kérdés — írta egyik vezérük, — addig nem várhatjuk annak érdemleges rendezését.” A balkáni háború után a cseh és a tót sajtó egyértelműleg hirdette, hogy órák kérdése csupán s az osztrák-magyar monarchia átszervezése, vagy felosztása a nyugati hatalmak és Oroszország legsürgősebb gondja lesz. A kormány békeajánlata falrahányt borsó volt. A magyar hegemonia nem a nemzetiségek igazságtalan elnyomásán alapult.

Az 1910-ben érvényes választójog szerint az egymillió főre tehető szavazópolgárságban a magyarság számaránya mindössze 4%-kal múlta felül az összes népességhez való viszonyát (57—53%). A szorosabb értelemben vett Magyarország 413 választókerületéből 229-nek volt abszolút magyar többsége, a fennmaradó 184 nemzetiségi kerületből 129-ben a nem magyar ajkú választók meghaladták a 75 %-ot, s ezek közül 57-ben a románok, 43-ban a tótok voltak abszolút többségben. A választói cenzus kétségkívül aránytalan és igazságtalan volt, de a színmagyarság rovására. Bihar-megye román vidékén a kis- vagy törpebirtokos már 92 fillér adó után jogosítva volt választani, magyar részen csak ha legalább 30 korona adót fizetett. Csanádban 68 korona volt az adó, illetve választói cenzus, Árvában, vagy Liptóban 68 fillér. Budapest egymillió lakosa 9 képviselőt, Szék, vagy Abrudbánya egyet-egyét választott 100, 200 választó után. A választási korrupcióról és erőszakról terjesztett hírek (különösen 1896-ban és 1910-ben) nem ellenkeztek a valósággal, de a kormányzat erélye sokkal erősebben és durvábban súlyosodott a kiváltképp magyar és ellenzéki kerületekre, mint a nemzetiségi vidékeken — s végtére is hol ostorozták kíméletlenebbül a „Hungarian atrocity”-k sorozatát, ha nem a magyar parlamentben, hiszen az obstrukció bizonyos erkölcsi jogosultsága éppen az volt, hogy az ellenzék nem ismerte el a nemzeti akarat valóságos képviselésének a többségi pártot? De nem ismerte az elnyomást a magyar kormánypolitika gazdasági vonatkozásokban sem. A nemzetiségek gazdasági erejének korlátlan kifejlődése elé semmiféle akadályt nem gördített s magáévátette a liberális szabadverseny elvét. A mezőgazdasági művelés alá eső területek nagyobb része — a neo-aquistica ellenére is — a magyarság birtokában maradt: a földbirtok 60%-a magyar, mikor népesedési aránya 54.5%. A földbirtokban 60%-ig részes magyarság 62.1%-os arányban adózik, a 9.9%-os németiség 16.3%-kal, a 7.7%-os tótság adózása 6.2%, a 16%-os románságé 8.7%. A mezőgazdasági nincsteléneknek arányszáma az ötven holdon aluli magyar kisbirtokossághoz hasonlítva 48.4%, a németé 28.5%, a tóté 33.6%, a románé 31.5% saját fajtájú kisbirtokosaival szemben. A törpebirtokosok arányszáma (öt holdon alul) magyar 16.8%, német 21%, tót 23%, román 25.3% a tíz és húsz hold közötti kiscgazdáknál még kedvezőtlenebb az államnép viszonyának

csak a felső kategóriákban javult fel a magyarság birtokállománya, mint egyenes következtése annak, hogy a közép- és nagybirtok nagyrészen a magyar nemesség és mágnásság tulajdona volt. Az egészségtelen birtokmegosztás — latifundia Hungarum perdidere! — Dunántúlon és az Alföldön a magyarságot nyomta. Jellemző, hogy az 1905—17 évek közé eső időszakban a parcellázott birtokból német tulajdonba jutott 49.341, tótba± 130.310 románba 119.381 hold. Az 1890-től 1900-ig a románság által túlnyomó többségben lakott erdélyi vármegyékben az önálló birtokosok száma a népszaporodás dacára 25.000-rel csökkent, ami f olyamánya volt a román pénzüzetek középirtok-konstruáló politikájának, amely — fordítva a magyar földbirtokpolitikának demokratikus jelszavaival — inkább proletarizálta a maga fajrokon parasztjait és uzsoraáron összevásárolt kis parcellákból új földbirtokos osztályt akart létesíteni. Más helyeken azonban fürge üzletpolitikájukkal összevásárolták az eladósodott magyar nagybirtokosokat — Bethlen István gróf kutatásai szerint 1908-tól 1913-ig 64.000 hold magyar birtokot vettek meg 25 millió korona értékben — és a vidék nemzetiségi parasztjai között osztották el. A nemzetiségi pénzüzetek is hatalmas fejlődést vettek: 95 német bank és takarékpénztár 59.5 millió tőkével, 36 tót intézet 18 millió, 156 román intézet 55 millió saját tőkével dolgozott, nem számítva az ideözönlő cseh és román pénzeket. Így festett a magyar elnyomás 1914-ben.

Aránylag legmegnyugtatóbb fordulatot vett a horvát társország helyzete. Khuen hiába próbálkozott új unionista többséget teremteni Tomasics Miklós bán segítségével. Tomasics kudarca után Cuvajnak királyi biztossága iparkodott levérni egy tartós híd cölöpjeit a horvát-magyar viszonyok vad kavargásában. Tiszának volt lelkijereje, hogy kihúzza a vasúti pragmatica tuskéjét az avasodó horvát sebből: a horvát állomásokon eltávolította a magyar feliratokat s a Dráván túl csak horvátul tudókat alkalmaztatott vasúti szolgálatra. Az új bán, báró Skerlec Iván a száborba jelentékeny többségű unionista elemet hozott be. Egyik horvát képviselő, Hreljanovics Guido a magyar képviselőházban kifejezte azt a reményét, hogy „az államjogi kiegyezés eltérő magyarázatából származó összes vitás kérdések egyetértőleg fognak kedvező megoldást nyerni”. Apponyi már a román paktumtárgyalások képviselőházi vitájában föltette a kérdést: mikor fog megegyezni Tisza a magyarokkal is? Wekerle a Nemzeti Casino Széchenyi-ünnepélyén tőle szokatlan határozottsággal állapította meg, hogy „a nemzet az ellenvéleményeknek nem legyőzését, hanem meggyőzését és megnyugtatótását, az arany középút eljövetelet várja és mindennekfelett tiszta közéleti erkölcsöt”. A magyar békére még sincs kilátás. Kölcsönös engesztelhetetlenségek állják útját. Az ellenzék új párttal szaporodik, a Jászi elnöklete alatt radikális tudósok, írók, művészek és újságírók megalapítják az Országos Polgári Radikális Pártot, amelynek nagy rezervoárját

a budapesti és vidéki szabadkőműves-páholyok társadalompolitikai szélbal felé igazodó tagjai szolgáltatták. A függetlenségi párt vállalkozóbb képviselői pedig Károlyi vezetése alatt hajóra szállnak és átkelnek az óceánon, hogy az amerikai magyarság pénzadományaival gyűjtsenek pártkasszát a küzdő magyar demokrácia részére. Károlyi hónapok, mások csak évek múlva térhettek vissza hazájukba, amely akkor már elszántan vívta a maga élet-halál tusa ját német szövetségese oldalán egy egész világ ellen.

Június 28-án Gavriilo Princip szerb diák Szerajevóban revolverlövésekkel ölte meg Ferenc Ferdinánd főherceget és feleségét, Hohenberg Zsófia hercegnőt. A főherceg, akit éppen föderaliztikus tervei miatt a nagyszerbek fanatikus ellenségének tartottak, egy szerteágazó, kitűnően megszervezett nacionalista összeesküvés áldozata lett, amely mögött az iménti évek tanúságai alapján joggal gyanúsíthatók voltak szerb katonai és kormánykörök is. „Egy jövő vált múlttá” — mondta Apponyi a Házban, — „anélkül, hogy jelenné alakulhatott volna”. A magyar társadalom és közélet megdöbbenéssel értesült a trónörökös pár katasztrófájáról s mély szánalom öntötte el szívét Ferenc Ferdinánd elárvult gyermekei iránt, noha életében sohase tudott fölmelegedni iránta. Az elhánt bőségesen gondoskodott róla, hogy a magyarság bizalmatlansága és aggodalma egy cseppet se enyhüljön személyével szemben. Az öreg király minden olyan elhatározása mögött, ahol egy magyar kívánságot kellett elutasítani, mint a család rosszul felfogott érdekeinek megszemélyesedése, ott állott Ferenc Ferdinánd vétője. Magyarországon alig folytatott társadalmi érintkezést. Ami szándékai és nyilatkozatai felől kiszivárgott, az csak arra való volt, hogy félelmet és elkeseredést keltsen a nem tehetségtelen, kivételes erélyű, de rideg, makacs és korlátolt előítéletei mellett a végletekig kitartó királyi herceg ellen. Bármily emberi részvétellel gondolunk sorsára s bármekkora utálattal és borzalommal fordulunk el a szerajevói merénylettől, túlzás lenne azt állítani, hogy Ferenc Ferdinánd halála nemzeti gyászt ébresztett volna a magyar közönségben. Sok okunk nem volt, hogy elsirassuk őt, akihez a dinasztia történetében hasonló magyarellenes figuráig a II. Ferdinándokig és I. Lipótokig kell visszamenni. Bizonyos föllélegzés, megkönnyebbedés fogta el a lelkeket, a szabadulás egy nehéz lidércnyomás alól, gondolván, íme a sors, a gondviselés micsoda rettentő megoldásokkal hárít el még iszonyúbb katasztrófákat a nemzet feje felől. A képviselőház küldöttségét Beöthy Pál elnök vezette, az ellenzék külön csoportban jelent meg a végtisztességen. Andrássy interpellálta a miniszterelnököt, hogy a monarchia megbántott méltósága miféle elégtételt kap Szerbia részéről. Az ellenzék vezetéi mitse tudtak arról, hogy a monarchia felelős tényezői már július derekán tisztába jöttek a követendő lépések irányával s ezekhez biztosították a német birodalom jóváhagyását.

3. fejezet

A világháború, a forradalmak és az ország öt részre darabolása (1914—1920)

Az egész civilizált világot megbotránkozttatta a szerajevói orgyilkosság. Az angol közvélemény orgánumai vezettek a kifakadásokban a belgrádi kormány ellen, amelynek legalább passzív felelőssége gyanítható volt abban a rendellenes atmoszférában, amely az annexió óta s a balkáni háború sikereinek hatása alatt a szerb mérvadó körökben is kifejlődött a monarchia ellen. Ferenc Ferdinánd megöletését párhuzamba állították az Obrenovicsok kiirtásával, amikor Anglia megszakította a diplomáciai viszonyt a „királygyilkosok népével”. A francia közéletet a merénylet után következő hetekben Caillaux-né bűnpere foglalkoztatta, aki lelőtte Calmette-ot, a „Figaro” szerkesztőjét. Még a nacionalista sajtó is ellenszenvvel írt a kis balkán népről, amely nyugtalankodásai szakadatlan izgalomba ejtette az európai világot. A cárra — a monarchikus szolidaritás miatt — szintén riasztó hatást tettek a szerajevói pisztolylövések. Ha ezt az alkalmas pszichológiai és politikai időt a monarchia vezetősége felhasználja, hogy rajtaütésszerűen megfenyítse Szerbiát, kétségkívül könnyebben oldhatta volna fel az esetleges diplomáciai bonyodalmakat. Berchtold és Conrad szívesen megbarátkoztak volna a gordiuszi csomó rapid kettévágásával, de—Tisza föllépésére — felülkerekedett „az ürügyre vadászó politika”, helyesebben: a konfliktus külpolitikai előkészítésének gondolata.

A magyar miniszterelnök már június 30-án tiltakozott Berchtold tervei ellen, július 1-én külön memorandumban hívta fel az uralkodó figyelmét a külügyminiszter harcias szándékaira, aki, tisztázandó a német szövetséges álláspontját, Ferenc Józseffel levelet íratott II. Vilmos császárnak, amely levélben egyetemes európai érdeknek s a monarchikus államok kötelességének tüntette fel a belgrádi tűzfészek elfojtását. A német kancellár, Bethmann-Holweg és a császár nézete az volt (júl. 6), hogy „az adott helyzetben Ausztria-Magyarországnak magának kell eldöntenie, mit akar; a német birodalom kötelessége megakadályozni az osztrák-magyar—szerb vizálynak nemzetközi konfliktussá válását s ezért minden erejével rendelkezésére áll szövetségesének”. A július 7-iki közös minisztertanácson Berchtold a gyökeres leszámolást hangsúlyozó előadása után Tisza kijelentette, hogy nem szabad letérni a szokásos diplomáciai útról, konkrét követeléseket kell szabni Szerbia elé, keményeket, de nem elfogadhatatlanokat s a diplomáciai győzelem is elegendő a monarchia megtépázott presztízsének helyreállításához. Július 8-án — látva a katonák és Berchtold hangulatát — újabb memorandumot terjeszt a király elé, amelyben azt bizonyítja, hogy a szerbeknek — súlyos diplomáciai vereségük árán — módot kell nyújtani a békés elégtételadásra. Hangoztatta a vezérkarunk által kidolgozott hadművelési tervek hasznavehetetlenségét, a monarchia kedvezőtlen hatalmi

helyzetét a Balkánon, s megvárandonak vélte ott egy bolgár-török szövetség kimunkálásának eredményét. Egy héttel később — a július 14-iki minisztertanácson — álláspontját revízió alá vette. „Nehezen szántam rá magamat” — mondta Tschirsky német nagykövetnek, — „hogy háborút tanácsoljak, de most már szentül meg vagyok győződve szükségességéről s el vagyok tökéelve, hogy minden erőmmel a monarchia naggyátételén dolgozom.”

Minő tárgyi mozzanatok bírták rá Tiszát békés irányának megváltoztatására? A vizsgálat nyomán már az első hetekben kiderült, hogy a merénylő hivatalos szerb állami és katonai közegek segédletével dolgozott. A belgrádi sajtó uszítása is meggondolásra készíthette. „Nyakunkon volt a hurok” — írta később egy nőrokonának. Mindazáltal ma se tisztázható anyagi dokumentumok alapján állásfoglalása gyökeres módosításának oka. Ő, aki e döntéshez képest csekélyebb fontosságú ügyekben a végletekig kitartott helyesnek felismert iránya mellett, s ahhoz még rettentő küzdelmek kockáztatása (obstrukció letörése), vagy lemondása árán (választójogi kérdés 1917) is ragaszkodott: most látszólag eléggé meg nem okolható fordulattal a háborús párthoz csatlakozott, amivel el is döntötte a kérdést. Magára vett egy roppant felelősséget, amelynek tárgyi alapjai nem tisztázottak eléggé, magára, az ellenzék vezéréivel való tanácskozás nélkül, akik az itthon nem levő Károlyi kivételével, a külpolitika alapvető problémáinak szemléletében egyetértettek vele s akik mögött nagy közvélemény állott. A jegyzék szövegét, amelyet Szerbiának voltak küldendők, a július 19-iki közös minisztertanácson állapították meg, negyvennyolcórás ultimátummal s megállapodtak annak július 23-ikára kitűzött elküldésében is. A jegyzék tartalmát eleve nem közölték Olaszországgal sem, noha ezt német részről is tanácsolták, amivel módot adtak neki, hogy a hármasszövetségi szerződés 7-ik artikulusa alapján a casus foederis-t megtagadja és a Balkánon történő területváltozásokra hivatkozással kárpótlási igényekkel léphessen fel a monarchia ellen. Az ultimátum szövegezésének vitájánál Tiszának sikerült érvényesíteni azt az elvet, hogy „a legszükségesebb határkiigazításokon kívül semmiféle területgyarapodást a monarchia nem igényel”. A július 23-án átadott jegyzékben Ausztria-Magyarország követeli Szerbiától, hogy a szerajevói merényletet ünnepélyesen kárhoyztassa, hogy meggátolja a monarchia területi épsége ellen áskálódó nagyszerb propagandát, feloszlattja a Narodna Odbrana-t, elbocsátja az állam szolgálatából a merényletben részes hivatalnokokat és tisztakat, s megengedi, hogy a monarchiaellenes mozgalmak és bujtotgatások kiderítésében a császár és királyi külügyminisztérium közegei is résztvehessenek.

A jegyzék közzététele egyszerre sebes forgásba hozta az európai kancelláriák gépezetét, egyik részét, hogy a konfliktust lokalizálják, a másikat, hogy egy világra kiterjedő ellenakciót fejtsenek ki a szerb kérdésben. Pasics, a szerb kormány elnök, két nappal később egy rendkívül óvatos és körmönfont válaszban —

a leglényegesebb pont, t. i. a monarchia közegeivel kívánt kollaboráció kivételével — elfogadta Berchtold föltételeit, amit Bécsben elutasításnak magyaráztak s a belgrádi követ, báró Giessel legott meg is szakította a diplomáciai viszonyt. Az erre következő napokban az angol és a német diplomácia minden erejével működésbe lépett, hogy a háborús veszedelmet elhárítsa, vagy egy osztrák-magyar—szerb konfliktusra szigetelje. Ez azonban meghiúsult egyrészt Oroszországnak a szerb ügyben tanúsított s napról-napra erősödő monarchiaellenes viselkedésén, az osztrák-magyar hadüzeneten (július 28) Szerbia ellen s Franciaországnak ama határozott magatartásán, amellyel eleve biztosította cári szövetségését, hogy minden körülmények között számíthat fegyveres segítségére. Az angol-német közvetítés legfontosabb ténye volt (július 29—30) az, amely kiinduló pontul már a Szeri)íával való hadjáratunkat fogadta el s amely egy a quatre-közvetítésnek (Anglia, a Német birodalom, Olaszország, Franciaország) óhajtotta alapját megvetni. Berchtold szerint az angol miniszter (Grey) abból a föltevésből indult ki, hogy „katonai erőink Belgrádot és a környező szerb territóriumokat amúgyis rövidesen megszállják, tehát a monarchia ezt az okkupált területet mindaddig megszállva tarthatná, míg a szerbek az általunk kívánt elégtételt meg nem adják”. F terv fölött a döntésre összehívott minisztertanácson (július 31) Tisza álláspontja — Berchtold szerint — ez volt: „Az angol terv elfogadása végzetes következményekkel járhat. Szerbia elleni katonai operációnkat pedig minden körülmények között folytatni kell. Az angol javaslatot megközelítendő, a monarchia mindössze elvileg jelentené ki készségét, de csakis azon esetben, ha Szerbia ellen akciónkat folytatjuk és az orosz mozgósítás abbamarad. „Tisza álláspontját a minisztertanács egyhangúlag magáévá tette, berlini nagykövetünket pedig aznap utasítottuk, hogy végső álláspontunkat hozza tudomására a német kormánynak”. Mert Bethmann-Hollweg demarsa Bécsben rendkívül erélyes volt: „Ha Bécs... minden beavatkozást, főleg pedig az utolsó Grey-féle „ajánlatot visszautasít, akkor többé aligha lehet a kitörő európai összecsapás bűnét Oroszországra hárítani”. II. Miklós cár azonban katonai kamarillájának kezében vergődve, július 30-án délután félőtkor kiadta az általános mozgósításra vonatkozó rendeletet, e kihívásra Ausztria-Magyarország július 31-én féltizenkét óraker szintén az általános mozgósítás kihirdetésével, a német birodalom pedig a fenyegető háborús veszedelem proklamálásával felelt. Ez már a világháborút jelentette.

Tagadhatatlan, hogy a monarchia külpolitikai vezetősége e végzetes hetekben nem állott feladata magaslatán s hogy július 14-től fogva e vezetőség leghatalmasabb alakja, Tisza, politikai és szellemi arányai szerint egyaránt, osztozni kénytelen a történetek felelősségében. Hiszen bizonyos tekintetben éppúgy az o kezében volt letéve a válság kiinduló pontjának, a szerb ultimátumnak sorsa, mint ahogy 1870-ben az idősebb Andrássy határozott magatartása döntötte el a monarchia semlegességét a francia-

német háborúban. Akkor éppúgy, mint most, a békepolitika volt Magyarország és a monarchia létérdeke. Ki tudja, ha — Tisza eredeti álláspontja szerint — meglegszünk egy diplomáciai győzelemmel, a ki állott krízisek hatása alatt nem fejlődik-e ki tartósabb békekorszak, amelynek elemei — mint fenntebb vázol-
tuk — adva voltak már a bukaresti béke után, s még előbb az angol-német feszültség látható apadásában? Tudjuk, hogy minő nehézségekkel járt Angliát a háborús megoldás mellé szorítani az entente cordiale ellenére is s Belgium semlegességének megsértésével is csak részleges kabinetválság árán. E kérdések fölött való tünődés azonban nem tartozik feladatunk körébe. A döntés a háború irányában megtörtént. Itt megint felbukkan a másik kérdés: ha már a magyar állam és nemzet saját hibáján kívül belekényszerült a háborúba, abba, hogy létéért megvívja egy évezred óta legnehezebb tusáját, nem kellett volna-e mindenáron a belpolitikában olyan szent egységet teremteni, hogy a nemzetet a maga erkölcsi erő kifejtésének legmagasabb pontján érhesse a földet-
rázó zivatar! Tisza köszönetet mondott az ellenzék vezéreinek, amiért hazafias önzetlenségükkel és áldozatkészségükkel segítettek kialakítani a nemzeti egység parlamenti bázisát azzal, hogy a sivár és öngyilkos belső harcokat felfüggesztették. Minden nagy erőnek a gáton volt a helye, mint a nemzeti létében sokkal kevésbé fenyegetett Franciaországban és valamivel később Angliában is.

Az orosz-német határokon éppúgy, mint a belga-francia-német végeken már fellángolt a háború, amikor Ausztria-Magyarország augusztus 1-én hadat üzent Oroszországnak, augusztus 12-én a két nyugati nagyhatalom Ausztria-Magyarországnak; a monarchia hadiállapotba jutott a szövetségesével való szolidaritás révén Japánnal (augusztus 24) és Belgiummal (augusztus 27). A két középeurópai nagyhatalom tehát a háború első fázisától kezdve négy nagyhatalommal állott szemben. Az erők aránytalanságát csak a gyorsabb iramban végrehajtott mozgósítás és a hadműveletek siettetése egyenlíthette volna ki, hiszen az angol flotta zárzata (augusztus 5) elvágta a központi hatalmakat a világereszkedelemtől s önmaguk nyersanyagkészletére utalta, ami különösen Németország élelmiszerellátását bénította meg és nagy nehézségeket okozott Ausztria alpesi tartományaiban is. Olaszország, TI. Vilmos távirati unszolásai dacára, augusztus 3-án semlegességi nyilatkozatot tett, s a hármass szövetséghez húzó San Giuliano váratlan halála után a Salandra—Sonnino-kormány októbertvégi szerbiai támadásunkkal kapcsolatban kezdte sürgetni a rekompenciációkat. A magyar közönség pártkülönség nélkül sorakozott kormánya mögé. A román nemzetiség nevében egy bukaresti újságban Vajda-Vojvoda Sándor jelentette ki, hogy rendületlenül kitartanak a Habsburg-ház és a majsyar szent korona hűségében. A közfigyelem a frontokra szegződött, ahonnan, főleg Nyugatról, legvérmesebb reményt is felülmúló híreket jelzett a hivatalos jelentés. Kevésbé tudott eligazodni a Délvidék-

ről szállongó hírek között, majd az augusztus végén 400 kilométeres arcvonalon dülő orosz—osztrák-magyar birkózás eredményei felől. Felvillanyozták Hindenburg nagy keletporoszországi győzelmei, mikor azonban kitűnt, hogy seregeink visszaözönlöttek Lemberg és Lublin alól s a marnei döntő csatában a németek nem bírták leteperni a franciákat, az újságolvasók is sejtették, hogy hosszú háború előtt állunk, amelynek minden előnye ellenségeinké minden hátránya a központi birodalmaké. Az ország lelki erejében töretlen bizalommal nézett a jövőbe, ha kedvét szegték is az osztrák Heeresverderberek (Brudermann, Potiorek, Frank Liborius, stb.), akik az augusztus-decemberi hadműveletekben elpocsékolták a monarchia sorkatonaságát, a hagyományos ausztriai pesszimizmus fertőzései, az orosz gőzhenger gurulása Sziléziáig és a Kárpátokig, Románia rosszindulatú semlegessége és azok a hírek amelyek a magyar miniszterelnöknek meglepő utazása nyomán a német főhadiszállásra (november 18), azt rebesgették, hogy a németek területi engedményeket akartak kierőszakolni a román semlegesség megvásárlása fejében, amelyeket Tisza a leghatározottabban visszautasított. Románia már Lemberg eleste után követelte Erdélyt, mire Tisza Berchtold útján a német kancellárhoz fordult, (szeptember 9), hogy a szövetségesek egyértelműleg foglaljanak állás Bukarest ellen, minek fejében Tisza az 1868-iki törvény szellemében hajlandóságát fejezte ki, hogy a román nemzetiségnek a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közoktatás területén további jogokat nyújt. Az eszmecsere a román kormánnyal Czernin kezdeményezésére felújult, de mindannyiszor megfeneklett azon a követelésen, hogy a Bratianu-kormány Erdély előzetes megszállásához ragaszkodott.

Nov. 12-én Törökország csatlakozott a középeurópai Hókhoz, érezve, hogy az ottomán birodalom sorsa is eldőlt e nagy mérközésen. Az Északon és Nyugaton dülő harcok döntést nem hoztak: a francia harcvonal megmerevedett a Flandriától a Vogézekig. Hindenburg és Conrad közös hadműveletei az év utolsó hónapjában (Lodz-Limanova-Lapanova) megállították ugyan a muszkák xerxesi hadát, de a szerb harctéren átmeneti sikerek után Potiorek támadása összeomlott, seregeinket ki separték a Balkánról és a, monarchia katonai és politikai valórje zéró alá süllyedt a Keleten. Ezalatt az olaszok mind erőteljesebben hangsúlyozták rekompenciós igényeik kielégítését, amelyek oly mértékben szaporodtak, amily mértékű hullámzásokkal járt a monarchia háborúja. A november végére összehívott országgyűlés minden pártja a Treuga Dei és a nyomasztó veszedelem hatása alatt állott, Tisza és az ellenzéki vezérek egymással versenyezve magasztalták a magyarság harci erényeit, amelyeknek világtörténelmi jelentőségét még a gyarló vezetés se volt képes elhalványítani. A7alóban a nemzet sorsa most a csukaszürkék névtelen százezreinek idegem fordult el. Egy évezred viszontagságainak roppant terhe omlott a magyar paraszt vállára s most

ráadásul egy széteső birodalom alá kellett feszíteni hátát. Vájjon elbírná-e?

December 4-én Bülow herceg, a volt német kancellár ment nagykövetnek Idomába, hogy az ingadozó olaszokat visszatartsa személyes összeköttetésekkel a hadbavonulástól szövetségesei ellen. Berlin nagy nyomást gyakorolt Bécsre a kompenzációs tárgyalások alatt s e nyomásnak engedő Berchtoldot Tisza megbuktatta (1915 január 12), hogy helyébe saját kreatúráját, báró Burián Istvánt tegye, aki pedáns bürokratizmusával az öreg uralkodó személyes hajlamainak inkább megfelelő rideg-ség szellemét vitte be az eszmecsereékbe. A monarchia általános helyzete nem javult a tél folyamán. November végén sor alá kerültek az úgynevezett alkalmatlanok 21—32 éves korosztályai, később az úgynevezett B-osztályú nép fölkel és 32—42 éves kategóriái is. A hadsereg élelmi szerszükségletének ellátását teljes egészében Magyarország vállalta. Ausztria már az első télen belekóstolt a nélkülözésbe. A viszonyok odaát nemcsak azért rosszabbodtak, mert az ellátás szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött, hanem mert a cseh ezredek már a kárpáti harcok alatt megbízhatatlannak bizonyultak, a parlament nem működött és Stürgkh gróf a 14-ik paragrafussal, vagyis az abszolutizmussal kormányzott. A hadiszállítók és az élelmiszerspekulánsok idehaza is valóságos ár-anarchiát idéztek elő, a maximális árak bevezetése csak tetézte a kínálat-kereslet zűrzavarát, az árúk elrejtését és a városi fixfizetésű osztályok nélkülözését. A kormány az új termést már kénytelen volt zárolni, majd megszervezte a Haditermény Részvénytársaságot, a különböző ipari és mezőgazdasági központokkal, a Közélelmezési Hivatallal s a gombamódra szaporodó kormányrendeletek az állam-szocializmus egy nemét teremtették meg. Burián szerencsétlen diplomatizálása, amelyről el lehet mondani, hogy mindig elkésett egy gondolattal, a legsivárabb licitálás lejtőjére csúsztták az olasz tárgyalásokat, a növekvő kölcsönös bizalmatlanság légkörében. Végtére is nem tudta megóvni se a békét, se a monarchia méltóságát, holott Salandráék mögött még ott állott Giolitti többsége, mint a semlegességi politika háttere. Burián huza-vonái közben Rómában a döntő szó az utcáé lett, amelynek nyomására Sonnino már április 25-én elszereződött az entente-tal, május 4-én felmondta a hármasszövetséget s 23-án megüzente a háborút a monarchiának. Romániát az entente minden fényes ígérete se tudta kicsábítani megfigyelő és várakozó álláspontjáról, jóllehet az időközben átszökött Lukaciú László görög katolikus lelkész és Goga Octavián, a kiváló román költő, hatalmas propagandába kezdtek a beavatkozás mellett s a francia-angol hatás alá kerülő sajtó Károly király halála óta az eget és az alvilágot mozgásba hozta a monarchia ellen. Czernin már ezidőből azt jelentette, hogy Romániában csak két párt létezik: az egyik amely a haladéktalan intervenciót követeli, a másik, amely még éretebb és biztosabb alkalomra les. Az olasz nem bírta magával ragadni a keleti latin testvérét, mert a gorlicei

áttörés hadműveleti kifejlődése egy csapásra megváltoztatta a helyzetet. Olaszország szárnalmas vergődése az Isonzónál, a francia támadás Picardiában és Champagneban nem volt elegendő hatályú tehermentesítés; a Visztula-erődök elestek és szeptember végére a Kongresszus-Lengyelország a központi hatalmak birtokába jutott.

Ez a siker mint konkrét rendezési kérdést fölvetette Lengyelország felszabadításának ügyét és Bulgária akcióbalépését a közép-európai hatalmak oldalán. Az előbbire nézve magyar ellenzéki oldalról azt a tervet pendítették meg, (Varsó bevétele után Andrássy a Neue Freie Presseben) hogy a Varsó és a lublini orosz-lengyel kormányzóságokat egyesíteni kell Galíciával és e tartományokból új államot szervezni s a független Lengyelország lépjen be a Habsburg-birodalomba harmadik államtag gyanánt. Ez a terv — még a monarchia nem került német katonai gyámság alá — Bethmann-Hollweg helyeslésével is találkozott, de a német katonai párt, amely porosz zsákmányt látott elsősorban Lengyelországban, ellene szegült, s Tisza és Burián se lelkesedtek érte. A lengyel kérdés utóbb egyikévé vált a központi hatalmak egyetértését megosztó pontoknak, mert a német diplomácia később arra a megismerésre jutott, hogy Lengyelország függetlenségének helyreállítása éket ver egy orosz különbéke lehetőségeibe. Szerencsésebben alakult a bolgár szövetség, Radoszslavov bolgár miniszterelnök elutasította Oroszország ultimátumát, okt. 8-án a központi hatalmakhoz csatlakozott azzal a kikötéssel, hogy német tábornok vezetése alatt megfelelő erővel offenzívát indítsanak Szerbia ellen. Mackensen „brilliáns falanxa” legázolta Szerbiát s a monarchia önálló hadműveletekkel elfoglalta Montenegrót (1916 jan.). A két vezérkar közti súrlódások, amelyeket a németeknek az a kívánsága okozott, hogy a központi hatalmak valamennyi hadereje egységes fővezérlet alá kerüljön, 1916 tavaszán már oly mérveket öltöttek, hogy a németek Conrad tudta nélkül fogtak legnagyobb hadműveleteik egyikéhez, Verdun ostromához, az osztrákok pedig a német vezérkar értesítése nélkül, meggyöngítve az északi harc vonalat, májusban Dél-Tirolból rávetették magukat az olaszokra.

A belső fronton is mély horpadások mutatkoztak. (A németeknél a Siegfriede és a Verständigungsfriede közti ellentétek.) Rakovszky István néppárti képviselő 1915 ápr. 29-én benyújtotta indítványát a hősök választójogáról, amelyet Tisza azon az alapon utasított el, hogy a katonák „objektív analízis” szerint tudatában vannak, hogy a választójog nem jutalom, hanem kotelesség; Egy nappal előbb elhatározták, hogy az 1915 júniusára lejáró országgyűlési ciklust meghosszabbítják a béke megkötése utam félévre. Az ellenzéki hangok egyre érdekesebb formában adtak kifejezést az elkeseredésnek a háborús közigazgatás ellen, amely behozta a kenyérbegyűjtést (1915 dec. 27), majd a zsír-, a cukor-, a liszt-, stb. jegyet is anélkül, hogy a közéleti válságnak véget vett volna. Ausztriában a német tartományok a háború második

évétől fogva a szó szoros értelmében éheztek; ellátásuknak máról-holnapra való biztosítása az osztrák kormányt még inkább függő helyzetbe juttatta Tiszától és Berlintől. A hadiszállítások egy új kalandor társadalmat tenyésztettek ki, amely a fővárosokban habzsolta ebül szerzett pénzén vásárolt élvezeteit, amikor milliók véreztek a hadszíntereken és milliók éheztek a hátországokban. A legdrágóbb bírói ítéletek se tudtak határt szabni a hadiszállítások körül való üzemiéknak és visszaéléseknek (posztócsalók, papírosbakkancs). A kiűrtett Galícia és Bukovina zsidó lakossága óriási áradatokban zúdult Budapest felé, hogy itt kifújva kiálltolt izgalmainak hajráját, nyomban üzletet alapítson és részt vegyen az élelmezési és ipari cikkek uzsorájában. Jellemző, hogy nagybankok vásárolták össze a készleteket zsírban, szalonnában, stb., s maguk csaptak fel árdragítóknak.

1916 jún. 4-én az entente sürgetésére elindult Bruszilov offenzívája, amely Volhíniában és Bukovinában betörte frontunkat, mialatt Conrad külön osztrák háborút folytatott a dél-tiroli havasokban az „Erbfeind” ellen, július 2-ikától fogva pedig az angol-francia támadások szorongatták a németeknek Somme-menti állásait. A háború a legkritikusabb időszakba érkezett. Románia augusztus 15-én szerződést kötött az entente-hatalmakkal, aug. 27-én pedig a hadüzenet órájában felgyülekeztetett csapataival átlépte az erdélyi szorosokat. Ferenc József most már nem térhetett ki a monarchia önérzetét és önállóságát oly mélyen érintő közös főparancsnokság követelése elől: Hindenburg és Ludendorff parancsoltak a keleti fronton Rigától Tarnopolig, de a Károly főherceg trónörökös had-csoportja ettől délre szintén porosz vezérkari főnököt kapott Seeckt tábornok személyében. Minthogy Erdély polgári kiűrtése nem volt előkészítve s egész helyőrsége sem állt másból, mint néhány pihentetett zászlóaljából, Tiszát viharzó támadások fogadták a szélsőbal részéről s lemondását követelték. Ellenzék és kormánypárt már akkor régi hadállásaikban néztek farkasszemet egymással; júl. 4-én Andrássy indítványt terjesztett elő, hogy az ellenzék bizalmi férfiai betekintést nyerhessenek a háború-vezetés külpolitikai és hadműveleti terveibe, amihez Tisza készséggel hozzájárult. A „bizalmiak” azonban júl. 23-án már visszaadták megbízásaikat, mert az volt a benyomásuk, hogy nem tájékoztatják őket a valóságos helyzetről s nem tudtak érvényt szerezni javaslataiknak. Közben a függetlenségi párt kettéoszlott; Károlyi mintegy két tucat hívével kilépett, hogy a párt zömétől és Apponyi vezérségétől feszélyezetlenül folytathassa izgatását a radikális választójogért, a békéért s utóbb a német szövetség ellen. A román hadüzenet és Erdély védelme a növekvő belpolitikai harcokban pillanatnyi szélcsendet teremtett. Károlyi kijelentette, hogy Erdélyért „tigrisként” fog küzdeni. Az időközben az összes német seregek élére állított Hindenburg a nyugati frontról elvont csapatokból és magyar egységekből új hadsereget szervezett a románok kiűzésére és Mackensent is támadásra utasította az Aldunánál. A bolgárok Tutrakannál szét-

verték a románokat, német és magyar haderők visszafoglalták Nagyszebeni (szept. 7.), egy hónappal később Brassót, Targu-Ziunál áttörtek a Havasalföldre s az Argezul mellett Mackensennel egyesülve döntő csatában megszalasztották a román fő-sereget. Dec. 6-án elesett Bukarest.

E hadműveletek közben meghalt Ferenc József (nov. 21). Rengésben volt a föld a Habsburgok trónja alatt, amikor ősei örökségét oly fiatalon átvette és egy világcataklizma mennydörgeése és villámlásai közepette pihent örök nyugovóra a bécsi Kapucinusok kriptájában, ahol a koporsók is felnyögtek a három földrészt tépő orkánra. Európában, Ázsiában és Afrikában színes népek gyilkolták egymást, mióta „mindent megfontoltam, mindent meggondoltam” szavára az Aeolus-barlangból a tébolyult vihar útjára indult. Élete alkonyán nemcsak a monarchia, de Európa közvéleményében is eluralkodott az a babona, hogy a Habsburg-birodalom együtt él és együtt bukik az öreg császárral, aki valóban a legnagyobb összetartó erő volt marakodó népei között. Az egész világon becsülés övezte az aggastyán roskatag alakját, akit Európa első gavallérjának s utolsó igazi autokratájának tartottak s aki annyi szerencsétlen háborújának tanulságai alatt valósággal személyi záloga volt az európai békének. Nagy uralkodó volt! Ha az igazán nagyoknak mértékét alkalmazzuk reá, egy Nagy Friggyessel, vagy Nagy Péterrel való összehasonlítás, vagy hogy csak saját Házánál maradjunk, egy V. Károllyal és a barokk-Habsburgokkal való összehasonlításnál, zavarba jön-nénk. De Ferenc József rendkívül előkelő személyiség volt, aki balul végződő kísérletek, egy Schwarzenberg, egy Schmerling döntő szuggesztíójának ifjúkori büvköréből jutott el élete nagy realpolitikai művéhez, a dualizmushoz, amit a maga által értelmezett méretek között a monarchia maradandó szervezési formájának tartott, amihez annyi ellentétes érdek és tradíció ellenére is híven ragaszkodott. Ha igaza volt Retz bíborosnak, aki szerint az államférfi kvalitását az teszi, hogy okosan tudjon választani a nagy hátrányok között, akkor Ferenc József saját tapasztalatainak üllőjén kiváló államférfimmá kalapálódott a kiegyezési években. Az ő felfogásában a Hatvanhét a monarchia tarthatatlan mechanikus és bürokratikus egységét csupán dualizálta, de lényegében meg nem szüntette. Ragaszkodott a magyar alkotmányra tett esküjéhez akkor is, amikor a magyar politikában való bizalma már megrendült, s amikor a Lajtán túl mértékadó tényezők a nyílt abszolutizmus bevezetését ajánlották. Az uralkodásnak felülmúlhatatlan routinier je volt. Idővel pompás emberismeretre és ítélőképességre tett szert. Birodalma első hivatalnokának érezte magát, aki a legreménytelenebb viszonyok között is egy görög bölcs rendíthetetlen ataraxiájával végezte kötelességét. Bizonyos tekintetben mindig jobban érdekelték az államigazgatás reszortkérdései, mint a nagy ügyek és a nagy koncepciók, amelyekben annyit csalódott. Rajta is erőt vett a hagyományos osztrák pesszimizmus s a magas kor kiábrándult fanyarsága.

Valóban nem csoda egy hatvannyolc évig uralkodó fejedelem életében, aki annyit megért és mindennek az ellenkezőjét is. Az öreg emberben mindig van valami Lear királyból — mondta Goethe. A családjára lesújtó balsors alatt nem egyszer roskadt össze, mint Dürer képén a Melankólia, de kötelesség- és hivatásérzetébe vetett vallásos hite mindannyiszor talpraállította. Élete utolsó évtizedében egyre inkább belezárkózott előítéleteibe és hagyományaiába, mint egy hadipáncélba, amelyről visszapattantak egymást oly gyakorta váltogató tanácsadóinak politikai, vagy szociális reformokat sürgető elvei. Az általános választói jog elleni skrupulusait csak azzal lehetett leszerelni, hogy Ausztriában végét vet a nemzetiségi, Magyarországon a közjogi küzdelmeknek. Nem akart hozzányúlni a két állam arisztokráciájának társadalmi és politikai előjogaihoz, mert a monarchikus elv oszlopát látta bennük. A választói reform gondolatában unokaöccsének, Ferenc Ferdinándnak ellenkezései dacára, azon nyomban megadta magát Tisza István álláspontjának, amikor bebizonyult, hogy a konzervatív rétegektől is megkapja a nagyhatalmi állás fejlesztéséhez szükséges eszközöket. Épp ezért hunyt szemet a magyarok nemzetiségi politikája előtt is, amelyet nem egy vonatkozásban hibáztatott. Egyáltalán: inkább mulasztásaival, semmint cselekedeteivel hibázott. Amily törhetetlen hűséggel ragaszkodott a hatvanhetes rendszerhez, épp oly rendületlen maradt a német szövetségben, noha a Hohenzollernek túrták ki a birodalomból s a század elején nyom nélkül hullottak le róla VII. Edvard király csábításai. Nem könnyen írta alá a szerb hadüzenetet és az általános mozgósítási parancsot, de e pillanatokban úrrá lett lelkületén a habsburgi büszkeség; inkább menjen tönkre a monarchia egy becsületes háborúban, semhogy patkányok rágják szét a szüette gályát.

Fiatal, tapasztalatlan, jószándékú dédunokaöccs követte a trónon, a Ház „Romulus Augustulus”, Károly császár, mint magyar király e néven negyedik, akinek legfőbb gondja volt visszaadni a békét a monarchia és a világ elkínzott népeinek. Érezve azt, hogy a Habsburg-birodalom ereje nem bírja a jusq'au boutisták iramát, sikerült Vilmos császárt rávennie, hogy dec. 12-én közvetlenül forduljanak az ellenséges csoporthoz egy tisztességes békekötés érdekében. Az ajánlat konkrétumokat nem tartalmazott, de az általános hadihelyzetnek az entente-re nézve kedvezőtlen volta s nem utolsó sorban Vilmos császár kísérő beszédének kommentárjai lélektanilag nem voltak alkalmasak eredmény elérésére. Hogyan köthetett volna békét az entente, amikor jelszavai közül, amelyekkel népeit fellovalta, egyetlenegy se valósult meg? Potsdam, a porosz militarizmus, a junkeruralom, a „török barbárság”, a „magyar nemzetiségi elnyomás” még töretlen erejében állott ellenségeinek földjén. Wilson amerikai elnök dec. 21-én intézett békejegyzéket a hadviselő hatalmakhoz, amelyekre a középeurópai szövetségesek tüstént engedékeny, de békecéljait illetőleg határozatlan választ adtak, az entente pedig olyan

*GRÓF TISZA. ISTVÁN
(Fénykép után)*

*GR. TISZA ISTVÁN A TESCHENI FŐHADISZÁLLÁSON
(Balra: Hötzendorfi Konrád és Károly trónörökös. Jobbra Frigyes főherceg)*

APPONYI ALBERT
GRÓF
(Fénykép után)

IV. KÁROLY KIRÁLY KORONÁZÁSA
(Fénykép után)

föltételeket szabott, amelyeknél kedvezőtlenebbeket csak teljes vesztes esetén lehetett volna rákényszeríteni a központi hatalmakra. Károly dec. 30-án megkoronáztatta magát magyar királlyá, ami egyszerre véget vetett a trónváltáshoz fűzött föderatív reménykedéseknek.

A koronázást megelőzőleg az ellenzék újból keményen összetűzött Tiszával a nádorhelyettség kérdésében. Andrásyék jelöltje József főherceg volt, a hadsereg legnépszerűbb katonája, akkor az erdélyi harcvonal parancsnoka. Az év utolsó napján az országgyűlés megszavazta a hadinyereségadót, s a kormány a közéletmezés válságára való tekintettel hetenként két hústalan napot rendelt el. Az ellenzék a súlyos külpolitikai hibákra való hivatkozással sürgette a delegációk összehívását, s maga mögött érezvén az ifjú uralkodó személyes rokonszenvét demokratikus választójogi követelésében, megújította rohamait Tisza ellen. Ápr. 25-én megalakult a választójogi blokk (Károlyiék, Vázsonyiék, Jásziék, szocialisták), ápr. 28-án a király kéziratot intéz a magyar miniszterelnökhöz, s felszólítja, hogy terjesszen elő javaslatot a választójog korszerű, demokratikus kiterjesztésére. Az imént lezajlott orosz forradalom (március) megbuktatta a cári kormányt és rendszert s Európa legabszolutisztikusabb állama máról-holnapra demokratikus köztársasággá alakult át, ami most már csakugyan olyan látszatokat adott a háborúnak, mintha a világ népeinek polgári demokráciája állana szemben a császári autokráciákkal. Febr. elseje óta új, hatalmas — s mint a fejlemények igazolták, — döntő erő avatkozott a küzdelembe. Az Amerikai Egyesült Államok okul, vagy ürügyül használva a korlátlan búvárhajóharc kihirdetését, hadat üzent a német birodalomnak és Ausztria-Magyarországnak. A német tengerészeti és katonai szakértők csak nehezen tudták meggyőzni Károly királyt, Czernin külügyminisztert és Tiszát az Amerikát provokáló korlátlan búvárnaszádháború sikeréről, amelyről biztosra vették, hogy térdre kényszeríti Angliát, ahol a múlt év decemberében Lloyd George elnöklete alatt engesztelhetetlen háborús kormány alakult. Károly királyt e tények se tántorították el tervétől, hogy békével ajándékozza meg népeit, amelyeken látható volt a levertség és a kimerültség. Március-június között reményteljes körülmények között folynak a sógora, Sixtus páрмаi herceg által közvetített szó- és levélbeli tárgyalások a franciákkal és az angolokkal, az olaszok azonban ragaszkodnak a s m e m b r a m e n t o dell' A u s t r i a gondolatához. Az év tavaszán más megbeszélések is kezdődtek Revertera gróf és Saint-Armand francia őrnagy, Smuts délafrikai miniszterelnök és Mensdorff, a monarchia volt londoni nagykövete között. A nyugati hatalmak szívesen látnak a monarchia különbekéjét, Károly és Czernin az általános békekötéshez ragaszkodnak. Az orosz forradalomban egyre fontosabb szerepet játszó szocialisták mindkét szárnya már áprilisban kimondja az annexió és kárpótlás nélküli béke elvét, s a nyárra

minden hadviselő állambeli elvtársakat Stockholmba hívják, hogy megtárgyalják a munkásinternacionálé békeprogramját.

A fölgerjedő békevágy és a demokratikus világtrendnek világszerte érezhető fertőzete a választójogi kérdésben annyira feltűnővé tette a különbséget a király és Tisza között, hogy az utóbbi máj. 22-én beadta lemondását. Az ellenzék mérsékeltebb része megegyezést keresett és talált a választójogi blokkban tömörült erőcsoportokkal: nagy alkalom, hogy nem túlzó választójogi reformot lehessen alkotni a szocialisták részvételével. A király jún. 8-án Andrassy egyik hívét, Esterházy Móric grófot bízta meg kormányalakítással, aki jún. 21-iki programbeszédében, egy kisebbségi kormány élén, vállalkozásának létjogosultságát a választójog reformjában és a demokratikus földbirtokpolitikában jelölte meg. Esterházy elé nem Tisza ellenzékisége gördített akadályokat, hanem a koalíciós alakulatokkal járó elvi és személyi herce-hurcáknak ballasztjai, a megüresedett hatalmi pozícióért való tülekedések, a pártarányok kielégítése, az a tény, hogy kormányában a választójogi blokknak olyan képviselője is helyet foglalt, aki nem értett egyet Esterházy és a kormánytöbbség külpolitikájával (Batthyány Tivadar). A másik kényes pont: Vázsonyi igazságügyminisztersége; az első zsidó miniszter, akinek kinevezésével a visszafojtott antiszemitizmus horduléseit lehetett hallani a hivatalos politika vékony kérge alatt, e pillanatban a munkapárti ellenzék parittyadobásainak célpontja, a budapesti demokrácia kiküldöttje a reformkormányban.

Az osztrák Reichsrat kapui is megnyíltak az új szellem dörömbölésre, de áldatlan, dühöngő vitái a nemzetiségi kérdésben csak azt árulták el, hogy a monarchia szervi gyöngéi a hosszú háború válságában még vigasztalanabb tünetekben tárták a világ elé a központi hatalmak sebezhető pontjait. Annak ellenére, hogy Balfour lord, angol külügyminiszter augusztusi beszédében nem kívánta szétdarabolni a monarchia történelmi egységét, a cseh és a délszláv képviselők nem fogytak ki a gyalázkodásokból, az uszításokból és a vádakból Magyarország ellen. Radies István, a horvát parasztpárt vezére, már az év első hónapjában állást foglalt a monarchia valamennyi délszláv népének államjogi egyesítése mellett, két hónappal később, még Tisza miniszterelnöksége idejében, Szmrecsányi György néppárti képviselő a horvát közélet több vezető alakját, köztük olyanokat is, akik tagjai voltak a magyar országgyűlésnek, nyíltan megvádolt a Pasiccsal való cinkossággal. A csehek már a háború első évében megalapították titkos nemzeti szövetségüket (maffia), amely egyrészt állandó kapcsolatot tartott fenn a Masaryk-Benes-emigrációval, másrészt idehaza a minisztériumokban és a vezérkarban működő őrszemei révén tudójává vált a kormányzati műhely minden titkának. Masaryk Svájcban, majd Franciaországban és Amerikában dolgozott a „csehszlovák” nemzeti aspirációknak az entente hadicéljai közé iktatása érdekében és „csehszlovák” légiókat toborzott előbb az újvilágban, a forradalom után Oroszországban, az

ottani hadifogoly táborokban. Kramarzojt és társait (Rasin, Soukup) 1915 májusában hadosztálybírószág elé állították, amely feltség- és hazaárulás vétségéért halálra ítélte őket, de a bécsi körök tartózkodtak az ítélet végrehajtásától, mígnem Károly császár 1917 júliusában szabadlábra helyezte őket. Ugyanez időtájt jött létre az emigráns horvátok (Trumbics), a szlovének (Potocsnak) és Pasics korfui paktuma (1917 jún. 20), amely kiküszöbölte a szerb-horvát ellentéteket és kimondotta a három délszláv nemzet szövetségi államformáját, Belgrád vezetése alatt.

Hatalmas erjedésben voltak a német birodalom pártjai is: az 1917 júliusában elfogadott többségi rezolúció a megegyezésez béke elvét hangoztatta, ellenben a Bethmann-Hollweg helyét elfoglaló Michaelis kancellár s 1917 tavasza óta a német politika igazi vezérszelleme, Ludendorff tábornok a Siegfriede-irányzat híve maradt s a német külpolitikát nem lehetett rászorítani, liogy Belgium sorsa tekintetében szabatos nyilatkozatot tegyenek. A chemin des dames-i nagy offenzíva szörnyű összeomlása után (1917 április) a franciákon is a csüggedés — az ő műszavukkal, — a defaitizmus jelei mutatkoztak. Egész hadosztályokat meg kellett tizedelni, hogy a fegyelem helyreálljon. De már útban van a kérlelhetetlen aggastyán, Clemenceau, a vén tigris, hogy karmival széttépje az árulókat, vagy félárulókat és hogy megadja az egész háborúnak a végső döntésig hajszojt, irtó jellegét. Churchill emlékiratai szerint a német tengeralatti háború olyan pusztításokat okozott az első hónapokban a brit kereskedelmi flottában, hogy átmenetileg Lloyd George is kénytelen volt hangfogót illeszteni féktelen demagógiájára a porosz katonai kaszt ellen. A háború felidézésében közvetlen felelősségüket érző entente-államférfiak személyes biztonságérzete, a végsőig feikorbácsolt népindulatok fúriái azonban továbbbúzik őket ígéretek és agitációik vonalán, s csak keveseknek van bátorságuk szembeszállni a tömegpszichózissal, mint Landsdowne lord, aki a mi Andrássynkkal vitakozott a „fehér béke” alapelveiről.

Szeptember elejére Esterházy kidőlt. Idegei nem bírták egy kisebbségi koalíció civódásait és a központi kormányzatra háruló áilamszocialisztikus feladatok tömkelegét. A közvélemény Andrássyt várja (miként júniusban), a Tisza ellen összekovácsolt politikai szövetség fejét — mint a berlini és a bécsi lapok írták,— a monarchia nagy erőtartalékát, a király váratlanul Wekerle Sándort bízza meg kabinetalakítással a régi programúi alapján. „Változtatlanul fenntartjuk — mondta beköszöntőjében szeptember 12-én — a választójogi reformra vonatkozó programmunkat, amelyre nézve biztosak vagyunk, hogy a korona jóváhagyásával fog találkozni.” A korona intenciói nem vitásak. A többsége es vezéréé azonban legalább is azok. Ha nem szavazzák meg a baloldali választójogot, mi történik? Andrassy szerint nem kell elrettetni a háborús választásoktól sem, hogy a munkapartot megtörjék. De hogyan lehet választani, mikor a férfilekosság színejava, az igazi nemzeti akarat a frontokon van s amikor egy va-

lasztási harc kirobbanthatja a rekvirálások, a hadi segélyek, a fölmentések, az árúzsora és a vele szemben tehetetlen államhatalom megrendültségének kaotikus elemeit, a hadigazdagok ellen fehozduult szenvedélyek, az egész társadalmat és a küzdő hadsereget előntő antiszemizmus zsarátnokait! XV. Benedek pápa békekísérletei (augusztus) megtorpannak. Októberben Péterváron és Moszkvában győz a kommunista forradalom, amely nyomban likvidálni akarja a háborút. A bolsevikok Budapesten is divatba jönnek. Polgári költők magasztalták Lenint és Trockijt, a világbéke és egy igazságosabb szociális rend apostolait. A szocialisták érzik, hogy a jövő az övék, hogy a militaristák háborúját a szocialisták békéje fogja befejezni. Már szinte bánják a történelmi pártokkal kötött paktumjukat; a blokk különben se találja magát otthon a Wekerle-kormányban, aki katonai engedmények és nemzeti választójog alapján kezdi magát megértetni a munkapárttal és az Andrássyék, Apponyiék, a disszidens hatvanhetesek fúziójából csak az imént támadt negyvennyolcas alkotmánypárt konzervatív elemeivel s egyre rugalmasabb nyilatkozatokat tesz a választójogban. Az orosz események nyomán támadt közhangulaton észlelhető a forradalom előérzetének hajnal előtti megremegése. „Szíria mennyei madara — írta Trockij a kapitalista-nacionalista társadalom ingadozásáról — csak napnyugta után énekel, mikor kirepül a baljóslatú bagoly is.” Frontjaink egyelőre szilárdan állanak, sőt — miután az olaszok tíz isonzói tömegtámadását Boroevics tábornagy saját katonáinak vérebe fojtotta, — október derekán német hadosztályokkal kiegészítve Caporettonál áttörik az olasz hadsereget s három hét alatt rengeteg zsákmánnyal a Piavéig hatolnak. Az olaszok csak francia-angol erőkkel tudják megállítani a középeurópai hadak hőmpölygését a velencei síkság felé. A germán-magyar haderők most is félmunkát végeznek, mint 1915-ben az orosz harctéren s 1916-ban a Balkánon, ahol eltűrik Szalonikiben az entente betörési kapuját. A német hadosztályok Nyugatra marsolnak, sőt a bolsevik erők szétugrasztása után (1918 január—március) Ludendorff a Keleten nélkülözhető minden erejét átdobja a nyugati frontra, előkészítve a nagy döntést a szárazföldön, miután 1917 végén már kétségtelessé vált, hogy a tengeralatti hadviselés nem hoz elhárító eredményt.

Wekerle 1917 november 20-án terjeszti be a költségvetést a negyedik háborús évről. A hadikiadások összege 16 milliárd, az átmeneti kiadások túlhaladják a 40, a rendesek majdnem elérik az 1250 milliót. Új adótörvényeket ígér és a svájci paritás viszonyában 53 centimeot érő korona feljavítását. December 4-én összeülnek a delegációk. Czernin expozéja hangsúlyozta a szövetségesek harmóniáját (Lengyelországot az egyetértés miatt a központi hatalmak negyedszer is felosztották), az amerikai hadüzenetnek hadműveleti szempontból való jelentéktelenségét s bejelentette a béketárgyalásokat a kommunista Oroszországgal. December 21-én Vázsonyi beterjesztette választójogi törvény-

javaslatát, melynek alapelvei a férfiaknál betöltött huszonegyedik év, írni-olvasni tudás, s életkorra való tekintet nélkül a vitézségi érem, vagy a Károly-csapatkereszt tulajdona, nőknél a polgári iskola negyedik évfolyamának végzése, vagy a férj tényleges katonai szolgálata. Ilymódon a választók száma 1,100.000-ról felugrott volna 3,800.000-re. A választójogi vita a bizottságban februárban kezdődött s megszakításokkal belenyúlt a nyárba, — néptelen padosorok előtt a Házban, hol Tiszának és Andrássynak újabb alkalom kínálkozott erejük és álláspontjuk összemérésére. A különböző foltozásokon átesett javaslatot azonban már nem Vázsonyi képviselte, aki az eredeti szöveghez ragaszkodó Apponyival együtt kivált a Wekerle-kabinetből. Akadtak, akik a szavazati jogot a magyar írás-olvasáshoz akarták kötni (Polónyi, Bethlen), Tisza a negyedik elemi helyett a hatodik elemi végzéséhez, amit a többség magáévá is tett, a nők szavazati jogának elejtésével. „Egyedül helyes konzervatív politika az — mondta Andrásy a vitában, — ha minden percben megcsináljuk azt, ami abban a pillanatban szükséges; csak ez biztosítja az állami életet, ez teszi lehetővé, hogy a fejlődés sima útja helyett nem következzenek be ugrások és váratlan megrázkódtatások.... Hogyan lehet megnyerni a nem magyarajkúakat, ha a jogokat a magyar nyelv tudásának feltételéhez kötik!”

A bolsevikokkal Bresztlitovszkban megkezdett tárgyalások eredménytelenül értek véget, Czernin az éhező Bécset ugyan a „kenyérbékével” (február 3) iparkodott megnyugtadni, elismerően tárgyaló félnek az ukrán delegációt, azzal a számítással, hogy a volt cári birodalom nyugati részeiről annyi élelmiszert szedhetnek összemarni a németek és az osztrákok koplalását megszünteti.

Az ukránoknak átengedett cholmi lengyel tartomány miatt az összlengyelség teljesen szakított érzelmileg a központi hatalmakkal, Pilsudski, nemrég még a lengyel légiók parancsnoka, német fogságba került. A németek katonai mozgulataira a szovjet is észbekapott. Hátha Pétervárig hatolnak s restaurálják a polgári rendet. Február 24-én a népbiztosok tanácsa „hozzájárult a kemény német feltételekhez, amelyek a balti tartományokat lecsatolták Oroszországról. A magyar minisztertanácson az egy Vázsonyi tiltakozott a császárok és a társadalmi forradalmárok békéje ellen. Az entente még decemberben visszautasította a szovjet meghívását egy általános békekongresszusra, ellenben a Clemenceau-kormány 1917 december 16-án elismerte hivatalosan is hadviselő félnek a cseh-szlovák nemzeti tanácsot, viszont Lloyd George még 1918 január 15-én úgy nyilatkozott, hogy „Ausztria-Magyarország feldarabolása nem tartozik Anglia háborús céljai közé”. Három hónappal később Olaszország kezdeményezésére Rómában összeül a monarchia „elnyomott népeinek kongresszusa amely az olasz terveknek megfelelően kimondta a Habsburg-birodalomnak etnográfiai alapon való felosztását, A nemzetiségi komitéknek 1918 tavaszán — mikor egyes politikusok a magyar

írás-olvasáshoz akarták fűzni a választójogot — érezhető lázas tevékenysége valójában visszhangja volt Wilson elnök január 8-án közzétett tizennégy pontjának, amelyek között a 9-ik és a 10-ik létérdekei szerint érintette a monarchiát: „Olaszország nemzeti igényeinek kielégítése”, „Ausztia-Magyarország népei autonóm fejlődésének biztosítása”. Még tovább ment február 11-iki szenátusi üzenetében: „A felvetődött területi kérdések mindigaz érdekelt lakosság javára intézendők el” s a „nemzeti igények a legmesszebbmenő módon ki elégitendők”. Április eleién Czernin rigolyás ügyetlensége és türelmetlensége kipattantotta a Sixtus-levelek titkát, amelyről a német szövetségesnek eddig sejtelve sem volt. Az a tény, hogy Károly király bizonyos föltételek mellett hajlandónak mutatkozott a franciák elzászi igényeinek elismerésére és támogatására, végképp szétzilálta a központi szövetségesek kölcsönös bizalmát s az osztrák-magyar uralkodó kénytelen Canossát járni a német főhadiszálláson s a szövetség elmélyítése címén vállalni Németország gazdasági és katonai vazallátusát. Marc. 5-én csekély határkiigazítások árán a Keleten elszigetelt Románia békét kért és kapott a központi hatalmaktól. Magyarország a csaknem négy év óta folyó háború után, példátlan erőfeszítései és áldozatai végefogytával az elé a válaszút elé jutott, hogy vagy német szolga lesz, vagy feldaraboltatok. E szörnyű vagy-vagnak a nyugati fronton kellett eldőlnie a népek új katalaunumi viadalán.

Március 20-án Ludendorff jelentette császárnak, hogy a „német nép összes törzsei készen állanak történelmük legnagyobb feladatának végrehajtására”. Március 21-én hajnali négy óraker nyolcvan kilométeres szélességű harcvonalon Monchy és La Pèr között rávetették magukat az angolokra, de Amienst, a támadás célpontját elérni nem sikerült, s nem tudták kettészelni a francia-angol frontot. Május 27-én erejük görcsös megfeszítésével a Chemin des Damestól a Marneig dobták vissza a franciákat. A németek nagy győzelmeket arattak, rengeteg vért ontottak, de döntő győzelmet kicsikarni nem sikerült. Éppígy megfeneklett a monarchia utolsó nagy támadó vállalkozása is a Piavenál (jún. 15—23); több mint százezer, főként magyar emberélet pusztulásával kellett fizetnünk e hadművelet elhibázott stratégiai elgondolásáért, gyatra végrehajtásáért, a tartalékok, az élelmiszer és a muníció kielégítetlen pótlásáért. Amit a katonai szakértők lehetetlennek mondtak, Amerika jelentékeny haderőkkel tűnt fel a nyugati fronton. A nyár végéji már több mint egy millió kiképzett embere volt Franciaországban. A versaillesi haditanács már januárban kimondta a közös fővezérség szükségét, s március végén Clemenceau keresztülvitte Foch tábornoknak generalissimusi kinevezését, aki tartalékhadsereget gyűjtött és július végén ellentámadásba ment át. A németeket megszállotta a csüggedés, bekövetkezett augusztus 9-ike „a fekete nap”, amikor harcbavetett, érintetlen német egységeket a visszaözlők „sztrájtörők” gyanánt gúnyoltak, Ludendorff idegileg is letört és a császárt haladéktalan béke-

kötésre szólította fel. Amikor a németek még azt hitték, hogy a Siegfriede-állásokban hosszabb időn át tarthatják magukat, szeptember 15-én a Balkánon az entente-haderők áttörték a bolgár frontot, szeptember 25-én a szófiai koronatanács kinyilatkoztatta, hogy a háborút folytatni képtelen szeptember 30-án fegyverszünetre lépett a „szövetséges és társult hatalmakkal”. Híre járt, hogy augusztus 18-án hosszú vonakodás után Anglia is elismerte a cseh-szlovák államot. A monarchia helyzete katonai, kül- és belpolitikai, társadalmi, gazdasági és közéleti szempontból tarthatatlanná vált.

A vereségek és a csalódások nyomán sötét pesszimizmus fogta el a lelkeket. Az ellenséges propaganda, főként Wilson üzenetei, az évekig tartó nélkülözés, az Oroszországból hazajött hadifoglyokkal minden vesztegzár dacára besettenkedő ázsiai szocializmus, a történelmi pártok külpolitikai előrelátásában érzett csalódás iszonyú rombolást végeztek az erkölcsi erőiben. A frontkerülő, a lógósok Horvátországban úgynevezett zöld kádereket alakítottak s ez az egyenruhás csőcselék valósággal rémévé vált a polgári lakosságnak. Színmagyar gabonatermő vidékeken a hivatalos harácsolásokat cseh katonákkal végeztette a kormányhatalom, a magyar kötelekek pótkeretei viszont a szláv tartományokat tartották megszállva. Június végéig három politikai sztrájk volt a hadfelszerelési gyárakban is. Szítói a szociáldemokrata szervezetekben lappangó bolsevik-ügynökök, vagy a választójogi követelések miatt a hivatalos pártvezetőség. A kormánynak fel kellett oszlatnia a Magántisztviselők és a Kereskedelmi Alkalmazottak Szövetségét, amelyek a minden áron való békekötés érdekében hoztak határozatokat és folytattak izgatásokat. Mintha cenzúra nem is lett volna: a baloldali és radikális sajtó függetlenségi jelszavakkal kendőzte dúlásait, a fáradt polgári társadalom erkölcsi erőinek rendszeres aláásását. A bolgár események hatásai szökőárszerű robajlással dobták felszínre egy belső eligazodásában összezavarodott „népakarat” eszmei konglomerátumát: a hadi neurózist, a német szövetségtől való azonnali elszakadás vágyát, az országhatárok védelmének homályban vánszorgó ösztönét, a kormánnyal és a történelmi pártokkal való leszámolás gondolatát, a pacifista ideológia példátlan ámitásait, a rohamos demokratizálódás elalkudhatatlanságát, a függetlenségi homunkuluszok történetcsináló rezgelődéseit, a nemzetiségek viszonyának radikális változtatását és az önrendelkezés elvével való összeegyeztetésének jámbor törekvéseit, a földosztást és valami ismeretlen, távoli célok felé iramló akciók összevisszaságát, amelyek *együttvéve* mégis úgy hatottak a nemzetre, mint valami izombénító mérég. Az osztrák szlávok kilépve a Reichsratból, wilsoni alapon, nemzeti tanácsokat szerveztek azzal a kimondott céllal, hogy külföldi komitokkal összeköttetést keresve, elszakítsák sorsukat az elmerülő Habsburg-birodalomtól. És ez örvénylő káosz közepén ott állott tétován, csüggedten, hol impulzív hajlamainak, hol tanácsadói különböző szuggeszióinak ke-

resztútján a fiatal uralkodó, akinek nem annyira értelme, mint inkámb akarata tévedett. Körüle az események arányaihoz méltatlan osztrák beamterek, vagy kiérdemesült, rokkant magyar kormányzati veteránok, a fényes tehetségű, de minden problémát bágyadt optimizmusába és léha elvtelenségébe semmisítő Wekerlével, a rozzant külpolitikai mandarinnal, Buriánnal, akit a nyáron Czernin lemondása után a „plötzlich” uralkodói szeszély yiszszatelepített a Ballplatzra, Tiszának az idő és az új eszmék által elkoptatott tekintélyével, elviselt, enervált parlamenti többségével, amely csak most, szeptember végén jutott léghíjjas úrben való létének öntudatára.

Az események sokkal viharzóbb fejlődést vettek, hogysen vérmes reményeket lehetett volna fűzni a történelmi balközép azon egyéniségeihez, akik a Wekerle—Tisza-féle retrográd iránytól éppen társadalompolitikai nézeteik miatt szakadtak el, de még sokkal távolabb estek a Károlyi személye körül sereglő forradalmi szektáktól és csoportoktól. Néhány rövid hétig mégis mintha az ő csillaguk lenne az uralkodó planéta. Maga a többségi párt szemelte ki Andrásst a béketárgyalásokra magyar delegátussá. Angliából Svájcra át Buriánhoz közlés érkezett, hogy szívesen folytatnának Andrásyval nemhivatalos előkészítő megbeszéléseket a monarchia különbékéjének föltételeiről. Tisza is őt szánta Burián helyébe. Nem tudni miképp, az angol meghívót csak kilenc nappal később kézbesítették Andrásynak, aki a király megbízásából nyomban Svájcba utazott, hogy a kibocsátott vékony fonalat kezébe vegye. Előzőleg kötelező ígéretet kapott az uralkodótól, hogy visszatértéig nem adja beleegyezését semmi olyan tervezetbe, amely a monarchia politikai struktúráját megváltoztatja. Buriánnak szeptember 15-én a hadviselő hatalmakhoz intézett ama naiv jegyzéke, hogy a hadicselekmények megszakítása nélkül közvetlen szóbeli eszmecserebe bocsátkozzanak egymással, az entente részéről visszautasított. Október 15-én Károlyi Mihály a delegáció utolsó ülésén támadást intézett a monarchia külpolitikája ellen, azzal vádolva meg, hogy a háborút ő provokálta. Miután a hivatalos külpolitika is elfogadta már szeptemberben a wilsoni pontokat, Wekerle bejelentette a perszonális unióhoz való jogunk föléledését. Október 16-án a Ház nyílt ülésén Lovászy Márton ajkáról elhangzott a nevezetes közbekiáltás: „Vegyék tudomásul, hogy mi entente-barátok vagyunk!” Október 17-én Károly, mint Ausztria császára, kibocsátotta a Lajtántúli állam föderatív átszervezésére vonatkozó manifesztumát, amely a szlávokat nem elégítette ki többé, ellenben a nemzetek önrendelkező jogára való hivatkozással az osztrák németiség szintén siet megalakítani a maga nemzeti tanácsát, jelezve, hogy a császári kormány mögött a népesség zöme nem áll, s kész csatlakozni a többi német törzsek birodalmához. Október 17-én Tisza kimondta a nagy szót: „Ezt a háborút elvesztettük” s egyben felszólította Károlyt és híveit, hogy felhasználva „hasznos összeköttetéseiket”, munkálkodjanak közös egyetértésben az ország

megmentésére. Október 18-án Vajda-VóJVoda előterjesztette a román nemzetiségi párt deklarációját, amely szerint nem ismerik el a magyar parlament és kormány jogosultságát, hogy a román nemzetet képviselje s az ő ügyükben a békekonferencia fo» határozni. Ossoinek András, Fiume képviselője bejelentette, hogy miután a várost fel akarják áldozni a délszláv királyságnak, az önrendelkező joggal való élhetés korlátlan szabadságát fogja kérni. Október 19-én Juriga Nándor ugyanily tartalmú nyilatkozatot tett a szlovákok nevében. A nemzetiségek (a németek és a rutének kivételével), miként hetven évvel ezelőtt, most is az államfenntartó népfaj ellen foglaltak állást, megtetézve a dinasztia elleni nyílt szembeállásuk súlyával.

A magyar itt állott egyedül egy felfordult világ közepén s az életére törő nemzetiségi aspirációk által saját hazájában is ellenséges erőktől fojtogatva, „szétszórt hajával és véres homlokával”, kimerülve egy több mint négyéves háborúban. Talán nincs halálos baj, ha összefog és ha a frontok szilárdan állják helyüket a fegyverszünetig, amely már csak napokat késhetett, miután a király s a magyar pártok elszánták magukat, hogy a dura n é c e s s i t a s parancsainak engedve, különbékét kötnek az entente-hatalmakkal, ha ez a monarchia integritásának megbolygatásával járna is. A történelmi pártok Andrassy körül csoportosulnak, aki azzal az észlelettel tért haza Svájból, hogy az entente irgalmatlan lesz a németekhez, de a mi sorsunkról még nincs végleges döntés s ha kitarunk és összefogunk, Magyarország ezeréves államterülete lényegtelen csorbításokkal, megmaradhat. Tiszát rávette, hogy bocsássa szabadon a munkapártot és Wekerlét, hogy egy Fiume megszállását jelentő, utóbb hamisnak bizonyult sürgöny hatása alatt mondjon le. Tisza a legnagyobb odaadással és önzetlenséggel állott régi barátja és legnagyobb politikai ellenfele mellé, akit TV. Károly október 24-én közös külügyminiszterré nevezett ki. Károlyiék maguk mögött érezve egy nagy hatalmi esélynek és népszerűségi konjunktúrának lendítő erejét, tudva, hogy az élet hulláma magasra emelte őket, s e tömeghangulat által elhithetve, hogy egyedül vezérüknek személye és iránya hozhat békét és kibontakozást, azon az ürügyn tagadták meg csatlakozásukat a nemzeti koncentrációhoz, hogy Andrassy közös külügyminiszterséget vállalt, holott ők csak magyar külügyminisztert fogadnak el, aki egyszer és mindenkorra széttépi a reánk csak veszedelmeket jelentő osztrák összeköttetés béklyóit. Viszont Andrassy épp e pontban nem engedhetett: ha az entente kímélettel lesz irántunk, nem azért teszi, hogy a magyar integritás megmaradjon, hanem, mert a dunai birodalmat, mint az egyensúlyi politika nélkülözhetetlen alkatrészét, átszervezések és megcsonkítások árán is fenntartsa. Erre Károlyiék a szocialistákkal (Garami Ernő, Kunii Zsigmond) s a polgári Γαυκάλισokkal (Jászi, Purjsz, Hatvány Lajos) megalakítják a Magyar Nemzeti Tanácsot, hogy továbbmajmolják a szláv es román forradalmi alakulatokat, amelyek Magyarország államterületé-

nek felosztásáért folyamodtak e szükségcsinálta wilsoni szervekhez. A nacionalista szólamok, az idejétmúlt negyvenkilences szegénylegénykedés úgy állottak a szájukban, mint ahogy a vasfazék a hegedülésre. A forradalom az ő kiáltványukban már mint öncél jelenti magát.

A frontok egyelőre még dacolnak az olaszok vittoriovenetoi nagy támadásával (október 24), de már mutatkoznak a pacifista és bolsevik, sőt az álnacionalista propaganda hatásai is. E szempontból Károly király föderációs manifesztuma éppúgy, mint Tisza október 17-iki nyilatkozata is csak siettetten a bomlasztó csírák működését. A frontok, szétzúllásának rémképe s Magyarország déli határainak invázióval veszedelmei a lehető leggyorsabb munkára ösztönzik Andrássyt: október 26-án elküldte jegyzékét Wilsonhoz s egyben Berlinnel tudatta, hogy a monarchia különbéke-lépését az elháríthatatlan végső szükség parancsolta. Ausztriában Lammasch egyetemi tanár elnöklete alatt átmeneti pacifista kormány alakul, hogy előkészítse a föderatív rendszert. Október 29-én a horvát szábor proklamálta az elszakadást Magyarországtól, amelynek, valamint Fiúmének kormányzását a szerb-horvát-szlovén Nemzeti Tanács vette át. Október 29-én a monarchia seregei már ingadoznak: a magyar és szláv egységek haboznak a, tűzvonalba vonulni, a magyarok sürgős hazaindításukat kívánják, mert elterjedt a híre, hogy „veszélyben a haza”, az otthon és a családi tűzhely. E napon még mindig nincs felelős kormány Budapesten, csak estére alakul meg Hadik János gróf elnöklete alatt, a haladó baloldali frakciók képviselőiből, a Nemzeti Tanácsba tömörült elemek nélkül. A sajtó, mely október 26-án önhatalmúlag felszabadította magát a kormánycenzúra „bilincseiből”, egy-két konzervatív újság kivételével, olyan eszelős uszításba fogott a „gödöllői kamarilla” — itt folytak ugyanis a kormányválság megoldására vonatkozó tárgyalások, — a „Metternich karikatúra” (Andrássy), a „német lakájok és háború-meghosszabbítók” (a történelmi pártok) s az egész hivatalos Magyarország ellen, amelynek lelkiismeretlensége, vakmerősége, szárnalmas külpolitikai dilettantizmusa s minden sorából a gyűlölet paroxizmusát ordító s valami halálos idegenséget lehelő szelleme, hisztériás hazudozása, példa nélkül áll a forradalmi sajtók történetében is: igazi *ignis fatuus*, amely csak rothadásból gyulladhatott ki. Belevágva propagandája ösztökéjének hegyét a megkínzott nemzettestbe, futtatta vele az ördögi vágót a szakadék peremén. Sehol egy bátor hang, sehol a kormányhatalom tehetetlen liberalizmusával szakítás e gyászos örülettel szemben, azzal a tollforgató, ostoba és pöffeszkedő destrukció ellen, amely e napokban birtokába vette a léleknek az idegekkel érintkező világát, mely fölött a józanságnak, a szellemi tisztaságnak, az ön- és közérdek megfontolt szavának nem volt többé semmi hatalma. A monarchia egyetlen külpolitikai elméje Bécsben volt, hogy egy kétségbeesett Curtius-ugrással mentse a menthetőt. Az egyetlen energiatelep, amelyet a háborúviselés

borzalmas erőfeszítései se merítették ki, de amelyet a belpolitikai események a nemzet örök kárára éppen akkorra koptattak el, amikor villanyos kiadásainak teljességére a legnagyobb szükség lett volna: önkéntes osztrákizmusba temetkezett egy őrjöngő világváros bizonytalan villanegyedében. Ki hihette, hogy a rombolás ellen majd egy elkésett reformpolitika fog orvosságot szolgáltatni, ha a reformeszmék tövében nincs ott a, tevékeny erély, amely, ha kell, ökölcsapással téríti magához a jelszavak és a vak remények szédült balekjét, a magyar társadalmat? A Nemzeti Tanács papirosforradalmárai is érezték, hogy ha az annyira meghurcolt, lejáratott kormányhatalom a sarkára áll, mozgalmuk megérdemelt sorsra jut s belefül mindenestűi az októbervégi sárba. Oki ober 30-án proklamációt intéztek a katonákhoz, amelyben az engedelmesség megtagadására szólították fel őket. Orosz mintára munkás- és katonatanácsok alakultak, soha nem látott borzas figurák dirigálták azt a csürhét, amely kiszökve laktanyáiból, a külvárosokban fosztogatott, vagy a forradalom főhadiszállása előtt tüntetett (Astoria szálló).

Október 31-én virradóra győzött a forradalom. Hadik lemondott, József főherceg, mint teljhatalmú királyi megbízott, délelőtt kinevezte, illetve szankcionálta Károlyi Mihály pajzsraemeltetését, aki mint „alkotmányos miniszterelnök” nyomban le is tette az esküt a király képviselőjének kezébe, azokkal együtt, akiket minisztertársak gyanánt önmaga hívott meg a Nemzeti Tanács tagjai közül: belügyi Batthyány Tivadar gróf, kereskedelemügyi: Garami Ernő, földművelési: Búza Barna, igazságügyi: Berinkei Dénes, pénzügyi: ideiglenesen Károlyi (Szende Pál államtitkárságával), népjóléti: Kunfi Zsigmond, vallás- és közoktatási: Lovászy Márton, közéleti: Nagy Ferenc, nemzetiügyi miniszter: Jászi Oszkár. Győzött a forradalom, miután idejében se a reformpolitika nem érvényesült (Andrássy), se az a komor erély, amely Tisza konzervatív politikáját jellemezte. Mikor a pesti utcai zendülés megpecsételte a monarchia szétesését, Andrássy nyomban lemondott a külügyministerségéről, csak a király egyenes kérésére maradt, miután október 31-én De Vauxtól, a monarchia berni követének helyettesétől azt az értesítést kapta, hogy Clemenceau és Foch hajlandók bizonyos elkerülhetetlen területi áldozatok alapján, de a Habsburg-birodalom életképességét meg nem bénító eredmények árán a különbékéről tárgyalni vele. Itt hangsúlyozni kell, hogy a monarchia utolsó külügyminiszterének utasítására az október 28-án megindított fegyverszüneti tárgyalások Weber tábornok és a versaillesi legfőbb Hadi Tanács nevében intézkedő Diaz olasz főparancsnok között azzal az eredménnyel végződtek, hogy a Padovában aláírt fegyverszünet rendelkezései nem érintették Magyarország területi épségét. A párisi kormány szócsöve, a Temps, október 31-ı vezércikkében nem sejtve, hogy a dunai monarchia már véget vonaglatta, figyelmeztette szövetségeseit a Habsburg-birodalom jelentőségére s mintegy „megrettenve óriási győzelmük követke-

ményeitől” óvta őket, hogy el ne ragadtassák magukat, Minthogy azonban a „népkormány” egy nappal később fölmentését kérte a királynak tett esküje alól s ezzel az államforma kérdését nyitva tartotta, Andrassy újból lemondott. Ezzel az akkorddal végződött rövid pályafutása a Ballplatzon, hogy mint annak utolsó minisztere, ő semmisítse meg atyja művét, a német szövetséget s lássa közvetlen közelből nemcsak a dualizmus összeomlását, de szétolvadását a Habsburg-birodalomnak is, amelynek keretében nemzete számára a legbiztosabb életformát ismerte fel. Ha néhány héttel előbb juthat e képességeinek és ambícióinak megfelelő posztra, talán minden másképpen fordulhat. Így egész önfeláldozó kísérlete nem egyéb, mint a magyar fátum egy esete, amely a történelmi adottság s a személyi hivatottság megkésett érvényesülésének rejtelmes bonyolultságából indult el.

A diadalmas forradalom napjának késő esti óráiban terjedt el a hír, hogy Tisza Istvánt Hermina-úti villájában meggyilkolták. Az orgyilkosság országszerte fájdalmas megdöbbenést keltett és — amennyire a forradalom jogrendje megengedte — pártkülönbőség nélkül iszonyú felzúdulást váltott ki. A forradalom vezeterei ugyan siettek a közönséget megtéveszteni pilátusi kézmosásukkal, hogy tudniillik ők ártatlanok az igaz véretől. De egy magasabbrendű és tisztultabb erkölcsi felfogás előtt sohase fogják ezt a vérfoltot letörölni sárral szennyezett köntösükről. Tiszát halálraítélte az az embertelen hajsza, amely a sajtóban az utóbbi évek, de főként az utóbbi hetek folyamán egy percig se szünetelt a nemes vad körül. A sajtó olyan légmérgezést végzett személye körül, amely nem múlhatott el végzetes következmények nélkül abban a percben, amikor a jogrend felbomlott. És valljuk be: a forradalom egzisztenciális szimata, biztonságérzetének ösztöne csak a logikus következményét vont le ennek a propagandának, amikor Tisza leterítésére indult, mert míg hallgatagon, félreszorítva is, de maga ellen érezte ennek az egyetlen akaratsnak lüktetését nem lehetett nyugodt önmaga léte felől. Tisza a legnépszerűtlenebb államférfi volt, amikor megölték. Néhány hét, vagy néhány hónap múlva, ami a forradalom lejáratásához előrelátó elmék előtt elegendőnek látszott, talán mint a legnépszerűbb vezért szólítja vissza nemzete, úgy, miként 1910-ben. Bizonyára használt volna népének, ha ezekben a napokban megtanulja a rejtőzködés művészetét, vagy ha ideiglenesen külföldre távozik. Bármily hajthatatlan volt is alapvető politikai nézeteiben, nincs okunk fölteni, hogy revízió alá vette volna társadalompolitikai kérdésekben (választójog) annyi belső lelkiismereti tusakodás után elfoglalt álláspontját. Élete olyan volt, mint egy regényhőse. Halála, mint Caesaré. Az a körülmény, hogy martíriuma időben összeesett a történelmi Magyarország bukásával, utóbb kauzális viszonyt teremtett megsiratott elmúlása és az ország feldarabolása között. Halála másnapján mithosza támadt, a hellén eutanázia dicskörüben, amelyben eltűntek politikai fogyatkozásai és hibái s csak a hős alakja él, a nemzet vértanújává, az emlékezetnek le-

gendákat ontó humuszában, a következő magyar nemzedékek felgyarapodott kegyeletében.

Tisza és Andrássy egyidejű letűnével a forradalom közléte olyan volt, mint mikor a sakktabláról lekerülnek a királyok és csak szánalmas küzdelem folyik parasztok között. Az a magyar társadalom, amely marói-holnapra fölfedezte magában a progresszív gondolatot, az ősi forradalmi hajlamot, a szociális világnézet hitvallóját — a szociáldemokrata szakszervezetek létszáma néhány nap alatt kétszázezerről felszökött nyolcadfélszáz ezerre: — a nagy változás után rögtön jelentkezett a Nemzeti Tanács előtt. Királyi hercegek, püspökök, arisztokraták, magas hivatalnokok, a régi történelmi pártok hulladécai, a hegyes könyökű arrivisták tarka gyűlésvésze valóságos versenyzarándoklatokban sereglett az új kormány parlamentjéhez, hogy megüdjenek és megvigasztalódjanak a forradalom papjának, Hock Jánosnak, ékesszólásától. Hiába: nincs hatalom környezet nélkül. Nincs szerencse, amelynek ne lenne udvara. A jövőre áhítozók mindig körülrepdesik a jelen ragyogását. November elején hegy én-hátán alakultak a különböző tanácsok (még papi tanács is a cölibátus eltörlésének jelszavával), a bomlási folyamat elkezdett minden szervezetet és intézményt, a forradalom szemfüles agitátorai leginkább a hadsereget dolgozták meg, a tisztek ellen lázítva a legénységet, hirdetve a sommás leszerelést, s az intakt fegyelemben hazaérkező osztagokat — az ellenforradalomtól való patológikus félelmükben — még a pályaudvarokon keresték fel és szórták széjjel

Károlyi még október 31-én azt a kijelentést tette, hogy az új kormány főfeladata az ország határainak megvédése s a gyors békekötés pacifista alapon. Az országhatárok védelme azonban szervezett, fegyelmezett haderőt igényelt, viszont a Pogány József kormánybiztossága alatt működő katonatanács, a forradalmi hadügyminiszter, Linder, mitől se rettegett jobban, mint a nemzeti hadseregtől. Nagy garral hirdették, hogy a független Magyarország október 31-től fogva semleges állam, amely mindenkiel békén akar élni, a déli és délnyugati frontok magyar katonáival le is tétették a fegyvert s megtagadták a Diaz—Badoglio-féle fegyverszüneti szerződés elismerését (november 4). A Szávához felvonuló entente-hadsereg főparancsnokával kötnek külön katonai konvenciót: a francia tábornok, Franchet D'Espéray porig alázza békedelegációjukat és a Diazénál jóval keményebb föltételeket diktált, amit a Nemzeti Tanács felhatalmazására aláírnak. November 9-én Linder, aki nem akart többé katonát látni, lemondott, helyébe Bartha Albert alezredes következett azzal a szándékkal, hogy a belgrádi egyezményben engedélyezett hat hadosztályt felállítja és megszervezi: legyen karhatalma a forradalomnak. Az országban teljes a felfordulás. Helyenként zsidóüldözések sértik a forradalom jogrendjét, de a kormány által jóváhagyott cionista gárdaszervezetek röptiben véget vetnek, vagy megtorolják a kilengéseket. November 13-án

ellenére is a gazdasági érdekkölcsönösség alapján sikerülni fog életre hozni évtized óta szíve alatt hordott magzatát: a Keleti Svájcot. November 13-án Aradon megkezdte tanácskozásait a román komité vezéreivel, akik többnyire személyes barátai voltak s akikkel együtt annyit hadakozott a régi Magyarország nemzetiségi politikája ellen. Jászi hitte azt is, hogy a személye iránt érzett objektív bizalom megkönnyíti az eszmecserék szerencsés kimenetelét s a wilsoni elvek hangoztatása a Komán Nemzeti Tanács részéről nem jelenti szükségképp az elszakadást. Ez néhány nappal azelőtt jegyzéket nyújtott át a „népkormánynak”, amelyben huszonhat „román többségű” vármegye fölött való imperiumot követelte, román nemzetőrség fölszerelését, egyebekben pedig a decemberre összehívott gyulafehérvári nemzetgyűlést jelentette ki illetékesnek ama döntés meghozatalában, hogy a regatbéli faj testvéreikkel óhajtanak-e egyesülni, vagy nem. Jászi csak most eszmélt rá, hogy román barátai nem a faji harcok kiegyenlítését akarják, hanem saját fajuk imperializmusát. „Hiszen Önök nacionalisták” — vágta meglepetve csalódásának egész keserűségét Maniu arcába. — „Igen — felelte Maniu, — mi nacionalisták vagyunk s elsősorban népünk érdekeiért dolgozunk.” November 13-án, amikor Jászi még javában viaskodott Maniuvval, a román királyságbeli csapatok átlépték az erdélyi hágókat, 14-én cseh légionisták megszállták Trencsént és Nagyszombatot, 21-én a szerbek birtokukba vették a Franchet-féle demarkációt. A kormány sehol se állott ellent. Ahol helyi fölkelésekkel akart a magyarság sorsán segíteni, azokat a kormány olymódon szabotálta, hogy nem adott rendelkezésükre se fegyvert, se muniációt, „Majd Wilson rendet csinál”, „mi wilsoni békét kérünk”, „pacifisták vagyunk” stb. szólamokkal túrték mindenütt a befejezett tények sorozatát, amelyeket gyenge cseh és román osztagok követtek el a magyar államterület sérelmére. Linder, a volt hadügyér, nyíltan megírta, hogy azért nem védekeznek fegyveresen, mert „nem akarnak Kerenszki sorsára jutni”, — holott Magyarország esetében az volt az igazság, hogy a forradalomnak azért kellett menthetetlenül Kerenszki sorsára jutnia, mert miután az ország megvédésének jelszavával forgatta föl a régi rendet és ragadta magához a hatalmat, most az ország védelmét elhanyagolta, bízva a maga hígvelejű pacifizmusának bombasztjában, amelyet rajta kívül senki se vett komolyan.

Amiben a forradalom remekelt, az a régi világ ellen irányított propaganda volt s benne azon külföldi ügynökei jeleskedtek, akik olymódon akarták az októbrizmust népszerűsíteni, hogy a régi Magyarország politikájának eláztatásával és megrágalmazásával Svájcban sikerült lefőzniök még a szláv-román emiszsáriusokat is. Köztük egyik-másik itt vette föl az érintkezést Platen-nel, a szovjetpropaganda irányítójával; Kéri Pálék és Bedy-Schwimmer Rózák e diplomatisálásából merítette Károlyi és külügyi tanácsadója, Diner-Dénes József azt a benyomást, hogy a bolsevizmus Európaszerte ellenállhatatlanul tör előre. A

belső propaganda a wilsoni pontoknak szinte messianisztikus hitét akarta beoltani a társadalomba, de néhány sikerült plakátja (Nem, nem, soha! Voulez vous quatre Alzacef) túlélte a forradalmat is. Amily bárgyú engedelmességgel hajtották fejüket a román és a csehszlovák követek (Erdélyi János, Hodzsa Milán) követeléseinek kadiumi igájába, s amily szolgálai készséggel fogadták és teljesítették az entente fegyverszüneti bizottságának, illetve elnökének, Vvx alezredesnek kiürítési parancsait, épp oly gyorsan süjtött le a Lumpenproletariat vörös bunkója minden olyan rezgelődésre, amiből okkal, ok nélkül ellenforradalmat szagláltak (Ébredő Magyarok, MOVE) s nyomdájuk szétrombolásával terrorizálta azt a sajtót (Milotay Új Nemzedéke, Pesti Hirlap), amely a forradalmi entuziazmusból felocsúdva, bírálni merészelt a „népkormány” intézkedéseit és mulasztásait. Az egész országban megdöbbenést és a szégyen érzetét keltette Mackensen német tábornagy internálása (az entente paranqára), akinek hadvezéri tevékenységéhez fűződött Gorlice, a diadalmas 1915-iki szerb hadjárat és Románia megfenyítése s aki megmentette az országot az ellenséges inváziótól („Ungarns Dank!”). Még az irodalmi téren működő Területvédő Liga is gyanús volt, noha a szükséges anyagi eszközöket a kormány egyik tagja, Búza Barna, nyújtotta a Liga részére. Néptörvény hozta be az általános, titkos választójogot, de az újév kezdetén egyre valószínűbbé vált, hogy az októbrizmus nem mer az urnák elé járulni, egyrészt az ellenforradalmi pártoktól való félelmében, másrészt a saját forradalmi szövetségeseit sem respektáló elvtársak miatt. A szocialista vezérek között Garami képviselte a polgári erőkkkel való együttműködés gondolatát, Kúnfi a szakadatlan balraátot, a bolsevik irányhoz való közeledést, Pogány József a burzsoáosztály elleni harc kíméletlenségét. Az általa „irányított demokratikus” hadseregben a tanácsrendszer következtében megszűnt a fegyelem. Pogány vörös gárdája csak arra volt alkalmas, hogy sorjába elkergesse a hadügyminiszteri székéből azokat (Bartha, Festetich Sándor gróf), akik gyanúsakká váltak, mert rendet és disciplinát akartak teremteni a kaszárnyákban. Ez a hadsereg nem a jogrend őre volt, hanem legveszedelmesebb ellensége; az uccákon megszűnt a közbiztonság, az emberek elrejtőzködtek a köszénhiány folytán fűtetlenné vált vackaikban, reszketve várva a bizonytalan holnapokat. A meg nem szállott országközep felé megindult a menekültek zarándoklása. A Károlyi-kormány a békekötésig azt a parancsot adta a megszállott országrészek tisztviselőinek, hogy az esküt tagadják meg az új impériumoknak, mire azok seregestül utasították ki a magyar értelmiség színe-javát.

Batthyány Tivadar gróf és Lovászy Márton otthagyták a kormányt, amelynek száналmas tehetetlensége még a legközönségesebb életbiztonságért se tudott kezeskedni s amely az ezeréves Magyarország védelmére karját se mozdította, amely tétlenül nézte a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság eltaposását, s

amely trónra ültette a Romistent. December 10-én jelent meg a pesti uccán a „Vörös Újság” első száma; néhány nappal később a „Vörös Katona”, a „Szegény Ember” és az „Ifjú Proletár”. Sivár, együgyű nyomdatermékek, amelyek azonban hajthatatlan következetességgel bujtogatták a munkásságot a polgárság és a kormány ellen, fejtegették a proletariátus felfegyverzésének szükségességét és terrorisztikus egyeduralmát, a gyári munkásságot és az urasági cselédséget szocializálásra ösztökélték, arra, hogy Búza Barna és a Nagyatádi Szabó István által tervezett földosztás ellenében sajátítsák ki a mezőgazdasági nagyüzemeket és vegyék azokat kollektív tulajdonba. Az Oroszországból hazatért Kun Béla a szakszervezeteken belül könyörtelen testvérháborúba kezdett a demokratikus szocializmus ellen s folytonos véres tüntetéseivel és rajtaütéseivel nyugtalanította az ortodox hazai marxismust, amelynek fegyelmi és taktikai egysége bomladozásnak indult. 1919 január 4-én a munkások birtokukba kerítették a salgótarjáni kőszénbányákat, Hamburger elvtárs széjjelzavarta a kispalotnák kaposvári nagygyűlését és egymásután kommunizálta a dunántúli mammutbirtokokat a kormány tiltakozása ellenére. A népkormány főispánjait és kormánybiztosait a vármegyék éléről vagy a katonatanácsok üzték el, vagy a szervezett munkások.

Január 11-én a Nemzeti Tanács köztársasági elnökké kiáltotta ki Károlyi Mihályt, aki utódjává Berinkey Dénes igazságügyminisztert nevezte ki a forradalmi koalíció fenntartásával. A forradalom tehát pártok felett álló hatalmi tekintélyt akart kreálni, felhasználva Károlynak összetöpörödött presztízsét. Jászi a radikális pártban a tulajdonjog dinamikus fogalmát fejtegette, hogy valamiféle formulával áthidalja az ázsiai szocializmus és a szociáldemokrácia között tatóngó ellentétet. A radikális irodalmárok és szociológusok egyik legismertebb tagja, Braun Róbert, cikket írt a Huszadik Században, fejtegetve annak mellőzhetetlen szükségét, hogy konzervatív ellenzék alakuljon, amely bizonyos ellensúlyt ad a szocialista és kommunista szélsőségekkel szemben. Ilyen konzervatív alakulatban nem is volt hiány (Keresztényszocialisták, Heinrich Ferenc, Hegedűs Lóránt és Fenyő Miksa polgári liberális pártja, Pallavicini György és Czettel Jenő földművespártja), de mihaszna, ha mozgásukat béklyóba kötötte a forradalom jogrendje s minden akciójukra nyomban lesújtott vörös ököl”? Hiszen a szocialisták balszárnya nem tartotta tiszteletben saját szövetségeseiknek, Lovászy Mártonnak és társainak agitációját sem, sőt egy budai gyűlésen az emelvényről lekergették Vass Jánost, a kormány vallásügyi miniszterét. A kormány, amennyiben komolyan vette még saját integritási fogadkozásait, a foglalási tények sorozata dacára, a budapesti államrendőrség legénységén kívül egyetlen komoly karhatalmi alakulatra számíthatott volna: a Székely Hadosztályra, amely Fényes Lászlóék és Pogány Józsefek egyes utasítására és beavatkozására elhagyta Kolozsvárt s most a

szatmári-csúcsai vonalon őrizte a demarkációs határt. Ebben a hadosztályban is volt ugyan katonatanács, itt is történtek kilengések a katonai disciplina ellen, egészben véve azonban megbízható volt és hazafias szellemű. Épp ezért volt kénytelen nélkülözni a legszükségesebb fölszerelési cikkeket, amelyeket a budapesti katonatanács vont el tőle. Mennél égetőbb szükség lett volna megbízható karhatalomra, hogy a kormány urává lehessen a zűrzavaros helyzetnek, annál inkább iszonyodott attól, hogy a nemzeti rétegekhez forduljon és hogy a tisztikart visszaállítsa régi jogaiba, mert az ellenforradalom elméleti lehetőségétől való rettegés volt motívuma minden tettének és minden mulasztásának.

Kun Béla izgatására megalakult a leszerelt katonák szabad szervezete, amely február 12-én felvonult a Várba és fejenként 5400 koronát követelt a kormánytól. Február 20-án kommunista bandák megtámadták a Népszava szerkesztőségét: a zendülésnek néhány munkás és rendőr esett áldozatául. Másnap a kormány elfogatta a bolsevik vezért és cinkosait. A felbőszült rendőrök, akiknek néhány jó bajtársuk esett el a marxista testvérharcban, véresre verték Kun Bélát. Az esetről olyan szentimentális tudósítások láttak napvilágot a forradalom polgári sajtójában, amelyek alkalmasak voltak annak a tévhitnek fölkeltésére, hogy igazságtalan és durva rendőri kihágás történt s az érzékeny pacifista keblekből szimpátia és a részvét hullámai áradtak a meglincselt pártvezér felé, akit a gyűjtőfogházban tettek lakat alá nyolcvanhét társával együtt, de olyan szabadságot hagytak számára, hogy cellájából nyugodtan irányíthatta lapja szerkesztését, a kommunista agitációt, egy vértanú attitűdjében! A kormány megijedve saját vakmerőségétől, már március elején szabadlábba helyezte a bolsevisták nagyrészét s a változatosság kedvéért lecsapott jobbra is és internáltatta Szurmay Sándor báró tábornokot, gróf Mikes János püspököt, Szerényi József bárót — önkéntes tuszajánlást a bolseviki rabokért. A Minotaurusz ordít barlangjában, föl kell neki áldozni mindazokat, akik kegyét elvesztették. A polgári társadalom viszont annyira elfordult a kétarcú forradalomtól, hogy Bethlen István gróf vezetése alatt február 26-án a régi munkapárti elemek is megmozdultak s más politikai tényezők szövetségében megalkották a Nemzeti Egység Pártját. Az októbrizmus válaszút előtt állott: vagy jobbra kanyarodik a nemzeti konzervatív erők támogatásával, ami belátható időn belül létalapja összeomlásával jár, vagy balra távolodik s akkor menthetetlenül a tiszta szocialista uralom csapdájába kerül. Lassanként a nemzeti válságon keresztülragta magát a szociális válság. Nem tudják, mekkora lesz az ország, minő darabokat amputál le róla a békediktátorok működése, de a megmaradt ország-rész annál kétségbeesettebb és fanatikusabb szociális kísérletek tárgya lesz. Közben Búza Barna elnöklete alatt befejeződtek a birtokreform tárgyalások a tulajdonos érdekeltségek bevonásával, amelyeknek egyrésze már csak névleg mondhatja magáénak a felosztásra kerülő földeket. Az egyházi javadalmasok nevében

nyilatkozat történik, amely parcellázható mezőgazdasági birtokai ötven százalékát kárpótlás nélkül ajánlja fel a népkormány reformjai számára. Április elejére kiírták a választásokat. A Népszava azonban a demokráciát most úgy magyarázza, hogy amennyiben a szociáldemokrata párt nem kapna többséget, akkor erőszakkal is kész elveinek többséget szerezni. Az a párt, amely évtizedeken keresztül a legkorlátlanabb szabadságideákat terjesztette, most a hatalom birtokában, vagy a teljhatalom közelségében, egyszerre közömbösnek mutatkozik az alkalmazott eszközök iránt. „A fegyverek kölcsönös fölcserélése — mint Burckhardt írja — odáig megy, hogy a titkos reakcionárius a demokratát játssza és a szabadság embere az erőszak minden lehető nemével közelebbi ismeretségbe jut. A siker minden áron való biztosításának szüksége teljes közömbösséget von maga után az alkalmazott eszközök iránt és feledésbe meríti a kezdetben felállított elveket, s így a válság egy, minden valódi, termékeny és alkotó tevékenységet lehetetlenné tevő s az egész átalakulást kompromittáló terrorizmusban végződik, amely rendszerint a kívülről jövő veszélyekkel mentetődik, holott tulajdonképpen oka a részben láthatatlan belső ellenségek ellen irányuló, a legmagasabb fokra felcsigázott düh, a kormányzás egy könnyű eszköze után való kívánczóság és az az erősödő tudat, hogy az uralkodó irány kisebbségben van.”

Március 14-én a vas- és fémmunkások szakszervezete csatlakozik a kommunistákhoz. A vasasoknak állásfoglalása döntő hatású volt. A népkormány végleges letűnte előtt még egy nemzeti parádét rendez. Az elnök személyes részvételével Kápolnán rengeteg újságíró és író társaságában szimbolikusan földet oszt. Március 19-én Vyx alezredes jegyzéket nyújt át a kormánynak, amely a versaillesi legfőbb tanács rendeletére új demarkációs vonalat bűz meg. (Vájjon hányadikat már 1918 november 4-ike óta?) Ez a vonal az Ipoly torkolatáig tolt ki a csehszlovák határt, leszelte az egész Felvidéket Máramarosig, keleten Yásárosnaménytől kezdve, Debrecentől keletre a Marosig húzódott. E jegyzék hatása alatt a Berinkey-kormány beadta lemondását. E tanácson megjelent Károlyi Mihály is, aki onnan a munkástanács ülésére készült, meghitt újságíróinak társaságában. Kunfi és Kéri Pál megmagyarázták Károlyinak, hogy forma szerint neki is le kell mondania s meg is fogalmazták a lemondás oklevelét. Károlyi úgy értelmezte a dolgot, hogy a köztársasági államforma fennmarad s elnökül természetesen újból őt fogják választani. Csak futólag olvasta el az okmányt s aztán szokott felületességével aláírta. Sejtelve se volt róla, hogy Kunfi és Weltner Jakab előzőleg megegyeztek már a kommunistákkal és a Pogány-féle katonatanáccsal, hogy a szocialisták és a kommunisták egyesülten átveszik a hatalmat s orosz mintára megalakítják a magyarországi tanácsköztársaságot. Kunfi a munkástanács ülésén bemutatta Károlyi lemondását s javaslatba hozta, hogy a polgári társadalom teljes kizárásával vegyék át a kormányt és

proklamálják a proletariátus diktatúráját. Az átalakulás, miként 1918 október 31-én, most is „blutlose Revolution” formájában történt. A Károlyi-rendszer a közhatalmat éppen olyan jelenségek között veszítette el, mint aminők között a törvényes kormánytól annakidején elragadta.

Csendesen, szinte alig észrevehetően osont el a forradalom arcvonalaról a magyar Kerenszki, Károlyi Mihály. Romok jeleztek érkezését, romok maradtak távozó léptei után. Az ő bűne az, hogy hazájának és nemzetének legválságosabb időszakában követelte és verekedte ki magának a vezérséget s vállalt olyan történelmi feladatot, amelyre szellemi és erkölcsi gyarlóságai egyenesen diszkvalifikáltak. A történelem marasztaló ítélete sohasem fog megenyhülni vele, sőt az alakja körül támadt sötétség csak sűrűsödni fog, mennél közelebb férünk azoknak a tényeknek gyökereihez, amelyekből szereplése kifejlődött. Olyan illúziók és hamis föltevések, olyan üzelmek és hazugságok gerjesztésével erőszakolta ki a maga vezérséget, amelyeknek alaptalanságáról semmi kétsége sem lehetett. Másokat, olyan hasznos és értékes erőket, akikkel való összeműködésre nagyobb szükség volt, mint bármikor, egyenesen kimart a hatalomból. Kritika nélkül hódolt meg ama tanok és ideológiák előtt, amelyekkel környezete fejét megtömté. Feltehető, hogy forradalmi bajtársainak egyrésze semmi kétséget sem táplált Károlyi Mihály szellemi és erkölcsi tulajdonságainak igazi mivoltával szemben. Ennek a csoportnak azonban történelmi díszű névre volt szüksége, hogy annak pajzsa alatt annál könnyebben törhessenek valóságos céljaik felé.

Március 21-én éjjel a gyűjtőfogházból kiszabadult kommunistákból megalakult a népbiztosok kormánya Garbai Sándor elnökletével, a valóságban Kun Bélának, mint külügyi népbiztosnak, Lenin bizalmasának vezetése alatt. Huszonkilenc ember veszi hatalmába Magyarországot (Garbai, Kun Béla, Landler Jenő, Csizmadia Sándor, Nyisztor György, Vántus Károly, Hamburger Jenő, Varga Jenő, Kunfi Zsigmond, Lukács György, Bokányi Dezső, Haubrich József, Szántó Béla, Szamuely Tibor, Rónai Zoltán, Erdélyi Mór, Vágó Béla, stb.). Maguk és híveik között felosztják a hatalmat s március 21-iki kelettel kiáltványt bocsátanak ki „Mindenkihez”, hogy Magyarország tanácsköztársasággá alakult át. A népbiztosok nyomban elkobozták a sajtószabadságot, feloszlatták az államrendőrséget, bezáratták a kereskedéseket, elrekvirálták a magánpalotákat és a bérházakat, zár alá helyezték a takarékbetéteket, folyószámlákat és safe-ket, megszervezték a forradalmi törvényszékeket, szocializálták a gyárakat, a bányauzemeket és a nagybirtokokat, felállították a vörös őrséget, elrendelték az általános munkakötelezettséget. Dátum nélkül közzétették a vörös hadsereg felállításáról szóló rendeletet is, hogy legyen a proletárságnak „osztályhadserege”, amely csakis szervezett munkásságból sorozható. Április 2-án ideiglenes alkotmányt bocsátanak ki, melynek alapelve: a dolgozók uralmának biztosítása a kizsákmányolók fölött. Kun Béla a Neue Freie

Presse-nek adott nyilatkozatában (március 28) bejelentette, hogy Magyarország megcsalatozván a nyugati demokráciában, az orosz szovjet felé tájékozódik, amellyel szoros szövetséget kötött, azonban a tanácsrendszer nem áll a területi integritás alapján. A polgári társadalom, amely a meglepetés-okozta kábulatnak első perceiben a szovjetet nemzeti maszokban látta, s azt hitte, hogy a társadalmi forradalom kormánya pótolni fogja Károlyiét mulasztásait és kiveri az idegen kapitalista és imperialista hadakat az országból; csak e nyilatkozatból döbbsent arra a megismerésre, hogy mekkora megtévesztés áldozata lett.

Az entente hatalmakra kétségkívül hatalmas benyomást tett a magyarországi proletárdiktatúra, mert attól féltek, hogy az új bolsevik központ felgyújtja az egész zürzavaros Közép-Európát s a végképp még mindig el nem fojtott Spartacus-mozgalmak, a féllábon álló osztrák szocialista köztársaság s a néhány napot élő müncheni szovjet vörös lángnyelvei óriási tüzvészé egyesülnek. Smuts délafrikai tábornok, mint a párisi ötös tanács megbízottja április 4-én Budapestre érkezik s felajánlja a blokád megszüntetését, ha a tanácskormány elfogadja a Vyx-féle demarkációs vonalat. Kun azt mondja Smutsnak, hogy nem járulhat hozzá a tanácskormány rendszerének alávett terület kisebbedéséhez, s fölvetette a gondolatot, hogy Bécs vagy Prága székhelyivel konferenciát tartsanak a volt monarchiából alakult államok. A német-osztrák köztársasági szocialista kormányon kívül egyetlen állam sem ismerte el a magyarországi tanácsköztársaságot, amelynek külpolitikai helyzete akkor fordult válságosra, mikor megkezdődött a román offenzíva (április 17). A vörös hadsereg sehhol sem tudott helyt állani. Visszavonulása csakhamar rendetlen futássá fajult, úgy, hogy az óvatosan előnyomuló román haderők május 2-án Szolnoknál már elérték a Tisza-vonalat, A budapesti munkás- és katonatanács Kun Béla indítványára erélyes védekezésre szánta el magát s kimondta, hogy a, tanácsok s a népbiztosi kollégium fele, valamint a gyári proletariátus nélkülözhető része azonnal frontra induljon, április 22-én Böhm Vilmost a tiszántúli hadsereg főparancsnokává, Stromfeld Aurél ezredest vezérkari főnökké, Szamuely Tibor népbiztost, a frontmögötti bizottságok parancsnokává nevezte ki.

A polgári társadalom a vörös csapatok szégyenletes megfutamodása után eszmélt a tanácsuralom politikai gyengeségére, amelynek lazaságát bizonyította az első nemzetközi ezred lázadása, amely Pogány Józsefet eltávolította a hadügyi népbiztosságból. Az újjáalakult kormányzótanács harmincegy népbiztosának többsége a keleti származású intellektuel zsidóságból került ki, de ugyanez a túlsúly észrevehető a városi és vármegyei direktóriumoknál, termelő biztosságoknál és egyéb szovjet-hivataloknál. A magyarországi keleti zsidóság ugyanonnan származik, ahonnan az orosz forradalmak vezetői a bolsevizmus idején kikerültek. Miért éppen a zsidóságnak ez a része vált kovászává a felforgató mozgalmaknak! „Lehet — válaszolja egy kiváló liberális publi-

cista, — hogy ez az ok abban a különösen szigorú elnyomatásban rejlik, amelyben a zsidóságnak e része Oroszországban élt és amely alatt felgyülemlett benne az expanzív forradalmi erő, amely csak a kedvező alkalomra várt, hogy kitörhessen... Az is lehetséges — folytatja, — hogy a zsidóság e forradalmi szellemének társadalmi indító okai is vannak...” „Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a zsidóság egyrésze a bolsevizmus baktériumainak befogadására és terjesztésére különös hajlandóságot mutatott, holott másik része ... szórványos kivételektől eltekintve ... a bolsevizmussal szemben a legélesebb ellentétben állt.” Az a körülmény, hogy a történelmi Magyarország legmélyebb süllyedésének napjait a ghetto-csöcselék a közhatalom megszállására és az ország kirablására használta fel, hogy a polgári és a nemzeti gondolat üldözöttebb vad lett a demarkáción innen, mint az idegen megszállás alatt, hogy a keresztény társadalmat vallási érzékenységében is megsértették, hogy a terror vörös ökle éppen a keresztény értelmiségre és földművességre sújtott le: mérhetetlenül felkorbácsolták az egyetemes zsidógyűlöletet. A román offenzíva sikerei miatt kezdetét vette a túszzedés. A börtönökből elbocsátották a gonosztevőket s helyükre a magyar közélet itthonrekedt kitűnősegeit ültették. Bizonyos Surek nevű elvtárs azt indítványozta, hogy az ellenforradalmárok elrettentésére le kell gyilkoltatni a burzsóziát. Minél kisebb területre szorult össze a vörös diktatúra („csak egy pont maradjon, ahol a tagadás megvetheti a lábát” — mondta Kun Béla), annál keményebb és rémitőbb lett a terror, amely most már nemcsak az úgynevezett konzervatív Magyarországgal szemben érvényesült, hanem a volt októbristák s a szociáldemokraták ellen is, akik nem hódoltak be az új uralomnak. Garami Svájcba menekült, mások Bécsben, vagy Berlinben várták ki a vörös téboly kifulladását. A régi szocialista vezérek mindenütt háttérbe szorultak. Kunfi, egyik értelmi szerzője az új rendszernek, a munkástanácson s a tanácsok kongresszusán a leghatározottabb ellenzéke a terror-különítmények és a Leninfiúk eljárásának. „Aki csak a legcsekélyebb mértékben is elfárad — hogy újból Burckhardot idézzük, — vagy aki nem elégíti ki többé a folyton gyorsuló mozgást, annak helyébe hihetetlenül gyorsan lépnek mások ... a legrövidebb idő alatt a mozgás embe-reinek egy második nemzedéke érik meg, mely csakis a válságot és annak sajátos hajtóerejét jelképezi és a régebbi állapottal már sokkal lazább kapcsolatban állónak érzi magát, mint az első sorban állott egyének... Ahol valamely személy, vagy párt fáradtan összeomlik és alámerül, ott rögtön másvalaki van kéznél, aki a saját pillanatja szempontjából megint elégtelen lehet és aki mégis megéri, hogy erre az egy pillanatra mindenki köréje se-reglik.” A forradalom, mint Rea Silvia, saját gyermekeit falja fel sorjában: Károlyit Kunfi, Kunfit Kun Béla s Kun Béla mögött is ott komorlik egy vékony, sápadt, ijesztő árnyék, az eszelős Szamuely Tibor, a tanácsköztársasági uralom terrorizmusának megszemélyesedése. Izolált, szervezetlen ellenforradalmi mozgal-

mak gyeptüzeitől égett a megcsönkített ország s ha valahol eltaposták, másutt még nagyobb lánggal gyúltak fel (Duna-Tisza közén, Szolnok, Kalocsa, Dunapataj, Dunántúlon Kópháza, Csorna, Kapuvár, Devecser, stb.). A szovjeturalom legnagyobb veszedelme a falu passzív ellenállása, amely visszautasította a földbirtok szocializálását és nem fogadta el a fehér pénzt (az Osztrák Magyar bankjegy hamisítványát) és éhségblokádra ítélte a várost. Sem a bécsi ellenforradalmi komité (alakult április 17-én), sem a szegedi ellenkormány, amely tulajdonképpen május 5-én alakult meg Károlyi Gyula elnöklete alatt Aradon, nem bírt befolyást gyakorolni ezekre a véres és tragikus mozgalmakra, fegyver, pénz és közvetlen kapcsolat híján.

A proletárdiktatúra azonban átesett az első krízisen. A románok beásták magukat a Tisza balpartján. Ezt a nyugalmi időszakot a népbiztosok arra használták fel, hogy zilált csapataikat rendezzék, kiegészítsék és fegyelmezzék. Helyreállították a tiszti tekintélyt s megszorították a politikai megbízottak hatáskörét. Stromfeld Aurél, a régi monarchia egyik legjelesebb katonája, a kényszernek engedve, egészen rendkívüli munkaerejével átszervezte a vörös csapatokat s május 18-án megtámadta a cseheket, 21-én visszafoglalta Miskolcot, június 6-án elérte Kassát s 10-én Bártfánál eljutott a történelmi országhatár közelébe. Ez a hadjárat nagymértékben megerősítette Kun Bélának erkölcsi pozícióját az országban. A diadalmas hadsereg előhaladása folyamán azt követelte a népbiztosoktól, hogy a vörös jelvények mellett a nemzeti színeket is hordhassák. Ez az úgynevezett piros-fehér-zöld mozgalom nagy gondokat okozott a diktatúrának, a főparancsnok, Böhm A7ilmos támogatta is a vezérkarnak erre vonatkozó kérelmét. Kun Bélának azonban elriadtak attól a lehetőségtől, hogy a társadalmi forradalom háborúja nemzeti felszabadító hadjárattá alakuljon át. Clemenceau sürgönye (július 9) kiharcolta a vörös hadsereget a meghódított Felvidékről. Ennek a rendelkezésnek teljesítése teljesen demoralizálta a hadsereget, amelynek küzdő részei eddig bíztak a háború irredenta jellegében. Stromfeld lemondott s június 17-től fogva a vörös katonák egyenként és rajonként szökdöstek a frontról. A csalódás következményeként június 24-én kirobbant Budapesten az úgynevezett monitor-puccs: az elhirtelenkedett fegyveres mozgalom csak azért nem vont maga után szörnyű megtorlást, amellyel a vörösök fenyegetőztek, mert Guido Romanelli alezredes, a budapesti olasz misszió parancsnoka, Kun Bélához intézett fenyegető ultimátumával megakadályozta.

Június 12-én nagy módszertani vita volt a szocialista-kommunista országos pártgyűlésen a régi szakszervezeti vezetők és a kommunista népbiztosok között. Akik a fizikai rémuralom eszközeivel akartak tovább dolgozni, azok Lenin biztatására hivatkoztak, aki a magyarországi elvtársakhoz küldött üzenetében azt hirdette, hogy a tanácskormány ne ismerjen gyöngeséget és félre szabályokat az alattomban meghunyászkodó polgársággal

szemben. A mérsékelték, a volt szociáldemokrata párt tekintélyesebb tagjai, nemcsak humanitárius szempontból szegültek ellene ez őrző tervnek, hanem mert meg voltak győződve, hogy az elszigetelt proletárruralom Magyarországon nem tarthatja magát. „Amidőn a proletárdiktatúrát megteremtettük — mondta Kun, — számításainkat nem arra alapoztuk, hogy képesek leszünk egy csapásra katonai hatalommal megmérkőzni az entente-csapatokkal. Mi nem hittük, hogy azzal a hat divízióval, amit a fegyverszüneti szerződés a tanácsuralomnak engedélyezett, meg tudjuk állítani a minket minden oldalon fenyegető offenzívát. Hangsúlyoztuk, hogy mi a magyar tanácsköztársaság sorsát a nemzetközi proletárforradalomra, a nemzetközi szociális forradalomra alapoztuk. Mi csak kis ága vagyunk a nemzetközi proletárforradalomnak. Még ha sikerülne is minket egy időre leteperni, a nemzetközi proletárforradalom még tovább fog élni és minket új életre fog kelteni.” De a világforradalom, sőt az egyetemes munkássztrajk se siet segítségére a szorongatott magyarországi diktatúrának. Kun Béla, a hangulat rabja, egy ideig ingadozott a két álláspont között, hiszen az entente csak azzal a feltétellel volt hajlandó egéruat engedélyezni, ha a vérontástól tartózkodik. Az ellenforradalom legnagyobb sikere az volt, hogy a bécsi Magyar Házban elrejtett kommunisták pártkasszáját, azt a száznegyvenmillió koronát, amellyel forradalmasítani akarták Bécsét, sikerült megszereznie. A falu ellenállása, rossz indulata, a növekvő antiszemitizmus azonban felforrálja vérével s július 25-én a proletárdiktatúra legkönyörtelenebb alkalmazása mellett foglal állást. A közéleti, gazdasági, pénzügyi, szociális és politikai szempontból egyaránt kátyúba jutott forradalom egy új katonai vállalkozással akarta kivágni magát a hínárból. Mikor Clemenceau sürgönyére Kun Béla elrendelte a Felvidék kiürítését, a közönség előtt hivatkozott arra az ígéretre, amelyet a francia miniszterelnök tett, hogy tudniillik a románok az ő parancsára a szovjetnek átadják a Tiszántúlt. Július 21-én Kun jegyzékben jelentette be Clemenceaunak, hogy fegyverhez nyúl. A vörös hadsereget a nagy offenzívára ismét reorganizálták. Behozták az általános védkötelezettséget, a régi tisztek jelentkezésének kényszerét. Az új vezérkari főnök, Julier Ferenc alezredes elindította a támadást s júl. 20-án a vörös hadsereg több ponton átlépte a Tiszát. A kétségbeesett vállalkozás azonban balul ütött ki. Júl. 25-én megkezdődött az általános bomlás, júl. 30-án a románok átkeltek a Tiszán, mire a munkás- és katonatanács júl. 31-iki ülésén a népbiztosok Kun Bélával együtt lemondottak s a hatalmat átruházták egy szakszervezeti kormányra, amely az átmenet megkönnyítése, a zavargások és a vérontás megakadályozása céljából teljesítette Kun Bélának azt a feltételét, hogy szabadon elvonulhatnak Ausztria területére. A százharmincegy napos proletárdiktatúra, mint egy rossz, lidércnyomásos álom máról-holnapra eltűnt.

Az augusztus elsején megalakult szociáldemokrata kormány Peidl Gyula elnöklete alatt a szocialistáknak és a demokratikus

alapra visszahelyezkedő, kevésbé kompromittált kommunista elemeknek képviselével, képtelen volt felülkerekedni a legutóbbi politikai hatalom hirtelen összeomlása nyomán támadt kormányzati és közigazgatási anarchia következményein. Augusztus 3-án Romanelli tiltakozása ellenére román csapatok bevonultak a fővárosba, hogy innen az okkupáció területét nyugatra Győrig, délre Székesfehérvárig szélesítsék ki. A szovjetintézmények felbomlottak, a régi hatóságok még nem mindenütt működtek. Mintha csak a régi szegénylegény világot élesztette volna fel az idestova barangoló vörös bandák fosztogatása. A kormány, tekintély és karhatalmi erők híján, hasztalan próbált rendet teremteni a káoszban, amelyből egyetlen hatalmas irányzat tört fel elállíthatatlan lendülettel: a nemzeti és keresztény gondolat, mint természetes visszaütése a zsidó szellemiség és a szocialista terror tíz hónapos uralmának. A kormány próbálta ugyan az együttműködést azokkal a pártokkal (Nagyatádi kiscgazda pártja, a régi októbrista pártok roncsai), amelyekben életerőt sejtett s amelyekkel március 21-ike előtt koalíciós rendszerben kormányzott. E tárgyalások közben érte augusztus 6-án a Friedrich-puccs, amely a román megszálló csapatok csendes passzivitása mellett, néhány katonatiszttel és államrendőrségi alakulattal elfoglalta a A7árat és a Fehér Házban tömörült ellenforradalmi szervezetek megbízásából lemondásra kényszerítette a Peidl-kormányt. Ezek a szervezetek aug. 7-én kormányzóvá kiáltották ki József főherceg tábornagyot, az 1918-as törvényes hatalom utolsó képviselőjét, aki miniszterelnökévé Friedrich Istvánt nevezte ki, aki ugyan az októbrista pártokhoz tartozott, de mint honvédelmi államtitkár leplezetlen ellenforradalmi akciókat fejtett ki hivatalos működése alatt.

4. fejezet

A magyar nemzet Trianon után (1920—1931)

Az entente-kormányok, amelyek katonai főmegbízottakat küldöttek Budapestre, azon az alapon tagadták meg a Friedrich-kormány elismerését, hogy az nem képviseli az ország minden politikai frakcióját, tehát nem kifolyása a nemzeti közakaratra, sőt Clemenceau magát József főherceget is lemondásra kényszerítette (aug. 24). Friedrich iparkodott ugyan újabb és újabb kormányrekonstrukciókkal szélesebb társadalmi és politikai bázist létesíteni a maga hatalma részére, a szocialistákkal és a Nagyatádi-féle kiscgazdapárttal való eszmecserék azonban eredménytelenek maradtak. Másrészt a keresztény közvélemény tiltakozott minden hatalmi osztozkodás ellen, kivált azokkal az erőcsoportokkal, amelyeknek Magyarország katasztrófáját, a vörös kalandot és a román megszállást tulajdonította. Okt. 23-án a párizsi ötös tanács megbízásából Sir George Clerk, angol diplomata érkezett a fővárosba, hogy megfelelő diplomáciai előkészítéssel es nyomással létrehozza a koncentrációs alakulást és olyan kormány-

zatot, amelyet az entente is elismer. Clerk, kinek zsebében volt már prágai követté való kinevezése, megbeszélést folytatott a régi rendszer, a forradalmi politika és a keresztény irányzat képviselőivel. S miután éppen keresztény részről gátolták meg Apponyi Albert gróf kormányelnöki vállalkozását, nov. 22-én Huszár Károly volt néppárti képviselő elnöklete alatt alakul meg a koncentrációs kormány, nagy többségben kereszténypárti miniszterekkel; a liberális pártokat Heinrich Ferenc és Bárczy István, a szocialistákat Peyer Károly képviselte az új kabinetben, amelyet a budapesti entente-missziók nyomban elismertek (nov. 25) s meghívták a békekonferenciára, Már e pártközi megállapodás következménye volt, hogy a románok parancsot kaptak az ötös tanácstól Budapest kiürítésére, s így nov. 16-án Horthy Miklós, a Szegeden és a Szombathelyen szervezkedő nemzeti hadsereg fővezére leírhatatlan lelkesedés és örömujjongás közepette bevonult Budapestre.

Az új kormány ágya nem volt rózsalevéllal kipárnázva. Az ellenforradalmi megtorlás a Duna-Tisza közén s a Dunántúlnak románmentes vidékein akármilyen mély emberi szenvedélyekből fakadt is, sok helyen túllépte az indokolhatóság mértékét s érvényesítette az önbíráskodást, felelőtlen és rejtélyes egyéni megtorlások formájában jelentkezve csaknem mindenütt. A bíróságok csak később foglalkoztak a kommunista vétségekkel és büntettekkel (Gyorsított tanácsok.). A felelőtlen elemek garázdálkodásai megelőzték az illetékes hatóságoknak felelősségre vonó és fenytő jogát. Ez volt a legfőbb oka a fehér terrorról szállongó vádaknak, amelyeket külföldre menekült kommunisták propagandája s a szocialista emigránsok egészen valószínűtlen méretekre fújtak fel, hogy elősegítsék a „keresztény kurzus” Magyarországának erkölcsi elszigetelődését. A Huszár-kormány azt a feladatot vállalta, hogy az általános titkos választójog alapján, természetesen csak a megszállatlan területekre szűkített nemzetgyűlés összeüléseiig (febr. 10) vigye az ügyeket. Minthogy a szocialista vezéreknek az volt a benyomásuk, hogy a kormány nem képes biztosítani a jogrendet, lemondatták miniszterüket, Peyer Károlyt (jan. 15) és passzivitásba mentek. A keresztény világnézet alapján szervezkedő pártok között is az elvi ellentétek és személyi versengések bénítólag hatottak a kormány tekintélyének fejlődésére. A magyar békedelegáció 1920 jan. 15-én Apponyi Albert gróf elnökletével a francia külügyminisztérium óratermében átvette az entente-hatalmak békefeltételeit. Mindenki el volt telve ugyan bizonyos balsejtelemmel 1918 ősze óta, de a 364 szakaszból álló béketerv politikai, területi és gazdasági diktátumai olyan mélységes megrendülést idéztek elő, hogy egy pillanatra egyetlen fájdalom közösségében egyesült minden párt és minden világnézet. Apponyi jan. 16-án hatalmas beszédben fejezte ki a magyar nemzet tiltakozását: a nagy szónok szívből fakadó szavai és érvei megrendítő hatást tettek az idegen államférfiakra, de az entente sokkal inkább el volt kötelezve ígéretei-

vel és szerződéseivel, semhogy a magyar érveknek bármilyen fényes elméleti kifejtése kedvéért változtatott volna rajtuk. A béketerv értelmében a Szent István koronája országainak mindössze csak 28.5 százaléka maradt magyar impériumban, holott 71.5 százaléka idegen uralom alá jutott. Csehország a magyar „államterületből” 62.937 km²-t kap 3,575.000 lakossal, Kománia 101.197 km²-t 5,265.000 lakossal, Szerbia 63.497 km²-t 4,121.000 lakossal, Ausztria 4926 km²-t 358.000 lakossal, Olaszország 21 km²-t 50.000 lakossal. A magyar béke delegáció Wilson tizennégy pontja alapján népszavazást követelt a vitássá tett területekre, amelyet azzal az indoklással utasítottak el, hogy az illető vidékek lakossága már kinyilvánította akaratát, amikor meghajolt az előzetes foglalások előtt. Ilyen auspiciumok közt zajlottak le a választások (jan. 30), amelyek a keresztény világnézetű pártok megsemmisítő többségét eredményezték. Febr. 16-án megnyílt a nemzetgyűlés, amely első feladat gyanánt létrehozta az 1920:1. törvénycikket, megállapítván az 1910. országgyűlés elenyésztését, a királyi hatalom szünetelését, meghatározta az ideiglenes államfő jogosítványait, törvényesítette az ellenforradalmi kormányoknak eddigi rendeleteit és intézkedéseit. A törvénycikk alapján március elején az ország kormányzójává a nemzetgyűlés megválasztotta Horthy Miklós altengernagyot, a nemzeti hadsereg fővezérét, aki le is tette az esküt Rakovszky István elnök kezébe. Huszár Károly befejezetteknek látta misszióját s lemondott, hogy parlamentáris kormány alakulhasson. Március 10-én a kormányzó Simonyi-Semadam Sándort, a kereszténypárt tagját, a nemzetgyűlés egyik alelnökét nevezte ki, aki a keresztény- és az agrárpárt koalíciójával kormányzott. Március 16-án programbeszédje keretében felolvasta Apponyinak Parisból hozzá intézett levelét, amelyben a béke delegáció elnöke szóváltette az úgynevezett egyéni akciókat, a jogrend és a közbiztonság állandó sérelmeit, amelyek megnagyítva és eltorzítva jutottak a külföldi sajtóba és hátráltatták a béke delegáció eredményes munkáját. A levél célzott arra a többek között föl nem derített merényletre is, amelynek Somogyi Béla, a Népszava szerkesztője és Bacsó Béla a Népszava munkatársa estek áldozatul. Csekély híjjá volt, hogy a kereszténypárt nyomban nem buktatta meg Simonyi-Semadamot, akinek kormánya ellen Héjjas Iván főhadnagy, a Duna—Tisza-közi hírhedt atrocitásoknak, a közhit szerint egyik értelmi szerzője, nyílt levélben lépett fel s azzal fenyegette meg, hogy eltávolítja a kormányelnöki székéből. Jóllehet az entente-hatalmakat ünnepélyes szerződések kötelezték a dunamenti szláv és román népek területi aspirációinak kielégítésére, következőleg az eleve megállapított békeszerződéseken lényeges változtatások alig voltak elérhetők, Franciaország 1920 április 15-én jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, amely hivatkozva az utóbbival folytatott bizalmas tárgyalások jegyzőkönyvére, felajánlja közvetítését Magyarország és a három utódállam között, amely szerint a kifejezetten magyar jellegű és az anyaországgal összefüggő területek Magyarország-

hoz visszacsatolandók, továbbá népszavazás rendelendő el a magyar blokkal határos területeken, autonómiát biztosít a magyar és szász többségű területeknek s egyúttal kilátásba helyezte az új kisebbségi jogrendszer garantálását. E jegyzékkel kapcsolatban a franciák ajánlatot tettek a magyar államvasutak bérbevételére, elsősorban stratégiai érdekekre hivatkozva. Budapesten akkor az angol és francia befolyás mérkőzött egymással. Lloyd George ebben az időben jelentette ki az angol felsőház magyarbarát tagjai előtt, hogy „a magyar békeszerződés inkább csak formalitás s ő maga is meg van győződve róla, hogy egy éven belül revízió alá kerül”. A magyar kormány hosszú ideig habozott a francia javaslat elfogadása fölött, amelyet sürgetővé az orosz szovjetnek nagy lengyelországi offenzívája tett, amely Varsó falaiig haladt. Időközben Weygand tábornok reorganizálta a lengyel hadsereget s Lengyelország területét felszabadította az orosz invázió alól. A magyarság katonai intervenciójára nem volt már oly nyomatékos szükség. Június 4-én a magyar béke-delegáció új vezetői, Benárd Ágost népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd meghatalmazott követ a nagy-Trianon-palotában aláírták a békefeltételeket. Az egész országban harangok zúgása, a templomokba siető tömegek áhítata, az üzletek bezárása és a szárnyaskerek megállása jelezte, hogy az ezeréves Magyarországot sírbatették.

A Simonyi-kormány a két kormánypárt folytonos villongása közepette és a jogrend helyreállítása érdekében folytatott terméketlen harcok között június 26-ig vitte az ügyeket, amikor a románok által kiürített tiszántúli kerületekben is lezajlottak a választatások. Hogy mekkora siker kísérte a szocialista-kommunista emigráció propaganda tevékenységét, semmi se bizonyította jobban, mint az, hogy az angol munkáspárt Wedgwood ezredes vezetése alatt bizottságot küldött ki a magyar munkásság politikai és gazdasági helyzetének tanulmányozására, s jelentése alapján a nemzetközi szakszervezeti szövetség bojkottot határozott el (június 18) Magyarország ellen. Az amszterdami központ azt követelte a magyar kormánytól, hogy oszlassa fel az úgynevezett különítményeket, bocsássa szabadon a politikai foglyokat s kártalanítsa mindazokat, akiknek a túlkapások és az atrocitások anyagi hátrányt okoztak. A magyar kormány ellenbojkottal válaszolt, elsősorban az osztrák szállítómunkásoknak, mire a szakszervezeti elnökség augusztus 7-én a bojkottot felfüggesztette. Július 7-én a kormányzó Bethlen István grófot bízta meg kormányalakítással, aki a két kormánypárt egyesítésére törekedett, Ez sikerült is, de vállalkozása megfeneklett az összeolvadt egységes párt különböző frakcióinak vezetői részéről támasztott személyi és hatalmi követeléseken (július 14), mire a kormányzó Teleki Pál gróf külügyminisztert bízta meg kormányalakítással, aki erős és öntudatos keresztény politikát hangoztatott programbeszédében s kifejezést adott ama reményének, hogy a békekötés revíziója mihamarabb bekövetkezik. Augusztus 5-én Andrássy sür-

getésére a nemzetgyűlés felruházta a kormányzót a házfelosztás jogával. Augusztus 6-án a királyi ügyészség Friedrich Istvánnak, a volt miniszterelnöknek mentelmi joga felfüggesztését kérte azzal az indokolással, hogy alaposan gyanúsítható a Tiszagyilkossággal. Már a múlt év őszén nyilvánosság elé jutottak különböző suttoágások és mendemondák formájában ezek a vádak: a nagy izgalommal kísért pör ez év augusztusában a katonai bíróságot, 1921 áprilisában a polgári büntető törvényszéket foglalkoztatta, ahol Friedrich ártatlansága kiderült, mire a közvád képviselője a volt miniszterelnöktől bocsánatot kért és a vádat visszavonta.

1920 szeptemberében a nemzetgyűlés megszavazta az egyetemi és főiskolai tanulók arányszámáról szóló javaslatot, az úgynevezett *numerus clausus* t, amelyet Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter terjesztett a nemzetgyűlés elé, hogy elejét vegye az értelmiségi proletariátus elszaporodásának s különösen annak, hogy a zsidóság a maga országos arányszámán túl lépje el az intellektuális pályákat. A *numerus clausus* megsértette az egyetemi és főiskolai tanszabadság elvét, eredménye azonban alig állott arányban annak az agitációnak és ellenszegülésnek méreteivel, amely még a régi, úgynevezett konzervatív zsidóságot is a keresztény kurzus ellen bőszítette. Az évek folyamán a végrehajtás sokat enyhített a törvény szigorán; az elv azonban megmaradt további izgalmi anyag gyanánt, a remélt hatás nélkül. Sorra kerül az árdrágítók botbüntetése, a házhelyekről és a kishaszonbérletekről alkotott törvényjavaslat, köztük a legfontosabb: a földbirtok helyesebb megosztásáról előterjesztett törvényjavaslat, amely szociálpolitikai szempontból a legnagyobb-szabású reformkísérlet volt, amelyet az 1848-iki átalakulás óta a magyar közélet alkotott. A földreform, amely a birtokmegosztás lebonyolítására külön szervet, az úgynevezett Országos Földbirtokrendező Bíróságot létesítette, több mint másfél millió katasztrális holdat osztott szét az igénylők, a nincstelenek között, sajnos — legnagyobbbrészt törpe birtokok formájában, pénzügyi alátámasztás és gazdasági instrukciók nélkül. Az eredmény itt sem sokat különbözött a *numerus clausus*-törvény hatásától; elvileg és látszólag nagy lépést tettünk előre a birtokevolúció útján, valóságban azonban csak a nyomorgó törpebirtokos egzisztenciákat szaporította Nagyatádi törvénye, amely pénzügyi alátámasztás és telepítési akció nélkül nem is érthette el azt a célt, amit szolgálni vélt.

November 16-án a Millerand-féle kísérőlevéllel megérkezett a szövetséges és társult hatalmak ultimátumszerű jegyzéke, amely a trianoni békeszerződés becikkelyezését követelte. Millerand kísérőlevelének az a passzusa, amely szerint „az ezeréves birtoklás nem lehet jogcím további igazságtalanságok fenntartására”, kétségkívül a legsúlyosabb támadás a történelmi jog ellen, amelyet valaha államférfi elkövethetett: levelének ama részei, amelyek szinte ünnepélyes ígéretekkel tartalmaztak arra nézve,

hogy a határmegállapító bizottságok szélesebb jogkörrel ruháztatnak fel a Magyarországot ért sérelmek jóvátétele céljából, bizonyos illúziókat keltettek, amelyeknek kétségkívül részük volt, hogy a nemzetgyűlés többsége a Huszár Károly által előadott trianoni törvényt ratifikálta. Huszár felolvasta azt a deklarációt, hogy a magyar nemzetgyűlés csupán az ellenállhatatlan kényszernek enged, amikor ezt a szerződést beilleszti a Corpus Jurisba. Teleki miniszterelnök vádindítványt tett önmaga ellen, a nemzetgyűlés azonban fölmentette a kormányt a trianoni törvény becikkelyezésének felelőssége alól.

1920 december 16-án Teleki újjáalakította kormányát. A pénzügyminiszteri széket Hegedűs Lóránt foglalta el, aki azt a kijelentést tette, hogy önerőnkől is képesek vagyunk kievickélni a gazdasági és pénzügyi hínárból s csak egy esztendei türelmet kér az orvosló munkára. A következő hónapok politikai fejlődésének Hegedűs különböző javaslatai, úgymint az állampapírok egyesítése, az állam kamatszolgáltatásának leszállítása, a vagyondézsma s a költségvetési keretek megállapítása alkották legfontosabb mozzanatait. Hegedűs egyidejűleg óriási erőfeszítést tett a romló korona értékének feljavítására és stabilizálására, amelyet 0.5 svájci frankos koronaalapon akart megrögzíteni. Főlemelte a bortermelési és szeszadót, életbeléptette a sör után fizetendő kincstári részesedést, hadiváltságot hozott be a háborúban részt nem vett hadkötelesek után és 20%-os kincstári haszonrészesedést a házbérek után, az általános forgalmi adót amelyet 1921 szeptember 1-én 1%-ban állapítottak meg, 1922 március 1-én az infláció következményei folytán 3%-ra emelte föl s felállította az Állami Jegyintézetet. A politikai életet azonban már hónapok óta a királykérdés dominálta, s a feszültség legmagasabb fokát idézte elő a legitimitás hívei és a királyválasztás elvét valló csoportok között. A kormánypárt többsége 1921 február 3-án elfogadta Simonyi-Semadam amaz indítványát, hogy tekintse megszüntnek a *pragmatica sancti*ót s vegye fel programjába a szabadkirályválasztás elvét. Az egységes kormánypártnak volt kereszténypárti elemei kiléptek a pártból, amelynek szétbomlása után koalíciós alapon továbbtámogatták a Teleki-kormányt, amely a királykérdés kikapcsolására és elodázására törekedett. Ezidőtájt esik a francia külpolitika második kísérlete a magyar orientációra. Franciaország, hogy a Duna völgyében szilárd viszonyokat létesítsen és megerősíthesse keleti hídfőállásait Lengyelországtól délre, ha nem is hivatalosan, de magáévé tette a magyar jogfolytonosság helyreállítása által a Duna-medence népeinek újracsoportosítását. Március 27-én IV. Károly király Szombathelyre érkezett, majd innen egyenesen Budapestre utazott, hogy a kormányzótól átvegye a hatalmat. Horthy Miklós megtagadta a király kívánságának teljesítését s a szomszéd államok magatartására való hivatkozással arra kérte az uralkodót, hagyja el az országot, hol jelenléte a polgár- és külháború veszedelmét kockáztatná. A király legbizalmasabb híveinek tanácsára április

5-én visszatért Svájcba. Egy kiáltványban a viszontlátás reményében búcsúzott el az országtól s Horthyt megerősítette kormányzói méltóságában. Április 6-án Teleki Pál gróf miniszterelnök bejelentette a Házban, hogy a király önként távozott, Gratz Gusztáv külügyminiszter pedig óvást emelt a restaurációs kísérlet ellen tiltakozó és fenyegetőző szomszéd államoknak Magyarország belügyeibe való avatkozásával szemben. Kitént, hogy a jogfolytonosság helyreállítása és az elszakított területekre irányuló revindikáció közötti kapcsolat politikája nem rokonszenves a magyar társadalom széles rétegeinél. Főképp a protestáns vallású magyar tömegekkel volt nehéz elfogadtatni a Habsburg-restauráció gondolatát. Régi történelmi beidegzettség, a sérelmi politika hagyományai, nemkülönbén az iskolai nevelés egyformán a Habsburg-restauráció ellen hangolta őket. Ha az októberi összeomlás minden vívmányával szakított is az új hatalmi rendszer, fenntartotta azokból a királyság szüneteltetését, illetve azt az elvet, hogy nem detronizál, de nem is restaurál. A király hazatérése némely legitimista tényezőkben azt a meggyőződést érlelte meg, hogy a jogfolytonosság helyreállítása nem számíthat a kormányzó támogatására. A kisgazdák viszont „hódelattaljes, törhetetlen hálát és ragaszkodást” nyilvánítottak az ideiglenes államfő iránt. Április 12-én a kormányzó hadiparancsot adott ki a nemzeti hadsereghez, amelyben köszönetet mondott a személye iránt tanúsított hűségért — célzással a király húsvéti látogatására, — mire Teleki tüstént lemondott.

A kormányzó Bethlen István grófot (április 14) nevezte ki miniszterelnökké, aki a kétpárt-rendszer alapján vállalkozott ugyan, de programbeszédében a szilárd, állandó és erős kormányzat szükségességét hangsúlyozta s a királykérdés megoldásának jobb időkre való elodázását. Az egész nyár látszólagos szelcsendje mögött a királykérdés okozta depresszió lappangott. Jugoszlávia és Olaszország 1920 november 10-én Rapallóban egyezményt írtak alá, amelyben kötelezték egymást az adriai és balkáni érdekszférák tisztázására s közös akcióra egy esetleges Habsburg-restauráció ellen. November 12-én létrejött a cseh-szerb paktum, amelyhez utóbb Románia is csatlakozott s ezzel kibontakozott a legitimista Magyarország ellen a kis entente diplomáciai frontja. Ezek a szerződések fokozták idehaza a jogfolytonossági gondolat népszerűségét, mert a magyar közvéleményt meggyőzte a restauráció és a reintegráció kapcsolatáról. A királykérdés megoldásában a jogfolytonosság hívei maguk is két pártra szakadtak. Az egyik, a kétségkívül tekintélyesebb elemek, a húsvéti események dacára is bíztak abban, hogy a kormányzóval egyetértésben alkotmányos eszközökkel érhetik el céljukat (Andrássy, Apponyi, Gratz), a másik csak keserűséggel tudott visszagondolni a király elutaztatására s feltétlen bizalmatlansággal szemlélte az Andrássy-Bethlen-tárgyalásokat (1921 szeptember—október) s a maga türelmetlenségével még jobban idegesítette a koronás száműzöttet, aki Franciaországból is biztató, sőt akciókra

sürgető ígéreteket kapott. A nyugatmagyarországi fölkelés (aug. 29 október 3) részleges sikerei, az a tény, hogy ez akció következtében előbb Csehország, utóbb Itália is kész volt in melius megváltoztatni a trianoni szerződést (velencei jegyzőkönyv, október 7), szintén arra buzdította a legitimistákat, hogy ne tulajdonítsanak túlságos jelentőséget a Habsburgellenes irányzatnak. Andrassy hetekig tartó tárgyalások után megegyezett Bethlenel, a királykérdés alkotmányos és megnyugtató rendezése tekintetében, megegyezett, hogy új s a kereszténypárt körül csoportosuló erős guvernementális többség létesüljön e program alapján, amelyet Bethlen Pécssett proklamált október 21-én. Károly király és Zita királyné meglepetésszerűen Sopronba érkeztek e napon, ahol a királyra váró Ostenburg-csapatok legott fölesküdték s egy napi előkészület után megkezdték az előnyomulást Budapest felé. A király kíséretében Gratz Gusztáv, Kakovszky István és Andrassy Gyula gróf tartózkodtak; az utóbbi merő véletlenségből jutott a fegyveres kísérletbe, amelyet váltig ellenzett és amelynek veszedelmeit is ismerte. Sok jel vallott arra, hogy ha a magyar nemzet a király körül egyesül, a polgárháború és a felfordulás nem a megcsonkított Magyarországot bénítja meg, hanem az utódállamokat. A kormányzó és Bethlen azonban azon a meggyőződésen voltak, hogy Károly király az 1920:1. törvénycikk értelmében uralkodói jogainak gyakorlását nem veheti át és el kell hagynia az ország területét. Október 23-án megérkezett a szövetséges és társult hatalmak tiltakozó jegyzéke is, amely szerint a Habsburg-restauráció veszélyezteti a béke alapjait, miért is azt sem el nem ismerhetik, se el nem tűrhetik. A Bethlen-kormány fegyverrel szállott, szembe a király előnyomulásával s a budaörsi csetepatéban megakadályozta bevonulását az ország fővárosába. A király csapatai visszavonultak Tatára, ahol Károly király és felesége a kormány fogságába kerültek, amely a tihanyi bencésapátságba vitette őket, hogy azután kiszolgáltassa az entente-nak, amely a királyi párt Madeira szigetére deportáltatta (november 1—5). Megérkezett a nagyköveti konferencia határozata, amely Károly király és a Habsburg-ház detronizációját sürgette. November 5-én a nemzetgyűlés megszavazta a kormány törvényjavaslatát IV. Károly király uralkodó jogának megszüntéről s a Habsburg-ház megfosztásáról a magyar trónigényektől. A királyt kísérő politikusokat börtönbe vetették s a kormány rögtönítélő bíróság elé akarta állítani őket, mint felségárulókat. Így végződött Károly király másodszori és utolsó kísérlete. Bukása nemcsak a legitim monarchia katasztrófája volt, hanem szíven találta Szent István birodalmának végső, kétségbeesett felmozdulását is, amellyel tiltakozni próbált a dolgok új rendje ellen. Budaörstől fogva a magyar külpolitika is új csapásra tért. A trianoni Magyarország, amely kezdetben a francia barátság útján próbált a reintegrálódás és a konszolidáció irányán haladni, elszakadt a francia politikától s lassanként azon hatalmak irányában kereste a barátkozás és a szövetkezés ösvényét,

amelyek a Habsburg-házzal szemben jóideje az caeterum c e n s e o álláspontját képviselték (Olaszország).

A budaörsi nap teljesen felforgatta a magyar belpolitikai helyzetet. Amíg előbb Bethlen Andrásyval és a "kereszténypárttal való összeolvadáson igyekezett az egységes kormánypárt megteremtésére, most mint alapot, mint „sziklát”, a kiscgazdapártot szemelte ki, amelyre új politikai rendszerét felépíteni akarta. December 3-án lemondott, hogy kormányát átalakítsa. December 21-én a büntetőtörvényszék vádtaácsa szabadlábra helyezte Andrásyot, aki január 4-én megindokolva szereplését a király hazatérése körül, lemondott a kereszténypárt elnökségéről és kilépett a pártból. Január 5-én Bethlen viszont belépett Nagyatádi pártjába. Január 27-én, éppen egy félhónappal a nemzetgyűlés mandátumának lejártá előtt, Klebelsberg Kunó gróf belügyminiszter benyújtotta a kormány új választójogi törvényjavaslatát, amely a törvényhatósági városokban a titkos, a községekben a nyílt szavazás elvén épült-föl, de egyébként alaposan megszükkítette a Friedrich-féle törvényesített választójogi rendeletben megállapított kereteket, E javaslatból azonban a hosszadalmas vita következtében nem lett törvény, mire a nemzetgyűlést február 16-án kormányzói kézirat oszlatta fel. A nemzetnek ilyen megtépett lelki világában zajlott le a népszavazás Sopronban és környékén (december 15), amely nagy többséget hozott a magyar államhűségnek, december 21-én a nagyköveti tanács tudomásul vette a népszavazást s az entente helyőrségei 1922 január 3-án elhagyták Sopront.

A nemzetgyűlés választójogi törvény megalkotása nélkül oszlott fel s ezért Bethlen, hogy véget vessen „az alkotmányjogi zűrzavarnak”, február 21-re jogtudósokból s az ország nagy bíráiból alkotmányjogi értekezletet hívott össze, amely szótöbbséggel kimondotta, hogy nemzetgyűlést kell összehívni s ennek összehívását szabályozó választójog tekintetében a kormánynak szabad keze van, mert az 1920:1. törvénycikk megadja a kormánynak a felhatalmazást, hogy oktrojjal új választójogot léptessen életbe. Március 2-án a hivatalos lapban megjelent a kormányrendelete, amely több pontban eltért a nemzetgyűlés elé terjesztett javaslatától is. Nemzetgyűlési választójoggal felruházott minden huszonnégy éves férfit, aki tíz év óta magyar állampolgár és kétéves domiciliummal rendelkezik, továbbá minden harmincéves nőt, a törvényhatósági városokban titkos és lajstromos, mindenütt máshol nyílt és községenkénti szavazással. Az ellenzéki vezérek törvénytelennek nyilvánították a kormány választójogi rendeletét, óvást emeltek az új nemzetgyűlés törvényessége ellen s tiltakoztak a jogfosztással szemben. A kereszténypárt megmaradt része is kettészakadt, viszont a miniszterelnök keresztény, polgári és kiscgazda pártja” felszívta a régi rendpártot, a függetlenségi mohikánokat és a régi munkapárt tagjait. Gömbös Gyulát, a legismertebb ellenforradalmi egyéniségek egyikét ki-nevezték választási diktátornak, aki elsősorban a legitimisták és

a szocialisták ellen érvényesítette a maga energiáját és a kormányhatalom eszközeit. A választási harcok közben halt meg április 1-én IV. Károly király a madeirai Funchalban, mire a legitimisták nyomban proklamálták Magyarország törvényes örökös királyának az elhunyt uralkodó legidősebb fiát, Ottó királyi herceget. A kormány egyidejűleg élvezte a keresztény irány túlzó irreguláris szervezeteinek és a mérsékelt, nagytőkés liberálisoknak támogatását is. Az ellenzék vereséget szenvedett, kivéve a szociáldemokrata pártot, amellyel a kormány titkos paktumot kötött. Június 16-án ismét újjáalakult a Bethlen-kormány, háta mögött kompakt többséggel s azzal a programmal, hogy minden erejét és gondját az ország pénzügyi és gazdasági rekonstrukciójára fordítja.

A korona folytonos árfolyamcsökkenése megteremtette a valutaszpekulációt. A közönség a koronaromlást felhasználva az értéktőzsdére tódult, hogy kivége részét a konjunktúra-nyereségből és vagyonát biztosítsa az értékpapíripiacra. Az infláció lejtőjén a magyar gazdasági életet a posványig való lecsúszás fenyegette. A pénz elértéktelenedéséből egy új társadalom burjánzott fel, amely etikai szempontból még aggályosabb és alantasabb elemekből állott, mint a háborús nyereszkezők parazita hada, viszont a középosztály teljesen koldusbotra jutott. A hivatalnoki fixfizetések nem tudtak lépést tartani a pénz elértéktelenedésének fejlődésével. Az utolsó évek folyamán több mint háromszázezer nagyrészt középosztályú magyar hagyta el a megszállott területeket, hogy itt szaporítsák az egzisztenciára lesők számát, a tisztviselői túlméretezést, a felduzzadt bürokráciát s utóbb az állam legnagyobb terhét: a nyugdíjasok állományát. Maga a kormány ismételt létszámapasztással (B. lista) iparkodott segíteni az állampénzügyi, szociális és politikai tekintetben egyaránt veszélyes értelmiségi és hivatalnoki fölöslegben. A kormány pénzügyi politikájának passzivitása, a valorizálatlan jegyintézeti hitelek olyan kedvezményeket biztosítottak a bankoknak és takarékpénztáraknak, amelyek hozzásegítették nemcsak régi hatalmuk visszaszerzéséhez, de gyarapításához is. A király halála óta a nagy történelmi célok mindinkább háttérbe szorultak. Az állam zilált pénzügyei s az európai elszigeteltség arra az elhatározásra bírta a magyar kormányt, hogy felvételét kérje a népszövetségbe. 1922 augusztus 7-én érkezett a magyar kormány kérvénye a népszövetség titkárságához. A magyar társadalom úgy ítélte meg ezt aényt, mint a magyar csendes beilleszkedését a versaillesi és trianoni Európába.

Másfél esztendővel vesznek igénybe a külpolitikai tapogatózások a nemzetközi kölcsön megszerzésére, de végül eredményre vezetnek: Bethlen 1924 március 28-án a nemzetgyűlés elé terjeszti a szanalási javaslatokat, amelyek biztosítják a kétszázötvenmillió aranykorona kölcsönt, de pénzügyi és politikai ellenőrzés alá helyezik az országot. A magyar kormány kötelezte magát az államháztartás egyensúlyának helyreállítására s a népszövetségi

ellenőrzés vállalására, másrészt pedig a békeszerződésben elfogadott kötelezettségének pontos teljesítésére s kétszázmillió aranykorona jóvátételi fizetésre. Az 1924: IV. t.-c. a népszövetségi kölcsön biztosítására elsőrendű zálogul lekötötte a vámjövédék a cukoradó és a dohányjövédék nyers bevételét, valamint a sójövédék tiszta jövedelmét. Utasításokat tartalmaz az állami kiadások apasztására s a tisztviselők létszámának csökkentésére; 1926 június 30-ig a tisztviselők számát fokozatosan 15000 fővel apasztotta. A bevételek fokozása céljából fölemelte a földadót a kataszteri tiszta jövedelem 25 százalékára. E szanálási törvényben a kormány felhatalmazást kapott arra, hogy az államháztartás egyensúlyának helyreállításához szükséges intézkedéseket rendeleti úton eszközölhesse, előzőleg azonban egy harminchárom tagú parlamenti bizottságnak köteles bemutatni. Az 1924: V. törvénycikk alapján felállítják harmincmillió aranykorona alaptőkével a Magyar Nemzeti Bankot, kizárólagos joggal magyar bankjegyek forgalombahozatalára. Megállapították az új magyar valutaegységet, a pengőt is, amelynek a régi papírkoronával való relációját 12.500-as viszonylatban határozták meg. A szanálás után, az úgynevezett konszolidáció évei alatt a megcsonkított magyar állam közigazgatási költségvetése az állami üzemek költségvetésével együtt, a zárszámadási jelentések alapján a következőképpen alakult:

<i>Bevétel</i>	<i>Kiadás</i>
a rendes és kölcsön útján elért bevételekkel	rendes, rendkívüli és beruházás
az 1924/25-ben 1,090,000,000	1,005,000,000
1925/26-ban 1,233,000,000	1,165,000,000
1926/27-ben 1,401,000,000	1,250,000,000
1927/28-ban 1,451,000,000	1,354,000,000
1928/29-ben 1,483,000,000	1,472,000,000
1929/30-ban 1,480,000,000	1,478,000,000

A költségvetési keretek folytonos tágulását főképpen a személyi kiadások növekedése idézte elő: maga a nyugdíj teher 1924-től 1930-ig 100 millióról 220 millió pengőre emelkedett, nemkülönben az államnak gyarapodó szociálpolitikai és kulturális kiadásai is folyton nőttek. A Bethlen-kormánynak két úgynevezett alkotó minisztere, Vass József népjóléti és gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszterek nagyszabású és költséges beruházási és reformprogramulja diktált iramot a költségvetés túlméretezésének. Ez alkotások között kétségkívül vannak maradandó becsüek (a debreceni és szegedi egyetemek kiépítése, az elemi iskolák ezrei, a társadalombiztosítás), azonban józan gazdaságpolitikusok és előrelátó elmék már aggódtak azon az aránytalanságon, amely a szociális és kulturális művek és az ország gazdasági és pénzügyi teherbíró képessége között évről-évre nyomasztóbb perspektívát mutatott.

A Bethlen-rendszert és a konszolidációt veszedelmes ingásoknak tette ki a magyar irredenta mozgalmaknak egyik elfajult,

sajátságos csínyje: a francia frank hamisítása, amely 1925 utolsó napjaiban került a nyilvánosság elé. Minthogy Nádossy Imre országos főkapitány révén, látszat szerint, a kormányhoz közelálló tényezők is beavatva voltak a pénzhamisításba, s hónapokon keresztül az állami Térképészeti Intézet katonatisztjei segédletével történt a hamis francia frankok előállítás, hosszú időn keresztül fenyegette Magyarországot a külpolitikai válság, a francia politikának az a fenyegetése, hogy a magyar kormányt a népszövetség tanácsa előtt bevádolja és megbuktatja. A nemzetgyűlésben nagy frankellenzék alakult, amelyben a baloldali elemek vitték a vezető szerepet, s melynek az volt a célja, hogy Bethlen személyén keresztül kompromitálja az egész átmeneti és kiegészítő jogrendet. Ettől a baloldali ellenzéktől függetlenül azonban legitimista és konzervatív erők is felvonultak a Bethlen-kormány ellen. Az volt a meggyőződésük, hogy a frank-konspirációban érintett magyar kormány nem előny, hanem gyöngeség az országra s hogy sokkal kisebb veszélyt jelent olyan kormány eltávolítása, amely a nagyhatalmak egyikével a frank-ügy miatt feszült viszonyba jutott, semmint hogy a kormányhoz való ragaszkodás által kihívni egy olyan nagyhatalmat, amely még néhány évvel ezelőtt is jóindulatot és rokonérzést mutatott a magyar ügygel szemben. A magyar nemzeti társadalom nagy többsége azonban fedezte és támogatta Bethlen Istvánt. Ügy okoskodott, hogy lehetetlenség ebben a kérdésben Bethlent megbuktatni: ha benne volt a frank-összeesküvésben, akkor nyilván irredentát művelt, már pedig képtelenség, hogy a magyar kormány kifelé azért bukjon meg, mert nemzeti mozgalmat támogatott; ha pedig nem volt benne, akkor magától értetődőleg maradnia kell a kormányon. Az elsőfokú bíróság hetekig tartó tárgyalások után tisztázta a kormány szerepét, s bár egyes kérdések homályban maradtak, a bírói ítélet olyan erkölcsi és politikai alapot szolgáltatott a kormánynak, hogy a népszövetség előtt az angol és az olasz politika hathatós támogatásával kivédhette a franciák és a kis entente együttes támadását. A nemzetgyűlés az 1926. XXII. t.-c. megalkotásával befejezte működését, megszervezván a felső-házat s így a két kamarás rendszerre tértünk vissza. A frankválság felfrissítette Bethlen népszerűségét, s az 1926 téli választások azt dokumentálták, hogy a közvélemény nagy többsége helyeselte politikáját a nehéz külpolitikai krízis napjaiban.

Részben a frank-ügy kedvező elintézése hozta a fasiszta Olaszországot Magyarország közelébe. Gróf Bethlen István miniszterelnök 1927 április hónapjának első napjaiban Rómába utazott, ahol Mussolini miniszterelnökkel a Palazzo Chigi dísztermében aláírták az olasz-magyar barátsági, békéltető és döntőbíróági szerződést, továbbá a fiumei kikötő ügyében létrejött előzetes megállapodásokat szankcionálták. A szerződés tíz évre szól s két főrészből áll: az első cikk megállapítja az állandó békét és barátságot a magyar és olasz királyságok között, a következő cikkek ér-

telmében a két állam a közöttük felmerülő vitakérdéseket választott bírósági eljárás alá bocsátja. A szerződés újabb tíz évre hatályban marad, ha lejárta előtt egy esztendővel fel nem mondják. A szerződés aláírásakor nagyjelentőségű nyilatkozatok hangzottak el: Mussolini hangoztatta, hogy mind szívélyesebbé és bensőségesebbé kívánja tenni az olasz magyar viszonyt, utalva Magyarországnak és a magyar nemzetnek nagy történelmi missziójára, amelyet a trianoni béke sem tudott eltemetni. Az olasz-magyar szerződés következményei megerősítették a trianoni Magyarország pozícióját a Duna-medencében; a statusquónak in peius megváltoztatásától nem kellett többé tartani. E szerződés következménye volt az is, hogy korunk legérdekesebb és legmonumentálisabb államférfia egyre határozottabban foglalt állást a magyar revíziós mozgalom mellett, amelyet 1927 nyarán a Daily Mail tulajdonos főszerkesztője, Éothermere lord indított meg cikkeinek sorozatában az egész világ közvéleménye előtt. Gróf Bethlen István részéről ismételten hangzottak el, főképpen 1926-iki nagy választási győzelme után békerevíziós nyilatkozatok, a kormány e tekintetben, megfelelő atmoszféra híjján, azonban nem tett lépéseket a népszövetségnél, amelynek alkotmányában a 19-ik paragrafus módot nyújt a fennálló tényállapot békés megváltoztatására.

A Bethlen-kormány és rendszer legnagyobb külpolitikai erőfeszítése az úgynevezett optánsügyhöz fűződik. Magyarország ezeréves államterületét megszállva tartó hatalmak kártérítés nélkül kobozták el azokat az ingatlanvagyonokat, főképp földbirtokokat, amelyek Csonka-Magyarország állampolgárságára optáló egyének tulajdonában voltak. A magyar kormány 1923 végén a népszövetséghez fordult az optánsok kártalanítása érdekében, amely ki is küldött egy megbízottat, a japán Adatsit, a kérdés megvizsgálására, majd azután levette napirendjéről a román kormány intervenciójára. Erre maguk az optánsfelek fordultak a párisi magyar-román vegyes bírósághoz, amely tüzetes tárgyalás alá vette a kérvényeket, mire Románia visszavonta a maga delegátusát s kétségbevonta a vegyesbíróság illetékességét. A párisi bíróság megállapította ugyan a maga illetékességét, de munkáját nem folytathatta, a románok által delegált bíró visszahívása miatt. Erre a magyar kormány a népszövetséghez fordult, hogy küldjön ki a maga kebeléből pótbírót a párisi vegyes bírósághoz. Ezekben a népszövetségi tanácskozásokban mint a döntőbírósi elv championja, az agg Apponyi képviselte a magyar álláspontot s aratta erkölcsi és politikai sikereinek fényes sorozatát. Gyakorlati eredmény azonban nem mutatkozott a nagyhatalmak, főleg Anglia ismételt közbelépése ellenére sem. Az egész kérdéskomplexum végül 1930-ban a hágai és párisi tárgyalásokon dőlt el, még pedig oly módon, hogy névleges viszonzosságot a magyar kormány nem fogadott ugyan el a jóvátételi fizetések és az optánskövetelések között, mindazonáltal az olasz terv szerint két kasszát létesítettek az optánsok kárpótlására, az

ügynevezett A. és B. alapot, amelybe a nagyhatalmakhoz s a Romániához és Szerbiához átutalt jóvátételi összegekből folyósítanák a fizetéseket, illetőleg a kárpótlási tételeket. Ez alkalommal a magyar miniszterelnök ügynevezett gentleman agreementet nyert a nagyhatalmaktól, hogy többszázmillió pengős külföldi kölcsönt kap, amelytől a túladóztatástól elsanyargatott sa mezőgazdasági dekonjunktúra által létgyökereiben érintett magyar gazdasági élet vérkeringésének felfrissülését várták. A nagy amerikai prosperity-hullám 1929 végén összeomlott. A nemzetközi pénzpiac válsága áterjedt a dunai államokra is, s a nagyhatalmak képtelenek voltak Magyarországnak ígért hosszúlejáratú külföldi kölcsönt realizálni. Mindössze annyi történt, hogy a nagy kölcsönre előleg gyanánt a kormánynak a londoni Rothsheid-csoporttól sikerült egy 83 millió pengős rövidlejáratú hitelt szereznie, amelyet a kormány bejelentése szerint hasznos beruházások megindítására szánt, utóbb azonban kiderült, hogy ezt az összeget a lappangó államháztartási deficit pótlására fogyasztották el.

Egyes jelekből arra lehet következtetni ugyan, hogy minden pénzügyminiszteri megnyugtatás ellenére a magyar államháztartás súlyos nehézségek között vergődik. Senki se hitte azonban, hogy a rendszert és a kormányt az államháztartási bizonytalanság belső fekélye emészti. Látszólag gróf Bethlen István hatalmának tetőpontján állott. Ellenfelei, vagy vetélytársai sorjában tűntek el a porondról, 1924 vége felé váratlanul meghalt nagyatádi Szabó Tstván (november 1), vele sírba szállott egy időre a falu politikai jelentősége, az a mélyről fakadó demokratikus irány, amelyet ő személyesített meg és képviselt egy életen át. Egykori hatalmas táborá, a kiscgazdaképviselők mind kisebb csoportra zsugorodtak és szinte nyomtalanul szívódtak fel az egységes kormányzópártban. 1926-ban elhalt a frankügy alatt kiállott izgalmak áldozata gyanánt Vázsonyi Vilmos, a baloldali pártok legeszesebb politikusa, aki a frank-ellenzék politikai koncertjének vezérhegedúse volt. 1929 június 11-én 69 éves korában meghalt gróf Andrássy Gyula, aki nem a mostani trianoni magyar világnak volt egyik komponense, hanem nagy tradíciókon nevelkedett, hatalmas arányokhoz, egy nagy birodalom csúcsáról megnyíló, széles távlatokhoz szokott államférfi. Utolsó pillanatáig lobogott benne az a szellem, amely szinte az egész világot át tudta fogni gondolataival és amely a magyar problémát, mint a világprobléma egyik részét, tudta beállítani.

1931 február 20-án megjelent a tisztviselők létszámcsökkentéséről szóló kormányrendelet, mely öt esztendő alatt kihalási alapon tíz százalékos redukcíót vett fel. A magyar föld a folyton romló gabonárak következtében, leginkább a magaskamatozású és többnyire rövidlejáratú kölcsönterhek miatt a legsúlyosabb krízisbe jutott s miután a földbirtok tehermentesítésére célzó kormányintézkedések, amelyek összefüggésben voltak egy hosszúlejáratú külföldi kölcsön biztosításával, illúzióknak bizonyultak, március 3-án a pénzügyminiszter benyújtotta a földbirtok teher-

mentesítéséről szóló törvényjavaslatot, amely az adósságrendezést az államkincstár szavatolása mellett a magyar pénzügyi intézetek feladatává tette. Ezek a komor pénzügyi viszonyok felette sötét hátteret szolgáltatottak Bethlen tízesztendő miniszterelnöki jubileumának megünnepléséhez. Bár kétségtelennek látszott az, hogy különösen a kisegzisztenciákra súlyosodó válság csak egy részlete az általános világgazdasági válságnak, az ellenzék részéről a költségvetési vitában egyre határozottabb formában emlegették a kormány felelősségét a magyar válság speciális tényezőinek elmélyítése körül: úgymint az agyonadóztatást, a túlköltséget, a közéleti etika ijesztő hanyatlását s a pártmonopóliumnak megfelelő államgazdaság gesztióját. Március 19-én jutott nyilvánosságra a német-osztrák gazdasági Anschluss bejelentő jegyzőkönyv, mely drámai mozgalmasságot idézett elő a világpolitikában. A súlyos agrárkrízisben vergődő utódállamok közül Románia és Szerbia szinte egyenesen felkínálkoztak a német-osztrák Zollunionba, holott a magyar külpolitika rezerválnak és óvatosnak mutatkozott s mint néhány hónap múlva kiderült: nagyon helyesen mérlegelte az európai erőviszonyokat. Franciaország és Olaszország energikus ellenállása visszavonulásra kényszerítette a germán köztársaságokat. Hogy mekkora súlyt vetettek a franciák az Anschluss meggátolására, semmire bizonyítja jobban, mint az a drasztikus beavatkozás, amellyel a Creditanstalt halálra sebeztek Ausztria pénzügyi életét, felmondván azokat a rövidlejáratú hiteleket, amelyekből az osztrák gazdasági szervezet tengődött. Ezidőtájt kezdtek javulni a magyar-francia relációk, éppen Bethlen ama magatartása következtében, amelyet a pángermán kalanddal szemben tanúsított.

Május 23-án a Ház megszavazta a költségvetést és az appropriációt, június 6-án fölöszlatta a parlamentet s az új választások időpontját június 28-tól július 7-ig terjedő időszakra írta ki. Annak ellenére, hogy a sokféle töredezett ellenzéki frakciók teljes szervezetlenséggel indultak az alkotmányos küzdelembe, a kormányzati és közigazgatási gépezet nehezebben tudott megbirkózni az országszerte fölélénkült ellenzéki hangulattal, mint akár 1922-ben, akár 1926-ban. Különösen a Gaal Gaszton vezetése alatt újjáalakult kisgazdapárt kilátásai látszottak felette kedvezőknek, mindazonáltal a párt száztíz jelöltjéből csak tizenegy jutott be az Országházba, Július 20-ára hívták össze az új képviselőházat, Július 13-án éjjel jelent meg váratlanul az a kormányrendelet, amely három napra bankzárlatot parancsolt és devizatilalmat, utóbb ezt a rendeletet odamódosították, hogy a betétek 5%-ka kifizethető köztartozások céljaira. Július 23-tól fogva a Nemzeti Bank teljesen magához ragadta a devizaforgalom irányítását. Bethlen éppen külföldön tartózkodott, mikor a magán- és az államháztartás válságát jelentő fenyegető rendeletek a hivatalos lapban megjelentek. Hazaérkezése után átmenetinek jelezte ezeket a szükségintézkedéseket s azzal nyugtatta meg a kedélyeket, hogy kedvező fejlődést vettek azok a tárgyalások, amelyeket a francia,

a holland és a svájci pénzcsoportokkal folytatott egy ötmillió fontos rövidlejáratú külföldi kölcsön biztosítására. A kormányrendeletek a pániknak abban az időszakában keletkeztek, amikor a franciák ellenállása következtében a Hoover-moratórium a német jóvátételi fizetések kérdésében nem hozta meg azoknak a reményeknek a teljesülését, amelyeket az egész világ fűzött az amerikai elnök föllépéséhez. A moratórium közvetlen erkölcsi és anyagi előnyei elkallódtak azokon a hosszadalmas alkudozásokon, amelyeket a londoni kormány kezdeményezésére a német és a francia kabinetek folytattak egymás között. A londoni értekezlet szármalmas fiaskója után Németországban egyszerre kirobbant a krízis: bankok és vállalatok váltak máról-holnapra fizetésképtelenné s mint a fertőzet középpontjából, úgy terjedt a pénzügyi válság Közép-Európa államaira is, elsőfokon Ausztriára, azután Magyarországra, később a többi dunamenti országra. Bethlennek sikerült a francia pénzpiacra biztosítani a hónapok óta tárgyalt rövidlejáratú fontos kölcsönt, amely mintegy francia viszonzása volt Magyarország magatartásának az Anschluss-törekvésekkel szemben. Bethlen igyekezett rábírní az ellenzékét, hogy az új szanalás céljából szavazza meg a kormánynak adandó rendkívüli felhatalmazást és működjön közre az országgyűlés minden pártjából alakítandó 33-as parlamenti bizottságban. Az ellenzék egy része hajlandó volt a bizottságban résztvenni, a kisgazdák és a szocialisták parlamenti képviselote azonban a legmerekvebben visszautasította annak a felelősségnek még csak a látszatát is, hogy a kormánnyal együttműködjön. Augusztus 6-án elnapolták a Házat és a parlament jogkörét úgyszólván a oo-as bizottságra ruházták. Már a parlament tanácskozásai alatt Wekerle pénzügyminiszter bevallotta, hogy a deficit ötven-hatvanmilló pengőre tehető, s első remedium gyanánt a tisztviselőfizetések lineáris leszállítását deklarálta, Amikor Parisból megérkezett a rövidlejáratú hitel biztosításának híre, Bethlen augusztus 19-én meglepetésszerűen beadta lemondását, ő maga fizikai eltörődöttségére és fáradtságára hivatkozott, egy nyilatkozatában pedig azt mondta, hogy utódjá sokkal könnyebben tud megbirkózni a kormány által teremtett politikai és pénzügyi bázis alapján a nehézségekkel, mintsem ő, aki egy évtizedes kormányzat után „gyűlölet-hullám” középpontjában állott. A kormányzó Bethlen ajánlatára gróf Károlyi Gyula külügyminisztert bízta meg az új kabinet megalakításával, aki azt a feladatot vállalta, hogy a megingott valutát stabilizálja és az államháztartás egyensúlyát helyreállítja. A több mint egy évtizedes konszolidáló politika mérlege, hogy a világválság hullámai, a mezőgazdasági értékesítés összeomlása, s nem utolsó sorban a magyar pénzügyi kormány túldimenzionált költségvetései aláásták a trianoni ország politikai egzisztenciájának anyagi alapjait.

E válság azonban nemcsak bennünket sújtott földre, de a porondon hevernek az utódállamok is, amelyek a régi monarchia és Magyarország területéből oly értékes zsákmánnyal gazdagított-

ták birtokállományukat. Ez a világválság hűtötte le ezeket az utódállamokat győzelmi mámorukból és segített lassan kifejleszteni azt az orientációt, amely a Duna-menti államok gazdasági együttműködésében keresi a kibontakozást, A világválság másrészt Európa- és világszerte előidézte a kedélyeknek és az elméknek azt az átalakulását, amely a Paris környékén diktált békekötések gazdasági, területi és politikai revíziójában keresi a bukástól való menekülést az egész kultúránkat és civilizációnkat elnyeléssel fenyegető pénzügyi, gazdasági és szociális örvényből. Ha a nyers számok tekintetében a magyarság ma látszólag kedvezőbb helyzetben van is, mint utolsó nagy katasztrófája után (Világos), másrészt a nemzetnek a maga történelmi céljaihoz való viszonyát akkor korántsem zavarták meg olyan idegen és ellenséges hatású elemek, amelyeknek befolyása a további fejlődés menetében ma még kiszámíthatatlan. Vakság volna tudomásul nem venni azt, hogy ma nem. oly biztos többé a magyarság belső tájékozottsága, szellemi és lelki erőinek az az összhangja, amely annakidején egységesen érezte át a katasztrófát és zárt erkölcsi frontot alkotott azokkal a kísérletekkel szemben, amelyek nemzeti életéből kiforgatni és államiságát kisajátítani iparkodtak. Ma ez az egységes és szerves belső orientáció a magyarságban csak töredékesen lüktet. A magyarság a szerencse kerekének fordulatával is csak akkor tud élni, ha eszményeiben és céljaiban tisztába jön önmagával, ha nem fognak szakadékok tátongani a magyar lelkiségben, ama kötelezettség homálytalan felismerésében, amellyel múltja és jövője iránt tartozik.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Oldal	Oldal		
Aba Sámuel.....	74	Apor István.....	268
Abdul Kerim.....	439	Apponyi Albert gr. 425, 426, 439, 442, 443, 448,	
Abony.....	415	452, 454, 457, 458, 461–467, 470, 473–475,	
Abrudbánya.....	500	479–480, 487, 490, 491, 494–496, 499, 502,	
Achim Andras.....	474	510, 516, 517, 538, 539, 543	
Admínisztratori rendszer.....	370–372	Apponyi György gr. 369, 370, 372, 382, 413, 415,	
Adók Erdélyben.....	231, 232	417, 420	
– Mátyás I. uralma alatt.....	145	Arad.....	260, 396, 397, 527
– Zsigmond alatt.....	129	Aradi ellenkormány 1919.....	535
Adománybirtok.....	59, 60	– gyűlés.....	44, 48
Adómegajánlasi jog.....	117, 155, 218	– tárgyalások a román komitével 1918 XI. 13	
Aehrenthal-Lexa Alajos 468, 477, 478, 493, 495,		527	
496		– vértanuk 1849 X. 6.....	397
Agliardi ügy.....	451	Aragoniai Beatrix.....	149, 151
Agrárizmus.....	434	Aranka György.....	351
Agrárkrízis 1900–1932.....	551	Arany-bulla 59, 64, 65–67, 76, 78–80, 113–114,	
Agrárszocialista mozgalmak.....	447	116–117, 255, 264, 298, 301	
Ajtóny lázadása.....	24, 30	– valuta.....	96, 97, 98, 447
Akadémia alapítása.....	354	Árdrágítók botbüntetése.....	541
Alapi György.....	166	Áron Péter.....	341
I. Albert 126, 131, 133, 134, 141, 142, 143, 201		Árpád.....	7, 8
Albert tescheni herceg.....	323	Árvíz, pesti, 1838 III. 15.....	361
Albrecht főherceg.....	404, 406	Ausztriai vámszerződés.....	475
Alduai hadjarat 839.....	7	Ausztria és Stájerország magyar uralom alatt	
Államadósságok.....	308, 309, 320, 350, 401	1485–1490.....	150
Állandó hadsereg 1715 óta.....	306	Aversai gyilkosság.....	106
Almásy–Nedeczky-féle összeesküvés.....	418	Bach Sándor . 400, 401, 403, 404, 405, 409, 420	
Alföld-fiumei vasút.....	369, 429	Bajazid.....	132
Alkotmányjogi értekezéslet 1922 II. 21.....	545	Balassa örökösök.....	236
Alkotmánypart.....	474, 485	Balázsfalvi uralalom.....	339
Alpari csata.....	13	– iskolák megalakulása 1754.....	341
Almos.....	7, 42	Banderiális hadsereg.....	96, 97
Almosdi csata 1604 X. 15.....	238	Bánffy-féle választások 1896.....	454
Általános munkakötelezettség.....	532	Bánffy Dezső báró zászlóbontása Kolozsvárt	
Általános titkos választójog 460–472, 480–485,		1903 nov.....	462
487, 488, 491, 494, 500, 512, 513, 516–518,		– nyilatkozata 1905 VII. 21.....	469
526, 538, 545		– kormánya 1895 I. 14–1899 II. 26 . . . 443,	
Amadék.....	90, 92	451–455	
Amerikai buza verseny.....	434	Bankóprés 1848-ban.....	389
– kivándorlás.....	435	Bankprovizórium hároméves.....	484
Ampringen Gáspár.....	257	Bankszabadosom meghosszabbítása.....	487
Analfabéták.....	447	Bankzárlat 1931 VII. 13.....	551
Andrási József.....	362	Bánság az 1848–49-i szabadságharcban . . . 386	
Andrassy György gr.....	398		
– Gyula gróf, ifj. (1860–1929).....	430, 439, 440, 442		
443, 452, 455, 457–459, 461, 463–468, 470–		Bánffy Dezső gróf, ifj. 1896, 1903, 1904, 1905	
473, 478–481, 483, 485, 488–490, 492, 494,		Bárta visszafoglalása 1919 VI. 10.....	535
495, 502, 510, 513, 515–517, 520–525,		Básta rémuralma Erdélyben.....	205, 238
543–545, 550		Báthori István.....	202–23
– Károly.....	362	– Kristóf.....	203
Andreanum 1224.....	119, 120	– Zsigmond.....	203–4
Anjouk 72, 82–93, 99, 113, 129, 131, 132, 141,		– Gábor meggyilkolása.....	242
167		Batthyány pőr 1848–49.....	386, 389
Annexio, boszniai.....	478, 479	Batthyány Lajos gróf minisztériuma 374, 379,	
Anonymus.....	47, 172, 174	381, 382	
Antiszemitizmus.....	450, 514, 515, 534	– kormány.....	423
Apáczai Csere János.....	287	Bebörtönzések.....	398, 405
Apafi Mihály I. 253–257, 259, 260, 262, 279		– a Bach-korszakban.....	405
Apafi Mihály II.	263, 267, 268	Bécsi béke 1605 211, 239, 240–241, 246, 258, 283	
		– béke 1624 V. 8.....	247
		– béke 1738.....	312, 336–337

	Oldal		Oldal
Bécsi béke 1809	349	Brandenburgi Katalin	247, 248
– Képes Krónika	47, 102	Brankovics György	125, 135, 138, 139
– kongresszus	349	Branyszkói csata 1849 II. 2	395
– krach	429, 430	Brassó	120, 170, 180, 191, 263, 413, 511
Bedekovich Kálmán	423	Braun Róbert	529
Bédy Schwimmer Róza	527	Brentai esata	14
Beginák	176, 177	Bresztlitovszki béketárgyalások	517
Békés Csaba	318, 447	Brodarics István	163, 190
Békés Gáspár	202, 203, 232	Bruckenthal br.	340, 352
Beksis Gusztáv	483	Brünn elfoglalása	148
Bé-lista	546	Brünni koronázás 1469	148
Bél Mátyás	331	Buda 69, 81–83, 87, 88, 90, 98, 131, 134, 140, 152, 157, 158, 166, 167, 170, 180, 185, 188, 191, 194–197, 211, 213, 217, 227, 260, 261, 264, 275, 308–309, 326, 337, 390, 394, 396	148
Béla I.	72	Budai egyetem alakulása	243
– II.	44, 48	– Ezsaiás	351
– III.	122	– Ferenc	351
– IV. 54–56, 58 – 60, 62–64, 66–78, 82, 84, 87–88, 90, 93, 118, 147	192	– Krónika 1473	178
Bélavári gyűlés	262	Budamér	394
Béldi Pál	323	Budaörsi esata 1921 X.	544, 545
Beleznai Miklós	261, 408, 505, 515	Budapest 357, 438, 440, 444, 451, 496, 497	256–259
Belgrád	310	Bujdosók Erdélyben	507, 511
Belgrádi béke 1739	336	Bulesu	20, 22
Belnay György Alajos	393, 395	Burgio Antonio	165, 166
Bem József	540	Buzian István báró	508–509, 520
Bénárd Agoston	23–24, 30, 47, 168	Buza Barna	523, 528–530
Bencések	413	Büdszentmihály	413
Benedek Lajos	458–459	Caraffa	263–266, 398
Beöthy Akos	358	Carillo Alfonz	203
– Ödön	502	Carolina resolutio, 1731	311, 313, 328
– Pál	502	Cassandra levél, 1867 V. 26.	422–423
Berchtold Lipót gróf 495, 503, 505, 507, 508	294–296, 298–300	Castaldo	193
Beresényi Miklós	63–64	Cattarói délszláv lázadás	424
Beregi oklevél 1233	14, 18	Cegléd alakulása	227
Berinkei Dénes	523, 529–531	Celtes Conrad	170–171
Beriszló Péter	164	Centralisták	371, 392
Berlin elfoglalása 1757 X. 16.	323	Centralparlament, 1860	416, 418
Berlini kongresszus 1878 VI. 13–VII. 13. 433, 439	52	Cesarini Julián	136
– meráni herceg	402, 488	Chlopy-i napiparancs, 1903 IX.	459–461
Berzeviczy Albert	13, 32, 70	Cillei Borbála	127
Besenyők	331–332, 344, 348, 350–351	Ciszterciáta rend	47
Bessenyei György	91, 93–94	Clerk, Sir George	537–538
Besszarábia	190, 230	Conrad Ferenc, hőtendörfi 493, 503, 507, 509	352
Beszterce	97	Corpus Juris Hungarici	152, 171
Besztercebánya	246	Corvinák	151, 153–154, 163, 185
Besztercebányai országgyűlés	198	Corvin János	381
Bethlen Farkas	229, 238, 242, 244–248, 250, 252, 253, 279, 283, 288, 290, 296	Csajkás kerület	82, 84, 86, 90, 92–93
Bethlen Gergely	267	Csák Máté	397
– István gróf 494, 499, 517, 530, 540, 543–552	263, 267	Csányi László	167
Bethlen Miklós	421, 427, 428	Csapoly Ferenc	135
Béust Frigyes báró	358, 362	Császár Péter parasztlázadása	283
Bezzerédi István	84, 86–88, 90	Csehek annexióis törekvései a 16. sz.-ban	221
Bicskei Gergely	431	– elleni hadjárat, 1461–1462	143
Bihari pontok 1868 III. 17	309	– megszállják a felvidéket, 1918, XI.	527
Bíróságaink a 18. sz.-ban	431, 440	– a világháborúban	514, 515, 519
Bittó István	431	Csele patak. Lajos II. halála	167
III. 2	171	Csemegi Károly	440–441
Boccardino Vecchio	87–88, 90–91	Csengeri zsinat, 1570	210
Boccasino Miklós	205, 211, 215, 229, 237–242, 243, 250–251, 282–283, 289, 290, 294–295	Csengeri Antal	371, 400, 422
Boeckai István	52, 108	Cserhalom	33
Bogumilok	170	Cserhátony Lajos	431
Boldog Magyar Pál	170	Csernovai eset	499
Bolsevizmus Magyarországon 1919 519, 529–536	170	Csernovics Arzén	188–189, 265, 293
Boitineanu	445	Cseszmicei János	170
Bonfinius	170	Csicsó ostroma	194
Bornemissza Anna	254	Csütörtökhelyi kápolna	180
Bornemissza Pál	215	Cuza	416
– Péter	209	Cuvaj	501
Boroevics tábornagy	516	Czernin Ottokár gróf 463, 495–496, 507– 508, 513, 516–520.	529
Boroszló ostroma	149	Czettler Jenő	188, 191–192
Bosznia 44, 56, 70, 93, 102, 108, 143, 144, 310	478, 479	Czibak Imre	142
– annexiója 1908 X. 5	430, 433, 439	Czillei Erzsébet	133, 138, 139–140, 142
– okkupációja 1878	39	Czillei Ulrik	359, 362
Boszorkányüldözés eltiltása	541	Cziráky Antal	471
Botbüntetés	419	Cziráky Béla gr.	143
Botschaffer	298, 300	Czobor Mihály	393, 395, 397
Bottány János	125, 156, 163	Dalmácia 44, 50, 69, 93–94, 104, 106, 107	
Brandenburgi György		Damjanich János	

	Oldal		Oldal
Dániel Gábor	464	Endre III. 77, 78, 84–87, 90–92, 99, 101, 114, 117, 118.	
Darányi Ignác	473, 480	Ennsburgi csata, 907, VII. 5	18
Dávid Ferenc	209	Enyingi Török Balint	208
Deák Ferenc 358–359, 361–362, 364, 368– 369, 370, 371–372, 374, 380, 383–384, 388–389, 408–423, 426, 428, 430–432, 436, 437, 485, 492.		Eötvös Ignác br.	353
– párt	431–432, 440	– József br. 362, 364, 371, 374, 380, 382, 388, 405, 409, 422, 430, 436, 482.	
Debrecen 189, 264, 282, 309, 394–396, 490, 531.		Eperjes	180, 249, 264, 309
Debreceni egyetem	490	Eperjesi béke, 1633, IX. 28	249
– országgyűlés	394–396, 409	– vértörvénytörvények	264
Debrecen a török uralom alatt	274	Erdély 9–10, 197–199, 202–203, 228–232, 251, 323, 328, 338–342, 374.	
Debreceni trónfosztás, 1849, IV. 14 395, 431 – zsinat, 1567	210	– fejedelemség 228–232, 241–242, 245– 254, 261–263, 267–268, 290–291.	
Decsy Sámuel	345	– bujdosók	257–258
Deficitmentes költségvetések, 1868–1869 ..	429	– határőrvidék	340
Delegáció	431, 458, 477	– kancellária	339, 341
Demarkációs vonal 1919-ben	530–531	– magyar színeszet	351
Demars, 1914, VII. 23	504	– szászok 48, 76, 119–120, 140, 210, 228, 231, 242.	
Dembinszki Henrik	395–396	– unió	386–387
Demokrata párt	474, 487	Erdélyi János	528
Derencsényi Imre	163	Erdődy Simon	186
Dessewffy Arisztid	397	Érsekújvár	254–55, 260
– Aurél gr.	368	– felszabadulása, 1685	260
– Emil gr. 364, 384, 406, 411–413		Erzsébet kun hercegnő és királynő 70, 78, 81 – (Károly I. felesége) .. 104, 107, 110, 114 – (királyné, Nagy Lajos felesége) 107, 121–123 – királyné	405, 418, 452
– József gróf	355	– meggyilkolása, 1898, IX. 10.	455
Désy Lukács-per, 1913	491, 497	– szent	64, 294
Dévai Bíró Máttyás	209	Esküdtárszéki javaslat, 1844	369
Devalváció, 1811	350	– reform, 1913	496
Devecser	535	Estei Hippolyt	151
Dézma	30, 231	Esterházy-család	314
Diaz-féle fegyverszüneti szerződés	523, 525	– Kázmér	362
Diner-Dénes József	527	– Mihály gr.	362
Díveny elfoglalása	204	– Miklós nádor 247, 249–252, 274, 283.	
Dobó István	199, 202	– Miklós herceg, miniszter	374, 390
Dolhai csata, 1703, VI. 7	296	– Móric gróf	418, 514–515
Dózsa György parasztlázadás 160, 282, 327		– Móric gróf kormánya, 1917, VI. 15–1917 VIII. 20.	514–515
Drágyi András	171	– Pál	258–259
Drákul Vlad	138	Északkeleti Vasút	429
Drasche-Lázár Alfréd	540	Esze Tamás	295
Draskovich György	215	Esztergom	167, 185
Drávaparti jelenet Imre és II. Endre között	52	Esztergomi értekezlet, 1860, XII.	413
Drégely ostroma	199	– zsinat, 1104, 1112.	38–39
Drugeth-család	92, 95, 115–116, 118, 121	Etelköz	7, 12, 65
Dukász Mihály koronája	33	Exlex	455, 459–461
Duna-Tisza szabályozás	357	„Ezt a háborút elvesztettük”, 1918, X. 17. 520	
Dunai konföderáció	408, 416, 418	Falk Miksa	450
Dunántúli hadjárat, 1849, I. 2-ig	394	Familiárisok 76, 99, 114, 116, 117–119, 136, 198, 223.	
Dünkrupti csata, 1278, VIII. 26	82	Fáy András	368
Durazzói Károly	106, 109, 122	Februári forradalom, 1848, II. 24. 372–373, 375 – pápens, 1861, II. 26.	413–417, 419–420
– Margit	109	Fegyverviselési tilalom a jobbágyok részére	160
Dzsentrí a hivatalokban	433–434	Fehér ház	537
Dzsingiszkán	65	Fehérhegyi csata, 1620, XI. 8	246, 314
Ébredő Magyarok Egyesülete	528	Fehér pénz	535
Eckartsau nyilatkozat, 1918, XI. 13 525–526		Fehérvári jog	70
Ecsed vára	247	Fejedelemválasztás	7, 8
Edelényi csata, 1604, X. 28	238	Fejedelmek kora	18
Egan-akció	450	Fejérvári István	215
Eger	68, 199, 204, 219, 261, 313	Fejérváry Géza báró	454, 458, 469
Egyetem alakítása Nagyszombaton, 1635-ben	243	– kormánya, 1905, VI. 18–1906, IV. 8. 469–472.	
– Budára kerül	326	Fekete ember	188
– Mohács előtt	169	– János	230
Egyházi átok a pápa ellen	88, 90	– sereg	144, 158
– IV. László ellen	81, 83	Felirati beszéd, I.	415
– politika, 1890–1895	448–449	– beszéd, II.	416
– szakadás, 1378	111–112, 126	– párt	415
Egyke	447	Fels Lénárd	194
Elkeresztelési rendelet, 1890, II. 26.	448	Felsőbánya	97, 250
Ellenállási jog	62–63, 77, 255, 264	Felsőbükk Nagy Pál	349, 353, 358
Ellenforradalom a kommunizmus alatt, 1919 534–536.		Felsőtábla megalakulása	243
Ellenkirályok uralma	186–192	Felszabadító hadjárat a török ellen, 1683– 1699.	259–262, 269–271, 291
Ellenreformáció 206, 211, 233, 237, 243, 312–13		Felvidék eltötosodása	499, 500
Ellenzéki nyilatkozat, 1847, VI.	371–373		
Elzalogosított zsepesi városok	124, 134		
Emigráció 1848–1867, 407–409, 412, 414, 418, 420.			
– 1919–1932	540		
Endre I.	31,–32		
– II. 46–53, 55, 60, 63, 68, 72, 93, 96, 113–114, 116, 119, 292.			

	Oldal		Oldal
Felvidéki hadjárat, 1849.	393-395	Jurisics Miklós	190-192
Felvidék meghódítása 1919, V-VI	535	Justh Gyula	483, 486, 488
– kiürítése	536	– part	402
– városok reformációja	210	Klapka György	412
Fényes László	529	Kápolnai csata, 1849, febr. 26.	395
Fenyő Miksa	529	Károlyi Sándor	296, 300
Ferdinánd, I. 155-156, 161, 165, 185-197, 199-201, 208, 210, 212-214, 216-217, 219, 221, 227, 230, 232-233, 264, 307, – II. 244, 246-247, 249, 252, 276, 502.		Kemény János	253, 254
– III. 244, 249, 252		Khuen Héderváry Károly kormány, 903, VI. 27, 903, XI. 3.	459-460
– IV. 254		2. kormánya	484-488
– V. 358, 360, 374, 382, 392		Károly, I. 88-94, 97-101, 114-115	
Ferenc, I. 338, 347-348, 353, 360		– II. 112, 122-123	
– Ferdinánd 456-457, 463, 468, 470, 477, 481-483, 488, 492, 495, 499, 502- 503, 512.		– III. 300, 303-307, 310-315, 321	
– és Chotek Zsófia házassága	456	– IV. 513-523	
– meggyilkolása, 1914, VI. 28. 502-504		Kátai Mihály	241-242
Ferenc István lotharingiai herceg ... 305, 322		Kiss Ernő	397
– József, I. 392, 404, 417-418, 423, 443, 451-452, 454, 459, 462, 468, 471, 477- 479, 491, 494, 503, 510-512.		Kivégzések	397-398
– halála, 1916, XI. 21. 511		Koalíció kormánya, 1906-1910.	472-484
– Károly főherceg	382	Knézius Károly	397
– József ultimátuma az ellenzékhez, 1905, IX. 23. 470-471.		Kolonits	257, 265, 266
Festetics György	350-351	Komarom	397
Festetich Sándor	528	Kommunizmus Magyarországon, I. Bolse- vizmus és Proletardiktatura	
Fiókszló a Royal-szálló nagytermében, 1912. 490, 495		Koppány	24
Fiume	339, 349, 369, 384	Kossuth Ferenc	472, 475
Fiumei rezolúció, 1905, X. 2. 472		– Lajos	348, 354, 360-375, 380- 398, 405, 407-410, 414, 422-423
Fogarás	191	Kossuth-bankóper	405
Forgách Antal gr. 417, 418		Korponai oklevél	241
– Balázs	123	Közeg ostroma	191
– Ferenc	215, 243	Kötöny fej	65
– Ignác gr. 323		Középiskolai törvény (1883: XXX. t.-c. 440	
– Simon	297	Középiskolák Maria Terézia alatt	326
– Szigmond	241	Közigazgatás államosítása	441, 443, 496
Forinyk Géza	412	– bíráskodás	474
Forradalmak, 1848. 372-373, 375		– hadsereg ... 306-307, 417, 423, 441-442	
Forradalmi könyvek és rőpiratok Magyar- országon	346	Köznemesség 75-77, 93, 115-116, 118, 136-137, 139-141, 154-155, 157-158, 283-284, 409, 433-434	
– napok, 1918, X.-1919, I. 523-528		Közös külügy	417
– törvényszékek	532	– minisztertanács 1914. VI. 7., 1914, VII. 14. 1914, VII. 19.	503-504
Forradalom, 1918, X. 31. 523		– pénzügy	417
Fortifikációs segély, 1716. 310		– terület	435
Garai László	138	Köztelhiviselek	327, 329, 369, 372-373
Garami Ernő	521, 523	Kristóffy József	463, 469, 470, 481-482
Geringer Károly	398-399	Kunok 48, 55-56, 65-67, 70, 72-78, 81- 84, 89, 92, 96, 118	
Géza fejedelem	18, 21-22	Kurucok	257, 290, 292, 296-297, 321
– I. 32-33		Labanc	257, 297
– II. 45-48		Lackfi András	106
Gizella	23	Lajos I. (nagy) 92, 95, 98-117, 120-122, 124- 129, 147, 152, 169, 171-172, 173, 296	
Görgei Arthur	391-397	– II. 153, 156, 161-162, 164-165, 167, 178, 181	
Gritti Alajos	191	Lambert	32, 35
Hadik András gr. 323		Lánchid	357, 359
– János gr. 523		László I. 34-36, 39, 75, 87-88, 101, 131, 152, 173	
Hármaskönyv	309	– II. 45-46	
Haynau	396-399	– III. 63, 66	
Hétszemélyes tábla	309	– IV. (Kun) ... 72-75, 79-85, 137, 322	
Honterus János	209	– V. ... 125, 133-134, 136-138, 140, 171	
Honvédelmi bizottmány	391-392	Lebedia	7
Horthy Miklós	538, 540	Lechmezei csata, 955. 19-20	
Hunyadi János	134-141	Lemberg eleste	507
– László	140	Lengyel-magyar unió	95, 115
– Mátyás	141-152	Leopoldi diploma	263-264, 342
Huszár Károly-kormány	538	Lónyay Menyhért kormány (1871, XI. 14-1872. X. 4.)	430-431
Illésházi István	238-239, 243	Lórántffy Zsuzsanna	249
Imre király	51-53	Lotharingiai Károly	260-261, 263, 310
Isaszegi csata, 1849, ápr. 6. 395		Lovassy László	360
István, V. 70-74		Lőcsei béke, 1626, XII. 28. 247	
– IV. 46		Lucrum camerae	96
– III. 45-46		Lucacciu László	508
– II. 43-44		Lukács László kormány, 1912, IV. 22., 1913, VI. 10.	488-491
– I. (szent)	24-31, 35, 39-40, 74	Lutheránusok megégetendők	161
Jászi Oszkár	481, 523	Magyar Balázs	143, 148-150
Jelasich	382-384, 389-391	– béke delegáció Párizsban, 1920. I, 15 538-539	
József, I. 297-300		– mitológia	17
– II. 329, 332-337, 341, 342			

	Oldal		Oldal
– nemesi testőrség	329	Nemzeti párt	449, 452, 455
– Nemzeti Bank	547	– színház pesti megnyitása	367
– Nemzeti Múzeum megalapítása, 1802.	350	– tanács, 1818	521–523, 525–526, 529
– nyelv ügye 15–16, 174–176, 209–210, 334–335, 345, 350, 353, 354, 363, 538		Nemzetiségi kérdés 279, 341–345, 352, 365–368, 417, 424–426, 436–438, 451–453, 472, 474–476, 482, 485–486, 498–501, 507, 514, 527–528	
– vezényszó	458, 462, 467	– párt	474–476, 485
Március tizenötödike, 1848.	373	Néppárt 449–450, 452, 474, 487–488, 514, 531	
Margit, szent	71, 77	Népszövetségi kölcson	547
Maria (Lajos I. leánya)	109, 111	Niczky Kristóf	334
– (II. Lajos özvegye) 155–156, 184–186, 191		Nikapolyi csata, 1396, IX. 28.	124
– Terézia ... 302, 304, 308–309, 312, 316, 318–319, 321–330, 337–341, 347–348, 356		Nikolsburgi béke, 1621, XII. 31. ...	246–247
Máriássy István	354	Noszlopy összeskűvés	405
Martell Károly	82–85	Nők szavazati joga	517
Martinovics-féle összeskűvés 346–347, 349, 350		Numerus clausus, 1920, IX.	541
Martinuzzi Fráter György 190, 193–200, 203, 229, 296		Nyáry Pál	388
Mátyás I. 125, 131, 140–152, 163, 170–172, 179–180, 201, 213, 302, 437		Nyíregyháza alapítása	318
– és Beatrix házassága, 1476.	149	Nyiry sandor	471
– könyvtára	152	Nyugatmagyarországi fölkelés, 1921, VIII. 29–X. 3.	544
– osztrák háborúi 1471., 1477., 1485.	150	Obstrukció (1903–1904) 444–454, 458–461, 463–464, 488–489, 492, 504	
– II. 211, 280, 237–238, 241–244, 252		Okolicsányi Kristóf	299
Medgyes	190, 192, 234, 242, 253	Októberi diploma	413–417
Mélius Juhász Péter	209–210	– forradalom, 1918, X. 31.	523–524
Ménfői csata	32, 36	Oláh Miklós	158, 211, 215
Mersebugi vereség, 993.	19	Oláhok 15, 43, 51–52, 70, 102–103, 109, 111, 118–119, 277–278	
Mészáros Lázár	374, 393	Olasz-magyar barátsági szerződés, 1927 április	548–549
Metternich-rendszer 347–350, 353, 360–362, 368, 370, 372–373, 382, 428		Olasz segély ügye, 1848	388
Mezőkeresztesi csata, 1596, X. 26.	204	Ónodi trónfosztás, ... 1707, VI. 14. ...	299, 304
Mikes Kelemen	300	Optánsügy	549–550
Millennium	447, 452–453	Orosháza	447
Mogyoródi csata	33–34	Orosz beavatkozás a szabadságharcba, 395–396	
Mohácsi vész 126, 161, 167–168, 170, 183–185, 196, 194		Országgyűlés, 1825, IX. 11.	353–354
Mohammed II. szultán	139, 143	– 1832–1836.	358–361
– III.	204	– 1839.	362–363
– IV. szultán	261	– 1843–1844.	368–369
Mohi csata, 1241, IV. 11.	68	– 1847–1848.	372–374, 386, 388
Monitor-puccs, 1919, VI. 24.	535	– tudósítások	360
Móró Fülöp	163, 167	Országos Gazdasági Egyesület	411
Móri csta, 1848, XII. 31.	394	– Polgári Radikális Párt	501–502
Morvamezői csata, 1278	82, 322	Ostenburg-csapatok	544
Munkács	246, 260, 296, 533	Otrantói csata, 1481, VIII. 10.	150
Murád II. szultán	134–136, 138	Ottó	84, 88–89, 91
Musztafa II. szultán	269	– II. örökös király	546
Nádasdy Ferenc ... 235, 255–256, 286, 323		Ozorai fegyverletétel, 1848, X. 7.	391
Nádasdy Tamás 185, 191, 208, 210, 215, 217, 224, 236,		Ónálló bank kérdése, 1909–1910. 479, 483–484, 487	
Nádor 28–30, 64, 100, 138, 146, 210, 217, 243–244, 257, 307, 308, 322, 338, 513		Örökösödési jog 29, 33, 48, 62, 114, 117, 301, 402	
Nádori törvények 1485	146	Örökvaltság	363, 372
Nagyatádi Szabó István	487, 541	Ósiség 25, 29, 114, 117, 359, 369, 372–373, 402, 435	
Nagy Pál felsőbükkii	353	Összeférhetlenségi vita a képviselőházban, 1901.	456
Nagybánya	250	Padovai fegyverszünet, 1918, X.	523
Nagykanizsa	204, 225	Pákozdi csata, 1848, XI. 28.	391
Nagykőrös	274	Pallavicini György	529
Nagyszeben	134	Pálffy János	296, 300, 303, 305, 322
Nagyszebeni csata, 1442	135	– Miklós	204, 305, 310, 326
Nagyszombatii csata, 1704, XII.	297	– Móríc	235, 418
– egyetem alapítása, 1635	243	Pannónhalmia alapítása	27–28
Nagyszőlősi csata, 1662, I. 23.	254	Papp Zoltán megveztetése, 1903, VII. 29. 459	
Nagyvárad	98, 131, 163, 253, 255, 274	Parasztlázadás, 129–130, 161, 163–164, 321, 342	
Nagyváradii béke, 1538	193–194	Paskievics	395–397
Nádorfehérvári diadal, 1456	139	Passzív rezisztencia	458–459
Nápolyi háború	104–106, 113–114	Pázmándy Dénes id.	362
– László	124, 126	Pázmány Péter 240, 243, 247, 249–250, 252	
Návy Lajos	485, 488, 489, 491	Pécs	167, 260, 313, 454
Nekesei Dömötör	95	Peidl Gyula kormánya, 1919 VIII. 1–VIII. 6. 536–537	
Nemesi adómentesség, 116–117, 145, 310, 324, 327, 329–330, 333–334, 356, 369, 372		Percezel Dezső	464
– felkelés, 1741	322	– Móríc	367, 388, 391, 394,–395
– testőrség	329	Perényi Ferenc	167
Német-osztrák-magyar kettős szövetség, 1879, X.	439	– Gábor	167
Németújvári összeskűvés III. Frigyes császárért, 1459, II.	143	– Imre	156
Nemzeti hadsereg bevonulása Budapestre, 1919, XI. 16.	538	– Zsigmond br.	362, 397
– munkapárt	485, 487–489, 491	Personális unió	122, 134, 305, 465, 520
– múzeum alapítása, 1802	354		

	Oldal		Oldal
Pest	180, 331, 374	Szász Károly	526
Pesti árvíz, 1838, III. 15.	361	Szászfenesi csata, 1660	253
Pethe Márton	215	Szászok, erdélyi	340–341, 386, 474
Petheő Ferenc	236	Szatmári béke, 1711, V. 1.	300, 314
Petrovics Péter	185, 194, 208	Széchenyi István 296, 348, 350, 352, 354–	
Peyer Károly	538	359, 361–374, 379–380, 388, 392, 404,	
Pinkafői csata	143	406, 411–413, 422, 440, 491–492	
Plurális választójog 480–481, 483–484, 491		Szécsényi országgyűlés	298, 300
Polgári anyakönyvvezetés	448	Szeged, 134, 136, 188–199, 260, 273–274,	
– hazasság	448–449	396–397, 440, 535	
– radikális párt	501–502, 513	– árvíz, 1879, III. 11.	440
Polónyi Géza	479, 517	– béke, 1444	136
Pozsony 90, 91, 94, 186, 238, 307–308, 310,		– ellenkormány, 1919	535
358, 372	169	Székely Mózes	205
– egyetem	305, 385, 542	Székelyek	48, 117–118, 198
Pragmatica sanctio	531–536	Székesfehérvár 77, 83, 189, 195, 261, 526	
Proletárdiktatura, 1919, III. 21–1919, VIII. 1.		Szell Kálmán 430, 433, 443, 455, 458–459, 478	
1.	257	– kormánya, 1899, II. 26–1903, VI. 27.	457–459
Protestáns gályarabok	311	Szemere Bertalan 360, 374, 383–384, 396	
– hitre áttérés tilalma, 1731	403	Szende Pál	523
– pátens, 1859, IX. 1.	161–162, 206–212	Szendrói csata, 1437	126
Protestantismus	419–420	Szendró ostroma	134
Provizórium	387	Szentgotthárdi csata, 1664, VIII. 1.	255
Puchner báró	362, 383, 422	Szepesváraljai zsinat	210
Pulszky Ferenc	381	Szerajevói merénylet, 1914, VI. 28. 502–504	
Rajasics	255–256, 259, 292	Szerbek 221–222, 226, 272–273, 293, 315–	
Rákóczi Ferenc I.	294–301, 304, 314, 321, 339, 349, 393	317, 321, 381, 383, 385–386, 389, 395, 475	
– Ferenc II. 265–266, 278, 290, 292,		Szigetvár, 1566, VIII. 6–IX. 8.	202
294–301, 304, 314, 321, 339, 349, 393		Szikszói csata, 1679	258
Rákóczi György I. 245, 248–250, 253, 279,		Szilágyi Dezső, 439, 443, 448–449, 452, 455–457	
290, 292	251, 253, 292	– Erzsébet	142
– György II.	438	Sziléziai hadjárat	149
Rákosi Jenő	509, 539, 544	Szlávy József kormánya 1872, XII. 4–1874,	
Rakovszky István	1707, 299	III. 21. 430–431	
– és Okolicsányi felkoncolása Ónodon, VI. 14.	326	Szmrecsányi György	514
Ratio educationis, 1772	161–162, 174, 205–212	– párt 450–451, 513–514, 525, 529, 531,	
Reformáció	488	534, 536–537.	
Rezolúció, 1912, IV.	253	Szolnoki csata, 1849, III. 3.	395
Rhédey Ferenc	124, 138	Szondy György	202
Rigómezei csata, 1389, 1446	327, 369	Szödi csata, 1527, VII. 25.	188
Robot	510	Szögyény Marich László	398, 505
Román hadüzenet, 1916, VIII. 27.	527	Szónyi béke	247
– megszállás, 1918, XI.	226, 339–342, 365, 451–452, 475, 498–501, 506–507	Szörégi csata, 1849, VIII.	396
– nemzetiségi kérdés	416–417, 437, 452, 498–501, 506, 527	Szterényi József báró	480, 530
Románok 226, 279, 316–317, 340, 342, 352,		Szulejmán 161, 164–165, 167, 188, 190–191,	
416–417, 437, 452, 498–501, 506, 527		194–195, 196, 200–202.	
– Budapesten, 1919, VIII. 3–1919 XI. 16. 537–538		Tápióbiicskei csata, 1849, IV. 4.	395
Romhányi csata, 1710	300	Tatárjárás	56, 65–69, 71–72, 75–76
Rozgonyi csata	90, 92	Tavaszi hadjárat, 1849.	395
Rudolf 203–205, 211, 219, 233, 236, 239–242		Teleki László	388
– trónörökös	442–443	– Mihály	254–259, 262–263
Ruthének 114, 120, 277, 293, 295, 416, 450		– Pál gróf kormánya,	1920–21. 540–543
Savoyai Eugén	269, 315	Temesvári csata, 1849, VIII. 9.	396–397
Schwarzenberg Felix herceg 395, 397, 400, 413		Thaly Kálmán	461
Segesvár elfoglalása, 1530	191	Thököly Imre szabadságharca 257–259, 263	
Segesvári csata, 1849, VII. 31.	397	290–292, 294.	
Seemann-ügy, 1880	441	Thurzó György	235
Semnyey Pál	417–418, 420, 431–432, 462	Tisza István gróf 443, 456–457, 459–460,	
Simonyi Semadám Sándor kormánya, 1919, III. 10–VII. 14.	539–540	464, 468, 513–514, 517, 520–522.	
Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolása	539	– első kormánya, 1903, X. 3–1905, VI. 18.	
Somssich Pál	372	460–468.	
Sopron	120, 454	– második kormánya, 1913, VI. 10–	
Soproni népszavazás, 1921, XII. 15.	545	1917, VI. 15.	498–499, 508–513
Szabács	149, 158, 165	– és az ellenzék kibékülése, 1903, III. 10. 461	
Szabadalvú párt	436–437, 440	– bejelenti a háborút elviesztését, 1918, X. 17. 520	
Szabadkömüvesség	331, 502	– háborúellenes memoranduma, 1914,	
Szabadságharc, 1848–1849 379–386, 388–398, 424		VII. 1.	503
Szalay László	371	– meggyilkolása, 1918, X. 31. . . .	524–525, 541
Szapáry Gyula gróf kormánya, 1890, III. 13–1892, XI. 17 448		– szerepe a világháború előidézésében 503–504	
– László gr.-féle megvesztegetési ügy, 1903, VII. 29.	459–460	– Kálmán 415, 421, 428, 431–441, 443–	
Szapolyai György	166	444, 446–457.	
– Imre	151	– kormánya, 1875, X. 20–1890, III. 13.	
– János, 153–156, 160, 163–164, 166, 185–194, 197, 200, 207, 209		432–444.	
		Tizenötéves háború (1593–1606) ...	203–204
		Tokaji gyűlés	185
		Török Bálint 185–186, 188–190, 194–	
		195.	
		Törő Pál és Pető Ferenc parasztlázadása, 1754.	321

	Oldal		Oldal
Török háborúk 110–111, 132, 134–135, 138–139, 143–144, 149–150, 163, 190–192, 194–196, 199–202.		Werbőczy István 131, 137, 157, 158, 159, 173, 185, 207–208, 295, 232, 278, 302, 309, 365, 283.	
Trianoni béke	540, 542, 544	– indítványa Luther hiveinek megégetése iránt	161
Trónfosztás		Vérszerződés	7
1. Ónodi, 1707, VI. 14.	299	Vezérek kora	22–26
2. Debreceni, 1849, IV. 14.	395–396	Világosi fegyverletétel, 1849, VIII. 13. ...	397
3. Budapest, 1921, XI. 5.	544	Visegrád	167
Udvari kancellária	214, 216, 307	Vitéz János	141–142, 148, 17–171
Ugrai levél, 1903, X.	464	Vöröstoronyi szorosi csata (15. sz. vége)	163
Ugron Gábor	443, 459, 475	Vukovar–fümei vasút	367
Ujlaki Lőrinc	163	Vyx alezredes jegyzéke, 1919, III. 19. ...	531
Uj párt	462, 467	Wekerle Sándor 446, 448–449, 468 501, 515, 571, 520, 523	
Ulászló, I.	134–136, 141–142, 171	– első kormánya 1892 XI. 17–1895 XI. 14.	446–448
– II. 124, 151–157, 159, 162–163, 167, 171, 181.		– második kormánya (koalíció), 1905, IV. 8–1910, I. 17. .	473–481, 483–484, 486–487
Ultimátum Szerbiának, 1914, VII. 23.	504–505	– harmadik kormánya 1917, VIII. 20–1918, X. 31.	516–522
Unió Erdélyrel 311–312, 342, 369, 372, 386–387		Wenckheim Béla báró kormánya, 1875, III. 3–1875, X. 2.	432
Urbán	393	Wesselényi Miklós br., ifj. 358–361, 365–367, 386.	
Urbarium Mária Terézia alatt	327	Wesselényi-féle összeesküvés 255, 256, 257, 292 294.	
Urbér	372, 402	Wlassics Gyula báró	526
Uriszékék	100, 309, 281, 327	Windischgraetz Alfréd 391–392, 394–395, 398, 401, 403.	
Uzsorakölesön, 153 milliós, 1873. ...	430, 433	Zách Klára esete	91, 94
Vác	313	Zalánkeményi csata, 1691.	269
Váci csata, 1849, IV. 10	395	Zentai csata	261, 269, 272
Vadász Lipót	489	Zichy Aladár gr.	470
Vadkerti csata, 1710.	300	– Hermann gróf	418
Vajda-Vojvoda Sándor	463	– János gróf	463, 485
Választójogi blokk	513	– Ödön kivégzése, 1848, IX.	392
Választójog 431, 456, 469–472, 480–485, 487–488, 491, 494, 500, 504, 513, 515, 518, 524		Zöld káderek	519
Váradi regestrum	200	Zónadijszabas.	440
Várady Pál	191	Zsolnai zsinat, 1610.	210
Várdai Péter	163	Zrinyi Ilona	259–260, 269, 292
Várháborúk	199–201	– Miklós hadvezér 202, 224, 284, 287, 312, 454	
Várjobbágyok	76	– a költő	252–255, 291–292, 296
Vármegyei ellenállás az adminisztrátori rendszer ellen	370–371	– Péter	255–256, 292
– 1905.	470–471	Zsidók 22, 40, 48, 63–64, 70, 82, 84, 98–128, 157, 169, 211, 280, 296, 317–318, 324, 363, 379, 393, 435–436, 448–449–450, 456, 462, 482, 497, 510, 514, 516, 533–534, 536, 541.	
Várnai csata, 1444, IX. 9.	136	Zsigmond 109, 112, 115, 123–128, 129–130, 133, 141, 144, 151–152, 162, 201,	
Városi önkormányzat kialakulása	70	Zsitvatoroki béke, 1606.	204, 241
Vaskapui csata	135		
Vaskapu szabályozása	440		
Vass János	529		
– József	547		
Vasvári béke, 1664, IX. 27.	255, 289		
Vasutak	367, 369, 429–430, 435, 480		
Vay Ábrahám	353		
Vázsonyi Vilmos	490, 497, 550		
– választójogi javaslata, 1917, XII. 21.	516–517		
Véderőjavaslat, 1889.	455		
Végvárok	200		